

శ్రీ రస్తు.

శ్రీ విద్యానాథమహాపాధ్యాయవిరచితమ్

ప్రతాపరుద్రీయమ్

రత్నపణసహితమ్.

శ్రీమదుత్పల. వేంకటనరసింహాచార్యైః

పరిష్కృతమ్.

చెన్నపురి :

‘వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్,’

ఇత్యేతైః

ప్రకాశితమ్.

1917.

All Rights Reserved.

•

PRINTED BY

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS

AT THE ADI SARASWATHY NILAYA PRESS,

69, Malayaperumall Street, Madras.—1917

విషయ సూచిక.

విషయాః.	పృష్ఠాంకాః.	విషయాః.	పృష్ఠాంకాః.
ఉపోద్ఘాతః	1	సాన్న్ధిసంపత్తికా	28
❖ నాయక ప్రకరణమ్. ❖		వాసక సజ్జికా	29
నాయక గుణాః	11	విరహోత్కంఠా	"
మహామలీనతా	"	విప్రలబ్ధా	30
ఔజ్వల్యమ్	"	ఖండితా	31
మహాభాగ్యమ్	12	కలహోత్తరతా	32
ఘోరాచార్యమ్	13	ప్రోషితభర్తృకా	"
తేజస్వితా	"	అభిసారికా	33
వైదగ్ధ్యమ్	14	సహజయాః	"
ధార్మికత్వమ్	15	వద్మినాద్విజాతయాః	34
మహామహిమత్వమ్	16	ముగ్ధాదినాయికాః	"
పాండిత్యమ్	"	❖ కావ్య ప్రకరణమ్. ❖	
నాయకస్వరూపనిరూపణమ్	17	కావ్యస్వరూపనిరూపణమ్	41
యశః ప్రతాపాభ్యాంసుభగత్వమ్	18	అభిధానిరూపణమ్	47
ధర్మకామార్థతత్పరత్వమ్	"	లక్షణానిరూపణమ్	48
ధురీణతా	"	వృక్షానామృత్తినరూపణమ్	51
గుణాఢ్యత్వమ్	19	కైశిక్యాదివృత్తినరూపనిరూపణమ్	55
నాయకవిశేషాః	"	వైదరాభ్యాదిదీర్ఘత్వనరూపనిరూపణమ్	63
ధీరోదాత్రః	20	శయ్యానిరూపణమ్	66
ధీరోద్ధృతిః	22	ద్రాక్షాదివాకనిరూపణమ్	"
ధీరలలితః	"	కావ్యవిశేషనిరూపణమ్	68
ధీరకావ్రీః	23	ధ్వనివిశేషనిరూపణమ్	72
శృక్లాంరనాయికాః	24	అష్టవిధగుణీభూతివృద్ధ్యనీరూపణమ్	77
అనుమాలః	"	మహాకావ్యోపకావ్యాదిప్రబంధనిరూపణమ్	
దక్షిణః	25	పణమ్	92
ధృష్టః	26	క్షుద్రప్రబంధనిరూపణమ్	93
శతః	27	❖ నాటక ప్రకరణమ్. ❖	
సహాయాః	"	నాటకస్వరూపనిరూపణమ్	96
శృక్లాంరనాయికాః	28	దశరూపకనిరూపణమ్	98

విషయాః.	పృష్టాంకాః.	విషయాః.	పృష్టాంకాః.
సంధిపంచక నిరూపణమ్	100	విష్కంభః.	133
ఆర్థప్రకృతిపంచక నిరూపణమ్	101	ప్రథమాఽఙ్కః	141
దీక్షాదిపంచక నిరూపణమ్	102	ద్వితీయాఽఙ్కః	149
ముఖసంధిస్వరూపనిరూపణమ్	103	తృతీయాఽఙ్కః	164
ముఖసంధ్యజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	104	చతుర్థాఽఙ్కః	180
ప్రతిమ ఖసంధినిరూపణమ్	105	పంచమాఽఙ్కః	186
ప్రతిమ ఖసంధ్యజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	„	→ 6 ఉపప్రకరణమ్. ←	
గర్భసద్ధినిరూపణమ్	„	రసస్వరూప నిరూపణమ్	205
గర్భసంధ్యజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	106	రసవిశేషనిరూపణమ్	207
విమర్శసద్ధినిరూపణమ్	„	విభావః	208
విమర్శసంధ్యజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	„	అనుభావః	209
నిర్వహణసద్ధినిరూపణమ్	107	సాత్త్వికభావాః	„
నిర్వహణసంధ్యజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	108	స్వాభిచారిభావాః	211
సంధిప్రయోజనాని	„	రత్నాదిస్థాయిభావలక్షణోదాహరణాని	215
విష్కంభః	110	సాత్త్వికానాం స్వరూపోదాహరణాని	225
చూలికా	„	స్వాభిచారిభావానాం స్వరూపోదాహరణే	229
అఙ్కాస్యమ్	„	గూఢః	„
ప్రవేశకః	111	శంకా	230
అఙ్కానితారః	„	అనూయా	231
అఙ్కస్వరూప నిరూపణమ్	„	మదః	„
అముఖనిరూపణమ్	112	శ్రమః	232
అముఖాజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్	113	ఆలస్యమ్	„
దశరూపక స్వరూపనిరూపణమ్	116	దైస్యమ్	233
నాటకమ్	„	చిన్తా	234
నాటీస్వరూపనిరూపణమ్	117	మోహః	„
ప్రకరణమ్	119	స్మృతిః	235
భాణః	„	ధృతిః	236
ప్రహసనమ్	120	ప్రేమా	„
డిమః	121	చపలతా	237
వ్యాయోగః	„	హర్షః	„
వీధి	123	ఆవేగః	238
అంకః	„	జడతా	„
ఈహమ్ముగః	124	గర్వః	239
నాటకోదాహరణమ్	„	విమోహః	240
నాటీ	125	జౌత్సుకియం	„

విషయాః.	పుష్టాంకాః.	విషయాః.	పుష్టాంకాః.
నిద్రా	241	సంకల్పః	259
అపస్తరః	242	ప్రలాపః	260
సుప్తిః	"	జాగరః	261
విబోధః	243	కార్మ్యమ్	"
ఆమర్షః	"	తిరితిః	262
అపహితౌ	244	లజ్జాత్యాగః	263
ఉగ్రతా	"	జ్వరః	"
మతిః	245	మూర్ఛ	264
వ్యాధిః	"	శృంగారరసస్వరూపనిరూపణమ్.	"
ఉన్మాదః	246	దోషప్రకరణమ్.	"
మరణమ్	"	దోషస్వరూపనిరూపణమ్	263
త్రాసః	247	పదగతిదోషః	"
వితిర్కః	"	వాక్యగతదోషః	264
శృకారచేష్టానిరూపణమ్	248	అర్థగతదోషః	300
భావః	249	గుణప్రకరణమ్.	"
హావః	250	గుణనిరూపణమ్	310
హేలా	"	చతుర్వింశతిగుణస్వరూపనిరూపణమ్	311
మాధుర్యమ్	"	శబ్దాలంకారప్రకరణమ్.	"
ధైర్యమ్	251	అలంకారస్వరూపనిరూపణమ్	324
వీలా	"	అలంకారనిభాగః	325
విలాసః	252	శబ్దాలంకారనిరూపణమ్	326
విచ్ఛిత్తిః	"	చేకానుప్రాసః	"
విభ్రమః	"	పృత్తిశ్చినుప్రాసః	329
కిలికించితమ్	253	యమకమ్	330
మోటాయితమ్	"	పునరుక్తవదాభాసః	331
కుటమితమ్	254	లాటానుప్రాసః	332
చిహ్నకః	255	చిత్రాలంకారః	333
లలితమ్	"	అర్థాలంకారప్రకరణమ్.	"
కుతూహలమ్	256	ఉపమాలంకారః	334
చకితమ్	"	అన్వయాలంకారః	356
విహితమ్	257	ఉపమేయోపమాలంకారః	357
హాసితమ్	"	స్తరణాలంకారః	"
ద్వాదశమన్వభావస్థానిరూపణమ్	258	రూపకాలంకారః	358
చక్షుగ్రస్తీతిః	"	పరిణామాలంకారః	364
మనస్సంగః	259		

విషయాః.	పుష్టాంకాః.	విషయాః.	పుష్టాంకాః.
సందేహాలక్కారః	366	పరికరాలంకారః	423
భ్రాంతిమదలక్కారః	367	ఆత్మపాలక్కారః	424
అపహ్నవాలక్కారః	368	వ్యాజస్మర్యలంకారః	427
ఉల్లేఖాలక్కారః	369	అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః	428
ఉల్లేపిషాలక్కారః	370	పర్యాయోక్తాలక్కారః	431
అతిశయోక్త్యలక్కారః	383	ప్రతిపాలక్కారః	„
సహోక్త్యలక్కారః	386	అనుమానాలక్కారః	432
విరోధోక్త్యలక్కారః	388	కావ్యలింగాలక్కారః	433
సమాసోక్త్యలక్కారః	389	అర్థాంతరన్యాసాలక్కారః	434
వక్రశ్లోక్త్యలంకారః	396	యథాసంఖ్యాలక్కారః	436
స్వభావోక్త్యలక్కారః	397	అర్థాపత్త్యలక్కారః	„
వ్యాజోక్త్యలక్కారః	398	పరిసంఖ్యాలంకారః	437
మీలనాలక్కారః	399	ఉత్తరాలక్కారః	439
సామాన్యాలక్కారః	400	వికల్పాలంకారః	440
తిద్దుణాలక్కారః	„	సమచ్ఛయాలక్కారః	441
అతిద్దుణాలక్కారః	401	ద్వితీయస్సమచ్ఛయః	442
విరోధాలక్కారః	„	సమాధ్యలక్కారః	444
విశేషాలక్కారః	405	భావికాలక్కారః	445
అధికాలక్కారః	407	ప్రత్యసీకాలక్కారః	447
విభావన, విశేషోక్తిశ్చ	408	వ్యాసూతాలంకారః	448
అసంగత్యలక్కారః	409	పర్యాయాలంకారః	449
విచిత్రాలక్కారః	410	మాత్సలంకారః	450
అన్యోన్యాలక్కారః	„	ఉదాత్తాలంకారః	451
విషమాలక్కారః	„	పరిస్థిత్యలంకారః	452
సమాలక్కారః	412	కారిణమాలంకారః	454
తుల్యయోగితాలక్కారః	„	ఏకావశ్యలంకారః	„
దీపకాలక్కారః	413	మాలాదీపకాలంకారః	455
ప్రతిపన్నాపమాలక్కారః	415	నారాలంకారః	„
పుష్టమంతాలక్కారః	416	మిశ్రాలక్కారప్రకరణమ్.	„
నిదర్శనాలక్కారః	417	సంస్కృతిః	456
వ్యతిరేకాలక్కారః	419	సంకరః	459
విశేషాలక్కారః	420		

N. B. ఆస్తిక గ్రంథే 2 పునఃపుష్టతర శతి (౧౭౨) తమే పృష్టే ౨౦ పంక్తి “ఉన్నిప స్త్యవృణంతి” ఇ త్యేస్తా దనంతి. “ప్రదుహతే. దుహేః కర్తృక ర్తి తత్. ‘స దుహేతి యస్మిత్పేదః” ఇతి పరిత్యజ్యమ్.

సంస్కృతగ్రంథములు.

కావ్యచంపూనాటకాదులు.

ప్రతి 1-కి రూ. ఆ.

హితోపదేశము, చక్కనికూర్పు		0	6
భాషామంజరి, సటీక, చక్కనికూర్పు		0	4
రఘువంశము 6 సర్గలు, పదచ్ఛేద, అర్థ, ఆకాంక్షా, శబ్ద, సమాస, తాత్పర్య, వ్యాఖ్యానసహితము		5	0
రఘువంశము 10 సర్గలు, సవ్యాఖ్యానము		0	12
మేఘసం దేశము, సవ్యాఖ్యానము		0	6
మేఘసం దేశము, సంస్కృతాంధ్ర వ్యాఖ్యానసహితము, చిన్ననైజు, క్రొత్తకూర్పు		0	12
ఋతుసంహారము, ఆంధ్రగీతీకాతాత్పర్యసహితము		0	8
పుష్ప బాణవిలాసము, సంస్కృతాంధ్ర వ్యాఖ్యానసహితము		0	4
పుష్ప బాణవిలాసము, సవ్యాఖ్యానము		0	2
కుమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము, చక్కనికూర్పు		0	10
కుమారసంభవము, సంస్కృతాంధ్ర గీతీకాతాత్పర్యసహితము		1	4
మాఘము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు, చక్కనికూర్పు		0	12
మాఘము, 8 సర్గలు, శబ్దసమాసతాత్పర్య సంస్కృతాంధ్ర వ్యాఖ్యానసహితము		2	0
భారవి, సవ్యాఖ్యానము, 9 సర్గలు, చక్కనికూర్పు		0	12
నైషధము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు, చక్కనికూర్పు		0	12
కాదంబరి, క్రొత్తకూర్పు		1	8
భారతచంపు, సవ్యాఖ్యానము, మంచిప్రతి		1	4
పంచ బాణవిజయము, చక్కనికూర్పు		0	4
వసంతతిలక భాణము, చక్కనికూర్పు		0	4
ప్రహసనము, చక్కనిప్రతి		0	4

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్, చెన్నపురి. ఈ.

సంస్కృత గ్రంథములు.

ప్రతి 1-కి రూ. అ.

విక్రమార్కచరిత్ర, ఆంధ్రగీతీకాతాత్పర్యసహితము		0	14
భోజచరిత్ర, ఆంధ్రగీతీకాతాత్పర్యసహితము		1	4
రామాయణచంపు, సవ్యాఖ్యానము, చక్కనికూర్పు		1	8
దశకుమారచరిత్రము, క్రొత్తకూర్పు		0	12
భర్తృహరిసుభాషితము, ఆంధ్రవద్యతాత్పర్యసహితము, కాలికోబైండు		1	0
విశ్వగుణాదర్యము, సవ్యాఖ్యానము, క్రొత్తకూర్పు		1	0
బిల్వణచరిత్ర, సటీక, చక్కనికూర్పు		0	6
గీతగోవిందము (అష్టపది), టీకాతాత్పర్యవిశేషవివరణసహితము.			
అచ్చగుచున్నది.			

== వ్యాకరణము, అలంకారము. ==

లఘుకౌముది, సటిష్పణము చక్కనికూర్పు		0	12
శబ్దమంజరి, చక్కనికూర్పు, శుద్ధప్రతి		0	4
సంస్కృత (నాగరి) బాలశిక్ష		0	3
తిజ ప్రమజ్జరి, ధాతుమజ్జరి		0	2
కావ్యప్రకాశిక, సవ్యాఖ్యానము		3	8
సతాపదుక్రీయము, సవ్యాఖ్యానము, చక్కనికూర్పు		1	12
చంద్రాలోకము, సంస్కృతాంధ్రగీతీకాసహితము		0	8

== నిఘంటువులు. ==

అమరము, మూలము, మూడుకాంక్షలు, శుద్ధప్రతి, చిన్నసైజు.	0	6
అమరము, సటీక, ఇంగ్లీషుఅర్థసహితము, చక్కనిప్రతి	1	1
గూరుబాలప్రబోధిక.—చిన్నసైజున రామాశ్రమియాద్యనేక గ్రంథముల సహాయముతో చక్కగ పరిష్కరింపించి అకారాది అనుక్రమణికతో ముద్రించుచున్నాము.	2	8
నానార్థరత్నమాల, చక్కనికూర్పు	1	0

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్,

192, ఎస్.ప్లత్ ఫోర్డ్, చెన్నపురి. ఈ.

శ్రీ రస్తు.

శ్రీవిద్యానాథ కవీంద్రవరచితమ్

ప్రతాపరుద్రీయమ్.

ఉ పో డ్దా తః.

శ్లో. విద్యాకైరవకౌముదీం శ్రుతిశిర స్సీమంతముక్తామణిం

శ్రీకుమారస్వామిసోమపీఠివరచితః

రత్నాపః.

కల్యాణాని తనోతు కశ్యప పుమా న్ధాంగదంతావళో
గండాభోగవిలోలుపా నళిగణా న్కర్ణాంచలై శ్చాలయన్,
యత్పాదాంబురుహవలంబకరణః పూర్వే పుమాంస శ్రుయ
స్తైలోక్యస్థితిసర్గసంహృతివిధౌ నిర్విఘ్న సిద్ధోద్యమాః.

అస్తు కల్యాణదం దివ్యం వస్తు నారీనరాత్మకం,
సోప్సజ్జం వాఙ్మయం యస్య విహరగృహవేదికా.

వాణీం కాణభుజీ మజీగణ దవాసాసీచ్ఛ వై యాసికీ

- మంతస్తంత్ర మరంస్త పన్నగగవీగుంధేషు చాజాగరీత్,
- వాచా మాచకల ద్రహస్య మఖిలం యచ్ఛాక్షపాదస్ఫురాం
- లోకేభూ ద్యదుపజ్ఞ మేఽవిదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.

త్రిస్కంధశాస్త్రజలధిం చుళుకీకురుతే స్య యః,

తిస్య శ్రీమల్లినాథస్య తనయోఽజని తాదృశః.

కోలచలపెద్దయార్యః ప్రమాణపదవాక్యపారదృశ్వాః యః,

వాగ్విఖ్యాతనిఖిలశాస్త్రః ప్రబంధకర్తా చ సర్వవిద్యాను.

తస్మాన్మజ్జన్మా తదనుగ్రహోత్తవిద్యోఽనవద్యో వినియావసమ్రుః,

దాదా స్వదృఢువ స్త్రిలోకజనసీం వందే గిరాం దేవతాం,

స్వామీవివశ్యుద్వితనోటికీకాం ప్రతాపరుద్రీయరహస్యభేత్త్రీం.

పుణ్యశ్లోకగుణోక్తిశాణకవణాదుతేజనాం లంభితం

సంజగ్రాహ రసాదిరత్ననిచయం విద్యాధినాథః పురా,

సోఽహం తదవ్యవహారహేతు మధునా కంచి త్కరోమ్యాపణం

త త్రానుగ్రహమూల్యతోఽభిలషితం క్షీణంతు ధన్యా జనాః.

ఘృద్యోన్నిగూఢ మఖిలం శక్త్యా తత్తత్ ప్రకాశ్యతే,

నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానచేషీత ముచ్యతే.

అథ తత్రభవాన్విద్యానాథనామా మహాకవి రలంకారశాస్త్ర మారభమాణస్తస్యావిఘ్నపరిసమాప్తయే ప్రచయగమనాయ చ 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి పరీక్షంత' ఇత్యాది భగవద్భావ్యకారవచనమ్-- 'అశీర్షమస్మి'యావస్తునిర్దేశో వాపితస్మ ఖమ్' ఇత్యాశీరాద్యవ్యతమస్య ప్రబంధముఖాక్షణత్వప్రతిపాదక మాచార్యదండివాక్యం చ ప్రమాణయక వృద్ధాచారపరిపాస్తం విశిష్టేష్ట దేవతానమస్కరలక్షణం మంగళ మంతేవాస్యనుగ్రహాయాదా గ్రంథతో నిబధ్నాతి--

విద్యేతి. విద్యా వేదవేదాంగాదయః, శ్లో. అంగాని వేదాశ్చత్వా రోమీమాంసాన్వాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యాప్యే తాశ్చతుర్దశ'ఇతి స్మరణాత్. తావత్కైరవాణి కుముదాని తేషాం కాముదీం చంద్రికాం, నిఖిలవిద్యోల్లాసకారణభూతా మిత్యర్థః. శ్రుతీ నాంశిరాం స్యుపనిషదవృషశిరాంసి మూర్ధానః తత్ప్రీతీమంతముక్తామణిం కేశమార్గాభరణాయమానాం, వేదాంతవేద్యా మిత్యర్థః. అథాన్వాయా ణికీకస్వరూపమాహ. -- దారానితి. 'దారాః పుంసీచభూమ్నీవ' ఇత్య భిధానాదృహుత్వం పుంస్తవంచ. త్యక్రయవోలోక స్త్రిలోకః, శాక పార్థివాదిత్వా నృధ్యమపదలోపీ సమాసః. లోకత్రయసముదాయోఽత్ర త్రిలోకశబ్దేన నివక్షీతః. తస్య జననీ మితి షష్ఠీసమాసః అన్యథా 'తద్ది తాద్ధే'త్యాదిదానమాహారసమాసే అకారాంతోత్తరపద త్వేన స్త్రీత్వా త్ 'ద్విగో'ఇతి కాచేతిలోకీతి న్యాత్. అత ఏవ 'ద్విగోర్లుగసవ త్వే'ఇత్యత్ర

యత్పాదాబ్జనమస్క్రియా స్సుకృతినాం సారస్వతప్రక్రియా,
బీజన్యాసభువో భవంతి కవితానాట్యైకజీవాతవః.

పూర్వేభ్యోభామహాదిభ్య స్సాదరం విహితాజ్ఞాల్లి,
వక్ష్యే నమ్య గలంకారశాస్త్రీసర్వస్వ సంగ్రహమ్.

‘త్యైవయవా విద్యా త్రిపీద్యా, తామధీతే వేత్తి వా త్రైవిద్యః, సతు
తిస్సో విద్యా అధీత ఇత్యుచ్చిత్యయనిమిత్త స్తద్ధితార్థత్యాదిసానమాసః.
అత ఏ వాచ్చిత్యయస్య లుగభావః’ ఇత్యాహ భగవాన్భాష్యకారః,
ఇత్థం నమస్కర్తవ్య దేవతాయా వైశిష్ట్య ముక్త్యా స్వగ్రంథారంభోప
యోగి త్వేన ఇవ్యత్వం చ సూచయతి—యత్పాదేతి. పాదావజ్ఞే ఇవే
త్యుపమిత సమాసః, న తు పాదావేవాబ్జే ఇతి రూపకసమాసః. తథా
సత్యబ్జయోః (పాదాన్యేన తత్ర సమస్కారాయోగాత్. సారస్వతప్రక్రి
యాః కావ్యనాటకాదివాఙ్మయవిశేషాః తాసాం బీజం కారణభూత శ్చ క్తి
ప్రతిభాద్యపరపర్యాయ స్సంస్కరివిశేషః తదేవ బీజ మంకురకారణం
తస్య న్యాసభువః ఆవాసభూమయః, కవితానాట్య సైకజీవాతవో ము
ఖ్యజీవనాషధాని, అవిచ్ఛేదమేతవ ఇత్యర్థః. అత్రీ నమస్కారా త్కవి
తాకారణభూత స్సంస్కారో జాయతే సంప్రదాయావిచ్ఛేదశ్చ భవతితి
భావః. నమస్క్రియా ఇతి బహువచనం తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూ
ర్వకత్వం ద్యోతయతి. తథావిధానా మేవ శ్రేయస్కరత్వాత్. తథాచ
శ్రుతిః—‘భూయిష్ఠాంతేనమ ఉక్తిం విధేయ’ ఇతి. అత్రోపమారూపక
విశేషణం తలతలడులవత్పరస్పరనై రపేక్ష్యా త్సంసృప్తిః. తదున్నయన
ప్రకార స్తవలంకారప్రకరణే వ్యక్తిభవివ్యతి త్యుపరమ్యతే. గ్రంథా
దా వాయుబీజస్య వకారస్య జ్ఞేయంకరస్య భూ దేవతాకస్య మగణప్య
చోపాదానా ద్వర్ణగణాదిశుద్ధి రస్త్యేవేతి సర్వ మవదాతమ్.

అథాలంకారశాస్త్రీప్రణేతృ ప్రణామపూర్వకం వక్ష్యమాణ
మర్థం ప్రతిజానీతే— పూర్వేభ్య ఇతి. యద్యపి రసాలంకారాద్యనేక
విషయ మిదం శాస్త్రం తథాపి ఛత్రిన్యాయే నాలంకారశాస్త్రీ
ముచ్యతే. తత్రీ సర్వస్వం రసాదిప్రమేయం సంగృహ్యతే సంక్షిప్తతే
యే నాసావలంకారశాస్త్రీసర్వస్వసంగ్రహః ప్రారిప్సితోగ్రంథః తం,

చిరేణ చరితార్థోఽభూ త్కావ్యాలంకారసంగ్రహః,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య త్రి ర్దేశన ప్రకాశ్యతే.

3

రసప్రధానా శ్శబ్దార్థా గుణాలంకారశ్చ త్రయః,

రీతయ శ్చేయతీ శాస్త్రప్ర మేయం కావ్యపద్ధతిః.

౪

యద్య ప్యసౌ ప్రబంధేషు ప్రాచాం సాధు నిరూపితా,

తథా ప్యస్యా స్సమం నేతు ర్నో దాహరణ మూదృతం.

౫

పుణ్యశ్లోకస్య చరిత ముదాహరణ మర్హ తి,

న కల్పి త్తౌదృశః పూర్వైః ప్రబంధాభరణకృతః.

౬

ప్రబంధానాం ప్రబంధ్యాణా మపి కీర్తిప్రతిష్ఠయోః,

మూలం విషయభూతస్య నేతు ర్గుణనిరూపణమ్.

౭

సమ్యక్ గ్రహితం వక్ష్య ఇతియోజనా, సంక్షేపవైశద్యాభ్యాం రసాదిసర్వ
ప్రమేయప్రతిపాదనా త్సర్వోత్కృష్టస్సస్వగ్రంథ ఇతి నూచితో భవతి. ౩

సంప్ర త్యలంకారశాస్త్రస్య లోకోత్తరవర్ణనీలాభే నోత్కర్ష
మాహ—చిరేణేతి.

౪

కాస్తోసరస్వసంగ్రహ ఇత్యుక్తం త ద్విభజితే—రసేతి. రస
ప్రధానాః, రసజీవితా ఇత్యర్థః. యద్యపి వస్త్యలంకారరసాత్మనా త్రివిధ
స్యాపి వ్యంగ్యస్య జీవితత్వ ముత్తరత్ర వక్ష్యతి, తథాపి స్వాత్మమాత్ర
విశ్రాంతిత్యేన ప్రాధాన్యా ద్రసస్యైవ ముఖ్యం జీవితత్వం. వస్త్యలం
కారవ్యంగ్యయోస్తు సర్వథా రసపర్యవసానే నాప్రాధాన్యా త్తదభా
వేఽపి వాచ్యా దుత్కృష్టత్వసామ్యా దాపచారికో జీవితత్వవ్యవహార
ఇతి న కల్పి ద్విరోధ ఇతి ధ్వనిలోచనరహస్యమ్. గుణాదయో వక్ష్యమా
ణలక్షణాః, అనుక్తసముచ్చయార్థ శ్చశబ్ద శ్చయ్యాపాకా వాకర్షతః. ౪

కావ్యస్వరూపనిరూపణే సత్య పుష్పదాహణార్హ నాయక నిరూ
పణాభావా త్ప్రేమాం ప్రబంధే వ్యవకర్ష ఇత్యాహ—యద్యపీతి.
అసౌ కావ్యపద్ధతిః.

౫

అత ఏవ ప్రబంధ్యాణా మవ్యవకర్ష ఇత్యాహ—పుణ్యేతి. చరి
తోదాహరణే కర్తృకర్మణి.

౬

తన్నిరూపణే తు మహానుభయేషా ముత్కర్ష ఇత్యాహ—ప్రబం
ధానా మితి. ప్రబంధ్యాణాం ప్రబంధకర్తృణాం.

౭

యథా రామగుణవర్ణనం రామాయణవల్లీ కజన్మనో ర్మహాప్ర
తిష్ఠాకారణం, తథా మహాపురుషవర్ణనేన హి శ్రేయస్కరీ ప్రబంధస్థితిః.
యథా వేదశాస్త్రపురాణాదే ర్హితప్రాప్తి రహితనివృత్తిశ్చ, తథా
సదాశ్రయా త్కావ్యా దపి. ఇయాన్విశేషః. కావ్యాత్కర్తవ్య తాధీ
స్వరసాఽన్యత్ర స తథా. తథాహి—

యద్వేదా త్ప్రభునమ్మితా దధిగతం శబ్దప్రధానా చ్చిరం
యచ్ఛార్థప్రవణ త్పురాణపదనా దిష్టం సుహృత్సమ్మితాత్,

తత్ర దృష్టాంత మాహ—యథారామేతి. ఉత్తమగుణవర్ణనే
నైవ ప్రబంధనిర్మాణ మనేకశ్రేయోపేతు రిత్యాహ—తథామహా
పురుషేతి. అతవ వోత్తమగుణవర్ణన ముత్తమం కర్తవ్య మితిభావః.
అథ స్వగ్రంథప్రతిపాద్యస్య కావ్యస్య వేదాదిపర్వమార్గవ్యవసాయి
తామాహ—యథావేదేతి. సన్నుతమనాయకఆశ్రయో వర్ణ్యత్వేన
యస్య తస్మాత్. అభ్యుచ్చయ మాహ—ఇయానితి. ఉత్తమర్థ ముపపాద
యతి. తథాహి త్యాదినా. ప్రత్యక్షాద్యవిషయమిష్టప్రాప్త్యపాయంజ్యో
తిష్టామాదిక మనిష్టపరిహారోపాయం కళంజభక్షణవర్జనాదికం చ యేన వి
దన్తిస వేదః. తదుక్తం—‘ప్రత్యక్షేణానుమిత్యా వాయస్తాపాయో న
బుధ్యతే, ఏనం విదంతి వేదేన తస్మా ద్వేదస్య వేదతా’ ఇతి. తస్మాత్ప్రభు
నమ్మితా ద్రాజతుల్యాత్, కుతః? శబ్దప్రధానాత్ వాఙ్మతేణ ప్రభు
రివ వేదోఽపి నిధినిషేధబలేన పుంసాం ప్రవర్తకో నివర్తకశ్చ. ప్రభు
ర్విపక్షే దండయతి, వేదస్తు ప్రత్యవాయం జనయతీతి శబ్దప్రధానత్వ మితి
భావః. ప్రత్యవాయజనకత్వం చ వేదస్య స్వరవర్ణయో రన్యథోచ్ఛార
ణేఽపి దురితశ్రవణా దన్యథానుష్ఠానే అననుష్ఠానేవా కైముతికన్యాయ
సిద్ధం. అధ్యయనవిధోః ఫలవదర్థావబోధవర్యంతత్వా దితి వేదితవ్యం,
చిరం, మీమాంసాపేక్షయా కృచ్ఛేణేత్యర్థః. య త్కర్తవ్యాకర్తవ్యరూపం
అధిగతం ప్రమితం, అర్థప్రవణా దర్థవాదబహుళత్వే నార్థప్రధానాత్,
పురాణాదికం స వేదవేదేపం కుర్యా న్నైవం కుర్యా’ దితి ప్రవర్తకం
సప్రవర్తకంవా విధినిషేధబలేన, కింతు తన్నన్యకారేణ పూర్వపురుషపద
రితస్తుతీనిదాముఖేన రాగద్వేషా పుత్వాద్య మిత్రవత్ప్రేమృత్తినివృత్తి

కాంతానమ్మితయా యయా సరసతా మాపాద్య కావ్యశ్రియా

కర్తవ్యే కుతుకీ బుధో విరచిత స్తస్యైస్సప్రహం కుర్మహే. ౮

తతః కావ్యం దృష్టాదృష్టఫలజనకతయా బహూపయుక్తమ్.

హేతుభూతం, అతోఽన్యార్థప్రధానత్వమిత్యవగంతవ్యం. అతస్సహృత్స
మితా త్పురాణవచనా చ్చ య దిష్ట మిభిరుచితం, తస్మిన్నిత్యధ్యాహీ
యతే; య త్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. కాంతానమ్మితయా యయా, కవ
యతే నర్ణయతీతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యక్తో
ప్రత్యయః. తచ్చ పంకజాదివద్రూఢత్వా ద్రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనా
త్మకమేవన కర్మమాత్రం. తస్య శ్రియా విలాసేన, సరసతా మాపాద్య,
ఉత్కంఠాజిననే నాభిముఖకృత్యేత్యర్థః. కర్తవ్యే గుర్వాజ్ఞాకరణాదా,
బుధో విద్వాన్నతు పామరః. కుతుకీ రాగవాక్, విరచితః. ఉభయ
త్రావ్యకారప్రక్లేషాత్ అకర్తవ్యే పరదారహరణాదా అకుతుకీ ద్వేష
వాంశ్చేతి లభ్యతే. యథా కామినీకటాక్షవీక్షణాదివిలాసైరేవ కా
మిన నూవర్జంతీ 'మమేదమభిలషితం కురు అనభిలషితం' మాకుర్విత్య
నుక్త్యేవ సర్వం సంపాదయతి, తథా కావ్య శ్రీ రపి వ్యంజనవ్యాపార
మాత్రపరత్వే నోపసర్జనీభూతశబ్దార్థతయా శబ్దార్థప్రధానాభ్యాం ప్రభు
సుహృత్సమ్మితాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం విలక్షణ సతీ సహృదయ
హృదయాహ్లాదకారిణా వ్యంజనవ్యాపారే జైవ 'రామాదివ ద్వ
ర్దితవ్యం స తు రావణాదివ' దితి పుంసః కర్తవ్యే ప్రవర్తయతి
నివర్తయతి చాకర్తవ్యా ది త్యస్యాః కాంతానమ్మితత్వ మవగం
తవ్యమ్. ఏతే నాస్యా సరసతాపాదనేన ప్రవర్తకత్వా ద్భయాయునన్ధు
పురస్సరం ప్రవర్తకాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం విశేషో వివక్షిత ఇతి
బోధవ్యం. అతస్సల్లక్షణాయ ప్రయతామహ ఇత్యాహ— తస్యై
స్సప్రహం కుర్తహ ఇతి, 'స్ప్రహేరీప్సితే' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థి.
ఏతేన పురుషార్థోపదేశః కావ్యస్య ప్రయోజనమ్, తద్వ్యక్తం కావ్యం
విషయః, తద్జ్ఞానం ప్రయోజనం, ఉభయో స్సాధ్యసాధనభావ సంబం
ధః, జిజ్ఞాసు రధికారి. ఇత్యనుబంధిచతుష్టయం సూచితమ్. ౮

న హ్యుక్తోపదేశవిశేష ఏ వాత్ర ప్రయోజనం కింతు కీర్త్యాదికమపి
సంభవతీ త్యాహ—తత ఇతి. తతస్సుప్రయోజనత్వాత్, బహుప్రయో

తచ్చోక్తం కావ్యప్రకాశే—

‘కావ్యం యశ నేఽర్థకృతే వ్యసహావిదే శివేతరక్షతయే
సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతానమ్మితతయోపదేశయుజే’. ఇతి.

ప్రసిద్ధం చైతన్మహాప్రబంధేషు—.

* ‘పరివర్ణ్య విజ్ఞానం సంభావిజ్ఞ ఇహో వినష్పంతి గుణా,
నువృత్తి నుపురుషచరితం కిం త జ్ఞేనా న హరంతి కవాళావా’

యత్రీపున రుత్తమపురుషచరితం న నిబధ్యతే తత్కావ్యం పరి
త్యాజ్య మేవ. తస్మాదాచేయం స్మృతిః—‘కావ్యాలాపాంశ్చపర్జయే’
దితి. న కేవలం కావ్యస్వాయం పంథాః. కింతు శాస్త్రజాతస్యాపి సదా

‘పరివర్ణ్యే విజ్ఞానం సంభావ్యతే యో వినష్పంతి గుణాః,
ప్రాయతే నుపురుషచరితం కిం త జ్ఞేనా న హరంతి కవాళాపాః’.

జనసాధనత్వాదుపాదేయ మితి భావః. అత్రవృద్ధసంవాద మాహ—
తచ్చోక్తమిత్యాదినా. శృద్ధిద్యుజ్జేశబ్దాః భావే సంపదాదిత్వాత్
క్రీబంతాః. అత్రయశోఽర్థానర్థప్రతీకారాః ద్వయో రపి. వ్యవహారోప
దేశౌ తు సహృదయస్యైవ. నిర్వృతికాలే కవి రపి సహృదయ ఏవేతి
నిర్వృతి ర్వయో రపి. పరివర్ణ్యతి. న హరంతి త్యత్ర మన ఇతి శేషః.
విడప్పంతి గుణా, ‘అర్జే ర్విడప్ప ఇతి’కర్మణి విడప్పాదేశ ఇతి త్రివిక్రమభో
జరాజ్ఞా. కింబహునా? చతుర్వర్గవృత్తై రవ్యత్రైవ భవతీతి భావః. త
థాపి పరనిర్వృతి రే వేహ ముఖ్యం ఫల మితి రహస్యం. అన్యథా కావ్య
స్య కాంతానమ్మితత్వవిశేషో న స్యాత్. తదుక్తం లోచనే—‘చతు
ర్వర్గవృత్తై రపి చానంద ఏవ పార్యంతికం ముఖ్యం ఫల’ మితి. సను
‘కావ్యాలాపాం శ్చ పర్జయే’ దితి నిషేధా ద్విఫలోఽయం ప్రయాస
ఇత్యాశంక్య స్మృతే రస్యవిషయత్వ మాహ—యత్ర పునరితి. అన్యథా
రామాయణాదే రపి హేయత్వప్రసంగా దితి భావః. కావ్యే కై ముతికన్యా
యే నోత్తమపురుషగుణవర్ణన స్యావశ్యకత్వం ప్రతిపాదయితుం శాస్త్ర
జాతస్యాపి తత్పురత్వ మాహ—న కేవల మిత్యాదినా. ఈశ్వరప్రతిష్ఠా

* అయం శ్లోకః ప్రపరసేనకృతే సేతుబంధమహాకావ్యే దృశ్యతే.

శ్రీయశ్చేన మహా న్లోకాదరః. తథా నైశేషికాదే రీశ్వరప్రతిష్ఠాపక
తయా జగత్సృజ్యతా. తథామహాభారతాదీనా మసి మహాపురుష
వర్ణనపరత యైవ విశ్వాతిశాయిత్వమ్. కిం బహునా? వేదాంతా అసి
బ్రహ్మప్రతిపాదకతయా పర ముత్కృష్ట్యం తే.

పకతయేతి 'అంకురాదికం సకర్తృకం కార్యత్యాన్వ టవ' దిత్వాదిప్రమా
నై రితి భావః. అత్ర 'కర్తరి' చేతి నిషేధాత్ 'యాజకాదిభిశ్చ' ఇతి
వష్టీనమాసోద్రష్టవ్యః, తస్యాకృతిగణత్వాత్. యద్వా—శేష వష్టీ
సమానః, తస్యైతన్నిషేధాభావాత్. ఏవ మన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. భార
తాదీనా మసి శాసకత్వా చ్ఛాస్త్రీత్వేన నిర్దేశః. † నను చిదేకరస
తయా నిర్ధర్తృకస్య బ్రహ్మణః ప్రతిపాదకేషు వేదాంతేషు గుణవత్పురుష
వర్ణనం నాస్తీతి చేన్నైష దోషః; బ్రహ్మణ్యానందాదీనా మాసా
ధికానాం విద్యమానత్వాత్. తదుక్తం పంచపాదికాయాం—'అనందో
విషయానుభవో నిత్యత్వం చేతి సంతి తద్ధర్మా' ఇతి. అథవా సచ్చిదా
నందస్య బ్రహ్మణో నిర్గుణస్యాపి నిర్దోషత్వ మేవ గుణః. యథాహ మా
ఘః—'అపసోష తైవ విగుణస్య గుణః' ఇతి. తదేత దభిప్రత్యాహ—
కింబహునేతి. నచేదం మాఘవచస మబ్రహ్మపర మితి పచనీయమ్.
తథా హి—'అవిభావ్యతారక మద్భవహిమద్యుతేబింబ మస్తమిత
భాను సభః, అపసన్నతాప మతమిన్ర చుభా దపసోష తైవ విగుణస్య
గుణః' ఇతి. అత్ర ప్రాకరణికసంధ్యాసభఃప్రతిపాదనా త్వప్రీతీయమాన
స్యాప్రాకరణికస్య 'న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం'. 'శో
మోహః క శ్లోకః' ఇత్యాద్య ద్యవసేషదర్శననాథ స్యాకాశపర్యాయసభ
శ్చబ్ధార్థస్య బ్రహ్మణోఽర్థాంతర న్యాసేన నిర్గుణస్య నిర్దోషత్వమేవ గుణ
ఇతి వివక్షితత్వాత్. ఏదాంధ్రవివేచనప్రపంచః పున రస్మిన్మహోపా
ధ్యాయవరచితమాఘవ్యాఖ్యానే సర్వలకషాఖ్యానే ద్రష్టవ్యః.

† నస్తుతస్తు—భేదవాదిమతే బ్రహ్మణోహేయప్రత్యసీకల్యాణగుణవిశిష్టతయా
వేదాంతానాం గుణవత్ప్రమాపురుషప్రతిపాదకత్వం సూపచాన మే వేతి కిమనేన నిర్గుణ
బ్రహ్మవలంబనక్షేత్రే నేతి విభావనీయమ్.

‘అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసే’ త్యుపక్రమమాణేన సూత్రకృతా మహర్షి
ణాపి పురుషాశ్రితస్య గుణస్య ధర్మస్య జిజ్ఞాసాద్వారేణ మహాపురుష
గుణవర్ణన మేవ శాస్త్రస్య పాణి ఇ త్యురరీకృతం. త త్తన్నాన్యాయ
నిరూపణపరస్యాపి ప్రబంధరాశే ర్మహాపురుషగుణవర్ణనం హేముః పర
మామోదః. అతశ్చ

ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణా నాశ్రిత్య నిర్మితః,

అలంకారప్రబంధోఽయం సుతః! కర్ణోత్పవోఽస్తు పః.

కాకతీయసరేంద్రస్య యశో భూషయితుం కృతా,

నిరీశ్వరవాదినా మపి మీమాంసకానాం గుణధౌరేయధర్మవృత్తి
పాదనా దేవ గుణవత్పురుషవర్ణనపర్యవసాయిత్వ మిత్యాహ—అథాత
ఇతి. అథ వేదాధ్యయనానంతరం, అతో వేదస్య వివక్షి తార్థత్యాత్ ధర్మ
స్య జిజ్ఞాసా క ర్తవ్యేతి సంక్షేపత స్సూత్రార్థః. మహర్షిణా జైమిని నేతి
శేషః. ధర్మో నామ శ్రేయస్సాధనభూతో యాగాది చేవ, నాపూర్వ
మాత్మనిష్ఠమ్. తదు క్తం—‘శ్రేయస్సాధనతా యత్ర ద్రవ్యాదా విధితో
భవేత్, తస్యైవ ధర్మతా జ్ఞేయా ధర్మ స్తత్సాధనం యతః’ ఇతి.
‘అపూర్వంచ యాగాదే రవాంతరవ్యాపార శ్చక్తి ర్వే’తి భాట్టః. త
స్మతాశ్రియణే ధర్మస్యాపూర్వద్వారా పురుషాశ్రితత్వం గుణత్వం
చోపచారికం. ప్రాభాకరాస్తు యాగాదివ్యతిరిక్తం స్థిరకార్యం లింగాది
వాచ్య మపూర్వ మేవ ధర్మ ఇతి వృత్తిపేదీరే. తస్మాత్ పున స్తస్యాత్మ
నిష్ఠత్వం గుణత్వం చ సంప్రతిపన్న మేవేతి సుష్మాక్తం పురుషాశ్రిత
స్యోగూత్రేష్టస్యేతి. ఉరరీకృత మంగీకృతం, నన్వేతచ్ఛాస్త్రం న్యాయ
నిరూపణపరం నపురుషగుణవర్ణనపర మిత్యాశంక్య తస్యాపి పురుషగుణ
ధర్మనిరూపణార్థ త్వా త్తత్రైవ పర్యససానమ్ అన్యథా వై ఫల్య మి
త్యాశయే నాహ—త త్తన్నాన్యాయేతి.

ఉ క్త మర్థ ముపసంహరక స్వగ్రంథస్య విద్యత్పరిగ్రహ మా
శాస్త్రే—అతశ్చేతి.

వర్ణ్యప్రబంధయో రుభయో రుత్కృష్టత్వా దనోన్యస్య ముప
సాగ్రోపసాగ్రకభావ ఇత్యాహ—కాకతీయేతి. కాకతి ర్నామ

విద్యానాథకృతి శ్చేయం స్వయం శేన విభూష్యతే. ౧౦
తదు క్తందండినా—‘ఆదిరాజయశోబింబమాదర్శం ప్రాప్యవాఙ్మయమ్,

తేషా మసన్నిధానేఽపి న స్వయం పత్య నశ్యతి’. ఇతి.

సూక్తైవ ప్రతిపాద్యమహిమ్నా ప్రబంధమహత్తా.

తదు క్తం ప్రాచా భామహేన—

ఉపశ్లోక్యస్య మాహాత్మ్యా దుష్టలాః కావ్యసంపదః’ ఇతి.

ప్రతిపాదితం చోద్భవేన—

‘గుణాలంకారచారుత్వయుక్త మ వ్యధికోజ్జ్వలమ్,

కావ్య మాశ్రయనంపత్త్యా మేరు శే నామరద్రుమః’ ఇతి.

రుద్రభక్త్యానాపి కథితం—‘ఉచారచరితనిబంధనా ప్రబంధప్రతిష్ఠా’ ఇతి.

ప్రపంచితం చ సాహిత్యమీమాంసాయామ్—

‘నాయకగుణగ్రీధితా స్సూక్తిసృజన్సుకృతినా మోకల్పంతి’ ఇతి.

నిరూపితం చ భోజరాజేన—‘కవేరల్పాపివాగ్విత్త్వీర్వద్వత్కర్ణావతంసతి

నాయకో యది వర్ణ్యేత లోకో త్తరగుణోత్తరః’ ఇతి.

దుర్గరా శక్తి రేకశిలానగరేశ్వరాణాం కులదేవతా సా శక్తి ర్భజనీయా
స్యేతి కాకతీయః, ‘వృద్ధాచ్ఛ’ ఇతి శైషిక శ్చప్రత్యయః. ౧౦

అత్ర ప్రబంధమహిమ్నా పర్వోపసాగరే వృద్ధసంవాద మాహ—
తదు క్తందండినేతి. అత్రబింబశబ్దః కర్తృవాచీ. వాఙ్మయాదర్శః కర్మ.
అత్రసలనహుమాద్యసన్నిధానేఽపి తద్యశోబింబప్రతిష్ఠాయా వాఙ్మయా
దర్శాధీనత్వోక్తేః ప్రబంధమహిమ్నా ప్రతిపాద్యోత్కర్ష ఇతి భావః.
కేషుచి త్కోశే షేషేతత్పద్యం ప్రతిపాద్యమహిమ్నా ప్రబంధోత్కర్ష
పరగ్రంథమధ్యే లేఖకదోషాల్లిఖితం. తత్తు‘గౌర్గాః కామదుఘా సద్భిః’
ఇత్యాద్యేతత్పద్యపూర్వోత్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా అస్మదుక్తార్థావ
ధారణా దుపేక్షణీయమ్.

అథ పర్వమహిమ్నా ప్రబంధోపసాగరే భామహాదిసంవాద
మాహ—సూక్తైవేత్యాదినా. నాయకేతి. నాయకః రామాదిః తరళశ్చ,
గుణా శ్చోర్వాదయః తంతవశ్చ, ఆకల్పవదాచరంతి ఆకల్పంతి, ‘సర్వస్తా
తిపదికేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్య’ ఇతిక్విప్. అనేన కర్ణావతంసతి. ర్వాఙ్మయాత్.

శ్రీ రస్తు. నాయక ప్రకరణమ్.

— నాయకగుణాః. —

తత్రైతే నాయకగుణాః. —

మహాకులీన తౌజ్వల్యం మహా భాగ్య ముదారతా,
తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్మికత్వాదయో గుణాః. ౧౧
పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కఠిచి త్కథితా ఇమే,
ప్రతాపరుద్ర దేవస్య గుణా వాచామగోచరాః. ౧౨
అథైతేషాం స్వరూప ముదాహరణంచ, తత్ర—

— మహాకులీనతా. —

* మహాకులీనతా నామ కులీ మహతి సంభవః.

యథా—

తాదృజ్మధ్యమలోక భాగ్యవిభవా దింద్రాద్విబృందారకైః
క్షోణ్యం క్రీడితు మిచ్ఛుభి శ్చిరతరం సంపార్థితః పద్మభూః,
అత్యర్థేందుకులవృశ స్తి మసృజ ద్యం కాకతీయాన్వయం
తస్మిన్ సంవృతి పీరుదగ్గివపుషా జాగర్తి లక్ష్మీపతిః. ౧౩

— ఔజ్వల్యమ్. —

* రూపసంపన్న దేహత్వ మాజ్వల్యం పరికీర్త్యతే,

ఏవ మవశ్యం లోకోత్తరగుణో నాయకః కావ్యవర్ణ్య ఇత్యుక్తం.
తే గుణాః క ఇత్యాకాంతాయాం పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కఠిచన
గుణా గణయతి—తత్రైత్యాదినా.

అథైతేషాం యథోద్దేశక్రమం లక్షణోదాహరణప్రదర్శయతి.
మహాకులీనతేత్యాదినా. 'మహాకులాదఞ్ఞో ఖణ్ఞో' ఇత్యత్యాన్వతరస్యా
మ్ గ్రహణానువుత్త్రా ఖణ్ఞోప్రత్యయః. ౧౧. ౧౨

ఉదాహరణి—తాదృగితి. అత్రీభూలోకస్య స్వరాతిశాయవైభ
వం కాకతీయనరేంద్రాణా మింద్రాదిసాదృశ్యం చ వ్యజ్యతే. ౧౩

ఔజ్వల్య మాహ—రూపేతి. కుండలముక్తాహారనూపురాంగ
దాదిచతుర్విధభూషణభావేఽపి భూషితవ దవభాసమాన ఆకార
విశేషో రూపం. తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఆవేధ్యానోప్యవిక్షేప్యబంధ
నీయై రభూషితమ్, యద్భూషిత మివాభాతి తద్రూప మితి కథ్యతే' ఇతి.

యథా—

మురాశే ర్యగి పూర్వం జలనిధినుతాయా ముదభవ
 స్మహాదేవా జ్ఞాత స్స పున రవసీభృద్దుహితరి,
 వపుష్వా న్నామోఽయం జయతి జగతీభాగ్యవిభవైః
 ప్రతాపశ్రీకుద్ర స్వయ మితి మనీషా మృగదృశామ్. ౧౪

— మహాభాగ్యమ్. —

విశ్వంభరాధిపత్యం య త్త స్మహాభాగ్య ముచ్యతే.

యథా—

సేవానమసరేంద్రహళివిలసదగ్రతాంశుసీరాజితం
 రాజ్యశ్రీప్రథమావతారపదవీ మారహ్య సింహాసనరి,
 ఊణీ రక్షతి విక్రమై రనుపమైః ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి
 శ్లాఘాలంఘనజాఘికై ర్గుణసిధిః శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౧౫

ఉదాహరణి—మురాశే రితి. మహాదేవా స్మహాదేవనామకా
 స్మహారాజాత్, అవసీభృద్దుహితరి రాజప్రత్యాగి, ఈశ్వరా త్పా
 ర్వత్యామితి చ ధ్వన్యతే. అత్ర మదనతోష్ఠేక్షయా దూపనంపత్తి
 రుక్తా. ౧౪

మహాభాగ్య మాహ—విశ్వంభరేతి. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభ
 రా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజీ' త్యాదినా ఖశ్ ప్రత్యయే ముమ్మాగమః.
 తస్యా ఆధిపత్యం సార్వభౌమత్వ మి త్యర్థః.

ఉదాహరణి—సేవేతి. ప్రథమోఽవతారోఽనతరణం, "అవే
 త్పాస్తోర్భుజ్" ఇత్యత్ర ప్రాయేణ గ్రహణానువృత్తే రసంజ్ఞాయా మపి
 ఘృష్ణాత్వయః. తస్య పదవీం, సింహాసనస్య రాజ్యలక్ష్మీ ప్రథమచిహ్న
 త్యా దితి భావః. ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతీనాం శ్లాఘాయా ఉత్కర్షస్యలంఘ
 నే జంఘయా చరంతీతి జాఘికాః శీఘ్రగామినః, 'చర' తీతి రక్.
 దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యా మఖలఊణీసంరక్షణా దస్య మహా
 భాగ్యమ్. ౧౫

— బౌదార్యమ్. —

*యద్విశ్రాణనతాచ్ఛిల్య మాదార్యం తన్నిగద్యతే.

యథా—

వదాన్యో నాన్యోఽస్తి త్రిజగతి సమో రుద్రస్యపతే
 గుణశ్రేణీశ్లాఘాపిహితహరిదీశానయశసః,
 సమంతా దుద్భూతైర్ద్విరదమదగంధైర్నుసరభయః
 క్రియంతే యద్విద్యజ్జనమణిగృహపాంగణభువః.

౧౬

— తేజస్విత్వా. —

*జగత్ప్రకాశకత్వం యతేజస్విత్వం తదుచ్యతే.

యథా—

సదా తేజో భానా స్ఫురతి జయినః కాకతివిభో
 రరిత్యౌభృత్కాంతాచికురతిమిరాహంకృతిముషి,

బౌదార్య మాహ—యదితి. తచ్ఛిలస్య భావస్తాచ్ఛిల్యం.
 విశ్రాణనే తాచ్ఛిల్య మితి శివభాగవతవ త్సమాసః.

ఉదాహరణి—వదాన్య ఇతి. త్రియాణాం జగతాం సమాహార
 స్త్రిజగదితి తద్ధితాథేత్యాది నా ద్విగుః. గుణశ్రేణీశ్లాఘయా గుణగణో
 త్కర్షణేణ పిహితం తిరస్కృతం హరిదీశానాం దిక్పతీనాం యశో యేన
 తస్య. అత్ర సమృద్ధవస్తువర్ణనా దుదాత్తాలంకారః.

౧౭

తేజస్విత్వ మాహ—జగ దితి.

ఉదాహరణి—స దేతి. జయినోజయశీలస్య, కాకతి దేవతోపానకో
 విభుః కాకతివిభుః. మధ్యమపదలోపీనమాసః. అరిత్యౌభృత్కాంతా
 చికురాః శత్రురాజస్త్రీకుంతలా ఏవ తిమిరం తస్యాహంకృతిముషి గర్వ
 నిర్వాపకే, ప్రియవియోజనేన తన్నివర్తకత్వా దితి భావః. తేజోభానా
 సదా స దివైవ స్ఫురతి సతీతిభావలక్షణా సప్తమీ. జరంతి జ్యేష్ఠాని, సర్వ
 దా ప్రకాశవిరహో ధ్వనీభూతా నీత్యర్థః. 'జీర్వతే రత్న' న్నితి భూతే
 అత్యున్నత్యయః. తా న్యుద్దామాని బహుళాని తమాంసి యాసాం
 తాసాం తథోక్తానాం, సమూర్థం పశ్యంతీ త్వసూర్యంపశ్యాః, 'అసూ
 ర్యలలాటయో ర్ద్వళితహ' ఇతి ఖశ్పిత్యయః. 'అరుద్ద్విష'దిత్యాది నా
 ముమాగమః. 'ఉపపద మతి' జితి సమాసః. అత్ర సఖానుసర్యకర్మికయా

ప్రకాశవృత్తృత్తి ర్భవతి జరదుద్దామతమసా
మసూర్యంపశ్యానా మవధిగిరిపాశ్చాత్యదృషదామ్.

— వైదగ్ధ్యమ్ —

* కృత్యవస్తుషు చాతుర్యం వైదగ్ధ్యం పరికీర్త్యతే.

యథా—

చాతుర్యం కీము వర్ణ్యతే గుణనిధే శ్రీవీరబీద్రప్రభో
ర్యత్రాన్యోన్యవిరుద్ధయో రపి మహా ద్వాణీశ్రియో రార్జవమ్,

దృశికోయయానంబంధః, నతు సూర్యస్థయా సత్తయా. అతోసూర్య
మిత్యసమేర్థసమానః. తథాపి సాధు రేవ. యదాహ భగవాన్భాష్యకా
రః—‘అవశ్యం కస్యచిన్నఞ్ సమాస స్వాసమర్థస్య గమకస్యసాధుత్వం
వక్తవ్యం అసూర్యంపశ్యాని ముఖా’ నీతి. తాసా మవధిగిరీః లోకా
లోకపర్యతస్య పాశ్చాత్యదృషదాం అప్రకాశప్రదేశవర్త్యపలానాం,
ప్రకాశవృత్తృత్తిః ప్రకాశజ్ఞానం, యదాహ—అయం ప్రకాశశబ్దవాచ్య
ఇతి శృంగారాహికయా సంగ్రహః. అత్ర సూర్యప్రకాశరహితయో
రపి దేశకాలయో రతివేలప్రకాశజననా ల్లోకోత్తర మస్య తేజస్విత్య
మితి భావః.

వైదగ్ధ్య మాహ—కృత్యేతి. కృత్యవస్తుషు కర్తవ్యార్థేషు, చాతు
ర్యం ప్రయోగకాశలం.

ఉదాహరణి—చాతుర్య మితి. ‘యత్ర విద్యా స తత్ర శ్రీ ర్య
త్ర శ్రీ ర్న సరస్వతీ’ ఇతి న్యాయే నాన్యోన్యవిరుద్ధయో రపి వాణీశ్రి
యోః, యత్ర వీరరుద్రే, మహద్భాషం సాహార్దమ్, ఏక త్రావస్థాన
మితి యావత్. అస్తీతి గమ్యతే. ‘అస్తి ర్భవ తిపరో లపియుక్త్యమా
నో ప్యస్తీ’తి మహాభాష్యకారవచనా త్. ఉక్తన్యాయస్తు వీరరుద్రీవ్య
తిరిక్తనిర్గుణభూపాలవిషయ ఇత్యర్థః. ఆభావం శ్రీవాణీభావం, సహేతి శే
షః. అత్ర సహాదిత్యద్వాప్రయోగేఽపి తదర్థగమ్యతాయాం ‘పృథ్వియా
నేతి జ్ఞాపనా త్ప్రతీయా. సద్భవై స్స్వస్వకోచితై రుపచారైః
ప్రియానరితసత్కారవిశేషైః లలితాం, హృష్టా మిత్యర్థః. తదుక్తం
భావప్రకాశే—‘ఉపచారో యథాసత్త్వం స్త్రీణామహోఽపిహర్షదః,

కిం చాభ్యాం సదృశోపచారలలితాం తతాదృశై రుత్సవై
 ర్నిసానపత్న్య మిమాం భువం న నృపతి ర్ధత్తే దిశాం జిత్వరః. ౧౮

— ధర్మకర్మకర్మ. —

* ధర్మకాయ త్తచిత్తత్వం ధర్మకర్మ ముదీర్యతే,
 యథా—

పరిహాసే ప్యనైచిత్వం స్వప్నే ప్యన్యవధూకథాం,
 శత్రా వ ప్యగుణారోపం కాకతీంద్రో న మృష్యతి.
 ఆదిగ్రహణా న హామహిమత్వపాండిత్యప్రభృతయః.

మహా న ప్యన్యథా యుక్తో నైవ తుష్టికరో భవేదితి. ఉపచారలలితా
 మపి తత్తైవ—వాసోఽంగ రాగాభరణమాల్యశయ్యాసనాదిషు, యత్ర
 యత్ర స్పృహ తత్తద్దేశకాలానుకూల్యతః. అత్యాదరేణ సత్కార
 ఉపచారఇతీరితః ఇతి. ఆభ్యా మి త్యత్రాప్రధానే తృతీయావిధానేఽపి
 శ్రీవాణ్యో శ్యాబ్ద ఏవోపసర్జనభావః, న త్వాద్భిః. 'సహ శాఖయా
 ప్రస్తరం ప్రహరతీ' త్యత్ర ప్రహరణే శాఖాప్రస్తరయో రివ తయో ర్భువ
 శ్చ సమప్రధానభావోపపత్తేః; అన్యథా అనౌచిత్యా దితి రహస్యమ్.
 అత స్త్రీసోఽపి సదృశోపచారసంతుష్టా ఇతి భావః. తాం భువం, న
 నృపతిః, తతాదృశశబ్దయోః స్వరూపప్రకారస్థానకయోః ఖంజకుబ్ధా
 దివ ద్విశేషణసమాసః. ఏకు మశక్త్యై రిత్సర్థః. ఉత్సవైః హర్షోత్సాదక
 వ్యాపారైః, 'ఉత్సావే హర్ష మిత్త్యేష ఉత్సవః పరికీర్త్యత' ఇతి తత్తై
 వోక్తేః. మిథోవిరుద్ధానా మేతాసా మన్యోన్యానురాగజననేన వశీకర
 ణా ద్భైదగ్ధ్య ముక్తం. వితరణవిద్వద్గోష్ఠీప్రజారంజనాదిభిః శ్రీవాణీ
 ధరణీ ర్నిర్విరోధం పోషయతీతి భావః. ౧౮

ధర్మకర్మ మాహ. — ధర్మేతి. ధర్మం చర త్యానేవత ఇతి ధా
 ర్మికః. 'సకృత్కృతధర్మో న ధార్మిక' ఇతి వృత్తికారః. తస్యభావ స్తత్త్వం.
 ఉదాహరతి. — పరిహాస ఇతి. అనౌచిత్య మన్యద్రవ్యాభిలాషా
 సృతభాషణాదిహేతుక మిత్యర్థః. పరిహాసాదా వ ప్యనౌచిత్యాదిక మన
 హమానస్య ధార్మికత్వం కీము వ క్తవ్యమితి భావః. ౧౯

— మహామహిమత్వమ్. —

* త న్మహామహిమత్వం స్వా ద్యా పున ద్వేషతాత్మతా.

యథా—

కాసల్యాఽసీ త్ప్రభమజననీ దేవతీ చ ద్వితీయా
విష్ణో ర్నాతా తదను మహితా ముద్భవం బా తృతీయా,
య స్త్రీతాయాం రఘుపతి రభూ ద్వాపరే శౌరి రాసీ
త్రాతం ట్కోణీం స జయతి కలా వీరరుద్రావతారః. ౨౦
అత్ర గరుడధ్వజాత్మకతయా మహామహిమ తోక్తా.

— పాండిత్యమ్. —

* సర్వవిద్యాధికత్వం య త్పాండిత్యం త దుదాహృతమ్.

యథా—

గోష్ఠీభిః పరితోషయ న్బుధగణా న్నద్దర్శినీమభిః
సత్సారస్వతమార్గదర్శనచణై స్సూక్తైః కపి స్ప్రిణయన్,

ఆదిగ్రహణసంగృహీ తేషు మహామహిమత్వ మాహ. — తదితి.
ఉగాహరతి. కాసల్యేతి. కోసల స్వాపత్యం స్త్రీ కాసల్యా, 'పృథ్వీ
తోసలజాతాక్ష్యాజ్' ఇతి ష్యాజ్ ప్రత్యయే టాప్. త ద్వేషకత్వం, అను పశ్చా
త్, దేవకీత్యానంతర మిత్యర్థః. 'అనుల్ల త్పణ' ఇతి కర్మప్రపచనీయత్వా త్త
ద్యోగే ద్వితీయా. మహితా పూజ్యమానా, 'మతిబుద్ధీ' త్యాదినా సర్వ
మానే క్తః. అత్ర విష్ణవవతార శ్లేష దేవతాత్మకత్వా న్మహామహిమత్వమ్.

పాండిత్య మాహ—సర్వేతి.

ఉదాహరతి. గోష్ఠీభి రితి. పణ్ణాం దర్శనానాం పాణిన్యాదిప్రస్థా
నానాం సమూహరః పద్దర్శనీ, 'పాణినేజ్జైమినే శైబవ వ్యాసస్య
కపిలస్య చ, కణాద స్యాతపాదస్య దర్శనాని పడేషహి' ఇత్యాహుః.
ద్విగుత్వా జ్జేప్. సా సీమా గోచరో యాసాంతాభి స్రథోక్తాభిః,
గోష్ఠీభి శ్చాప్రప్రసంగైః, సత్సారస్వతమార్గస్య సత్కవితామా
ర్గస్య దర్శనం ప్రకాశనం, దృశే ర్మ్యంతా ల్ల్యుట్. తేన విత్తై స్తచ్చ
ణైః, 'తేన విత్త శ్చుంచుప్పణచా' వితి చణాప్రత్యయః. సంగీతోప
నిషద్రహస్యపిశునైః నాట్యవేదమర్మోద్ధాటకైః, ఆతోద్యయోగ్య

సంగీతోపనిషద్రహస్యవిశునై రాతోద్యయోగ్యక్రమై
ర్ధిన్వ సుంసది వైణికా నివహరతి శ్రీ కాకతీందో నృపః. ౨౦

— నాయకస్వరూపమ్. —

అథ నాయకగుణనిరూపణానంతరం నాయకస్వరూపం నిరూప్యతే—

*యశఃప్రీతావనుభగో ధర్మకామార్థతత్పరః,
ధురంధరో గుణాఢ్య శ్చ నాయకః పరికీర్తితః. ౨౧

క్రమైః తతాదిచతుర్విధవాద్యోచితపరిపాటిభిః, వీణా శిల్ప మేమాం
వైణికాః తాళ, ధిన్వ, ప్రీణయ, అత్ర విభో స్వర్వవిద్యావిశార
దత్వా దఖండం సాండిత్య మితి భావః. ప్రభృతిగ్రహణా ద్విసీతత్వా
దయో యే దశరూపకోక్తాస్తే తత్త్రైవ ద్రవ్యవ్యాః. యథాసంభవ
మేతే స్త్రీపుంససాధారణా గుణాః. పురుషమాత్రనియతా స్త్వస్యే
ఽపి శోభాదయః. తదుక్తం.—‘శోభా విలాసో మాధుర్యం గాంభీర్యం
స్థైర్య తేజసీ, లలితో దార్య మిత్యష్టే సాత్వికాః పౌరుషా గుణాః’ ఇతి.

తేఽపి తత్త్రైవ ద్రవ్యవ్యా ఇత్యుపేక్ష్య నాయకలక్షణం ప్రతి
జానీతే—అథేతి.

లక్షయతి—యశ ఇతి. గుణైః పూర్వోక్తై సాధారణై
రమోక్షలీనతాదిభి రసాధారణై శ్శోభాదిభిశ్చ ఆధ్య ఇత్యేతావ దేవ
సామాన్యలక్షణమ్. నయతి ప్రాప్నోతి వృత్తం ఫలం చేతి నాయక ఇతి
వ్యుత్పత్త్యాప్రబంధవ్యాపీ ఫలవా నిత్యపి విశేషో ద్రవ్యవ్యః. చ శబ్దోఽను
క్తసముచ్చయార్థ స్స సున్నతమమధ్యమాధమభేదేన త్రివిధో నాయక
ఇ తీమరి విభాగ మార్హ తి. తేనో క్తసకలగుణసంపన్నః ప్రబంధవ్యాపి
ఫలశిరస్కవ్యాపార ఉత్తమః, కలిషయగుణహీనో మధ్యమః, బహు
గుణహీనోఽధమ ఇతి వివేకః. అత్ర ఛార్మికత్వాదయ ఇత్యాదిగ్రహణ
సంగృహీణానాం యశఃప్రతాపాదీనాం గుణాఢ్యపదే నైవో పా
త్తానా మపి పునరుపాదాన మేతేమాం సర్వే ష్యపి నాయ కేష్యావ
శ్యకత్వ మభివ్యంజయితు మితి రహస్యం. సత్సమాఖ్యాయశః, కోశదండ
జం తేజః స్రతాపః, ధర్మాదయః ప్రసిద్ధాః, ధూరేవ ధురా, ‘టాబంత

— యశఃప్రతాపాభ్యాంసుభగత్వమ్. —

యథా—

ధర్మాలంబనముచ్చితాంతిభువనస్యైకాతపత్రశ్రియం
ధత్తే కాకతివీరదుదృన్వపతే స్సార్పరంయశోమండలం,
ఛాయే వాన్య నభస్థనీకువలయశ్యామేయ మాలోక్యతే
తస్మన్యే నియతం పితౄతావతపన స్తస్యోపరి ద్యోతతే. ౨౩

— ధర్మకామర్థతత్పరత్వమ్. —

యథా—

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీ రథోధర్మ ఇవ స్థితః,
కామ స్తా వివ తౌ కామ ఇవ దుద్రవరేశ్వరే. ౨౪

— ధురీణతా. —

యథా—

గాయంతీ రనుమోదతే నిజవధూ శ్శేష శ్చిరఃకంపనైః
లక్ష్మీం ప్రీణయతేఽద్య కచ్చవపతి ర్వక్షస్థనీదర్శనాత్,

త్వం హలంతానా' మితి వచనాట్టాప్. తాం ధారయతీతి ధురంధరః,
'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజీ'త్యాదినా ఖశ్ ప్రత్యయః, 'ఘత్యనన్యయస్యే'తి
ప్రాసః 'ఆనుద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. ౨౫

తత్ర యథాయోగ ముదాహరతి—ధర్మేతి. ధర్మ ఏవాలంబో
దండః తస్మిన్ సముచ్చితాం విస్తారితాం, త్రిభువనస్యేతి సమాహార
ద్విగుః. పాత్రాదిత్వా న్నస్త్రీత్వం. స్సార్పరం ప్రభూతం, అత్ర త్రిభువ
నోల్లంఘినః కీర్తిమండలాతపత్రస్యోపరి ప్రతావతపనః ప్రకాశతః ఇత్యు
త్ప్రేక్షణా దర్శించీససూర్యాదిమహాసాం ఛత్రాధఃఖచితమణిగణవదవ
భాసమానత్వం కీర్తిప్రతాపయో శ్చంద్రసూర్యాధికత్వంచ వ్యజ్యతే.

ధర్మ ఇతి. అత్ర ధర్మార్థయోః పర్యాయోణోపమానోపమేయ
భానా దుపమేయోపమాంకార ఇతి వక్ష్యతి. ఏతే నానయో రన్యో
న్యమేవ సాదృశ్యం. న తేవేతత్సన్మశోఽన్యః కోవీతి వ్యజ్యతే. ఏవ ముత్ర
రార్థేఽపి యోజ్యం. ౨౬

ధురీణతేతి. 'ఖస్సర్వధురా'దిత్యత్ర ఖఇతియోగవిభాగాత్ప్రత్యయః.
గాయంతీ రితి. స్వభర్తృభారావతరణసంతోషభారా ద్వీరగుద్రకీర్తి

దిక్షాగాళ్ళ కరేణుకా శుచ మపాకుర్వం త్యనువృజ్యయా
దోష్టా కాకతివీరదుద్రస్మపతౌ విశ్వంభరాం బిభ్రతి. ౨౫

— గుణాధ్యత్వమ్. —

యథా —

ముఖై స్సహస్రేణ ఫణీ వదే చ్చేత్కరై స్సహస్రేణ లిఖే ద్వివస్వాక్,
నేత్రై స్సహస్రేణ హరి శ్చ పశ్యేత్ స్థానే గుణా న్నాకతివీరధర్ముః.

— నాయకవిశేషః —

అథ నాయకవిశేషా నిరూప్యన్తే —

ఉదాత్త ఉద్భత శైచిన లలిత శ్శాంత ఇత్యపి,

మేవేతి భావః. కచ్చపపతి రాదికూర్మావతారో హరిః, అపాధభారత్వా
దాలింగనార్థం, వక్షస్థస్థలీదర్శనాత్, దృశ్యేర్ణ్యంతా ల్లుట్. లక్ష్మీం (వీణ
యతే 'నీళ్ తర్పణ') ఇత్యస్తాద్ధాతో శ్చైరాదికా ణ్ణిచి 'ధూళ్ ప్రీణో
ర్నుగ్వక్తవ్యః ఇతి సుక్. అనువృజ్యయా రంతు మనుధావసేన, 'వృజ
యజోర్భావేక్య'బితి క్యప్. కరేణుకాశుచం విప్రలంభజనితాం, అద్యేతి
సర్వత్ర సంబధ్యతే. శేషాదయో భువం బిభ్రతి శేషాదీంస్తు కూర్మ
రాజ ఇత్యాగమః. శేషాదిభరణీయాం విశ్వంభరాం వీరరుద్రో భుజేనై
కేన బిభ్రతి విశ్వాతిశాయిధురంధరత్వ మస్యోక్తం. ౨౫

ముఖై రితి. కరై రిత్యత్రాంశుహస్తయో రభేదాధ్యవసాయా
ల్లేఖనసాధనత్వం విజ్ఞేయం. వదే దిత్వా దా 'అర్హే కృత్యత్వచ' శ్చే
త్వర్హార్థే లిప్తప్రత్యయః. శేషాదయ ఏవాస్య గుణానా మభివదనాదీ న్య
ర్హంతి. తథాచే ద్యుక్త మితి వాక్యార్థః. అసంఖ్యేయాగుణా ఇతి భావః.
సహస్రేణ త్యత్ర సంఖ్యేయబాహుళ్యేఽపి 'వింశ త్యాద్యా సుదైక త్వేనం
ఖ్యాస్సంఖ్యేయసంఖ్యయో'రిత్యమరవచనా దేకత్వ మవగంతవ్యమ్. ౨౬

అథ ధీరోదాత్తాదయ శ్చ త్వారో నాయకా సుర్వరససాధారణా
స్తేషా మేవ శృంగారాశ్రయతయాఽనుకూలాదిభేదేన ప్రత్యేకం చతు
ర్విధానా ముత్తమమధ్యమాధమభేదేన పునః ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యేఽస్మా
చ త్వారింశ ద్భేదాః. ధీరోదాత్తాదిశబ్దాశ్చ మహావీరచరితాదిమహా
ప్రబంధే ష్టేక స్యానేకరూపాభిధానేన వత్సప్తపథమహోత్పాదిశబ్దవ

ధీరపూర్వా ఇమే పూర్వై శ్చ త్వారో నాయకా స్మృతాః. ౨౭
తత్ర సర్వరససాధారణా శ్చ త్వారో నాయకాః ధీరోదాత్తధీరో
ద్ధతధీరలలితధీరశాస్త్రాః. ఏతేషాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

— ధీ రో దా త్తః —

* మహాసత్వోఽతిగంభీరః కృపావా నవికత్తనః,

దవసావాదినో న జాతివాచిన ఇతి ప్రతిపాదితం †దశీరూపకే. తత్ర కితిచిల్ల
క్షణోజాహంకరణభ్యాం పరిదర్శ్యం తే—అథేత్యాదినా. ఉదాత్త ఇతి. ధీర
పూర్వా ఉదాత్తాదయ ఇత్యుక్తే ధీరశబ్దపూర్వా ఉదాత్తాదిశబ్దా ఇత్యు
క్తం స్యాత్. అతోఽత్యి శబ్దవరే కార్థలక్షణ కథంచి త్కల్పాన్. ౨౮
అత్యి ధీరోదాత్తాదీనాం సర్వరససాధారణ్యేఽపి యథాకృమం
వీరకాద్రీశ్మంగారశాంతిప్రధానత్వం వత్సమాణవిశేషలక్షణపర్యాలో
చనయా విజ్ఞేయ మితి ‡రహస్యమ్.

తత్రధీరోదాత్త మాహ—మహాసత్వఇతి. రోధాద్యసభిభూతాం
తక్రరః మహాసత్వః ఇత్యావయః. అత్యిశ్యధీరశబ్దేన తూద్యోగాదే

† ధీరలలితాదిశబ్దాశ్చ యథోక్తగుణసమరోపితావస్థాభిధాయినో వత్సవృషభ
మహాక్షాదివన్దుజాత్యా కచ్చి దవస్థితరూపా లలితాది రస్తి. తదా హి మహాకవిప్రబం
ధేషు విరుద్ధానేకరూపాభిధాన మసంగత మేవ స్యాత్, జాతే రసపాయత్వాత్. తథా
చ భవభూతిస్తేక ఏవ జామదగ్న్యః 'బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగో భవతా మేవ భూతయే,
జామదగ్న్యః శ్చ వో మిత్ర మన్యథా దుర్తనాయతే.' ఇత్యాదినా రావణం ప్రతి ధీరో
దాత్తత్వేన 'క్షాలాసోదారసార' ఇత్యాదిభి శ్చ రామాదీ స్పృతి ప్రథమం ధీరోద్ధతత్వేన
శునః 'పుణ్య బ్రాహ్మణజాతిః' ఇత్యాదిభి శ్చ ధీరశాస్త్రత్వేన ఉపపత్తితః. ఇ చీవస్థా
స్తరాభిధాన ముచిత మద్గభూతనానుకానాం నాయకాస్తరాపేక్షయా మహాసత్త్వాదే
రవ్యవస్థితత్వా దిజ్ఞేన స్తు రామాదే రేక ప్రబంధోపాత్తా స్పృత్యేకరూపత్వా దారంభోపాత్తా
వస్థాతోఽవస్థాస్తరోపాదాన మన్యాయుక్తమ్. యథోదాత్తత్వాభివతస్య రామస్య
ఛందనా వాలివధా దమహాసత్త్వతయా స్వావస్థాపరిత్యాగ యతి. వత్సమాణానాం చ
దక్షిణాద్యవస్థానాం పూర్వం ప్రత్యస్యయా పృత ఇతి నిత్యసాపేక్షత్వే నావిర్భావా
దుపాత్తావస్థాతోఽవస్థాస్తరాభిధాన మక్లాజినో ర ప్యవిరుద్ధమ్.

‡ ఏతద్రహస్య విజ్ఞానార్థం నాయక ప్రకరణస్య అస్తేవిద్యమానాః ౭౧, ౭౨, ౭౩
శ్లోకాః ద్రష్టవ్యాః.

ప్రతాపరుద్రవ ధీరో ధీరోదాత్త స్స సమ్మతః.

౨౦

యథా—

సందిగ్ధే కృపయా మృదుః క్షణ మరీక హంతుం ధృతాసిః పుర
శ్శార్వతీప్రణయప్రశంసిషుః సమదూభిర్లజ్జితేవందిషు,
అకారా స్సుఖరోషహర్షపిశునాన్వక్త్రే న ధత్తే మనాన్
త్రైలోక్యాతీతే యాభుక్తిర్నిసుభగ శ్శీవీరరుదోన్మవః.

౨౧

రచితత్వలక్షణః స్థిరశ్చాస్త్రచక్షుర్వాఽభిధీయత ఇతి స పానరుక్త్యమ్.
సత్యపి వికారే సావహిత్యో గంభీరః పరదుఃఖాపహరణేచ్ఛః కృపావాన్,
అశ్మశ్లాఘావిహీనోఽవికత్తనః, 'అనుదాతైతశ్చహలాదే' రితియుచ్.
ఏవం గుణకో యః ప్రతాపరుద్రో వ ద్వర్తతే స ధీరోదాత్త ఇతి యోజనా.
ఏవం చ సర్వోత్కర్షణే వృత్తి ర్దాదాత్త్య మితి ఫలితం. అత్ర స్థైర్యా
దిసామాన్యగుణానాం విశేషలక్షణే ఘాపాదానం తత్రావశ్యకత్వ
నూచనార్థమ్.

౨౨

ఉదాహరణి. సందిగ్ధ ఇతి. కృపయా మృదుః స తు కాత
ర్యేణేత్వనేన మహా సత్వతోచ్యతే. క్షణ మల్పకాలమేవ, పశ్చాత్తు హం
త్యే వేతిస్థైర్యం. పురస్థితా సరీక, సతుపలాయితా నితి ధార్మికత్వం
శార్వతి. వందివిహితప్రశంసాకర్ణనే నై వలజ్జమాన స్యాత్మశ్లాఘా తు
దూరత ఏవే త్యవికత్తసత్వం, సమదూభిర్త్వం లజ్జానుభావః, ఇష్టానుభవ
జన్య అనంద స్సుఖం, సాపరాధవిషయో మద్దో రోషః, ఇష్టలాభజ
న్యో మనఃప్రసాదో హర్షః, తేషాంపిశునాన్ నూచకాన్ అకారాన్
అక్షినిమూలనభృకుటిముఖరాగాదీన్, వక్త్రే మనా గీషదపి, న ధత్త
ఇత్యవహిత్యయా గంభీర్యం. త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం 'తదతిశ
యాభు' రితిమధుపిపానుప్రభృతిత్వా ద్వితీయాసమాసో దగ్ధవ్యః.
శీజో వక్తవ్యా దాభుచ్ఛ్రిత్యయః. అత్ర స్థైర్యధార్మికత్వకీర్తయ
సాధారణా గుణాః, కృపాదయ స్తు విశేషా ఇతి వివేకః.

౨౩

—= ధీ రో ధ తః. =—

దర్శమాత్సర్యభూయిష్ఠ శృండవృత్తి ర్వికత్తనః,
మాయావీ సులభకోధ స్స ధీరోద్ధత ఉచ్యతే.

30

యథా—

రే రే ఘూర్జర! జర్ఘ్ని రోఽసి సమరే లంపాక! కిం కంపసే?
వంగ! త్వంగసి కిం ముథా? బలరజఃకాణోఽసి కిం! కోంకణ!
హూణ! ప్రాణపరాయణోభవమహా రాష్ట్రా! పరాష్ట్రోఽస్యమీ
యోద్ధారోవయ మిత్యరీ నభిభవంత్యంధ్రీక్షమాభృద్భటాః. 30
అత్ర భటానాం ధీరోద్ధతత్వమ్—

—= ధీ ర ల లి తః. =—

నిశ్చింతో ధీరలలితః కలానక్త స్సుఖైకభూః.

ధీరోద్ధత మాహ—దర్శతి. దర్శ శౌర్యాదిమదః, మాత్సర్య
మనహనమ్, అసూ యేతి యావత్. తాభ్యాం భూయిష్ఠః, చండవృత్తిః
రాద్రీ, వికత్తనః ఆత్మశ్లాఘాపరః, మంత్రాదిబలే నావిద్యమానవస్తు
ప్రకాశకః కేవలవంచకో వా మాయావీ. 30

ఉదాహరణి—రేరే ఇతి. 'హీనసంబోధనేతురే' ఇత్యమరః.
తస్య ప్రతివాక్యమావ ర్త్యమానస్య 'వాక్యాదేరామంత్రిత స్వాసూయా
సమ్మతికోవకుత్సనభర్తృనే' ప్రితి యథాయోగ మసూయాద్యర్థేషు
ద్విర్భావః. అత్ర 'స్వరిత మామ్రేడిత' ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య
'సర్వః ప్లుత స్సాహస మనిచ్ఛతావిభాషా వక్త' వ్యేతి పాక్షికః ప్రతి
షేధః. శాస్త్రీత్యాగ. స్సాహస మితి హరదత్తః. అత్ర ఘూర్జరాదివా
కేషు యథాయోగ ముద్భావితై ర్దర్శమాత్సర్యాదిభి ర్యోద్ధారోవయ
మిత్యాత్మశ్లాఘాయా చాంధ్రీక్షమాభృద్భటానాం ధీరోద్ధతత్వమ్. 30

ధీరలలిత మాహ—నిశ్చింత ఇతి. సుతనచివాదివినిహితయోగ
క్షేమతయా చింతావినిహితో నిశ్చింతః, అత ఏవ కళాసుగీ తాది స్వాస
క్తః, సుఖి భోగప్రసంగ, శృంగారప్రధానత్వాత్ సుకుమారాకారో
మృదుః.

యథా—

శౌర్యోష్మా నిరవగ్రహః ప్రతిన్మపాస్స క్షేపి నమోక్యతాః
పాతిప్రత్య ముపైతి భూ రియ మయంనాథస్వయంభూ శ్చివః,
ధీరోఽయం యువరాజ ఏన వహతి శ్రీవీరరుద్రో ధురం
సర్వామి త్యసుమోదతే ప్రతికలం శ్రీకాకతీంద్రో నృపః. 3-2

— ధీర కావ్యః —

*ధీర శ్శాంతః ప్రసన్నాత్మా ధీరశాంతో ద్విజాదికః.

యథా—

వీరం రుద్రీన్మపాలరత్నమభితః ప్రిప్తోదయం మోదతే
సంఖ్యావద్గణ ఏవ పూషణ మివ ప్రత్యగ్రి మజ్జాకరః,
ఉన్మీలత్కమలా విహారవనతి ర్భూత్వా వికాసై ర్నిజై

ఉదాహరణి—శౌర్యేతి. అత్రానర్గళశౌర్యాదిభి రైవానుకూ

ల్యేన యువరాజధురంధర త్వేన చ నిశ్చింత స్ఫకలకలానుఖ మనుభవతీతి
వీరరుద్రీకులక్ష్యవస్య ధీరలలితత్వమ్. 3-2

ధీరశాంత మాహ—ధీర ఇతి. వివేచకః క్షేత్రసహిష్ణు ర్వా ధీరః,
శమప్రధాన శ్శాంతః, హృష్టాంతఃకరణః ప్రసన్నాత్మా, ద్విజాదిక
ఇత్యాదిగ్రహణా ద్వణిక్పచివా వివక్షితౌ. 'సామాన్యగుణయుక్తస్తు
ధీరశాంతో ద్విజాదిక' ఇతి † కేచిత్.

ఉదాహరణి—వీర మితి. సంఖ్యా జ్ఞానం తద్వతాం విదుషాం
గణః సంఖ్యావద్గణః, ప్రిప్త ఉదయోఽభివృద్ధి రన్యత్రోదయాచలో
యేన తం తథోక్తం, ప్రత్యగ్రి ముభయత్రాభివం; ఉన్మీలంత్యా
ఉల్లసంత్యాః కమలాయా స్సంపత్తే రన్యత్రీ లక్ష్మణ్యః విహారవనతిః,
వికాసై రుత్సవాదిభి రన్యత్రీ దళవిశ్లేషైః, విశ్వ స్యామోదం హర్ష
మన్యత్రీగంధవిశేషం, ఉదంచయ స్సద్బోధయః, దోషావసానం
పాపోపశమః అన్యత్ర దోషాయా రాత్రే రవసానం ప్రభాతం, 'దోషా
రాత్రీముఖే రాత్రా వత్రానన్యయ మవ్యసా' విశి విశ్వః. తతోత్సు

† కేచిచ్ఛబ్దేన దశరూపకసాహిత్యదర్పణకారాదయః వివక్షితాః.

ర్విశ్వామోద ముదంచయ న్నవిరతం దోషావసానోత్సుకః. 33.
అత్ర విప్రీణాం ధీరశాస్త్రత్వమ్. —

— శృంగారనాయకాః. —

అథ శృంగారనాయకా నిరూప్యన్తే. —

* అథ శృంగారవిషయా శ్చత్వరో నాయకా ఇమే,

అనుకూలో దక్షిణశ్చ ధృవ శ్చైతన్యతాః. 34

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ —

— అనుకూలః. —

* ఏకాయత్తోఽనుకూల స్సన్యత్.

ఏకస్యాం నాయకాయాం విశేషానురక్తోఽనుకూలో నాయకః,
యథా. —

కిం నామాచరితం తపస్సఖ! భువా యస్యాః పత్నీయతే

వీరో రుద్రాన్మహః క్వ తత్సుచరితం తస్య ప్రియా స్యాం యతః,

జానే మానిని! మా విషీద పురతః పృఖ్యాప్య నామ స్థిరాం

క ఇతి. అత్ర దోషావసానేత్యాదా ధైర్యశాంత్యో ర్విశ్వామోదమి
త్యాదా ప్రసాదాదేష్వ చ్ఛ్రితిపాదనా ద్విప్రీణాం ధీరశాస్త్రత్వమ్. 33

అథ శృంగారనాయకానాం యథాక్రమ ముద్దేశలక్షణోదా
హరణాని దర్శయతి—అథేత్యాదినా. 34

తతానుకూల మాహ— ఏకేతి. సత్స్వపి నాయకాంతనే
పీవీతి శేషః. .

తదేవాహ— ఏకస్యా మితి. ఏకజాని రేవానుకూలః, యథా రా
మాచరిత్యన్యే.

ఉదాహరణి—కి మితి. నాయకావాక్యమేతత్. భువా కయాచి
న్నాయికయా, నామేతి సంభావనాయాం. యత స్సుచరితాత్. అథ
సఖీనాయకా మాహ— జానఇతి. నాయకఘటనోపాయ మితి శేషః.
'అనుపసర్గాజ్ఞ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. నామేతి కుత్సాయాం, అనురాగో

త్వాం రత్నాకరమేఖలాం త్వయి సదా వక్త్రం విధాన్యే నృపమ్. ౩౧
అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య ట్కోణ్యాం విశేషానురాగో వ్యజ్యతే. యేన
వధ్వా స్థిరా రత్నాకరమేఖ లేతీతన్నామగ్రహణేన స్నేహప్రఖ్యాపనం
క్రియతే.

— ద ఙ్గి ణ ౩. —

* తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః,

అనేకాసు నాయకాసు అవైషమ్యేణ స్నేహానువర్తే దక్షిణో
నాయకః.

యథా—

సదోక్తైశ్చైవ నిమంతితా నృరకళాకేళీషు కాచి నృయా
సాకూతేన చిలోకనేన హృదయం కన్యై చి దావిష్కృతం,
కన్యాశ్చిత్ప్రహితః ప్రసాధనవిధి ద్దూతీకరేణ క్వచా
గంతాస్మి? త్వనుచింత యైవ నృపతే రాసీత్ప్రభాతా నిశా. ౩౨

త్వాదనార్థం సఙ్గీనామనామ్యేన నాయకాప్రకాశనస్య కున్పితత్వా
త్. 'నామ ప్రకాశ్యసంభాష్యకుత్సాభ్యుపగమేషు' చేతి విశ్వః. అత్ర
రాజ్ఞో భూమా విశేషానురాగోఽన్యత్ర స తథేత్యానుకూల్యమ్. ౩౩
దక్షిణమాహ — తుల్య ఇతి. స్నేహే నానువర్తతే తాచ్ఛిల్యేన
స్నేహానువర్తీ.

ఉదాహరణి — సర్వేతి. అగ్రామ్య ఇష్టజనావర్జనరూపః పరి
హాసో సర్మ. కేళీషు ఇతి విషయసప్తమి. స్వాభిముతభావప్రకాశణో
దృగ్వికార ఆకూతమ్. తదుక్తం — 'ఆకూతం తద్యత్ర భావ స్సోఽప్య
భీష్టో విభావ్యత' ఇతి. ప్రసాధనవిధిః సృక్చందనాధరణాదిః, ప్రభాతేతి.
ప్రభాతప్రాయే త్యక్తః. అత్ర వాక్యత్రయే యథాక్రమ ముక్తివిశేషేణ
కలావినోదస్య, చిలోకసపశేషేణ వక్షస్థస్థూలివిష్కరణస్య, కరేణ వశీ
కరణస్య చ నూచనాద్వాణీలక్ష్మీవసుంధరాః ప్రతీయంతే. అత్రాప్రభాత
మనిశ్చిత్తగంతవ్యతరూ చింతాకుల జ్యేష్ఠాన్య సమానురాగత్వప్రతీతే
ర్దక్షిణోఽయం నాయకః.

౩౬

శిథాచ—

వాణిం ముఖేన నేత్రాభ్యాం శ్రియం దోష్టాచమేదిసి,
మానయం స్తుల్యతాం ధత్తే తాసు రుద్రీనరేశ్వరః.

32

— ధృష్టః —

* వ్యక్తాగాగతభీర్ధృష్టః

సృష్టం.

యథా—

.. రాజ్యశ్రీపరిభోగశంసి భవత స్సర్వాంగ మాలోక్యతే

కస్త్రత్రావినయోఽస్తి? సాహస మిదం తన్నామ మయ్యర్పితం,
జానే త్వాం బహువల్లభం కిమవరం వక్తవ్యః మల్పా వయం
తన్యాం ప్రేమత వాధికం వనుమతీ యా నామకిం జల్పితైః.

ఉదాహరణాంతర మాహ—వాణి మితి అశ్రీ వాణ్యాదీనాం
వాచ్యతావో న్యుఖాదిశబ్దై ర్నరీకృత్యాదీనాం ప్రతీయమానత్వాచ్చ
పూర్వోదాహరణాద్భేదః. స్త్రీలింగమహిమ్నా ప్రితీయమానతాకిక
నాయి కాభేదాధ్యనసాయేన వాణ్యాద్యనురాగేఽసి న శృంగారనాయ
కత్వభంగప్రసంగః.

32

ధృష్ట మాహ—వ్యక్తేతి.

ఉదాహరణి—రాజ్యేతి రాజ్యశ్రీస్తన్నామ్నా కాచిన్నాయీకా
రాజ్యలక్ష్మీశ్చ, ఉత్పత్తే సర్వాంగం సప్తాంగాని, అల్పాః దరిద్రాః, నామే
తిప్రసిద్ధా. జల్పితైః కిం? జల్పితసాధ్యం నాస్తీత్యర్థః. గమ్యమాన్సనాధన
క్రియాపేక్షయా కరణత్వాత్ప్రతీయా. 'న కేవలం శూర్యమాణైవ
శ్రియానిమిత్తం కారకభావస్య, అపితు గమ్యమానా'వీతి న్యాసాద్యోత
వచనాత్. బహుశ శ్చైచ్చతదుక్తంతాతపాదై స్సంజీవిన్యాదా. ధనపరా
రాజానో న వాల్లభ్యపరా ఖతి నాయికాభిప్రాయః. అత స్త్రువంతర
సంభోగప్రకాశనా ద్లోత్యస్థలనా చ్చాపరాధాభివ్యక్తి ర్నిర్భీకత్వం
చేత్యస్య ధృష్టత్వం అన్యాసంభోగచిహ్నైః కుషితత్వా దియం ఖండి
తా. 'అధీరా పరుషైర్వాక్యైః భేదయే ద్వల్లభం రుషే' తి లక్షణా
దధీరా చ.

33

— శ త ౩. —

* గూఢవిప్రియః పృచ్ఛతః.

నాయకామాత్రవిదితవిప్రియకారీ శతః.

యథా—

దృష్ట్యా సశ్యసి కేవలం న మనసా వాచా ప్రియం భాషనే
నో భావేన భుజాంతరం ప్రకటయ స్వగేన చాభ్యంతరం,
జ్ఞాతం కాకతినాథ! భూ స్తవ పరం ప్రాణేశ్వరీ ధ్యాయత్తో
మాదృక్షేషు విడంబ నై వ తదలం వ్యక్తై ర్భూషంభ్రమైః. ౩౯

అత్ర త త్తన్నాయకవిషయతయా కాకతీశ్వరాణా ముదాహర
ణేన వీరరుద్రస్యైవ వర్ణనమ్.

— స హ. —

ఏషాం నాయకానుకూలనే వీరమర్దవిటచేటవిదూషకనామాన
స్సహాయాః. తేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.

* కించిదూనః వీరమర్ద ఏకవిద్యో విట స్మృతః,

శతమాహ—గూఢేతి.

ఉదాహరతి—దృష్ట్యేతి. అత్ర దర్శనప్రియభాషణయో శృణ్వ
ర్వాగిందియకరణకత్వావ్యభిచారా దేవ సిద్ధే ర్దృష్ట్యా వాచేతి చ పున
రుపాదానస్య తాత్పర్యనిషేధార్థత్వాన్నపౌనరుక్త్యం. భూః పరం భూ
రేవ, ధ్యాయత శ్చింతయతః, అన్యాన క్తస్యేత్యర్థః. మాదృక్షేషు, జనేష్య
తి శేషః. దృశేః కృప్రిత్యయో వక్తవ్యః. అత్ర నాయకామాత్రీ విదిత
భావశూన్యదర్శనాదివిధానా దస్య శతత్వం. నాయకా త్వధీరమధ్యః.

వీరరుద్రగుణవర్ణనప్రతిజ్ఞా భంగం పరిహరతి—అశ్రేతి. ౩౯

అథశృంగారనాయకస్య నాయకాసంబంధనియమా త్తదను
కూలనే సహాయా నాహ—ఏషా మితి.

క్రమే నైషాం లక్షణ మాహ. —కించి దిత్యాది. ప్రధానేతివృ
త్తనాయకా దీషన్నూన్యనగుణః ప్రాసంగికేతివృత్తనాయకః కించిదూన
శ బ్దేన వివక్షితః. తదుక్తం—‘పతాకానాయక స్త్వస్యః వీరమర్దో విచ
క్షణః, తస్యైవానుచరో భక్తః కించిదూనస్తు త ద్గుణైః’ [దశరూపకే.

సంధానకుశల శ్చేటో హాస్యప్రాయో విదూషకః.
స్పష్టమేషాముదాహరణం.

౪౦

— శృంగారనాయికాః —

అథాప్తవిధా శృంగారనాయికా నిరూప్యంతే.

*స్వాధీనపతికా చైవ తథా వాసకసజ్జికా,
విరహోత్కంఠితా చైవ విప్రలభా చ ఖరీడితా.

*కలహంతరితా చైవ తథా ప్రోషితభర్తృకా,
తథాభిసారికాచేతిక్రమా ల్లక్షణముచ్యతే.

౪౧

— స్వాధీనపతికాః —

*ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా.

యథా—

ప్రియాం సర్వంసహం తైస్తై ర్విశేషై రుపలాలయన్,

[ప్ర ౨. శ్లో ౮] ఇతి. స చ సుగ్రీవముకరందాదిః, నాయకోపయోగి
గీతాదివిద్యానా మేకవిద్యాభిజ్ఞో విటః కలహంసాదిః. వాక్యాంగవేష
వికారాదినా హాస్యకారి విదూషకః.

౪౦

అథసంభావితనాయకసామాన్యగుణయోగినీ నాయికేతి సామా
న్యలక్షణం సిద్ధపత్నీత్య తద్విశేషాః కతిచిల్లక్షణోదాహరణాభ్యాం
నిరూప్యంతే. అథేత్యాదినా.

తత్రస్వాధీనపతికా మాహ— ప్రియేతి. అ ధ్యుపరి ఇనః స్వామి
యస్యాసా వధీనః ఆయత్తః, 'అధీనోనిష్ఠు ఆయత్త' ఇత్యమరః. స్వ
స్మీ న్నధీనః స్వాధీనః, యద్వా—స్వస్మి న్నధిక్రత మధీతి వా విశ్రవ్యా
'నప్తమీ శౌంఢే' రితి సమాసః. 'అషడ' త్కేత్యాదినా అధ్యుత్తర
పదాన్నిత్యః ఖప్రత్యయః. సురతసుఖాస్వాదలోభే నాసన్నత్వాత్
స్వాధీనః ఆయత్తః పతి ర్యస్యా న్న తథోక్తా.

౪౧

ఉదాహరణి—ప్రియా మితి. సర్వం సహత ఇతి సర్వంసహం నామ
కాచి న్నాయికా, 'సంజ్ఞాయా' మిత్యాదినా ఖశ్ ప్రత్యయే ముమా
గమః. విశేషై ర్వాసంగరాగాదిభి రుపలాలయన్ న్నివేక్షత ఇత్యనే

ప్రతాపపరుద్రస్వపతిః ప్రతిక్షణ మవేక్షతే.

౪౨

— వాసక సజ్జికా. —

*ప్రియాగమనవేళాయాం మండయంతీ ముహు ర్ముహుః,
కేళీగృహం తథాఽత్మానం సా న్యా ద్వాసకసజ్జికా. ౪౩
యథా—

స్వతేజసా పరివృత్త్య ప్రధానాగార ముత్కయా,
శ్రియాఽభిషేకవేళాయాం వీరరుద్రః ప్రతిక్షితః. ౪౪

— విరహోత్కంఠితా. —

*చిరయ త్యధికం కాంక్షే విరహోత్కంఠితోన్మనాః..
యథా—

స శంకాఽన్యా తాదృగ్గుణపరిమళే రుద్రస్వపతే

నాసన్నాయ త్తరమణత్వప్రతితే రియం స్వాధీనపతికా. నాయక స్త్వను
కూలః. భూపరిపాలనే నిత్యజాగరూకోఽయ మిత్యపి గమ్యతే. ౪౨

వాసకసజ్జికా మాహ—ప్రియేతి. వాసకే వాసవేశ్వని భోగోప
కరణై స్సజ్జా సన్నద్ధా సైవ వాసకసజ్జికా. 'స్త్రీణాం వారస్తు వాసకః'
ఇతి పక్షే వాసకే వారచివనే సజ్జయతి సజ్జికరోతి హర్షణ కేళీగృహాదిక
మితి వాసకసజ్జికా. అయ మేవ పక్షో విద్యానాథస్య ఏవక్షితః. ౪౩

ఉదాహరణి—స్వేతి. పరివృత్త్యా లంకృత్య, ఉత్కయోన్మన
సా, ఉత్కంఠిత యేత్యర్థః, 'ఉత్క ఉన్మనా' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః. అత్ర
క్రీడాగారపరిష్కారాదిభి రియం వాసకసజ్జికా. అతవ వోదాత్మాఽపి.
తదు క్తం—'ఉదాత్తా కేశవాసోగమాల్యభూషాను సాదరా, శయ్యా
భవనసంస్కారపరిబర్హ సమేధినీ.' (దశరూపకే. ప్ర. ౨. శ్లో ౨౫.) ఇతి.

విరహోత్కంఠితామాహ—చిరయతీతి. అవ్యళీక ఇతి శేషః.
'అతవ 'చిరయ త్యవ్యళీకేతు' ఇతి ధనికే నోక్తం. అనపరాధప్రియ
విలంబేనోన్మనాః విరహోత్కంఠితే త్యగః.

ఉదాహరణి—నేతి. అన్యా శంకా, నాయకాంతరాసక్తిరూపే
త్యగః. అతవ వాసపరాధ ఇతి భావః. తాదృగితి, 'త్యదాది' ప్రియత్వాది నా
క్తిౌ ప్రత్యయః. 'అసర్వనామ్న' ఇతి తద ఆత్వం, అత్ర దృశ్యధాభావే

కయా వా గోష్ఠ్యాఽసౌ చిరయతి సఖీభి ర్న సులభః,
సమానేతుం శాంతం వ్రజ మదనబద్ధోఽంజలి రయం
యతో విష్వద్భీచః కిరతి కిరణాం స్వత్ప్రియసఖః. రగి

— వి ప్ర ల భా. —

*కవచి త్వంకేత మావేద్య దయితే నాథ వంచితా,
స్మరార్తా విప్రల భేతి కళావిద్భిః ప్రకీర్త్యతే. రఽ

.. యథా—

.. గచ్ఛాగ్రే సఖ! కా ప్రియాగమకథా! ప్రాప్తో నిశీధః పరం
సంకేతాలయ! మోక్ష్యసే మమ వృథా జాతోఽశ్రుభిః పంకిలః,
యద్వా రుద్రనరేశ్వరే ప్రియతమే రాజ్యశ్రియో వల్లభే

నాసత్య ప్యవయవార్థే తైలపాయకాదివ ద్యుత్పత్తి ర్ద్రిష్టవాన్. అతివ
వాహ పృత్తికారః—‘తాదృశాదయో రూఢిశ్చ బా’ ఇతి. భాష్యేతు కర్మ
కర్తరిప్యుత్పత్తి ర్ద్రిష్టతా ‘తిమివపశ్యంతి జనా సోఽయం స ఇవదృశ్య
మాన స్త మివాత్మానం పశ్య’ తీతి. గోష్ఠ్యా సంగీతాదిప్రసంగేన, అత
ఏవాసా ధీరలలితో నాయకిః. త్వత్ప్రియసఖ శ్చంద్రః, విష్వద్భీచః సర్వ
తోదిక్కా, ‘ఋత్వి’ గీత్యాదినా క్విప్రశ్నయే ‘విష్వద్దేవయో’ రితి
తే రద్రాదేశః. రగి

విప్రలభా మాహ—కవచి దితి. రఽ

ఉదాహరతి—గచ్ఛేతి. ఆగమసమయ ఇ వాధునా పురో
గంతు ముశక్తాహ—అగ్రేగచ్ఛేతి. నిశీధః పర మర్ధరాత్ర ఏవ ప్రాప్తః,
సతు ప్రియః. హే సంకేతాలయ! త్వం మోక్ష్యసే, నాద్వాపి సంకేత
స్థానం మోక్ష్యశక్నోమితి భావః. అశ్రుభి ర్న తు సురతశ్రమజలా
దినా పంకిల ఇత్యనేన ద్వారదేశం ప్రతి యాతాయాతే నూచ్యతే.
అన్యథా పంకిలత్యాభావాత్. అథ క్రియ ముద్దిశ్య న చాయం తవా
పరాధః, కిం తు బహువల్లభే త్వ య్యాసక్తాయా మ మేవేత్యాహ—
యద్వేతి. నాహ మేకైవ త్వయా వంచితా, కిం త్వనుమంతాం స్సఖ్యా
దయ స్సర్వేఽపి మదీయా ఇత్యాహ—వయ మితి. అతఏవ న మమేత్యే
కవచనప్రక్రమభంగః. అత్ర ‘భారత్యా దయితేభువ’ ఇతి వాత స్సాధీ

భారత్యాదయితే భువః కృతపదాః ప్రాణో వయం వందితాః.

—ఖండితా. ౪౧—

నీత్వాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాత రాగతే ప్రాణవల్లభే,
అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితో ఖండితా మతా. ౪౦

యథా—

రాత్రి ర్యామత్రయ పరిమితా వల్లభా స్తే సహస్రం
మార్గాసక్త్యా మమ గృహ మపి ప్రాత రే వాగతోఽసి,

కిం కర్తవ్యం వద నృపతిభి ర్వీక్షణీయా హి సర్వాః
కో వా దోష స్తవ పున రహం కామ మాయాసయిత్రీ. ౪౧

యాక; ఊతినాయక ఇతి సమాసపాఠే 'వ్యాసప్రసాదము' అనునాత్.
అత్ర సంకేత మావేద్య దయితేన వందితా సతీ కామాతురే తీయం
వివలభా. ౪౨

ఖండితా మాహ—నీ త్వేతి.

ఉదాహరణి—రాత్రి రితి. ఆద్యంతయామార్గయో రకుంతితసం
చారణ్యే నారాత్రిత్వాభిమానా త్రియామేతి వ్యవహారః. సహస్ర
మితి. 'వింశత్యాద్యా స్సదైక త్వే సర్వా స్సంఖ్యేయసంఖ్యయా' రిత్యే
కత్వం. తథాపి మార్గాసక్త్యా న తు మదుద్దేశేన. ప్రాత రేవ, విహారా
నర్హసమయ ఏవేతి భావః. అత ఏవాగమనప్రయోజనం పృచ్ఛతి—కిమి
తి. యద్వా—నై వాన్యత్ప్రయోజనం ప్రజాపాలనపరాణాం సృష్టాణా
మిత్యేహ—నృపతిభి రితి. ౪౩

కింతు తనైవ ప్రయాస జననా త్కియద్వా పాపం మమైవం జీవం
త్యా ఇతి చింతయా మీత్యాహ—కో వేతి. అత్ర ప్రాతరాగతస్య
ప్రేయసోఽన్యాసంగవికారదర్శనా త్కుపితేయం ఖండితా. 'వక్తి సా
త్వా'నవకోక్త్యా ధీరమధ్యా కృతాగస' మితి లక్షణా ధీరమధ్యాచ.
నాయకస్తు ధృష్టః. ౪౪

—|| కలహంతరితా. ||—

* కోపా త్ప్రియం. పరాణుద్య వత్సత్వావసమన్వితా,
కలహంతరితా నామ నూరిభిః పరికీర్తితా.

గీ०

యథా—

† తమా తమా అణుణలంతో విట తువ హిలలరోసకలునేణ,
అవహీరిదో ణ ముణి అంరావ త్తి విటలవేలణం సమాస్స. గీ०

.. .

—|| ప్రోషితభర్తృకా. ||—

* దేశాంతరగతే కాంతే ఖన్నా ప్రోషితభర్తృకా,

యథా—

త్రైలోక్యప్రథమానకీర్తిమహాః శ్రీవీరమద్రసభో. గీ०

స్నేవాన్తం చిరయత్సు కాకతిపురే భూషేషు యద్యోషితః
ద్వారానక్తదృశో నయంతి దివసా న్యవ్యస్తాశయా చ త్తపా,

† తథాతథా అనురయ స్ప్రియ స్వయా హృదయరోపకలుషేణ,
అవధీరితో న జ్ఞాతో రాక్షేతి వియోగవేదనాం సమాస్స.

కలహంతరితా మాహ—కోపాదితి. ప్రియం, ప్రణామాదినా ప్ర
సాదనపర మిత్యర్థః. తదుక్తం—‘సత్యవా గార్జవరతి రుపకుర్వన్ ప్రియం
వదన్, భజతే య స్వయం ప్రీతః ప్రియ స్సభవతి శ్రీయాః’ ఇతి. కల
హే సతి సుఖేనాంతరితా కలహంతరితా. గీ०

ఉదాహరణి—తహేతి ముణిలమితి. ‘జాణముణౌ జ్ఞ’ ఇతి జానా
తే ఋణాదేశః. విస్ఫూర్ణ మితి. ‘ఖదే ర్విసూరః’ ఇతి విమోరాదేశ
ఇతి కోశాంతరే. తథాతథేత్యనేన పునఃపునః ప్రణామాది ర్ద్యోత్యతే,
అత్ర తాదృశం రాజానం ప్రియ మనాగృత్య కిమన్య మధునా దూయస
ఇతి హృదయోపాలంభా దియం కలహంతరితా. నాయక స్తూతమః,
‘కామతంత్రేషు నిపుణః క్రుద్ధానునయకోవిదః’ ఇత్యాదిలక్షణాత్. గీ०

ప్రోషితభర్తృకా మాహ—దేశేతి. కాంత ఇతి. ‘కథాభిః
కమనీయూభిః కామ్యై ర్భోగైశ్చ సర్వదా, ఉపచారైశ్చ రమయే ద్య
స్స కాంత ఇతీరితః’ ఇత్యుక్తలక్షణ ఇత్యర్థః. గీ०

స్తద్ధానప్రతిబద్ధసాంద్రీవులకవ్యాకీర్ణకామేషవః.

౫౨

— అభిసారికా. —

* కాంతాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా,

యథా—

సంభ్రమై రల మల్పజ్ఞే! ప్రియా సస్తు మహీపతిః,

కరేణుస్థాం న వశ్యామి న శృణో మ్యభిసారికామ్.

౫౩

— సహాయః. —

ఆసాం నాయకానుకూలనే సహాయః—

ఉదాహరణి—త్రైలోక్యేతి. వ్యుప్తం ప్రభాతం, తద్ధానప్రతి
బద్ధాః ప్రియచింతాప్రమాధా స్సాంద్రపులకా ఏవ వ్యాకీర్ణకామేషవః
కీర్తితకామబాణా యాసాం తాస్తథోక్తాః. అత్ర చింతాజాగరాదిప్రతి
పాదనాత్థిన్న త్వే నేయం ప్రాప్తేతథర్తుకా. ౫౨

అభిసారికా మాహ—కాంతేతి. కాంతస్య కర్మణః కర్తు ర్వాఽ
భిసరణే ఉద్యుక్తా. అత ఏవోక్తం—‘స్తరార్తాభిసరే త్కాంతం సార
యేద్వాభిసారికా.’ [దశ రూ. ప్ర ౨. శ్లో. ౨౭.] ఇతి. సారయే దితి.
దూత్యాదిముఖే నేతి శేషః.

ఉదాహరణి—సంభ్రమై రితి. కాంతాభిసరణాయ కరేణు మాన
యేతి కయాచి దుక్తే సఖ్యావచన మేకత్. అథవా నైవ కరేణుస్థాభి
సరణం దృష్టచరం శుశ్రీతచరం వేత్త్యాభాణఃముఖేన సఖినాయకాయాః
ప్రకటాభిసరణం నారయతి. అల్పా జానాతీ శృల్పజ్ఞే ముగ్ధే! అత్ర
‘అత్రోన్మేషసగ్ధే క’ఇతి కప్రశ్నయః. న తు‘ఇగుసపజ్ఞాప్రీతిరఃకః’ ఇత్యా
దినా. అత ఏనాహ భగవాన్ కాత్యాయనః—‘అకారాధనుపపదా.
త్కర్మోపపదో విప్రతిషేధోనేతి. ఏతచ్చ సంజీవికీసర్వంకమాదా వసకృ
దుక్తం తాతపాదైః అత్ర కాంతకర్మకాభిసరణ ముక్తం. ఏవం కాంత
కర్తృకాభిసరణేఽపున్యదాహార్యం. ఏతాసాం చ చింతానిశ్వాసభేదాశ్రు
వైవర్త్యగ్లాన్యభూషణైః, యుక్తాష్ట డంత్యా ద్వే చాద్యోక్తీజ్ఞాన్యైః
పహిన్యతైః’ [దశ రూ. ప్ర ౨. శ్లో. ౨౮.] చతుర్విధకవికారా ద్రప్తవాః.

అథాసాం దూతీ మాహ—దూత్య ఇతి. దాసీ కర్తరీ, సఖ

*దూశ్యో దాసీ సఖికాయాః ధాత్రీయీ ప్రాతివేశినీ,
లింగినీ శిల్పినీ స్వా చ సహాయాః పరికీర్తితాః,
ఏతాసాం స్వరూప ము దాహరణంచ స్పష్టమ్.

గీర

— పద్మిన్యాదిజాతయః. —

కామశాస్త్రప్రసిద్ధాః పద్మినీచిత్రీణీప్రభృతయో జాతివిశేషాః
జాతవ్యాః.

— ముగ్ధాదిసాయికాః. —

సృజ్యే వేద నాయికా త్రివిధా—ముగ్ధా మధ్యా ప్రాధా చేతి.

* ఉదయద్యావనా ముగ్ధా లజ్జా విజితమన్మథా,
లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్య మోదితయావనా.
స్మరమందీకృతప్రేమా ప్రాధా సంపూర్ణయావనా.
యథాకీమ ముదాహరణాని.

గీగీ

ముగ్ధా యథా—

ముగ్ధే! యన్మనసోఽపి గోప్య మఖిలం తన్మహ్య మావేద్యతే

స్నేహనిబంధనా, కాయ రజక్యాదిః, ధాత్రీయీ ఉపమాత్మసు
తా, ప్రాతివేశినీ సమీపగృహం ర్తినీ, లింగినీ పరిచాజికా, శిల్పినీ
చిత్రకారాది స్త్రీ, స్వా స్వయం చేతి, దూత్యః సహాయాః, నా
యకానుకూల ఇతిశేషః. స్వా చేతి స్త్రీలింగే మూలం మృగ్యం. 'స్వా
జ్ఞాతావాత్మని స్వత్రీ ష్వాత్మీయే స్వాఽస్త్రియాం ధనే' ఇతి నఘంస
క త్వే నాభిధానాత్. అథవా—స్వా స్వకీయా, బాంధవ స్త్రీతి యావత్.
అదుక్తం సర్వజ్ఞసోమేశ్వరేణ—'భగినీ స్వాలికా వాపి మాతృల్ల స్వా
ధవా సుతా, ఏతా ధమంతి దూత్యస్తు బాంధవ స్త్రీతి సంజ్ఞతాః' ఇతి. గీర

పద్మిన్యాదీనాం జాతివాచిత్యం స ముగ్ధాదివ దవస్థావాచిత్యమి
త్యాహ. —పద్మినీతి. ప్రభృతిగ్రహణా చ్ఛంఖనీహ స్తిన్యా గృహ్యతే.
లక్షణాదిక మేతాసాం కామశాస్త్రే ఏవ ద్రష్టవ్యం.

ఇథం స్వాధీనపతికాద్యసృష్టమక ముక్తావ తదాశ్రయభూతానేక
నాయికామధ్యే ముగ్ధాదత్రీయం లక్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శ
యతి—సృజ్యే వేదేత్యాదినా.

గీగీ

తత్ర ముగ్ధా ముదాహరితి — ముగ్ధ ఇతి. యావాచిద నాస్తా కిం?

కిం యా కాచి దహం? తవ ప్రియసఖి ప్రచ్ఛాస్య కిం తామ్యసే?
 ఆసక్తి స్తవ రుద్రీ దేవస్మృతా వాశాస్య తే కిం భవే?
 దిత్యాశ్యాం ప్రణయైకవాచి నుతను ర్దత్త త్తరా వీడయా. గీ. ౬
 మధ్యా యథా.—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగ ముదితం తారుణ్య మేత్య శ్రీపా
 నేపథ్యాంతరబింబితస్మరకళాలాస్యప్రపంచశ్రియః,
 సఖ్యః సశ్యతకాశీతీయస్మృతౌ భావానుబంధోజ్జ్వలః

నేత్యర్థః. అను క్తేఽపి త వ మనోరథం జానా మిత్యాహ. ఆసక్తి రితి. అ స్తీతి శేషః. ఆశాస్యత ఇ త్యేకం వాక్యం. య స్మరస్వభి రభి
 లష్యత ఇత్యర్థః. యద్వా—రుద్రస్మృతౌ తివాసక్తి రాశాస్య తే అస్మాభి
 రపేక్ష్యత ఇత్యర్థః. ఆజశ్శాను ఇచ్ఛాయా' మిత్యన్తా ధాతః కర్మణి
 యక్. కింభ వే? దితి సంప్రీతే లిజ్. అత్రాభిరూప్యాదిగుణయోగసూచ
 కేన నుతనుశ బ్దేన ప్రథమయావనస్య సత్తో త్తరా వీడయే త్యనేన లజ్జా
 విజితమన్మథస్య చ ప్రతీతే రియం ముగ్ధా. ఆభిరూప్య మకాశస్య మంగా
 నాం చాతిమార్దవం, ఏవ మాదిగుణసహా ప్రథమే యావనే భవేదిత్యు
 క్తావ 'కృతాధరాంగసంస్కారా సఖి కేళీషు లాలసా' ఇత్యాదినా తచ్చే
 ద్వా శోచక్తాః. తచ్ఛాశ్యాం ప్రణయైకవాచి త్యనేన సూచ్యతే. గీ. ౬

మధ్యా ముదాహరతి.—లీలేతి. పూర్వరంగో నామ నాట్యా
 జా కర్తవ్యోరంగప్రసాధనాఖ్యః కర్మవిశేషః. తదుక్తం—'యన్నాట్య
 వస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నైః పశ్యాతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వ
 రంగ స్స కీర్తితే' ఇతి. లీలావిభ్రమాణా మయత్నబద్ధలాలసానాం పూ
 ర్వరంగం తారుణ్యస్య విలాసహేతుత్వేన తిత్పుర్వభావిత్యా త్సూక్ష్మ
 రంగ త్వేన రూపణమ్. యద్వా—లీలావిభ్రమా ఏవపూర్వరంగో యస్య
 త త్రారుణ్య మేవ రంగస్థల మితి గమ్యతే. తవైవ నేపథ్యం నీహవరా
 రణసద్భూతీ యవనికా. అత ఏవ తన్వ్యాంతరే బి. బితాస్మరకళా కామో
 ద్దీపనం సైవ లాస్యప్రపంచశ్రీ ర్యన్త్యా స్తథోక్తాయాః, లజ్జామన్మథమ
 ధ్యస్తామూ ఇత్యర్థః. లాస్యలక్షణం తు సంగీతచూడామణౌ—'శృంగార
 రసభూయిష్టే గుహ్యరిభావతిరంగితైః, అంగై రసంగసర్వస్వై శ్శృభాతిశ

కోవ్యస్య స్తరశభ్రువో విజయతే శృంగారనాట్య క్రమః. ౫౭

ప్రౌఢా యథా—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం రుద్రస్థపతిం

తదాత్వప్రత్యుద్యద్వివిధలలిత్తాటోపమధురం,

రసప్రీదుర్భావాద్యుగపదుదయత్సత్విక మహా

శయశాలిభిః. అన్యితో స్పృతభేదో య స్తల్లాస్య మితి కథ్యతే ఇతి. బింబగ్రహణోచితనేపథ్యం తదంతరే సర్తనం చ తత్త్రైవోక్తం కుండలి స్పృతప్రస్తావే—‘నిరంధాత్రత్రక ర్తవ్యా స్నిగ్ధా యవనికాదిమా, అపరే ద్వే. యవనికే సిహారవరణోపమే. ప్రిక్షకాణాం విశన్వానా నయ నానందకందళం, నేపథ్యాంతరితా భూత్వా సర్తకీ స్పృత మాచరే’దితి. భావస్య రత్నాఖ్యస్తాభావ స్వానుబంధో విచ్ఛేదాభావః, సజాతీయ విజాతీయై రతిరస్కార ఇత్యర్థః అథవా—భావానాం సాత్వికసంచారిణా మనుబంధః కల్లాలవదనస్మ దనువర్తనం తే నోజ్వలః మనోహరః, నాట్య వక్షే భావో నామ వ్యాచారికేషు, తదుక్తం—‘వాగ్జనత్వాభినయై ర్ముఖరాగోపశోభితైః, భావయ న్నాంతరం భావం ప్యాపారోభావ ఇవ్యతే’ ఇతి. కోవ్యనిర్వచనీయః, శృంగార ఏవ నాట్యం సర్తనం తస్య క్రమః. పశ్యతే శ్రియస్య వాక్యార్థః కర్మ. ౫౮

ప్రౌఢా ముదాహరతి.— సహేల మితి. ప్రకృత్యా మధురం ప్రియదర్శనం, వ్యక్తశృంగారనూచకోంతఃకరణవికారో హేలా, తత్సహితం యథా భవతి తథా, పశ్యంత్యాః, అతఏవ తదాత్వే తత్కాలే, ప్రియదర్శనసమయ ఇత్యర్థః. ప్రత్యుద్యంతి ఉత్పద్యమానాని వివిధాని. చ లలితాని కిర్తికంఠాయానకుచవిమర్దనాదికోమలాంగవిన్యాసాః, ‘నుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే’ ఇతి లక్షణాత్. తేషా మాటోపేన మధురమ్, ఇతి స్మరియందీకృతప్రీడత్వ ముచ్యతే. రసస్య శృంగారిన్య ప్రాదుర్భావా దుదయాత్, అనుభావా దిత్యర్థః. ‘ఉత్పన్నా రతి రేకిత్ర ప్రథమం దర్శనాదిభిః, హృదారంభానుభావేన శృంగారం విశిష్టై సా’ ఇతి సచనాత్. కనుమళరశిల్పం కామకళాకాశం. అత్ర దయితోపలోకనకాలే అంగదా సాతిశయవిశేషకథనా ద్వీలాసః.

మృగాక్ష్యో స్తామజ్యో కుసుమశరశిల్పం విజయతే. గౌ
 భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహర్యమ్. -
 గుణాలంకారాణాం రసమహతి కావ్యే విలసితమ్
 స్ఫురచ్ఛబ్దార్థాభ్యాం తదపి హృదయాసందిభవతి,
 తయోర ఘృణ్యేష స్సృషదమృతమాధుర్యసుభగః
 పరం ఘృణ్యశ్లోకం చరిత మనుబద్ధం విజయతే. గౌ
 ఏవ సంగ్రహశ్లోకః.

‘తత్కాలీనో విశేషస్తు విలాసోఽంగక్రియాదిషు’ ఇతి లక్షణాత్. గౌ
 విస్తరభయా దస్మాభి రుపేక్షితానాం ధీరాద్యవస్థానా ముదా
 హరణాని స్వయ మేవ ద్రష్టవ్యా నీత్యాహ — భేదాంతరమితి. అత్రా
 యం నాయకాసంగ్రహః. — ‘స్వాఽన్యోస ధారణా చ స్వా ముగ్ధా
 మధ్యా ప్రగల్భికా, ఆద్యైకథా త్రిధాఽన్యే ద్వే ధీరాధీరోభయాత్మ
 నా. జ్యేష్ఠా కనిష్ఠాభేదేన తే ఏవ ద్వివిధే నునః, అన్యా కన్యా పరోధా
 చపేశ్యా త్వే కేతి షోడశ. స్వాధీనపతికాద్యవస్థాభి స్తా సుమ
 స్వితాః, ప్రత్యేక మప్తథా ముఖ్యా మధ్యా హీనేతి తా స్త్రిధా.
 ఇత్యేవం నాయకావస్థా సుముద్రాప్రాగ్ని [౩౦౪] సమ్మితాః, పింహో
 త్కరితా చైవ విప్రలబ్ధాభిసారికా. ఇత్యవస్థాత్రయంప్రామాణ్యే కేచి
 త్కన్యాపరోధయోః, చతుఃపంచాశదధికత్రయే [౩౧౪] త్యాసాం తదా
 భవేత్.

ఇత్థం ప్రసక్త మనుప్రసక్తం చ పరిసమ్మాప్య పర మప్రకృతం
 ఘృణ్యశ్లోకగుణవర్ణన ముపస్కుర్వ స్నుపసంహరితి — గుణేతి. ఘృణ్య
 శ్లోకో యశో యస్మిన్ తత్తుణ్యశ్లోకం ‘పద్యే యశశిచత్సోకః’ ఇత్యమరః.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణావారావారపారీణ శ్రీమహాపాద్యాయ
 కోలచలమల్లినాథమూరినూననావిశ్వజినవిద్యస్య విద్యనృణే పెద్దయా
 ర్యన్యూనజేన కుమారిస్వామిసోమపీఠినా విరిచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యా
 ఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే నాయకసిరూపణం నామ ప్రథమం ప్రకరణమ్.

* ఉపస్కారహేతునాం గుణాలంకారాణాం నదృశేఽలంకార్యే సతి చరితార్థత్వమ్. యన్యాలంకారాశ్రయత్వం తదేవ లోకన్యాయే నాలంకార్యమ్. తేన గుణాలంకారాణాం కావ్యమే వాశ్రయభూత మితి తదే వాలంకార్యమ్. రసాదే రలంకార్యత్వోక్తిః ప్రాధాన్యే నాత్మన ఇవ హారనూపురాద్యలంకార్యత్వమ్. జీవితభూతత్వాద్రసాదేః కావ్యాత్మతా. క్వచిద్రసస్య ప్రాధాన్యం. క్వచిదలంకార్యస్య ప్రాధాన్యం. క్వచిద్వస్తునః ప్రాధాన్యం చ.

.. రసప్రాధాన్యం. యథా—

ఈవృదంకురితవిభ్రమచారా దేహపల్లవితకాంతిని తన్వాన్యః,

యావనే ముకుళిత సనమూత్రే పుష్పితశ్చ ఫలితశ్చ మనోభూః.

ఏతత్కాంచి ద్బాలా మాలోక్య సస్పృహస్య ప్రతాపరుద్రస్య వచనమ్. అత్ర శృంగారరసో వ్యజ్యతే.

అలంకారిప్రాధాన్యం యథా—

కీర్తా ప్రతాపరుద్రస్య విహారంత్యాం దిగంతరే

లోకాలోకతటా శ్శశ్వద్ద్రవిచ్చందోఽపలాంకితాః.

అత్ర చంద్రకాంతకుటిమానాం లోకాలోకాచలతటానాం రుద్రదేవకీర్తా చంద్రికాబుద్ధ్యా శశ్వద్ద్రవోఽభూ దితి భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే. వ్యంగ్యవస్థాయామలంకారిస్యాపి ప్రాధాన్య మస్త్యేవ.

వస్తుప్రాధాన్యం యథా—

అవతరతి వీరరుదే) కాకతీవంశే త్రిలోకమహావీయే,

త్యక్త్వా దుగ్ధవఘ్రాధిం తల్పఫణిశ స్వమందిరం ప్రాప్తః.

అత్ర తల్పఫణిశో దుగ్ధాబుధిం విహాయ స్వగృహం ప్రాప్త ఇత్యసేన క్షీరసముద్రే హరి ర్నాస్తీతి వ్యజ్యతే. అనేన పురుషోత్తమః ప్రతాపరుద్రరూపేణ కాకతీయకులేఽవతతారేతి వస్తు వ్యజ్యతే.

ఇతి త్రివిధం వ్యంగ్యప్రాధాన్యమ్.

* 'ఉపస్కారహేతునా' మిత్యా 'దృశితానూకారణ' మిత్యంతో గ్రంథో బహుషు కోశేషు స దృశ్యతే, నాపి వ్యాఖ్యాతః కుమారస్వామినోమపీథినా.

కావ్య మాశ్రిత్య గుణాలంకారాణాం విలాసః. తచ్చ కావ్యం శబ్దస్ఫురణే నాథస్ఫురణేన తదుభయస్ఫురణేన చ సహృదయహృదయా వంది భవతి.

* శబ్దస్య స్ఫురణం నామ ప్రాథమ్యం డంబరః.

య శబ్దాడంబర ఆరభత్యాం ప్రతిపాదయిష్యతే శ చ్చబ్ద స్ఫురణమ్.

యథా —

తోణీరక్షణదక్షిణాః శతజగత్సౌభా ద్దురీక్ష్యక్రమాః . . .

క్షుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షావిధౌ ప్రకాశేయకాః . . .

ఉద్దామోద్యమసస్య రుద్రీనృపతే ర్ద్వంద్వయోశ్చండయో.

గర్జద్గర్జనగర్జవర్జితభిదాదమ్భాశయః కేశయః.

* అచుంబితార్థనంపత్తి రర్థస్ఫురణ మివ్యతే.

యథా. —

† ఖగ్లే జర్ఘువిజంభివ రిపుమహీనాహంజలిం బింబిలం

ప్రేక్షంతో జయశచ్చివాసకమళం మన్జంతి విజ్ఞాణిణో,

మన్జే వీరప్రతాపరుద్రవిహుణో జన్తేను ఘేత్తుం ఉణో

సిఠీవ రిపుజీవిత ఇ విహిణో పత్తస్స పీఠంబులం.

ఉభయస్ఫురణం యథా. —

ఉద్యద్భ్రంహితగర్జితైః కరిషుటాకాదంబీనీడంబరైః

తోణీభృత్కటకోపరోధపటుభి సృద్యస్ఫురద్దిక్షతైః.

ప్రావృట్నంభ్రీయశంసినో రిపువధూబాహ్వద్భవం మద్దిసం

కోర్విత శ్చలమర్జిగండనృపతే రైశ్రవయాణోద్యమాః.

. ఏవంవిధశబ్దస్ఫురణాభ్యాం కావ్యస్య చారుత్వం శబ్దార్థయో రపి పుణ్యశ్లోకచరితవర్ణనేన సహృదయహృదయానందిత్వమ్. అతోనా యకస్యైవ కావ్యే ప్రాధాన్యమ్.

† ఖగ్లే యద్యదవిజంభితే రిపుమహీనాహంజలిం బింబితం

ప్రేక్షంతో జయలక్షీవాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,

మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో ర్జన్యేషు గృహీతుం పున

స్సృష్ట్యే రిపుజీవితాని విధేః ప్రాప్తస్య పీఠాంబుజమ్.

కులచారయశశ్శౌర్యశ్రుతశీలాదివర్ణనమ్,
క్రియతే నేతు రేపం యత్తదేవ బహునమ్మతం.
అథవా ప్రతిపక్షస్య వర్ణయిత్వా గుణా స్పృహయా
తజ్జయా న్నాయకోత్కర్షవర్ణనం చ మతం క్వచిత్.
యథాక్రమ ముదాహరణమ్.

శత్రుల య స్వ పరాః పునూ నవతనో య స్వావ్యయే కాకతి
త్వాపానాం చరితం చ యస్య భువనక్షేమంకౌప్రక్రమం,
శ్లాఘా యస్య లఘూకృతామరతరుస్వర్ణేచుచింతామణిః
సోఽయ విశ్వధురంధరో విజయతే శ్రీవీరగుద్రో నృపః,
యత్రేజః ప్రతిపక్షభూపవిహరద్గర్వాంధకారాతపో
యద్దోర్గళవిక్రమ స్త్రీజగతీశుద్ధాంతదావారికః,
సోఽప్యాసీ ద్యుధి సేవణక్షితిపతి స్సన్నాహభేరీభవనిం
శ్రుత్వా రుద్రనరేశ్వరస్య మహతో భీతః పలా య్యాకులః.

ఏవంవిధవర్ణన ముత్పాద్యే నాయకే న ఘటతే, తస్య లోకప్ర
సిద్ధ్యర్థం కులవ్యవదేశాదయో బహుధా వర్ణయితు మే వోచితాః.
స్వతస్సిద్ధి తు నాయకే ద్వైవిధ్య మపి సుభవతి తస్య కులవ్యవదేశా
దీనాం లోకప్రసిద్ధత్వా త్సుభిర్బలవత్ప్రతిపక్షవిజయవర్ణనం యుక్తం.
ఏవం స్వతస్సిద్ధోత్పాద్యత్వభేదేన నాయకస్య ద్వైవిధ్యమ్.

తత్ర చ—

ధీరోద్ధతే యథా కాద్రో వర్ణ్యతే బాహ్యసంభ్రామః,
యథా చ ధీరలలితే శృంగారో బహుభావశృతో,
స ధీరోదాత్తనిషయే తథా వర్ణన మివ్యతే,
కార్యతోరససంపూర్తి స్తస్మిన్న పుష్పచిత్రకనూ.
హాస్యాదీనాం తథాఽప్యేషాం రసానా మపి కీర్తనం,
మందోద్యమానుభావం స్యాద్ధీరోదాత్తే తు నేతరీ.

సర్వనాయకాతిశయ త్వాద్ధీరోదాత్తస్య తద్విషయత్వం ప్రబం
ధానా మతీశ్లాఘాకారణమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రీయశోభాషణాలంకారశాస్త్రీ
నాయకప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ కావ్యప్రకరణమ్.

→ ❀ కావ్యస్వరూపనిరూపణమ్. ❀ ←

అథ కావ్యస్వరూపం నిరూప్యతే.—

* గుణాలంకారసహితౌ శబ్దార్థౌ దోషవర్జితౌ,

గద్యపద్యోభయమయం కావ్యం కావ్యవిదో విదుః. . . ౧

† అదోషా సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్య మితి కావ్య

అథ ప్రాసంగికం నాయకస్వరూపం నిరూప్య ప్రకృతం కావ్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే.—అథేతి.

కావ్యసామాన్యలక్షణ మాహ—గుణేతి. అత్ర గద్యపద్యేత్యా దినా కావ్యస్య త్రేధా విభాగో దర్శితః, శేషం లక్షణం. ౧

అత స్తదేవనిష్కృప్యమాహ —అదోషామితి. అత్ర సూత్రే ప్రథమ

† ఇదం చ కావ్యలక్షణం ముఖ్యతాచారైశ్చ రక్ష్యేకృతమ్, సాహిత్యదర్పణే రస గచ్ఛాధరే చ బహుధా ఖండితమ్. 'స్యక్ష్మారే హ్యయమే' వేతి పద్యే విధేయావిమర్శ గోషస్య సత్త్వేపి ధ్వనిత్వే నోత్తమకావ్యత్వాక్షీకరణాత్ అదోషత్వపదస్య కావ్యలక్షణ కోఽప్రవేశానాచిత్త్యం, రసధర్మస్య గుణస్య శబ్దార్థధర్మత్వాసంభవాదౌపచారికశబ్దార్థ ధర్మత్వకల్పనాయా అపి లోకవిరుద్ధత్వాత్ సగుణత్వివిక్షేషణ స్వాపి లక్షణతానవచ్ఛే దకత్వమ్, కటకమణ్డలాదినమిత స్వాలంకారస్య కావ్యత్వావ్యాపకతానియమే మానా భావా త్సాలంకారత్వరూపలక్షణస్య లక్ష్యతావచ్ఛేదకావ్యాపకత్వం చ సర్వ మపి నూపపాదితీం సాహిత్యదర్పణే. రసగచ్ఛాధరస్తు శబ్దార్థయోగశఘటితార్థపదప్రయోగ మపి నానుమతే. అర్థరూపే లభిధేయే కావ్యశబ్దస్య శక్తేః నిఘట్టుషు అప్రసిద్ధత్వా త్, కావ్యం పఠితం కావ్యం శ్రుతం అర్థస్తు న జ్ఞాతః ఇత్యాదినర్వచనీనప్రయోగాన్య థానుపపత్త్యా చ కావ్యస్య అర్థా త్పర్యక్త మక్షీకరణీయ మే వే త్యర్థపదస్యాపి లక్షణే ప్రవేశో లనుపపన్న ఇత్యుతః. అలంకారాణా మసత్త్వేపి కావ్యత్వ మవ్యాహత మి త్యుతః, రసధర్మణాం గుణాలంకారదోషాణాం శబ్దార్థధర్మత్వకల్పన మసజ్జత మిత్యుత శ్చ లక్షణ మేత త్సర్వ ధోషేక్షణీయ మి త్యభిప్రేతి. 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం' ఇతి సామాన్యలక్షణం సాహిత్యదర్పణే. 'చమత్కరజనకభావనావిషయార్థప్రతిపాదక శబ్దః కావ్య' మితి రసగచ్ఛాధరే.

సామాన్య లక్షణమ్.

* శబ్దార్థా మూర్తిరాఖ్యాతో జీవితం వ్యంగ్యవైభవం,
హారాదివ దలంకారా స్తత్ర స్వ రుపమాదయః. ౨

శ్లేషాదయో గుణా స్తత్ర శౌర్యాదయ ఇవ స్థితాః,
ఆత్మోత్కర్షావహా స్తత్ర స్వభావా ఇవ రీతయః. ౩

శోభా మాహర్మికీం ప్రాప్తా వృత్తయో వృత్తయో యథా,
పథానుగుణ్యవిశ్రాంతిశయ్యా శయ్యేవ సమృతా. ౪

.. రసాస్వాదప్రభేదా న్సుప్తః సాకాఃసాకా ఇవ స్థితాః,
ప్రఖ్యాతా లోకవ దియం సామగ్రీ కావ్యసంపదః. ౫

వాచకలక్షకవ్యంజకత్వేన త్రివిధం శబ్దజాతం. వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్య
త్వే నార్థజాత మపి త్రివిధం. తాత్పర్యాద్ధోఽపి వ్యంగ్యాద్ధ ఏవ స ఛనుః

మనుచాత్తస్యాపిదోషవర్జన స్యాదా వ్యాఖ్యాన మలోపి దోషః ప్రమా
దాదినా వ్యనుపేక్ష్య ఇతి దోషతయితం. తదుక్తం దండినా. — 'తదల్ప
మపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన, స్యా ద్వపు న్సుంసరమపి శ్విత్రే
జై కేనదుర్భగ' మితి. 'ఏకో హి దోషో గుణసన్నిహతే నిమజ్జ తీందోః
కిరణేష్వివాంక' ఇతి తు కావ్యవ్యతిరీ క్తవిషయ మితి ద్రష్టవ్యమ్.

అథ వక్ష్యమాణలక్షణశబ్దార్థాది కావ్యసామగ్ర్యం శరీరాదిలోక
సామగ్రీ మారోపయతి. — శబ్దార్థా విత్వాది. స్వభావా జాతిప్రయుక్త
ధర్మా శ్చేష్టాదయః, ఆహర్మికీం కృత్రిమాం, వృత్తయో వర్తనాని, పదా
నా మానుగుణ్యం పదవినిమయాసహిష్టుత్వం, రస శృంఖలాగారాదిరాస్వా
ద్యతే యేన గాంభీర్యేణ తస్య విశేషాః రసాస్వాదప్రభేదాః. ౨-౫

అథ యథాయోగం వివేచయ న్నాదా తావ చ్చబ్దార్థా విభజ
తే. — వాచకేత్యాదినా. క్రమేణాభిధానలక్షణవ్యంజనావ్యాపారై రర్థావ
బోధకా శ్చబ్దాః వాచకలక్షణికవ్యంజకాః. తై రేవ బోధ్యా అర్థావా
చ్యలక్ష్యవ్యంగ్యా ఇతి వివేకః. నను చతుర్థే తాత్పర్యాద్ధే జాగ్రతి కథ
మర్థత్రైవిధ్యోక్తిః రిత్వాశంక్య తస్యతృతీయోఽంతర్భావ ఇత్యాహ. —
తాత్పర్యాద్ధ ఇతి. అత్ర వక్తృబుద్ధిసన్నిధాపితో వాక్యావగమ్యా
వాక్యార్థో ర సాదిరూప స్తచ్చబ్దే నోచ్యతే. తస్మిహరా స్తత్పరా స్తదా

పుథగ్భూతః. అభిధానాక్షరణావ్యంజనాఖ్యా స్తేన శ్శబ్దవృత్తయః.

నక్తాస్తద్విషయా ఇత్యర్థః, తేషాం భావ స్తాత్పర్యం. న న్యభిహితా
నాం పదార్థానా మర్థాభిధానాం వా పదానాం విశిష్టార్థప్రత్యాయన
శక్తి స్తాత్పర్య మితి మతభేదేన మీమాంసకా వర్ణయంతి. అత స్తస్మత్
దేవదత్త గా మానయేత్యాదా దేవదత్తకర్తృకదండకరణగోకర్మకా
నయనరూపో విశిష్టార్థ ఏవ వ్యంగ్యత్వవిధుర స్తాత్పర్యా దవగతత్వా
త్తాత్పర్యార్థ ఇత్యుచ్యతే, కథ మస్య వ్యంగ్యేఽంతర్భావః! ఇతిచే త్స
త్యం; న హి తావన్నాత్రేకవిసంరంభవిశ్రాంతిః! కావ్యశబ్దాన్వయ్యతి
రేకాభ్యాం ప్రపృత్తినిప్రపృత్తివిషయభూతస్య ప్రధానస్య ప్రయోజనాం
తరస్యాసంభవాత్. కింతు తదగ్గస్యక్కారేణ ప్రతీయమానే సామాజి
కానందాస్వాదఫలే రసాదా వర్ధంతరే. అత స్స ఏవ తాత్పర్యార్థః;
తత్ప్రత్యాయకే పదార్థశక్తి రేవ తాత్పర్యం. కవినమయే తచ్చ నాభిధా;
న్వాదే సంకేతాభావాత్. నాపిలక్షణా; ముఖ్యార్థ బాధాద్యభావాత్.
అతో వక్ష్యమాణలక్షణస్య వ్యంజన స్తేన వేదం నామాంతరకరణ మితి
తదగ్గస్య వ్యంగ్యార్థత్వ మేవేతి భావః. తద్వ్యాత్ర సంసర్గరూపో వాక్య
ర్థః కథం ప్రతీయత? ఇతి చేత్, తార్కికాణా మివ వాక్యమహిమ్నా
న పున స్తాత్పర్యేణ మీమాంసకానా మివేతి బ్రూమః. అత ఏవ తే
వర్ణయంతి. ఆకాంక్షాదిను త్వేన సతి పదానాం పదార్థానాం వా సమన్వ
యశక్తి ర్వాక్యం, తద్బలాయాతో వాక్యార్థః. తాత్పర్యార్థస్తు పరిణతి
విరసం పనసఫలం పరిణతిసురస మామ్రుఫల మిత్యాదినిందాప్రశంసాది
వాక్యేషు హానోపాదానాదిరూప ఏవ నాన్యః. తాత్పర్య మపి భావాభి
ప్రాయోద్యపరపర్యాయం. ఉద్దేశో నామ వక్తృధర్మో న మీమాంసకా
నా మివ వాక్యధర్మ ఇతి. త దేతదుదయనాచాచ్యైః కుసుమాంజలీ
'పుద్దేశఏవ తాత్పర్య' మిత్యేతిచ్చోకవ్యాఖ్యానావసరే ప్రతిపాదితమ్.
యద్వా వై యాసిక దేవతాధికరణే 'అర్థాంతరాభావే సంసర్గ ఏవ తాత్ప
ర్యార్థ స్తత్పద్యావే తత్రైవ ప్రతీతివిశ్రాంతే స్స ఏవ తాత్పర్యార్థో న
సంసర్గ' ఇతి ప్రతిపాదితం. తద్వదత్రాపిద్రచ్చవ్యం. కావ్యే సంసర్గమాత్ర
విశ్రాంతి ర్నసంభవ తీత్యుక్తం, తద్వి 'అవ్యంగ్యమపరం స్మృత' మితి.

గౌణవృత్తిరసి లక్షణప్రభేద ఏవ; సంబంధానుపపత్తిమూలకత్వాత్.

కావ్యప్రకాశవచనస్యకా గతి? రితి చే నైషదోషః; అవ్యంగ్య మిత్య
త్రానుదరా కన్యేతివ న్నభీషదర్థే నాస్ఫుటవ్యంగ్యత్వస్య వివక్షిత
త్వాత్. తదుక్త ములంకారసుధానిధా. — 'అనుబంధత్వా ద్వ్యంగ్య
నా మవ్యంగ్యం చిత్ర మీరితం, వ్యంగ్య స్యాత్వంతవిచ్ఛేదః కావ్యే
కుత్రాపి నేవ్యతః' ఇతి. ఏవం చ సతి ప్రాచీనాలంకారశాస్త్రకారాణాం
సంసర్గరూపవాక్యార్థస్య తాత్పర్యార్థత్వేన ప్రతిపాదనం మతాంతరాభి
ప్రాయే జేతి ద్రష్టవ్యం. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే — 'తాత్పర్య
ర్థోఽపి కేషు చిదితి. ఉక్తంచ సుధానిధా — 'అస్మన్మతం కార్యవ్యా
పారాచేతం న భవ' తీతి. విద్యాధరేణామ్యుక్తం — 'తాత్పర్యం నామ
వ్యాపారాంతరం పరై రభ్యుపగత' మితి. తస్మా ద్వ్యంగ్యనాపరపర్యా
య మేవ తాత్పర్యం కివిభి రంగీకృతం నాన్య దితి సిద్ధం, అత ఏవోక్తం
భావప్రకాశే — 'అతో ధ్వన్యాఖ్యతాత్పర్యగమ్యమానత్వత స్పృతః,
కావ్యే రసాలంక్రియ ది ర్వాక్యార్థో భవతి స్ఫుట' మితి. ఉక్తం చ
ధ్వన్యాచారై ర్వి — 'యత్ప్రభిప్రాయవిశేషరూపం వ్యంగ్యం శబ్దార్థా
భ్యాం ప్రకాశ్యతే, త ద్భవతి వివక్షితం తాత్పర్యేణ ప్రకాశ్యమాన'
మితి. పుత్రయోఽపి త్రేవిధా ఇత్యాహ — అభిధేతి. గౌణవృత్తి ర్లక్ష
ణతో భిన్నేతి ప్రాభాకరాః. తదయుక్తం; తస్యా లక్షణాయా మంత
ర్భావా దిత్యాహ — గౌణవృత్తి రితి. గుణనిమిత్తా వృత్తి ర్గౌణవృత్తి
రిత్యర్థః. అత్ర హేతు మాహ — సంబంధేతి. లక్షణాయా అపి తథా
త్వాదితి భావః. ముఖ్యార్థయోగ సంబంధః; తద్బాధోఽనుపపత్తిః, అ
గ్నిర్మాణవక ఇత్యత్రాగ్ని లక్షితమైంగళ్యాదిగుణసామాన్యయోగ సంబం
ధః; అనగ్నా వగ్ని శబ్దప్రయోగోఽనుపపత్తిః. అ తోభయనిష్ఠస్య
గుణసామాన్యరూపస్య గుణవిశేషరూపస్య వా సాదృశ్యస్య సంబంధ
రూపత్వం; తస్య చోభయనిరూపణీయత్వసాధర్యేణోపచారాత్. తదుక్తం
వాక్యపదీయే — 'సాదృశ్యమాత్రం సామాన్యం ద్విష్టం కైశ్చి
త్ప్రతీయతే, గుణభేదో వ్యభేదేన ద్వివృత్తి ర్వా వివక్షితః' ఇతి. నను
గౌణ్యాం యథా సంబంధస్య లక్ష్యవిశేషణత్వే నాన్వయో న తథా

యథాఽగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర అగ్ని సాదృశ్యః శిష్టమాణవకః ప్రతిపత్తిర్విప
క్షీతా, తథైవ గంగాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గంగాసంబంధవిష్ట
తీరపరిమితిపత్తి ర్విపక్షీతా; గంగాసంబంధ సామ్యలక్షణత్వే ఘోషగత
పరిత్రత్వాద్యసిద్ధోః. అతవ సాదృశ్యనిబంధనా సంబంధనిబంధనా చేతి
ద్వివిధా లక్షణా. సంబంధనిబంధనా చ జహద్వాచ్ఛా ౭ జహద్వాచ్ఛా

లక్షణాయాం. అతిః కథ మనయో స్సంబంధమూలకత్వసామ్యోః మిత్యా
 శంక్య లక్షణాయా మపి సంబంధస్య విశేషణత్వం సదృష్టాంతమూహా—
 యథాగ్నిరితి. అత్ర సాదృశ్యస్య మాణవకనిష్ఠత్వా త్రస్య తద్విశిష్ట
 త్వమ్. అన్యత్ర గంగాశబ్దబోధ్యత్వహేతుకప్రవాహాత్మకత్వప్రతీతివిష
 యత్వ మేవ తీర స్యాపి గంగాసంబంధవిశిష్టత్వం. ఏవం చ స్రోతస్తీర
 యో రేకశబ్దబోధ్యత్వేన తాదాత్మ్యప్రతీతే స్సాన్నితోధర్మా అత్యంత
 పావనత్వాదయ స్తీరే ప్రతీయంత ఇతి ప్రయోజనసిద్ధిః. ఏవ మనంగీ
 కారే తదసిద్ధి రేవ బాధికే త్యాహ—గంగాసంబంధ స్వేతి. ఉపలక్షణత్వ
 ఇతి నేదం సముద్రాదితీరం, కింతు గంగాతీర మితి గంగాసంబంధమా
 త్రప్రతీతా విత్యర్థః. ఘోషగ తేతి. తీరచ్ఛావరేతి భావః. తథా సతి
 గంగాతీరే ఘోష ఇతి ముఖ్యశబ్దాభిధానా ల్లక్షణాయా భేదో న స్యా
 దితి హృదయం. న చ మా భూ ద్భేద ఇతి వక్తుం యుక్తం. తథా
 సతి ముఖ్యే సంభవతి గౌణ స్యాన్యాయ్యత్వా త్వస్వసంప్రతిపన్నాలక్ష
 నైవోత్పదే దితి. అనేన సంబంధానుపపత్తిప్రయోజనానాం త్రయాణా
 మపి లక్షణాబీజత్వ ముక్తం. తస్యావిభాగ మాహ—అత ఏవేతి. నిమి
 త్తభేదా ది త్యర్థః. అత్ర సాదృశ్యశబ్దే నారోపాధ్యవసాయ హేతవోఽ
 స్వేఽపి. కార్యకారణభావాదయ స్సంబంధా ఉపలక్ష్యం తే. సంబంధశబ్దే
 న తద్వ్యతిరిక్తా గోబలీవర్తన్యాయే నోచ్యస్తే. ద్వయో రపి ప్రత్యేకం ద్వై
 విధ్య మాహ—సంబంధేత్యాది. అత్ర యద్యపి సారోపసాధ్యవసాయ
 యో స్యాదృశ్యనిమిత్తత్వే గౌణత్వం గౌరవాహీణో గౌరయ
 మిత్యాదౌ. కార్యకారణభావాదిసంబంధాంతరనిమిత్తత్వే తు శుద్ధత్వం
 ఆయుర్భూత మాయు రే వేద మిత్యాదౌ. ఏవం చాతుర్విధ్యే జహ
 దజహల్లక్షణాభ్యాం సహ షోఢా లక్షణేతి కావ్యప్రకాశకారః. తథాపి

చేతి ద్వివిధా. సాదృశ్యనిబంధనా సారోపా సాధ్యవసాయచేతి ద్వివిధా. ఏవం లక్షణా చతుర్విధా. కైశి క్యా రభటి సాత్వతీ భారతీ చేతి రచనా శ్రిత త్వేన రసావస్థాననూచకా శ్చ తస్మా వృత్తయః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

‘కైశి క్యా రభటి చైవ సాత్వతీ భారతీ తథా,

చ తస్మా వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థాననూచకాః’. ఇతి.

రచనాయా అపి రసవ్యంజకత్వం ప్రసిద్ధం. రసాననుగుణవర్ణ

మఃఖ్యార్థస్య హానోపాదానారోపాధ్యవసాయలక్షణోపాధివళా చ్చా తుర్విధ్య మేవ లక్షణాయాః. ఆయు ర్ఘృతమాయురేవేద మిత్యాదా వపి గౌణత్వే నైవ సుకల్పత్వాచ్చ. తదుక్త మలంకారచూడామణౌ— ‘యత్ర వస్త్యంతరే వస్త్యంతర ముపచర్యతే స గౌణోఽర్థః; యత్ర న తథా స లక్ష్య ఇతి వివేక’ ఇతి. ‘కుశలప్రవీణాదిశబ్దానాం సాయో త్సంకేతవిషయత్వేన ముఖ్యత్వా న్నరూఢిహేతుకత్వం లక్షణాయా’ ఇ త్యాచార్యహేమచంద్రః. రూఢివయోశ్రయణే తు ప్రయోజనలక్షణా పేక్షం చాతుర్విధ్య మితి విజ్ఞేయమ్. నను కైశి క్యాదివృత్తీనాం విద్య మానత్వా త్కథం తిస్ర శ్శబ్దవృత్తయః? ఇ త్యాశంక్య శబ్దసందర్భా శ్రితత్వా త్తాసా మశబ్దవృత్తిత్వ మిత్యభిప్రాయేణావా—కైశితీ. రసా ద్యనుగుణత్వే నాచిత్తవా నర్థవ్యాపారః కైశి క్యాదిః. తాదృశ ఏవ శబ్దవ్యాపారో వైదర్భ్యాదిః; తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—‘రసా ద్యనుగుణత్వేన వ్యవహారోఽర్థశబ్దయోః, బేచిత్తవాన్ య స్తా ఏవ వృత్తయో ద్వివిధా. స్థితా’ ఇతి. ఏవం కైశి క్యాదీనా మర్థసాధనా శ్చేఽపి నాంతరీయకాణాం శబ్దానాం యథాయోగం వైదర్భ్యాది సాపేక్షత్వస్య ధనికాదిభిః ప్రితిపాదనా ద్రచనాశ్రితత్వ మి త్యను సంధేయమ్.

కైశి క్యాదీనాం రసవ్యంజకత్వస్య రచనాధీనత్వాత్తస్మాత్తస్మాత్తస్మాత్త మన్వయవృత్తిరేకాభ్యాం దర్శయతి—రచనాయాలపీతి. ప్రసిద్ధ మితి. కావ్యాలోకాదా వితి శేషః. తదుక్తం—‘యస్త్యలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యో ధ్వని ర్విర్లవదాదిషు, వాక్యే సంగుటనాయాం చ సప్రబంధేఽపి దీప్యతే’

రచనాయా దోషత్వ ముక్తం. నైదర్శిప్రభృతయో నీతివిశేషా న వృత్తి
వ్యంతర్యాతాః.

— అభిధానిరూపణమ్. —

తత్ర సంకేతి తార్థగోచర శబ్దవ్యాపారోఽభిధా.

సా ద్వివిధారూఢిపూర్వికా యోగపూర్వికా చేతి. రూఢిపూ
ర్వికా యథా. —

తపోవిశేషైః పరిశీలైః ప్రజానాం శుభై శ్చరిత్రై ర్జగతీమహిషాః,
ఇతి. యద్యపి విభావాదీనా మేవ రసవ్యంజకత్వం, రచనాదీనాం తు
విభావాదినహకారిత్య మేవ. అత ఏవోక్తం లోచనే—‘సహకారిత్య
మేవాభిధాతుం సంఘటనాయామిత్యాదౌ సత్తమినిర్దేశః’ ఇతి. తథా
ప్ర్యాపచారికం రసవ్యంజకత్వ మితి బోధనమే. దోషత్వమితి. ‘రసస్య
స్వా ద్విగోధాయ వృత్త్యనాచిత్య మేవ’ చేతి వచనా ద్రసభంగహేతు
త్వా దితి భావః. అథ పరిసంగా దైవదర్శనాదీనాం వక్ష్యమాణం
కై శిక్యద్యనంతర్భావ మధునా పరిజానీతే—నైదర్శిప్రభృతయ ఇతి.

అథోద్దేశ క్రమానుసారేణాభిధానకావ్య మాహ—తత్రేతి.
సంకేత శబ్దార్థయో స్సంబంధావధారణం; స కృతో యస్య స సంకే
తితః; అర్థోఽత్ర జాతిగుణక్రియా ద్రవ్యాత్మకః కేవలజాతి ర్జాత్యాలక్షిత
వ్యక్తి రన్యాపోహో వా మతభేదాత్. సార్వపక్షిణాః ఖలు కవయో
భవంతి. విశేషణద్యయేన వ్యంజనచేష్టయోః క్రమేణ వృద్ధానః, లక్ష
ణాయా స్తు ద్వయో రన్యతరే నేతి వివేకః. లక్ష్యేఽపి సంకేతోఽస్తీ
త్యన్వితాభిధానవాదినః. తస్మత్ శబ్దవ్యాపారపదే నైవేతి విశేషః.
అశబ్దవ్యాపారో లక్షణేతి వక్ష్యతే.

• అభిధాన విభజితే—నీతి. రూఢి రశ్వకర్తృత్వాదిన దవయవాధాభా
వేన సముదాయపరిసిద్ధిః. తదుక్త మాచారైః—‘అనత్సవయవాధే
షు యోఽన్యతార్థైః ప్రయుజ్యతే, త తానన్యగతి తేన సముదాయః
ప్రసిద్ధ్యతి’ ఇతి. యోగః పోక్షణ్యాదా ప్రకృష్టోక్షణకరణత్వాదిన దవ
యవపరిసిద్ధిః.

ఆద్యా ముదాహరతి. తపఇతి. తపోవిశేషైః కృచ్ఛ్రిచాంద్రాయ
ణాదిభిః, జగతీమహిషాః భూకాంతాయాః, శుభై శ్చరిత్రైః పురంద్రీ

భాగ్యైః ప్రభుతైః రుభవనస్య చాస్య బిభర్తి రాజ్యం వరవీరరుద్రః. ౬
అత్ర సర్వే శబ్దా రూఢాః. యోగపూర్వీకాయథా. —

రాజ్య రుద్రనరాధీశే రంజ యత్యఖిలాః ప్రజాః,

భూ రస్వర్థా వసుమతీ రత్నగర్భా స్థిరేతి చ. ౭

అత్ర వసుమతీ రత్నగర్భే త్యేవమాదయో యోగికాః.

— లక్షణానిసహితమ్. —

*వాచ్యార్థానుపపత్త్యా తత్సంబంధి న్యారోపితశబ్దవ్యాపారో లక్షణా.
తత్ర జిహ్వల్లక్షణా యథా —

జేతుః కాకతిభూభ ర్గు రాకర్ణ్య పటహధ్వనిమ్,

సాధ్యైః క్రూరీవ్రతాదిభిః, అస్య భువనస్య మధ్యమలోకస్య, భాగ్యై రదృష్ట పరిపాకైః. అత్ర తపఃప్రభృతినిమిత్తభేదా ద్విచ్ఛిత్తివిశేషం వక్తుం మధ్యమలోక వస సమప్తివ్యప్తిభ్యా మాశ్రితః ప్రజాపృథివీవ్యతిరక్త మధ్యమలోకానంభవా దితి ద్రష్టవ్యమ్.

అత్ర తపఃప్రభృతీనా మవయవార్థాభావా ద్రూఢత్యే న కోఽపి వివాదః. ప్రజాదిశబ్దానా మవయవార్థసద్భావేన యోగికత్యేఽపి రూఢి ర్యోగ మపహర తీతి శబ్దశక్తివ్యాభావా దర్థాంతరే ప్రయోగనివారణా నిర్మంథ్యపంకజాదివ ద్రూఢత్వమభిమత మేవేత్యాశయే నాహ — అత్ర సర్వ ఇతి. ౮

ద్వితీయా ముదాహరతి — రాజ్యేతి.

అత్ర వసుమత్యాదిశబ్దానాం ధనవత్తాద్యవయవార్థసద్భావా ద్యోగికత్వ మిత్యాహ — అశ్చేతి. ౯

లక్షణం లక్షయతి — వాచ్యేతి. వాచ్యార్థానుపపత్త్యా ముఖ్యా ర్థబాధేన హేతునా తత్సంబంధిని ముఖ్యార్థసంబంధే విషయే ఆరోపిత శబ్దవ్యాపారో లక్షణే త్యర్థః. అత్ర యద్యపి స్వార్థం ప్రశ్నాయోవ రత వ్యాపారస్య శబ్దస్య పునర్వ్యాపారాంతరాయోగా దర్థివ స లక్షక ఇత్యర్థవ్యాపారో లక్షణా; తథాపి వాచ్యధర్మో వాచక ఉపచర్యత ఇతి లక్షణాయా శబ్దస్మ త్తిత్వవ్యవహార ఇతి విశ్లేయమ్.

అత్ర తావ త్పుర్వోక్తవిభాగక్రమేణ జహల్లక్షణా ముదాహరతి — జేతు రితి. అ త్రాకోశసిద్ధ్యర్థం నగరశబ్ద స్సోన్విధం హిత్యా

సామంతసగరా ణ్యుచ్చైరాశ్రోశ స్తి సమంతతః.
అత్ర సగరా ణ్యుచ్చైరాశ్రోశంతీతి వాచ్య స్యానన్వయః; అచే
తనానా మాశ్రోశ స్యానంభవాత్.

అజహల్లక్షణా యథా—

పత్యుః కాకతినాథస్య పాదపీఠీ మనారతమ్,
స్ఫురద్రత్నప్రభాజాలై రలంకుర్వన్తి మాళయః.
అత్రాలంకారసిద్ధర్థం మాళిభి స్తదాశ్రయభూతా నృపతయో
లక్ష్యస్తే.

సినః ప్రాణినో లక్షయతీ త్యేషా జహల్లక్షణా. తత్త్రీత్యప్రాణిమాత్ర
భయప్రతీతిః ప్రయోజనమ్.

ముఖ్యార్థబాధాం వ్యనక్తి—అ త్రేతి.

అజహల్లక్షణా ముదాహరతి—పత్యురితి, పాదపీఠీ మితి అల్పం
పీఠం పీఠీ; గా గాదిత్వాత్ జీమ్. అత ఏవో క్త మమరగో శే—‘స్త్రీ స్వా
త్కాచి స్మృణాశ్యాది ర్వివక్షాపదయే య’ దీతి. బాహుళ్యప్రతీతిః
ప్రయోజనమ్.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి, నృపతయ ఇతి. మాళి
సహితా ఏవే త్యర్థః. ఏవం చాత్మాపి స్వాధ్యం హిత్యైవ తద్విశిష్టా
ర్థాస్తరలక్షణేతి సిద్ధమ్. స్వాధ్యపరిత్యాగే తు స్వాధ్యంశే అభిధా, అం
శాస్తరే తు లక్షణా చే త్యేకస్య కల్పనైకదా వృత్తిద్వయాపత్తే. శర్త్తి
జహదజహల్లక్షణయో రభేద ఇతి చే త్సత్యం; కిం త్వత్రాభిధాతః
ప్రచ్యాప్య స్వాధ్యస్యాపి లక్ష్యత్యేన స్వీకారా దజహత్స్వాధ్యేతి వ్యవ
దేశః. అన్యత్ర తు తదపి నాస్తీతి జహత్స్వాధ్యేతి. తదుక్తం తాతపాదై
రేకావళితరళే తంత్రవా ర్జికవ్యాఖ్యానే సిద్ధాంజనే చ—‘స్వాధ్య త్యాగే
సమానేపి సహ తే నాన్యలక్షణా, యత్రేయ మజహత్స్వాధ్యార్థా జహ
త్స్వాధ్యాతు తంవినా’ ఇతి. న స్వర్థ ఏవ లక్షక ఇత్యుక్తం, తథా న త్య
జహత్స్వాధ్యాయా స్వాధ్యంశే వృత్తివిరోధ ఇతి చే నైష దోషః;
కేవలస్వాధ్యస్య లక్షకత్వం తత్సహిత స్వాన్యస్య లక్ష్యత్వ మితి భేదసద్భా
వా ది త్యేత దపి తత్రేవోక్త మి త్యల మబాలమలభైః ప్రసంగైః.

సారోపలక్షణా యథా.—

మంథానాచల్లములమేచకశిలాసంఘట్టనశ్యామికా
కారం యత్తుహినద్యుతౌ స్ఫురతి త త్సారంగ మాచక్షతే,
మన్యే న నిస్సహ వీరరుద్రస్యవతేః కీర్తిశ్రియా నిర్జిత
స్తన్మద్రాజ్యవరాహ మిందు దురసా బిభ్ర త్సముజ్జృంభతే.
అత్ర చంద్రకళంకరూపే కురంగే వరాహత్వమారోప్యతే.

* విషయవిషయిణో రభిహితయో రభేదప్రతిపత్తి రారోపః,
.. * విషయనిగరణే నాభేదప్రతిపత్తి రధ్యవసాయః.

సాధ్యవసాయలక్షణా యథా.—

కాకతీయకులాంభోధేః ప్రభవ త్యేష చంద్రమాః,

సారోపలక్షణా ముదాహరతి. మంథానేతి. మంథానోమంథ
దండః, తదచలో మంథానాచలో, మందరాద్రి రిత్యర్థః; 'మంథానం
మందరం కృత్వా యోక్త్రంకృత్వా చ వాసుకి' మితి విష్ణుపురాణాత్.
తస్య మూలోపలేషు సంఘట్టనేన వాసుకిసంఘర్షణేన యా శ్యామికా
కాళిమాతదాకార మతిపిబ మిత్యర్థః. తస్మదేతి. వరాహధ్వజత్వా
త్కాకతీష్వరస్యేతి భావః. లోకేకేనచి జ్ఞత స్తన్మద్రా మురసా భిభ్ర రీతి
ప్రసిద్ధిః. అత్ర కురంగస్య వరాహత్మకత్వం ప్రతీయతే. గం

అత్ర విషయవిషయిణౌ వివిచ్ఛన్నారోపం దర్శయతి—అత్రేతి.

భేదాంతరసాంకర్యశంకానిరాకర్షణ మారోపలక్షణమాహ.—
విషయేతి. విషయః ప్రకృతో మాణవకాదిః, విష య్యప్రకృతో
పహ్నోద్యదిః, తయో. రభిహితయో, రపహ్నతిభేదతయా సోమోనాధి
కరణ్యే నోక్తయో రిత్యర్థః. ఏతే సాధ్యవసాయా ద్భేద ఉక్తః.

ప్రసంగాత్తస్యాపి లక్షణ మాహ—విషయేతి. విషయస్య నిగ
రణ మత్యంతావలాపః, తే నాభేదప్రతిపత్తి ద్విషయిణ ఇతి సామర్థ్యా
ల్లభ్యతే. సచాయం జహల్లక్షణాభేదః; అత్ర సాదృశ్యాదినిబంధనస్య
వస్త్యంతరే న స్త్యవంతరోపచారస్య విద్యమానత్వాత్.

సాధ్యవసాయలక్షణా ముదాహరతి— కాకతీయేతి. ఉదయ
మభ్యుదయం పూర్వపర్వతం చోపేయమా ప్రాప్తవతా, కువలయోల్లా

కృతః కువలయోల్లాసో యే నోదయ ముపేయమా. ౧౧
అత్ర ప్రతాపరుద్ర శృంగదతయాఽధ్యవసీయతే. కాకతీయకులాం
భోభో రిత్యారోపః.

— వ్యంజనావృత్తినిరూపణమ్. —

అథ వ్యంజనావృత్తిః.

* అన్వితేషు పదార్థేషు వాక్యార్థోపస్కారార్థ మధ్యాంతర
విషయ శృబ్దవ్యాపారో వ్యంజనావృత్తిః.

సో భూమండలాహ్లాదః కై రవవికానశ్చ. అత్రైవచంద్రమా ఇత్యేత
చ్ఛబ్దేన చంద్ర ఏవ పురోవర్త్యభేదాధ్యవసాయే నేదంతయా విశిష్యతే
న తు రాజా వివక్ష్యతే, అన్యథా సారోపత్వప్రసంగాత్. అతస్తద్భుత
చంద్ర ఏవ నిగీర్ణ విషయతయా ఐకరస్యేన ప్రతీయతే. ౧౧

సర్వ మేతన్మనసి నిధా యాహ—అత్రేతి. లక్షణాంతరయోగే
విచ్ఛిత్తివిశేషోఽస్తీత్యభిప్రాయేణాహ— కాకతీయేతి.

వ్యంజనావృత్తేర్లక్షణ మాహ—అన్వితేష్వీతి. పదార్థేషు పదై
రభిహితేషు, అన్వితేషు ఆకాంతౌదివళా నిర్గుణసంబద్ధేషు సత్సు,
సమన్వయశక్త్యా వాక్యార్థే ప్రతీతిఇత్యర్థః. యద్వా అర్థప్రకరణాదినా
ప్రకరణికార్థపర్యవసితే ష్వీత్యర్థః. ఏతే నాభిధాన్వయశక్తో స్థితి
సంభవే లక్షణాయా శ్చసంతరభావీ వ్యంజనవ్యాపార ఇతి సూచితం.
లక్షణా తు సమన్వయశక్తీసమర్పితాన్వయవిధురీకరణధురీకరత్వా
దన్వయశక్త్యనంతరభావి న్యే వే త్యవోచ న్నభినవగుప్తాచార్యపాదాః.
వాక్యార్థస్య కావ్యశరీరభూత స్యోపస్కారార్థం. శ్లోభార్థం వ్యంగ్యరహిత
తస్య కావ్య స్వానాత్మకశరీరవ దచారుత్వా దితిభావః. వాచ్యలక్ష్యా
భ్యా మన్యోర్థోఽర్థాంతరం వ్యంగ్యం తద్విషయ శృబ్దవ్యాపారః. అత్ర
శబ్దగ్రహణ మర్థస్యా పుష్పలక్షణార్థం; అజ్ఞాతార్థస్య శబ్దస్య విశిష్టస్య
శబ్దాసభిధేయస్య చార్థస్య వ్యంజకత్వాయోగా దుభయవ్యాపారత్వా
భ్యుపగమాత్. కింతు శబ్దార్థశక్తిమూలయో ర్యథాయోగ మేకస్య
ప్రాధాన్య మితరస్య సహకారిత్వం. ఉభయశక్తిమూలేఽపి తత్త్వదం
శయో రేవ మేవ విభాగో ద్రష్టవ్యః.

సా త్రివిధా. శబ్దార్థోభయశక్తిమూలకత్వేన.

తత్ర శబ్దశక్తిమూలా యథా. —

వాహిన్యః కాకతీంద్రస్య సర్వతోముఖసంభ్రమః,

కుర్వం త్వద్వ్యత్యంబంధాధ్యపృతిపక్షబలార్ణవమ్. ౧౨

అత్ర వాహినీసర్వతోముఖకబంధశబ్దానా మర్థప్రకరణాదినా సైన్యసర్వవ్యాపిత్వలూపమస్తక దేహపరాణాం పాచకత్వే నియంత్రితే ఽపి శబ్దశక్తిమూలా నదీజలప్రతిపత్తి ర్వా జాయతే సా వ్యంజనావృ

వ్యంజనావృత్తిం విభజతే — సా త్రివిధేతి. అత్రానేకార్థస్య శబ్ద స్యార్థప్రకరణాదిభిరప్రకృతార్థవాచకత్వే నివారితే ఽపి తత్ప్రీతి ర్యత్ప్రీతాదలబ్ధా సా శబ్దశక్తిమూలా. వక్తృబోధవ్యాదివశా త్సహృదయానా మర్థాంతరప్రతీతి ఘేతు ర్వాచ్యాద్యర్థవ్యాపారోఽర్థశక్తి మూలా. ఉభయసంబంధే తూభయశక్తిమూలా. ఇతి వివేకః.

తత్ర శబ్దశక్తిమూలా ముదాహరతి—వాహిన్య ఇతి. నదీపక్షే సర్వతోముఖ స్యాదకస్య సంభ్రమో యాసాం తా ఇతి వ్యధికరణో బహువ్రీహిః. అర్పణిత్వా ద్వా మత్స్వర్థీయో ఽచ్చృత్యయః. ౧౨

సర్వ మన్య త్వయ మేవ వ్యాచక్షాణో వ్యంజనావృక్షే శబ్ద శక్తిమూలత్వం వివివక్తి—అత్రేత్యాదినా. వాహినీసర్వతోముఖ కబంధశబ్దానా మితి. అనేకార్థానా మితి శేషః. అర్థః ప్రయోజనం ప్రకరణం ప్రస్తావన, ఆదిగ్రహణా దర్థనిర్ణయకా స్సంయోగాదయో గృహ్యం తే. తదుక్తం వాక్యపదీయే—‘సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం నిరోధితా, అర్థః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాన్యస్య సన్నిధిః. సామర్థ్య మాచీతీ దేశః కాలో వ్యక్తిస్స్వరాదయః, శబ్దార్థ స్యానవచ్ఛేదే విశేష స్మృతిహేతవ’ ఇతి. ఏతేషా ముదాహరణప్రపంచః కావ్యప్రకాశికా దా ద్రవ్యస్యః. వాచకత్వే, అప్రకృతనదీజలవాచకత్వ ఇత్యర్థః. నియంత్రితే నివారితే సత్యపి, యత స్తత్ప్రీతిపత్తి ర్జ్ఞాయతే సా శబ్దశక్తిమూలా వ్యంజనావృత్తి రితి యోజనా. అన్యథోద్దేశ్యవిధేయభావవైపరీత్యా పత్యే. స స్వభిధా లక్షణా వా ప్రసిద్ధా వాప్రకృతేఽర్థాంతరే ఽపి ప్రప

త్తి. ప్రాకరణికార్థపర్యవసితాభిధా న కళోన్ త్యప్రాకరణికార్థప్రతి
పత్తిం కర్తుం. అప్రాకరణికార్థస్యాపి వాక్యార్థశోభార్థం షక్తు ర్విషయీత
త్వాత్. అన్యతస్తదప్రతితే ర్వ్యంజనాఖ్యం వ్యాపారాంతరం శ దస్యై
వ కల్ప్యతే. నాత్ర లక్షణా సంభవతి ; వాచ్యానుపపత్త్యభావాత్.

ర్తతాం! కి మప్రసిద్ధేన వ్యంజనావ్యాపారే? తే త్యాశంక్య క్రమేణ
దూషయతి—ప్రాకరణికేత్యాదిహ. నను మాభూ దప్రకృతార్థప్రతితి
ర్యదర్థం వ్యాపారాంతరకల్పనే త్యత ఆహ—అప్రాకరణికేతి.. వ్యంగ్య
రహితస్య కావ్యస్య సైవ వాభావా దితి భావః శబ్దాన్వయస్యతిరేకా
నువిధాయకత్వా చ్చబ్ద సైవ వాయం వ్యాపార ఇత్యాహ. — అన్యత
ఇతి. అన్యతః, శబ్దవ్యతిరిక్తా దిత్యర్థః. అథ లక్షణం ప్రతిపీఠతి — నా
త్రేతి. తత్ర ముఖ్యార్థబాధాభావ ఏవ హేతు రిత్యాహ—వాచ్యేతి.
సన్వేకస్మిన్ వాక్యే వ్యాపారభేదే నానేకార్థప్రతిపాదనే వాక్యభేదో
ష స్సాన్య దిత్యత ఆహ—నాత్రేతి. తత్ర హేతు మాహ—ప్రయోక్తు
రితి. పౌరుషేయవాక్యానాం ప్రయోక్తృపరతంత్రత్వా చ్ఛేష్టతోభావ
తీత్యాదివ దనేకార్థత్వం న దోషాయేతి భావః. నను శబ్దశక్తిమూలే
ధ్వనౌ ప్రకృతాప్రకృతో ద్వా వ పృథ్వా వాచ్యా. తత్రాప్రకృతార్థాభి
ధానే వాక్య స్యానంబంధార్థాభిధాయత్వం మాప్రసాజ్ఞీ దితి ప్రకృత
స్యాప్రకృతేన సహోపమారూపణాదికం వ్యంగ్యతయా కల్ప్యతే. తచ్చ
వ్యంగ్య మన్యథా సిద్ధం చేచ్ఛేవ ఏవ. యథా 'భృమి మరతి మలసహృ
త్తాం ప్రళయం మూర్ఛాం తమ శృరీరసాదం, మరణం చ జలదభుజగ
ప్రసహృ కురుషే. విషం వియోగినీనా' మిత్యత్ర జలవాచినా విషశబ్దే
నాప్రకృతగరభార్థాభిధానే య దనంబంధార్థాభిధాయకత్వం త జ్జలదభు
జగేతి వాచ్యేన రూపకే జైవ నిరాకృత మితి వ్యంగ్య స్వావకాశాభా
వా చ్ఛేష్ఠ ఏ వ వాయ మిత్యుక్తం ధ్వనావచారైః. తద్వదత్రాపి వా
హిన్యాదిశబ్దానా మర్థాంతరాసభిధాననిబంధనస్య ప్రతిపక్షబలార్థవ
మితి రూపకే జైవ నిరాకరణ చ్ఛేష్ఠ ఏవ యుజ్యతే. కిం చాలంకార
సర్వస్వకారోఽపి 'విద్వన్తానసహస్రో పీఠ' ఇత్యత్ర రాజ్ఞో హంసత్వేన
రూపణం 'మానస మేవ మానసం సం' ఇత్యర్థధ్వయప్రతిపాదకస్య శ్లేష

తానాత్ర వ్యాపారద్వయే నార్థప్రతిపాదనే వాక్యభేదః; ప్రయోక్తృవిష

స్య నిమిత్తమ్. అతోఽత్రరూపక మేవ. 'భృమిమరతి' మిత్యాదౌ తు విషశబ్దస్య గరళార్థాభిధానం భృమ్యాదికార్యాప్తకనిబంధనం, న పున ర్జలదభుజగేతి రూపకహేతుకం. అతః క్లేష ఏవాయం న రూపక మిత్య వోచత్. అత ఏవోక్తం తద్వ్యాఖ్యానే చక్రవర్తి నా—'రూపకం పూర్వ సంసిద్ధం క్లేష ముత్థాపయే ద్యది, తదా రూపక మేవ స్యా దన్యథా క్లేష ఇవ్యతే' ఇతి. తస్మత్పాలంబనే తు వాహిన్యాదిశబ్దానా మర్థాంతరాభి ధానే నిమిత్తాంతరాభావా ద్రూపకహేతుత్వా చ్చ రూపకాలంకారత్వే వోచితా. అతః పక్షద్వయేఽపి న ధ్వనిత్వశంకావకాశ ఇతి చే త్సత్యం; అప్రకృతార్థస్య తేన స హోపమాదే రలంకారస్య చ వ్యంగ్యత్వ మితి కేచిత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'శబ్దశక్తిమూలే తు నియంత్రణే నా భిధేయ స్యార్థాంతరస్య తేన స హోపమాదే రలంకారస్య చ నిర్వివాదం వ్యంగ్యత్వ' మితి. అత ఏవాసా విద మే వోదాహృత్య వ్యంగ్యభావినో రర్థాంతరాలంకారయో ర్మధ్యే అలంకారస్య జలదభుజగేతి రూపకే నా భిహితత్వా దప్రకృతగరళార్థే ఽభిధాయాః కుంతిభావా ద్వ్యంజనావ్యా పారవిషయత్వే నార్థాంతర మేవ వ్యంగ్యం. తన్న వాచ్యస్య జలదభుజ గేతి రూపకస్య సాధకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం నామ గుణీభూతవ్యంగ్య మిత్యవోచత్. తద్వ దత్రాపి వాహిన్యాదిశబ్దగమ్యస్య సద్యాద్యర్థాం తరస్య ప్రతిపక్షబలార్ణవ మితి రూపకసాధకత్వా త్సూర్వోక్త మేవ గుణీ భూతవ్యంగ్యం భవిష్యతీతి న దోషః. న న్వేవ మపి ధ్వన్యద్దాహరణ ప్రస్తావే మధ్యమకావ్యోదాహరణం కిమర్థం క్రియత? ఇతి చే దస్తు! తద్వా తాదృగ్వా కోఽన్యత్ర విశేషః? వ్యంగ్యసామగ్రిమాత్రప్రదర్శన పరాణా మస్మాక ముభయత్ర ప్రయోజనసిద్ధేః. ఉత్తమమధ్యమవివేకః పున రుత్తరత్ర భవిష్యతి. న న్వేవ మపి శాంతికర్మణి బేతాశోదయః య దత్ర ద్వయో ర వ్యర్థయోః ప్రాకరణికత్వే నాప్రాకరణికత్వే నోభ యవిధ క్లేపన చ త్రివిధ స్తేషః. తత్ర తృతీయం భేద మనంగీకర్యతః కావ్యప్రకాశ కారస్య మతేఽర్థాంతర మస్తు వ్యంగ్యం. అభిమతోభయ క్లేషస్య భవతః పూర్వాపరవిరోధ స్సన్యత్. య దుత్తరత్ర భవా సేవ

పరతంత్రత్వాత్లాంకికవాక్యానామ్.

అర్థశక్తిమూలా వ్యంజనావృత్తి ర్యథా—

శ్రుత్వా కాకతిభూభర్తుః క్షోణీవాణిగ్రహాత్స్వం,

అంగుష్ఠే నాలిఖి న్నూపాః పాదపీఠం సతాననాః.

అత్రభూవా విషణ్ణా ఇత్యర్థశక్త్యా వ్యజ్యతే. స చార్థశక్తిమూలే

బ్రవీతి—‘సీరాజయంత్యంధ్రపురిరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరరుద్రమ్, చంద్రాననా గోత్రపతిం రజన్యస్తారాగణైర్మేరుమివ స్ఫురద్భిరిత్యత్రోభయశ్లేషఇతి. సచ శబ్దశక్తిమూలధ్వనే రసవకాశత్వం, యత్రవిశేషస్యాస్యాపిశిష్టత్వం తత్రతస్యావకాశసంభవాత్. యథా—‘రాజమాళిరసాభాతి రుద్రదేవోజగత్పతి’ రితి. ఏవంచ సతీహాన్యభోదాహరణం పరీక్షకప్రతిభాపరీక్షార్థమేవేత్యల మతిప్రసంగేన.

అర్థశక్తిమూలా ముదాహరణి—శ్రుత్యేతి. అత్ర సతాననత్వాదే రసభావస్యానేకకారణకత్వసంభావనయా ఝటితి కారణవిశేషాప్రసీతౌ వీరరుద్రవిభోర్ధరణీపరిణయశ్రవణానుసారేణ విషాద ఏవ విశ్రాంతేస్తస్య సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యత్వమ్.

శబ్దనియమానపేక్షణాదర్థశక్తిమూలత్వంచేత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి. తస్యస్యసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యోరసాదిధ్వని రిత్యన్యకాగతిః? యత్రస్థాయిభావవ్యభిచారిభావవిభావానుభావవశాదాశుభావినీరసాభివ్యక్తిస్సైవగతి రితి రహస్యమ్. తదుక్తమభినవగుప్తాచారైః—‘యద్యపి రసభావాదిరథోధ్వన్యమాన ఏవ భవతి, స వాచ్యః కదాచిదపి, తథాపి స సర్వోఽసంలక్ష్యక్రమస్య. విషయ’ఇత్యాది. అతఏవధ్వనికారోఽపి—‘ఏవంవాదిని దేవర్షాసార్వేపితూ రథోముఖి, లీలాకమలపత్రాణి గణయామాస పార్వతీ’ ఇత్యత్రోదాహరణే లజ్జాఖంభం వ్యభిచారిభావ మనురణనవ్యంగ్యత్వేనావోచత్. వ్యంజనవ్యాపారస్యానుమానత్వ మంగీచకార మహిమభట్టస్తస్మతందూషయతి—నచేతి. అర్థశక్తిమూల ఇతి. అర్థోఽభిధేయః, సచ వస్తవలంకారధ్వన్యోర్వస్తవలంకారరూపౌ రసాదిధ్వనౌ తు విభావాదిరూప శ్చేతి వివేకః. తస్మాదే, తత్సామ్యధ్యాక్షిప్తఇత్యుక్తః. అతఏవోక్తం లోచనే—‘వాచ్య

వ్యంజనేనమానశంకా; వ్యంగ్యవ్యంజకయో రవినాభావాభావాత్. సమానసత్వాదికార్య స్యానేకకారణకత్వాత్. నియతకారణప్రతీతి ర్వివక్షానుగృహీతా చ్ఛబ్దా దేవ. కించఏకస్తా దేవవ్యంజకాత్తత్తద్వ్యం గ్యార్థప్రతీతి ర్వక్తృవివక్షానుసారేణ భవతి. అనేకవ్యంగ్యార్థప్రతిపత్తి రనుమానపరిపాటివిరుద్ధా. న చాభిధావృత్తిః సంకేతితార్థ ఏవ తస్యాః పరిచయ ఇ తీయతి గమనికా.

సామర్థ్యాక్షిప్త ఇతి భేదత్రయవ్యాపకం సామాన్య లక్షణ'మితి. అనుమానత్వాభావే వ్యాప్త్యభావో హేతురిత్యాహ—వ్యంగ్యేతి. తత్రాపి హేతుమహ—నప్రేతి. సమానసత్వాదిహేతో ర్గురునమస్కారాదా వనైకాంతికత్వా ద్వ్యాప్త్యభావ ఇతి భావః. తద్వ్యాత్రవిషాదైకవిషయప్రతీతిః కుత? ఇత్యత ఆహ—నియతేతి. శబ్దస్వరూపప్రకాశనేచ్ఛా శబ్దేనార్థప్రకాశనేచ్ఛాచేతి ద్వివిధా వివక్షా. వాచ్యో వ్యంగ్య శ్చేతి ద్వివిధః ప్రతిపాద్యః చతుష్టయం చేదం శబ్దానాం విషయః. తత్రా వివక్షాద్వయ మనుమేయం ప్రతిపాద్యద్వయం శాబ్దమితి వివేకః. తదేతత్సర్వం ధ్వన్యాచారైః ప్రపంచేన ప్రతిపాదితం—'ద్వివిధోహి విషయశ్చబ్దానా మనుమేయః ప్రతిపాద్యశ్చ'ఇత్యాదినా. తత్రాశబ్దేనార్థప్రకాశనేచ్ఛా లక్షణయో వివక్షయా గృహీతా తత్సహాయాదిత్యర్థః. శబ్దాదితి. వ్యంజకాదిత్యర్థః సూచకాంతరమాహ—కించేతి. యథా 'అస్తమేతి గభస్తీమా'నిత్యుక్తే సంధ్యావందనవికేయవస్తూపసంహారాభిసరణాద్యనేకార్థప్రతీతి ర్యథాకర్మిణం విప్రవిణిక్కాముకాదీనా ముత్పన్నతే, తథా 'వహ్నిమా నయంప్రదేకో, ధూమవత్త్వా'దిత్యుక్తేన కస్యాప్రస్థాంతఃప్రతీతి రితి వ్యంగ్యానుమేయయో ర్విలక్షణత్వా దనుమానత్వం వ్యంజనస్య విరుద్ధమితి భావః. మీమాంసకాః పున రభిధౌప ప్రతీయమా నేనవిప్రవృత్తి ఇత్యాహుః. ఉన్మతంసూచయతి—నచేతి. కుత ఇత్యత ఆహ—సంకేతితేతి. ఆనంత్యవృత్తిచారాభ్యాంప్రతిపక్షానంకేతానుపపత్తే సామాన్యరూపాణాంకేవలపదార్థానాం సంకేతగోచరత్వం. తతస్తేషామా కాంతౌవశాన్మిథోన్వయేతత్సంసర్గరూపావాక్యాన్తో లక్ష్యమాణస్సముల్లసతీతిభాట్టః. తదుక్తం. 'తస్మాత్పదైరభిహితైః

ఉభయశక్తిమూలా యథా—

విజితారిపురో మూర్తా విలసత్సర్వమంగళః;
రాజమాళి రసాభాతి రుద్రదేవో జగత్పతిః.

౧౪

పదార్థైర్లక్షణయా వాక్యార్థః ప్రతిపాద్యతే ఇతి. అత స్తస్మతేఽపి స్వార్థ సంస్కరూపతయా సన్నికృప్తవాక్యార్థాభిధానే ఒప్యసమర్థానాం పదానా మర్థాంతరత్వేన విప్రకృప్తస్య వ్యంగస్వ్యాభిధానం దూరాపాస్త మితి వ్యంజనోపాదాన మేవ సమంజస మితి భావః. తదుక్తం— 'విశేష రూపం వాక్యార్థ మపదార్థమ పీచ్ఛతా, వ్యక్తి రిష్టాభిధాతోఽన్యోఽభిహితాఽన్వయవాది' నేతి. (సాభాకరాః పునరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రవృత్తినివృత్తినిమిత్తస్య వాక్యస్యైవ ప్రయోగయోగ్యత్వా, తదంత ర్వర్తినా మేవ పదానాం పదార్థవిశేషాన్విత స్వార్థసంకేతపక్షే ప్రతి వాక్యం స్వార్థస్య విశేషరూపత్వా, ద్వైత్వాంతరే ష్వస్వార్థ స్వైత ద్వైచక మితి ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తే, పదార్థాంతరసామాన్యాన్వితే స్వార్థ సంకేతః; విశేషవృత్త త్తిస్తు సంబద్ధానాం పదార్థానాం విశేషరూప త్వా దభివ్యుత్థితావహుః. తస్మతేఽపి విశిష్టార్థాభిధాయినో వాక్యస్య స్వార్థసన్నికృప్తపదార్థాభిధానే ఒప్యసమర్థస్య కుతో విప్రకృప్తార్థాంత రాభిధానశంకా? అత స్తేషా మపి వ్యంజన మవశ్య మేవ్యవ్య మితి భావః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'అనన్వితోఽర్థోఽభిహితాన్వయే పదార్థాంతరమాత్రేణాన్వితాభిధానేఽన్వితవిశేష స్వవాచ్య ఏవే త్యుభయేషు తేఽన్వపదార్థ ఏవ వాక్యార్థః' ఇత్యాది సర్వం మనసి నిధా యాహ—ఇయతీతి. గమనికా గమ్యతే జ్ఞాయతేఽనయేతి గమనీ గతిః, అల్పా గమనీ గమనికా. కరణే ల్యుటి టీత్వాత్ జీపి 'అల్ప' ఇతి కని చ 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః.

౧౫

ఉభయశక్తిమూలాముదాహరణి— విజితేతి. అత్ర ప్రకృతే నిర్జితాదిసగరోఽన్విత్ర త్రిపురాంతకః, మూర్తా విలసత్సర్వమంగళః, కల్యాణమూర్తి రిత్యర్థః. అన్విత్ర పార్వతీఽరిచ్చిన్నార్థదేహ ఇత్యర్థః. రాజమాళీ రాజోత్తమః, అన్విత్ర చంద్రశేఖరః.

౧౬

అత్ర విజితారిపుర ఇ త్యుద్ధశక్తిమూలత్వం విలసత్సర్వమంగళో
రాజమాళి రితి శబ్దశక్తిమూలత్వ మిత్యుభయశక్తిమూలత్వం. అత్ర
ప్రతాపరుద్రీశంకరయో రుపమాలంకారధ్వనిః.

— శక్తిక్యాది వృత్తిస్వరూపనిరూపణమ్. —

అథ కైశిక్యాదీనాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

* అత్యుద్ధనుకుమారార్థసందర్భా కైశికీమతా,

అత్యుద్ధతార్థసందర్భా వృత్తి రారభటీ స్మృతా. ౧౫

.. ఈషస్తృద్వ్యధసందర్భా భారతీ వృత్తిరి వ్యతే,

ఈషత్ప్రేభార్థసందర్భా సాత్వతీ వృత్తి రివ్యతే. ౧౬

తత్ర—

* అత్యంతసుకుమారా ద్వా శృంగారకరుణామతౌ,

అత్యుద్ధతరసా రాదగ్రీభీత్యా వరికీర్తితా. ౧౭

హాస్యశాంతాద్భుతాః కించిత్సుకుమారాః ప్రకీర్తితాః,

ఈషత్ప్రేభా సమాఖ్యాతౌ రసా వీరభయానకా. ౧౮

యత్ర శృంగారకరుణా వతికోమలేన సందర్భేణ వర్ణ్యతే తత్ర కై
శికీ. యత్ర రాదగ్రీభీత్యా వతిప్రాధేన సందర్భేణ ప్రతిపాద్యతే
తత్రారభటీ. యత్ర నాతిసుకుమారా హాస్యశాంతాద్భుతా నాతిసుకు
మారేణ సందర్భేణ సంగ్రహ్యంతే తత్ర భారతీ యత్ర నాతిప్రేభా
వీరభయానకా నాతిప్రాధేన సందర్భేణ నిర్వాప్యతే తత్ర సాత్వతీ.
యథాకర్మ ముదాహరణాని.

అథ శక్తిమూలత్వ మితి. శబ్దపరివృత్తిసహిష్ణుత్వా దితి భావః.
అత్ర ప్రతీయమానే నాప్రకృతేన శంకరేణ ప్రకృతస్య రాజ్ఞ ఉపమా
నోపమేయభావో యథేవాదివాచకాప్రయోగా ద్యమృత ఇత్యాశయే
నాహ—ప్రతాపేతి.

అథ సంగ్రహకారికోద్యేశక్రమప్రాప్తౌ గుణాలంకారా బహు
వక్తవ్యత్వే నోపేక్ష్య సూచికటాహన్యాయే నాదా తావ ద్వృత్తిశబ్ద
వాచ్యత్వసామ్యా చ్చబ్దవృత్తినిరూపణాంతరం కైశిక్యాదిస్వరూప
నిరూపణం ప్రతిపాద్యతే— అథేత్యాదినా. గతార్థమేతత్. ౧౫-౧౮

తత్త్ర కైశికీ యథా—

జితమదనవిలాసం కాకతీయాన్వయేందుం .

నరపతి మనిమేషం ద్రష్టు మాశంసినీనాం,

నపది విరచితాఽఽనీ దంగనానా మహాంగై

ర్దివి కువలయదామశ్యామలా తోరణశ్రీః.

౧౯

అరభటీ యథా—

ఖడ్గాఘాతనికృత్తశాత్రవశిరోనిఘ్నాతర క్తచ్ఛటా

బాలై రుద్భటశస్త్రఘట్టనభవ తాస్సరస్సులింగోత్కరైః,

స్త్రానానృక్పీశితాస్థిఖండవికటస్థూలజ్వలంగారకై

రుచ్ఛండ శ్చలమర్తిగండనృపతేః కోధాగ్నిరాయోధనే. ౨౦

కైశికీ ముదాహరణి—జితేతి. జితమదనవిలాస మిత్యనేన నూ చితై ర్లోకోత్తరదూపయావనాద్యుద్దీపనవిభావై, ర్నరపతి మంగనానా మితి చాలంబనవిభావై, రనిమేషం ద్రష్టు మాశంసినీనాం కామినీనా మిత్యైత్సుక్యాదివ్యభిచారిభావై, ర్దివి కువలయేత్యుపమాభూషితైర ప్య పాంగై రిత్త్యనుభావై, శ్వాసంయుక్తకోమలవర్ణ సందర్భసహకృతైః ప్రతి యమానో రససార్వభౌమ శృంగారః కాకతీయాన్వయేందుం నర పతిం చేతివిశేషణద్వయనూచితమహాకులీన తాదిగుణగరిమగంభీరవిదగ్ధ నాయకవిషయతయా పరిపోషాతిభూమి మనుభవతీ త్యత్యేయం కైశికీ.

అరభటీ ముదాహరణి— ఖడ్గేతి. అత్ర లాలాదినిరసనవాచినా నిఘ్నాతశబ్దే నోపచారాన్నిర్గమనమాత్రీ ముచ్యత ఇతి చారుత్వాతి శయః. తదుక్తం దండినా— ‘నిఘ్నాతోద్గీర్ణవాంతాదిగాణవృత్తి వ్యపాశ్రయం, అతినుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకయ్యో విగాహత’ ఇతి. స్త్రానం ఘనీభూత మస్మ గ్యేషాం పిశితాస్థిఖండానా మితి బహు ప్రహేః. చలమర్తిగండేతి శౌర్యాతిశయసూచకం బిరుదనామ. అత్ర ఖడ్గాది శస్త్రోల్లాసాదినూచితో రాద్రో రక్తమాంసాదినూచితో బీభత్సృ పరస్పరం ప్రధానోపసర్జనభావాపన్నో పరపవర్ణవికటబంధేన ప్రతిపాద్యేతే. ౨౦

భారతీ యథా—

ఔన్నత్యం మహా దన్య దేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరిమా
కా వ్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసో ర్నన్యేవ బాహ్వోఃప్రభా,
సర్వం నూతన మేవ రుద్రస్యవతే ఙ్గానే న తన్నిర్మితౌ
సామగ్రి చతురాననేన కియతీ కీదృ క్షవా కల్పితాః. ౨౦

సాత్వతీ యథా—

దూరా దాకర్ణ్య విశ్వప్రస్థమరమహసో వీరరుద్రస్య జైత్ర
ప్రస్థానారంభ భేరినినద మరిమృపాః పూర్ణకర్ణజ్వరారాః,
'ఆరుహ్యదీర్ఘ విశంతో' గహన మతిమహా త్కంటకాకృష్టకేశా
స్త్రాయధ్వం ముంచ తేతి ప్రతిస్పృహతిధియాపాదపాన్పూర్ణయంతే.
*మధ్యమారభతీ త్వన్యా తథా మధ్యమైశికీ,
వృత్తి ఇమే ఉభే సర్వరససాధారణే మతే. ౨౩

భారతీ ముదాహరతి—ఔన్నత్య మితి, అత్ర సర్వత్ర యథా
క్రమం కిమన్యశబ్దా వనిర్వచనీయత్వలోకోత్తరత్వప్రతిపాదకా. అత
ఏవ రుద్రస్యవతే స్సంబంధి సర్వమాన్న త్యాదికం నూతన మేవ, సామగ్రితి.
బ్రాహ్మణాది వ్యంజితాత్ సామగ్రిశబ్దాత్ స్త్రియాం జీవ్యత్యయో
వైకల్పికః పిత్కరణసామర్థ్యా ల్లభ్యతే, తదుక్తం వామనేన—'వ్యంజ
పిత్కరణా దీకారో బహుళ'మితి, జాన ఇతి, 'అనువసర్గాద్జ్' ఇత్యా
త్తనేపదమ్. అత్ర సంయుక్తమృదువర్ణబంధే నాద్యుత్తరసప్రతిపాదనా
ద్యారతి. ౨౦

సాత్వతీ ముదాహరతి—దూరా దితి, విశ్వప్రస్థమరమహసో
విశ్వవ్యాపి తేజసః, 'స్థుఘన్యదః క్వరచ్'. జైత్రయాత్రారంభభేరిభాం
కారాకర్ణనే నైవ కాందిశీకానా మరిభూషతీనాం దూరత ఏవ సమర
కథేతి భావః, అత్రావికటబంధపరుషవర్ణసందర్భేణ భయానకప్రతిపాద
నా త్సాత్వతీ.

అథ మతాంతరానుసారేణ సర్వరససాధారణం వృత్తిద్వయ
మాహ—మధ్యమేతి. ౨౩

అనయోః స్వరూపమ్.

మృద్వర్ధేఽప్యనతిప్రాధబంధా మధ్యమకై శిశీ,
శృంజారకరుణయోః రతిసుకుమారయో రల్పప్రాధత్యం న దూష్యతే.
కిం త్వతిప్రాధనందర్శో నేష్యతే; ప్రతికూలవర్ణ రూపదోషాపత్తేః.
*మధ్యమారభటీ ప్రాధేఽప్యర్ధే నాతిమృదుక్రిమా. ౨౪
అతి ప్రాధయో రపి రాద్రీభీభత్సయో రీషన్మృదుబంధో న దూ
ష్యతే. అతిమృదునందర్శ స్తు విరుద్ధః.

మధ్యమకై శిశీ యథా—

అనన్నేఽపి మహోత్సవే కథ మితస్త్వక్వా ప్రివాసం ప్రజే?
ర్ధి గ్ధిక్ సాహస మావయో ర్విఘటనం కోవా విధిః కాంక్షతి?
ఇథం స్వప్ననివాచితప్రియమతప్రీష్టానబుద్ధి స్తతో
బుద్ధ్యా మూర్ఖతి కాకతీయస్పృహతే! త్వదైవరినారీజనః. ౨౫
మధ్యమారభటీ యథా—

మాంసకీకసంక్షిప్తాః ప్రసరదుర్ధిరాపగాః,

అనయోః క్రమే జేషతోమలేషత్ప్రేధయో రతిప్రాధాతి
కోమలరసానుప్రవేశో న విరోధాయేతి వ్యుత్క్రమేణప్రతిపాదయతి—
మృద్వర్ధ ఇత్యాదినా. నదూష్యత ఇత్యేత దధ్యాహృత్య వ్యాచప్తే—
శృంగారేతి. కిం తర్హిదుష్ట మిత్యాకాంక్షాయా మాహ— కింత్వితి.
విపత్తే దండమాహ—ప్రతికూలేతి. రసాననుగుణత్వం ప్రాతికూల్యమ్.

ఏతద్వైచరీత్యం మధ్యమారభట్యా మిత్యాహ—మధ్యమేతి.

మధ్యమకై శిశీ ముదాహరతి—అనన్న ఇతి. త్వక్వా, మహోత్సవ
మితి శేషః. ఇత స్సర్వ సాభాగ్యనిధే ర్నివాసా తిత్కర్థః. కథం ప్రవాసం
ప్రజేః? గర్హిత మేత దితి భావః. 'విభాషా కథమి లి'జ్యేతి గర్హాయాం
లిజ్. ధిగితి. 'నిత్యవీపుయో' నిత్యాభీష్ట్యై ద్విరుక్తిః. కోవావిధిరితి.
న త్వ మేవం సాహసిక ఇతి భావః. తద్వైరినారీజనః, త్వయా వియో
జితభర్తృక ఇతి శేషః. అత్రేషత్ప్రేధనందర్శేణ శృంగారసంక్షిప్తః
కరుణో రసః ప్రతిపాద్యతే. ౨౫

మధ్యమారభటీ ముదాహరతి—మాంసేతి. అత్రేషన్మృదు
నందర్శేణ భీభత్సః ప్రతిపాద్యతే. ౨౬

వసాకర్ణమితా యుద్ధే భువోఽంధ్రీసుభటైః కృతాః. ౨౬.
ఏవం రసాంతరే వ్యభృదాహరణం ద్రవ్యవ్యమ్.

వైదర్యాదిరీతీనాం శబ్దగుణాశ్చితానా మర్థవిశేషవిరపేక్షతయా
కేవలసందర్భసాకుమార్యపౌఢత్వమాత్రవిషయత్వా త్రైశిక్యాది
భ్యో భేదః. సందర్భస్యాతిమృదుత్వమసంయుక్తకోమలవర్ణబంధత్వమ్.
అతిప్రాథత్వం పరుషవర్ణవికటబంధత్వమ్. సంయుక్తమృదువర్ణే పీష్ట
స్మృదుత్వమ్. అవికటపరుషవర్ణే పీష్ట త్పౌఢత్వమ్.

.. అథ వైదర్యాదీనాం మతభేదేన వృత్తిశబ్దవాచ్యత్వసామ్యాత్
కైశిక్యాద్యసంతరం తన్నిరూపణం చక్షుః ప్రథమం తావత్తదంత
ర్భావం వారయతి. — వైదర్యాదీతి. తత్స్వరూప మాహ — శబ్దగుణా
శ్చితానాగుతి. మాధుర్యాదిపరతంత్రాణా మిత్యర్థః. యద్యపి సహృ
దయహృదయానా మాహ్లాదకః శృంగారాదిధర్మో మాధుర్యం, చిత్త
విస్తారరూపదీప్తిజనకో రాద్రాదిధర్మ ఓజః, శుష్కేంద్రనానలప దమల
జలవద్వా యథాయోగం సహసా సహృదయహృదయవ్యాపీ సర్వరస
ధర్మః ప్రసాదః. తథాపి కేషాం శబ్దగుణత్వమాత్మ ధర్మస్య శౌర్యాదే
రాకారధర్మత్వ మివాచారకమ్. తదుక్తంధ్వన్యాచారైః — ‘శబ్దధర్మ
త్వం చైషా మన్యాశ్రితత్వేఽపి శరీరాశ్రితత్వ మివ శౌర్యాదీనా’మితి.
తదాశ్రితత్వం చాసాం కావ్యప్రకాశే — ‘మాధుర్యం వ్యంజకై ర్వర్ణై
రుపనాగరి కేవ్యతే, ఓజఃప్రకాశకై స్సైన్దు పరుషాకోమలా పరైః. కే
షాంచి దేతా వైదర్భప్రముఖా రీతయో మతాః’ ఇతి. ఫలిత మా
హ — అర్థవిశేషేతి. మాధుర్యాదిపర్యవసిత త్వేన శృంగారాది సీరపేక్ష
త్వా దిత్యర్థః. వైదర్యాదీనాం రసాశ్రితమాధుర్యాదిశబ్దధర్మపరత్వం,
‘కైశిక్యాదీనాం తు సాహా దేవ రసపరత్వ మితి మహా స్ఫేద ఇతి భావః.
తదుక్తం ధ్వన్యాచారైః — ‘శబ్దతత్త్వాశ్రయాః కాశ్చి దర్థతత్త్వా
శ్రయాః పరాః’ ఇతి. ‘అవర్ణవర్జితా స్పృశ్యా స్పృశ్యవర్గాంత్య శేఖరాః,
లఘురేఫణకారా చ కోమలాః పరిశీర్తితాః. రేఫణ యస్య కన్యాపి
యోగ ఆద్యత్వతీయయోః, స్వత్రరాభ్యుత్తుల్యయో ర్వా పరుషాష్ట
గణ శ్శిషా.’ ఇతి కోమలవర్ణపరుషవర్ణసంగ్రహాః. యథా — శబ్దః పద

— వైదర్యాదిరీతిస్వరూపనిరూపణమ్. —

అథ రీతీనాం స్వరూప ముదాహరణమ్

* రీతి ర్నామ గుణాశ్లిష్టపదసంఘటనా మతా.

సా త్రివిధా వైదర్యగౌడీపాం చాలీ చేతి.

* బంధపారుష్యరహితా శబ్దకాఠిన్యవర్జితా,

నాతిదీర్ఘసమ్మానాచ వైదర్య రీతి రీవ్యతే.

౨౭

యథా—

కాకతీయనరేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనమ్,

దిగంగనా వితన్వంతి వశంసీకృతతద్గుణాః.

౨౮

యథావా—

వితరణగుణలీలాతోషితాశేషలోకే

విభవతి సరనాథే కాకతీయాన్వయేందా,

రచనాత్మకః. తద్గుణా ఓజఃప్రసాదాదయః యదాహ వామనః.—‘ఓజః ప్రభృతయో బంధగుణా’ ఇతి.

అథ రీతిసామాన్యలక్షణ మూహ.—రీతి రితి. గుణాశ్లిష్టపద సంఘటనా మాధుర్యాదివరతంత్రశబ్దనందర్శ ఇత్యర్థః. యద్వా—ఓజః, ప్రసాదాదివిశిష్టపదరచనే త్యర్థః.

విదర్యాదిదేశీయవిదగ్ధజనపరిగ్రహేణ వైదర్యాదిసంజ్ఞాకానా మేతాసాం విశేషలక్షణాని విషయవ్యాప్త్యర్థం ప్రత్యేక ముదాహరణ ద్వయం చ క్రమేణాహ.—బంధేతి. బంధపారుష్యం దుస్సంధికృతం శబ్దకాఠిన్యం పరుషచర్చారబ్ధం. నశబ్దస్య నశబ్దస్యాతిదీర్ఘసమ్మానే త్యనేన ‘సుల్లి’పేతినమానః. ఏతేనా త్రాసమానా మధ్యమసమానా చ వివక్షితేతి బోధవ్యమ్. తదుక్తం—‘అవృత్తి ర్మధ్యవృత్తిర్వా మాధుర్యే ఘటనా తథేతి.

౨౯

ఉదాహరతి.—కాకతీయేత్వాది. వశంసీకృతే త్యత్ర—‘వష్టి వాగురిరల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో’రితివచనా దకారలోపః.

౩౦

వితరణేతి. విభవతి ప్రభౌ సతి, క్షీతిసురజనాః బ్రాహ్మణజనాస్తేషాం సమూహ ఇతి జనశబ్దాంతాత్ ‘గ్రామజ’ నేత్యాదినా తల్పిత్యయః. ‘ఖండికాదీభ్య’శ్చేత్యత్ర సామూహికేషు తదంతవిధిరస్తీతి జ్ఞాప

సురతరుగణనాయాం కామధేనుప్రసంగే

క్షితిసురజనతేయం వీతకాతూహలాఽఽసీత్.

౨౯

* ఓజః కాంతిగుణోపేతా గాడీయా రీతి రివ్యతే.

యథా—

ప్రచండతరదోర్దండఖండితారాతిమండలః,

విభర్త్యుర్వీధురాం గుర్వీం ప్రభవన్నభృభూవతి.

30

యథావా—

.. ఉద్యద్దో స్త్యంభఖడ్గత్రుటరమకుటాటోపనంబాతరాహు

భ్రాంతిభృశ్యత్పతంగాభయకరణచణచ్ఛానాసీరరేణుః,

అంభృత్కృభర్తు రాసీ దధికరణధురా భిన్నమత్రేభకుంభ

నాత్. అత్రోదాహరణద్వయేఽకోమలవర్ణై రల్పసమాసై ర్మృదు

బుధేన చ కీర్త్యాచార్యా ద్యుద్దీపనవిభావవ్యంగ్యశృంగారగతాహ్లాద

కత్వలక్షణకూఢుర్యప్రతిపాదనాద్వైదర్భీతిః. అత్ర యద్యపి కీర్తి

చందనచర్చన మిత్యాదౌ రేఫసంయోగః, తోషితాశేషేత్యాదౌ

శకారషకారౌ చేత్సేవ మల్పశః పరుషపర్ణాస్సంతి; తథాపి స మాధు

ర్యభంగః. అత ఏవానందవర్ధనాచార్యైః— 'శష' చ రేఫసంయోగ

ప్రవర్గశ్చాపి భూయసా, విరోధిన స్సుశ్శృంగారే తేన వర్ణారసచ్యుతా'

ఇత్యత్ర భూయసే త్యుక్తం ఏవ ముత్తర త్రా పూహసీయమ్. ౨౯

గాడీయామాహ— ఓజఃకాంతి. అత్రోజశ్చ బ్దేన సమాసభూయస్త్య

ముచ్యతే. కాంతిశ్చ బ్దేన చోద్భూటపదత్వం.

ఉదాహరణి— ప్రచండేతి. ఉర్వీధురాం భూభారం, 'ఋక్సూ

రబ్ధా' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽచ్చరీత్యయః. 30

ఉద్యదితి. అత్ర ఖడ్గోత్కృత్ప్రతిభటమకుటేషు స్వర్భానుభ్రాంతి

త్యా కాందిశీకస్య భానో రభయకరణచణత్వం నాసీరరేణోరుత్ప్రేక్ష్య

తే. తేనాస్య సూర్యాస్తమయప్రతీతిజనకం తన్మండలావరణం గమ్యతే.

తతశ్చ వీరవరణోత్సృకతయా సమాగతాపురోముఖానాం చంద్రశ్చేన

దళితేభకుంభయుగలోద్భుతమాక్రికానాం తారాత్వేన చ రూపణాద్ర

ణధురాయా రజనీత్వం గమ్యతే. స చానేకనిశానాథకథనం దోషాయ;

(ప్రొద్వన్నుక్తాఘతారావకరపరివృతా స్వర్వధూవక్త్రచంద్రాః.

* పాంచాలరీతి రైవదర్భి గాడీరీ త్యుభయాత్మికా.

యథా—

జేతుఃకాకతివీరరుద్రస్వపతే రైత్రప్రయాణోద్ధితే

క్షోణీరేణుభరే నభస్యతి భృశం భూవిభ్రమం విభ్రీతి,

జాతామర్త్యనదీవిశంకటతటీద్విరా వియద్విరా కా

గాఢం గూఢతమా చ గాతమనదీ పాతాళగంగాయతే. 3-2

యథా చ—స్థానే త చ్చలమర్తిగండస్వపతే! త్వత్ప్రద్యభోగీ ద్విష

త్వాగ్నిర్య త్పరితోషమేతి సతతం కం త్వేత దత్యద్భుతం!

వీతేన ప్రతిపక్షపార్థివయశఃక్షీరేణ గారత్విషం

య త్స్వవర్ధయతి త్రిలోకభరితాం త్వత్క్రియలక్ష్మీసుధామ్. 3-3

వీరరుద్రవికరమవిహ్వలీకృతచేతనాం తద్వైరివీరాణాం తథాత్వేన ప్రతి
తేః. అత్ర పరుషవర్ణసందర్భేణ సమాసభూయస్తేన చ రాద్రసగతదీప
కత్వలక్షణాః ప్రతిపాదనా ద్గాడీయా. 3-4

పాంచాలీ మాహ—పాంచాలేతి.

ఉదాహరణి—జేతురీతి. నభస్యంతరితే, భూవిభ్రమం భూభావం,
విభ్రీతి సతి, వియద్విరా కా మందాకినీ, విశంకటాభ్యాం విశాలాభ్యాం
తటీభ్యాం దీర్ఘసతీ, మర్త్యనదీ భాగీరథీ జాతా. తథా గూఢతమా
రజోనుయభూమే రథోపర్తమానా, గాతమనదీ, పాతాళగంగాయతే
భోగవత్తీ భవతీ త్వహో! మహా దద్భుత మితి భావః. 3-5

స్థాన ఇతి. సర్వాణాం వాతాహరత్వా త్తజోరగస్య ద్విషత్వాగ్ని
పరిపుష్టత్వం నాద్భుత మితి భావః. తర్హి కిమద్భుత మిత్యాకాంతాయా
మేత దిత్యాహ—వీతే నేతి. 'పయఃపానం భుజంగానాం కేవలం విష
సృద్ధయ' ఇతి లోకప్రసిద్ధం. అత్ర పున రధికతరనుభావృద్ధయ ఇతి మహా
దద్భుత మితి భావః. త్రిలోకభరితా మితి శ్రవయవో లోక స్త్రీలోకః.
శాకపార్థివాదిత్వా నృధ్యమవదలోపీ సమాసో న ద్విగు రితి ప్రతిపా
దితం త్రిలోకజననీ మిత్యత్ర ప్రథమశ్లోకే. అత్రోదాహరణద్వయేఽపి
పూర్వోక్తరీతిసాంకర్యేణాద్భుతరసప్రతిపాదనా త్పాంచాలీ. 3-6

—॥ శయ్యానిరూపణమ్. ॥—

అథ శయ్యా—

యా పదానాం పరాఽనోన్యస్యమైత్రీ శయ్యేతి కథ్యతే,

యథా.—

దాతుః కాకతివంశమండనమణే ర్నిస్సీమవిశ్రాణన

శ్లాఘాలంఘితకల్పపాదపగుణప్రాధే రగాధాజనః,

బిభృచ్ఛాచ్ఛరదకాముదీపరిమళం సామంతసీమంతినీ

గండాభోగనిరూఢపాండిమధురం ధత్తే యశః ప్రాయశః. 3౪

అత్ర పదవినిమయాసహిష్టుత్వా ద్భంభస్య పదానుగుణ్యరూపా శయ్యా.

—॥ ద్రాక్షాదిపాకనిరూపణమ్. ॥—

అథ ద్రాక్షాదిపాకాః—

* అర్థగంభీరిమా పాకః స ద్విధా హృదయంగమః,

ద్రాక్షాపాకో నాళికేరపాకశ్చ ప్రస్ఫుటాంతరా.

3౫

యథాక్రమం స్వరూప ముదాహరణం చ.—

* ద్రాక్షాపాక స్స కథితో బహిరంతస్సురదగ్గినః,

యథా.—

అథ రీతయ శ్చేయతీత్యత్ర చ శబ్దసముచ్చితయో శ్శయ్యాపా కయో ర్మధ్యే శబ్దభర్మత్వసామ్యాద్రీత్యనంతరం శయ్యా మాహ — యాపదానా మితి. పరా ఉత్కృష్టా, అనోన్యస్యస్య మైత్రీ, వినిమయాసహి ష్టుత్వ మిత్యర్థః. అత్ర పదాన్యా రీతిభ్యో భేద ఇతి భావః.

ఉదాహరణి—దాతురితి. గతార్థమేతత్

3౬

లక్ష్మ్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

పరిశేషాత్పాక మాహ—అర్థేతి. అర్థస్య శృంగారాదే ర్గంభీరి మా ఆస్వాద్యమానతావిశేష ఇతి వష్టి సమాసః. ‘పూరణగుణేత్యా దినా నిషేధస్తు “తదశిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వా, త్రద్యత్తు గౌరవం ప్రసజ్యే”తేత్యాదిపాణినిశబరస్వామిప్రముఖమహాపురుషప్రయోగదర్శనా దనిత్య” ఇతి పదమంజరీకారః.

3౭

స్మరస్మేరామందస్మితమధురసారభ్యసుభగా
 స్మనా స్వీడాబాద్యౌ ప్రణయరసకల్లోలభరితాః,
 కృతానేకస్కంధా స్మనసిజనహస్రాణి సృజతః
 కటాక్షా న్వామాక్షీ కిరతి పరితో రుద్రస్మపతిమ్.

3౬

ద్రాక్షాపాక ముదాహరతి—స్మరేతి. విషయమాత్రవిశ్రాంతి
 విరహిణో విశ్రంభలవృత్తిత్వవదమంధరత్వాదిగుణశీలాః స్మరంః.
 తదుక్తం భావప్రకాశే—‘అపరిచ్ఛిన్నవిషయం మదమంధరమాలితం,
 స్ఫురద్భూప్రక్షుతారం య త్త త్తేన మితి కథ్యతే’ ఇతి. తే చ స్మర
 ప్రధానాః స్మరస్మేరాః మందస్మితా హాసగర్భాః సంభోగాత్సుక్యనూ
 చకాః మధురాః సంభాషణాః సారభ్యేణ వద్మినీజాతే రస్యాః స్మిత
 నిమిత్తేన సుభగాశ్చ యే తథోక్తాః, కటాక్షై ర్హాసగర్భై స్తు సంభోగా
 త్సుక్యభావనాత్, శీతలీక్రియతే తాపో యేన తస్మధురం స్మృత’ మితి చో
 క్తే. నాయికాయాః ప్రేమత్వా స్మనా గల్పం వీడా బాద్యం యేషాం తే
 తథోక్తాః, అత ఏవ స్వానుకూల్యప్రకాశకాః. తదుక్తం—‘సవీడాలోక
 నేనైవ స్వానుకూల్యప్రకాశన’ మితి. ‘విస్రంభే పరమాం కాష్ఠా మారూఢే
 దర్శనాదిభిః, యే నాంతరంగం ద్రవతి స స్నేహ ఇతి కథ్యతే’ ఇత్యుక్త
 లక్షణః స్నేహః ప్రణయశబ్దేన వివక్షితః. స ఏవ రసో ద్రవద్రవ్యం తస్యాం
 తరంగవారిధివాస్తవ్యక్తల్లోలై ర్మహోర్మిభి ర్భరితాః, ప్రేమదాయిన
 ఇత్యర్థః. ‘ద్రవీభూతం మనో యత్ర దర్శనే ప్రేమదాయిత’ దితి లక్షణాత్.
 కృతానేకస్కంధాః ప్రియదృష్టిప్రతిమూలే నాత్సుక్యభరణచ యథా
 క్రిమి. మృతసారప్రసారాభ్యా మంగీకృతతరంగభంగికా ఇత్యర్థః. అత ఏవై
 తే సోత్సుకాస్తరంగితా శ్చ. తదుక్తం—‘సోత్సుకం తద్యదాలోక్య
 భూయో భూయోఽవలోకనం, కల్లోల ఇవ యః కాంతివిచ్ఛేదస్తత్త
 రంగిత’ మితి. మనసిజనహస్రాణి సృజతః, విరక్తస్యా వీతిభావః. ‘యద్ద
 ర్శనే విరక్తోఽపి త్సుభ్య త్యేత త్న మన్మథ’ మితి లక్షణా దేతే సమ
 స్మథా ఉచ్యంతే. ఏవంవిధా స్కటాక్షా, వామాక్షీ మనోహరసయనా,
 రుద్రస్మపతిం పరితఃసర్వతః, కిరతి. ‘అభితః పరిత’ ఇత్యాదినా ద్వితీయా.
 కటాక్షులక్షణం తు సంగీతరత్నాకరే—‘యద్గతాగతవిశ్రాంతి వైచి
 త్ర్యేణ వివర్తనం, తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే’

స నారికేళపాక స్నాన దంతరూఢరసోదయః.

యథా.—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగ ముదితం తారుణ్య మేత్య త్రపా
నేపథ్యాంతరబింబితస్మరకళా లాస్యప్రపంచశ్రీయః,
నఖ్యః పశ్యత కాకతీయస్పృహతో భావానుబంధోజ్జ్వలః

కోఽప్యస్యా స్తరళభ్రువో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః. 32

అత్ర సద్రాగ్ధప్రతీతిః. ఏవం వస్త్రలంకారప్రతీతా పపి ద్రష్టవ్యమ్.
పాకాంతరాణి మధుక్షీరాదీని యథానంభవ మూహ్యుని.

❧ కావ్యవిశేషనిరూపణమ్. ❧

అథ కావ్యవిశేషాః.

వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యాప్రాధాన్యాభ్యా మస్ఫుటత్వేన చ త్రివిధం కా
వ్యం. వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యే ఉత్తమం కావ్యం ధ్వని రితి వ్యపదిశ్యతే.

ఇతి. అత్రైవం సమృద్ధిసహిష్ణో శృంగారస్య పాతనమయేఽప్యాస్వాద్య
మానత్వా దంతర్బహిశ్చ స్ఫురణం ద్రష్టవ్యమ్. 33

నారికేళపాక ముదాహరణి—లీలేతి. విస్తరేణ వ్యాఖ్యాత మేత
న్నాయికాప్రకరణే మధ్యమోదాహరణప్రస్తావే.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి. ఏవం వాఖ్యానసాపే
క్షత్వాన్నదుిత మర్థప్రతీతి రిత్యర్థః. ద్రాక్షపాకనారికేళపాకా వర్ణస్య
ద్రుతవిలంబితప్రతీత్యోః పరాం కోటి మాయాథా. అత స్తదంతరాళవర్ణ
న్యా మధ్యమప్రతీతేరనేకవిధత్వా త్తదనుసారేణ కదళీరసాతాదీపాకా
స్వయ మూహ్య ఇత్యాహ—ఏవ మితి. 32

ఇత్థం కావ్యసామగ్రిం నిరూప్య తద్భేదా నిరూప్య తే—అథ
త్యాదినా.—

తేషాం సామాన్యత స్వరూపనిరూపణపూర్వకం విభాగ మా
హ—వ్యంగ్యస్యేతి. ప్రాధాన్యాదినిమిత్తవశా దుత్తమాదికావ్యానాం
ధ్వన్యాదిసంజ్ఞాప్రవృత్తి రిత్యాహ—వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్య ఇత్యాదినా.
యథా లోకే కన్యచి ద్వస్తున స్సంజ్ఞానార్థం ప్రదీపాదా వివ వ్యంగ్యార్థ

అప్రాధాన్యే మధ్యమం గుణీభూతవ్యంగ్య మితి గీయతే. వ్యంగ్యస్యా స్ఫుటత్వేఽధమం కావ్యం చిత్రి మితి గీయతే.

ధ్వని ర్యథా. —

స్వామి! స్తోత్రమహీధరా నిక్కుమధునా నీచై ర్విధత్సే? కుతో

గాధా నంబునిధి న్కరోషి? కురుషే కిం దిక్పతీ సల్పకా? :

ఇత్థం పార్వచరానులాప మఖిలం స్యక్కృత్య ధర్మైషిణా

సృష్టః పద్మభువా గుణై కవసతి శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౩౮

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య కులశైలాతిశాయినమున్నతత్వ మతీసముద్ర గాంభీర్యం లోకపాలాధిక మైశ్వర్యం చ ధ్వన్యతే. తథా కులశైల పయోనిధిలోకపాలనిర్మాణసంరంభాతిశాయీ సర్వవిలక్షణః కాకతీయ నిర్మాణవైభవ ఇతి వ్యజ్యతే.

గుణీభూతవ్యంగ్యం యథా. —

(ప్రత్యగ్రప్రసరత్ప్ర) తాపవిభవవ్యాప్తాఖిలాశాంతరే

మేవ నాచ్యవాచకవైచిత్ర్యాదా మహాకవిప్రవృత్తే ర్వ్యంగ్యస్య మధ్యే విశ్రాంతివిరహేణ స్వపర్యంతం సహృదయహృదయాకర్షణాచ్చ తస్య ప్రాధాన్య మిత్యనుసంధేయం. తద్విరుద్ధ మప్రాధాన్యమ్. తచ్చ వ్యంగ్య స్య చారుత్వాపకర్షోపాధిక్రమం న స్వాభావిక మితి గుణీభూతవ్యంగ్య మిత్యత్ర చ్ఛిప్రత్యయేన సూచ్యతే. అథమ కావ్య స్వాస్ఫుటవ్యంగ్య త్వేన నీరసత్వా త్కేవలవాచ్యవాచకవైచిత్ర్యాశ్రయత్వే నాలేఖ్యప్రఖ్య త్వా చ్ఛిప్రత్యేకబాచ్యత్వం. తచ్చ శబ్దార్థాలంకారయో ర్వాన్యసనమా సాభ్యాం నిబంధనే శబ్దచిత్రముభయచిత్రం చేతి. త్రేధా విభిద్యతే. ౩౯

తత్ర ధ్వని ముదాహరణి — స్వామిన్నితి. అల్పకావత్యల్పాన్, అనులాపం ముహూర్భాషా, మసకృత్కథన మితి యావత్. ధర్మైషిణా న తు కులాచలాద్యుపమైషిణా, గుణై కవసతిః నపున రచలాదివ దేకైక గుణాధారః. ౪౦

అత్రోన్నత్యాదివ్యంగ్య స్వాగూఢ త్యాద్యపకర్షసమిత్తాభావా త్ప్రధాన్యే నోత్తమకావ్యత్వ మేవే త్యభిప్రాయేణాహ — అత్రేతి.

గుణీభూతవ్యంగ్య ముదాహరణి — ప్రత్యగ్రేతి. అత్ర కార్పణ్య

విశ్వత్రాతరి వీరరుద్రవృత్తౌ సింహాననాధ్యాసినీ,
 ఆస్థానీం నముపాగతై ర్నృపవనైస్తాస్తా స్తథా దర్శితా
 శ్చేష్టా యాభి రమువ్య కాకతివిభో ద్దృష్టిః కృపార్ద్రీకృతాః॥

అత్ర ప్రాస్తాభి షేకమనూత్సవస్య ప్రతాపరుద్ర దేవమహారాజ స్యా
 గ్రేశరణాద్ధనాం పార్థివానాం తథావిధకార్పణ్యోక్తిపునఃపునఃప్రణా
 మాదికం వ్యంగ్యం తాస్తా శ్చేష్టా దర్శితా ఇతి వాచ్యా దనశిశాయీతి
 గుణభూతవ్యంగ్యతా.

చిత్రం త్రివిధం. శబ్దచిత్ర మర్థచిత్ర ముభయచిత్రంచేతి. తత్ర
 శబ్దచిత్రం యథా.—

హ్నో నీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్తోభా దురీక్షక్రమాః
 త్సుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధౌ ప్రోక్షి ప్రకాక్షేయకాః,
 ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రన్మవతే ద్దోద్దండయో శ్చండయో
 ర్రిజద్దుర్జనగర్వపర్వతభిదా దంభోళయః కేళయః. రం

అర్థచిత్రం యథా.—

పచనాదిచేష్టావిశేషరూపవ్యంగ్యస్య యాభి రము ష్యేత్యాదివాక్యే
 నోక్తప్రాయత్వా దగూఢత్వేన న చారుత్వాతిశయ ఇత్యాహ—
 వాచ్యాదనశిశాయీతి.

శబ్దచిత్ర ముదాహరితి—హ్నో నీతి. దురీక్షక్రమాః అభ్యాసజనిత
 లాఘవాతిశయేన దురీవబోధాయుధప్రయోగపరిపాటీకాః, త్సుద్రక్షత్రి
 యపక్షో రాజపార్శ్వబలం, కాక్షేయకఃఖడ్గః, కులకుక్షీ త్యాదినాం శైషికో
 ఢకఞ్ ప్రత్యయః. యధైతత్సుత్రం భాష్యకారో న మమృషే తదా
 'దృతికుక్షీ' త్యాదినా ఢకఞ్. న్వాల్లికః శప్రత్యయః. అత్ర దోద్దండక్రీడా
 నామశనిత్వరూపణం గర్వాణాం పర్వతత్వరూపణే హేతుః. అతః పరం
 పరితం రూపకం. తస్మిన్ సత్యపి కవే ర్వృత్త్యనుప్రాస ఏ వాభినివేశా
 చ్చబ్దచిత్ర సైవ ప్రాధాన్య మర్థచిత్రస్య తు గుణభావ ఏవేతి భావః. రం

† ఖగ్గే జాజ్ఞ విజంభివ రిపుమహీనాహంజలిం బింబిలం
 వేక్షంతో జయశచ్చివాసకమళం మణ్ణంతి విణ్ణాణిణో,
 మణ్ణే వీరపతవరుద్దవిహుణో జణ్ణేను ఘేత్తుం ఉణో
 సిఠీవ రిపుజీవిలఱ విహిణో జత్తస్స పీఠంబులమ్.

రగ

ఉభయచిత్రం యథా—

విద్యాసముద్రే భువనైకభద్రే ప్రతాపరుద్రే జితవైరిభద్రే,
 రక్షావినిద్రే ధృతశౌర్యముద్రే కాంతేనపుష్పే రమతేన గుణార్ద్రే.
 అత్రానుప్రాసోపమాభ్యాం చిత్రతా.

† ఖగ్గే యుద్ధవిజృంభితే రిపుమహీనాహంజలిం బింబితం
 వేక్షంతో జయలక్ష్మీ వాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
 మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో ర్జణ్యేషు గృహీతుం పునః
 సృష్ట్యై రిపుజీవితాని విధే ర్భూతస్య పీఠంబుజమ్.

రగ

అర్థచిత్ర ముదాహరణి—ఖగ్గ ఇతి జన్యేషు యుద్ధేషు యాతస్య
 చృతః [ప్రత్యసేతి సాతే [ప్రాప్తస్యేతి ఛాయా] శచ్చివాసేత్యత్ర లక్ష్మీగ
 శబ్దస్య 'దివళా మిథ స్స' ఇతి పాక్షిణో హ్రస్వః. ఘేత్తుం ఉణో ఇత్యత్ర
 'తుము న్తవ్యక్తాను గ్రహే' ఇతి తుముస్సృత్యయే గ్రహే ఛేరా
 దేశే ఘేత్తుమితి సిద్ధమ్. తస్యోత్తరపదేన సంధ్యభావః; 'పదయా
 స్సంధి' ద్వేతి వికల్పితత్వాత్. వీరపతవే త్యత్ర 'వా సమాస' ఇతి
 సమాసే వికల్పా ద్ద్విత్వాభావః. జత్తస్సేతి వర్తమానాపదేశేన వరాను
 వైరిప్రాణసంగ్రహణలంపటస్య కమలభువః కమలోపవేశినావకాశాభా
 వః ప్రతీయతే. అత్ర ప్రతాపరుద్రఖగ్గప్రతిబింబితే రిపునృపాంజలౌ జయ
 లక్ష్మీవాసకమలత్వ మారోప్య తదపహ్న వే నాన్ధసిద్ధేన బ్రహ్మసనకమల
 త్వప్రతిపాదనా దపహ్న వాలంకారః. అత్రైవకవే రభినివేశాద స్యార్థ
 చిత్రత్వమ్. పృత్యస్సప్రాసే తు గుణభావ ఏవేతి నాత్రా పుష్పభయ
 చిత్రత్వ మితి భావః.

రగ

ఉభయచిత్ర ముదాహరణి—విద్యేతి.

అత్రోభయత్ర కవే రభినివేశా దుభయచిత్రత్వ మిత్యభిప్రాయే
 నాహ—అత్రేతి. యద్యప్యేతత్ప్రాచీనాలంకారకాఽై ర్నోదాహృతం.
 తథా ప్యన్యతరప్రాధాన్యే నేతరభేదద్వయవ దుభయప్రాధాన్యే నా

— అథ ధ్వనివిశేషనిరూపణమ్. —

అథ ధ్వనివిశేషా నిరూప్యంతే. అత్ర ధ్వనే ర్లక్షణాభిధామూలత్వే నావివక్షితవాచ్యవివక్షితాన్యపరవాచ్యాభ్యాం ప్రథమం ద్వా. భేదా అవివక్షితవాచ్య స్యాద్ధాంతరసంక్రమితాత్వంతతిరస్కృతవాచ్యతయా ద్వివిధస్య వాక్యపదగతిత్వేన దై వ్యవిధ్యే చాతుర్విధ్యమ్. వివక్షితాన్యపర

స్యాపి నువచత్వా దవిరోధః. కించ—‘పాదాఽమృతం భవతు వో విజ యాయ్ మంజుమంజీరశింజితమనోహర మంబికాయా’ ఇత్యత్రోపమాయా సుప్రాసయో రన్యోన్యనిరపేక్షత్వేన సమప్రధానభావయో స్సంస్పృష్టి మంగీకుర్వాణైః పూర్వై రేవోభయచిత్రమప్యంగీకృత మితి విజ్ఞేయం. స స్వేషాదాహరణేషు యథాయోగం విభావానుభావవిశేషకథనేన వీరశృంగారయోః పర్యవసానా త్కథ మధమత్వమ్. సత్యం; శబ్దార్థాలంకారయో రేవ కవివిషయావిషయత్వా ద్విద్యమానోఽపి రసో దివా చంద్రోప్రికాశవ స్స ప్రితీయతే. తదుక్తం కావ్యాలోకే—‘రసభావాదివిషయవిషయవిరహే సతి, అలంకారనిబంధోయ స్స చిత్రివిషయో మత’ ఇతి. రం

ఏవం త్రివిధ మపి కావ్యం సామాన్యతో నిరూప్య తత్రోత్తమ కావ్యం ప్రపంచయితుం ప్రతిజానీతే—అథేతి. విభజితే—అత్రేతి. అవివక్షితం వ్యంగ్యేన వ్యంగ్యవితం వాచ్యం యత్ర సోఽవివక్షితవాచ్యః. అన్యపరం వ్యంగ్యపరం రాజతాత్పర్యేణ రాజపురుషసేవనవ ద్వ్యంగ్య పరత్వేనైవ వివక్షితం వివక్షితాన్యపరం తథాభూతం వాచ్యం యత్ర స వివక్షితాన్యపరవాచ్యః తత్ర లక్షణామూలం చతుర్థా విభజితే—అవివక్షితేతి. తత్రాద్ధాంతరసంక్రమితవాచ్యే వాచ్యస్యాపపద్యమూనత్వే ఽపి తావతాఽనుపయోగా దజహల్లక్షణామూలత్వమ్, అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యే వాచ్యస్యానుపపన్నత్వాజ్జహల్లక్షణామూలత్వ మితి వివేకః. సంక్రమితేతి ణిచా వ్యంజనసహకారివర్గ స్వాయం ప్రభావ ఇతి నూచ్యతే. అభిధామూలం విభజితే—వివక్షితేతి సంలక్ష్యః స్ఫుటసంవేద్యః క్రమో వ్యంగ్యవ్యంజకయో ర్యత్ర స సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. యత్ర వ్యంజకస్య విభావాదేర్వ్యంగ్యస్య చ రసాదేస్సన్నపి క్రమో నిశితనూచ్యా శత

వాచ్యస్య సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యతయా ద్వై
భేదా. సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే శబ్దశక్తిమూలే వస్త్యలంకారరూప
తయా ద్వైవిధ్యే వాక్యపదగతత్వేన చాతుర్విధ్యమ్. అర్థశక్తిమూలే
సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే అర్థస్య స్వతస్సంభవిత్యేన కవిప్రాధోక్తిసిద్ధ
త్వేన కవినిబంధనోక్తిసిద్ధత్వేన చ త్రైవిధ్యమ్. త్రివిధస్య వస్త్య
లంకారరూపతయా ద్వైవిధ్యే షడ్విధత్వమ్. షడ్విధస్యాపి వ్యంగ్యవ్యం
జకతయా ద్వైవిధ్యే ద్వాదశవిధత్వం. ద్వాదశవిధస్యాపి ప్రబంధగత
త్వేన వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన చ త్రైవిధ్యే షట్త్రింశత్త్వైకా
రోఽర్థశక్తిమూలోఽరనుణనధ్వనిః. ఉభయశక్తిమూలో వాక్యగతత్వే

పత్రపత్రశతవేధవ దాశుభావిత్యాన్న లక్ష్యతే సోఽసంలక్ష్యక్రమవ్యం
గ్యః. తత్రాద్యస్య శబ్దార్థోభయశక్తిమూలత్వేన త్రైవిధ్యం సిద్ధ
వత్క్రాత్యాద్యం చతుర్థా విధజతే—సంలక్ష్యేతి. జాతిగుణాదిరూపో
ఽర్థో వస్తుతదేవ విచ్ఛిత్తివిశేషయక్రమలంకార. ద్వితీయ షట్త్రింశత్త్వై
కారణిత్యాహ—అర్థశక్తిమూల ఇత్యాదితా. అర్థస్య మూలభూతస్య
వ్యంజకస్యే త్యర్థః. యోన కేవలం సాహిత్యమాత్రసిద్ధః కింతు లోకేఽ
ప్ర్యాచిత్యేన సంభావ్యతే న స్వతస్సంభవీ. యః పున రస స్పృహ లోకే
కవినా ప్రతిభామాత్రేణ సంభావ్య సంపాద్యతే న కవిప్రాధోక్తిసిద్ధః.
కవినిబద్ధవక్త్రప్రాధోక్తిసిద్ధస్థ కవినిబద్ధోక్తిసిద్ధ ఇతి త్రయాణాం వివే
కః. షడ్విధస్యేతి. వ్యంజకస్యేతి భావః. వ్యంగ్యవ్యంజకతయేతి. వ్యంగ్య
యోః వస్త్యలంకారరూపయోః వ్యంజకతయేత్యర్థః. తథా చోక్తం
కావ్యప్రకాశే—‘అర్థశక్త్యుద్భవోఽప్యర్థో వ్యంజక స్సంభవీ స్వతః,
ప్రాధోక్తిమాత్రా త్సిద్ధో వా కవే స్తేనోదిత స్స వా. వస్తువాలంకృతి
శ్చేతి షడ్భేదోఽసావ్యవక్తియత్, వస్త్యలంకార మథవా తేనాయం
ద్వాదశాత్మక’ ఇతి. హేమచంద్ర స్తు ప్రాధోక్తి మంతరేణ స్వతస్సిద్ధ
స్యా వ్యకించితకర్త్యా త్తత్సిద్ధత్వ మేవ సర్వత్రేతి స్వతస్సంభవిత్యాది
భేదత్రయం నాంగీకరకార. అనురణనేతి. ఘంటాదేః ప్రథమస్పనానంతర
భావీ స్నిగ్ధస్పనోఽనురణనం; తత్సాదృశ్యా త్సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య
స్త్రివిధోఽప్యనురణనధ్వని రుచ్యతే. తత్ర ‘విచ్ఛిత్తిశోభి నైకేన భూష

నైకవిధ ఏవ. ఏవం సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యధ్వనే రేకచత్వారింశ ద్భేదాః. అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యై రసాదిధ్వనిః ప్రబంధవాక్యపదపదైకదేశరచనావర్ణగతత్యేన వడ్విధః. ఏవం వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వనే సుప్రచత్వారింశ ద్భేదాః. అవివక్షితవాచ్యభేదై శ్చతుర్భి సుహృద్భవనే ప్రథమం శ్శుద్ధా ఏకపంచాశ ద్భేదాః. తేషాం ప్రత్యేక మేకైకస్యైకైశ్చ సంబంధే ప్రథమభేద స్త్రైకపంచాశ ద్భేదాః, ద్వితీయస్యపంచాశ ద్భేదాః, తృతీయ స్త్రైకోపపంచాశ ద్భేదాః. అనేన క్రమేణోత్తరోత్తర స్త్రైకైకభేదపరిత్యాగే వడ్వింశత్స్యైకైకత్రయత్రయాధికనమాన [౧౩౨౬]

నే నేవ భామినీ, పదద్యోత్యేన నుకవేర్ధ్వనినా భాతి భారతీతి ధ్వన్యాచార్యవచనా త్పదగతే వ్యపిరమ్యత్వ మస్తీతి వేదితవ్యం. తృతీయ మాహ—ఉభయశ్చేతి. ఏకవిధ ఏవేతి. ప్రకారవైచిత్ర్యకల్పనస్య దుశ్శకత్వా దితి భావః. అనురూపధ్వనిభేదా కోడికృత్యాహ—ఏవ మితి. ఏకశ్చ చత్వారింశ చ్చ ఏకచత్వారింశ దితి ద్వంద్వః. 'సర్వో ద్వంద్వో విభావ యైకవద్భవతీ త్యేకవద్భావః. 'లింగ మశివ్యం లోకాశ్చ'యత్వా ల్లింగ'సేవీతి భాష్యకారవచనా జ్ఞానపదాదిశబ్దవన్నపుంసకత్వాభావః. నాపి భేద్యలింగత్వం వింశత్యాదీనాం నవత్వంతానామ్; అమరణోకే— 'తానుచానవతేః స్త్రీయ' ఇతి నియమేన స్త్రీలింగ తాభిధానాత్. యద్వా ఏకోత్తరాచత్వారింశ దితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏవ మన్యతాపి ద్విప్తవ్యం ద్వితీయ మభిధామూలధ్వనిం విభజికే—అసంలక్ష్యేతి. రసాదీనా మానంత్యేన తద్భేదకల్పన స్యా శక్యత్వా త్తద్యోతకప్రబంధాదికృతో రసాదే ష్టాధా విభాగ ఇత్యాహ—సృజంధేతి. సర్వా సపి ధ్వనిభేదా సంకలయ్యాహ—ఏవ మితి. శ్శుద్ధాః, ధ్వన్యంతరాసంబద్ధా ఇత్యర్థః. మిశ్రభేదా నాహ—తేషామితి. తేషాం, శుద్ధానా మిత్యర్థః. నను లక్షణామూలధ్వనే రభిధామూల ధ్వనిసంబంధే యథైకో మిశ్రభేదః తథైవాభిధామూలధ్వనే ర్లక్షణామూలధ్వనిసంబంధే భేదాంతరం భవిష్యతి. ఏవ మేకపంచాశతో ౭పి భేదానాం విచార్యమాణే ఏకోత్తరశతషట్కాధికనమానద్వయ సంఖ్యాక [౨౬౮౧] మిశ్రభేదసంభవా దేకైకన్యూనతాశ్రయణేన వడ్వింశత్స్యైకైకత్రయత్రయాధికనమాన [౧౩౨౬] సంఖ్యావలంబన

సంఖ్యాకా మిశ్రభేదాః. అవివక్షితవాచ్యస్య వివక్షితాన్యపరవాచ్య సంబంధే యో భేద స్సస్తిన్నేవాంతర్భూతో వివక్షితాన్యపరవాచ్య స్యాదివక్షితవాచ్యసంబంధే భేదో న వృథగ్భూతః. అనేనైవ క్రమేణ వస్తుధ్వనే రలంకారధ్వనిసంబంధభేదో ఒవ్యలంకారధ్వనే ర్వస్తుధ్వనిసం బంధా న్నవృథగ్భూత ఇతి పూర్వపూర్వస్యా త్రో త్తరసంబంధే వీకక భేదన్యూనతా జ్ఞేయా. తస్యాపి మిశ్రణస్య త్రిరూపేణ సంకరే చైక రూపయా సంస్పృష్ట్యా చ పున శ్చతుర్థా యోజనే చతురు త్తరశితత్ర యాధికపంచసహస్రాణి [గీ. ౩౦౮] భేదాః.

*శుద్ధాశ్చందశరా. [౧౧] మిశ్రా ఋతునేత్యానలీదపః. [౧౩౨౬]

మయుక్త మితి చే త్పత్యం; భేదద్వయేఒపి తస్యామునా సంబంధోఒము వ్య వా తేనేతి సంబంధివిత్తిసంబంధినో రుచ్చారణవ్యత్యాస మాత్మిం న పున శ్చమత్కారవిశేషః. అత స్తేమాం యథాయోగం మిథోఒంత ర్భూవ ఏవేతి యుక్తమేవోక్తం. తదేతదాహ— అవివక్షితవాచ్య స్యేతి. విషయవ్యాప్తిర్థం ధ్వన్యంతరే ఒవ్యంతర్భావం దర్శయతి— అనేనై వేతి. భూయోవిభాగ మాహ—తస్యాపీతి. ధ్వన్యో స్సందేహా న్నదత్వే నానుగ్రహ్యస్యగ్రహకభావే నైకవ్యంజకానుప్రవేశేన చ త్రిరూపేణే త్యర్థః. సంకరవ త్సాపేక్ష త్వాభావా త్సంస్పృష్టే రేకరూపత్వం ద్రవ్యవ్యం. ఫలితాంసంఖ్యా మాహ—చతురుత్తరేతి.

న్యూనాధికసంఖ్యావ్యవచ్ఛేదార్థముక్తా మేవ సంఖ్యాం సంకే తభాషయా క్రోడీకృత్యాహ—శుద్ధా ఇతి. అత్రాంకప్రస్తారో వ్యుత్క్రీ డేణ ద్రవ్యవ్యః. చంద్ర ఏకః, శిరాః పంచ, [గీ. ౧] ఋశివక్షత్, సేత్రే ద్వే, అసలాశ్రయః, ఇందురేకః. [౧౩౨౬]. అబ్ధయశ్చ త్వారః, ఖం శూన్యం, బిందు రిత్యర్థః. అగ్నయ స్త్రీయః, శరాః పంచ [గీ. ౩౦౮] తర్హికిం నిమిత్తం కావ్యప్రకాశకారోఒంతర్భావయాతయా మానసి కతిచన భేదాః సంగృహ్య చతురు త్తరచతుశ్శతీయతా యత [౧౦౮౦౮] సంఖ్యాకా సంస్పృష్టినంకరాయ త్తభేదా నిజీగణత్. సో వేదః కిం వా తత్ర నిమిత్తం. తత్పున స ఏవ తత్త్రిభవంతో విదాం కుర్వంతు. అస్తాభిస్తు 'యుక్తియుక్తం వచో గ్రాహ్యం న తు పూరుష

సంస్మృష్టిసంకరామృతా స్త్యభిఖాగ్నిశరాభిధాః. [౧౩౦౪] ౪౩

తత్ర శుద్ధానా మేకపంచాశద్భేదానాం నామధేయాని కథ్యంతే.

పదగతాధ్యాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః	౧
వాక్యగతాధ్యాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః	౨
పదగతాత్వంతరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః	౩
వాక్యగతాత్వంతరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః	౪
పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమపస్తుధ్వనిః	౫
పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః	౬
వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమపస్తుధ్వనిః	౭
వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః	౮
పదగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః	౯
పదగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః	౧౦
పదగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః	౧౧
పదగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౧౨
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః	౧౩
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః	౧౪
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః	౧౫
వాక్యగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౧౬
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః	౧౭
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః	౧౮
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః	౧౯
ప్రబంధగతస్వతస్సిద్ధాంతశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౨౦
పదగతకవిప్రాథోక్తిసిద్ధాంతశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః	౨౧
పదగతకవిప్రాథోక్తిసిద్ధాంతశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః	౨౨
పదగతకవిప్రాథోక్తిసిద్ధాంతశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః	౨౩

గౌరవా దితి న్యాయసరణి రసుసరణి యేతి విద్యానాథహృదయమ్. ౪౩

అథ ప్రతిపత్తిపాకర్యాధ్యం శుద్ధభేదానాం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం నామాని కథయతి—తత్రేతి. గతార్థ మేతత్.

[illegible]

అత్ర దిజ్మాత్ర ముదాహీయతే—

౩౪

లఘాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వని ర్యథా—

మూర్ధానో యాయ మాస్తాకాః కీమి త్యైస్స త్య మిచ్ఛథ

ఇతి ప్రతాపరుద్రస్య ప్రణతాః ప్రతిపార్థివాః.

౪౪

అత్ర అస్తాకా ఇతి సర్వదైన్యభూమయో వయం ఈదృశానా మస్తాకం సంబంధినో యాయ మిత్యర్థాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యత్వా.

అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యో ధ్వని ర్యథా—

.విశదిమవిలిప్తవియతో ధవళిమపరిపూరితాఖిలాశాంతాః

విహరంతి యశశపూరా గౌరా శ్రీకాకతీంద్రస్య.

౪౫

అత్తి కళిపయోదాహరణప్రదర్శనే నోహుకుశలానాం భేదాంత రాణి సుబోధానీ త్యభిప్రాయేణాహ—అత్ర దిజ్మాత్ర మితి. ౪౩

ఉదాహరణి—మూర్ధాన ఇతి. అస్తాకా అస్సదీయాః, 'యుష్మద స్సదో రన్యతరస్యాం ఖిచ్ఛై త్యైప్రత్యయే 'తస్మిన్నణి'చే త్యస్తా కాదేశః. ౪౪

అత్రాస్తాకప్రకృత్యాస్తచ్చబ్దే న్నాసదర్థ మహితైవ తావతా ౭నుపయోగ దైన్యవిశిష్టో౭స్మదర్థ స్సామాన్యవిశేషభావసంబంధేన లక్ష్యత ఇత్యాహ—సర్వదైన్యేతి.

వ్యంగ్యం పున ర్వీరరుద్రవైరిణాం వైసతేయసన్నిధానే వాతా శినా మివ విక్రమవిమృఖత్వ మిత్యేత దభిసంధాయాహ—అత్యేతి.

విశది మేతి. అత్ర విశదిమధవళిమ్నోర్విషయభేదా స్మిథో న పానరుక్త్యం. అసయో ద్వీయద్విలేపనదిగంతపరిపూరణవిధానార్థత్యే నానువాద్యత్వా ద్విధేయేన గౌరా ఇత్యనేనాపి న పానరుక్త్య మితి విజ్ఞేయమ్. ౪౫

అత్ర పిలిప్తపదం మూర్తోచితస్య విలేపనస్యామూర్తేపియ త్యను వపద్యమానత్వా త్స్వార్థపరిత్యాగే నోపరింజనాతిశయం కార్యకారణ భావసంబంధేన లక్ష్యయ దాకాశే ప్రకాశాధిక్యం త్యై త్యభిప్రాయే

అత్ర విశదిమవిలిప్తవియత ఇత్యత్వంతతిరస్కృతవాచ్యత్వమ్.
అనేనైవ క్రమేణ వాక్యగతత్వే నావ్యుదాహర్యమ్.

అ ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వని ర్యథా—

అబ్దౌ నృతూ వినా మాసా శుక్లపక్షౌ నివినా తిథిః,

రాత్రీ ర్విినాపి కాంతం తే కాకతీయిరిపుస్త్రీయః. ర.౬

అత్ర ఋతుప్రభృతీనాం కామోద్దీపకత్వా త్తదభావో రిపుస్త్రీభి
రాకాంక్ష్యత ఇతి ప్రతీయతే. తేన తాసాం ప్రియవియోగరూపం, వస్తు
వ్యజ్యతే. అనేన ప్రతాపదుద్రస్య సర్వే శత్రవో నిహతా ఇతి వాచ్యా
దతిశయః. తథా ప్రియవిరహవిధురా శృత్రుస్త్రీయః కతిపయవత్సరా
జీవితాశయా ప్రథమ మృతూనా మభావం వాంఛంతి. అనంతరం తా
సపి గమయితు మశక్తాః కతిపయమానేషు ప్రాణా న్ధారయితు ము
ద్యుక్తాః జ్యోతస్సవతాం పతౌణాం విసాశం వాంఛంతి. అనంతరం

ణాహ—అత్రేతి. అనేనైవేతి. వాక్యగతత్వ మే వాత్ర భేదకమితి
భావః. అత్ర జహదజహల్లక్షణయో ర్వస్తుమాత్రం వ్యంగ్యం. తచ్చశబ్దైక
వ్యాపారా ద్వ్యంజనా దేన; అన్యథా లక్షణాయా ఏ వాసుపాదేయత్వ
ప్రసంగా దితి ద్రష్టవ్యమ్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—‘యస్య ప్రతీతి
మాధాతుం లక్షణా సముపాస్యతే, ఫలే శబ్దైకగమ్యేత్ర వ్యంజనా
న్నాపరా క్రి’ యేతి.

శబ్దశక్తిమూలాపేక్షయా భేదబాహుళ్యేన బహువక్తవ్యత్వా
దర్థశక్తిమూలా నాదా వుదాహర్తు మాహ—అథేతి. అబ్దానితి. ర.౬

అత్ర ఋతూద్యభావాకాంక్షయా వాచ్యత్వేపి తస్యాః కా
మోద్దీపకత్వహేతుకత్వం వ్యంగ్య మేవే త్యభిప్రాయో ణాహ—అత్రేతి.
తస్య వ్యంగ్యమాహ—తేనేతి. తేనానంతరోక్తవ్యంగ్యే నేత్యర్థః.
తస్యాపి వ్యంగ్య మాహ—అనేనేతి. ప్రియవియోగే నేత్యర్థః. వ్యజ్యత
ఇత్యనుషజ్యతే. ఏవ ముత్తరోత్తరవ్యంగ్య ఏవ కవినంరంభవిశ్రాంతే స్త
స్య వాచ్యా దుత్కర్ణో యే నాస్య ధ్వనివ్యవదేశ ఇత్యాహ—ఇతి వా
చ్యా దితి. కించ—ప్రథమకత్యాయాం ప్రతీయమాసస్య ఋతూద్య

మాసా న వ్యవనేతు మపారయంత్యః కలిపయతిథిషు జీవితాశయా
రాత్రీణా మస్తప్తి ఘభిలవంతీతి బహువస్తు వస్తునా వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకారధ్వని ర్యథా—

దృష్ట్యా కాకటివీరరుద్రవృషతేః కీర్తిం జగద్వ్యాపిసీం

వస్తుం వాంఛతి శంభు రత్ర శయితం లక్ష్మీపతిః కాంక్షతి,

స్నాతుం ధావతి దివ్యతాపనగణః సంవర్ధితుం వార్దయ

శ్చేష్టంతే సఖిలాన మభిము రపి స్పృష్టం శనై రీయతే. ౪౭

..అత్ర హరస్య కైలాసభాంతి వర్తరేః క్షీరార్ణవభాంతి రితి భాంతి
మదలంకారో వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వని ర్యథా—

ప్రతాపరుద్రస్య రణే శృపాణః సద్య స్సముద్య ద్రుధిరారుణక్షీః,

అలంబతే రోషకషాయితస్య కాళీకటాక్షస్య విజృంభితాని. ౪౮

అత్రాలంబత ఇతి నిదర్శనాలంకారేణ సకలరిపుక్షయః క్షణాత్కృ
త ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

కాకతీయవిభోః కీర్తిఘండరీకే విజృంభితే,

భావాకాంక్షాలక్షణస్య వస్తునో వ్యంజకవస్తుత్రైవిధ్యా త్రైవిధ్య మి
త్యాహ—తథేత్యాదినా.

దృష్ట్యేతి. అత్ర కీర్తా శంభుప్రభృతీనాం నివాసాకాంక్షాదిలక్ష
ణేన వస్తునా తేషాం యథాక్రమం కైలాసక్షీరోదమందాకినీచంద్రా
భిమాతంగభాంతియాపౌ భాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే. . . ౪౭

తదేకదాహ—అత్ర హరస్యేతి. అత్ర వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యే
నాలంకార్యత్వేనఽపి బ్రాహ్మణశ్రమణన్యాయేన ప్రత్యభిజ్ఞానబలా దలం
కారస్యపదేశో న విరుధ్యతే. ఏవ మన్యత్రా వ్యలంకారధ్వనా వేదిత
వ్యమ్.

ప్రతాపేతి. కషాయిత న్యాయరీకృతస్య. అత్ర శృపాణస్య చండి
కాకటాక్షవిజృంభితాలంబనానంభవా ద్విజృంభితా నీప విజృంభితానీతి
సాదృశ్యాత్తేషా దసంభవద్వస్తు సంబంధనూపౌ నిదర్శనాలంకారః. ౪౮
కాకతీయేతి. పూర్వపన్నిదర్శనాలంకారః. ౪౯

ధత్తే మధుకరక్రీడాం తమాలశ్యామలం నభః.

౪౯

అత్ర కీర్తిపుండరీకే నభో భ్రమరక్రీడాం ధత్త ఇతి నిదర్శనాలం
కారేణాశ్రయ్యాశ్రయిణో రనానుగుణ్యరూపోఽధికాలంకారో వ్యజ్ఞి
తే. ఆశ్రయస్య కీర్తిపుండరీకస్య వైపుల్యం భ్రమరసాదృశ్యవతిపాదనే
నాల్పత్వం నభః ప్రతీయతే. ఏషు స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలత్వం.

అథ కవిప్రాధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వని ర్యథా—

శ్రావం శ్రావం ఖురళివిహరత్కార్తికేయమజాత

చ్చిద్రచ్చద్భ్రవణవదవీచారిణీం చారణౌమై,

శశ్వద్గీతాం భువనమహితాం కాకతీంద్రస్య కీర్తిం

క్రౌంచయ్మౌఘం దభవతి మహతో విన్మయాన్నిశ్చలాంగః. ౫౦

అనానుగుణ్యరూప ఇతి. ఆధారస్య నభసోఽల్పత్వాద్వాదేయస్య
యశసోఽధికత్వాచ్చేతిభావః. తచ్చ వ్యజ్ఞిత ఇత్యాహ— ఆశ్రయ
స్యేతి. ఏషు స్వతస్సిద్ధేతి. వంజకస్య లోకసిద్ధార్థత్వా దితి భావః.

అథ కవిప్రాధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలేషు వస్తునా వస్తుధ్వని
ముదాహరణి—శ్రావం శ్రావ మితి. శ్రావం శ్రావం పునః పునః శ్రుత్వే
త్యర్థః. అభీక్ష్యేణములి‘నిత్యవీస్తుయో’ రితి ద్విర్భావః. ఖురళి ర్మల్లాది
సాధనశాలా తత్ర విహరతః క్రిడతః కార్తికేయస్య కృత్తికావత్వస్య
స్కందస్య ఇమణా శరేణ శతం యచ్చిద్రం తస్య చద్వనా వ్యాజేన
యా శ్రవణవదవీ బహిర్నిర్గతం బాహరంద్ర మేవ శ్రవణసరణి ర్భభూ
వేతి భావః. తత్ర చరతి తాచ్చీత్యేన తాం తథోక్తాం. పురాణి కార్తి
కేయః ఖురళివిహరణవేశాయాం పరశురామస్పర్థయా క్రౌంచగిరిం
దదారేతి ప్రసిద్ధిః. భువనానాం మహితాం పూజ్యమానా మితి శేష.
వహ్ని నిష్ఠాంతేన సమానః. అతఏవ ‘క్తేన చ పూజాయా’ మిత్యాదిషు
కారకవహ్ని ఏవ సమాసనిషేధ ఇతి హరద స్థః. అత్ర క్రించాదే
ర్నిశ్చలాంగత్వే విన్మయాదివేతి హేతో రుత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలం
కారో వ్యంజకాప్రయోగా ద్ధమ్యః. ఏవ మలంకారే నత్యపి క్రించత్వా
భృదితి వస్తేవ స్థావరాణా మపి విన్మయకారిణీ కీర్తి రితి వస్తువ్యసక్తి. స
పునరలంకారభాగః. అతో వస్తునా వస్తుధ్వనే రేవేదముదాహరణం. ౫౦

అత్రప్రతాపరుద్రస్యకీర్తిస్థావరాణామపిస్త్వయికారిణీతివస్తువ్యజ్యతే.
వస్తునాలంకారధ్వని ర్యథా— •

వీరరుద్రభటా స్తృప్త్యా జయలక్ష్మీవృతా రణే.

కర్షం త్యరివధూకేశా న్కూననే కంటకిద్రుమాః. ౧౧

అత్ర జయలక్ష్మీసమాలింగితా వీరరుద్రభటా దృష్ట్యా సమ
దనా ఇవ కంటకిద్రుమా శ్చత్రువధూకేశా న్కర్షంతీ వే త్యుత్ప్రేక్షా
వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వని ర్యథా—

* ఓసరథ సహీహినమం శజ్జా నవలలం సిధిశమాణావ,

అప్సగ్రహణభయేణ వ్య సవిహగం మణోహరే దధి. ౧౨

అత్రోత్ప్రేక్షయాఽఽలింగనయాపం వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

అభయం యాచమానానాం కాకతీయేంద్రవిద్విషాం,

రక్షం నాంగీకరో తీవ వసం శాఖాగ్రకంపనైః. ౧౩

అత్ర నాంగీకరో తీ వేత్యుత్ప్రేక్షయా ప్రతాపరుద్రశత్రుభ్యో
రక్షణం కర్తుం వస మపి బిభేషివే త్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే.

కవినిబద్ధవక్త్రప్రాణోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వని
ర్యథా—

† అపసరతి సఖీభి స్సమం లజ్జా విధ్వా శ్శిథిలమానాయా,

అత్సగ్రహణభయేణేవ సవిధగతే మనోహరే దయితే. ౧౪

వీరరుద్రేతి. సిగదవ్యాఖ్యాన మేతత్. ౧౫

ఓసరశ్శతి. తోవోదవాపోతా ఇత్యవశబ్దస్య ఓకారః. భయేణవే
త్యత్ర 'ఇవస్య పివమివతివద్వా' ఇ తీవశబ్దస్య కేవలో కకారో హేతు
త్ప్రేక్షావ్యంజకః. ౧౬

అభయ మితి. అత్ర క్రియాత్ప్రేక్షయో ర్వ్యంగ్యవ్యంజకభావ
ఇత్యాహ— అత్రేతి. ౧౭

అథ కవినిబద్ధవక్త్రప్రాణోక్తిసిద్ధార్థేషు వస్తునా వస్తుధ్వని

‡జహతహ వ హోదు అజ్ఞాణరణాహ కరేహి రఖణం ససిహో
జంతాయె కడఁఖోక్కా ఆణత్తాతం మసీకాదుమ్. ౫౪

అత్ర విరహాతురా ఆర్యా చంద్రికా మనహమానా రోషోజ్జ్వ
లితయా కటాక్షోల్కయా చంద్రం మషీకరోతి స రక్షణీయ ఇత్యనేన
వస్తునా ఇతః పరం సా జీవితం ధారయితు మశక్తాఽధునైవ త్వయా
సమాగంతవ్య మితి వస్తు వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకారధ్వని ర్యథా—

కస్త్యం కుభ్రాఖిలాంగ శ్చరసి? నను యశో వీరదుద్రస్య వర్తే?
కోఽయం తేదివ్య జేహన్సురతిపరిసరేమత్సుహృత్తప్రీతావః,
ప్రచ్ఛాద్యాలంస్కురద్భిఃకుముదసరసిజైః* ఖ్యాపితంవస్సర్వరూపం
సోమార్కా!న్వాగతం వా మవధిగిరిహంకల్పితో నిస్తమస్కః.

అత్ర ప్రతాపదుద్రయశఃప్రతాపయో సోమార్కసాదృశ్య ప్రతీతే
యపమా వ్యజ్యతే.

‡ యథా తథావా భవత్వార్యా సరనాథ కురు రక్షణం,

యత్తయా కటాక్షోల్కా ఆణప్తాతం మషీకర్తుమ్.

౫౪

ముదాహరతి—జహతహవేతి. ‘నవాచ్యయో దాతాదా’ వితి హాస్యః.
విలంబితాగమనం ప్రియం ప్రతి విదగ్ధదూతీవచన మేతత్. ౫౪

కస్త్యమితి. అత్ర ప్రథమాధ్ధేలోకాలోకవీరదుద్రయశసోఃప్రశ్నో
త్తరవాక్యాని చత్వారి ద్వితీయార్ధ. మేకం లోకాలోకవాక్యం. మత్సు
హృద్భిః, ఉభయో రేకజన్యత్వా దితి భావః. మే నుహృద్భిః క్వచిదప
సాహో లేఖకదోషాత్. యుష్మదస్త్వాదేశానాం వదాత్పురత్వనియమా
త్; అత్ర తు వాక్యాదిక్షేపన తదభావా దితి. అతవో క్తం... ‘సమాన
వాక్యే నిఘాతయుష్మదస్త్వాదేశా వక్తవ్యాః’ ఇతి, ప్రచ్ఛాద్యాల మితి.
స ప్రచ్ఛాదనీయ మిత్యర్థః. ‘అలం ఖల్వోద్భిక్తాప్రత్యయే ల్యబాదేశః.
ఖ్యాపితం వ ఇత్యత్ర ద్విత్యేభిధేయే వ ఇతి పాక్షికం బహువచనం;
‘యుష్మది గురవేకేహ’ మితి జయాదిత్యవచనాత్. నిస్తమస్కా
హృభాగేఽపీతి భావః. ౫౫

* ‘ఖ్యాపితం వా స్వరూప’ మితి పాతాస్తరమ్.

అలంకారేణ అలంకారధ్వని రహితా—

† ఉపమా మాళా వహుతవ తన ఆరూఢో వి ణిబ్బరో మాణో,
ణివళనమామసంభమసంజాలభఁట వ్య ఓనరణి. ౧౬

అత్రోత్సేక్షయా ప్రియప్రార్థనాం వినైవ మానినీమనః ప్రిసన్న
మితి విభావనాలంకారో వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వని రహితా—

. అప్రాప్త్య నేవావసగం నాథ! కాంతాపృథన్యతే,

.. త్వత్కీర్తిం నేవమానేవ శ్యామా సర్వాంగపాండురా. ౧౭

అత్ర నేవమానేవే త్యుత్సేక్షయా సర్వథా నీవీకార్యత్వాదిరూపం
వస్తు వ్యజ్యతే.

ఏవం ప్రబంధాదిగతత్వేన యథాసంభవ ముదాహరణాని దృష్ట
వ్యాని. విస్తరభయా దిహ నోక్తాని.

† పశ్యత మాళా వధ్వా స్తథారూఢోఽపి నిర్భరో మానః,

నృపతీసమాగమసంభ్రమసంజాతభయ ఇ వాపసరతి. ౧౬

ఉపమేతి. పశ్యతే త్వద్ధేయవ్యయం. హలేతి చ సఖ్యాహ్వానే, 'వా
సఖ్యామామి మాళావ.' శ్లేఠి. ఇ ఓవే శబ్దత్ర 'మివతివవిలవవ్య ఇనార' ఇతి
వద్ధే ద్విత్వం పాప్రాప్త వకారః. ౧౬

విభావనాలంకార ఇతి. అకారణకార్యోత్పత్తే స్తల్లక్షణత్వా
దితి భావః.

అప్రాప్త్యతి. శ్యామా యావనవతీ. అత్ర విరహపాండుర్ముః
'కీర్తినేవాహేతుకత్వ ముత్సేక్ష్యతే. ౧౭

అపశిష్టా అర్థశక్తిమూలా అస్యత ఏవ ద్రష్టవ్యా ఇత్యాహ—
ఏవ మితి. అత్రానుక్త హేతు మాహ—విస్తరేతి. ఉక్తోదాహరణా
సహితచేతనా ముదాహరణాంతరావగమస్య సులభత్వా త్పున స్తదు
పాదానం గ్రంథగౌరవ మే వాపహే దితి శబ్దప్రపంచపరం వినరశబ్దం
ప్రయుంజానస్య హృదయం. 'గ్రంథనేవావశేబ్ద' ఇతి ఘృష్ణితిషేధా
దప్పిత్యయః. 'స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః.

అథ శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః. స చ వస్తవలంకారమూలత్వేనద్వివిధః.
తథాచోక్తమ్—

‘అలంకారోఽథ వస్తేష్వ శబ్దా ద్య తావభాసతే,
ప్రధానత్వేన స జ్ఞేయ శబ్దశక్తుస్థానో ద్విధా’ ఇతి.

తత్రాలంకారధ్వని ర్యథా—

† ఏసో నచ్చం రాట నామా ఖు తుమం సమాలమో దోణ్ణం,
కిం ఊణ ణవదోసకహా దీసఞ్చ ఏదం ఖు అచ్చరిలమ్. . . గౌ

అత్ర ప్రకరణేన కాంతానృపవాచకాభ్యాం శ్యామారాజ శబ్దా
భ్యాం నిశాచంద్రప్రతీతే రుపమా వ్యజ్యతే.

వస్తుధ్వని ర్యథా—

కాంతారవాససంతప్తా స్పంశ్శబ్దధ్వని హితా దితః,

† ఏష సత్యం రాజా శ్యామా ఖలు త్వం సమాగమా ద్వయోః

కిం పున ర్నప్రదోషకథా దృశ్యతే ఏతత్ ఖల్వాశ్చర్యమ్.

గౌ

శబ్దశక్తిమూలధ్వనే ద్వైవిధ్యే పృథసంవాదమాహ— తథా
చోక్త మితి. యద్యప్యలంకారోఽపి వస్తేష్వ; తథా ప్యలంకారో విచి
త్రం వస్తు, ఇతరత్తు శుద్ధ మితి ప్రతిపాదయితుం వస్తేష్వే త్యేవకారః.

ఏసో ఇతి. నాయికాం ప్రతి సఖివాక్య మేతత్. సమాగమ ఇతి.
యుజ్యత ఇతి శేషః. ప్రదోషో దోషః కాలవిశేషశ్చ. అత్ర శ్యామా
రాజశబ్దవాచ్యయోః కాంతానృపయోః ప్రకృతయో రప్రకృతనిశాచం
ద్రాభేదాధ్యవసాయేన ప్రాప్తస్య ప్రదోషస్య కాలవిశేషలక్షణస్య ప్ర
తిషేధేన విరోధః ప్రతీయతే. తద్ద్యోతక మాశ్చర్యపదం. పరిహార స్తు
దోషనిషేధా దితి విరోధాభాసోఽలంకారః. . . గౌ

వ్యంగ్యం వివినక్తి.—అత్రో. అనేకార్థపదగుంభసమహిమ్నా
కవే రద్ధాంతరం వివక్షిత మేవ ప్రతీయతే. తస్యాసంబద్ధత్వపరిహారాయ
ప్రకృతే నోఽమ్యం కల్పనీయం. తేన వ్యంగ్యస్యాపమాలంకారస్య శ్లిష్ణ
శబ్దాన్వయవృత్తిరేకానుభూతిత్వా చ్చబ్దశక్తిమూలత్వ మితి భావః.
కాంతారో. హితా దాప్తా దితోఽస్తా న్నత్త ఇత్యర్థః

కురుధ్వ మధునా రాజపాదసేవాం నరేశ్వరాః.

౧౯

అత్ర రాజపాదసేవా మితి శబ్దశక్త్యా ప్రకృతస్య ప్రతాపరుద్రస్య ప్రతీతిః ప్రకరణా జ్ఞాయతే. అనేన ప్రతాపరుద్రస్య సేవా కర్తవ్యా కి మరణ్యవాసేన సంతప్తా? ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే.

ఉభయశక్తిమూలధ్వని ర్యథా.—

జష్టు రేష భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధః,

... ముంచంతు త్త్వాభృత స్సర్వే నిజపక్షవిజృంభితమ్.

౬౦

అత్ర త్త్వాభృతో నిజపక్షవిజృంభితం ముంచంతు జష్టు రేష ఇత్యత్ర శబ్దశక్తిమూలతా. భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధ ఇత్యత్రార్థ శక్తిమూలతా.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః. తథా చోక్తం శృంగార తిలకే.—

[హితార్థిన ఇతి పాఠాంతరం] సంశ్లేషధ్వ మిత్యత్రో కర్తవ్యో హితోప దేశ స్యావినశీతత్వా దకర్తకత్వం. తదుక్తం—‘భాతో రథాంతరే వృత్తేద్దాత్వధే నోపసంగిహత్ , ప్రిసిద్ధే రవిపక్షాః కర్మణోఽకర్మికా క్షి’ యుతి. అతవప ‘సమాగమ్యుచ్చీ’ త్యాదినా ఆత్మనేపదం. ౧౯

అత్రో ప్రికరణానుగుహితస్య రాజపదస్య మహిమా ప్రతాప రుద్రసేవా కర్తవ్యా నైవం దుఃఖమనుభవితవ్య మితి వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి.

జష్టు. రితి. జష్టు ర్జయశీల ఇందిశ్చ, అద్భుతాయుధం ఖడ్గాదికం వజ్రియుధం చ, త్త్వాభృతో రాజానః పర్వతాశ్చ, వత్సో బలాని గరు తశ్చ.

౬౦

శబ్దశక్తిమూలతేతి. శబ్దపరివృత్తిసహిష్టుత్వాభావా దితి భావః. అర్థశక్తిమూలతేతి. తత్సహిష్టుత్వా దితి భావః. అయం తు వాక్యగత వప.

అసంలక్ష్యక్రిమవ్యంగ్యస్య రసాదిధ్వని త్వే సమ్మతి మాహ—

‘రసభావతదాభాసభావశాంత్యాది రక్తిమః,
భిన్నో రసాద్యలంకారా దలంకార్యతయ్య స్థితః’ ఇతి.
రసభావోదాహరణం తత్సర్వరూపనిరూపణప్రపంచో రసప్రకరణే
భవిష్యతి.

—* అష్టవిధగుణీభూతవ్యక్త్యనిరూపణమ్. —

గుణీభూతవ్యంగ్య మష్టవిధం నిరూప్య తే—

* గుణీభూతవ్యంగ్యం మధ్యమం కావ్య మష్టవిధమ్.

తథాచోక్తం కావ్యప్రకారే.—

‘అగూఢ మవరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగ మన్పుటం,

సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్త మనుందరమ్’ ఇతి.

కామినీకుచకలశవ ద్గూఢస్యైవ చమత్కరకారిత్వా దగూఢవ్యం
గ్యం మధ్యమం కావ్యమ్.

యథా—

రసభావేతి, తదాభాసా రసభావాభాసః, ఆదిగ్రహణేన భావోద
భాయనంపధిభావశబలత్వాని గృహ్యంతే. అక్రమః, అసంలక్ష్యక్రమ
ఇత్యర్థః. స చాత్ర రసవదాద్యలంకారశంకా కా ర్యే త్యాహ—భిన్న
ఇతి. అత్ర హేతు మాహ—అలంకార్యతయేతి ప్రధానతయేత్యర్థః;
రసాదీనామంగభావ ఏవాలంకారత్వాత్. తదుక్తం—‘ప్రధానేనైవ్యత్ర
వాక్యాగ్రే యత్రాంగం తు రసాదయః, కావ్యే తస్మి న్నలంకారో
రసాది రితి మే మతి’ రితి.

ఉదాహరణ ముత్తరత్ర భవిష్యతీ త్యాహ—రసేతి

అథ మధ్యమకావ్యస్యోక్తలక్షణత్వా ద్విభాగ మాహ—గుణీ
భూతేతి.

సంవాదవ్యాజేనోద్దిశతి—అగూఢ మిత్యాదినా. గూఢస్యై
వేతి. ‘సర్వ మభ్యర్హితం ద్రవ్యం ప్రచ్ఛాదన మపేక్షతే’ ఇతి న్యాయా
దితి భావః. వ్యంగ్యస్య ద్రుతప్రతీతా వగూఢత్వం, మధ్యమప్రతీతౌ గూ
ఢత్వం, విలంబితప్రతీతా వన్పుటత్వం. తత్రాద్యంతయో ర్మధ్యమత్వం,
మధ్యమ స్యోత్తమత్వం చేతి వివేకః.

బౌద్ధత్వం యది వర్జ్యతే శిఖరిణః కుప్రస్యంతి నీచైః కృతాః
 గాంభీర్యం యది కీర్త్యతే జలసయః తుభ్యంతి గాధీకృతాః,
 తత్త్వాం వర్ణయితుం బిభేషి యదివా జాతోఽస్మ్యగస్త్యస్థిసత
 స్త్వత్సా శ్చేవ గుణరత్నోహణగిరే! శ్రీవీరరుద్రప్రభో! ౬౦
 అత్త) 'యది వా జాతోస్మ్యగస్త్యస్థిసత' ఇత్యనేన జలనిధివర్జితే
 భ్యో న బిభేషాతి వ్యంగ్య మత్రాగూఢమ్.

అపర స్వాంగం యత్) రసాదే రసాది రంగం తదపి గుణీభూత
 వ్యంగ్య మేవ.

యథా—

వీతవీడ మపాస్తమాన ముదయ దైవస్వర్య మావిర్భవ
 త్స్వేదం నిర్భరగాత్ర) వేపధుమిశన్మూర్ఛం గళద్బాష్పకం,

అగూఢ ముదాహరతి—బౌద్ధత్వ మితి ౬౦

వామనీకృతవింధ్యాచల శ్చుభుకీకృతసింధునలిల శ్చ కుంభసం
 భవ ఇతి మహతీ ప్రళా. అతోగస్త్యోఽస్మీ త్యనేన శైలసముదేభో
 న బిభేషాతి వ్యంగ్యస్య వాచ్యాయమానత్వా దగూఢ మిత్యాహ—
 అతేతి.

అపరస్వాంగ మితి. అనయో ర్విపక్షీతా వర్తా క్రమే నాహ—
 యతేతి. అత్ర ప్రథమాదిశ బ్దేన భావాదయో వాక్యాన్తీభూతో వాచ్య
 శ్చగృహ్యంతే. ద్వితీయాదిశ బ్దేన చ భావాదయోఽనుగణనం చ గృహ్యం
 తే. తేన యత్రాంగినో రసభావాదే ర్వాచ్యస్య వా రసభావాది
 రనుగణనం వాఽంశ త్వేన నిబధ్యతే, తదవరాంగ మిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—వీతవీడ మితి. ఏకత్రోత్కృతనాదన్యత్రాలా
 పాచ్చ మానత్వోగః. వైస్వర్యం గదదభాషిత్వం, మూర్ఛా కూన్యేంద్రి
 యత్వం, ప్రళయో సప్తచేష్టతా, శైలగుహః స్వీత్యత్రాపి శబ్దోఽనుక్తో
 ఽపి సామర్థ్యా ల్లభ్యతే. అత స్త్రాపి విజనం కంచన కోణప్రాంతం
 స్రవిశంతీతి భావః. అత్ర ప్రస్తుత విశేషణసామ్యా దప్రస్తుతనాయకధర్మ
 పీఠితే సుచూహిక్తిః. అత్రావ్యపోషక త్వే నాంగస్యాపి శృంగారస్య
 వర్ణనమానత్వేన ప్రాధాన్యా త్తద్వశేన గుణీభూతవ్యంగ్య మిత్యేన వ్యవ

సంజాతప్రళయం చ కాకతిమహీనాథస్మరోద్వేజితా
 భూపా శైలగుహాను యాంతి విజనం భీత్యా సమాల్లింగితాః.
 అత్ర శృంగారస్య భయరసాంగత్వం. వాచ్యసిద్ధ్యంగం యథా—
 కరాళః కాకతీంద్రస్య కరవాలనవాంబుదః,
 ధారయా శమయ త్యుగ్రం ప్రతాపజ్వలనం ద్విపామ్. ౬౩

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యా. సా చ కరవాలనవాంబుద ఇత్యస్య వా
 చ్యభూతస్య రూపకస్య సిద్ధికృ దితి గుణీభూతవ్యంగ్యమ్.
 అస్ఫుటం యథా—

వీరరుద్రకృపాణస్య మహిమా కోఽవ్యసంకుళః,
 ప్రసూతే కీర్తిగంగాం యః పీతావ్ ద్విషదసృజ్నదీమ్. ౬౪

దేశో న పునరంగీభూతభయానకరసాపేక్షయా ధ్వని రితి. అత ఏవోక్తం
 కావ్యప్రకాశే—‘కవచి త్కేనచి ద్వ్యవహార’ ఇతి. ఏవ మపరాంగాం
 తర ముదాహర్యమ్. ౬౨

తృతీయం భేద మాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్య సిద్ధే రుత్పత్తే రంగ
 మితి పుష్పత్తైవ స్యతసిద్ధస్య వాచ్య సోప్పద్యలకా దపరాంగా దస్య
 భేదో దర్శిత ఇతి వేదితవ్యమ్.

ఉదాహరతి— కరాళ ఇతి. ౬౩

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యేతి. అభిధాయాః ప్రకరణా త్ప్రథమధారా
 యా మేవ నియంత్రణా దితిభావః. అత ఏవ న శ్లేష ఇత్యుక్తం—
 ‘వాహిన్యః కాకతీంద్ర’ స్యేత్సేతద్వాక్యాభ్యానావసరే. రూపకస్యసిద్ధికృ
 దితి. యతో రూపకం స్వనిర్వాహాయ ప్రతీయమానజలధారా మపేక్ష
 తే. అన్యథా కరవాలనవాంబుదః కరవాలో నవాంబుద ఇవేతి వా
 రూపకోపమితసమాసయో స్సందేహ స్సాన్యత్. సచాత్ర ప్రయుజ్యమా
 నస్య కరాళత్వ సోపమితసమాసబాధకత్వం; కేవలకరవాలవిశేషణ
 త్వాంగీకారేణ సమాసధర్మత్వాభావాత్. స చాస్తు నామసందేహ!
 ఇతివాచ్యం; సాధకబాధకాభావవప తస్యాలంకారత్వా దితి.

అస్ఫుట ముదాహరతి. వీరరుద్రదేతి. జహ్నుః పీతా మేవ నదీం
 పున రజీజనత్. ౬౪

అత్ర కృపాణస్య జహ్నో రాధికస్య ప్రతిపాదనా ద్వ్యతిరేకః పర
మస్ఫుటః ప్రతీయతే.

సందిగ్ధం యథా—

కాకతిత్యౌవతే ర్దృష్టి రనురాగతరంగితా,

లగ్నా కల్పారమా లేవ వధ్వా స్తుంగే కుచద్వయే. ౬౫

అత్రాలింగనేచ్ఛాయాం వాక్యవిశ్రాంతి రథవా స్తనమండలాలోక
ఏవేతి సందేహః.

తుల్యప్రాధాన్యం యథా—

నృపాః ప్రతాపరుద్రస్య నిషేవధ్వం పదాంబుజే,

అన్యథాన్యమన స్తాదృక్ ప్రసాదం కలుషాయతే. ౬౬

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య పాదనేవా యది త్యజ్యతే తదాసీం సగరేషు
వాసో దుర్లభ ఇతి వ్యంగ్యార్థస్య వాచ్యస్య చ సమం ప్రాధాన్యం.
అనుందరం యథా—

అయం పున రన్యథే త్యుపమానా దుపమేయ స్వాధిక్యలక్షణ
స్య వ్యతిరేకస్య విలంబేన ప్రతీతే రస్ఫుట మిత్యాహ—అత్యేతి.

సందిగ్ధప్రాధాన్య ముదాహరతి. —కాకతీతి. ౬౫

అత్రాలింగనేచ్ఛాయావ్యంగ్యస్య చమత్కారకారిత్యా త్పా
ధాన్యం ఉత వాచ్యత్యేతి సందేహః శ్చందిగ్ధప్రాధాన్య మత్రే త్యాశయే
నాహ—అత్రాలింగనేతి.

తుల్యప్రాధాన్య ముదాహరతి—నృపా ఇతి. అకలుషం కలుషం
భవతి కలుషాయతే, లోహితాదిత్వా త్కృష్ణత్వయః. 'వాక్యవ'
ఇత్యాత్మనేపదం. సర్వత్ర కవినా వ్యంజనైకప్రవణేన భావ్యం. అత్ర
తు వాచ్యస్య వ్యంగ్యేన సహ సమప్రాధాన్యసంపాదనా ద్దుణిభావ ఇతి
భావః. ప్రాధాన్యస్య సందేహసాదృశ్యయో స్సహృదయ ఏవ ప్రమా
ణం. ఉద్ధతై రన్యథాపి వక్తుం శక్యత్వా దిత్వక్తం భట్టగోపాలేన. ౬౬

సప్తమ ముల్లంఘ్య బుద్ధిస్థత్వా దప్తమం భేద ముదాహరతి—
అనుందర మితి. ఏతేనై శేషా ముద్దేశక్రమో న వివక్షిత ఇతి సూచ్యతే.

† ఏలసిళామహిళాణాం సోఙ్గాణాణాం రేందదంసణామాలం,

గురులిణనిలింతిలప వహులప సామళం వలణమ్. ౬౭

అత్ర నరేంద్రదర్శననిమిత్తం హర్ష ముత్పత్త్యంత్యా వధ్వా ముఖం శ్యామల మితి వాచ్య సైవ చారుత్వం. గురుజననియంత్రితాఽహం నరేంద్రం ద్రష్టుం న గతవత్స స్తీతి వ్యంగ్యార్థ స్వాచారుత్వమ్.

* యత్ర కాక్వాఽర్థాంతర మాక్షిప్య తే తదపి గుణీభూతవ్యంగ్య మేవ. యథా—

‡ ఏలినహి కహేహి అహిల ఖోణీ శచ్చీ సరస్సుళ మజ్ఞా,

జాం బహు మణ్ణి ఇ సో ణరణాహో గుణవిసేసణ్ణో. ౬౮

† ఏకశిలామహిళానాం శ్రుత్యా నరేంద్రదర్శనామోదం,

గురుజననియంత్రితాయా వధ్వా శ్చాయలం వదనమ్. ౬౭

‡ ప్రియసఖి! కథ యాధికా ఖోణీ లక్ష్మీ స్సరస్వతీ మత్తః,

యాం బహుమన్యతే స సరసాథో గుణవిశేషజ్ఞః. ౬౮

ఏలసిలేతి. అత్ర గురుజనపరాధీనా కాచి దేకశిలామహిళానాం నరేంద్రసందర్శనసంతోషమహాలాభం శ్రుత్యా మలినముఖాఽభూ దితి వాచ్య స్వాతిచారుత్వా దాత్మన స్తదలాభరూపస్య వ్యంగ్య స్వానుంద రత్వ మిత్యాహ—అత్ర నరేంద్రదేతి. ౬౭

అవశిష్టం భేద మాచప్టే—యత్ర కాక్షేతి. కాకు ర్నామశబ్ద ధర్మః, తత్ప్రియోగే సర్వత్ర శబ్దస్పృష్ట త్వేవ వ్యంగ్యస్య గుణీభావ ఏవ. ఇదుక్తం లోచనే.—‘కాకు యోజనాయాం సర్వత్ర గుణీభూతవ్యంగ్య తై వేతి. ‘కావ్యప్రకాశకారస్తు—‘గురుః ఖేదం ఖిన్నే మయి భజతి నా ద్యాపి కురు’ ప్రిత్యాదా క్వచి త్కాకోః ప్రశ్నమాత్రపర్యవసానో ద్వ్యంగ్యస్య మయి వ యోగ్యః భేదః కురుషు యోగ్య ఇత్యేవందూప స్య గుణీభావానాచిత్యేన ప్రాధాన్యా ద్ధృవిత్య మ వ్యంగీచకార.

ఉదాహరతి.—ఏలినహేతి. ‘మయి మమ మహామజ్ఞ జనా’ వితి పంచమ్యేకవచనేఽన్య దో మజ్ఞాదేశః. ‘జనే ద్లు’ గితి వైకల్పికో లుక్, శిత్వా త్పురస్య దీర్ఘః. అత్రాధిక్యనిషేధస్య వాచకాభావా త్కే వలవాచ్యసామర్థ్యలిభ్యత్యేన వ్యంగ్యత్వం. ౬౮

అత్ర ఖోణీ మదధికేతి కాకుకల్పనయాఽధికా న భవతీతి వస్తు వ్యజ్యతే.

చిత్రం తు కావ్యం శబ్దాలంకారచిత్రతయా బహువిధం. తత్ప్రపంచో వ్యలంకారప్రకరణే వ్యక్తీభవిష్యతి.

— మహాకావ్యోపకావ్యాదిప్రబంధనిరూపణమ్. —

అథ మహాకావ్యాదయః ప్రబంధా నిరూప్యంతే —

∴ సగర్భార్ణవశైలర్తుచంద్రాకోదయవర్ణనం,

ఉద్వాసనలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవాః.

౬౯

భిషలంభో వివాహశ్చ కుమారోదయవర్ణనం,

మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయా అపి.

౭౦

ఏతాని యత్ర వర్ణ్యంతే తస్మహాకావ్య ముచ్యతే,

ఏషా మప్టాదశానాం యైః కైశ్చి దూన మవీష్యతే.

౭౧

తత్త్రివిధం. గద్యమయం పద్యమయ ముభయమయం చేతి.

∴ అపాదః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పదం,

గద్యకావ్యం కాదంబర్యాది. పద్యకావ్యం రఘువంశాది.

* అనర్గలంభమపి య దువకావ్య ముదీర్యతే.

౭౨

అనర్గలంభం సూర్యశతకాది.

∴ గద్యపద్యమయం కావ్యం చంపూ రి త్యభిధీయతే,

తస్య చ కాకుసంస్పర్శాద్గూఢత్వకృతచారుత్వాతిశయభంగేన గుణీభూతత్వ మేవ. తదేత త్సర్వం మనసి సిద్ధాయావా—అప్రేతేతి.

అథమకావ్యప్రపంచోఽలంకారప్రకరణే భవిష్యతీత్యాహ—చిత్రం త్వితి.

పూర్వం ప్రబంధానాం ధ్వన్యాశ్రయత్వ ముక్తం. తత్స్వరూపస్య లక్షణమంత రేణ దుర్జ్ఞానత్వాత్తన్నిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర మహాకావ్యలక్షణ మాహ—సగరేత్యాదినా. ఏతచ్చ సరనిబంధచతుర్వర్ణఫలచతురోదాత్తనాయకత్వాదీనా ముపలక్షణం. తత్ప్రపంచస్తు కావ్యాదర్శే ద్రవ్యవ్యః.

౬౯-౭౧

చంపూకావ్యం దమయంత్యాది. అఖ్యామికానామ గద్యకావ్య

వక్త్రం చాపరవక్త్రంచ సోచ్ఛాన్వసత్వం చ భేదకమ్,
వర్ణ్యతే యత్ర కావ్యజ్ఞైరసా వాఖ్యాంయికా మతా. 23

† యత్ర వక్త్రాపరవక్త్రీనామానా పృథ్వీశేషా వర్ణ్యతే సో
చ్ఛాన్వసపరిచ్ఛిన్నా ౭౭ఖ్యాంయికా. హర్ష చరితాది.

— తుద్రప్రబంధనిరూపణమ్ —

అథ తుద్రాః ప్రబంధా నిరూప్యంతే.—

యేనకేనాపి తాళేన గద్యపద్యసమన్వితమ్. . . 2౪

జయ త్యుపక్రమం మాలిన్యాదిప్రాసవిచిత్రతం, . .

తదుదాహరణం నామ విభక్త్యప్రకసనయుతమ్. . 2౫

యత్రాదా జయ త్యుపక్రమం మాలిన్యాదివృత్తం రమ్యం పద్యం
నిబధ్యతే, అనంతర మపి చే త్యుపక్రమా ణ్యప్తవాక్యాని సప్రాసాని
విశేషః. తల్లక్షణమూహ—వక్త్ర మితి. ఉచ్ఛాన్వసస్సర్గాది రిప పరి
చ్ఛేదభేదః. భేదక మితి. కథాయా ఇతి శేషః. తదు క్తమభినవగుచ్ఛాచా
రైః—‘ఆఖ్యాంయి కోచ్ఛాన్వసాదినా వక్త్రాపరవక్త్రాదినాయుక్తా. కథా
తు తద్విరహి’ తేతి. దండినా ఘన ‘రుభయోర్నామ మాత్రభేదో న జా
తిభేద’ ఇత్యుపపాదితః—‘తత్కథా ౭౭ఖ్యాంయికే త్యేకా జాతి స్సం
జ్ఞాద్వయాంకి’ తే త్యాదినా. వక్త్రం నామాప్టాక్షరపాదో మాత్రావృ
త్తవిశేషః. అపరవక్త్ర మర్థసమన్వృత్తభేదః. ఉభయోర్లక్షణం తువృత్త
రత్నాకరే—‘వక్త్రం నాద్యా స్స సా న్యతామభే ర్యో ౭నుష్టుభి ఖ్యా
తమ్’. ‘అయుజ ననరలా గురు స్సమేత దపవక్త్ర మిదం నజౌ జరా’ వితి.

* అథ తుద్రప్రబంధే మూదాహరణస్య లక్షణ మూహ—యేన
కేనేతి. తాళేన చంచత్పుటాదినా, గద్యైః క్రమేణ కలిశోత్కలికాపర
పర్యాయే ర్విభక్తివిభక్త్యాభాసాంకితై ర్వాక్యైః, పదైః ప్రతివాక్య
మూదా తత్తద్వాక్యసమానవిభక్తికనాయకనామాంకితైః శ్లోకైశ్చ సమ
స్వితం. మాలిని నామ వృత్తవిశేషః; ‘నినమయయయతేయం మాలిని
భోగిలోక్తే’ రితి లక్షణాత్. 2౪-2౫

అత్ర లక్షణస్య న్యూనత్వా ద్వర్తమానపదానాం చ సంక్షిప్త
త్వా దుభయం వారయ న్వాన్వచ్యే.—యత్రేత్యాదినా. అత్ర సంబో

† కోకాంతరే వాక్య మిదం సోపలభ్యతే.

సతాశాని ప్రతివిభక్తి నిబధ్యంతే, అనంతరం విభక్త్యాభాసాః, తదుదాహరణమ్.

* సంబోధనవిభక్త్యా యత్ ప్రచురం పద్యపూర్వకం,

విముక్తపునరాకృష్టశబ్దం స్యా చ్చక్రవాళకమ్. 2౬

అద్యంతపద్యసంయుక్తా సంస్కృతప్రాకృతాత్మికా,

అష్టభి ర్వా చతుర్భి ర్వా వాక్యై స్సంధసమన్వితా. 2౭

ప్రతిసంధం భిన్నవాక్యరీతి ద్వేషనృపోచితా,

సర్వతో దేవశబ్దాది రేషా భోగావళీ మతా. 2౮

వర్ణ్యమానాంకవిరుదవర్ణనప్రచురోజ్జ్వలీ,

వాక్యాడంబరసంయుక్తా నా మతా బిరుదావళీ. 2౯

తారాణాం సంఖ్యయా పద్వైర్యుక్తా తారావళీ మతా,

ధనవిభక్తి రష్టమీ ప్రబంధాంతే సర్వవిభక్త్యంకితో నవమశ్లోకశ్చేత్త్యాది విశేషాణాం సాక్షిశ్లోకా సాహిత్యచింతామణౌ ద్రష్టవ్యాః. అంతే కవిప్రబంధనామాంకితం పద్యవిశేషం కుర్యాత్. తదుక్తం— 'అంతే ౭నుష్టుభ మార్యాం వా కవికృత్యాఖ్యయా ౭న్వితం, కుర్యాచ్చాటుప్రబంధానా మయం సాధారణో విధి' రితి.

చక్రవాళలక్షణ మాహ—సంబోధ నేతి. పద్యపూర్వక మి త్యనేన గద్యానాం కలికా క్షే నానుప్రవేశ ఉక్తిః. విముక్తస్సక్త పునరాకృష్టో విముక్తపునరాకృష్టః. స్నాతాసలిప్తాదిస త్పూర్వకాలసమాసః. తథాభూత శబ్దో ద్విప్రతాక్షరపదం యస్య తత్తథోక్తం, శృంఖలితదళాద్యంతపద మిత్యర్థః. అత్ర గద్యపద్యయో రావృత్త్యాదిక. మన్యతో ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం— 'ఓజస్విపదభూయిష్ఠ మాద్యంతాశీస్సమన్వితం, చతుర్ధావా ౭ష్టథా వృత్తం చక్రవాళం ప్రచక్ష తే' ఇతి. 2౬

భోగావళీ మాహ—అద్యంతేతి. సంధః పరిచ్ఛేదభేదః. అత్ర భోగోపకరణోద్యానసంసంతనా యకగుణాదివర్ణనం ప్రాయేణ క ర్తవ్యమ్.

బిరుదావళీ మాహ—వర్ణ్యమానేతి. అత్ర స్పష్టకమకులక్రమాగతవిరుదవర్ణనాతిరిక్తం భోగావళీవ ద్ద్రష్టవ్యమ్. 2౭-౨౯

తారావళీ మాహ—తారాణా మితి. సంఖ్యయా సప్తవింశ త్యేత్యర్థః.

ఏవం కవిప్రాధోక్తిసిద్ధాః క్షుద్రాః ప్రబంధా యథాసంభవ మూహ్యః. అథైతేషా ముదాహరణాని విస్తరభయూ. దిహ నోక్తాని.

ఇతి విద్యానాథవిరచితే ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలంకారశాస్త్రే కావ్యప్రకరణం సమాప్తమ్.

సన్వన్యేఽపి చతురుత్తరచతుర్భుద్రాదిచాటుప్రబంధాః కిమితి
స లక్ష్యంతః? ఇత్యాత్రాహ—ఏవ మితి. ఉదాహరణానుక్తా హేతు
మాహ—అథేతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ
కోలచలమల్లి నాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనపిద్యన్య విద్యన్తణే పెద్దయా
ర్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యా
ఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే కావ్యస్వరూపనిరూపణం నామ ద్వితీయ
ప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ నాటకప్రకరణమ్.

అథ నాట్యప్రధానాః ప్రబంధా నిరూప్యన్తే—

—॥ నాట్యస్వరూప నిరూపణమ్. ॥—

తత్ర నాట్యస్వరూపం నిరూప్యతే—

చతుర్విధై రభినయైః సాత్వికాంగికపూర్వకైః,

ధీరోదాత్తా ద్యవస్థాను కృతి ర్నాట్యం రసాశ్రయమ్.

అథ శ్రావ్యప్రంధనిరూపణానంతరం నాటకాదిదృశ్యప్రబంధ నిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి. అభినయ త్యభివ్యసక్తి పదార్థానిత్యభి నయః, పచా ద్యజంతః, 'అభిపూర్వస్తు ణీష్ఠాతు రాభిముఖ్యార్థనిర్ణయే, యస్తా త్వదార్థాన్నయతి తస్తా దభినయస్తన్నత' ఇతి. తైశ్చతుర్విధైః. తత్ర పరగతముఖదుఃఖభావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వం, తతో భవా భవా స్సాత్త్వికాః స్తంభాదయః, తదభినయోఽని మేషనయన త్యాదిః. అంగం హస్తాది, తద్వ్యాపారః పతాకాది గాంగికాభినయః. పూర్వశబ్దేన వాచికాహార్యాభిసయా గృహ్యేతే. అత్రపాత్యాపరపర్యా యం కావ్యనాటకరూపం వాచికం, తదభినయో రసోచితరాగానుషం గాదిః. 'ఆహార్యాభినయో నాట్యోచితాలంకారధారణమ్.' అభినయాది లక్షణంతుసంగీతమాదామణౌ—'అభివ్యంజన్విభావానుభవాద్భిన్నాట కాశ్రయాః, ఉత్పాదయే స్సహృదయే రసజ్ఞానం నిరంతరం. అనుకర్తృ స్థితో యోగోఽభినయ సోఽభిధీయతే, ఆంగికో వాచిక శ్చైవ సా త్వికాహార్యకావితీన చతుర్థా కృత స్తద్జ్ఞై రాంగికోఽంగక్రియోచ్యతే, రాగానుషంగి యద్వాక్యం నాట్య తద్వాచికం స్మృతం, సత్త్వక్రియా సాత్విక స్సాన్య దాహార్యో భాషణాదిక'మితి. ధీరోదాత్తాదినాయకానా మవస్థా ధీరోదాత్తాదయః, అనియతత్వా దవస్థాత్వే మేష తేషాం సజా తిత్వ మిత్యుక్తం నాయకప్రకరణే. తాసా మనుకృతి రనుకరణం, చతు ర్విధాభినయే నాభినేయతాదాత్త్యావత్తి రిత్యర్థః. రసాశ్రయ మితి.

* భావాశ్రయంతు నృత్యం స్యా స్మృతంతాలలయాన్వితమ్.
ఏషా దశరూపకోక్తా ప్రక్రియా.

సృత్తనృత్యయోర్నాటకాద్యంగత్వాదిహస్తరూపనిరూపణాకృతిమ్.
తథోక్తం దశరూపకే.—

* ‘మధురోద్ధతభేదేన తద్వయం ద్వివిధం పునః
లాస్యతాండవరూపేణ నాటకాద్యుపకారకమ్.’

వక్ష్యమాణక్రమేణ వాక్యార్థభూతరసవిషయ మిత్యర్థః అతోఽశ్చ వాక్యార్థాభినయ ఇతి వేదితవ్యం. ‘నట అవస్థందన’ ఇత్యస్మాద్ధాతో రీష చ్చులనార్థా న్న్యత్యయే నాట్య మితి పుష్పత్యై సాత్వికాభినయ బాహుళ్యం సూచ్యతే.

ప్రసంగా స్మృత్యసృత్తయో ర్లక్షణమాహ—భావేతి, భావాః పదార్థభూతా విభావాద్యా ఆశ్రయావిషయత్వేన యస్య తద్భావాశ్రయం. అత ఏవాత్ర పదార్థాభినయో ద్రష్టవ్యః. సృతే ర్గాత్రవిక్షేపవాచినో నిష్ఠాంతా చర్వార్థే యతి నృత్య మితి పుష్పత్యై ఆంగికాభినయ బాహుళ్యం సూచ్యతే. అత ఏవ నాట్యా ద్భేద ద్యోతక స్తుకబ్జః. రసవిషయం సాత్వికబహుళం నాట్యం, భావవిషయ మాంగికబహుళం మూర్ఖాపరపర్యాయం నృత్య మితి వివేకః. సృత్తమితి. గీతాదిపరిమాణావచ్ఛేదః కాలవిశేష, స్తాళ శృంఛత్పుటాదిః. తదుక్తం.—‘కాలో లఘ్వాదిమితయా క్రియయా సమ్మితో మితి, గీతా దేర్విదధత్రాళ సంచ ద్వేధాబుధై స్మృత’ ఇతి. లయోఽపి ‘తాళాంతరాళవర్తి యః కాలోఽసౌలయనాల్లయ’ ఇత్యుక్తలక్షణః కాలవిశేషః. ఏతదుభయాశ్రయం జేశ్యాపరపర్యాయం సృత్తమిత్యర్థః.

అన్యన్యకపోలకల్పితత్వం పరిహరితి—ఏషేతి. సృత్యేత. క్వచిదవాంతరపదార్థాభినయేన శోభాహేతుత్వేన చ నాటకాదా పుషయోగాత్తదంగత్వ మితి విజ్ఞేయం.

తదేతస్సంవాదవ్యాజే నానయోః పునర్దైవిధ్యమాహ—మధురేతి. మధురం లాస్యం, ఉద్ధతం, తాండవ మిత్యర్థః.

— దశరూపకనిరూపణమ్. —

జేన నాట్యేన దశరూపకాణి భవంతి.

* 'నాటకం సప్రకరణం భాణః ప్రహసనం డిమః,

వ్యాయోగ సమవాకారా వీధ్యం కేహమ్మగాద' శేతి.

నాట్యశ్రయత్వే నాభేద ఇతి శంకా న యుజ్యతే;

వస్తునేతృరసాస్తేదాం రూపకాణాం హి భేదకాః.

౨

వస్తుత్రివిధం ప్రఖ్యాతముత్పాద్యం మిశ్రంచేతి.

తథోక్తం దశరూపకే. —

* 'ప్రఖ్యాతోత్పాద్యమిశ్రత్యభేదాత్తత్త్రివిధం మతమ్'. ఇతి.

ఇతిహాసనిబంధనం ప్రఖ్యాతం, కవికల్పిత ముత్పాద్యం, సంకరాయ త్తం మిశ్రం చేతి.

తేనేతి. నృత్యనృత్యోవకృతే నేత్యర్థః. దశరూపకాణితి. నాటి కానట్టకాదీనామత్రైవాంతర్భావా దితి భావః. తత్ప్రకారస్తు దశరూప కే ద్రవ్యవ్యుత్పాద్యః.

నాట్యభేదేఽపివస్తాద్విభేదాద్రూపకభేద ఇత్యాహ—నాట్య శ్రయత్వేనేతి. వస్తు కథాశరీరం, తస్యేతివృత్త మితి నామాంతరం. తదుక్తంభావప్రకారే—'వస్తు ముత్సాహిత్వేనబంధస్యశరీరం కవికల్పితం, ఇతివృత్తంతదేవాహుర్నాట్యభివ్యక్తీవిదాః' ఇతి. తద్వివిధం ఆధికారికం ప్రాసంగికంచేతి. తత్రాధికారః ఫలస్వామ్యం, తద్వా నధికారి. అధికారే నాధికారిణా వా నిర్వృత్త మాధికారికం ప్రధానం. యథా రామాయణే సీతా:రామవృత్తాంతః. ప్రసంగేన నిర్వృత్తం ప్రాసంగికం; అంగభూతం తత్తు ద్వివిధం, పతాకాప్రకరణేతి. తత్ర దూరానువర్తిని కథా పతాకాః; యథా సుగ్రీవాదివృత్తాంతః. అల్పానువర్తిని ప్రకరణి; యథా జటాయుశ్చమరాదివృత్తాంతః.

౩

ఏవ మేక మాధికారికం ద్వివిధం ప్రాసంగిక మితి త్రైవిధ్యం సిద్ధవత్కృత్య పునస్త్రైవిధ్య మాహ—వస్తు త్రివిధ మిత్యాది. ప్రఖ్యాతం మహావీరచరితాది, ఉత్పాద్యం మాలతీ మాధవీయాది, మిశ్ర ముత్తర రామచరితాది. ఏవ మాధికారికపతాకాప్రకరణాని ప్రత్యేకం ప్రఖ్యా

ఏవమాది షస్తుభేదా న్నాయక భేదా ద్రూపకాణాం పరస్పరం భేదః.
తథాహి. —

నాటకేప్రఖ్యాత మితివృత్తం; ధీరోధాత్తో నాయకః; శృంగారవీరరస
యో రస్యతరస్య ప్రాధాన్యం; అన్యేషాం రసానా మంగ త్వేనానుప్రవేశః.

ప్రకరణే ఉత్పాద్య మితివృత్తం; ధీరశాంతో నాయకః; శృంగార
రసస్త్వైవ ప్రాధాన్యమ్.

భాణే ఉత్పాద్య మితి వృత్తం; ధూర్తవిటో నాయకః; శృంగార
వీరయోః సూచనామాత్రసారతా.

ప్రహసనే కల్ప్య మితివృత్తం; పాషండప్రభృతయోనాయకాః;
హాస్యరసః ప్రధానమ్.

డిమే ప్రఖ్యాత మితివృత్తం; దేవగంధర్వపిశాచాదయో ధీరో
ద్ధతా నాయకా స్తే షోడశః; రాద్రరసః ప్రధానం; శృంగారవీరయో
రనుప్రవేశః.

వ్యాయోగే ప్రఖ్యాత మితివృత్తం; ధీరోదతో నాయకః; వీరరసః
ప్రధానమ్.

సనువాకారే దేవాసురాదయో ద్వాదశనాయకాః; వీరరసః ప్రధా
నం; కల్పిత మితివృత్తం ప్రసిద్ధంవా.

వీధ్యాం కల్పిత మితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; శృంగారరసస్య
సూచనామాత్రసారతా.

అంకే ప్రఖ్యాత మితివృత్తం; ప్రాకృతజనో నాయకః; కరుణరసః
ప్రధానమ్.

తాదిభేదభిన్న త్వేన త్రైవిధ్యే వస్తునో నవవిధత్వం విజ్ఞేయం. ఏత దేవా
భిప్రేత్యాహ—ఏవమాదిషస్తుభేదా దితి. దివ్యమర్మోభయాత్మనా షస్తు
సః పునరపి త్రైవిధ్యాంగీకారే తద్వ దన్యైః జహవో భేదాః కల్పయి
తుం శక్యంత ఏవ. లక్ష్యేషు తే స్వయ మేవోపాసీయా ఇతి విస్తరభియా
నేహ పృథగున్వృత్పాద్యంతే.

వస్తాద్దయో రూపక భేదకా ఇత్యుక్తం తద్వివినక్తి—తథా
హిత్యాదిహ. స్పష్టోద్ధః.

ఈమామృగే మిశ్ర మితివృత్తం; ధీరోదాత్తో నాయకః; శృంగార
రస స్వాభాసత్వమ్. .

— సంధిపంచకనిరూపణమ్. —

అథ తేషాం సామగ్రీ నిరూప్యతే—

. తత్ర పంచ సంధయః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

‘* ముఖం ప్రతిముఖం గర్భః సావమర్శోపసంహృతి’ రితి.

సంధిర్నా మైకేన ప్రయోజనే నాన్వితానాం కథానా మవాంతర
ప్రయోజనసంబంధః. తత్ప్రారంభబీజసంబంధో ముఖసంధిః; ప్రయత్న
బిందుసంబంధః ప్రతిముఖసంధిః; ప్రాప్త్యాశాపతాకయో స్సంబంధో
గర్భసంధిః, నియతాప్తిప్రకర్శో స్సంబంధో విమర్శసంధిః, ఫలాగమ
కార్యయో స్సంబంధో నిర్వహణసంధిః. తథాచోక్తం దశరూపకే —

* ‘బీజబిందుపతాకాఖ్యప్రకరీకార్యలక్షణః,

వస్తాద్విభేదా ద్రూపకభేదో నిరూపితః. అధునావస్తేకదేశవిశేష
భూతసంధ్యాదిస్వరూపం నిరూపయతి. — అథేత్యాదినా.

తత్రసమ్మతివ్యాజేన సంధీనాం విభాగ మాహ — ముఖ మితి. సావ
మర్శా అవమర్శసహితా ఉపసంహృతిః విమర్శో నిర్వహణం చేత్వర్థః.

ఏతేషాం సామాన్యలక్షణ మాహ. — సంధి రితి. ప్రయోజన మత్ర
త్రివర్గరూపం ఫలం. తచ్చ ధర్తార్థకామే ష్వేకైకస్యస్వప్యతిరిక్తాభ్యాం
దావ్యాఖ్యాముపసర్జనాభ్యాం వ్యాసేన సమాసేన చ సంబంధే కైవల్యే
చ దాన్వదశవిధం. తదుక్తం — ‘ఫలం త్రివర్గస్తచ్చుద్ధ మేకానేకాను
బంధి’చేతి. తేనైకేన ముఖ్యే నాన్వితానా మితివృత్తఖండనా మవాం
తరైకప్రయోజనసంబంధ స్సంధి రిత్వర్థః. తదుక్తం — ‘ఏకకార్యాన్వితే
ష్వత్ర ఖాంశేషు ప్రయోగతః, అవాంతరైకకార్యస్య సంబంధస్సంధి
రివ్యక్తే ఇతి. అథావస్థాప్రకృతినంబంధే ముఖాదిసంధయో జాయంత
ఇత్యాహ — తత్రేతి.

అత్ర సమ్మతిమాహ — బీజేతి. అర్థప్రకృతయః ప్రయోజనసిద్ధి

ఆరంభయత్నప్రాప్త్యానాయతాప్తిఫలాగమాః.

అర్థప్రకృతయః పంచ పంచావస్థానమన్వితాః,
యథాసంఖ్యేన జాయంతే ముఖాద్యాః పంచసంభయః ఇతి.

— అర్థప్రకృతిపంచకనిరూపణమ్. —

అథారంభాదీనాం లక్షణం నిరూప్యతే—

* ఔత్సుక్యమాత్ర మారంభః ఫలలాభాయ భూయసే. 3

ప్రయత్నస్తు ఫలాప్రాప్తౌ వ్యాపారోఽతిత్వరాన్వితః.

ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం ప్రాప్త్యానాయతా కార్యసంభవః. 4

హేతవ ఇతి కేచిత్. కథాశరీరకారణా నీతి భోజరాజాదయః. తద్విశేషః పూర్వోక్తా బీజాదయః పంచ ఫలసిద్ధయే స్వీక్రియమాణస్య నాయకవ్యాపారరూపస్యాపాయస్య పూర్వోక్తా ఆరంభాదయః పంచావస్థా భవంతి. తదుక్తం—‘అవస్థాః పంచ కార్యస్య ప్రారంభస్య ఫలాప్త్యా రితి. తదేత దుభయసంబంధే పంచసంభయో జాయంతి ఇత్యర్థః. తత్రసాధనత్వా ద్విజ స్యాదా పుషక్షేషః, సాధ్యత్వా త్కార్యస్యాంతే. అవిచ్ఛేదార్థం బిందోస్తయో ర్మధ్యే. పతాకాప్రకారోస్తు బీజకార్యయో ర్మధ్యే. యథాయోగం నివేశ ఇతి విజ్ఞేయం. తత్ర పతాకాయా వికల్పమాహ కోహశః. తన్మతే పతాకాస్థానే ‘అపతాకే నివేశస్సాన్విద్భిందోర్బీజస్యవాక్యచి’ దితి భాషప్రకాశోక్తో విశేషో ద్రవ్యవ్యయః. అపథానాముద్దేశక్రమ సానురక్త్యలబ్ధ స్పష్ట ఏవ. 3

అవస్థా పంచకం క్రమేణ లక్షయతి,—ఔత్సుక్యేతి. కాలాక్షమత్వలక్షణోఽభిలాషప్రకర్ష ఔత్సుక్యం; మాత్రశబ్దోపక్రమమాణప్రయత్నాదివ్యవచ్ఛేదకః, ఫలస్య త్రివర్గరూపస్య లాభాయ న పునః క్షుద్రస్య. అత్ర ఫలగతం భూయస్త్యం లాభ ఉపచర్యతే. నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపాత్మిం చి దుచూచనత్వ మారంభఇత్యర్థః. ఆరంభాదీనాం సర్వేషాం నాటక ఏ వోదాహరణం భవిష్యతీతి లక్షణమాత్ర మత్ర పరీక్ష్యతే—ప్రయత్న స్త్వీతి. ఫలాప్రాప్తౌ వితి సతినప్తమీ. ఫలప్రాప్తౌ వితిపాఠే విషయసప్తమీ. కార్యసంపాదనయోగ్యతాప్రయత్న ఇత్యర్థః. 4

ఉపాయేతి. ఉపాయే నాపాయశంకాయా చ కార్యస్య సంభవః

అపాయాభావతః కార్యనిశ్చయో నియతాప్తికా,
సమగ్రఫలసంపత్తిః ఫలాగమ ఉదాహృతః.

౫

— బీజాదిపంచ నిరూపణమ్. —

అథ బీజాదిపంచకం నిరూప్యతే—

*స్తాకోద్దిప్తః కార్యహేతు ర్బీజం విస్తా ర్యనేకథా,
అవాంతరాధ్యవచ్ఛేదే బిందు రచ్ఛేదకారణమ్.

౬

. ప్రతిపాద్యకథాంగం స్యాత్ప్రతాకావ్యాపిసీ కథా,

సంభావనాప్రతిబంధకోపనిపాతేన శంక్యమానత్వం వ్రాప్త్యాశే త్యర్థః.

అక్షయతి—అపాయేతి. ప్రతిపక్షని వృత్త్యా కార్యనిశ్చయో
నియతాప్తి రిత్యర్థః. సమగ్రేతి. బాధకబాధనేన ఫలవర్యంతత్వా
దార్థం ఫలాగమ ఇత్యర్థః.

౭

అ ధార్థప్రకృతిపంచకం క్రమేణ అక్షయతి—స్తాశేతి. స్తాకోద్దిప్తః స్వ
ల్పోపక్షీప్తః, అనంతర మనేకథా మూలస్కంభశాఖాపలాశాదివన్నా
యకోపనాయకప్రతినియకభేదేన బహుధా విస్తారీ కార్యస్య త్రివర్గ
రూపస్య ఫలస్యయో హేతు స్తద్బీజమివ బీజం; తచ్చక్వచి దాత్మాధీనసిద్ధే
ర్నాయక స్యాత్స్మృత్సాహిత్యకం, క్వచి దమాత్యాధీనసిద్ధే స్తదుత్సా
హిత్యకం, క్వచిదుభయూదీనసిద్ధే రుభయోత్సాహిత్యకం చేతి ద్రష్టవ్యం.
అత్రామాత్యగతోఽపుస్తాహో యాజకవ్యాపారో యజమానస్యేవ
నాయకస్యైవ ఫలం జనయ తీతి బోధవ్యం. అవాంతరేతి. అవాంతరాధ్య
రప్రయోజనైః విచ్ఛేదే సామర్థ్యా త్పరమప్రయోజనస్యేతిభావః. తదవిచ్ఛే
దకారణం బిందుః. తమ క్తంభావప్రకాశే—‘ఫలేప్రదానేవిచ్ఛిన్నే బీజ
స్యా వాంతరీః ఫలైః, తస్యా విచ్ఛేదకో హేతు ర్బిందు రిత్యాహ
కోవాళః ఇతి.

౮

ప్రతిపాద్యేతి. ప్రతిపాద్యకథాయాః ఫలోద్దేశప్రవృత్త్యేవ
ప్రధానభూతాయాః రామూదినాయకవ్యాపారరూపాయా అంగం
తత్సంబంధిత్యా దితి భావః. తదుక్త మాచార్యైః—‘ప్రధానం ఫల
సంబంధి తత్సంబంధ్యంగమివ్యత’ ఇతి. తథాభూతా కథా. సుగ్రీవా
ద్యుపనాయకవ్యాపారరూపా వతాకావ్యాపిసీ త్యనేన ప్రకరీవ్యవచ్ఛేదః.

అవ్యాపిని ప్రకరికా కార్యం నిర్వాహకృత్వే.

2

— ముఖసంస్కరణాపరిమాణమ్. —

అథముఖం నిరూప్యతే. —

*ముఖం బీజసముత్పత్తి ర్నానార్థరససంభవా,

నను పతాకాయా మపి పృథక్స్థల మిచ్ఛంతి శారదాతనయాదయః.
సుగ్రీవాదీనాం తథా దర్శనాత్. నైత న్నన్యాయసహం ; అంగానాం
ప్రధానఫలే నైవ ఫలవత్త్వనియమాదితిచే నైష దోషః; దధ్నేంద్రి
యకామ స్యేత్యాదా వంగభూతానామపి దధ్యాధీనాం ఫలసంబంధం
గీకారాత్. సస్యంగప్రధానఫలయో రేకాశ్రయత్వం దృష్టాంతే.
దార్హంతికే తు స తథేతి వైషమ్య మితి చేన్మైత్రం; ఫలసంతుప్తస్యై
వానుచర స్వార్థక్రియాకారిత్యేన తత్ఫలస్యాపి స్వామిఫలత్వాభిమానా
త్. అవ్యాపినితి. లఘుః ప్రకరః ప్రకరీ, గౌరాదిత్వా స్తీమ్. తదుక్తం.
'స్త్రీ స్వాత్కాచి స్మృణాశ్యాది ర్వివక్షాపచయే యాదీతి. యథా
వుష్పాదిప్రకరః పరేషామేవ వేదికాదీనాం శోభాయై భవతి ఏవ మృతు
వర్ణనజటాయశ్చ)మణాదివృత్తాంతరూపా ప్రక ర్యపి ప్రధానస్యైవ
ఫలం జనయతి స చువ స్పృశ్యేతి గ్రంథాంతరోక్తో విశేషో ద్రష్టవ్యః.
అవ్యాపినితి. విశేషనిషేధ స్తు పతాకోక్తప్రతిపాద్యకథాంగత్వమా
త్రాభ్యసంజ్ఞాపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. కార్య మితి. ప్రధానఫలనిర్వాహకోఽం
తిమః కథావయవః కార్య మి త్యర్థః.

2

, ఇత్థ మవస్థా అర్థప్రకృతయ శ్చ నిరూపితాః. తదుభయయుగళ
పంచక సమన్వయసంభూతసంధిపంచకలక్షణం క్రమేణాహ—ముఖమి
త్యాదినా. ఏతదేవ లక్షణం దశరూపకాదా వప్యక్తం. తత్ర నానా
భూతానా మధానాం ప్రయోజనానాం రసానాం చ హేతు ర్బీజసము
త్పత్తి ర్ముఖసంధి రితి కల్పి ద్వాచిత్యే. నానార్థశబ్దస్య రసవిశేషణత్వ
మంగీ కృత్యానేక ప్రకారప్రయోజనరసహేతు రిత్యన్వయః. మతద్వయేఽపి
సర్వే ష్యపి యాపకేషు లక్షణానుగతీలాభా యార్థశబ్దస్య త్రివర్ణవృత్తి
రిక్తం ప్రయోజనజాతం వివక్షితం. అత ఏవోక్త ముభాభ్యాం. తేనాత్రి
వర్ణఫలే ప్రహసనాదా రసోత్పత్తిహేతో రివ బీజత్వ మితి. భావప్రకాశ

అంగాని ద్వాదశైతన్య బీజారంభసమన్వయాత్.

౮

బీజారంభానుగుణ్యేన ముఖసంధే రంగాని ప్రయోక్తవాని,

ఉపక్షేపః పరికరః పరిన్యాసో విలోభనమ్,

యుక్తిః ప్రాప్తి స్సమాధానం విధానం పరిభావనా,

ఉద్భేదభేదకరణా న్యన్యగ్ధాని యథాక్రమమ్.

౯

== ముఖసంధ్యర్థస్వరూపనిరూపణమ్. ==

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

. బీజన్యాస ఉపక్షేపః; బీజన్య బహూపకరణం పరికరః; బీజనిష్పత్తిః పరిన్యాసః; బీజగుణవర్ణనం విలోభనం; బీజానుకూలసంఘటనప్రయోజనవిచారో యుక్తిః; బీజనుభాగముః ప్రాప్తిః; బీజసన్నిధానం సమాధానం; బీజనుభుక్తిపాతం ర్విధానం; బీజవిషయాశ్చర్యావేశః పరిభావనా; గూఢబీజప్రకాశన ముద్భేదః; బీజానుగుణప్రోత్సాహనం భేదః; బీజానుగుణప్రస్తుతకార్యారంభః కరణం. ఏతాని ద్వాదశముఖసంధే రంగాని. ఏతేషాం మధ్యే ఉపక్షేపపరికరపరిన్యాసయుక్త్యుద్భేదసమాధానానా మావశ్యకత్వమ్.

కారస్త—యదా కామోపయోగ్యత్ర శృంగారో దృశ్యతే రసః, అర్థోపయోగీ వీర స్సన్య ద్వాద్రోపి స్సన్య త్త్వచిత్త్వచిత్. రత్నాక్షరసహిత ధర్మార్థోపయోగీ కరుణో భవేత్, అద్భుతోపి మనః ప్రీతి ప్రదత్వా త్కామ్యసాహ్యకృత్. తే భయానకబీభత్సహస్యాకావ్యేషు యోజితాః, తత్తత్తే శృమనోపుత్తివశా త్ప్రాయస్త్రివర్గగాః, ఇత్యనేన శృంగారాదీనాం యథాయోగం త్రివర్గోపయోగిత్వ భుంగీచ కార. తస్మతే నేకవిధత్రివర్గలక్షణప్రయోజనకరసహేతుత్వం నివక్షితం. లక్షణానుగతీ రపి సులభైవ. యదత్ర యుక్తం త ద్దాహ్యం. అంగానా ముత్పత్తి మాహ—అంగా నితి.

౯

ఉద్దిశతి ఉపక్షేప ఇతి—అన్వధానీతి. సప్తధగ్లక్షణా పేక్షేతిభావః.

తథాపి మందబుద్ధ్యనుగ్రహార్థ ముపక్షేపాదీనాం క్రమేణ లక్షణం ప్రతిజానీతే.—ఏతేషా మితి. కంటకశోధన మంగలక్షణానాం యథాయోగ ముదాహరణప్రదేశ ఏవ కరిష్యామః. మిథః ప్రయోగ క్రమో న వివక్షిత ఇతి వక్ష్యామః.

→* ప్రతిముఖసంధి నిరూపణమ్. ←

అథ ప్రతిముఖసంధిః—

* లక్ష్మ్యలక్ష్మ్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మతం,
బిందుప్రయత్నానుగమా దంగా న్యస్య త్రయోదశ. ౧౦
బిందుప్రయత్నానుగుణ్యేన ప్రతిముఖసంధే రంగాని ప్రయోక్త
వ్యాని.

→* ప్రతిముఖస్థైర్యస్వరూప నిరూపణమ్. ←

* విలాసః పరిసర్ప శ్చ విధూతం శమనర్మణీ,
సర్పద్యుతిః ప్రగమనం విరోధః పర్యుపాననమ్.
పజ్జిం పుష్ప ముపన్యాసో వర్ణసంహార ఇత్యపి. ౧౧
ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

సంభోగవిషయమనోరథో విలాసః; దృష్టనష్టపదార్థానుసరణం
పరిసర్పః; అనిష్టవస్తువిక్షేపో విధూతం; అరత్యుపశమనం శమః; సరి
హానవచనం సర్పః; అనురాగోద్భాబనోద్భావీప్రితి ర్నర్పద్యుతిః; ఉత్తరోత్తర
వాక్యై రనురాగబీజప్రకాశనం ప్రగమః; ఛద్యనా హితాగమననిరో
ధనం విరోధః; ఇష్టజనానునయః పర్యుపాననం; ప్రముఖనిష్ఠురవచనం
పజ్జిం; అనురాగప్రకాశనవిశిష్టవచనం పుష్పం; అనురాగహేతువాక్య
రచనా ఉపన్యాసః; చతుర్వర్ణనిర్వర్ణనం వర్ణసంహారః. ఏతేషాం మధ్యే
పరిసర్పప్రగమనవజ్రోపన్యాసపుష్పాణాం ప్రాధాన్యమ్.

→* గర్భసంధి నిరూపణమ్. ←

అథ గర్భసంధిః—

* గర్భస్తు దృష్టనష్టస్య బీజస్యా స్వేషణం ముహూః,

అథ సాంగం ప్రతిముఖసంధి మాహ—లక్ష్మ్యేతి. కేసచి దంశేన
లక్ష్మ్యత్వ మవరేణాంశే నాలక్ష్మ్యత్వం చేత్కర్కః. ప్రత్యంకనిబద్ధకార్యా
నుకూలానేకప్రయోజనమధ్యే కతిపయానిష్పత్తి ర్లక్ష్మ్యత్వం కతిపయా
నిష్పత్తి రలక్ష్మ్యత్వం చేతి మతాంతరం. తాదృశస్య బీజస్య వ్యక్తిః
ప్రకాశనం ప్రతిముఖ మితి. ౧౦—౧౧

అథ సాంగం గర్భసంధి మాహ—గర్భ ఇతి. ప్రతిముఖసంధౌ ల
క్ష్మ్యలక్ష్మ్యతయా దృష్టనష్టస్య బీజస్యాపాయశంకానుష్పత్త్యా విచ్ఛేదాను

అ స్వాప్త్యాశాపతాకానుగుణ్యే నాంగోపకల్పనమ్. ౧౨
పతాకాప్రాప్త్యాశానుగుణ్యేన గర్భసంధేరంగాని ప్రయోక్తవాన్వి.

→ గర్భసంధ్యజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్. ←

* అభూతాహరణం మార్గో రూపోదాహరణక్రమాః,

సంగ్రహ శ్చానుమానం చ తోటకాధిబలే తథా,

ఉద్వేగ సంభ్రమాక్షేపా ద్వాదశాంగా న్యనుక్రమాత్. ౧౩

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

.. ప్రస్తుతోపయోగిచ్ఛద్భాచరణ మభూతాహరణం; తత్త్వార్థాను
క్షీర్తనం మార్గః; వితర్కప్రతిపాదనవాక్యం రూపం; ప్రస్తుతోత్కర్షాభి
ధాన ముదాహృతిః; సంచితి తార్థప్రాప్తిః క్రమః; † ప్రస్తుతోపయోగి
సమాధానవాక్యం సంగ్రహః; లింగా దభ్యూహన మనుమానం; రోష
సంభ్రమవచనం తోటకం; ఇష్టజనాతీసంధాన మధిబలం; అపకారిజనా
ద్యయ ముద్వేగః; శంకాత్రాసా చ సంభ్రమః; ఇష్టార్థోపాయాను
సరణ మాక్షేపః; ఏతేషాం మధ్యే అభూతాహరణమార్గతోటకాధి
బలాక్షేపణం ప్రాధాన్యమ్.

→ విమర్శసంధినిరూపణమ్. ←

అథ విమర్శసంధిః—

* గర్భసంధౌ ప్రసిద్ధస్య బీజార్థ స్యావమర్శనం,

హేతునా యేన కేనాపి విమర్శ స్సంధి రివ్యతే,

నియతాప్తిప్రకర్యక్తే రంగా న్యత్ర త్రయోదశ. ౧౪

నియతాప్తిప్రకర్యానుగుణ్యేన విమర్శసంధేరంగాని ప్రయోక్తవాన్వి.

→ విమర్శసంధ్యజ్ఞస్వరూప నిరూపణమ్. ←

* తత్రాపవాద స్సంఘేటో విద్రవద్రవశక్తయః,

వృత్తే ర్ముహూః పానః పున్యే నాన్యేషణం గర్భసంధి రితి. అత్ర పతాకా
యా వైకల్పికత్వాత్తదభావవక్షేపి ప్రాప్త్యాశానియత్రైవ. పతాకాస్థా
నేతు బీజబిందోరన్యతరన్య నివేశ ఇత్యనుపద మేవోక్తమ్. ౧౨—౧౩

అథ సాంగం విమర్శసంధి మాహ—గర్భసంధౌ వితి. యేన

† 'ప్రస్తుతోపయోగిసామధానవచన' మితి పాతాన్తరమ్.

ద్యుతిః ప్రసంగ శ్చలనం వ్యవసాయో నిరోధనం,
ప్రరోచనం విచలన మాదానం తు త్రయోదశ.

౧౫

ఏ తేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

దోషప్రఖ్యాపన మవవాదః; రోషసంభాషణం సంఘేటః; వధబంధా
దికం విద్రవః; గురుతిరస్కృతి ర్ద్రవః; విరోధశమనం శక్తిః, తర్జనోద్వే
జనే ద్యుతిః; గురుకీర్తనం ప్రసంగః; ఉపమానం చలనం; స్వశక్తివశంస
నం వ్యవసాయః; త్రోధసంరద్ధానా మన్యోన్యవిక్షేప నిరోధనం; సిద్ధప
ద్భావి శ్రేయఃకథనం ప్రరోచనం; స్వగుణావిష్కరణం విచలనం; కార్య
సంగ్రహ ఆదానమ్.

౧౬

→ నిర్వహణసద్ధినిరూపణమ్.

అథ నిర్వహణసంధిః—

* బీజవంతో ముఖాద్యర్థా విప్రకీర్ణా యథాయథమ్,
ఏకార్థ్య ముపనీయంతే యత్ర నిర్వహణం హి తత్. ౧౭
ఫలాప్తికార్యానుగుణ్యా దంగా న్యన్య చతుర్దశ,

ఫలాప్తికార్యానుగుణ్యేన నిర్వహణసంధే రంగాని చతుర్దశ ప్రతిపాద
నీయాని.

కేనాపి హేతునా త్రోధవ్యసనాదినా అర్థ న్యావహర్షనం పర్యాలోచ
నం త్రోధవ్యసనాదిజన్యో గర్భనిర్భిన్న బీజార్థసంబంధః ఫలప్రాప్త్యవ
సాయాత్మకో విచారనిర్ణయో విమర్శఇత్యర్థః. తదుక్తం—‘గర్భనిర్భి
న్న బీజార్థసంబంధో వ్యసనాదిజః, విచారనిర్ణయో యస్తు స విమర్శ
ఇతి స్మృతః’ ఇతి.

౧౮-౧౯

అథ సాంగం నిర్వహణసంధి మానా—బీజవంత ఇతి. సంసర్గే
మతుప్; బీజయుక్తా ఇత్యర్థః. యథాయథం యథాస్వం విప్రకీర్ణాః, నిజ
స్థానే షూపస్యస్తా ఇత్యర్థః. ఏకో ముఖ్యోఽర్థః ప్రయోజనం యేషాం
తేషాం భావ స్తత్త్వం; యత్ర బీజయుక్తా ముఖసంభ్యాద్యర్థాః పరమ
ప్రయోజనసంబంధం లభంతే, స నిర్వహణసంధి రిత్యర్థః. అతోపక్షేపా
దిషు యత్ర క్వచన కార్యకారణభావసద్భావ స్తత్రైవ క్రిమాంఽంగీ
కర్తవ్యో న త్వన్యత్ర; వస్తుస్వరూపవిచారే క్రమాంగీకారే కారణభా

—|| నిర్వహణసర్వస్వజ్ఞానసహితమ్. ||—

* సంధి ర్విరోధో గ్రథనం నిర్ణయః పరిభాషణం. ౧౭

ప్రసాదానందసమయాః కృత్యాభాషోపగూహనం,

పూర్వభావోపసంహారా ప్రశస్తి శ్చ చతుర్థశ్చ. ౧౮

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

బీజోపగమనం సంధిః; కార్యమార్గణం విరోధః; కార్యోపక్షేపణం గ్రథనం; బీజానుగుణకార్యప్రఖ్యాపనం నిర్ణయః; మిథోజల్పనం పరిభాషా; పర్యుపాసనం ప్రసాదః; వాంఛితార్థప్రాప్తిరానందః; దుఃఖప్రశమనం సమయః; లబ్ధిప్రీతికరణం కృతిః; ప్రకార్యానుమోదన మాభాషణం; అద్భుతార్థప్రాప్తి రుపగూహనం; ఇష్టకార్యదర్శనం పూర్వభాషా; కార్యార్థోపసంహృతి స్సంహారః; శుభశంసనం ప్రశస్తిః.

—|| సరిధిప్రయోజనాని. ||—

ఏవం చతుష్టయ్యంగసమన్వితాః పంచసంధయః ప్రతిపాదితాః.

ఏతేషాం షట్ప్రయోజనాని సంభవంతి. ఏవక్షి తార్థప్రతిపాదనం, గోప్యార్థగోపనం, ప్రకాశ్యార్థప్రకాశనం, అభినయరాగసమ్మద్ధి, శ్చమవాత్ లక్ష్యేషు వ్యుత్క్రమదర్శనాచ్చ. తదుక్తం—‘పస్తునేతృరసాదీనా మానుగుణ్యేన యోజయేత్, ఏవక్షితోఽత్ర నాంగానాం క్రమ ఇత్యేవ నిర్ణయః’ ఇతి. స చ తేషాం ప్రధానపస్తుసంబంధ ఏవ నిబంధనీయ ఇతి వాచ్యం; అన్యథాపిదోషాభావాత్. తదుక్తం నాటకప్రకాశే—‘ఉపక్షేపాదయః ప్రబంధే మృధికారికా వా ప్రాసంగికా వా ప్రయోక్తవ్యాః. యథా సందర్భస్య శోభాయై భవంతి’ ఇతి. ౧౯-౨౦

విభజ్య లక్షితాని సంధ్యంగాని సంఖ్యయా సంకలయ్యోపసంహరితి— ఏవం చతుష్టయీతి.

తత్రాంగానాం ప్రయోజన మాహ—ఏతేషా మితి. అభినయరాగసమ్మద్ధి రితి, అభినయదర్శనేన సామాజికమనోరంజనసమ్మద్ధి రిత్యర్థః. సన్యేతేషాం ప్రయోజనకథన మనుపపన్నం, అంగానాం ప్రధానఫలై నైవ ఫలవత్త్వ నియమా దితి స వాచ్యం; తస్మాద్మత్తఫలవత్త్వే నియతత్వాత్. ఏతత్తు దృష్టం ఫలం. తదుక్తం శృంగారప్రకాశే—‘అంగా

తూరిత్వ, మితివృత్తవిస్తర శ్చేతి.

తతేతివృత్తం సూచ్య మసూచ్యం చేతి ద్వివిధం. అసూచ్య మపి ద్వివిధం, దృశ్యం శ్రావ్యం చ. తత్ర సూచ్యస్య సూచనాక్రమః పంచ విధః. తథోక్తం దశరూపకే—

‘విష్కంభచూళికాంకాన్య ప్రవేశాంకావతారణైః’ రితి. .
ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

నాం వడ్విధం హేయత ద్విష్టం శాస్త్రే ప్రయోజన’ మితి.
ప్రయోజనానా మేతేషాం లక్ష్యే ఘూదాహరణ మూహనీయ మి త్యుపేత్య పున రపి వస్తునో ద్వేధా విభాగ మాహ—తతేతివృత్త మితి. ద్వితీయం ద్వేధా విభజతి—అసూచ్య మితి. తత్ర, నీరసోఽనుచిత స్తత్ర సంసూచోప్య వస్తువిస్తరః, దృశ్యస్తు మధురోదా త్తరసభావనిరంతరః, ఇ త్యాద్యయో ర్యవస్థా ద్రష్టవ్యాశ్రావ్యంచే త్యత్ర చశబ్దః శ్రావ్య గతావాంశరభేదా ననుక్త మశ్రావ్యభేదం చ నముచ్చినోతి. శ్రావ్యం చ సర్వశ్రావ్యం నియతశ్రావ్యం చేతి ద్విధా. ద్వితీయం చ జనాంతిక మప వారితంచేతి ద్విధా. ఏతేషాం లక్షణం తు—‘సర్వశ్రావ్యం ప్రకాశం స్యా దశ్రావ్యం స్వగతం మతం’ ‘త్రివతాకక రేణాన్య సవవార్యాంతరాకథాం, అన్యోన్యమంత్రణం య త్సన్య త్రజ్జనాంతే జనాంతికం. రహస్యం కథ్య తేఽన్యస్య పరావృత్త్యాఽపవారిత’ మితి. త్రివతాకగ్రహణం పతాక స్యా పుష్పలక్షణార్థం. తదుక్తం తద్వేదిభిః—‘త్రివతాకః పతాకశ్చ గండశ్రోత్రం గతః కరః, జనాంతికే రహస్యే చ దోషే శ్రవసే కీర్తితః’ ఇతి. లక్షణం త్వనయో స్సంగీతరత్నాకరే—‘తర్జనీమూలసంలగ్న కుంచితాంగుష్ఠకో భవేత్, పతాక స్సంహతాకారః ప్రసారితతలాగులిః, స ఏవ త్రివతాక సన్న్య ద్వక్రతానామికాంగులి’ రితి. విష్కంభే త్యాదిశ్లోకేశేషః పునః— ‘అర్థోపక్షేపకై స్సూచ్యంపంచభిః ప్రతిపాదయే’దితి. ప్రథమాంకే ప్రస్తా వనానంతరం విష్కంభం కుర్యా దితి భోజరాజః. అన్యత్రాంకద్వయ మధ్య ఇత్యన్యే.

— విష్ణుంభః. —

* వృత్తవర్తివ్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః. ౧౯
సంక్షేపార్థస్తు విష్ణుంభో మధ్యపాత్రప్రయోజితః,
స ద్వివిధః, శుద్ధస్సంక్షేపశ్చేతి. కేవలసంస్కృతపాయ శ్శుద్ధః, సం
స్కృతప్రాకృతమిశ్రిత స్సంక్షేపః.

— చూళికా. —

అథ చూళికా—

* అంతర్యవనికాసంస్థై శ్శూళికార్థస్య సూచనా. ౨౦

యత్ర సేవధ్యతైః పాత్రై రథ స్సూచ్యతే సా చూళికా.

— అంకాన్యమ్. —

అంకాన్యమ్—

* అంకాంతపాత్రై రంకాన్య ముత్తరరాంకార్థసూచనా,
యత్ర పూర్వాంకాంతపాత్రై రుత్తరారాంకార్థ స్సూచ్యతే త
దంకాన్యమ్.

మతద్వయ మవ్యంగీకృత్య తల్లక్షణ మాహ—వృత్తేతి. 'వృత్త
వర్తివ్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః, భూతభావికథాసూచక
ఇత్యర్థః. సంక్షేపార్థః సంక్షేపైకప్రయోజనకః, మధ్యపాత్రే నైకేనానే
కేన వా ప్రయోజితః. తత్రైక మధ్యపాత్రో ౨ సేవమధ్యపాత్రశ్చేతి శుద్ధో
ద్వివిధః. సీచమశ్రస్తు సంక్షేపకవిధః. తదుక్తం—'ఏకానేకకృత శ్శుద్ధః
సంక్షేపో సీచమధ్యమై' రితి. తత్ర సంక్షేపే ౨పి మధ్యపాత్రసంభవాత్తత్ప్ర
యోజితత్వం స విహస్యతే. అతవ వ నాత్ర నాయకపాత్రప్రవేశ ఇతి
నేదిత్యవ్యమ్. ౧౯

చూళికాం లక్షణయతి—అంత రితి. అంతఃప్రధానాయవని
కా అంతర్యవనికా, తత్ర సంస్థా యేమాం లైః, యవనికాంతర్వర్తిభి రప్ర
విప్లరంగై రిత్యర్థః. ౨౦

విశేష్య మధ్యాహృత్య వ్యాచక్షే—యత్రేతి.

అంకాన్యం లక్షయతి—అంకాంతేతి.

యత్ర కుత్రాన్యంకాంతపాత్రై రితి శంకాంకుర ముత్పాటయక
వ్యాచక్షే—యత్ర పూర్వేతి.

→ ప్రవేశక. ←

అథ ప్రవేశకః—

* వృత్తవర్తివ్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః. ౨౧

ప్రవేశకస్తు నాద్యేంకే నీచపాత్రప్రయోజితః,
నీచపాత్రప్రయుక్తః ప్రవేశకః ఆద్యేంకే న యుక్తః.

→ అష్టావతారః. ←

అ థాంకావతారః—

* యత్ర స్యా దుత్తరాంకార్థః పూర్వాంకార్థానుసంగతః. ౨౨

అసూచితాంకపాత్రాం త దంకావతరణం మతం,

ఏభి స్సూచ్యం నూచయిత్వా దృశ్య మంక్తేః ప్రదర్శయేత్.

→ అష్టావతారాప నిరూపణమ్. ←

త త్రాంకస్వరూపం నిరూప్యతే—

* ప్రత్యక్ష నేతృచరితో బిందువ్యక్తిపురస్కృతః,

ప్రవేశకం లక్షయతి—సృతేతి. నీచపాత్రై శ్చేటిప్రముఖై రేకేన
ద్వాభాం బహుభి ర్వా మధ్యమా సంక్లిరై ర్వృత్తవర్తివ్యమాణానాం,
పూర్వోత్తరాంక శేషాణా మేవేత్యర్థః.

అత ఏవాన్య విష్కంభన త్ప్రధమేంకే న ప్రవేశ ఇత్యాహ—
నాద్యేంక ఇతి. ౨౧

అంకావతారం లక్షయతి—యత్రస్యాదితి. పూర్వోత్తరాంకా
ర్థయో ర్విష్కంభాదివిచ్ఛేదేన న భావ్య మితి భావః. అసూచితేతి. పూ
ర్వాంశవర్తినా మేవ పాత్రాణా మత్రానుప్రవేశా న్న త త్సూచన మితి
భావః. 'అంకాభ్యంతరభావిత్య మంకాస్యాంకావతారయోః భవే దంక
బహిష్కారో విష్కంభే చ ప్రవేశకే. ఉభయం చూళికాయాం తు
యథాయోగ మితి స్థితి' రితి. ౨౨—౨౩

'దృశ్య మంక్తేః ప్రదర్శయే'దిత్యుక్తం. తత్ర కీవృత్తాంక? ఇత్యా
కాంతాయా మాహ—త త్రాంకేతి. ప్రత్యక్షం రంగప్రవేశేన సాక్షాన్ని
ర్దిశ్యమానం నేతృచరితం నాయకవ్యాపారో యత్ర స తథోక్తః, బిందు
వ్యక్తిపురస్కృతః, బిందునూచనార్థం పరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. నానాప్రకారా
ర్థానా మనేకావాంతరప్రయోజనానాం సంవిధానానాం కథాసన్నివేశ

అంకో నానావ్రకారాన్ధనవిధానరసాశ్రియః.

౨౪

అముఖనిరూపణమ్.

అథాముఖం నిరూప్యతే—

* సూత్రధారో నటీం బూరితే మారిషం వా విదూషకం,

విశేషాదీనాం 'రసానా మంగభూతానా మంగినో వా రసస్య చ, నచా తిరసతో దూరం వస్తు విచ్ఛిన్నతాం నయేత్. రసంవా న తిరో దధ్యా ద్వస్త్యలంకారలక్షణై' రిత్యై క్తరీత్యా పరస్పరానువమర్దినా మాశ్ర యాః అతాం కే— 'దూరాధ్యానం వధం యుద్ధం రాజ్య దేశాదివిప్లవం, సంరోధం భోజనం స్నానం సురతం చానులేపనం. అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాని న నిద్రిశేత్, నాధికారివధః క్వాపి త్యాజ్య మావశ్యకం న చ. అధికారవధస్యాపి క్వచిత్సాన్య త్కల్పనార్హతా, అర్వా క్షికారా త్స పునః ప్రత్యుజ్జీవిష్యతే యది. నాయకస్య యదేకాహచరితప్రతిపాద కః, ఏకప్రయోజనాశ్లిష్ట స్తత్రైవానన్న నాయకః, విదూషకాదిభిః పాత్రై ర్యోజ్య స్తి చిత్తురై రపి, సమస్తపాత్రనిష్కామా వసానోఽంకోభిః ధీయతే ఇత్యాదిప్రతిపాదితా ప్రాచీనాలంకారికపద్ధతి రనుసరణీయా. ౨౪

ఏవం సూచ్యాసూచ్యవస్తుఖండప్రతిపాదక మంకపిష్కంభాదికం స్వరూపతో నిరూపితం. అథ సర్వస్యాఽపి కావ్యార్థస్య సూచికా భార తీచ్ఛత్తి ర్నిరూపణీయా. తస్యా శ్చ త్వార్యంగాని, ఆముఖం ప్రరోచనా వీధిః ప్రహసనం చేతి. తత్ర వీధీప్రహసనయోః ప్రాయేణ ప్రబంధాదా వనుదాహరణేన కృతాకృతత్వా ద్దశరూపకమధ్యే ప్రాధాన్యేనాపి సతి తత్వా చ్చ తల్లక్షణం ప్రాచీనాలంకారమార్గేణ తత్రైవ భవిష్యతీ త్యుపేక్ష్యల్పవక్తవ్యం ప్రరోచనా ముదాహరణసమయ ఏవ దర్శయి వ్యక్ సంప్రతి సాజ్ఞాస్యాముఖస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే— అథేతి.

తత్ర పరుషవిశేషప్రయోజ్యసంస్కృతప్రధానో వాగ్వాప్యపారో భారతీ. ప్రస్తుతార్థప్రశంసనేన శ్రోతృణాం ప్రవృత్తుస్సృజితరణం ప్రరో చనా. తదుక్తం— భారతీసంస్కృతప్రాయో వాగ్వాప్యపారో సరాశ్రయః, ఉన్ముఖిరణం తత్ర ప్రశంసాతః ప్రరోచనేతి. ఆముఖవిశేషః ప్రస్తావనేతి కేచిత్. ప్రస్తావనావిశేష ఆముఖ మి త్యపరే. అస్యైవపర్యాయః ప్రస్తావ నేతి దశరూపకకారః, తస్మత్తానుసారేణ లక్షణ మహా— సూత్రధార

స్వకార్యప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్త్యా యత్ర దాముఖమ్. ౨౫
ప్రస్తావనా వా యత్ర స్యా త్కథోద్ఘాతః ప్రవర్తకం,
ప్రయోగాతిశయ శ్చేతి తీర్ణ్యంగా న్యాముఖస్య తు. ౨౬

*** ఆముఖాద్ధస్వరూపనిరూపణమ్. ***

ఏమా మంగానాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

* స్వేతివృత్తసమం వాక్య మర్థం వా యత్ర సూత్రిణః,
గృహీత్వా ప్రవిశే త్పాత్రం కథోద్ఘాతో ద్విధైవ సః. ౨౭

ఇతి. ద్వీ వత్ర సూత్రధారా. ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః, ఇతరస్తు నట
స్థాపకాద్యవరపర్యాయః పూర్వసూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనా
ప్రవర్తకః. అత్రేతే నటీమారిమాదిసంభాషణా దయ మేవ వివక్షితః. అస్య
గృహీణీ నటీ, మారిమః పారిపార్శ్వీకః, నర్తనచిహ్నో విదూషకః. ఏతేషాం
లక్షణాని భావప్రకాశే—‘ఆసూత్రయః’ గుణా న్నేతుః కవే రపి చ వస్తు
నః, రంగప్రసాధనప్రౌఢ సూత్రధార ఇహోదితః. చతురాతోద్యభే
దజ్ఞా తత్కృతాను విశారదా, శరణాభినయజ్ఞా చ సర్వభాషావిచక్షణా.
నటానుయోక్త్రీ కృత్యేషు నటస్య గృహీణీ నటీ, భరతే నాభినీతం
యో భావం నానారసాశ్రయం. ఫరిష్కరోతి పార్శ్వస్థః స భవే త్పారి
పార్శ్వీకః, తదాత్మప్రతిభో నర్మచతుర్భేదప్రయోగవిత్. వేదవి న్నర్మ
వాదీ యో నేతు స్స స్వాస్య ద్విదూషకః’ ఇతి. స్వకార్య మభిమతరూపక
ప్రయోగేణ పరిషదారాధనాత్మకం ప్రస్తుతం కావ్యార్థరూపం వస్త్యాది
చతుష్టయం తదాక్షేపిణ్యా ఉభయప్రతిపాదికయే త్యర్థః. అత ఏవ
చిత్రోక్త్యా నాట్యాదికం యద్బ్రూతే త దాముఖ మిత్యర్థః. తదుక్తం—
‘పూర్వరంగం విధాయాదా సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః
కావ్యార్థం స్థాపయే న్నటః. దివ్యమూర్త్యే స తద్రూపో మిశ్ర మన్యతర
స్తయోః, సూచయే ద్యస్తు బీజం వా ముఖం పాత్ర మథాపివా’ ఇతి. స్థాప
కోదివ్యం వస్తు దివ్యో భూత్వా మూర్త్యం వస్తు మర్త్యో భూత్వా
మిశ్రం వ స్తూభయో రన్యతరో భూత్వా సూచయే దిత్యర్థః. ౨౫-౨౬

అథాముఖాంగత్రయే కథోద్ఘాతం లక్షయతి—స్వేతి. పాత్రం
కర్తృ; సూత్రిణ సూత్రధారస్య వాక్య మర్థం వాక్యార్థం వా. ౨౭

ప్రస్తాయమానకాలస్య గుణవర్ణనయా స్వతః,
 ప్రవిశే త్సుచితం పాత్రం యత్ర త త్స్వా త్ప్రవర్తకం. ౨౯
 ఏషోఽయ మి త్యుపక్షే పా త్సుత్రీధారప్రయోగతః,
 పాత్రప్రవేశో యత్రాయం ప్రయోగాతిశయో మతః. ౩౦
 వీధ్యంగా న్యాముఖాంగత్వా దుచ్యంతే ౭త్ర స్వభావతః,
 ఉద్ధాత్యకావలగితే ప్రపంచత్రిగతే ఛలం. 30
 వాక్యేశ్యధిబలే గండ మవస్యందితనాళికే,
 లసత్ప్రలాపవ్యాహరమ్మద వాని త్రయోదశ. 3౧

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

గూఢార్థపదపర్యాయమాలారూపేణ ప్రశ్నోత్తరమాలారూపేణ
 చోద్ధాత్యకం ద్వివిధం. అవలగితమపి ద్వివిధమ్.

ప్రవర్తకం లక్షయతి—ప్రస్తాయమానేతి. కాలస్య ఋతుం కంచి
 దుపాదాయేతి వచనప్రాప్తస్య శరద్వసంతాదే గుణవర్ణనయా ఆసన్న
 ప్రవేశ పాత్రసామ్యేనేతి భావః.—‘ప్రకటితరామాంభోజః కాళికవాగ్లక్ష్మ
 ణానందీ, సురచాపనమన హేతో రయ మవతీర్ణ శృరత్సమయః’ ఇత్యత్ర
 రామలక్ష్మణ విశ్వామిత్రాణాం శరద్వర్ణనసామ్యేన ప్రవేశకథనా
 త్ప్రవర్తకం. ౨౯

ప్రయోగాతిశయం లక్షయతి—ఏష ఇతి. ఏత దిదమో రన్యతర
 శబ్దప్రయోగే ణోపక్షే పా దిత్వర్థః. ౩౦

స వ్యసంతర ముద్ధాత్యకాదీని వీధ్యంగా న్యుచ్యంతే; కథం తేషా
 మ్మాముఖే సంగతి? రిత్యాశం క్రోధయేషా మంగానాం మభేదా ధవిరోధ
 ఇతి సంగమయ న్నాహ—వీధ్యంగా నీతి. నచైవం వీధ్యాముఖయో
 రంగినో ర్నామమాత్రభేద ఇతి శంకనీయం. వీధ్యాం కథోద్ధాతాదివిశే
 షాంగవికలత్వం సూత్రధారాదిసంబంధవైధుర్యం ఉద్ధాత్యకాదిసర్వాం
 గావశ్యకత్వం పాక్షికప్రాధాన్యం చ ఆముఖే పునరేత ద్వైరూప్య మి
 త్యనయో రత్యంతవిలక్షణత్వాత్. అథ సాధారణాంకా న్యుద్దేశపూర
 కం లక్షయతి—ఉద్ధాత్యకేత్యాదినా. 30-3౧

* యత్రైకత్ర సమావేశా త్కార్య మన్యత్ర సిద్ధ్యతి,
వస్తునోఽన్యత్ర వా య త్సన్య ద్విధాఽవలగితం మతం. ౩౨

అన్యకార్యచ్ఛద్మనా అన్యకార్యకరణం; అన్యకార్యప్రసంగాత్ప్ర
కృతకార్యసిద్ధిశ్చ; అసద్భూతం మిథస్తోన్త్రం ప్రపంచః; త్రిగతం ద్వివిధం
పూర్వరంగాంగం ప్రస్తావనాంగం చేతి. పూర్వరంగే నటాదిసల్లాపోఽత్ర
తు సామ్యా దనేకార్థయోజనం త్రిగతం. ప్రియసద్భుతై ర్వాక్తై
రప్రియై ర్విలోభనం ఫలం; సాకాంక్షస్యాపి వాక్యస్య నివర్తన
ముక్తిప్రత్యుక్తిరూపేణ వాక్కేళి ద్వివిధా. స్పర్ధయాఽన్యోన్యవా

అన్యోన్యాలాపే గూఢార్థపదం తతః పర్యాయశ్చేత్సేవ మే
కా మాలాప్రశ్నోత్తరం చేతి ద్వివీతీయా. ద్వేధాఽవలగిత మిత్యాహ—
అన్యకా ర్యేతి. పూర్వత్ర ప్రకృతకార్యసిద్ధేః ప్రయత్న పూర్వకత్వ ము
త్తరత్ర ప్రాసంగికత్వం చేత్యర్థః. అసద్భూతం వారదార్యాదిప్రసంగేన
దుష్టం; పూర్వాచార్యాస్తు స్తోత్రం హాస్యేన విశేషం—‘అసద్భూతం
మిథ స్తోన్త్రం ప్రపంచో హాస్యకృ న్మతః ఇతి. త్రిగతం ద్వివిధం. తత్రై
కం పూర్వరంగాంగ మపర మాముఖాంగ మితి వివేచ న్నుభయోః
క్రమేణ లక్షణ మాహ—పూర్వరంగ ఇతి. నటాదిసల్లాప ఇత్యత్రాది
గ్రహణా న్మారిషనూత్రధారా గృహ్యేతే. తదుక్తం భావప్రకాశే పూ
ర్వరంగప్రస్తావే—‘సూత్రధారో నటశ్చైవ తథా నై పారిపార్శ్వకః,
సల్లాపం యత్ర కుర్వంతి తదేవ త్రిగతం స్మృత’ మితి. అత్ర త్వితి. ప్రస్తా
వనాథూం. సామ్యా దితి. శబ్దసామ్యా దిత్యర్థః. తదుక్తం దశరూపకే—
‘శ్రుతిసామ్యా దనేకార్థయోజనం త్రిగతం త్విహ, నటాదిత్రితయా
లాపః. పూర్వరంగే తదివ్యతే’ ఇతి. ఫలం వ్యక్తం. సాకాంక్షస్యేతి. నివ
ర్తనం † ఉపరిప్రస్తుత మోన్నమశ్శివా యేతివ దితి భావః. ఉక్తేః ప్రత్యు
క్తి రుక్తిప్రత్యుక్తిః. అత్ర ద్విత్రి రితి శేషం ప్రాంచః పూరయంతి. అ
న్యోన్యవాక్యేతి. పరస్పరసామర్థ్యప్రకాశకవాక్యాధిక్య మిత్యర్థః. సహసో
క్యాధిక్య మధిబలం; సహసోదితం ప్రస్తుతవిరోధి గండం; రసవత్కా దుక్తా

† ‘కులశోకహరం కుమార మేకం కుహనాభై రవిపరజోన్ముఖాభ్యాం, ఉపహూ
యకృతాదరం పితృభ్యో ముపరిప్రస్తుత మోన్నమశ్శివాయ’ ఇతి మహేశ్వరానందే.

స్వభావాభ్యాస మవస్థందితం; సోపహాననిగూఢార్థప్రహేళికా నాళికా; అసంబంధకథాప్రాయః ప్రలాపోఽసత్ప్రలాపః; అన్యార్థం హాస్య లోభకరం వచనం వ్యాహరః; దోషాణాం గుణత్వప్రతిపాదనం మృదవం. ఏతేషాం మధ్యే యథానంభవం కాని చి త్ప్రస్తావనాయాం ప్రయోక్తవ్యాని.

→ దశరూపకస్వరూప నిరూపణమ్. ←

అథ దశరూపకాణాం స్వరూపం నిరూప్యతే. తత్ర:—

→ నాటకమ్. ←

* సాంగై ర్ముఖప్రతిముఖగర్భమర్శోపసంహృతైః,

దిత మవిమృశ్యోక్తం ప్రస్తుతవిరోధి గండం; అర్థభేదేన ప్రస్తుతోపయోగి గండ మితి కేచిత్. తదుక్తం—‘గండం ప్రస్తుతసంబంధి భిన్నార్థం సహ సోదిత’ మితి. రసవళాదితి. ఉక్తేన సంబధ్యతేన తు వ్యాఖ్యానేన. సోప హాసేతి. సిగూఢో గోపితో బాహ్య ఆభ్యంతరో వా ముఖ్యాభ్యో యత్ర సా తథోక్తా. అత ఏవ అంతర్లాపా బహిర్లాపా చేతి ద్వివిధా ప్రహేళికా. తదుక్తం విదగ్ధముఖమండనే—‘వ్యక్తికృత్య క మ వ్యర్థం స్వరూపార్థ స్య గోపనాత్, యత్ర బాహ్యంతరా వర్థా క ధ్యేతే సాప్రహేళి’ కేతి. ప్రలాప ఇతి. రసస్వప్నాద్వైతవాదిప్రయుక్త ఇతి కేవలః. అత ఏవ నా య మసంగతిర్నామ వాక్యదోషః. అన్యార్థ మి త్యర్థాంతరోద్దేశేన హాస్యప్రలోభకారీ త్యర్థః. దోషాణా మితి. వైపరీత్య న్యా ప్త్యుపలక్షణ మేతత్. తదుక్తం—‘దోషా గుణా గుణా దోషా యత్ర స్త్యుష్మద వం హి త’దితి. ఏతేషా మంగానాం కా ర్తేన్నైన ప్రియోగనిర్బంధో సా న్రిత్యాహ—ఏతేషా మితి.

రూపకోపోద్ఘాతరూపం ప్రస్తావనాం నిరూప్య సంప్రతి రూపక స్వరూపనిరూపణం ప్రతిపాదితే—అథేతి. తత్ర సర్వప్రకృతిత్వేన ప్రధా నస్య నాటకస్య స్వరూప మాహ—సాంగై రితి. యత్రేతథ మిదం క ర్తవ్య మితి కృతాన్నింగసమేతప్రధానోపదేశ సాన్నిప్రకృతిః. యథా దర్శపూర్ణ మాసాదిః. కృతాన్నింగోపదేశాభావే అన్యత సిద్ధాంగాకాంతాయాం తద్వ దిదం క ర్తవ్య మి త్యేతి దేశేన య త్రానుపదిష్టాంగపరిపూరణం

పూర్వం ప్రకృతి రణ్యేషా మాధికారికవృత్తవత్.

32

వీరశృంగారయో రేకః ప్రధానం యత్ర జ్యేష్ఠతే,

ప్రఖ్యాతనాయకోపేతం నాటకం తదుదాహృతం.

33

తత్ర) నాందీస్వరూపం నిరూప్యతే:—

— నాన్దిస్వరూపనిరూపణమ్. —

* అర్థత శృబ్ధతో వాపి మనా కాక్వాన్ధనూచనం,

యత్రాప్రభి ర్వాదశభి రష్టదశభి రేష వా.

ద్వావింశత్యా పదై ర్వాపి సా నాన్ది పరిశ్రితా.

34

సా వికృతిః. యథైంద్రాగ్నాదిః. తద్వ దత్రాపి సంచిపంచకాంగాదికృ
తోన్నపదేశేన పరిపూర్ణత్వా దాతిదేశికాంగయోగేన వికృతిభూతా
నాం ప్రకరణాదీనాం నాటకం ప్రకృతిః తదేత దాహ—ప్రకృతిరణ్యేషా
మితి. ఫలస్వామ్య మధికారః; తద్వా సధికారి. అధికారేణాధికారిణా
వా నిర్వృత్త మాధికారికం ప్రధానం. వృత్తశబ్దే నాత్ర ప్రఖ్యాత
ముచితం చేతి వృత్తం వివక్షితం. తద్వక్త మిత్యర్థః. ప్రధాన మిత్యనేన
రసాంతరాణా మంగత్వే నానుప్రవేశ స్సూచ్యతే. ప్రఖ్యాతో రామాయ
ణాదిప్రసిద్ధః నాయకో ధీరోదాత్తో రాజ్ఞి ర్దివ్యోవా. తదుపేతం
నాటకం. ఏవ మేవో క్తం దశరూపకే—‘అభిగమ్య గుణైర్భుక్తో ధీరో
దాత్తః ప్రతాపవాన్, క్షిప్రికామో మహోత్సాహ స్త్రయ్యాస్త్రా
మహీపతిః. ప్రఖ్యాతవంశో రాజ్ఞి ర్దివ్యో నా యత్రనాయకః, తత్ప్రఖ్యా
తం విధాతవ్యం వృత్త మత్రాధికారికం. యత్రానుచితం కించిన్నాయ
కస్యరసస్య వా, విదుద్ధం త త్పరిత్యాజ్య మన్యథా వా ప్రకల్పయే’దితి.

పూర్వరంగో నామ నాటకాదా కర్తవ్యః ప్రత్యూహపరిపంథీ
కర్మవిశేషః. తదుక్తం—‘యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోప
శాంతయే, కుశీలవాః. ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగ స్స కీర్తితః’ ఇతి. తస్య
ప్రత్యాహారాదీని ద్వావింశతి రంగాని. తస్మిన్దేవశ్యం కర్తవ్య
నాందీ. తదుక్తం బాదరాయణేన—‘యద్య ప్యంగాని భూయాంసి
పూర్వరంగస్య నాటకే, తథా ప్యవశ్యం కర్తవ్య నాందీ విఘ్నోపశాం
తయే’ ఇతి. అతస్తస్మిన్రూపం నిరూప్యత ఇత్యాహ—తత్రనాందీతి.

నాటకాదిరూపకాణా మాదా విహితం పద్యం నాందీ త్యుచ్యతే. వేణీసంహారే ఒప్తపదా నాందీ. అనర్హరాఘవే ద్వాదశపదా. బాలరా మాయణే ద్వావింశతిపదా. కైశ్చి న్నాంద్యాం పదనియమో నాభ్యు పగతః. నాంద్యంతరం ప్రవిష్టేన సూత్రీధారేణ రంగప్రసాధనపుర స్సరం భారతీవృత్తాశ్రియణేన శ్లోకైః కావ్యార్థ స్సూచనీయః తథో క్తం దశరూపకేః—

• ‘రంగం ప్రసాద్య మధురైః శ్లోకైః కావ్యార్థస్సూచకైః,

ఋతుం కం చి దుపాదాయ భారతీం వృత్తి మాశ్రయేత్’ ఇతి.

ఏషా ప్రక్రియా నాటక సైన్య ముఖ్య —

‘చంద్రనామాంకితా ప్రాయో మంగళాధ్యపదోజ్జ్వలా, ఆశీర్వామస్మి) యావస్తునిరేద్యో వాప్రకల్ప్యతే’ ఇత్యాదివిశేషోఒప్యత్ర ద్రష్టవ్యః. 3ర

అసాధారణత్వ మస్యా నివారయ న్వాచప్తే—నాటకాదీతి. స్పష్ట మన్యతే.

అనంతరకర్తవ్య మాహ—నాంద్యంతర మితి. సూత్రధారేణ ద్వితీయేన రంగప్రసాధనం నామ సభావతా వుపవిష్టే రంగప్రవిష్టసాం ప్రదాయికసంపాదితో యవనికాపగమావిర్భూతపాత్రవిశేషప్రకీర్ణ పుష్పాంజలపరిష్కృతో నృత్తగీతవాద్యవిశేషప్రయోగః, కేవలగీతవాద్య విశేషప్రయోగో, గీతాదే ర్కైకకళః ప్రయోగో వా. ఏతచ్ఛ్రీ—‘సంగీత జ్ఞైర్బుధై స్సార్థం నాఢ్యకే ప్రేక్షకే స్థితే, ప్రవిశ్య రంగభూమి తేతిష్ఠంత స్సాంప్రదాయికాః’ ఇత్యాదినా సంగీతరత్నాకరే ప్రపంచితం. తదపేక్షా యాంత్రైవ ద్రష్టవ్యం. భారత్యా లక్షణ ముక్తం. అత్రార్థే సంవాద మాహ—రంగ మితి. అత్ర స్వోక్తిసంవాదవాక్యగతయోః కావ్యార్థ సూచనభారతీవృత్తాశ్రియణయో రుద్దేశ్యవిధేయభావవైరూప్యం ఫల భేదాభావా న్న దోషా యేతి ద్రష్టవ్యం. ‘నాటకే ఒంకా న కర్తవ్యాః పంచన్యూనా దశాధికాః’ ఇతి. అస్యా స్సమగ్రాస్య అసాధారణత్వ మాహ—ఏషేతి. ముఖ్య నియతే త్యర్థః.

— ప్రకరణమ్. —

అథ ప్రకరణమ్.—

* ఉత్పాద్యేనేతివృత్తేన ధీరశాంతపరీక్షానకం,
శేషం నాటకతుల్యంగం భవేత్ప్రకరణం హి తత్. 31

— భాణః. —

అథ భాణః.—

* భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం శౌర్యసాభాగ్యసంస్తవైః,
నూచ్యేతే వీరశృంగారా విటేన నిపుణోక్తినా. 32
కల్పితే నేతివృత్తేన ధూర్తచారిత్రవర్ణనం,
ఏకోఽంకోముఖనిర్వాహా యత్యే భాణః సు సమ్మతః. 32

ప్రకరణం లక్షయతి.—ఉత్పాద్యేనేతి. ఇతివృత్తే నోపలక్షితం శేషం వస్తు. నాటకతుల్య స్వంగా న్యాముఖాదీని యత్ర తత్తథోక్తం. అయ మతిదేశోయథాయోగ ముత్తర త్రాప్యనుషంజనీయః. ధీరశాంత ప్రధానక మి త్యత్ర ప్రధానగ్రహణ ముద్దేష్టవ్యధర్మాంతరనూచకం. తాని చ దశరూపకే—‘అథ ప్రకరణే వృత్త ముత్పాద్యం లోకసంశ్రయం, అమాత్యపిప్రవణిజా మేకం కుర్యాచ్చ నాయకం. ధీరప్రశాంతం సాపాయం ధర్మకామార్థతత్పరం, శేషం నాటకవత్సంధిప్రవేశకరసాదికం.’ విపదంతరితార్థసిద్ధి స్సాపాయః; కించ ‘తే’ధాత్యే నాయకా జ్ఞేయాకులస్త్రీ గణికోభయం, తద్వశా ద్యూపకం తే’ధా తృతీయం ధూర్తసంకులం. గణికా ప్రాకృతం బ్రూతే కులస్త్రీ సంస్కృతం తథా ఇతి. విశృత్త్యం తరాపేక్షయా సంధ్యాదీనాం ప్రకరణ కరణా త్ప్రకరణం.

భాణం లక్షయతి.—భారతీ. శౌర్యసాభాగ్యయో స్సంస్తవైః ధూర్తాః ద్యూతక రాదయః శేషం చారిత్రం స్వేనాన్యేన పాఠసభూత మితి శేషః. స్పష్ట మన్యత్. ‘ఏకపాత్రప్రయోజ్యేఽస్మిన్ కుర్యా దాకాశ భాషితం, అన్యేనానుక్త మప్యన్యో వచ శ్చుత్యే వ యద్వదేత్. ఇతి కింభవ సీత్యే తర్భవే దాకాశభాషితం, లాస్యాంగదశకం చాత్ర యోజ్యం గేయపదాదికం. భావప్రకాశికా ద్యేషు తత్ప్రేమచః పరీక్ష్యతాం, అత్రోపరమ్య తేఽస్తాభి రతివిస్తరభీషభిః’. యత్రైక ఏవ విట స్పష్టకృతం పరకృతం చా భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం భణతి స భాణః. 32-32

— ప్రహసనమ్. —

అథ ప్రహసనమ్. — .

*యత్ర సంధ్యంగవృత్త్యంగవర్జనం భాణవన్తతం,
హాస్యో రసః ప్రధానం స్యాద్భవే త్ప్రహసనం హితత్. 3౮
తచ్ఛ త్రివిధం. శుద్ధవైకృతం సంకీర్ణం చేతి. తత్రీశుద్ధమ్. —

*పాపం డవిప్రప్రభృతిచేటిచేటసమాకులం,
వేషభాషాదిసహితం శుద్ధం హాస్యవచోన్వితమ్. 3౯

అథ వైకృతమ్. —

*కాముకాదివచోవేషైః పండకంచుకితాపసైః,
ప్రహాసాభినయప్రాయం వైకృతం తత్ప్రకీర్త్యతే. ౪౦

అథ సంకీర్ణమ్. —

య ద్వీధ్యంగై స్సమాకీర్ణం సంకీర్ణం ధూర్తసంకులమ్.

ప్రహసనం లక్షయతి. — యత్రేతి. హాస్యవచఃప్రచురత్వా
దిదం ప్రహసన ముచ్యతే. తత్ర శాక్యశ్రోత్రియాదివేషభాషావిశిష్టం; శు
ద్ధం; చిటకాముకవృద్ధకంచుకిప్రముఖవచోవేషానుకారి వైకృతం; వీధ్యంగ
విశిష్టం ధూర్తచేష్టితసంకులం సంకీర్ణం. 3౮

తదేత త్రివిధం విభజ్య క్రమేణ లక్షయతి. — తచ్ఛేత్యాదినా.

తత్రశుద్ధ మాహ. — పాపం చేతి. పాపండా శ్వాశ్యాదయః
విప్రా జాతిమాత్రోపజీవినోఽత్యంత మృజవో వా. ప్రభృతివచేన తా
దృశా ఏవ వైశ్యాదయో గృహ్యంతే. చేట్టాదయో లక్షితచరాః
ప్రధానభూతహాస్యరసవిభావభూతై రేతై స్సమాకులం వేషభాషాది
సహిత మితి అర్థాదేతేషా మేవేతి గమ్యతే. 3౯

వికృతమాహ. — అథేతి. కాముకాదయో భుజంగాద్యాః,
తేషాం వచోవేషా యేషాం తై స్తథోక్తైః. తథా పాపం డకంచుకితాప
సై స్తద్వేషభాషాయుక్తై రే వాన్విత మితి శేషః. ౪౦

సంకీర్ణమాహ. — య దితి. వీధ్యంగై రుష్టాత్మకాదిభిః, ధూర్తా
శ్చోరమృతకరాదయః. ౪౧

— డిమః. —

అథ డిమః.—

*యత్ర వస్తు ప్రసిద్ధం న్యాయోత్తయః కైశికిం వినా,
నేతారో దేవగంధర్వయక్షరక్షోమహారగాః. ౪౨
భూతప్రేతపిశాచాద్యాః షోడశాత్యంత ముద్ధతాః,
హాస్యశృంగారరహితా రసా రాద్రప్రధానకాః. ౪౩
చత్వారోఽంకా స్తుంధయ శ్చ చత్వారో మర్శవర్జితాః,
మాయేంద్రజాలసంగ్రామసూర్యచంద్రగ్రహదయాః,
శేషం నాటకవత్సర్యం స డిమః సరిక్తిర్వృత్తే. ౪౪

— వ్యాయోగః. —

అథ వ్యాయోగః.—

*యత్ర ఖ్యాతేతివృత్తం న్యాయోద్ధతో నాయకో మతః,
గర్భావమర్శరాహిత్యం డిమవ ద్రసపోషణం,

డిమం లక్షయతి.—యత్రేతి. ప్రసిద్ధం వస్తు త్రిపురదాహదయః.
వృత్తయః కైశికివర్ణా స్తినః రసా దీప్తావన. అత ఏవోక్తం—‘శృంగార
హాస్యవిధురైరసైర్దీప్తైర్నిరంతరః ఇతి. అత శ్శాంతరసస్య ప్రసక్తి రేవ
నాస్తీతి భావః. రాద్రః స్థాయితేన ప్రధానం యేషాం తే రాద్రప్రధా
నకాః, మర్శో విమర్శః, మాయాదయోఽనుభవాః. తత్ర మాయేంద్ర
జాలయో ర్లక్షణం భావప్రకాశే. —‘సదూప్రోద్భావనా మాయా స్వత
ఏవాసత్తః పురా, అథవా అవ్యవధార్థానా మన్యథాకృతి రేవ వా. అదేశ
కాలపారోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః, మంత్రోష్ఠధాదిభి స్సంజయ
మింద్రజాల ఇతీరితః ఇతి. చంద్రగ్రహదయ ఇత్య త్రాదిశబ్దే నోల్కా.
నిర్హతాదయో గృహ్యంతే గత మన్యత్. ‘డిమ సంఘాతే ఇతి ధాతోః
నాయకసంఘాతవ్యాపారాత్మకత్వా డ్డిమ ఇతి ధనికః. ౪౨—౪౪

వ్యాయోగం లక్షయతి.—యత్రేతి. శాంతశృంగారహాస్యరహిత
రాద్రప్రధానకా వ్యుత్తసాః కైశికివర్ణ మితగవృత్తయశ్చేత్యే కడ్డిమవ
ద్రసపోషణ మి త్యతిదేశేన లభ్యతే. అ స్త్రీనిమిత్తోఽత్ర మహరిణః.
తదుక్తం—‘అ స్త్రీనిమిత్తసంగ్రామో జామదగ్నోజయో యథే’ తి.

ఏకవాసరకార్యం చ స వ్యాయోగో మహారణః.

రగ్నః

అథ సమవకారః.—

• యథా ముఖం నాటకవ త్సంధయో మర్శవర్జితాః,

నేతారో ద్వాదశ పృథగ్భూ దేవానురాదయః.

రఽ

• వీరప్రధానా శ్చ రసా శ్రుయోఽంకా నైషు చ క్రమాత్,
వస్తుస్వభావదైవాదికృతా స్సుప్తః కపటా శ్రుయః.

రఽ

• పురరోధరణాగ్నాన్యదినిమిత్తా విద్రవా శ్రుయః,

ధర్తారకామానుగుణా స్తిన శ్శృంగారరీతయః.

రఽ

వ్యాయుజ్యం తేఽస్తి స్పృహవః పురుషా ఇతి వ్యాయోగః.

రగ్నః

సమవకారం లక్షయతి.—యత్తేతి. 'శేషం నాటకతుల్యాంగ'మి

త్యతిదేశానుషంగదేవానుపధిష్టా ముఖాద్యఖలాంగలాభేఽస్య త్రాము

ఖంనాటకవ దిత్యతిదేశో రూపకాణా మిద మావశ్యిక మితి సూచనాయే

తిద్రవ్యవ్యం. ఏకకార్యాణా మపి నాయకానాం పయోధిమథనే సుధా

లక్ష్మీప్రముఖఫలభేదం దృష్ట్వాఽఽహ. —నేతార ఇతి. వీరప్రధానా ఇత్య

నేన శృంగా రాఙీనా మంగ త్వేనానుప్రవేశః. అత ఏ వాత్ర మందకై శిశ్యో

వృత్తయ శ్చేతి గమ్యతే. త్రయోంకా ఇతి ప్రథమేంకే ముఖప్రతిముఖ

యోర్ద్వితీయే గర్భస్య, తృతీయే నిర్వహణస్య చ నిబంధో ద్రవ్యవ్యః.

అంకత్రయే కపటవిద్రవశృంగారత్రికాణాం త్రయాణాం క్రమేణ నిబం

ధిత్వాహ. —తేషు చ క్రమా దితి. కపటో నామ మోహః. తదుక్తం

భావప్రకారే—'కపటస్య స్వరూపంతు భ్రమో మోహాత్మకః. స్మృతః

ఇతి. స చ నిమిత్తాసురోధేన త్రివిధ ఇత్యాహ. —వస్తుస్వభావేతి.

'వస్తుస్వభావకపటః క్రూరసత్త్వాదిసంభవః, దైవికః కపటో వహ్ని

వర్షవాతాదిసంభవః. శత్రుజః కపటస్తత్ర సంగ్రామాదిసముద్భవః.

కపటజన్యం పలాయనం విద్రవః; సోఽపి కపటవత్త్రివిధ ఇత్యాహ. —

పురరోధేతి. పురరోధరణాదినిమిత్తోఽరికృతో విద్రవః; అగ్నాన్యదినిమి

త్తో దైవికో విద్రవః; వ్యాశవ్యాఘ్రాదినిమిత్తో వస్తుస్వభావకృతో

విద్రవః; పృథాదిజనితః కామో ధర్మశృంగారః; మహారాజ్యాద్యర్థ

ప్రాప్తిహేతు రర్థశృంగారః; పరదారిసురాపానాదీసుఖలలితః కామ

ప్రథమేఒంకే నిబద్ధవ్యా కథాయామత్రయాపధి,
యామాపధి ర్ద్వితీయేఒంకే తృతీయేఒంకే ఒర్ధ్వయామికా,
అసౌ సమవకార స్సాన్య ద్వీధ్యంగైః కై శ్చి దన్వితః. ర౯

== వీధి. ==

అథ వీధి.—

* యత్ర భాణవ దంగానాం క్షప్తి ర్వృత్తి స్తు కైశిక్తి,
శృంగారః పరిపూర్ణ త్వా త్సూచనీయా ఒతిభూయసా,
ఉద్ఘాత్యకాదీ న్యంగాని సా వీధి వీధివ న్మతా. ౧౦

== అంకః. ==

అథాంకః.—

* యత్రేతి వృత్తం ప్రఖ్యాతం ప్రధానం కరుణో రసః,

శృంగారః. అంకత్రయవ ర్తినో వస్తునః కాలనియమ మాహ.—సృథ
మేఒంక ఇత్యాది. యథాలాభ ముద్ఘాత్యకాదీనా మనుప్రవేశ ఇత్యా
హ.—వీధ్యంగై రితి. సమస్తా దవకీర్యం కేఒస్తిన్నద్ధా ఇతి సమవకారః;
శేషం స్పష్టమ్. ర౯-౧౯

వీధిం లక్షయతి.—యత్రేతి ఏకోఒంకోముఖనిర్వాహో విత్యాది
కో భాణవ దిత్యతిదేశలభ్యః. విశేష మాహ—వృత్తి రిత్యాదినా.
శృంగారోఒతిభూయసా సూచనీయ ఇత్యనేన రసాంతరాణా మత్యల్పశ
స్సూచనం గమ్యతే. ఉద్ఘాత్యకాదీని ప్రస్తావనాయా ముక్తాని. య
త్రైవర్ణ సామగ్రీ సా వీధి; వీధివ దంగానాం మార్గవ త్వశ్చేవద్వా
మతా. ఏకాప్రతేణ పాత్రద్వయేన వా యోగోఒత్రాన్యతోఒవగం
తవ్యః. ఇదమ ప్యత్రానుసంధేయమ్.—‘అన్యాం ప్రాయేణ లాన్యాంగ
దశకం యోజయేన్న వా, సామాన్యపరకీయా వా నాయికా ఒత్రా
నురాగినీ. వీధ్యంగప్రాయవస్తుత్వా న్నోచితా కులపాలికా, లక్ష్య
మస్యా స్తు విజ్ఞేయం మాధవీ వీధికాదికి’ మితి]. ౧౦

అంకం లక్షయతి.—యత్రేతి. ఇతివృత్తం ప్రఖ్యాతముత్పాద్యం
జేతి కేచిత్. ప్రాకృతా దివ్యాతిరిక్తాః. అతేవ శారదాతనయే నో
క్తం—‘దివ్యై రియిక్తః పురుషై శ్చేషై రన్యస్సమన్వితః’ ఇతి. సుగమ

స్త్రీణాం విలాసో వాగ్మధ్యం నేతారః ప్రాకృతా నరాః,
బాణవ త్సంధివృత్త్యాది స ఉత్సృష్టోఽంకసంజ్ఞితః. ౧౭౧

— ఈహామృగః. —

అ ధేహామృగః. —

* మిశ్ర మిహామృగే వృత్తం చతురంకం త్రిసంధికం,
మన్వదివృత్తా చ నియమా న్నాయకప్రతినాయకా. ౧౭౨
ధీరోద్ధతౌ శ్రీయం దివ్యాం హర్తుకామాచకాముకౌ,
అవధం యుద్ధ మన్యోన్య మాభాసరసయో స్తయోః. ౧౭౩
ఏషా ప్రక్రియా దశరూపకోక్తరీత్యనుసారేణ.

నాటకోదాహరణమ్.

తత్ర సాంగం నాటక ముదాహరియతే—

మన్యత్. య ఏవంవిధ స్సోఽయం పుత్రాదీనా మివ ప్రాకృతనాయ
కాదీనామాశ్రయత్వా దంక ఇతి సంజ్ఞితః. అయ మంకో నానాప్రకారేతి
లక్షణ ముల్లంఘ్య సృష్టత్వా దుత్సృష్ట ఇత్యుచ్యతే. అతవ వోత్సృష్టి
కాంక ఇతి నాటకాంతర్గతాం కావ్యచ్ఛేదార్థ మితి ధనికో వ్యాచప్తః. ౧౭౧
ఈహామృగం లక్షయతి — మిశ్ర మితి, గర్భావమర్చరహితా
స్త్రయ స్సంధయో యస్మిన్ తత్త్రిసంధికం. ఆభాసరసయో రనురాగ
శూన్యనాయికానురక్తత్వా దితి భావః. అతవవోక్తం దశరూపకే—
'దివ్యశ్రీయ మనిచ్ఛంతీ మపహారాది నేచ్ఛతః' ఇతి. అవధం యుద్ధ
మజాయుద్ధకల్ప మిత్యేకః. గత మన్యత్. మృగవ దలభ్యాం నాయి
కాం నాయకోఽస్మి స్నిహత ఇ తీహామృగః. అస్యా రూపకసామగ్ర్యా
స్సోన్వేష్టేషమూలత్వం వారయతి— ఏషేతి. ౧౭౨-౧౭౩

కేవలోద్దేశలక్షణభ్యాం రూపకసామగ్ర్యా దుర్గిహత్వా ద్రూప
కాంతరాణా మేతదుదాహరణే నోదాహృతకల్పత్వం వృద్ధి నిధాయ
జ్ఞానుజ్ఞానుగ్రహార్థం నాటకమాత్ర ముత్కోదాహరియత ఇతి ప్రతి
పాదీతే. — తత్రేతి. అథ సాంగం నాటక ముదాహర్తూమారభమాణో

—|| వాస్తవిక ||—

భద్రదాం కాతుక వేది మాగతవతో రన్యోన్య మానేదుషో
శ్చైవై ర్దేరుహిమాచలప్రభృతిభి ర్దేవై ర్హరింద్రాదిభిః,
వ్యాప్తాం పార్శ్వయుగే పురోఽంబుజభువా పశ్చాచ్ఛ మేనాదిభి
సాన్సద్భి శ్శివయో రపాంగసరణి రై వాహికీ పాతు వః. ౧

†] ఏషా ద్వావింశతిపదానాందీ. అన్యం ఏవాహప్రవృత్తయోశ్చి
వయోర్వర్ణనయా సకలసరేంద్రపరికరస్య ప్రతాపరుద్రస్య కాకతీయ
రాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తిర్నాటకప్రయోజనరూపా కించిదర్థకక్త్యానూచ్యతే.]
దేయాత్పిద్ధిం మహాలక్ష్మీ ర్జగద్రితాధుకంధరా,

విష్ణువక్షస్సుర్నల్లా విహితాలయతోరణా.

*[ఏషా చ నాందీ ప్రతాపరుద్రరాజ్యలక్ష్మీమంగళవిధిలక్షణా.]

విద్యానాథ స్తత్ప్రత్యూహపరిపఞ్చినః పూర్వీరంగస్య ప్రధానాంగభూ
తా మాశీరూపమంగళాన్వితాం నాందీ మాదా పుదాహరతి.—భద్రదా
మితి. భద్రదాం విచిత్రవితానమణితోరణాదిపరిమాణేణ మంగళాం,
పార్శ్వయుగే వధూపరిప్రత్యాసన్నై ర్దేరుహప్రభృతిభి ర్వాప్తాం,
పురోభాగే అంబుజభువా యజ్ఞకేన బ్రహ్మణా, తదుక్తం శ్రీకంఠలీలా
యాం కల్యాణకాండే—‘దాతా మహీభృతాం నాథో హోతా దేవ
శ్చతుర్ముఖః, వరః పశుపతి సామ్రాట్కన్యా విశ్వారణి స్తాథేతి. మేనా
హిమాచలమహిషీ, తదాదిభి సాన్సద్భిః పురంధ్రీభిః, పశ్చాద్భాగే
వ్యాప్తాం, కాతుక వేదిం వివాహోత్సవతర్దికాం, అగతవతోః ప్రాప్తయో
రన్యోన్యమానేదుషో, యథా మిథ స్సంస్పర్శ స్తథాఽఽసీనయో రిత్త
ర్భుః. ‘యథాస్థాన ముపవి శ్యాన్వారభాయాః’ మిత్యాపస్తంబస్మరణా
త్. శివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః. ‘పుమాన్ స్త్రీయో త్యేక శేషః’
వివాహే భవానై వాహికీ, అపాంగసరణి రన్యోన్యదర్శన మిత్త్యథా. ఇది
మపి తత్త్రైవోక్తం—‘దేవోఽపి దేవీ మాలోక్య సలజ్ఞాం హిమశ్చై
జాం, న తృప్యతి సతాపాంగీ సా చ దేవం వృషధ్వజ మితి, సా వః పా
త్వితి సంబంధః.

లక్ష్మ్యే లక్షణంయోజయతి—ఏషేతి.

† ఏషం కుండలితం చిహ్నితృప్యైతదయోజక వాక్యమిత్యేత్యమే. ఏష మగ్రేఽ!

నాంద్యంతే సూత్రధారః. (సమంతా దవలోక్య సహస్రం.)—

కథ మాసూత్రిత వస సమంతతో రంగమంగళవిధిః.

తథాహి:—

అవిష్కర్వంతి మురజా స్సర్వత శ్శబ్దమాధురీం,

సంగీతోపనిషద్విద్యాం వీణాః ప్రస్తావయంత్యమూః. 3

* [వితద్రంగప్రసాధనమ్.]

(నప్రహర్షమ్.)

భూభృత్సుతామహాదేవా పితరా యస్య విశ్రుతో,

నాంద్యంత ఇతి. నాందీం ప్రయుజ్య పూర్వసూత్రధారే వినిర్గత ఇత్యర్థః. సూత్రధారఇతి. ద్వితీయో నటాఖ్య ఇత్యర్థః. రంగప్రవిష్ట ఇతి శేషః. ఇద మనుపద మేవ 'రంగం ప్రసాద్యే'త్యాదినా తత్కృత్య ముక్తం. తదాహ—సమంతాదీతి.

సహస్రం. సూచన మాత్రా దేవ సాంప్రదాయైకై స్సన్నద్ధ మా నద్ధాదిక మితి సప్రసాద మిత్యర్థః.

(త్విధం రంగవసాధన ముక్తం తత్ర ద్వితీయముదాహరతి.—

అవి రితి. శబ్దానాం వాద్యచిశేషాణాం మాధురీం శ్రోత్రప్రియత్వం, మాధుర్యశబ్దాత్ వ్యుత్పత్త్యాత్ జీవ్యత్వయే 'యస్యేత' యలోపే మా రితి సిద్ధం. అతఏవాహవామసః—'వ్యుత్పత్తిరణా దీకారో బహుళ' మితి. సంగీతోపనిష త్సంగీతరహస్యం తామేవవిద్యాం. ఉభ యత్ర మూరజికా వైణికాశ్చ లక్ష్యంతే. 3

అథ శ్లోకైః శాబ్దాన్యసూచకై రిత్యాదినా భారతీయత్వైశ్చయణ ముక్తం, తదుదాహరతి.—భూభృదితి. యస్య దేవస్య భూభృత్సుతా మహాదేవా పూర్వతీవరమేశ్వరా, పితరా మాతాపితరావీతి విశ్రుతో, 'పితామాతే'త్యేక శేషః. కదాచి స్త్రీలయా శౌరీగిరీశౌ గజాకారేణ విహ రమాణౌ గజానన మణిజన తాం. తదుక్తం స్కాందపురాణే—'ప్రశస్త ముత్తమాతంగవపు ర్భూత్వా ఒథభూతపః, భృమమాణో వనే తస్మై క్రీడాం స్వీకృతవా నిస్సభః. తమాలోక్యమహాదేవీ మహేశ్చానువర్తి సీ, కరిణీరూప మాస్థాయ తేన సా విచచారహే'త్యాదినా. ఏకస్మిన్నర్థే

నరనాగాకృతి శ్రీయూ స్స దేవ శ్రేయ సే ౭స్తు వః.

౪

(ఊర్ధ్వ మవలోక్య):—చిరా దనుకూలేన కాలే నాపగతదుర్దినాని దిబ్బుఖాని.

యతః—

విహరద్రాజహంస శ్రీ నిలసన్మిత్రమండలః,

ప్రసాధయతి సన్మార్గం ప్రసన్న శృరదాగమః.

౫

సరస్వతరస్త్రిన్ద్రాశ్చాకృతిర్యస్య సో ౭యం నరనాగాకృతిః. తథాపి శ్రీమాకరమణీయ స్స దేవో గణేశో, వ స్సామాజికానాం, శ్రేయ సే అస్త్వితి వాచ్యార్థః. సూచ్యార్థస్తు, యస్య కథానాయకస్య, భూభృత్సుతా రాజపుత్రీ ముమృడంబా, మహాదేవ స్తన్నాయకో మహారాజః, పితరా వితి విశ్రుతో, నరనాగా నరశ్రేష్ఠాః, 'సింహశాస్త్రులనాగాద్యాః పుంసిశ్రేష్ఠార్థ గోచరా' ఇత్యభిధానాత్. ఉపమితనమూసః. తదాకృతిః, నలసమమదిలీపాదినదృశ ఇత్యర్థః. స దేవో రాజా, 'దేవ స్సురే ఘనే రాజ్జే'తి విశ్వః. అశ్ర ద్వయో ర ప్యర్థయో ర్వాచ్యత్వాభావా న్న శ్లేషః, నాపిశబ్దశక్తిమూల ఉపమాలంకారధ్వనిః. సంబంధాంతరే సంభవతి సాదృశ్యమూలకత్వకల్పనానపేక్షణాత్. కింతు సూచకత్వసంబంధా చ్చబ్దశక్తిమూలో వస్తుధ్వనిః. అతవ వోక్త మలంకారసర్వస్వే శ్లేషాలంకార ప్రస్తావే—'యత్రసూచనవ్యాపారో ౭స్తి తత్ర శబ్దశక్తి మూలో వస్తుధ్వని రోబ్ధస్య' ఇతి.

౪

•ఋతుం కంచి దుపాదాయే తీమ మంశ ముదాహరతి.—ఊర్ధ్వ మిత్యాదినా. విహరంతీ రాజ్ఞ శృంగరస్య హంసానాం చ శ్రీ ర్యత్ర స తథోక్తః. అన్యత్ర రాజహంసా రాజశ్రేష్ఠా, స్తల్లక్షీవిహారభూమి రిత్యర్థః. విలసత్ప్రకాశమానం మిత్రమండలం సూర్యమండలం, అన్యత్ర సుహృత్సమూహో యత్ర స తథోక్తః. ప్రసన్నః, ఏకత్ర మేఘాపగమా దన్యత్ర స్వభావాచ్చేతి భావః. సన్మార్గం సత్త్రమార్గం, అన్యత్ర సాధుమార్గం, ప్రసాధయతి భూషయతి. అత్ర ప్రస్తుతశరద్విశేషణసామ్యే నాప్రస్తుత రాజసూచనా త్వమాసోక్తిః. అతవ వేదం గుణీభూతవ్యంగ్యం, నపునః పూర్వవ ద్ధ్వని రితి బోధవ్యం.

౫

*[కావ్యాధ్యనూచకాభ్యాం శ్లోకాభ్యామృతుసమాశ్రయజేన సం-
స్కృతప్రాయనరాశ్రితవాగ్వ్యవహారరూపా భారతీ వృత్తిః కథితా.]

(నవినయ ముపన్మత్య సభాభిముఖ మంజలిం బధ్వా):—

భోభో మధ్యమభువనభాగధేయవివర్త సైన్యకళిలానగరపుణ్యరాశేః
కాకతీయకులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య సతతమహోత్సవమానే
దివాంసో విద్వాంసః కలార్ణవనాట్యవేదాచార్యస్య పుత్రీ మభినయదర్ప
ణం మా మభిమతరూపకప్రియోగానుజ్ఞయా పరమమగృహ్స్థీత. ౬

(ఆకాశే కర్ణం దత్వా)—కిం బూధి?

‘యస్మిన్ జగన్మంగళ మస్తి వస్తు

యస్మై స్వయంభూస్సప్తహయ త్యజన్గం,

తచ్చోక్త్రీయోర్లోచనయోః పథాన్నః

శృంగాటకం నాటక మావి రస్తు. ౭

ఇతి (సహర్షమ్)—

అస్తస్మిన్ రథసంవా ద్యేన పరిషదాదేశః, య త్ప్రీతాపరుద్రచరి
తానుబంధః, ప్రబంధస్సామాజికానాం మనసి వర్తతే.

లక్ష్మ్యే లక్షణం యోజయతి—కావ్యాధేతి.

అథ సామాజికానుగ్రహ మాశాస్త్రే—నవినయ మిత్యాదినా,
భాగధేయవివర్తస్య, భాగ్యపరిపాకస్య, కలార్ణవో నామ నాట్యవేదా
చార్యః. ౬

ఆకాశభాషితేన శరీయము త్తరమాహ.—ఆకాశ ఇతి, తల్ల
క్షణంతు —‘కిం బ్రవీష్యేవమిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీషియత్, (శు త్వే
హయ క్తమప్యేకస్తత్స్వాదాకాశభాషిత’మితి.

యస్మిన్నితి. స్వయంభూ రీశ్వరో యస్మై వస్తునే అజన్రం
స్పృహయతి. ‘స్పృహేరీషీత’ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి. జగన్మంగ
ళం కి ద్వస్తు యస్మిన్నాటకే నీతియోజనా, వాచికాభినయేన శ్రావ్య
త్వాదితరభినయేన దృశ్యత్వాచ్చహ—శ్రోత్రయోరిత్యాది. శృంగా
టకం చతుష్పదం; తన్నాటక మావిరస్తు. ఇతిశబ్ద ఉ త్తరసమాప్తా. ౭

సంవాదేన సంతుష్య స్తు త్తరార్థ ముద్ఘాటయేతి.—సహర్షమి

అహా! సర్వం సుఖుటిత మనువిధాతా విధాతా.

యతః—

సభా స్వయంభూపర మేశ్వరస్య ప్రతాపరుద్రస్య గుణా మహారాః,
అహం చ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్యానుధాముచస్తస్య కవేశ్వ వాచః.

*[ఏషా ప్రశంసయాభిముఖికరణరూపా భారతీవృత్తే రంగం ప్రోరో
చనా.]

(సవిమర్శం)—కథ మన్మత్ప్రియసీ సంగీతశారికా చిరయతిః.

ప్రవిశ్య నటిః—(పురోఽవలోక్య సస్పృహమ్.)

† కిం భారతీ సువృత్త మజీరరవో నహం విహరతీవ,

అహం సంగీతసుఖి వా విజ్ఞాదం ణటప్రముహతూరణిణాట, ౮

*[ఏతత్సామ్యాద నేకార్థయోజనరూపం త్రిగతం ప్రస్తావనాంగం.]

† కిం భారత్యా శ్చూయతే మంజీరరవ స్సభాయాం విహరన్త్యాః

అథ సంగీతశ్రుతి ర్వా విజ్ఞాతం నాట్యప్రముహతూర్యనినాదః. ౮

త్యాది. అఖటమానఖటకం దైవానుకూల్యం జాత మిత్యాహ—
అహో ఇతి. సభా గుణగ్రాహిణీతి భావః, మహారా మహామూల్యాః,
నటానా మామ్నాయో నాట్యం, ‘ఛందోగౌక్తి’ కేతి ఇన్ద్రప్రత్యయః.
తస్య శ్రుతిశబ్దేన చూతవృత్తాదీన త్సమానాధికరణసమాను, తస్యాః
పారం దృష్టవాన్ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్య, దృశేః క్వనిప్. సుధాము
చోఽమృతవర్షిణ్యః.

ప్రరోచనా ముదాహరణే యోజయతి—ప్రశంసయేతి. ప్రస్తుతా
ర్థ న్యేతి శేషః. అభిముఖికరణరూపేతి. సామాజికానామితి శేషః. ‘ప్రేక్ష
కాద్యస్మృతికారః ప్రస్తుతార్థప్రశంసయా, ప్రరోచ’ నేతి లక్షణాత్.

కి మితి. భారతీ ఇత్యత్ర ఏకారస్య ‘ఏదోతాః క్వచిత్స్వరూ
పేణ హ్రస్వ’ ఇతి హ్రస్వః. ఏవ మన్యత్రాపి వృత్తానుసారేణ ద్రష్టవ్యం.

లక్ష్మ్యే లక్షణం యోజయతి.—ఏ తదితి. ప్రస్తావనాంగ మిత్యనేన
పూర్వరంగంగత్రిగతవ్యవచ్చేదః. ౮

(ఉపసృత్య) — ‡ అజ్ఞః ఇతిహి. ఆణవేదు కోణిపట అణుటీఅదుత్తి
సూత్రధారః — తి ర్యే!

యదేహే కలకంఠనాదమధురం గాస్యామి గీతిం ధృవాం
లాస్యం చారుభి రంగహారలలితై రావిష్కరిష్యామి యత్,
రమ్యం యత్కిల రంగమంగళవిధిం సంపాదయిష్యామ్యహం
[ప్రా గిత్వక్తవతీ త దద్య నిపుణే! నిరూప్యథ మేవం త్వయా.]
* [వ్రతత్ప్రియనదృశైః ప్రియైర్వాక్యైర్వ రుపాలంభనాత్ ఫలమ్.]

‡ అర్య! ఇయ మస్మి; అజ్ఞాపయతు కో నియోగోఽనుష్ఠీయతా మితి.

సూత్రధారో విలంబితవతీం నటీ ముపాలభ తే. — య దితి. ధృవా
లక్షణం వత్సయః. 'మాధుర్యం గాయనీవిశేషగుణః; తదుక్తం శార్ఙ్గదే
వేన — 'రూపయావనశాలినో గాయనో గాతృవ స్మతాః, మాధుర్య
ధుర్యధ్వనయ శ్చతురా శ్చతురప్రియాః' ఇతి. చారుభిః ప్రియదర్శనైః, అంగ
హారేషు లలితైః, లలితాదిసుకుమారాంగహారై రిత్యర్థః. 'నప్రమీ
శాంఙై' రితి బహువచనే నాద్యర్థలాభః. లాస్యం మృదున ర్తనం; 'లాస్యం
తు సుకుమారాంగం మకరధ్వజవర్గక' మితి లక్షణాత్. గాస్యామిత్యాదీ
నాం స్థానినోఽస్మదోఽహ మితి విశేషణం ధృవాగానాదీనా మవిలంబ
నూచనార్థం. అత్ర ధృవాగానాదికం సర్వం నిర్వహా మితి [ప్రాగుక్త
వత్యా భవత్యా సర్వ మేవం నిరూప్యథ మితి వివరీతలక్షణయా న ని
రూప్యథ మితి లభ్యతే. అత్ర న ర్తనోపయోగికర † పాదాది కర్మవిశేషః.
కరణంతు పుష్పపటాది; తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే — 'స్వాత్మియా
కరచాదాదే ర్వలాసే సాత్తుటద్రసా, కరణం సృత్తకరణం భీమవ ద్భీమ
సేనపాదితి. తత్సముదాయసాధ్యో న ర్తనప్రయోగవిశేషః. అంగానా
ముచితదేశప్రాపణేన హరప్రియాంగప్రయోగ త్వేన వాఙంగహార ఇత్యు
చ్యతే. తదుక్తం — 'అంగానా ముచితే దేశే హరణం సవిలాసకం, అనేక
కరణోత్పాద్య మంగహారోఽభిధీయతే. యద్వాహారో హరస్యాయం
ప్రయోగోఽంగై రితి స్మృతః' ఇతి. లలితాదిలక్షణం బహ్వపేక్ష మిహ
విస్తరభయా న్న లిఖ్యత ఇ త్యన్వతో ద్రవ్యవ్యవస్థమ్.

† 'పాదాదిక మజ్ఞవిశేషః' ఇతి క్వచిత్పాఠః.

నటీ:—(సభ యమ్)—

†నట్టసామగ్రి సమంగీ కాదుం విశేచితి. సజ్జీకీట ఖు ఏనా. కేణ ఉణ రువ్వవణ పటట ఉలక్క మాలమ?

సూత్ర:—న నివ్యయ మేవ రూపయతు.(ఇతి పత్రికాం దదాతి.)

నటీ:—(గృహీత్వా, సంస్కృత మాశ్రిత్య వాచయతి).

తేజఃపర్యాయహరయోః కింకిం సంబోధనం మతం?;

కి మాశీర్వాదవిషయో! విద్యానాథకృతి శ్చకా?.

నటీ:—(సమందస్థితమ్)—† నిగూఢత్వ ఖు ఏద ఛేలణ వలణ

పడిహాళి. కీరిసం ఉత్తర నిరూపేదు ఆజ్ఞో?.

సూత్ర:—అయి! నువ్యక్త మేతత్. ప్రతాపగుద్రీకల్యాణ మితి పృతీయత ఏవ.

* [ఏషా నిగూఢార్థా నాళికా.]

నటీ:—

శీకహ కహాణాలలణామహేతణబధమనోహరం ఖు నాడలి.

† నాట్టసామగ్రి సమంగీకరణం విలంబితం సజ్జీకృతా ఖ త్వేషా. కేన వునా రూప కేణ ప్రయోగ ముపక్రమ్యతాం?.

† నిగూఢార్థం ఖ త్వేత చ్చేకానాం పచనం ప్రతిభాతి కీవృక ముత్తరం నిరూప య త్వారి?.

శీ కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం?.

సంస్కృత మాశ్రిత్యేతి, పత్రికాగతస్య వ్యభాషితత్వాభావాత్ వాచయతి పఠతి. వచి రయం చోరాదికః.

నాళికాఖ్య మంగం ఏక్తుం బహిర్లాపాం ప్రహేళికా మాహ—
తేజ ఇతి. నాళికాలక్షణే సోపహసవిశేషణం కృతాకృత మితి హృదయం.
అత ఏవో క్త మేషా నిగూఢార్థా నాళికేతి.

నిగూఢత్వ మితి. ఛేకా విదగ్ధాః.

కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాట కం. అత్ర కథ మిత్యాశ్చర్యే. ప్రతాపపవదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ

†వలవోవవదకిల తస్య రణ్ణో నామ కహో జాలతి పుచ్చీలది.

నూత్రః—ప్రియే! శ్రూయతాం.—

తం నుజాతం సముద్వీక్ష్య ట్కోణ్యాం రవి మి వోదితం,

ప్రతాపరుద్ర ఇ త్యాఖ్యా మకరో త్కాకతీశ్వరః.

౧౧

అన్యచ్ఛ—

విష్ణో ర్విశై వీకవీరస్య కాకతీయకులే స్థితం,

. అవతార మముం జ్ఞాత్వా వీరరుద్రం ప్రచక్షతే.

౧౨

నటీః—†లోలణి కణ్ణజాలశస్య భాలహేవణ ఏద నామజాలశే నుణీలది.

చిరస్య ఇట్టవిజ్ఞానపటణ ఫలిత జేణ లోలమగళ కాకకణ్ణరీదచరిత అహి
ణిజ్జగ.

*[ఏతన్నాట్యప్రసంగేన ప్రకృతకార్యావలగనా దవలగితం ద్వితీయం.]

నూత్రః—అహో! ప్రజ్ఞానంవాదోఽయ మాయుష్మత్యాః!, య దియం
కవీనాం ప్రశ్నోత్తరమాలికా.

†ప్రతాపోపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ కథం జాత మితి పుచ్చ్యతే.

†లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయే ఏతన్నామయుగళం శ్రూయతే. చిరస్య
నాట్యవిద్యానవస్థం ఫలితం యేన లోకమంగళం కాకతినరేంద్రచరిత మభినీయతే.

కథం జాత మితి పుతే. చ్ఛ్య అత్ర కథంశబ్దః కారణవాచీ; 'కార
ణేఽపి కథం తర్కే విస్మయే సంపదుద్భవ' ఇతి భావప్రకాశవచనాత్ .

నూర్యసదృశత్వా త్ప్రతాపరుద్ర ఇతి సంజ్ఞా సంజాతే త్పుత్రర
మాహ— త మితి. . .

౧౧

పీరావతారత్వా ద్వీరుద్రసంజ్ఞాఽపి సమభూ దిత్యాహ— విష్ణో
రితి.

౧౨

లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయే నైత న్నామయుగళం
శ్రూయతే.

అభావలగితస్య ద్వితీయం భేద ముదాహరతి— చిరస్మితి.
ప్రకృతకార్యం నాటక ప్రయోగరూపం.

అహోఇత. ప్రతాపోఽంక శ్చిహ్నం యస్య రుద్రస్య తథోక్తస్య.

యథా కిల. —

కిం లోకశ్రవణో రాగ్యం మంగళశ్రవణం ముహూః?,

కిం మంగళం ప్రతాపాంకరుద్రస్య చరితాద్భుతం?.

* [వత త్పిశ్నో త్తరమాలారూప ముద్భాత్యకం.]

నటీ: —

‡ అయ్య శి పరివట్టణేన నవ్వ సఘటిఅది.

సూత్ర: — ఆర్యే!

త్వయా దారై రుదారశ్రీ ర్నాట్యసంప దియం మమ,

ప్రబంధలక్ష్మీ రీ త్యేవ విదర్భఫణిత్స్పృశా.

౧౩

* [వవ మిథస్తాత్రీయావః ప్రపంచః]

నటీ: — † ఏఆరినగుణమహ్నపటనరుద్దచరిలి అహికరిలితో

తస్య కఞ్చో నవృణ్ణో సరస్వతావసాదో.

సూత్ర: — ఆర్యే! ఏవమేవ న న్వేషా కవిభారత్యో ర్వాక్కేళిః.

యథాకిల —

మాత! రాగ్యరతి! వత్స! కిం?, తవ కృపాంయూచే, ౭ద్య కిం ప్రస్తుతం?

‡ ఆర్య! పరివర్తనేన సర్వం సంఘట్యతే.

† ఏతాదృశగుణమహర్షప్రతాపరుద్రచరిత మధికుర్వత స్తస్య కవేః సంపూర్ణ స్మరస్వతీప్రసాదః.

ద్వితీయ ఉద్భాత్యకభేదో ౭య మిత్యాహ — ఏ తదితి.

మిథస్తాత్రీమాత్ర మపి ప్రపంచలక్షణం. మత్వా ౭౭హ —

అయ్యేత్యాదినా.

త్వయేతి. దారైః కళత్రేణ. 'భార్యాజాయ ౭థ పుంభూమ్ని జారా' ఇత్యమరః. విదర్భకవిప్రియా ఫణితి ర్విదర్భఫణితి, తత్స్పృశా రీత్యా వైదర్భ్యా.

౧౩

కవిభారత్యో రుక్తిప్రత్యుక్త్యో స్త్రీరావృత్తిరూపాం వాక్కేళి మాహ — మాతరితి. అత్ర మాత్మశబ్దేన కవే రాగ్యరత్యాం భక్తివిశేషో

శి 'పరివట్టణే' (పరివర్తనేన.) ఇతి పాఠాంతరమ్.

జహ్నుకాకతివీరరుద్రస్మపతే స్తన్నత్రాయ సన్నహృతి,
జ్ఞాతంతే విహరంతు వా గ్లహరయ స్సంధ్యానటద్ధూర్జటి
త్వం గన్మాళితరంగిణీకలకలారంభప్రియంభావుకాః. ౧౪
* [ఏషా ఒన్యోన్యసంలాపయావా వాక్యేభిః.]

నటీ — అష్టాణి ఈరిసరిదచరిత్రుడలో నాట్యడంబరో హోయ
నవేత్తినయ్య నేన వేష మే హిలల.

సూత్ర. — (కించిత్ సాసూయం) ఆః కిముచ్యతే? నిరవద్యా నను మ
న్నాట్యవిద్యాసామగ్రిః కీదృశీ పున స్తవ గీతయోగ్యతయా భవిష్యతి?

† అస్తాక మిచ్చకరేంద్రచరిత్రానుకూల నాట్యడంబరో భవతి నవేతి సాధ్య
నేన వేషతే మే వ్యాదయమ్.

వత్సక బైన తస్యాస్తస్మి న్వాత్సల్యాతిశయ శ్చ సూచ్యతే. కవిరాహ—
తవేతి. భారతీ ప్రయోజనం పుచ్చతి— అద్యేతి. కవిస్తదాహ—
జహ్నుతి. భారతీస్మరణ మభినయేవాహ— జ్ఞాతం త ఇతి. ప్రార్థనా
నిమిత్త మితి శేషః. సంధ్యానటద్ధూర్జటిత్వంగన్మాళితరంగిణీకలకలారం
భస్య సంధ్యాతాండవప్రవృత్తఖండవరశుద్ధోధూయమానజటాజూట
విజృంభమాణజాహ్నవీకల్లోలకోలాహలస్య ప్రియా భవం తీతి ప్రియం
భావుకాః, తత్కల్పా ఇత్యర్థః. 'కర్తరిభువః' ఇతి ఖుకఞ్చిత్యయే
ముమాగమః. వాగ్లహరయో వాగైవ్విఖర్యః, విహరంతు ప్రవర్తం
శాం. యధి జ్ఞాత మిత్యేకం వాక్యం, తదా 'సమానవాక్యే నిఘాత
యుష్మదస్మదాదేశా వక్తవ్యాః' ఇతి నియమా ద్వాక్యాంతరవర్తి
పదస్య నిమిత్తత్వాయోగా త్పదా త్పురస్య యుష్మదో విధీయమానః
'తేమయా వేకవచనస్యేతి తయా దేశో న స్యాత్. ౧౪

అష్టాణిమితి. సూత్రధారః స్వసామర్థ్య మువిఘ్నకర్తవ్యాహ—
కించిదిత్యాది. ఆః కోవే, ననురవధారిణే, యోగ్యతయా సామర్థ్యేన
కర్తావ్య.

నటీ:—సంగీతసారస్వమహర్షావో ఉద్వేల్పయ. అవహానజాణపత్ర ఆరో
హదు అజ్ఞో.

*[వ త దన్యోన్యవాక్యాధిక్యా దధిబలమ్.]

నూత్ర:—చిర మవహితవ వాస్తి నన్వియ ముపక్రమ్యతే ధ్రువాః.
*[నటీ కర్తృకధ్రు)వాగానప్రతిజ్ఞావచనం సంభ్ర)మోదిత మితి గణ్యమ్.]

నటీ:—(నస్తి తమ్) † కహ అజ్ఞో ధ్రుమి గాలయ?

నూత్ర:—అయి! కథ మర్ధోక్త ఏవ త్వరా నాట్యవిద్యేతిశేషం
న జిఘ్రితి.

* [వత దుక్త స్యాన్యథాయోజనరూప మవస్యందితమ్.]

ఆర్యే! నూనం ధ్రు)వాగానోత్సుకం తవ చేతః. తదారభ్యతాం
గీతిః.

నటీ:—(తథాకరోతి)

† సంగీతసారస్వ మహర్షవ ఉద్వేల్పయే. అవధానయానపాత్ర మారోహ త్వార్యః.

‡ కథ మార్యో ధ్రు)వాం గాయతి?

నటీ స్వసామర్థ్యాధిక్య మావిష్కరోతి—సంగీ దేతి. సంగీతనా
రస్య మహర్షవ ఉద్వేల్పయే ప్రవర్ధ్యతే, అవధానయానపాత్ర మారో
హ త్వార్యః, అవహితో భవేత్సర్గః.

అతవ వాధిబల మిద మిత్యాహ—ఏ తదితి. చిరమిత్యాది గం
డాంతం స్పష్టమ్.

నూత్రధారవాక్యం విడంబయతి—నస్తి త మితి.

కథ మార్యో ధ్రు)వాం గాయతి. ధ్రు)వా నాట్యవిద్యేతిశేష వివ
క్షితం. తదర్ధోక్తఏవ త్వ మన్యథామన్యస ఇత్యాహ—అయీతి. త్వరా
కర్త్రీ.

ధ్రు)వాగానోత్సుక మితి. అన్యథా త స్మయి నారోపయే దిశీ
భావః.

ఃశచ్చీనరస్సకు అ ఇమా ధవళితభవణతరా విరాజితీ.

విశసతకువళలసిరీ రాజస్స పసాహణ కుణఞ్.

౧౫

సూత్రః—(ఆకర్ణ్య సరసావేశమ్.)

గాఢాలింగనసమృద్ధప్రత్యక్షరగళత్సుధాం,

ధువాం కరోమి సర్వాంగే శ్రోత్రై కామృతవర్షణీమ్. ౧౬

*[ఏవ రసవశా దసంగ తార్థవ్యాహరయాపౌ ఒనత్సృలాపః.]

† లక్ష్మీ స్పృశ్యతీ చే యం ధవళితభవనాంతరా విరాజంతీ,

విలసత్కువలయశ్రీ రాజ్ఞః ప్రసాధనం కురుతే.

౧౫

నటీ రాజ్యలక్ష్మీం శరత్కాలసరసీం చ ప్రస్తుత్య ప్రవృత్తాం
ధువాం గాయతి—శచ్చీతి. ఇమా ఇయం లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః, శౌక్ల్య
నిమిత్తత్వనిబంధనేన యశసా ధవళితాని భవనాంతరాణి లోకాంతరా
ణి యస్యాస్స తథోక్తా విలసత్కువలయశ్రీ రుల్లసదుర్విమండలశోభాచ,
రాజ్ఞోన్మవస్య, ప్రసాధనం కరోతి. అన్యత్ర ఇ యం సరసీ, ధవళితం కాలు
ష్టావగమేన నిర్మలీకృతం భవనాంతర ముదకమధ్యం యస్యా స్స
తథోక్తా, విలసత్కువలయశ్రీ రుల్లసన్నీలోత్పలసంపత్తి శ్చ, రాజ్ఞ శ్చం
రస్య, ప్రసాధనం కరోతి. రూపకేషు తావన్మార్గాభినయేన ప్రావేశికీ
ప్రభృతయః పంచధువాః. ప్రయోక్తవ్యాః. తదుక్తం. 'ధువాః పంచ
ప్రయోక్తవ్యా రసాభినయసిద్ధయే' ఇతి. తత్రేయ మంతరా నామ ధువా.
తల్లక్షణం తు భావప్రకాశే. — 'సర్వాసా మంతరా వస్తురసాదిపశకల్పి
తా. అంతరా సా ధువా జ్ఞేయా నాట్యాభినయరంజనీ'తి. విశేషాంత
రాణి తత్రైవ ద్రష్టవ్యాని. విస్తరభయా దిహ న లిఖ్యం తే. ౧౬

రసప్రయుక్తం ప్రలాస ముదాహరతి—గాఢేతి. పూర్వం శ్రోతృ
యో లేకం ముఖ్య మమృతం వర్షతి తాచ్చీల్వేన తాం తథోక్తాం, సం
ప్రతి గాఢాలింగనసమృద్ధేన ప్రత్యక్షరం ద్రాక్షానదృతౌ దశేమా దపి
వర్ణా ద్గళత్సుధాం సతీం ధువాం సర్వాంగే కరోమి. ౧౬

.నటీ:—(సోపహాసం.)— † సుకుమారా క్షు ఏనా అయ్యస్సు నిర్దేశి

గణవేల్లణం న సహజి,

* [ఏవ హాస్యలోభకరో వ్యాహారః.]

నూత్రం—(సప్రీడం.)—

రసాస్వాదేన తరళా యే మాద్యంతి వివశ్చితః,

త ఏవ భావుకా లోకే భవంతి హృదయాశవః.

౧౭

* [ఏతద్దోషస్య గుణత్వారోపా న్మృదవమ్.]

నటీ:—† అయ్యో అణతరకరణిజ్ఞః నిరూపేదు.

నూత్ర:—స న్యయ మిదానం సభావతి ర్దేవ స్వయంభూ రువశ్లోక్యతే.

సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగళాలంకృతాకృతేః,

రుద్రస్య మహిమా భాతి విశ్వానుగ్రహకారిణః.

౧౮

† సుకుమారా ఖి లేపిషా ఆర్యస్య నిర్దయాలింగనక్షేపణం న సహజే.

† ఆర్యోఽనంతరకరణీయం నిరూపయతు.

నూత్రిణోఽసత్ప్రీలాప ముద్భాటయితు మాహ— సోపహాస మితి. సుకుమారా ఖి లేపిషా ఆర్యస్య కర్తు ర్నిర్దయాలింగనస్య, వేల్లణం క్షేపణం ప్రేరణం, ప్రయోగమితి యావత్. న సహజే. 'క్షిప్ర ప్రేరణ' ఇత్యస్య భాతోః 'క్షిప్రేల్ల' ఇత్యాదినా వేల్లాదేశః. ౧౭

నోషం గుణకరోతి—ననీ. తరళా రసలోలా, యే వివశ్చితో విదగ్ధా. రసాస్వాదేన మాద్యంతి పరవశా భవంతి, తవ లోకే భావుకా శ్చర్వణవిపుణా స్సంతో హృదయాశవ స్సహృదయా భవంతి. 'హృదయాదాఘజన్యతరసా' మిత్యాఘచ్ఛ్రత్యయః. 'యేషాం కావ్యానుశీలనాభాసవిశ్వా ద్విశదీభూతే మనోముకురే వర్ణనీయతన్మయీభవనయోగ్యతా, త ఏవ హృదయసంవాదభాజ స్సహృదయా, ఇత్యభివస గుప్తాచార్యాః.

నూత్రధారోఽనంతరకర్తవ్యం ప్రతిజ్ఞాపూర్వక మాచరతి— సన్విత్వాదినా. సర్వాంగే విలసంత్యా సర్వమంగళయా పార్వత్యా అలంకృతాకృతే ర్ద్రాంగజానే రిత్యర్థః. ౧౮

(నేపథ్యే). భోః! సత్యం సత్యం!! సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగళాలంకృతాకృతి రే వాయం దుద్ర ఇతి.

సూత్రః—(సహర్షమ్) కథ ముపక్రాంత మే వాస్మద్వాక్యానుగుణ్యేన ప్రస్తుత స్వానుగుణం కుశలైః కుశీలవైః. యతః కాకతీశ్వరగుణవర్ణనా యోద్యతయో రైవతాలికయో ర్వచన మి వోపక్షిప్యతే.

* [అయం కథోద్ఘాతః. ఇద మేవ గుణవర్ణనా త్వేవ ర్తకం చ.] (పురోఽపలోక్య) కథ మేతే వై తాలికా విత ఏ వాభినరేతే.

* [ఏవోఽయ మిత్యసక్షేపా త్వేయోగాతిశయః ప్రస్తావనాంగమ్.] తదేహి! ఆవా మప్యనంతరకరణీయాయ సజ్జీభవావః.

(ఇతి నిష్క్రమంతే.)

* [ఇతి సమగ్రంగా ప్రస్తావనా].

విష్కం భః.

(తతః ప్రవిశతః కాంపిల్యకలూతకా వై తాలికా.)

అత్ర సర్వాంగవ్యాపిసమస్తమంగళాలంకృతత్వలక్షణస్య వీరరుద్రవిషయాధ్యంతర స్వానుగుణం సూత్రధారవాక్యమవలంబ్య వచన ముపక్షిప్యతే— నేపథ్యితి.

ఉక్తమర్థముద్ఘాటయతి— కథమితి. కుశీలవా నటవిశేషాః. భూమికాభి రనేకాభిః కర్నవాగంగచేష్టితైః, యథాప్రకృతిసంధాన కుశలాస్తే కుశీలవాః. ఇతి లక్షణాత్.

అతఏ వాయం కథోద్ఘాతభేద ఇత్యాహ—అయ మితి.

ఏతచ్చబోధక్షేపేణ ప్రయోగాతిశయ ముదాహరితీ—కథ మేతామితి. వై తాలికలక్షణం తు భావప్రకాశే—‘తత్ప్రవారకయోగై ర్నాగైస్తత్కాలాచిభి శ్లోకైః, సరభస మేవ వితాళం గాయ నై వితాళికో భవ తీతి. ఇతి ప్రస్తావనా.

కథాదౌ విష్కంభం కుర్యా దితి మత మవలంబ్య ప్రస్తావనా వృత్తస్య వర్తిమ్యమాణస్య చ వీరరుద్రచరితస్య నిదర్శకం మధ్యపాత్ర

(ప్రథమః—(సహర్షమ్)

యోఽయం జాత స్త్రిలోక్ప్రథిత నుచరి తే కాకతీయాన్వవాయే
యస్తైశ్చేయాం సృజనం వితరతి భగవాన్ దేవ దేవస్త్వయంభూః,
యస్యాజ్ఞా సర్వవృద్ధీపతిముకుటమణిశ్రేణీకేళీవయస్యా
సోఽయం భూపాలమాళిర్జయతి గుణమహా న్నద్రదేవో నరేంద్రః.

* [స్వయంభూ దేవశ్చేయోవితరణరూపబీజన్యాసా దుపక్షేపో
ఽంగమ్.]

ద్వితీయః—సఖే! కిముచ్యతే!

యోరుద్రో రజతాచలేస్థితి మగాదర్ధాంగనారిః పురా
సోఽయం సంప్రతి కాకతీశ్వరకులే సర్వాంగనారి స్థితిః,

ద్వయప్రయోజితం శుద్ధవిష్ణుంభ ముదాహరతి— తతః ప్రవిశత
ఇత్యాదినా.

ఇతః పరం స్వప్నోపదేశపర్యంతో వృత్తికథాభాగః. తత్రోప
క్షేప ముదాహరతి—యోఽయమితి. మణిముకుటశ్రేణ్యాః కేళీవయస్యా
క్రీడాసఖి, సర్వై రపి భూపాలై రస్యాజ్ఞా శిరసా ధార్యత ఇతి భావః.
యోఽయమిత్యతేదంశబ్దః ప్రసిద్ధిమాత్రపరోన తు యచ్ఛబ్దాపేక్షితార్థ
బోధకః. అన్యథోత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దప్రయోగానుపపత్తేః. యతోఽను
వాదవాక్యగతయచ్ఛబ్దసన్నిహితానాం తదేతదిదమదసాం ప్రసిద్ధిపర
త్వం, ఏవం విధేయవాక్యగతతచ్ఛబ్దసన్నిహితానా మేతదిదమదసా
మపి తథైవ లోకవేదయోః ప్రయోగదర్శనాదిత్యాది బహుధా ప్రపం
చిత వాస్తవహోపాధ్యాయమల్లినాథసూరి జైకావళీతరణే. అత స్సో
ఽయ మిత్యత్రా స్వేవ మేవ ద్రవ్యవ్యమ్.

పురా కిల కాకతీకులసంభూతే గణపతినాన్ని మహారాజే దుహి
త్వమాశ్రింశం తానే కదాచి దైవయోగేన కాలపరిపాక ముపేయమి తస్మ
హిషీ రుద్రదేవీ నామ రాజ్ఞీ బహూని వర్షాణి తద్రాజ్య మకంటకం పరి
పాల్య పరిణతా సతీ దాహితే ప్రతాపరుద్రే రాజ్యధురాం నిదధే. తా
మిమాం కథాం మనసి నిధాయాహ—యోరుద్ర ఇతి. అర్ధాంగం నారీ
యస్యాసా వర్ధాంగనారి, సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వజ్ఞాపనా 'న్నద్యత'

స్థానే యద్విషమావలోకనకళామాత్రేణ భస్మీకృతా
న్యాసకృతైరిపురాణి చిత్రమధునా ఖడ్గే విషం ధార్యతే. ౨౦

[ప్రథమః—సఖే! సాధు సమర్థితమ్! అన్యథా కథ మస్తే మహారా
జాయ స్వప్నే కులగురుసదృశ స్వయంభూదేవ స్తాదృశీం
[శ్రేయస్సంగ్రహకారికా ముపదిష్టవా?].

*[స్వయంభూ దేవప్రసాదరూపస్య బీజస్య బహుకరణా త్పరికరః.]

ద్వితీయః—(సమిమర్పాశ్చర్యమ్) కథ మవగతం రాజరహస్యం వయస్యేన?

[ప్రథమః—సఖే! కస్య వా స పిదిత మిదం? యత్సర్వస్మిన్న పినిజనగ రే

మహోత్సవ మాదిశతా రుద్రనరేశ్వరేణ కులదేవతాయా

స్వప్నోషదీప్తాః ప్రసాదవిశేషాః ప్రఖ్యాప్యంత ఏవ.

*[కుల దేవతాప్రసాదరూపస్య బీజస్య ప్రఖ్యాపనేన పరినిష్పత్తేః

పరిన్యాసః.]

శ్చేతి కబళావశే 'గోశ్రియో రుషస్త్వన' స్వీతి ప్రాప్యః.. సర్వాంగేన
నారీ సర్వాంగనారీ, రుద్రదేవీరూపేణ స్థిత ఇత్యర్థః. తత్పురుషత్వాత్పుర
వల్లింగతా, అథవా అత్రాపి ఒహుప్రీహిః. ప్రక్రియాఽపి పూర్వవ దేవ.
అవతాంభేదా దాకారభేదేఽపి తస్మిన్ రుద్రే పౌరుషభేదాభావో నాశ్చ
ర్యావహిత్యాహ—స్థాన ఇతి. య ద్యతః విషమావలోకనం తృతీ
యదృష్టిః, అన్యత్ర క్రోధదృష్టిః, తస్య కళామాత్రేణాంశమాత్రేణ, వైరి
పురాణ్యసురనగరాణి 'స తిస్రః పురో భిత్తైర్వభ్యో లోకేభ్యోఽసురా
న్ప్రణుద' తేతి శ్రుతే తి భావః. అన్యత్ర శత్రునగరాణి, స్థానే యుక్త
మిత్యర్థేఽవ్యయం. కైలాసవాసినో రుద్రస్య కంఠే విషం కాకతికుల
పాసింస్తుస్తీరూపస్య ఖడ్గే విషమితి మహా దేతి దద్భుతమిత్యాహ—
చిత్రమితి. 'గుణాః పూజానానం గుణేషు స చ లింగం స చ వయః'
ఇతి భావః. ౨౦

అథ వర్తిష్యమాణకథాభాగే పరికర ముదాహరతి—సఖ
ఇత్యాదినా. సంగ్రహకారికాం సంగ్రహశ్లోకమ్. రుద్రనరేశ్వరేణ
రుద్రదేవ్య, స్త్రీవ్యక్తా వపి పుంస్త్యేన నిర్దేశస్వయమే వోపపత్తిం
వక్ష్యతి.

ద్వితీయః—అహో నిరంతరప్రసాదోన్ముఖతా దేవస్య! యథా కాకతీయప్రసవేషు శ్రేయాం స్యుత్తకోత్తర మనుబధ్యం తే.

* ప్రత ద్వీజస్య శ్రేయోనుబంధరూపగుణభ్యావనా ద్వితో భవమ్.]

తదస్మిన్నేవ మహీయసి మహే మహీమండలాఖండలం చల మర్తిగండ మువశ్లోకయతు మావయో రయ మేవావసరః. త దేహీ రాజకులం ప్రవిశావః.

ప్రథమః—వయస్య! సాంప్రతం పురోధాప్రమఖా నమాత్వ వృద్ధా నపి పురస్కృత్య కల్యాణస్వక్రమం మీమాంసమానో నృపతి రభ్యంతరాస్థానీ మధితిష్ఠతి. త దావా మపి తావ దితో గత్వా యథా వసరం ప్రతీక్షావహే.

(ఇతి పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతౌ).

అయం శుద్ధవిష్కంభః.

ప్రథమోఽఙ్కః.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టవేషో రాజా చామరగ్రాహిణీ చ).

రాజా—(సహర్షాతిశయమ్). అహో ప్రసాదాతిశయః పరిమేశ్వరస్య!

సోమార్కాభిజనం త మద్య జయతి శ్రీకాకతీయాస్వయః

సాతిప్రత్య ముపైతి సాంప్రతి మమి వస్మాను విశ్వంభరా,

కాకతీయప్రసవేషు కాకతీయసంతానేషు, అనుబధ్యం తే అపిచ్ఛే దేనసంబధ్యం తే. మహీయసి మహే వహోత్పవే, ఉద్గండపురుషఖండ కో వీరప్రకాండక శ్చలమర్తిగండ ఇతి బిరుదశ బ్దేనోచ్యతే.

వయస్యేతి. మీమాంసమానో విచారయత్. ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.

అంక మారభతే. తత ఇతి.

హరారుభావం ప్రియభాషణ మాహ—సోమేతి. అభిజనో పం శః, తం ప్రసిద్ధం, అమీ ష్వేప మనుగ్రహపాత్రే ప్సితి భావః. అజో బ్రహ్మ, నిజదోష్ఠనూతిం, క్షత్రజాతిం 'రాజనీయమనుష్యాణా' మితి

అస్మాభి ర్నిజదోఃప్రసూతి మధునా ధన్యా మజో మస్య తే
య త్తర్తవ్య ముపాదిత త్తులవతి ర్దేవ స్వయంభూ స్వయం. ౨౧
పురోధనః.—మహారాజ! భవాదృశా ఏవ పర మ్హర్షన్తి తాదృశ
మహిమ్నో దేవస్య హితోపదేశాన్. అథవా కి మత్రాభినవం? పుత్రా
ణాం హితోపదేశాధికారః పితురేవ. యదితం కథయంతి తద్విదః—
సైవో మాచేతనిర్దిష్టా సోమా చేతి ప్రథా మగాత్,
తవ మాతా శివా సాక్షా ద్దేవో గణపతిః పితా. ౨౨

మంత్రణః—ఏవ మేనైతత్. అస్యథా కథ మిత్శ్వరప్రసాదా
దృతే నిరంకుశం స్త్రీవ్యక్తివిశేషస్య లోకాధిపత్యం? ఏవం మానుషశం
భునా గణపతియహారాజే నాభ్యంతర స్వానుభవమహిమ్నుః సదృశ
తన్యా బాహుజత్వ ఇవగాత్. కత ఇత్యత అహయదితి. ౨౧

రుద్రాంబయాః పితవౌ సోమాంబాగణపతిదేవౌ. తయో
రుమామహేశ్వరాత్మకత్వం లోకవిదితం. తతః స్వయంభూమహారా
జయోః పితాపుత్రభావోఽస్తి. అతో హితోపదేశో యజ్ఞత ఏవే
త్యాహ—అథ వేత్యాదినా.

సైవేతి. సైవ తవ మాతా ఉమాచేతనిర్దిష్టా సతి, లోకై రితి
శేషః. సోమా చేతి ప్రథాం ప్రసిద్ధి మగాత్. పరిస్పరసముచ్చయా
ర్తాచకారా. పితా గణపతిస్తు, సాక్షా త్ప్రముఖాధిపః శివోదేవ ఇతి
తత్ప్రబోధో శ్చైవయో శ్చ తాదాత్మ్య మితి భావః. ౨౨

అ థాముష్యాధివిష్యతి నిరంకుశః ప్రభావ ఇతి విభాష్య మహారా
జో దుహితరం పుత్ర ఇతి స్వవహృతవా నిత్యాహ—ఏవ ఘ్నితి. అభ్యం
తర స్వానుభవమహిమ్నుః, దుహితృభావిమాహాత్మ్యగోచరాయా
లంతుకరణవృత్తే రిశ్యర్థః. అత ఏవాహ తత్రభవాన్ కవికలశిరోమ
ణిః కాళిదాసః—‘సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణ మం
తఃకరణప్రవృత్తయః’ ఇతి. అత్ర దుహితరి, తదనుగుణా వ్యవహారాను
గుణా, రుద్ర ఇతి పుంస్త్వైస సమాఖ్యే త్యర్థః. ప్రాచా మియం శైలీ
య దయం లింగవ్యత్యాసేన నిర్దేశ ఇతి. యథా స్త్రీవ్యక్తా శిఖండితి
పుంస్త్వైస వ్యవహారః, యథా చెంద్రం పుమాంస మపి శ్రుతి రేవ సుబ్ర
హ్మణ్యేతి స్త్రీత్యేన నిర్దిశతి. తథా చ షడ్వింశబ్రాహ్మణ్యం—‘సుబ్రహ్మ

మత్ర పుత్ర ఇతి వ్యవహారః కృతః. తదనుగుణా చ రుద్ర ఇత్యాఖ్యా.
పురో—(సకాతుకమ్) కీదృశీ దేవస్య స్వప్నోపదేశపరిపాటి?

రాజా—(సాదరమ్) ఇదానీం నివేద్యతే.—

కదాచి త్కల్యాణే రజనిసమయే స్మేరవదనం
పురః ప్రాదుర్భూతం స యుపతివపు స్సాక్షనిటలం,
ప్రవంతీ చంద్రాభ్యాం మహితమకుటం ప్రేక్ష్య కి మపి

ణ్యోం సుబ్రహ్మణ్యోం సుబ్రహ్మణ్యో మితి స్త్రీయ మివ త్రిరాహేతి.
ఏవ ముత్తరతాపి ద్రవ్వవ్యమ్.

స్వప్నోపదేశక్రమ మాదరవశా త్ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం నివేదయ
తి—రాజేతి.

కదాచి దితి. కల్యాణే శుభగ్రహయోగాదినా మంగళేరజని
సమయే స్మేరవదనం ప్రసాదోన్ముఖత్వాత్. సయుపతివపు రధాంగ
జాని రిశ్యర్థః. సాక్షనిటలం, ఫలలోచనసహిత మిశ్యర్థః. ఉదయత్ర బహు
ప్రేహిగర్భోబహుప్రేహిః. 'బహుప్రేహా సత్యత్నో' రితి షజంత స్సాక్ష
శబ్దః. ప్రవంతీ మందాకినీ. కి మపి వక్తు మశక్యం వస్తు. ప్రేక్ష్య. హాశ జ్ఞేన
చిరంతనతటాకోదకాచ్ఛాదితపారితద్రవ్య ముచ్యతే. తదుత్సాహమా
ణ మపి స్వచ్ఛందతో ముహు రుదక మాచ్ఛాదయతీతి స్వచ్ఛందవ్యవ
హారో లక్ష్యత ఇత్యుక్తమాచార్యై రుద్భిదధికరణే. ఏవ మత్ర సంభ్రా
మేణా ప్యాచ్ఛాదనసంభ్రామో లక్ష్యత ఇతి వదామః. తేన హోతానం
సంభ్రామోత్థాన మితి వేదితవ్యం. స్వప్నే దేవతాదిదర్శనే ఫలం దైవజ్ఞ
వల్లభే.—'సుగంధపుష్పాక్షతపూర్ణ కుంభశక్రధ్వజచ్ఛత్రమహీపతినాం,
ఉద్వదిదీనేకేందుసుహృత్సురాణాం సితదీప్తిబాదర్శనువాసినీనాం. సువర్ణ
ధాన్యజ్జఫలేగ్రహీణాం భయోన్నరత్నాంబరవాహనానాం, సందర్శన
శ్రేష్ఠ ముశంతిసంత స్వప్నే మృతానాం చ సుచేష్టితానామ్.'
ఇతి. అథజ మి త్యనద్యతనే లజ్. తేన చతుర్థయామా దర్శా
చీన స్వప్న ఇతి సూచ్యతే. తత్ఫలస్య రాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తిరూపస్య,
విజయయాత్రయా ద్విత్రమాసవిలంబసంభవాత్. తదుక్తం బృహస్పతి
మతే స్వప్నాధ్యాయే—'స్వప్నస్తు ప్రథమే యామే వత్సరేణ వివచ్యతే,

స్వయంభూదేవోఽసా వయ మితి హతోత్థాన మభజమ్. ౨౩
అనంతరం స్వప్నవచః—

వపుషా తం నమస్కృత్య స్తుతా నూనృతయా గిరా,
స్వామినే కాకతీయానాం రత్నావళి నమః సహజమ్. ౨౪

చామరగ్రాహిణీ. — అహో దేవస్య అనుసంధానం జ సివిణే వికుశలా

మిణో నమా గామాణ.

పురోదీపః—కి ముచ్యతే. అవిప్రభక్తయః ఖలు స్వయంభూదేవే కాక
తీయవరదేవాః. శతః.

రాజా. —

శయ్యాశీరస్థానకృతస్య పూర్ణకుంభస్య తోయైః పరికల్ప్య పాద్యం

† అహో దేవస్య అనుసంధానం. యత్స్వప్నేఽపి కులస్వామినః సహరాధనమ్.

ద్వితీయే చాప్తభి ర్దాసై స్త్రిభి ర్దాసై స్తృతీయకే. అరుణోదయవేళా
యాం దళాహేన ఫలం భవేత్, గోవిందజనవేళాయాం నద్య స్వప్నఫ
లం భవే' దితి. ౨౩

వపుషా నమస్కృత్య సాస్తాంగం ప్రణమ్యేత్కర్థః. 'సత్యం (ప్రియం
చ నచనం య త్తత్సానృత ముచ్యతే.' నృతే ద్దూలవిభుజాదిత్వా త్క
ప్రత్యయః. 'అస్మేషా మపి....' ఇతి సోర్ధీర్ఘః. ౨౪

అవిప్రభక్తైః శ్రేష్ఠా మితి లింగసామాన్యే నపునకపూర్వపదో
బహువ్రీహిః. స్త్రీపూర్వపదత్వే భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాఠాత్ 'అప్రి
యాదిషు ఇహిషేధేన 'స్త్రీయాఃపుంస' దిత్వాదినా పుంషద్భావప్రతి
షేధసంగాత్. అతవసాహస్యత్రికారః—'దృఢభక్తిశ్రేష్ఠమాదిషు
స్త్రీపూర్వపదత్వస్యావింక్షితత్వా శ్చసూచేయ'మితి. భోజరాక్షిస్తు—
'కర్మసాధనసైధ్యేన భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాఠో న భావసాధనస్య. దృఢ
భక్తిచిత్వాదౌ తు భావసాధనత్వా న్న కల్పిద్విరోధ ఇత్యాహ. ప్రపం
చితం చైతత్తా పాదైస్సంజీవన్మాదౌ తత్ర త్రితే త్యస్సాభి రుపరమ్యతే.
తన్నా దిత్రాపి స్త్రీపూర్వపదో వా బహువ్రీహి రనుసంధేయః.

శయ్యాశీరస్థానే పూర్ణకుంభస్థాపనం మంగళార్థం. తదుక్తం
స్తృతి రత్నావళ్యాం—'మాంగళ్యం పూర్ణకుంభం తు శిరస్థానే

అతీందుసారై ర్మణిభిః కిలాహ మపూజయం దైవత మస్మదీయం.

అథ చ, —

విభు స్వయంభూ రవద చ్ఛుచిస్తి తాం
గరం స్వవామార్గవధూపలాలితాం,
స్మృశన్మరేణ భయదానశాలినా
కృతాంజలిం మాంవిసయానతాననమ్.

౨౬

యత్కిలః —

ఉన్నస్తకై ర్మధ్యమలోకభాగై స్త
స్తపోవిశేషై రనఘైః పృథివ్యాః,
సమ్యక్ కృతై స్స చ్ఛరితైః ప్రజానాం
ప్రతాపరుద్రో యమహావీర్యః.

౨౭

విధాయ చ, వైదికై గ్రాయుడై ర్మంత్రై ర్మఠాం కృతావ స్వపేన్నిశి'ఇతి.
అతీందుసారై రత్యుజ్జ్వలైః, స్వపే దేవతార్చనే 'సుర పూజోత్సవ
సేవా నై వేద్యం సృతగీతవాద్యం, చేత్యాదినా దైవజ్ఞవల్లభోక్తం
మహాఫలం ద్రవ్యవ్యం, మణిపూజాఫలం చ పుష్పసారసుధానిధా —
'సువర్ణకుసుమై ర్దివై ర్మణివిద్రుమవిస్మృతైః, రాజతై రిత్నసంభూతై
రథవా చిత్రవస్త్రుకైః. యైర్చయంతి హరం భక్త్యా నరాస్తే స్యు
ర్మహేశ్వరా'ఇతి.

౨౮

పూజానంతరవృత్త మాహ. — విభు రితి. స్వవామార్గవధూప
లాలితాం పార్వత్యానమమోదితాం, అథయదానశాలినా, ప్రసాద
నూచకే నేత్యర్థః.

౨౯

ఉన్నస్తకై రుల్లంఘితశిరస్సై ర్మంత్రై ర్మఠాం కృతావ స్వపేన్నిశి'ఇతి.
కస్య భాగై ర్మధ్యమలోకభాగై స్త, స్తపోవిశేషైః కృచ్ఛాచాంద్రాయణా
దిభిః, స చ్ఛరితైః స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితవ్యాపరైః. అత్ర భాగ్యది
నిమిత్తభేదా ద్వీచ్ఛిత్తివిశేషం వక్తుంమధ్యమలోకవీవ సమష్టివ్యప్తిభ్యా
మాశ్రితః ప్రజాపృథివీవృత్తిరిక్తమధ్యలోకాసంభవా దితి ద్రవ్యవ్యం.
ఏవం చాస్మిన్ రాజ్యం శాసతి సస్యాక రాదిసంపత్తిః ప్రజాసమృద్ధి శ్చ
ప్రభవ తీతి ఫలితమ్.

౩౦

వత్స! కాకతీయకులప్రదీప!

స్త్రీకృతే పుత్రభావేన దాహితే ప్రాజ్ఞమాజ్ఞయా,

అస్తి నిధిహీ ధారయే గుర్వీ ముర్వీధురా మితి.

౨౦

పురోధనః— (సప్రమోదం) మహారాజ! కాకతీయకులయోగక్షేమ
నిధానదక్షిణేన దాతౌయణీపతినా సాతౌ దేవ మాదిప్తం. తవా
వ్యయ మేవ మనోరథః. ప్రియంకర శ్చాయం మహోత్సవః ప్రజా
నాం. త దానోహతు పౌగతిసృష్టయోవరాజ్యస్య ప్రతాపరుద్రస్య
భుజశిఖరం సాగరమేఖలా, తత స్తతః.

* [ఇయం ప్రయోజననిర్ధారణరూపా యుక్తిః.]

రాజా.—తద్వచన మాకర్ణయంతీ నిర్భరహర్ష వికస్వరలోచనా మేది
స్యపి దేవస్య పార్శ్వే దృష్టా.

చామర.— † మహారాజస్య హీ అల అణువట్టమాణావ వసుధరావ
ఉషదో ఖు హరిసావిభావో.

* [ఏషా స్వయంభూదేవస్య వచనాకర్ణనేన మేదిన్యా స్సుఖాగ
మేన ప్రాప్తిః.]

రాజా.—కాకతీయకులశ్రేయసాం దేవ ఏవ ప్రమాణ మితి తస్మాజ్ఞా
మయా శిరిసి ధృతా. దేవోఽపి సప్రసాదాతిశయ మవలోక్యం
తస్మాత్తోఽభూత్.

† మహారాజస్య హృదయ మనువర్తమానాయా వసుంధరాయా ఉచితః ఖలు
హృదవిర్భావః.

వత్సేతి. రుద్రాంబాయాః పుంస్త్రీన సుబోధనం. ప్రాగస్త కాలే.
ధురం పహతీతి ధారయే ధురంధరః, 'ధురోయద్ధకా' వితి ఢక్. 'ఋ
కృ' రిత్వాదివా సమాంసానోఽప్రత్యయః. తత హ్వాప్. ౨౦

సప్రమోద మితి—అస్తిన్నర్థే విప్రతిపత్తే రభావా దితి భావః.
తదుక్తం బృహస్పతిమతే.— 'దేవతాశ్చ ద్విజాగావః పితరో లింగిన
శ్శఘా, యద్వదంతి సరం స్వప్నే తత్తథైవ వినిర్దిశే' దితి. ప్రియంకరో
తీతి ప్రియంకరః. 'క్షేమప్రియ మదే' ఽచ్చేతి ఖశ్పిత్ప్రయః. అతిసృష్టం
దత్తం.

* [ఇదం మేదిన్ ప్రాప్తిహేతో ర్భీజస్య స్వయంభూ దేవస్యోపదే
శాంగీకరణా త్సమాధానం.]

మంత్రిణః.—విశ్వప్రియంకరః స్వప్నప్రత్యయః. కింతు కాకతీయసరేం
ద్రవృద్ధోచిత మాచార మనువర్తమానస్య దేవస్య నగరనివాస
వైముఖ్యం తథా కులధురంధరస్య వీరరుద్రస్య విశ్వరూపాక్షమేవా
హువరిఘే రాజ్యధురా విశ్రాంతి రితిచ విమాదహర్షయో స్సీమానం
స్పృశ త్యస్మాకం మనః.

* [ఏత త్సుఖదుఃఖహేతుభూతం విధానమ్.]

చామర—† అచ్చరిలి అచ్చరిలి. కుళామచ్చము హేణేవ్వ పవ్వ ఈవళ్ల
హేణ ఏవ్వ ఉవదిట్ట.

* [ఇయం బీజవిషయాశ్చర్యరూపా పరిభాషనా.]

రాజా.—(సహర్షాతిశయం) అమాత్యాప్రతి అయం కాకతీయకుల
శ్రేయఃకల్పలతాప్రరోహః స్వయంభూ దేవానుగ్రహః సర్వేషా మపి
శ్రవణమహోత్సవః క్రియతామ్.

* [ఏష బీజప్రకాశనా దుద్బేదః.]

మంత్రిణః.—య దాజ్ఞాపయతి కాకతీయపరమేశ్వరః.

రాజా.—కి మిదానీం కర్తవ్యమ్?

పురో.—మహారాజ కి మన్యత్? సజ్జక్తియతాం ప్రతాపరుద్ర దేవస్య
రాజ్యాభిషేకసంభారః.

* [ఏష బీజానుగుణహోతాస్సహసరూపో భేదః.]

మంత్రిణః.—దిగ్విజయయాత్రావశీకృతానాం షర్వపార్థివానాం వర్గే
ణావీతైః సకలతీర్థసలిలైః ప్రకాశితం స్వయంభూ దేవప్రసాదం మహా
భిషేక మనుభవతు రాజపుత్రః.

† అశ్చర్య మాశ్చర్యం! కుళామత్వము భేదేన పార్వతీకల్పితేన ఏవ ముపదిష్టం.

స్వప్న శేష మాహ— తద్వచన మితి.

స్వప్న నివేదనం నిగమయతి— కాకతీయేతి.

విశ్వేతి—ప్రియంకరాదిశబ్దా అనుపద మే వోక్తాః. ధురంధర

కర్మస్తు నాయకప్రకరణే.

పురో.—ఉచిత మనుమంత్రితం మంత్రీభిః.

రాజా.—తర్హి జైత్రయాత్రాసాధనాని సజ్జక్రియంతాం వడ్విధాని
బలాని, అహ మపి సజ్జో భవామి.

* [ఏష ఆరంభః. ఇదం బీజానుగుణారంభరూపం కరణం. ఏవ
మార్గంభబీజసంబంధరూపః సాంగో ముఖసంధిః.]

(నేపథ్యే) వైతాళికా.—సుఖాయ మాధ్యందినీ సంధ్యా భవతు దేవ
స్యః య దిదానీమ్.

• లోకాలోకగిరింద్రీకందరతమస్సందోహదర్పాపహం

త్వత్తేజః పటలం కియంతి భువనా న్యాక్రమ్య సంక్రీడతే,

ఇత్యాలోకసకాతుకీవ శిథిలస్వీయాధికారశ్రమో

భాస్వా నేష సమగ్రిదిప్తి రధునా వ్యోమాగ్ర మారోహతి. 30

అపిచ.—

ఉద్ధాయంతి శరన్నిశాకరకరస్తోమత్విషస్తవద్గణాన్

క్రీడంత్యోఃసులయాద్రిచందనలతాకుంజే భుజంగాంగనాః,

అయం కాశీయోత్యాది. స్పష్టం.

వడ్విధాని, మాలాది రూపాణి, బలాని. 'మూలం భృతం సుహృ
చ్చేణి ద్విష చాటవికం బల' మిత్యమరణోశాభిధానాత్.

అత్రవిష్కంభాదా వైతాళికవాక్యోపక్షిప్త స్యాంగవశా దను
వర్తిమానస్య బీజస్య నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపా త్కించి దుచ్ఛా
సత్వలక్షణారంభసంబంధాన్ముఖసంధి రిత్యాహ. ఏవ మితి.

మధ్యాహ్నవర్జిత మారంభ తే — సుఖాయేతి.

లోకే యక్కించన వివేకవృత్తం వస్తు దిదృక్షువో వృత్తాగ్రమద్ర
శృంగం వా రోహంతి. తత్సమాధి మావర్తనవికర్తస్యాహ—లోకాలో
కేతి. సంక్రీడతే, 'క్రీడానుసంపదభ్యశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదం. స్వీయాధి
కారస్తమోపహత్వలక్షణస్తస్మిన్ త్రైశ్రమి శిథిలో యస్య సతథోక్తః.
సతచ్చ రాజతేజస ఏవ తద్భారోద్యహనా దితి వేదితవ్యం. అతవ వా
లోకసకాతుకీ వేత్త్యప్రేక్ష్యతే. తత్ర నిమిత్తము పాదతే. అధునేతి. 30

ఉద్ధాయంతి—మలయాద్రిచందనలతాకుంజే, దివాహరదేశ
ఇత్యర్థః. తదక్షం భవప్రకాశే—'రితిః పులిసం వేలా కాంతారారామ

వీత్వా తత్తదుదీర్ణవర్ణగళితాం ప్రత్యగ్రిధారాం సుధామ్
వాతాహరతయా ప్రభూత మయశః ప్రత్యోశయంత్యో నిజమ్.

ఇదానీం ఖలు:—

అఘ్రియ కిరణా న్భానో ర్యజురామోదమేదురాన్,
యతం తే కృతిన స్సర్వే కర్తుం మాధ్యాహ్నికీం క్రియాం. 30
రాజా.—(అకర్ణ్య సర్వాన్ ప్రతి) సాధయత యూయ మభిమతాచర
ణాయ. అహ మపి తావ దభ్యంతరం ప్రవిశామి.
(ఇతి యథోచిత ముత్థాయ పరిక్రమ్య నిష్క్రమంతా స్సర్వే.)
ఇతి నాటకప్రకరణే కల్యాణస్సప్తోనామ ప్రథమోఽఙ్కః.

ద్వితీయోఽఙ్కః.

(నేపథ్యే)—†ఇదో ఇదో అజ్ఞో.

† ఇత ఇత ఆర్యః.

భూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శియ్యాకిసలయంచితా. దివావిహార
దేశాస్సస్యః.†తి. (క్రీడంత్యః, నిజరమణై రితి శేషః. తత్తదితి వీప్సయాం ద్వి
ర్భావః. ఉదీర్ణవర్ణా దుచ్చరితాత్ రాద్గళితాః, గళితే త్యర్థః; 'మతిబుద్ధి
పూజాధేభ్యః' శ్చేత్సత్ర చ శబ్దస్యానుక్తసముచయార్థత్వాత్. అతఏవా
హ వృత్తికారః—'సుప్రశయితేత్యేవమాదయో వర్తమానే ద్రష్టవ్యాః'
ఇతి. ఇదమేవ కవేర్వివక్షితం. యదన్యత్ర ప్రత్యక్షరగళత్సధా మిత్యవో
చతో, అత్త ఏవ ప్రత్యగ్రిధారా మతిరసా మిత్యర్థః. 30

అఘ్రియేణ—యజురే వామోదః పరిషత్విశేషః తేన మేదు
రాం, 'సప్తయా నిత్యర్థః. 'యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యేఽలహ్నః' ఇతి
శ్రితే. 'భంజభాసమిదోఘురచ్'. ఏతేన భాసుకిరణానాం పుష్పసమాధి
సిద్ధేః జ్ఞాత్యేష్యేన్తిస్సర్వే అఘ్రియేతిపదం బోధ్యం. మధ్యాహ్న
కర్తవ్యా మాధ్యాహ్నికీ. 'కలాటగోశుశైషికః తక్ ప్రత్యయః. 30

ఇతి నాటకప్రకరణే ప్రథమోఽఙ్కః.

చూళికా ముదాహరణి— నేపథ్యఇత్యధినా.

(తతః ప్రవిశతి వృద్ధకంచుకీ)

కంచుకీ— (సహర్షం). చిరాయ యావనమతిశయానయా చరితార్థయా
జరయానయా సంచరే. యయా దీర్ఘాయుషా ప్రతాపరుద్ర
మహాభిషేకమహోత్సవ మనుభవితాస్తి.

* [ఏష మధ్యాహ్నార్చనయా విచ్ఛిన్నస్య ప్రకృత్యాస్య పున
రవమర్శా ద్విందుః.]

అపిచ.—

• పదే పదే స్థలంతం మాం వాచా గత్యాఽథ చేష్టయా,

అవలోక్య హసన్నాస్తే సావమీ రుద్రనరేశ్వరః.

౧

(సవిమర్శాశ్చర్యమ్.)

కాకతీయనరేంద్రస్య రాజ్యశ్రీ మూలవేశ్మనః,

యువరాజగృహే నద్య గవాత్సైస్సైస్సర మీక్షతే.

౨

• [ఏష రాజ్యలక్ష్మ్యైః ప్రతాపరుద్రగతాభిలాషా ద్విలాసః.]

(ఇరోఽవలోక్య) కథ మయం రాజపుత్రపరిచారకో దారక
స్వసంభ్రమం మా మభివర్తతే?

(ప్రవిశ్య) దారకః—† అయ్య! పణమామి.

కంచుకీ—భద్రః? కల్యాణాస్పదం భూయాః. కి మనుమతం రాజపుత్రీస్య
దిగ్విజయప్రస్థానం రుద్రనరేశ్వరేణ?

దారకః—‡ కహం కహం వి అణుమద.

† అన్యప్రణమామి.

‡ కథం కథ మప్యనువతమ్.

తతః ప్రవిశతీతి. సేషధ్యమేవ న రంగం; అన్యథా చూళికాలక్షణ
భంగప్రసంగాత్. యావనమతిశయానయేతి. అత్రైవ పురుషార్థలాభాదితి
భావః. జరయా సంచర ఇతి. 'సమస్తృతీయాయక్తా' ది త్యాత్మనేపదం.
పురుషార్థమావా—యయేతి. అనుభవితాస్తి. అనద్యతి నేలుట్.

బిందుం యోజయతి—ఏష ఇతి.

ఇరోఽపి జరాయః శ్లాఘ్యత్వ మేవే త్యాహ—పదే పదఇతి. ౧

కంచుకీ:—స్వనామానుగుణ మిదం రాజపుత్రస్య య త్సంక్షేకృతసాధనం
మహారాజం సపాదోపగ్రహం నివార్య స్వయం మేవ జైత్రయా
త్రాయా ముత్తిష్ఠతే

దారక:—†అయ్యో! అణుణుహూదజుజ్ఞు పరిస్సమో జువరాట. దుష్టరో
ఋ దితితటః కహ భవిస్సఞ్చి.

కంచుకీ:—భద్ర! నిరంకుశా స్వయంభూ దేవప్రచృత్తయః. విష్ణో రవ
తారః ఖల్వయం వీరరుద్రోఽవ్యచింత్యమహిమా.

* [ఏవ దృష్టనష్టబీజానుసరణయాః పరిసర్వః.]

అత్ర స్వప్నవృత్తాంతఖ్యాపనా ల్లక్ష్యస్య దిగ్విజయయాత్రో
ద్యమే నాలక్ష్యస్య బీజ సోత్యాదనా దుద్భేద ఇతి ప్రతిముఖసంధి
రయం.]

దారక:—‡ఏవ్వి ఏద.

‡ అమాణుసో ఋ సో పహవో.

కంచుకీ:—కు తేదానీం రాజపుత్రః.

† ఆర్య! అనుభూతయుద్ధపరిశ్రమో యువరాజః. దుష్కరః ఋ దిగంతజయః
కథం భవిస్యతి?

‡ ఏవమేతత్.

‡ అమానుషః ఋ స ప్రభావః.

సపాదోపగ్రహమితి. సవ్యదక్షిణపాణిభ్యాం, సవ్యదక్షిణపాదో
పస్పర్శరూపో గురుసమస్కారః పాదోపగ్రహః, తదుక్తం మనునా.—
'వృత్త్యై ప్రపాణినా కార్య ముపసంగ్రహణం గురోః, నవ్యేన సవ్య స్పృహ
వ్యోదక్షిణేన తు దక్షిణః ఇతి. ఉత్తిష్ఠ తే. ఉచ్యతే 'ఉదోనూర్ధ్వ
కర్తవ్యే' త్యాత్మనేపదమ్.

భద్రేతి. అత్ర పూర్వాంకే స్వప్నదృష్టస్య మధ్యాహ్నవర్జన
యా నష్టస్య చ బీజస్య స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య 'భద్ర! నిరంకు
శా' ఇత్యనే నానుసర్పణా త్పరిసర్వ ఇత్యర్థః.

అతఏవాయం ప్రతిముఖసంధి రిత్యాహ—అత్యేతి. ఉద్భేదః
పకశనం, భద్రేత్యాదివాక్యే నేతి భావః.

ఏవ్యమేదమిత్యాది. స్పష్టం. ఇయంచూళికా.

దారకః — తామరకులకు శుద్ధా దేవీసమారాహణేణ విలలపత్తాణ
 మగలకాండేణ తత్తేహణుమదలలపేరతబహిగుజ్జాణే నివేసేతిఖంభా
 వాగోఽమచ్యవరిపుదో జవరాట చిట్టకః తా అణుజాణీహి మమ
 తత్త పత్తాణ.

కంచుః — ఇద్ర! సాధయ. అహ మపి రాజకులం ప్రవిశామి.
 (ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతౌ)
 ఇయంచూలికా.

ప్రవేశకః.

(తతః ప్రవేశితి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రదో) మంత్రిణః పరిజనశ్చ.)

ప్రతా.—

కిం రాజ్యేన కమోన్ముఖం రచయతా తాతం కులాలంబనం

కించాస్మిన్మునమునాహరంతి మహతోదోషాన్మహానూనూరయః,

+ కాః తీమకులగుద్ధాదేవీసమారాధనై విజయప్రస్థానముగళం కృత్వా తత్ర
 హనుమదలలపత్తంతుబహిగుజ్జాణే నివేసేతిఖంభావారః ఆహత్యపరిపుతో యువరాజ
 స్థితి. త మహజాహి మమ పత్ర ప్రస్థానమ్.

కి మితి. తాతం కమోన్ముఖం విరక్తం రచయతా రాజ్యేన, మయ్య
 ప్రితేన సతేతిశేషః. కిం న మే కించిత్సాధ్యమస్తీతి భావః. సకేవలమస్మి
 న్నాజ్యే విశ్వవియోగా దిష్టహానింసేకమహాదోషసంభవా దనర్థప్రాప్తి
 శ్చేత్సాహ—కించేతి. అతవ వోక్తం మహాభారతే శాంతిపర్వణి భీమం
 ప్రతియుధిష్ఠిరేణ.—‘అసంతోషోఽప్రమోదశ్చమదో రాగోఽప్రశాంత
 తా, బల మోజోఽభిమాన శ్చ సముద్వేగ శ్చ సర్వతఃపభిః పాప్తభి రా
 విప్లవం రాజ్యం త్వమభికాంక్షసీ’తి. స న్వేపం సతి ‘యదహ్నకురుతే కర్
 ప్రజాధర్మేణ పాలయ, దశవర్షసహస్రాణి తస్య భుజ్జే మహత్ఫల’
 మిత్యాది నా రాజ్యమహాఫలప్రతిపాదకమన్వాదివచనవిరోధస్సాన్విదిత్యా
 శంక్య తస్యయగంతరవిషయత్వా న్న విరోధ ఇత్యాశయే నాహ.—

ధర్మాధ్వేతి. అయం యుద్ధదాన తపోజ్ఞానలక్షణః ఫలీకృతః సంప్రతి
 పాదమాత్రావశిష్టత్వా దతిభావః. అతవ వోక్తం సూర్యసిద్ధాంతే.—
 ‘కృతాదీనాం వ్యవస్థేయం ధర్మ పాదవ్యవస్థయే’తి ఆదిపురాణేచ్ఛక్తం

ధర్మాధ్యాచ ఖలీకృతోఽయ మధునా క స్సంచరే దస్థలం
స్త న్నేష్టం కిల యావరాజ్య మపి మే బాల్యోత్సవే క్షీడతః. 3
తద్వయం మహారాజభుజపరిఘమస్మణితేషు దిగంతేషు విజయ
యాత్రావినోదేన విహరామహే.

* [వత ద్రాక్ష్యేఽనిచ్ఛాభిధానా ద్వీధూతం.]

మంత్రణః—రాజపుత్ర! సర్వవధీనయా కాకతీయాన్వయభాగ్య
సంపదా త్వాం ధురంధరం లబ్ధ్వానరేంద్ర శ్చిర మాసక్తాం ధురం శిథి
లయితు మధ్యవస్యతి. ఆచార శ్చాయం కాకతీశ్వరాణాం యద్ధారేయే
పుత్రే శమోన్ముఖత్వం. కులస్వామినా స్వయంభువా జ్యేష్ఠ మేవాసు
శిష్టం. అనతిక్రమణీయా రాజపుత్రేణ గుర్వోర్గరియసీ ఖల్వాజ్ఞా. కలి
కాలదోషశిథిలధర్మప్రతిష్ఠాం నిర్వోధుం వోధుం చ మహతీం మహీధుర
మవతీర్ణస్య కాకతీయవిష్ణో స్తవ న సాంప్రతం ప్రత్యాఖ్యాతుం.

[ప్రతాపః—(సానురోధం.)

స్వయంభూ నాత ఇత్యేతా వీశ్వరా దివ్యమానుషే,

‘న విద్యతా న శుద్ధోఽర్థో న శుద్ధి ర్నసఃకలా’వతి. అధునా కలికాలే,
అస్థల స్సప్రమత్తః, కస్సంచరేత్? న కోఽపి సంచరితుం శక్నుయా
దిత్యర్థః. ‘శశి లి’జ్యేతి లిజ్. తృతీయాభావాన్నాత్మనేపదం. త ద్యావ
రాజ్యమపి, నేష్టం కిల. కిముత దుష్టం రాజ్య మితి భావః. మస్మణితేషు
నిష్కంఠకీకృతేషు, అతవన స్వస్య న ప్రయాన ఇతి వినయోక్తిః. 3

రాజపుత్రేతి. సర్వా స్పృహోవ్యాఘ్రపరిత్యా సర్వవధీనయా.
‘తత్సర్వాదే’ రితి ఖప్రత్యయః. ఆచారశ్చేతి. ‘ధర్మే వర్తస్మి సంస్థావ్య
ప్రజా వర్తేత ధర్మవత్, పుత్రసంక్రామిత శ్రీశ్చ వనే వన్యేన వర్తయే
దితి వ్యాసస్మరణాత్. గుర్వోర్గివ్యమానుషయోః, గరియసీ గురుతరా,
పూజ్యతమేతి యావత్. ‘ప్రియస్థి’ రేత్యాదిగాగుర్గరాదేశః. కించ
ధర్మసంస్థాపనార్థ మే వావతీర్ణస్య విష్ణుమూర్తే స్త వేదం దుష్పరిహార
మిత్యాహ—కలికాలేతి. ప్రత్యాఖ్యాతుం పరిహర్తుం.

తర్హి తావత్స్వయంభూదేవ ఏవ మహారాజోస్తు, పూర్వవ దే

తయో రన్యతరో రాజా యువరాజోఽస్మి సర్వథా. ౪
 మంత్రీణః. — రాజపుత్ర! సాధారణోఽయం వినయః కాకతీశ్వ
 రాణాం స్వయంభువి మహారాజే.

* [ఏష ప్రకృతవిషయారత్యుపశమా చ్చమః.]

పరిజనః. —

† కాలక్షులకుశట్టవిరో తత్తథవత్తో సత్తిభూదేవో ధురి
 ధారేదు. రాజఉక్తో ఉణ రజసిరితి త్రికేతరోవేదు.

ప్రతాప—(సమందస్మితం పరిజన మవలోకయతి)

* [ఏతత్పరిహాసవచోరూపం సర్వ.]

పరి:— ‡ చిరేణ చరితాత్థా మేషిణీ సప్రత్యా

గోత్రగిరిసిహారణీఋరవిలడసిలావసథిబబ్బరగీష,

భోణీష హోదు వాసో బాహుమ్ని పతివగుద్దస్స. ౫

జహ హరిచదస్స భువ జహ రహుణాహస్స బాహుఫలమ్ని

కాలిలచ్చీపథిణో బాహుమ్ని తహ మహీ రమదు. ౬

(ప్రతాప:—(సబాహుస్సరణమథోముఖ స్తివతి.)

† కాకతీయకులధవర ప్రత్యభవాన్ స్వయంభూదేవో ధురం ధారయతు. రాజపుత్రః
 పునా రాజ్యక్రియ మంకే ఆరోపయతు.

‡ చిరేణ చరితాత్థా మేషిణీ సంప్రత్యా.

గోత్రగిరిశిఖరనిఘ్నరవికటశిలా వసతి బర్హరాంగ్యాః,

క్షోణ్యా భవతు వాసో బాహూ ప్రతాపరుద్రస్య. ౫

యథా హరిశ్చంద్రస్య భుజే యథా రఘునాథస్య బాహుఫలకే,

కాకతిలక్షీపతే రాహుహ తథా మహీ రమతు. ౬

వాహం యువరాజ ఏ వేతి వచనభంగా ర్వాజ్య మంగీకరోతి—స్వయం
 భూరితి. అరత్యుపశమా ద్విషయ ద్వేషనివృత్తేః. ఏష శమః. ౪

సబాహుస్సరణమితి. పుంసో దక్షిణబాహుస్సరణం శుభ

* [ఏసాపరిజనవచనోత్థా వ్రీతి ర్నర్తద్యుతిః.]

మంత్రీణః—రాజపుత్ర కాకతీయపురుషోత్తమస్య తవ సాణి
గ్రహణాయ స్పృహయంతీ రాజ్యలక్ష్మీ ర్విలంబనం న సహతే.

పరి:—†విజ్ఞానమాణ లహిల దమాణ పద్మమ్ పణలవిస్సభ
భోణీ లచ్చీ ల కహ విలంబిల సహజ జవరావ: ౭

మంత్రీణః—ఇత్థ మేవ.

స్వతేజసా పరివృత్త్య ప్రధానాగార ముత్సుకా,

[పతిక్షలేద్య రాజ్యశ్రీ ద్యవరాజసమాగమం.

* [ఏవ మంత్రీణాం పరిజనస్య చ వాక్యై ర్భిజానురాగప్రకాశ
నా త్ప్రేగమః.]

పరి:—‡ కహా తదరిట ఖు ఏసోమహూనట దిసావిజలజత్తావ.

* [ఏతద్దిగంతయాత్రయా ప్రకృతకార్యవిలంబనా నిర్వోధః]

మంత్రీణః—(సావజ్ఞం) కథం చిరయం త్యంభోచమూసతయః?
అథవా కిం తైః? వయ మసి న కేవలం మంత్రశస్త్రాః, కిం తు బహుశః
సమరావదానారాధితస్వామిన ఏవ.

† విద్యానధూనా మధికం దృష్ట్యా పత్య ప్రణయవిస్రంభం,

క్షోణీలక్ష్మీ శ్చ కథం విలంబితం సహతాం యవరాజే.

‡ కథ మంతరితః ఖల్వేష మహోత్సవో దిగ్విజయయాత్రయా.

నిమిత్తమితి వత్స్యతే. సర్వనచన మనురాగబీజోద్భూతునం.

. విజ్ఞేతి. వధూనాం భర్తృవల్లభ్య మవలోక్య సపత్న్య స్సుము
త్సుకా భవం తీతి భావః.

• రాజ్యశ్రీ యో వానకసజ్జికాసమాధి మాహ—స్వతేజసేతి. గతా
ర్థమేతత్.

కహా మితి. నిర్వోధనలక్షణే ఛద్వనే త్యుక్తం తత్కారణమా
తోపలక్షణ మితి ద్రష్టవ్యం.

సావజ్ఞమితి. సమర మేవా పదాన మద్భుతకర్త తేనారాధితస్వా
మినః ప్రసాదితేశ్వరాః.

వజ్రలక్షణే ప్రత్యక్షగ్రహణం కేవలస్యా వ్యవ

* [వీతన్నిష్ఠురవచనరూపం వజ్రం.]

(ప్రవిశ్య) దావారికః— † జేదు జేదు జులరాట. ఏదే ఖు చ

మూపహాణో పడిహారభూమి భాలమ్మి సజ్జీకలచండరగబలా వట్టితి.

మంత్రీ:—అచిరం భోః ప్రవేశయ.

దావా:—తథా. (ఇతి నిష్క్రమ్య నేనాధిపతిభిస్సహ పునః ప్రవిష్టః.)

నేనాపః—(యథోచితం పణచ్య) స్వామి! కాకతీయకులతిలక! సర్వతోముఖాటోపా వాహిన్యః శౌర్యోదన్వంత భవంత మను పాప్తా ఏవ తదనుగ్రహయాళునా కటాక్షేణ సీరీక్ష్యంతాం.

* [వీతదనునయవచనరూపం పర్యవసనం.]

మంత్రీణః—రాజపుత్ర! త్వర్షి సమారుహ్యతాం ప్రతిపక్షని వారణో వారణః. ఆలోక్యంతాం సీరంతరపరివర్తిప్రమాధిన్యో పరూధిన్యః. ప్రస్తుయతాం నేనాపురస్సరాక్రాంతసకలసాయంతనిజస్థానం ప్రస్థానం.

† జయతు జయతు యవరాజః. ఏదే ఖలు చమూపతయః ప్రతిహారభూమిభాగే సజ్జీకృతచతురంగబలా వర్తంతే.

లక్షణ మిత్యాశయే నాహ—వీతన్నిష్ఠు రేతి.

ద్వాశే నియుక్తో దావారికో వేత్రధరః. 'తత్ర నియుక్త' ఇతి తక్. 'ద్వారాదీనాంచే' త్యైజాగమః.

స్వామిన్నితి. సర్వతోముఖాటోపా సర్వతోదిక్సంభ్రమా వాహిన్య స్సేనాః. శౌర్యోదన్వంత మితి యావకబలా దుదకసంభ్రమవ త్యో సద్యః శ్చేతిలభ్యతే. అనుగ్రహయాళునా అనుగ్రహీత్యా, కటాక్షేణ, అనుగ్రహణదృష్ట్యైత్యర్థః. 'గృహా గ్రహణే' ఇత్యస్తాధాతో రవంతా చ్చురానిణిచి 'స్పృహిగృహీ' త్యాదినా ఆళుచ్ఛృత్యయః. అతో లోపస్య స్థానివ త్యాన్న లఘూఽధనుణః.

రాజపుత్రేతి. పరివర్తిప్రమాధిన్యశ్చాత్రి ఘాతిన్యః, పరూధిన్య స్సేనాః. ప్రస్తుయతామితి. ప్రస్థానారంభ ఏవ నాసీతై స్సాయంతసగరా న్యాక్రమ్యంత ఇతి నేనాబాహుళ్యం సూచ్యతే.

ప్రతాప. — యథాభిరుచిత మమా త్యేభ్యః.

(ఇతి గంధగజాధిరోహణం నాటయతి.)

మంత్రిణః —

కరోదగ్రేణ మహనా విష్వ గాక్రమితుం దిశః,

ఆరోహతి గజం వీరరుద్రో భాస్వా ని వోదయం.

* [ఏత త్ప్రకృతానుగుణ్యేన విశేషసంబంధవచనం పుష్పం.]

(సర్వే యవరాజహ స్తినం పురస్కృత్య ససంబాధం కించిత్పరి

క్రామంతి.)

సేనాపః — (సోత్సాహ ప్రణామం) స్వామిన్! ఇతో దీయతాం దృష్టిః.

ధావత్పాదాతపదాహతదళితమహీరంధ్రో నీరంధ్రోనిర్య

యథేతి. గంధోపలక్ష్మితో గజో గంధగజః. యద్యపి గజశాస్త్రే వర్ణికజాతిగణేషు గంధ ఉ క్తః. తథా పృథ్విచిత్వా దత్ర క్షత్రియజాతి రుచ్యతే. తదు క్తం — 'భద్రశ్రీహరితాళగుగ్గులుశిలాగంధోఽతిశూరోఽరణేనానాశస్త్రనిపాతవేగసహన స్సంబేరమః క్షత్రియః, ఇతి. అత్యశుభా శుభగంధవిభాగ స్తదభివ్యక్తిస్థానం చ తత్రైవో క్తం — 'స్వదే ద్వార మలే శుభాశుభకరం గంధం సుధీ క్షయే త్సేవ్యో భూరుహలాజపాటలఘృతప్రఖ్యః ప్రశస్తాః స్వామి, ఏతస్మా దపరో శుభోఽయ ముదిత స్స త్యేన రూపేణ యో యు క్త సోఽపి మతంగజ స్సముచితః కల్యాణ ఇత్యుచ్యతే, ఇతి

క రేతి. క రేణో దగ్రేణోద్ధతేన మహనా తేజసా భుజబలే, సే త్యర్థః. అన్యత్ర కరైః కిరణైః ఉదయం పూర్వపర్వతం.

అత్ర మంత్రిణాం వీరరుద్రం పృతి రాగప్రకాశవిశిష్టవచనా త్పుష్పం నామాంగ మిత్యాహ — ఏతదితి. ప్రకృతానుగుణ్యేన, బీజాను కూల్యే నేత్యర్థః. విశేషబంధో, రాగవిశేషబంధ ఇత్యర్థః.

ధావదితి. పదాతీనాం సమూహః పాదాతౌ, భియోదిత్వాదణ్. ప్రత్యయః. నిస్సాణరాణో నిస్సాణధ్వనిః. రాణితి. యద్యపి 'సశిరణ్యో రుపసంఖ్యానుమితి కబభావే ఘర్జ్ బాధితః. అత ఏవో క్త మమరణో శే — 'రణ క్షణ' ఇతి. తథాపి స్రావాదిశ్చో బాహుళ్యో ఘర్జ్ ద్రష్టవ్యః.

ధూళీబాటాంబుదాంతర్విలనదసీలతావిద్యుదుద్దామదీప్తాః,
ఉద్యన్నిస్సాగరాణస్తనితపటపటద్విక్టతాః | ప్రారభంతే

[ప్రాపుల్లక్ష్యేం ధ్వజస్యః కరికరటతటస్యందిదానాంబుధారాః | ౧౦

(అన్యతోనిరూప్యః) —

• బలే చలతి సంభ్రమం ప్రతిభయే విజేతుం దిశః

పురందరహరిజయవ్యవసితా స్సహాయోద్ధతాః,

• చలంతి చిరమత్సరా శ్శిఖరిణో యథా దంతినో

భరావనమదున్నమద్భుజగరాజఫక్తత్ఫణాః |

౧౧

పరిజనః — (విలోక్య సాశ్చర్యం) † మహతో ఖ ఏసో తిలగసుభ
జాణ ముస్సాహో.

(సంస్కృతమాశ్రిత్య)

† మహాఖ యేష త్రిలింగసుభటానా ముత్సాహః.

ఘటశబ్దాదవ్యక్తానుకరణా 'న్నత్యవీప్సయో' రితి ద్విర్భావే 'సర్వప్రాతి
పదికేభ్య' ఇత్యాచారే ఓప్ కథంచి త్కల్పనీయః, తతో లట శ్శత్రా
దేశః. పట దిత్వస్యై వానుకరణత్వే పూర్వావయవస్య తకారాభావ
శ్చింత్యః, కరటతటం గండస్థం. ౧౦

సేనాంగేషు మతుంగసన్నాహ మాహ — బలఞ్చి. చిరమత్సరాః
పక్షచ్ఛేదా త్ప్రీభృతి ప్రయాథవైరాః, అత ఏవ పురందరహరిజయవ్యవస
తాః, ప్రాచీవిజయో ద్యుక్తా ఇత్యర్థః. ఇయంతంకాలం త్కల్పే సి త్వే
దాసీం వైరసిర్యాతనే హేతు మాహ — సహాయోద్ధతాఞ్చి. యథా
కన్య చి ద్వస్తునో భారాకాంతః కశ్చన భాగో నమతి భాగాంతరంతూ
న్నమతి తద్వ ద్దంతి భారాకాంతభూతలద్వారా భుజగరాజస్య కేహం
చి శ్శిఖానా మవనమన మితరేమా మున్నమనం ద్రిప్తవ్యం. ఫక్త-
నత్ర సంకోచః. 'ఫక్త సీచై ర్నితా విత్సన్నాధాతో' ర్లట శ్శత్రాదేశః.
అత్ర యథాశబ్దమాహత్వాద్య ద్యవ్యుపమా ప్రతీయతే. తథా ప్రియ
మానభూతానాం విశిష్టశిఖరిణా ముపమేయదంతిరూపతయా భూ
హనా దుత్ప్రేక్షాయాం పర్యవస్య తీక్ష్ణుపమోపక్రమోత్ప్రేక్షేయం.

ఉద్యత్తోమరదామరాః ప్రతిపదప్రోత్తిప్తకాక్షేయకా
స్వైర్వరోద్గీర్ణమునుంధయః పటుతరాశ్చవృద్ధసత్కార్మకాః,
భ్రామ్యద్భిరుగదా స్సమగ్రవిహరత్ప్రసా స్సుభరత్ఫటసాః
ఫేలంత్యంధ్రచమూభటాః సపపుషో రాద్రప్రకారా ఇవ. ౧౨

మంత్రణః.—అహో! తురంగతరంగా స్త్రిలింగాధిపతే!

ఉత్తివ్యోత్తివ్య పాదా రవితురగశిరస్తాడనా యేవ పూర్వా
పాశ్చాత్యాభ్యాం పదాభ్యామపి ధరణిమవప్తభ్య సురభ్యమన్నాం,

పత్తినంపత్తి మాహ—ఉద్య దితి. తోమరా దండవిశేషాః
తైర్దామరా భయంకరాః కాక్షేయకా ఖడ్గాః ‘కులకుక్షీ’ త్యాది
ధకభో ప్రత్యయః. స్వైర్వరోద్గీర్ణమునుంధయః స్వేచ్ఛోద్వృతదారుమయా
యుధవిశేషాః, కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం ధనుస్తద్విశేషో వా, గదాః
ప్రసిద్ధాః, ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయాః ఆయుధవిశేషాః.
తదుక్తం పృత్తికారేణ — ‘అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయాః మిత్యత్ర
‘ప్రాస్యత ఇతి ప్రాస’ ఇతిరాద్రప్రకారాః రాద్రభేదాః. తోమరాదీనా
మభిధానం వైజయంత్యాం — ‘తోమరో’ స్త్రీ లోహహుళదండః
కానూశ్చ సర్వలా. ‘హుళంద్యుఫలపత్రాగ్రం’ ‘మునుంధీ’ న్యైర్దారు
మయీవృత్తాయః కీలనంచితా’ ‘కార్ముకం తు చతుర్వాస్తం’ ‘పట్టసా
లోహదంజో యస్తీక్షు ధారః క్షురోపషుః’ ఇతి. ౧౨

తురంగసామగ్రీ మాహ.—ఉత్తి వ్యోతి. పశ్చిమపాదాభ్యాం భువి
స్థిత్యా ముహు రగ్రపాదోత్తేపణ మశ్వానాం పురుషాఖ్యసానభేదః. తదు
క్తం.—‘ముహుఃపశ్చిమపాదాభ్యాం భువిస్థిత్యాగ్రపాదయోః, ఉద్ధృన్
ప్రేరణాయా స్థాన మశ్వానాం పురుషః స్మృతఇతి. అత్రపూర్వపాదోత్తే
పణస్య సూర్యాక్షరస్తాడనఫలకత్వము త్పేక్ష్యతే.—ఉత్తి వ్యోతి. ‘నిత్య
వీషయో’ రితి ద్వీర్భావః. పశ్చాద్భవో పాశ్చాత్యో. ‘దక్షిణపశ్చాత్పు
రసస్త్యక్’. సంరభా సంరంభవిషయీభూతా సతీ, సున్నే త్యసంబంధే
సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. తాం ధరణి మవప్త భ్యాలంబ్య, తత్ర
ప్రేష్ఠిత్యర్థః. సహేలక్రమణేన వినోదగత్యా, పరిణమంతః, ప్రయత్నం
వినా ప్రవర్తమానా ఇత్యర్థః. భారా నా మాస్కందితాదయో గతి

వాల్మీకీశాస్త్రానుమానైః ప్రతిస్థాపితా యో త్సహమున్మార్జయంతః
 (కామం శక్యశాస్త్రహేలక్రమణపరిణమత్సంచభారాప్రపంచాః. ౧౩

(విలోక్య.) అహో విదళితపరబలమనోరథానాం రథానాం సంభ్రమః!

తథా హి.—

రథా స్సరథసం భ్రమన్నిబిడహేమనేమితత

క్షమాతలసముచ్చలదృహుళధూళిజాలాంబుదైః,

తిరోహిత మసూయయా సపది భాసవీయం రథం

విధాయ ముఖరీధవ స్త్యనిభృతాక్షధూర్నిస్సనాః. ౧౪

(ప్రతాపః — (సర్వతోఽవలోక్య సప్రమోదం) కథం సమగ్రసా
 ధనాని సైన్యాని?.

భేదాః పంచ. తదుక్తం వైజయంత్యాం.— ‘అశ్వానాం తు గతిర్ధారా
 విభిన్నా సా చ పంచధే’ తి. ‘అన్కుందితం దారితుకం రేచితం వల్లితం
 ప్లుతం, గతయోఽమూః పంచ ధారా’ ఇత్యమరశ్య. ఏతాసా మేవా
 శ్వశాస్త్రే సంజ్ఞాంతరే ణోక్తానాం ప్రత్యేకం త్రై విధ్యే పంచదశవిధ
 త్వం. తదుక్తం.— ‘గతిః పులా చతుష్కాచ తద్వ స్తద్యజవా
 ఽపరా, పూర్ణవేగా తథా చాన్యా పంచ ధారాః ప్రకీర్తితాః. ఏకై కా
 త్రివిధాధారా హయశత్రోవిధౌ మతా, లక్ష్మీ మధ్యా తథా దీర్ఘా
 జ్ఞాత్యైతా యోజయే త్కృమా’ దితి. తదేత న్నసని నిధా యాహ—
 పంచధారా ప్రపంచా ఇతి ౧౩

లోకే కల్పిద్వింధుటః ప్రతిభట మభిభూయ గర్జతి. తత్సమాధి
 మశ్చ) భానురథాభిభావినాం వీరుద్రరథానా మాహ.— రథా ఇతి.
 అనూయయా, స్పర్ధయే వేత్సర్థః. అత్రాణం చక్రాధారకామానాం
 ధురోఽగ్రాణి అక్షధురః. ‘అక్షం రథాంగ ఆధార’ ఇతి వైజయంతీ.
 ‘అసక్ష’ ఇతి నిషేధా ‘దృక్పూ’ రిత్యాదినా స సమాసాంతః. నిభృ
 తో నిశ్చలో సభవతీ త్యనిభృతో, నిత్యప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తథాభూతో
 ఽక్షధూర్నిస్సనో యేషాంతే తథోక్తాః. ౧౪

బృంహమాణగజాక్షిర్ణాః పేషమాణహయాకులః,
సంక్రీడత్స్యందనాః క్షేడా త్పుభలా సైన్యస్యనంపదః. ౧౫
మంత్రి.—యువరాజులోకనా దుద్యేల సైన్యసాగరో వర్తతే.

అభ్యావతంతీ రభితో మహీభృద్వాహినీ ర్భవహః,
కాకతీయకులాంభోధి రేష సైన్యం గ్రసిష్యతే. ౧౬

సేనాపతయః.—యదాదిశం త్యమాత్యాః. (ఇతి సప్రణామం)
విజయయాత్రాకుతూహలినోఽ ధ్వజస్యః సాంప్రతం యువరాజస్యాజ్ఞాం
ప్రతిపాలయంతి.

(వతాప.—(సప్రసాద మమాత్యా నాలోకయతి.)
మంత్రిణః.—(సోత్సాహం) ప్రతిష్ఠంతాం ప్రాచీం ప్రతి సైన్యాని.
సేనాప.—యదా దిశం త్యమాత్యాః (ఇతి ప్రస్థాననాటికకేన
సమంతాదవలోక్య సహర్షాతిశయం)

బృంహమాణేతి. బృంహమాణా బృంహణశీలాః. తాచ్ఛీత్యే
చానశే ప్రత్యయః. నతు శాసచ్; 'బృహి శబ్ద' ఇత్యస్య ధాతోః పరస్మై
పదిత్వాత్. అత ఏవ భట్టమల్లః—'పేషతే పేషతేఽశ్వానాం హ
స్తినాం బృంహతీతి'చేతి. సంక్రీడత్స్యందనాః కూజద్రథాః. 'క్రీడోనునం
పరిభ్య' క్షేప్త్యత్ర 'సమోఽకూజన' ఇతి నియమా త్పరస్మైవదం. అత
ఏవోక్తం తేనైవ—'ఉత్పర్జతి సంక్రీడ త్యేతా శకటకూజన' ఇతి. క్షేదం
తే సింహనాదం కుర్వం తీతి క్షేడాః. 'ఇక్షేదా' స్నేహనమోచనయో
రిత్యస్తాఢ్ధాతోః పచాద్యచ్. పృషోదరాదిత్వా ద్దకారస్య డకారః. కవి
కల్పద్రుమకార స్తు డాంత ఏవాయం ధాతు రిత్వాహ. ధాతునా
మనేకార్థత్వా దుక్తార్థలాభః. అత ఏవ 'క్షేడాతు సింహనాదస్యాన్య'
దిత్యమరః. క్షేదదితి క్వాచిత్క శ్చత్రంతపాతో ఽస్య ధాతో రను
డాతేత్వా దుపేక్షణీయః. ౧౫

అభ్యావతంతీరితి. మహీభృద్వాహినీః శత్రుభూపాలసేనాః, అ
స్యత్ర పర్వతప్రభవా నదీ. తదుక్తం మానసోల్లాసే—'ప్రజేదభిరివాక్షో
భ్యో నిగర న్నరివ్యాహినీః, శూరాణాం సింహనాదైశ్చ పేషారావైశ్చ
వాజినామ్. మహారథమహాధ్వజై ర్భూతంగఘనగర్జితై'రితి. ౧౬

పవనే నానుకూలేన ప్రసారితపటాంచలాః

ఉద్యుంజంత ఇవాక్రష్టుం ధ్వజా స్సాత్రామణీం దిశం. ౧౭

(సర్వే సుశకున మభినందంతి)

*[ఏష ప్రస్థానానుగుణశకునగుణకథనా దుపన్యాసః:] :

. (ప్రతాప—(పురోఽవలోక్య) కథం కరాభ్యా ముత్తి ప్రసాక్షత
కనకపాత్ర స్సచూగత ఏవ విప్రవరః?

. (ప్రవిశ్య) విప్రః—(సవినయ మగ్రత స్థిత్యా పా)ధ్వం దక్షిణ
భుజి ముద్యమ్య)విజయతాం విజయతాం వీరుద్రః. రాజపుత్ర! స్వయం

పవనేనేతి. సుత్రాష్ట్ర ఇంద్రస్యేమాం సాత్రామణీం దిశంప్రాచీం,
సుశకునం శుభనిమిత్తం, 'శకునరతు శుభాశంసినిమిత్తే శకునః ఖగే.' ఇతి
విశ్వః. అనుకూలవాదయో శుభనిమిత్తత్వం చ తత్రైవ—'దక్షిణాక్షి
పరిస్పందా దక్షిణస్య భుజస్యచ, మననశ్చ ప్రసాదేన స్వానుకూలానిలేన
చ. ఏవంనిమిత్తై ర్నిశ్చిత్య విజయం భూవతి ర్యజే' దితి. ౧౭

ఉపన్యాసాఖ్యమంగం లక్ష్మ్యయోజయతి—ఏష ఇతి. ఉపన్యాస
లక్షణేఽపి ప్రకృతానుగుణ్యేనేత్యేత దనుష్యత ఇత్యాశయేనాహ—
ప్రస్థానానుగతేతి. బీజోపయోగిత్యా త్వస్థానస్య ప్రకృతత్వం. తదను
గుణస్య శకునస్యానురాగహేతుభూతస్య కథనా దుపన్యాస ఇత్యర్థః.

విప్రవిశేషప్రవేశం సూచయతి—కథమితి.

సవినయమితి—ప్రాధ్వ మాశీర్వాదానుకూల్యే నోద్యమ్య, 'అను
కూల్యార్థకం ప్రాధ్వ'మి త్యమరః. మకారాంత మవ్యయం—చైతత్. నను
యాత్రాయాం కనకపాత్రాదిమంగళద్రవ్యదర్శనం కార్యసిద్ధికర మస్తు.
కిం త్వేకస్మిన్ బ్రాహ్మణే దృష్టే కార్యహాని రితి కింపదంత్యాః కా గతి రితి
చేన్నైష దోషః. తస్యాః కృపణబ్రాహ్మణవిషయత్వాత్. విశిష్టబ్రాహ్మణ
దర్శనే మహాఫలస్తరణాత్. ఇదమపితృవోక్తం.—'పూర్ణకుంభే తథా
దర్శే దధ్ని మద్యే తథామిషే, మినే శంభే ధ్వజే ఛత్రే చామరే చారు
యోషీతి. చాపే మృగే భరద్వాజే ఫలపుష్పాక్ష తేషు చ, పృషభే సమ
దే నాగే సితవాహే ద్విజోత్తమే, సువర్ణే దివ్యరత్నే చ వీణాయాం
నటఫాఽపి చ బదే చైకపశౌ దృష్టే యాత్రా భవతి సిద్ధి' దేతి, వసంత

భూదేవమహాత్మనవాద్యసంతరం మహీసురవరాశీర్వాదవాసితాః కాశ
తీయమహారాజేన ప్రేషితాః ఖల్విమే మంగళాక్షతాః.

ప్రతాప—(సప్రణామాదరం గృహీత్వా తాన్నిజోత్తమాంశ
గజమూర్ధని చ నిధాయ.)

ఆమూలా త్ఫలితా ప్రసత్తిలతికా పత్య స్వయంభూప్రభో.

రాజ్ఞాక్షత్రియమాళిమండనమణే స్తాతస్య సానుగ్రహా,

విప్రాశీర్వచనాని మంత్రసురభీణ్యాకాంక్షితాన్యన్వహం

పౌరాణాం చ జయోత్తరాణితదమూరీవజ్జయాన్యుద్దిశః.

*[ఏవ బ్రాహ్మణక్షత్రియాదివర్ణకీర్తనా ద్వర్ణసంహారః.]

మంత్రిణః—రాజపుత్రస్య స్వభావనిర్దళస్య తవ భుజార్ద్రయో
రౌజాయితస్య కియతీ భూతలవిజయవిడంబనా?

రాజయేవ్యుక్తం—‘ధృతాతపత్ర శ్శుభశుక్లవాసాఃపుష్పార్చితశ్చందన
చర్చితాంగః, విప్రశ్శిఖావాన్కృతభోజనశ్చ దదాతి దృప్తః పథి
సర్వసిద్ధిమితి. మహాత్మనవాదీ త్యత్రాదిశబ్దేన ధేన్వాదిదానం గృహ్య
తేతమక్తం మానసోల్లాసే—‘తతః కృత్వా మహాపూజా ముద్దిశ్య కుల
దేవతాం, ధేనుం భూమిం హిరణ్యం చ విప్రేభ్యో విధినాఽర్పయేత్.
తదాశిష స్సమూదాయ సీరాజితహయద్విపః’ ఇతి.

ఆమూలాదితి—సంపూర్ణస్వయంభూప్రసాద ఇత్యర్థః. పౌరాణా
మాకాంక్షితాని మనోరథాః. నపుంసకే భావే క్తః. జయోత్తరాణి
జయప్రధానాని. తత్తస్మాదమూ శ్చత్రం ఏవ దిశః ఈషజ్జయా, సులభ
జయా ఇత్యర్థః. ‘ఈషద్దు’రిత్యాదినా ఖల్పిత్యయః, దిగ్విజయే దేవతా
ప్రసాదాధికం బృహతీఫలభంజనే మహాపలప్రయోగ మనుకరోతీతి
భావః.

౧౮

అంగం యోజయతి—ఏవ ఇతి.

రాజపుత్రస్మేతి—‘ఓజశ్చబ్దో వృత్తివిషయే తదవృత్తివర్తత’ ఇతి పద
మంజరీకారః. అతస్తద్వృత్తస్సంహితాద్దాలాదేరి వాచరితం ఓజాయితం,
బలమిత్యర్థః. ‘కర్తుః కర్తృజ్ఞలోప’శ్చేతి కృబంతాద్భావే క్తః. ‘ఓజసోఽప్స
రసో నిత్యమితి నిత్య స్సలోపః.

† పరి. విలలలచ్చీపాణిగ్గహణసమలదిట్టా విల మంగళంక్షదాజు.
వరాలన్న సీసే దీసది.

విప్రః—రాజపుత్ర! తత్తద్విగ్విజయవార్తాహరిణః పురుషా నాతి
చిరా దేవ ప్రేషణీయా ఇతి మహారాజ స్యాజ్ఞా.

ప్రతాప—శిరసి కృతస్తాతస్య నియోగః. (అమాత్యాస్సృతి)
కతిచన యూయం కాకతీశ్వరనేవార్థం నివర్తధ్వం. కతిపయే విజయ
యాత్రాపరాః ప్రవర్తధ్వం.

అమాత్యాః.—(సప్రణామం) య దాజ్ఞాపయతి యువరాజః.

విప్రః—స్వస్తి విజయాయ శివాః పంథాన స్సంతు రాజ
పుత్రాయ.

ప్రతాప—(సప్రశయం) భగవ! న్ననుజానీహి. వయ మితః
ప్రతిష్ఠామహే (ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే విజయయాత్రావిలాసో నామ ద్వితీయోఽంకః.

తృ తీ యో ౭ జ్ఞాః.

(తతః ప్రవిశతో లేఖహస్తా జాంఘికా)

*ప్రత త్పూర్వాంకాంతపాత్రేణ విప్రేణ నిర్దిష్టయోః పాత్రయో

† విజయలక్ష్మీపాణిగ్గహణసమయవత్త ఇవ మంగళాక్షతా యువరాజస్య శీర్షే
వృశ్యంతే. ౪౮

స్వస్తితి. విజయాయేతి. క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ. రాజపుత్రాయే
తి స్వస్తియోగే. ౫౨

సప్రశయమితి. ప్రతిష్ఠామహఇతి. 'సమప్రపదిభ్య స్థన' ఇత్యా
త్మనేపదమ్. ఇతి నాటకప్రకరణే ద్వితీయోఽంకః.

తతఃఇతి—జంఘయా చరత ఇతి జాంఘికా వార్తాహారా.

అంకాస్యం యోజయతి—ఏతదితి.

రుత్తరాంకే ప్రవేశా దంకాస్యం.]

[ప్రథమః—(సానుసంధానాశ్చర్యం) అహో ప్రతాపదుద్రస్య మహిమానుభావః ! యస్య విజయయాత్రాసంభ్రమే జైవ వ్యాకులీకృతాని ద్వయానా మపి భూభృతాం కటకాని.

ద్వితీయః—నయస్య! కి ముచ్యతే?

కాకతీయప్రదీపోఽయ మంశ శ్చాతుర్భుజ స్వయం,

యద్వజ్రకవచాయం తే ప్రసాదా శ్చ స్వయంభువః. ౧

* [వష స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య బీజ స్యాన్వేషణా దగర్భ సంధిః]

[ప్రథమః—(అధ్వక్లమ మభినీయ పురోఽవలోక్య) ప్రాప్తేయ మంధ్ర)నగరీ.(కించిత్ప్రవేశనాటితకేన సమంతతో నిరూఢ్య) అహో నిరతిశయ మాదార్యం రుద్రనరేశ్వరస్య! య దేతే వైతాళికా స్సర్వతో భోగావళీప్రముఖాం శ్చాటుప్రబంధా నుచైః పఠంతః స్వభావరమణీయాః ప్రతిరవేణ పాఠయంతీవ కకుభః.

ద్వితీయః—(సమ్యక్ జీర్వర్ణ్య సప్రత్యభిజ్ఞాశ్చర్య మపవార్య) సఖే! వశ్యవశ్య.

మహిమానుభావో మహిమాతిశయః. ద్వయానాం పర్యతానాం రాజ్ఞాం చ. కటకాని పర్వతనితంబప్రదేశాః రాజధాన్యశ్చ. 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీనితంబయో' రితి విశ్వః. ౧

* కాకతీయేతి—చాతుర్భుజో వైష్ణవః. వజ్రకవచాయం తే వజ్రకవచవదాచరంతి. 'కర్తుః క్యజ్జనలోప' శ్చేతి క్యజ్జప్రత్యయః. జీర్త్వాదాత్మనేషదం.

గర్భసంధిం యోజయతి—ఏష ఇతి. బీజస్యేతి. ప్రతిముఖసంధౌలక్ష్మ్యౌ లక్ష్మ్యతయా దృష్టస్యేతి శేషః. ఏతచ్ఛాన్వేషణా దిత్యనేన లభ్యతే.

వైతాళికభోగావళీప్రముఖా ఉక్తలక్షణాః. పాఠయంతీతి. ప్రతిదిశం ప్రతిధ్వని రుత్పద్యత ఇత్యర్థః.

అపవార్త్యేతి—రహస్యకథనార్థ మితి భావః.

సమ్యక్ జ్ఞానధవేషధారణతిరోభూతా అపి త్మోభుజః
 సూచ్యంతే ప్రభుతారహస్యపిశునై రావిష్కృతై ర్లక్షణైః,
 మాస్తాగ్రై ర్ధ్వజచక్రలాంఛితతలై ర్వక్షస్థస్థై ర్విస్తృతై
 రాకారై రమనుష్యమాత్రసులభై ర్వృత్తై రసీచై రపి. ౨

. ప్రథమః—నూన మేతే ప్రతాపరుద్రసమరపరాజ్ఞుభా వక్షస్థస్థ
 విరచితవరాహలక్ష్మణః ప్రాణత్రాణార్థ మనయా రీత్యా కాకతీయమహా
 రాజం ప్రసాదయితు మధ్యవస్యం తీతి తర్కయామి.

*ప్రత త్ప్రస్తుతోపయోగిప్రతిరాజచ్ఛద్మాచరణాదభూతాహరణం,
 జాంఘికేన పున స్తైస్తై ర్లక్షణై ర్న రేశ్వరాభ్యూహనాదను

సమ్యగితి—మూగధలక్షణము క్తం. 'రాజ్ఞః పురజసన్యాసి మంగ
 భాచారశంసినః. మాన్యైర్మాగధికాగీతై ర్మాగధా ఇత్యుదీరితా' ఇతి.
 ప్రభుత్వైవ రహస్యం గూఢం వస్తు. మూగధవేషతిరోహితత్వా త్రేషా
 మితి భావః. ధ్వజచక్రగ్రహణం రాజ్యసూచక రేఖోపలక్షణార్థం. తదు
 క్తం వరాహ సంహితాయాం.—'చక్రాబ్జపరశుతోరణశక్తిధనుఃకుంభ
 సన్నిభా రేఖాః. కుర్వంతి చమూనాథం మకరధ్వజసన్నిభా మహీ
 పాలం' తిథి. పక్షోవిస్తారఫల మపి తత్త్రైవ—'ఉరో లలాటం వదనం
 చ పుంసాం విస్తీర్ణమేవ త్రితయం ప్రశస్తం' ఇతి. వృక్షైః, జంఘా
 దావితిశేషః. 'వృత్తజంఘా భవే ద్భూపోవృత్తలింగో భవే ద్ధనీ'తి వచ
 నాత్. అసీచై రున్నతై, వక్షఃప్రభృతీషు దీర్ఘై ర్వా హమ ప్రభృతిషు.
 తదపి తత్త్రైవోక్త్య—'పక్షో ౭థ కక్షో నఖనాసికాస్యం కృకాటికా
 ఛేతి షడున్నతాః.' 'హనులోచనబాహునాసికం స్తనయో రంతర
 మత్ర పంచమం, అతిదీర్ఘమిదం తు పంచకం న భవ త్యేవ'సృణా
 మభూభృతా' మితి. అతప వామనుష్యమాత్రసులభైః, భూపతివ్యతి
 రిక్తిదుర్లభై రిత్సృభిః. ౨

సూచిత మర్థం దృఢయతి—నూనమితి—అన్యో అపి రీతే
 ర్దాన్యావాంతరభేదత్వా దితి భావః. యదావాః—'పద్యమంగుళి
 విచ్ఛేద ఉరోవిన్యస్త మక్షరం, తిన్నామకరణం చేతి ద్ధాన్యమేత చ్చతు
 వ్యయమితి. శిష్టం స్పష్టం.

మానంచ.]

ద్వితీయః—అహో విజయయాత్రాశ్రవణకుతూహలితా పౌరాణాం! యదావా మనుసరంతి పునః పునః ప్రశ్నమాలయా త త్సుఖే! పృథాకశృతాం ప్రతాపదుద్రస్య భుజయో ర్విజయోదాహరణం.

[పథమః—(కించి దుచ్చైః) భో భో!! శూయతాం కాకతీయ కులశ్లాఘాకామధేనుః ప్రియోదంతః.

జేత్రా కాకతివీరదుద్రవిభునా సర్వా దిశో నిర్జితాః
 యోధాపాలాః కరదీకృతాః కృత మిదం నిర్వీర ముర్వీవలం,
 యస్యోద్యమృజ్జవైభవం సరథసారోహద్విషత్కామినీ.
 మంజీరధ్వనిపూర్ణకందరముఖై గ్వ్యక్తుకుర్వతే పర్వతాః. 3

* [ఏష తత్త్వానుక్తిర్నయాపో మార్గః.]

ద్వితీయః—సఖే! నూన మేషు దివసేషు కాకతీయమహారాజో నిరంతరం పురస్కృతపురోధగప్రవరామాత్యవృద్ధో యువరాజవిజయ మాశంసమానో గమయతి వాసరాణి.

[పథమః—ఉచిత మాచింతితం వయస్యేన.

ద్వితీయః—(పురోఽనలోక్య సహర్షం) కథ మస్తదీయం వచన మా కర్ణ్య నూనం మహారాజాయ నివేదయితు మమాత్యపుత్రీ) స్సహర్షసంభ్రమం రాజకులాధ్యంతరం ప్రవిశతి? తదావా మపి ప్రతిహరభూమి మధ్యాస్య కాకతీశ్వరావసరంప్రతిపాలయిష్యావః.
 (ఇతిపరిక్రామతః.)

* [ఏత ద్వితరక్ప్రతిపాదనా ద్రూపం].
 (తతః ప్రవిశ త్యమాత్యపుత్రః)

అమాత్యపుత్రః—(సప్రమోదం) అహో మమ ధన్యతా యదీదృశా ప్రియోదంతః ప్రియవార్తా.

జేత్రేతి. కరదీకృతాః బలిప్రదాః కృతాః. అభూతతద్భావే చ్చిప్రత్యయేన ఇయంతం కాల మజయ్యా అపి జితా ఇతి లభ్యతే. నిర్వీరం ప్రతివీరరహితం. యే కరం న ప్రయచ్ఛంతి తే ప్రాణై రేవ వియోజితా ఇత్యర్థః. తతః క్రింజాతమత ఆహ—యస్యేతి. వ్యాకుర్వతే వ్యాచక్షతే. 3
 అప్రియాణి ప్రియాణి క్రియంతే ఏభిరితి ప్రియంకరాణి. 'ఆశ్శ్య

నాం మహాత్మనానాం నివేదయితాఽస్మి సంవృత్తః! యస్త యావిజ్ఞా
పితైః శ్రవణప్రియంకరై ర్వారామ్నతై స్వప్నసాక్షాత్కృతా
దపి స్వయంభూ దేవప్రసాదా త్ప్రమోదయిష్య తే కాకతీయవృషా.

* [వ షోత్కర్ష వచనరూపాదాహృతిః.]

(పురోవలోక్య) కథ మయం మహారాజః పురోహితై రమా
త్యై రన్యేన పరిజనేన చ పరివృతో మహాస్థానమండప మధితి
వృతి. తదహ ముపసర్పామి. (ఇతి పరిక్రామతి.)

(తతః ప్రవిశతి యథా నిర్దిష్టో రాజా మంత్రిణశ్చ పురోధసశ్చ.)

రాజాః—(సవిమర్శాశ్చర్యమ్) (అమాత్యాన్వృతి) అహో శైశవేఽపున్
చితకారిత్వం వత్సస్య పీఠరుద్రస్య! యదస్మదనురోధార్థ మిమా
నమాత్యాన్నివర్త్య స్వయ మేవ జగీషుఃప్రసితః.

మంత్రిణః—(సబహుమానం) మహారాజ! భవతా ఖలు పితృమూ
కుమారః.

పురోధసః—విజయప్రస్థానా త్ప్రభృతి సక్తం దివ మున్మిషంతి కల్యా
ణాని. తద్విజితా ఏవ దిశో రాజపుత్రేణ.

రాజాః—భవతా మాశిష ఏవ కాకతీయకులశ్రేయాంసి స్వయంప్ర
దుహతే.

పరిః—†కాలఈలకులస్య కిం న పుణ్యే పుణ్యేణ జన్మి అవశ్యణో భవ
ణేక్కభద్దో వరపరుద్దో.

† కాకతీయకులస్య క్షిప్తు చ సుపూర్ణం పుణ్యేన యస్మిన్నవశిష్టో భవవైకభద్రః
ప్రతాపరుద్రః.

సుభగే త్యాదినా ఖ్యుక్తప్రత్యయే ముమాగమః. కాకతీయవృషా
కాకతీంద్రః.

భవతా ఖలు పితృమూనితి. కారణగుణానాం కార్యే సంక్యాంతి
రుచితై వేతి భావః.

సక్తం చ దివా చ సక్తందివం. 'అచతు' రేత్యాదినా సప్తమ్యర్థ
వృత్త్యై రవ్యయయో ర్ద్వంద్వసమాసో నిపాత్యతే. కల్యాణానిశుభ
నిమిత్తాని ఉన్మిషం త్యుద్భవంతి.

అమాత్యపుత్రః.—(నవినయసంభ్రమ ముపసృత్య సప్రణామం) దేవ!
మధ్యమలోకపాల! యువరాజప్రేషితో విజయవార్తాహరిణో
ప్రభూణప్రాంగణ మధివసతః.

* [ఏష సంచిస్త్యమానార్థప్రాప్తిరూపఃక్రమః]
(సర్వే సహస్రాతిశయం నిరూపయంతి)

మంత్రిణః.—భద్ర! శీఘ్రం ప్రవేశయ.

అమాత్యపుత్రః.—య దాదిశంతి మహామంత్రిణః. (ఇతి నిష్క్రమ్య)
సహతాభ్యాం వునః (ప్రవిష్టః.)

పురుషాః.—(ప్రణామం తా వుపసృత్య) దేవ! విశ్వైకవిజయినా వుతేణ
వగనే. బాధ మప్రమేయమహిమా ప్రతాపరుద్రభుజస్థేమా, య
చ్చైశ వేఽస్యతిశయితతరుణకాకతీయపరాక్రమస్తస్య విక్రమః.

రాజాః.—(సహస్రాతిశయ మమాత్యా సవలోక్య) మనోరథాభ్యా మివ
చింతితోవగతాభ్యాం మహర్షం పారితోషికం ప్రతిపాద్యతాం.
ద్విగుణీకృతహర్షయో రసయో ర్దుభా ద్వత్సస్య విజయలక్ష్మీ
పరిగ్రహవృత్తాంతశ్రవణమహోత్సవేన చరితార్థయామః శ్రోత్ర
వృత్తిం.

మంత్రిణః.—య దాజ్ఞాపయతి దేవః. (ఇతి భౌరికముఖాత్తథా కుర్వంతి)

* [ఏష సామదానాచరణరూప స్సంగ్రహః]

పురుషాః.—(సప్రణామం గృహీత్వా మూర్ఛి విధాయ మహారాజ
'ప్రసాద మభినందతః.)

మంత్రిణః.—భద్రా విత ఏత్య యువరాజవిజయవిహృతయః పరాక్రమ
పల్లవితా మహారాజనదనః కర్ణపూరీక్రియంతాం.

పురుషాః.—సావధాన మవధారయతు మహారాజః.

[ప్రభూణో బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠకః. అగ్రైకదేశే ప్రఘుణః ప్రభూ
ణశ్చ నిపాతితః. తత్స్పృంగణ మధివసతః. 'ఉపాన్వధ్యాజ్యస' ఇతి
సకర్మత్వం.

భూరి సువర్ణం, శత్ర నియుక్తో భౌరికః కనకాధ్యక్షః.

ప్రభుః.—దేవ! దేవస్య ప్రసాదేన వాజినీరాజనాసమిధ్యమానస్య
వీతిహోత్రస్య విజయప్రదానేన ద్విగుణితోదగ్రప్రతాపే ప్రతాప
రుద్రే ప్రతిష్ఠమానే.

యాత్రారంభమహే వ్యహంప్రథమికానిర్యచ్చమూడంబర
క్షుణ్ణక్షోణితలోత్థిజేతిబహుళే పాంసౌ వియద్వాప్యసిని,
జేతవ్యా స్సకలా దిశ స్సవిభుతా మంతః సిధా యాధిక
తాసాత్కాప్యపి పలాయితా ఇవ దృశాంనై వాభవన్ గోచరాః.

అనంతరంచ.—

ఉద్వేలచ్చతురర్థవీకలకలో నాయం చమూడంబరో
నేదం దున్దుభిగర్జితం త్రిపురజిత్కల్పాంతథ క్కారవః,

నీరాజనా నామ రాష్ట్రసమృద్ధయే శరత్కాలకర్తవ్య శ్శాంతి
కర్తవ్యశేషః. సచ గజప్రాధాన్యే. నాశ్వప్రాధాన్యేన చ ద్వివిధః. తదుక్తం
శౌనకేన—‘సవమ్యా మాశ్వయుజ్మానే కాత్రికాయా మథాపి వా,
హస్తినీరాజనం కుర్యా ద్రాజా జనసమృద్ధయే, అశ్వనీరాజనం కుర్యా
దశ్వానాం హితకామ్యయా, తద్వచ్చైవాశ్వయుజ్మానే పూర్వపక్షే
నృహోత్తమః’ ఇతి. తత్ర ద్వితీయం ప్రత్యాహ—వాజినీరాజనేతి. వీతి
హోత్రస్య హుతభుజః.

యాత్రేతి. మహేషాత్సవేషు, అహంప్రథమోఽహం ప్రథమ
ఇతి యస్యాం క్రియాయా మసా వహంప్రథమికా. మయూరవృంసకా
దిత్యా త్వమాసః. స్వాధే కప్రత్యయః. స్సవిభుతాం నిజవ్యాపకత్వం;
అత్రానుసహితదిగ్గతం విభుత్వంచ ఉపహితాస్వపి ప్రాచ్ఛాడి షూప
చర్యతే. అత్రనేనారజోవాప్యసినిమిత్తస్య దిశా మదర్శనస్య భయని
మిత్తపలాయన హేతుకత్వోత్పేక్షగా దుత్పేక్షాలంకారః. ౪

ఉద్వేల్లదితి. పరితో ధాటీషు ‘శత్రు దేశానమర్దాయ సద్యః స్సభుట
ఘోటకైః, విజగీషాః ప్రవృత్తి ర్వా సా ధాటీతి నిగద్యతే’ ఇత్యుక్తలక్ష
ణాసు, ఆటోపపటీయసీషు సంరంభవటుత రాసు, సర్వతోముఖసంభ్రమా
స్వీకృత్యః. ఇతి విస్తృత మిత్యన్వయః. ఉద్వేలార్ణవకోలాహలకల్పాంతపటహ
ప్రణాదకల్పయో శ్చమూసంరంభమందుభిగర్జితయో రభూతపూర్వ
యో రనుభవా దద్భుత మభూ దిత్యర్థః. అథ సైనికాభినివేశదర్శనా

ఇ త్యాటోపపతీయసీషు పరితోధాటీషు భారానమ
 చేపాశేషఫణాను విస్తృత మథ త్రస్తం దిగీశైరపి. ౧
 పురోధనః—అహో నిరంకుశ మోజాయిత మంద్రచమూపతీనాం.
 ద్వితీయః—అథ యవరాజాజ్ఞయా ప్రథమం మాఘవసీం దిశం ప్రచ
 లితాని సైన్యాని.

రథేనాభిమఃఖాయాతం వీరరుద్రో విలోక్య మాం,
 మృష్యతే నాయ మి త్యర్క సైన్య కేశౌ తిరోహితః.
 మంత్రిణః—తత స్తతః. ౨

ద్వితీయః—అనంతరం నేనాగ్రగై రేవ పౌరస్త్యాక్ త్సుద్రక్షత్రియాన్నిర్జ
 త్య సర్వపథీనే నాటోపేన పతీయసి తస్మిన్మహతి బలేప్రచలతి.
 యుద్ధాయ సమనవ్యాంత కలింగా స్ఫుటలపౌరుషాః,
 మాద్యద్విపఘటోద్దామసంభ్రమాడంబరోద్ధతాః. ౩
 తై స్సార్థ మంధ్రచమూపతీనాం పరాక్రమధనే మహత్యా
 యోధనే.

వీత్వా మాంసోపదంశం ద్వీరదగలగలద్రక్షమైరేయధారాం,
 మత్తో మస్తిష్కలగైర్దగ్ధితన్మపవపుః కీకసై స్ఫుప్తదంష్ట్రాః,
 నంతరం దిగీశై రంద్రాది రపిత్రస్తం, కీము తాన్వై రంతరాశవత్తరిభిః
 రితిభావః. ఉభయత్ర భావేక్షః. ౪

మఘోన ఇంద్ర స్యేమాం మాఘవసీం దిశంప్రచీం.
 సైన్యరక్షసా సూర్యే తిరోహితే న త్యక్ష్ప్రేక్ష్యతే—రథే
 నేతి.—మా మర్కమయం వీరరుద్రో న మృష్యతే న సహతే. పరి
 పంథిబుద్ధ్యేతి భావః. ౫

పౌరస్త్యాక్ ప్రాచ్యాక్, సర్వాక్ పథోవ్యాప్నువతా సర్వపథీనేన.
 యుద్ధాయేతి. మాద్యద్విపానాం ఘటాః సంగ్రామాదౌ సజ్జ
 నాసికరిణాం ఘటనా ఘటే త్యిమరః. తానా ముద్దామసంభ్రమేణాధి
 కాటోపేన, ఆడంబరేణ సంగ్రామపటప్రణాదేన, ఉద్ధతాః. ౬

యుద్ధే వీరరుద్రఖిద్గస్య కాలభై రవసమాధి మాహ—వీత్వేతి.
 మాంసే నోపదశ్య మాంసోపదంశం, మాంసముపదంశం కృత్వే త్యర్థః.

బిభృచ్ఛాద్రాగ్రింత్రమాలాం జనితజనభయో భైంవాకారఘోర
స్సంగ్రామోర్వాః కలింగై ర్భలివిధి మకరో ద్వీరరుద్రస్యఖడ్గః.
పురోధస్యః—మానుషవేషతిరోహితే నాపి కాకతీయవిష్ణునా కించి
దావిష్కృతో నిజప్రభావః.

మంత్రణః—(సహర్షాతిశయాద్భుతం) అహో పరాక్రమాతిభూమిః
ప్రతాపరుద్రస్య !.

పరిః—† ససిన ఖు ఏదం జం మహారాఅరుద్దణరేసరణదణేణ కిదవ్వం జ
శాలిక్షకులప్పనవాణి ఖమం జ కుల దేవదావ సలభూ దేవస్స వృ
సత్తివినేసాణ జత్త త ఖు కిల జువరావణ.

రాజా—(సప్రమోదగద్గదం) తత సతః.

ప్రథమః—అనంతరమ్—

ఛిన్నోద్యద్వైరిపీరప్రతిభయమకుటాటోపసంజాతరాహు
భ్రాంతిభ్రాతృశ్చతురంగా భయకరవృతనారేణుబద్ధాంధకారా,

† సవ్యశం ఛిత్వేతత్ యస్మిహారాజరుద్రనరేశ్వరసందేశేన కర్తవ్యం య త్సా
కతికులప్రసవానాం తమయత్కులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య ప్రసక్తివిశేషజాం
యుక్తం తత్థేయ కృతం యువరాజేన.

‘ఉపదంశ స్తృతీయాయా’మితి ణముల్పిత్వయః. మాంసస్య దంశనక్రి
యాకర్మ త్వేపి పానక్రియాకరణత్వాత్పృతీయోపపదత్వం. ‘తృతీయాప్ర
భృతీ న్యన్యతరస్యాః మితి వికల్పా దుపపదనమానః. మస్తిష్ఠం నామ
మస్తకస్థితో గోర్ధావరపర్యాయో మేదోవిశేషః. తల్లగ్నేః కీకస్సై
రస్థిభిః స్మృష్టదంష్ట్రః.

చిన్నేతి.—ప్రతిభయేన భయంకరేణ మకుటాటోపేన సంజాత
యా రాహుభ్రాంత్యాభ్రాతృశ్చతురంగా క్లిశ్యమానస్య పతంగస్య సూర్యస్యా
భయకరణే నాభయసాధనేన, మకుటాచ్ఛాదకతయా రాహుభ్రాంతి
నివర్తకత్వే నేతి భావః. చమూరేణునాం బద్ధాంధకారా. అత ఏవ
సంగ్రామవేళాయా రాత్రిత్వం ప్రతీయతే. త త్రేభకుంభనిర్గతా

ఆసీ త్సంగ్రామ వేళా విహరదసిలతోద్భిన్నమ త్రేభకుంభ
పోద్యన్ముక్తైఃపుతరానికరపరివృతస్వర్వధూవక్త్రచంద్రాః

అనంతరం యువరాజ్జయూ—

వృత్తాగ్రాతిదిగంతరాశవిజయప్రఖ్యాతవిక్రాంతయః
పారేపూర్వపయోధికల్పితజయస్తంభాన్సుస్పరత్రేజసః,
వేలాకాననవాసిగీతవిభవం దేవస్య దోర్విక్రమం
శృణ్వంతో ముహూరంధ్రనైస్యవతయః పాప్తా దిశం దక్షిణం.

తతః—

మునౌ లోపాముద్రాసుహృది నికటస్థేఽపి మహతా
భవం త్రేతా నద్యః కలుషపయస సైస్సర్వరజసాః,
ఇతీవ వ్యోమాగ్రే మలయపవనాందోళితశిఖాః
పతాకా స్సోత్పాసాః ప్రతిపద మన్మత్వ స్స తితరాం. ౧౧

అనంతరం పాండ్యప్రముఖాదాక్షిణత్యాక్ ఖీతీశ్వరాక్
శరణ ముపగత్యా కాకతీయవీరదుద్ర స్వచమూఘతీసర్విశేషం సంభా
వ్య తై స్సహ ప్రతీచీం దిశం ప్రచలితః.

ముక్తా ఏవ తారాః, అప్పరోముఖ మేవ చంద్రోఽభూదిత్యాహ. —
విహరదితి.

వృత్తేతి.—వృత్తాగ్రాతి రింద్రః, తస్య దిక్ పాగ్రీచీ, పారం పూ
ర్వపయోధేః పారేపూర్వపయోధి, 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా' వేత్యవ్య
యీభావః. ౧౦

'మునా వితి.—లోపాముద్రాసుహృది మునా వగ స్త్రే, నికటస్థే
సమీపస్థేఽపి. అగస్త్యోదయే నద్యో నిర్మలా భవంతి. తదుక్తం—
వరాహసంహితాయాం.—'ఉదయేచ మునే రగస్త్యనామ్నః కుసుమా
యోగమలప్రదూషితాని, హృదయాని సతా మివ స్వభావా త్పున
రంబూని భవంతి నిర్మలాని' ఇతి. తథాపి కాలుష్య మితి విరోధద్యోత
కోఽపిశబ్దః. సోత్పాసాః సోపహసాః. లోకే కశ్చి త్ప్రబలం కంచన
విజత్యసోపహస మున్న తిస్థలే చలచ్ఛిఖో నరీన ర్తి, తద్వ దితి భావః. ౧౧

మంత్రణః.—సాధు సాధు సమాచరిత మాత్మనీనం పాండైర్య ర్య త్సా
 ర్య మేవ దేవస్య చరణమూలం పాప్తాః. తత స్తతః.

ద్వితీయః.—తతః చ—

పాశ్చాత్యానాం ధ్వజేషు స్థిత మధికభరన్రస్తదండేషు గృధ్రా
 వ్రాతై ర్య చ్చండతుండాహతివిహతపటే మ్వాతతక్షీ ప్రవక్ష్యైః,
 అత్రుం గారుత్మతం త త్సమజని విజయప్రార్థినా మంధ్రస్సైస్య
 ప్రష్టానాం జన్య మన్య నిజనిబిడభుజాదండకంఢూవిడంబః. ౧౨

అనంతరం—

జిత్వా ప్రతీచీ మథ వీరగుద్రః ప్రత్యర్థినారీసయనాంబుపూర్ణాం,
 రేవాం సముత్తీర్య గజానుబద్ధనేతుం విజేతుం గతవా సుదీచీం.
 త త్రాంగవంగకళింగమాశవప్రభృతయ స్సర్వే భూపాలా మిలి
 త్వా యుద్ధాయ బద్ధాదరాః పురతః ప్రాదు రభవన్.

మంత్రణః.—అహో! షర మనాత్మవేది తోదీచ్యానాం యత్ప్రీతాపరు
 ద్రస్యాపి పరిపంథినో భవంతి.

సాధ్విత — అత్మనే హిత మాత్మనీనం. 'అత్మ నిష్కన్యజనే త్యాది
 నా ఖప్రశ్నయః.

పాశ్చాత్యానా మితి.—పశ్చా ద్భవాః పాశ్చాత్యాః; 'దక్షిణా
 పశ్చాత్పురస్స్యక్'. తేషాం ధ్వజేషు గృధ్రావ్రాతైః స్థిత మితి య త్త
 దేవ గారుత్మత మత్రుం సమజని. యుద్ధా త్సూర్యం గృధ్రై రేవ తత్ఫలం
 కృత మితి భావః. తదు క్తం సరాహసంహితాయాం. — 'క్రవ్యాద్ధకాశిక
 కపోతక కాకకంక్రైః. కేతుస్థితై ర్మహ దుశంతి భయం నృప' న్యేతి.
 అత్ర క్రవ్యాదా గృధ్రాదయ ఇతి తద్వాన్విఖ్యాతోత్పలపరిమళ కారః.
 తస్మి పున ర్యుద్ధస్య కిం ఫల మత ఆనా — విజయేతి — ప్రష్టానా మగ్ర
 గామినాం, 'ప్రష్టాగ్రగామి' నీతి నిపాత్యతే. జన్యం యుద్ధం, కంఢూ
 విడంబః కంఢూయావసయనం.

౧౨

జి త్వేతి.—క్వాప్రత్యయే నై వాసంత్యే సిద్ధే అభశిబ్దో విలం
 బాభవనూచనార్థః. సయనాంబుపూర్ణాం, దుస్తరా మిత్యర్థః. తరణో
 వాయ మహా—గజానుబద్ధనేతు మితి. రేవాం సర్పదాం.

౧౩

రాజా:—తతః ప్రత్యః.

౪౬

[ప్రథమః—అనంతరం సమ మనీషిభి కాపతంతీభిః రాజకాని విలోక్య సగర్వ మేవ ముక్తం నేనాపతిభిః.

‘రే రే ఘూర్జర! జ్వరోఽసి సమరే లంపాక! కిం కంపనే? వంగ! త్వంగసి కిం ముధా? బలరజః కాణోఽసి కిం కోంకణః, (ప్రాణత్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్రోపరాష్ట్రో) ఽన్యమి యోద్ధారోః† వయ మిత్యరీ నభిభవంత్యంధ్రీక్షుచూభృద్భటాః.’

* [వషరోషసంబంధవచనరూపం తోటకం.] ౧౪

† పరి—సాహు సాహు చమూవక్షణం వలీణి వస్య ఫణిలి ఉణ కీరిన ఉవ క్కడ తేహి.

[ప్రథమః—కిం కథ్యతే. సైనికానాం నిరుపమః పరాక్రమః?.

య స్త త్రాభవ దాహవస్త మఖిలం జానాతి భాగీరథీ యోఽత్యాక్షీ త్సురభూయకారణనిజాహంకార ముచ్ఛృంఖలం ఆరా ద్యీక్ష్య సమగ్ర మంధ్రసుభటప్రొద్ధూర్జఖడ్గావలీ ధారాతీర్థ ముపేత్య దివ్యనగరీ మారోహతో భూపతీః. ౧౫

† సాధు సాధు చమూవతీశాం వచరం. ఏనం ఫణిత్యా పురః కీపుక ముపక్రాంతం తైః.

సమ, మనీషిభి స్సేనాభి స్సహ, రాజకాని రాజసమూహాః. ‘గోత్రోక్షే’ త్యాదినాపుష్కో ప్రత్యయః.

• రేరేఞ్చి. వ్యాఖ్యాతం నాయకప్రకరణే. ౧౪

రోషసంబంధం వచనరూప మితి. రోషసంబంధసంభ్రమవచన రూప మిత్యర్థః.

స్వాత్మని తనుత్యజా మః తే న్వయ మేవ దివ్యత్వం సంపాద యా మీతి స్వర్గంగాయా యోఽయం మహా సహంకార స్తన్నివార కోఽయం మహాహవః. తదతిశాయిమహి మే త్యనుపమసైనికపరాక్రమ ఇత్యాహ—య స్తతేతి. సురాణాం భావ స్సురభూయం. ‘భువోభావ’ ఇతి క్యప్. అత్యాక్షీత్ త్యక్తవతీ, ఆరా త్సమీపే. ౧౫

† ‘ఏనుమంధ్రనాథసుభటాః ప్రత్యర్థి దావానలాః’ ఇతి పాతాన్తరమ్.

అనంతరం తత్ర ప్రలీనాత్మనః ప్రతిపక్షభూపాలా నన్వేష్టు
కామా స్త్రీలింగసైనికా స్తత్తద్దేశవేషభాషాదిక మావిష్కుర్వాణా
స్సర్వతః పర్యటంతి స్మ. జీవగ్రాహం గృహీత్వా సమానయంతి స్మ
యువరాజాంతికం.

మంత్రిణః.—సాధీయా స్థలు సైనికానా ముద్యమః.

* [ఏత త్రకృత్ప్రయోగిత్యేన వంచనా దధిబలం.]

• రాజా:— తతః స్తతః.

ద్వితీయః.—అనంతరం నరసతయో నిజపరిజనే వ్యవ్యక్తవిశ్వాసాః
ప్రతాపరుద్రస్య సాదముల మేవ శరణ ముపగతాః.

పరిజనః—†అహో ణరవక్షణం ధి సజ్జ సకాలర త్తణ.

* [ఏష భయప్రతిపాదనా దు ద్వేషః.]

రాజా:— (సాత్కుక్యం) కథం చిరయతి వత్సస్య విజయయాత్రాశ్రవణ
మహోత్సవః?.

† అహో నరపతీనాం సాధ్యసకాతరత్వం ! *

భయేన ప్రచ్ఛన్నవృత్తీ న్సార్థివాన్ ప్రచ్ఛన్నమార్గే జైవా
సాధయన్నిత్యాహ—అనంతర మితి. జీవగ్రాహం గృహీ త్యేతి. జీవతీతి
జీవః; ఇగుపథలక్షణః కప్రత్యయః. జీవంతం గృహీ త్యేత్యర్థః. 'న చ
వాన్యాత్ స్థలూహం న స్త్రీబం న కృతాంజలిం, న భీతం న పరావృత్తం
సతాంధర్మ మనుస్మగ్నాన్నితి భీతవధే మనునా నిషేధస్మరణాదితి. భావః.
'సమూలే' త్యాదినా ణముబ్రత్యయః. కషాదిత్వా దనుప్రయోగః.

ఇష్టజనాతీసంధాన మధిబలలక్షణం; తత్రేష్టం ప్రకృతోపయో
గి, జనాతీసంధానం వంచన మిత్యేవ మర్థం మత్వా యోజయతి.—
ఏతదితి. ప్రకృతోపయోగిచ్ఛద్భావచరణమాత్ర మభూతాహరణం; తేన
పరవంచన మధిబల మిత్యనయో ర్భేద ఇతి ద్రష్టవ్యం.

ఏష ఇతి. భయప్రతిపాదనా దితి. అపకారికృతభయప్రతిపాదనా
దిత్యర్థః.

ధి 'జుష్టకాలర త్తణం' (యథాకాలత్వం) ఇతి పాతా న్తరమ్.

ప్రథమః—కి ముచ్చతే కాతర్య మితి?

అంగా స్సంగంభీరవ స్సమభవం శ్చోభాః ‡వలా యాకులాః
కాశ్చీరా స్సర్జితవిక్రమకథా స్థూరా నిరీణశ్రియః,
లంపాకా భయకంపమానవపుషో వంగా నిరంగీకృతాః
నేపాలాః పరిపాలనవ్యసనిన స్సింహా శ్చ సీరంహసః. ౧౬

అపి చ.—

కాంభోజాః క్షతకుంభినీపరిచయాః ప్రాప్తప్రణా స్సేనణా
గౌడాః వీడితవిగ్రహాః శ్రితకులగ్రావాంకణాః కోంకణాః,
లాటాః పాటితమూర్తయః పరిగళద్భివిహ్వలా స్సింహలాః
కర్ణాటాః పరిపూర్ణ వేషభృత స్తంద్రాళవో మాళవాః. ౧౭
కించ.—భోజా వ్యర్థభుజాయుధాః క్షతనిజ స్త్రీకేశయాః కేరళాః
పాండ్యాః ఖండితవిక్రమాః ప్రకటితహీజ్వరా ఘూర్జరాః,
పాంచాలాః ప్రణతిప్రపంచితభియ శ్చాటూత్కటాః కీకటాః
కాంపిల్ల్యా శ్శ్రితపల్లయః కృతయశోభంగాః కళింగా అపి. ౧౮
(సర్వే హర్షాతిశయం నాటయంతి.)

పరి.—(సాశ్చర్యం) † అహో వీరరుద్రస్య అభినయదతిహాసనా ఇ జుష్టా
వదానా ఇ.

రాజా.—(సహర్షం) మహతీం ప్రతిష్ఠా మారోపితం ఖలు కాకతీయ
కులం విశ్లేష్టకవిజయినా వత్సేన.

† అహో వీరరుద్రస్య అతశయితత్త్రిభువనాని యుద్ధాపదానాని.

కాతర్య మేవ రాజ్ఞాం శ్లోఃత్రయేణాహ—అంగా ఇత్యాదినా.
పలాయః పలాయనం, తత్రా కులాః 'ఉపనగ్న స్యాయతా' వితి లత్వం.
నిరీణశ్రియో గతసంపదః, రీణా తేర్ల్యాది త్యాన్నిష్ఠా సత్వం. నిరంగీకృతాః
నిరవయవీకృతాః. సీరంహసో నిర్దేగాః. ౧౬

కాంభోజా ఇతి. కుంభినీ భూమిః, తంద్రాళవో లంపాః, నిరుద్యోగా
ఇత్యర్థః. 'స్పృహిగృహీ' త్యాదినా అలుప్రవృత్తయః. ౧౭

భోజా ఇతి. చాటూనిర్భాయస్వేత్యాదీని ప్రేమవాక్యాని, తై
రుత్కటాః, శ్రితపల్లయః ప్రాప్తాల్పగ్రామాః. ౧౮

‡ 'ప్రలాపాకులా' పా.

పురోధనః.—అమూలచూడం ఫలితాః ప్రసత్తయః కాకతీయాన్వయ
దేవతానాం.

రాజా—తత స్తతః.

ప్రథమః.—అసంతరం నకలదిగ్విజయసముత్తేజితతేజోవీలాసః నర్వనరే
శ్వరాణాం తాని తాన్యూపాయనాని స్వీకృత్య సమగ్రసైన్యై
స్సపత్యై ర్మహీభృద్ధణై రాశ్రితేన మహతా బలాల్లవేన న్యవ
ర్తత విశైవ్యకవీరో వీరరుద్రః

మంత్రిణః.—(సహర్షం) కు త్రేదానీం రాజపుత్రః?

ద్వితీయః.—సాంప్రతం కింకుర్వాణరాజలోక స్సర్వా వపి నేనాపతీ
న్నగరం ప్రస్థాప్య కతివయమాలపరివృతః కాకతీయవీరః సైన్యం
గోదావరీపరిసరారణ్యేషు మృగయాకుతూహలీ విహరతే.

మంత్రిణః.—(నవిమర్శం) మహారాజ! నూనం త్వయ్యేవ శాసతి వసు
మతీం యావరాజ్య మేవ బహుమన్యతే రాజపుత్రః.

*[ఏషా ప్రాప్త్యాశా. దిగ్విజయాకృష్టనరేశ్వరవృత్తాంతస్య వ్యా
పిత్యా త్వతాకా నిరూపితా]

రాజా.—తదచిరమేవ యుష్మాభి రానేతవ్యో వత్సః, అనునేతవ్య శ్చ
రాజ్యాభిషేకాయ.

మంత్రిణః —య దాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి నిష్క్రంతాః).

నేపథ్యే —(ససంధిమం) భో భో నాగరికాః! సత్స్వర మవసరత దూరం
యదిదానీం.

అలాసం తరసా నిపాత్య నిగళాన్యచ్చిద్య ధూతాంకుశో

అమూలచూడం అమూలాలాగ్రం, కింకుర్వాణరాజలోకః కింకరీ
భవద్రావస్థః, మాలం మూలబలం.

ఏషా ప్రాప్త్యాశేతి—రాజ్యాభిషేకస్య మృగయాలక్షణప్రతిబంధ
కోపనిపాశేన శింశ్యమా న త్వా దితిభావః. వతాకాం యోజయతి—దిగ్వి
జయేతి.

అలాసమితి—అలాసం బంధనస్తంభః, నిగళాని శృంఖలాని,

వేగోత్పాతితధూర్గతః కటతటినిరవస్థాంబునుతిః,
భృశ్యత్పణ్యపథం చలదగహాయం బిభ్యజ్జనాఘం పురం
వివ్వగ వ్యక్తులయ త్యమందరభస సైన్వరం కరిగ్రామణీః॥౧౯॥
*ప్రవ శంకాత్రాసరూప స్సంభ్రమః.]

రాజా:—(అకర్ణ్య సస్త్రితం) కథం వ్యాకులయతి కటకం కరింద్రః?!

పురుష:—సుహారాజ! నూన మిదానీం సగరిం ప్రవిశతాం సరేశ్వరో
పాయనానాం ద్విపానాం గన్ధానిలాయ సంక్రుధ్య స్నిరర్గళో
జాతః పృథానహస్తీ.

పురోధన:—

పితౄస్వయం భూపతి నోవనిష్టం ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకం,
నిర్విఘ్న మపాదయితుం గజాస్య. కరేణురాజాకృతిఃరభ్యుపైతి.
*ప్రవ గర్భబీజోద్భేదనా దాక్షేపః.]

రాజా:—(సహర్షం) తస్మి వయ మపి ప్రమదవనద్వారాప్రసాద మా
రుహ్య గజేంద్ర మవలోకయిష్యామః. (ఇత్యుత్థాయ పరిక్రమ్య
నిష్క్రాంతా స్సర్వే.)

ఇతి నాటకవ్రకరణే వీరరుద్రవిజయో నామ తృతీయోఽఙ్కః.

పాతితధూర్గతః పాతితాధోరణః, కరిగ్రామణీః రాజప్రియో గణపతిర్నా
ణాగజశ్రేష్ఠః. భృశ్యత్పణ్యపథ మిత్యాదౌ శంకాత్రాసయో ర్నిరూప
మత్సంభ్రమ ఇత్యాహ—ప్రవ ఇతి.

కటకం సగరిం.

ప్రతేతి—గజాస్య గజేశః, అత్రే హ్యర్థస్య మహాభిషేకస్య నిర్వి
ఘ్న మిత్యనేన గజేశప్రసాదరూపాపాయానుసరణా దాక్షేపః 'ఇహ్యార్థో
పాయానుసరణ మాక్షేప' ఇతి లక్షణాత్. అత ఏవాత్రిగర్భబీజోద్భేదనా
దిత్యాహ. 'తస్య ప్రాప్త్యశాసంబంధిణ్యే నైవవిధత్వా' దితి. ౨౦
అంతఃపురోచితం రాజ్జీవనం ప్రమదవనం 'జ్యాహ' దితి హాస్యః.

ఇతి తృతీయోఽఙ్కః.

చతుర్థో ౭ జ్యోతిః.

(తతః ప్రవిశతి ధాత్రీ చేటిచ) —

ధాత్రీ. — (నరోపం) † హంజే! ఏతరిససహస్సకజ్జపజ్జాడలరాలిడిశమహూ
 నవేవి సలలా వి రలణీ కేణ నమ తువ ణీదా. ఈరిసమహస్సా ఈ
 భూనణా ఈ కుదో చోఽఽకః. కహం విణ్ణాద తువ దాసీవడి
 త్తవ? సలలా దిసో జేఠాః చండరంతసామతపరివారో పటవరు
 ద్ధో ఇలరపబ్బిట్టో. కులదేవదావ పసత్తీవ మహారాలస్స అణ్ణావ
 పురోహిదాణ అణురోహేణ అమచ్ఛాణి అణువట్టణేణ పటణ
 భాలహేవణ భోణీవ కహోవిసేసేణ అహరిసస్స పరిలణస్స సుకి
 అపరిపావణ అబ్బువగల మహారజ్జహీసే ఓజువరాటంసజాట.
 వప్పివి ఏతఞ్చి మమహూసవాడిలిల మోత్తుణ కహి తిదా?.

† హంజే ఏతద్భుకసహస్రకార్యపర్యాకులరాజకులమహోత్సవేఽపి సకలాఽపి
 రజసి కేస సమం శ్వయాసీతా? ఈద్భుకమహర్షాణి భూమినాని కుత శ్చోరితాని? కథం న
 విజ్ఞాతంత్యయా దాస్యాః పుత్ర్యా? సకలా దిశో జిత్యా చతురంతసామంతపరివారః
 ప్రతాపరుద్రోఽగరం ప్రవిష్టః. కులదేవతాయాః ప్రసత్త్యా మహారాజస్యాజ్ఞాయా పురో
 హితానా మనురోధేన అమాత్యానా మనువర్తనేన ప్రజానాం భాగధేయేన త్తోఽణ్ణ్యా
 స్తపావిశేషేణ అస్తద్భుకస్య వేరిజస్య సుకృతపరిపాకే నాభ్యుపగతమహారాజ్యాభిషేకో
 యువరాజ స్సంజాతః ఏవమపి ఏకాకినీం మాం మహోత్సవాకులితాం ముక్త్యా కృత్రస్థితా.

నిచపాత్రద్వయయుక్తం పృవేశకం ప్రారభతే — తతఞ్చి తత్ర
 ప్రతిహరప్రవేశా త్పూర్వః కథాభాగః పూర్వాంకశేషతయా నృత్యః.
 ఉత్తర స్తూత్రరాంకశేషతయా వర్తిష్యమాణ ఇతి ద్రవ్యవ్యం. హంజే
 చేటి! 'హంజే హంజే హళా హ్వనే నీచాం చేటిం సఖం ప్రతీ'త్యమరః.
 ఈరిసేతి. మహర్షాణి మహామూల్యాని, దాస్యాః పుత్ర్యాః పుత్రీఽన్య
 తరస్యా మితి వికల్పాదలక్.

* [అనేన రోషవశాన్నియతాప్రిపదర్శనముభేన బీజస్యావమర్శా ద్విమర్శనంధిః. చేటిగతదోషప్రఖ్యాపనాదపవాదోఽంగం]

చేటి.—† సామిణి! అపరాహం సహస్య. (ఇతి పాదయోః పతతి)

ధాత్రీ — (సభూభంగం) ‡ దాసీవశ్యత్రి! పడచలేణ సస్పదనణ పడిమజ్జేసిజ పణమేణ ఈరినాపరాహ సిధిలేసి.

* [ఏష రోషసంభాషణయాప స్ఫుఘేటః.]

చేటి.—శీఈరినసహవా ఏవ్య తుమ్. తా ణిక్కారణకోవిణీ హోదీ అణుపట్టికం హాణ పజ్జత్తా.

ధాత్రీ.—(సరోషశిరఃకంపం) ఏవక్మశీలదుల్లలిప లూకకణ్ణణాసిల తుమ్ బధిణ్ణాణ కారాఘుభాలణ రోమి. (ఇతి బాహుబద్ధనం నాటయతి.)

* [ఏష బంధనరూపో విద్రవః.]

† స్వామిని! అపరాధం సహస్య.

‡ దాస్యః పుత్రి! పటంచలేన సస్పదంశం పరిమర్షయసి. యత్ర ప్రణామేన ఈశ్వరాపరాధం శిథిలయసి.

శీఈర్ష్యశస్త్రభావైవ త్వం. తస్మాన్నిష్కారణకోపిణీ భవతి మమవైత్తు మహం స పర్యాప్తా.

ఏవక్మశీత! దుర్లలితే! లూకకణ్ణణాసికాం త్వం బద్ధా కారాఘభాజనం కరోమి.

విమర్శనంధిం యోజయతి. — అనేనేటి. అనేన, (గంధనందరేణేత్యర్థః. ప్రతిపక్షనివృత్త్యా కార్యసిద్ధియో నియతాప్రిః; తస్యః ప్రదర్శనముభేన బీజస్య గర్భనంధౌ ప్రసిద్ధ స్వావమర్శనాత్ పర్యాలోచనాత్. తవ అత్తీయా జ్యేష్ఠభగిన్యా 'అత్తికా భగిని జ్యేష్ఠే' త్యమరః.

చేటి — (సభయుకంపం,) ● నామిణి! రక్తే హిరక్తేహి అనరణిణిరవరాహా
 ఇమజ్జణ. తుహ లక్ష్మిలవ హిడిబస్సమ గచ్ఛతీవ అహ బలక్కా
 రేణ గేదా. తత్థపడిఁజాల జేవ్వ పసాదలతీవ విలంబిద కిం కరేమి,

ధాత్రీ. — (సరోవహంకారం) † ఏలరిస రాజులమహానప ఉర్విల
 హిడిబాలలగడనేలేను కిత్తి మత్తిల తాడిజ్జి ఇ మదభాఇణివ.

* [వీమ గురుతిరస్కృతిరూపా ద్రవః.]

చేటి. — ‡ నామిణి! సహేహి విలంబిల, తువ కాదవ్వ మంగలోపల
 రసిఘ్నణివ్వట్టేమి. (ఇతి వళుపా వ్రణమితి.)

ధాత్రీ. — (సప్రసాదం) ఛహజే! ఉత్తేహి ఉత్తేహి.

‡ [వీమ విరోధశమసరూపా శక్తిః.]

చేటి. — (సహర్ష ముత్థాయ హస్తావలంబం దత్వా,) శిష్యో ఇదో తత్త
 హోదీ.

ధాత్రీ. — (కించి త్వరితమ్య పురోఽవలోక్య చ) † కహం ఏసో పడి
 హారప్పనరో ససభమ గిగ్గట. తా పచ్చానన్దోవిల మహాహినల

● స్వామిని! రక్తరక్త ఆశరణం నిరపరాధ మినుం జనం. తమ అత్తికయా హిడిం
 బాశ్రమం గచ్ఛంత్యా ఆహం బలాత్కారేణ సీతా. తత్త ప్రతికూలం దైన్య ప్రసాదయం
 త్యా విలంబితం కిం కరోమి. *

† ఏతాదృశం రాజకలహహోత్సవ ముద్ధత్వా హిడింబాలయంగంపై శేష కిమితి
 మస్తకం తాడయిష్కృత మందభాగినీ.

‡ స్వామిని! సహస్వ విలంబితం. తత్తత్వయా కర్తవ్యం మంగళోపచారం శిఘ్రం
 నివర్తయామి.

శిష్య! ఉత్తిష్ఠ ఉత్తిష్ఠ.

శిష్య ఇతి ఇత స్తత్ప్రభవతీ.

* కథ మేమ ప్రతీహరి ప్రవరిః గసంధ్రనం నిర్గతిః? త త్వీత్యాసన్న ఇవ మహా

నమఁ. తేన రాజపుత్రస్య మంగళసిరాజనదీపసింహాభి నివృ
త్తేను అభ్యుతర పవనాహా.

(ఇతి నిమాంశం తే.)

పవేశకః — (తతః ప్రవేశతి ప్రతీహరః.)

(ప్రతీ. — (న తోవం పరిక్రమ్య ద్వారే నరపతికులకలకల మనహమానః
సావమానం కనకవేత్తలతా మువ్యమ్య.)

రే రే సర్వేశ్వరాః! సంశ్మణుభవమ్.

దంతిహృహ ముపాయనీకృత మముం కుర్వంతు పుర్యా బహి
ర్యసోద్యద్ధు నబృంహితైః ర్నఘటికాఘంటాభిని శ్రూయతే,
దూరే చా స్తు రథాశ్వ మేత దఖం య న్యాతిసమృద్ధతో
నిమామ త్ప్రవిశస్య నాగరకులం న సైవీర మాచేష్టతే. ౧
*ప్రమా తర్జనో ద్వేషనయా ద్యుతిః].

(కించి దుచైచ్చి) భో భో కులమాత్యవృద్ధాః ప్రధానాధికారిణః
పరిజనాః పౌరాశ్చ! సంశ్మణుభవమ్, ఏమా రుద్ర దేవ స్యాజ్ఞా. యథాకిల —
పూర్వైః కాకతివంశజై ర్నృపతిభి స్సమ్యగ్ధృతాయా చిరం
యస్యా మానుషశంభునా గణపతిశ్చోణీభుజా ౭ భూత్పథా,
యేయం మద్భుజయా కులాద్విసనతిం విస్తారితా మేదినీం
సేయం సంప్రతి వీరరుద్రభుజయో ర్యాతు ప్రతిష్ఠాం స్థిరాం. ౨

భిషేకసమయః. తేన రాజపుత్రస్య మంగళసిరాజనదీపసింహాభి నివృత్తయితు మభ్యం
తరం ప్రవిశావః.

(ప్రతీహర ప్రవరః వృద్ధప్రతీహరః, దీపసింహాభిం దీపపద్ధతిం,

. ప్రవేశకః — తతః ఇతి — దంతితి. రథాశ్వ మితి. సేనాంగత్యా
దేకపద్భావః. నాగరకులం పౌరసమూహా, సైవీరం అసంబాధేన. ౧
సంశ్మణుభవ మితి. సంపూర్వాత్ శృణోతే రవివక్షితకర్తృకాత్
'సమోగమృత్యో' చ్చిత్త్యాదినా ఆత్మనేపదం.

కాకతిభూపతీనాం భూపరిపాలన ముదితోదితం భవతీత్యాహ —
పూర్వై రితి. విస్తారితే శ్ర్యత్ర'గతి బుద్ధిత్యాదినా అణి కర్తు కర్తృత్వం.
తస్మిన్నభిధేయోకర్తృణిక్తః; 'ణ్యంతే కర్తుకర్తృణా' ఇతి వచనాత్. ౨

* [ప్రమా స్వనంశజానాం కీర్తనా ధ్వుకీర్తనయావః (పనుగః).]

(పున స్సాతోషం పరిక్రమ్య) అధికృతాః కి మిదానీ మారభధ్యే? కి ముపక్రాంత స్వముభూజేనసమారాధనవిధిః? కచ్చి ద్దత్తాః పుర వతాభ్యో బలయః. కి మభ్యర్చితా స్సర్వే వర్ణవృద్ధాః? కచ్చి త్రు సాధితా మహాభిషేక వేదిః? కిం సజ్జీకృతాని కనకకలశేషు పుణ్యతీర్థసలి లాని? కచ్చి దభ్యర్ణ ముపసీతా స్మృతమోపకరణాని? కిం మంగళ ముహూర్తే కృతావధానా జ్యోతి ర్విసః? కచ్చి దలంకృతా స్త్రీలింగన గరీచ్చగీవృశశ్చ? యదివాసిం పసుమతీప్రాణిగ్రహణోచితమంగళా చారవేషః ప్రతాపరుద్రః కాకతీయమహారాజ్యలక్ష్మీమహాంతఃపురే వర్తతే. తత్త్వరథ్యం. (అవ్యతో గత్వా సభా)క్షేప మవలోక్య) కథం రాజానో న విరమంతి? (కించి దుపసృత్య) భో భో భూవాలా! యథా వకాశ మాధ్వం. సజ్జీకురుధ్వ ముపాయనజాతం. న వృథా సమర్థం సహ తే మమ వేత్రయష్టి.

* [విత దవమావయావః ఛలనం.]

(సమంతా దవలోక్య సగర్వాతిశయం) అహో! తృణీకృతజగ తాం షీలిభృతా ముద్వేలం సమర్థం నివారయతో మమ ప్రభావః. అథవా కాకతీయదావారికాణాం లిఖితపఠిత మేవ రాజనివారణమ్.

* [ప్రమా స్వశక్త్యానిష్కరణయావో వ్యవసాయః.]

(ప్రవిక్య సటాక్షే పేణ దావారికః.)

దావా. — (సాక్షేపమ్) అరే! కేన ఖల్వనమయవిదా భూపతయో నివారితాః? మహోత్సవ దిదృక్షువ స్సర్వే ప్రవిశంతు.

[పథమః. — (సరోపం) అరే! కాకతీయకులవృద్ధప్రతీహారం మా మన మయవేదిన ముదాహరసి?

ద్వితీయః. — భవతు యో వా కో వా భవాన్. ఏవేష్టవ్యా సరపతయ

ఉత్తిమోపకరణాని ఛత్రచామరాదీని; అభ్యర్ణ మంతిక ముపసీతాని సమర్పితాని.

లిఖితపఠిత మాబాల్యా దభ్యస్తం, న నూతనం భవతీత్యర్థః, స్నాతానులిప్తాదివ 'హృద్యకా'లేతి సమానః.

పటాక్షే పేణ నేపథ్యావసరణేన ప్రవిశేత్యర్థః.

ఇతి మహారాజ స్వాజ్ఞా.

* [వ్రతత్ప్రీతిహారయో రన్యోన్యరోషసంకల్పవచనమాపం విరోధనం.]

ప్రథమః:—కీ మనేన సమం శుష్కకలహేన? తావత్ప్రీధానాగార ద్వారవేదికామధ్య మధ్యాసీనం పురోహితపురస్కృతం యువ రాజ మే వోపసర్పామి (ఇతి పరిక్రామతి.)

ద్వితీయః:—అహ మపి యథానిర్దిష్ట మనుజిహ్వామి. (ఇతి పరిక్రామతి). (తతః పృవిశతి యథానిర్దిష్టః పృతాపరుద్రః పురోధసో నుం త్రిణ శ్చ)

పురోధసః:—కాకతీయకులతిలక! యువరాజేన భవతా లీల యైవ దిశో దళ విజతా ఇ త్యమీ సమ్య గద్య సత్యాశీః వయం.

కించ:—

అద్యాన్వయః కాకతిభూపతీనాం ప్రాప్తప్రీతిలోకీప్రథితాంప్రతిష్ఠాం, రాజన్యతీభూరియమన్యజాతా వీతోపసర్గా స్సకలాః ప్రజా శ్చ.3

* [ఏష సిద్ధవద్భావిశ్రేయఃకథనా త్ప్రేరోచనా].

మంత్రీణః:—

సూర్యసోమన్వయామాత్యమహత్రాఽద్యాధరీకృతా,

అస్మాభి రధికుర్వాణైః కాకతీయకులస్థితిమ్.

౪

* [వ్రత త్ప్రీకృతానుగుణప్రశంసనా ద్విచలనం.]

పురోధసః:—రాజపుత్ర! సజ్జీకృతేయం మహాభిషేకసామగ్రి. కాకతీయ సచేత్వరక్రమాధిష్ఠితం భద్రాననం భవదధిరోహణం ప్రతిక్షతే.

అభిషేకానంతరకార్యం సిద్ధవత్కృత్యాహ—అద్యేతి. రాజన్యతీ సురాజ్ఞే. 'రాజన్వాం త్సేరాజ్య'ఇతి సహతనా త్సాధుః. వీతోపసర్గాః నిరుపద్రవాః.

విచలనం నామ స్వగుణావిష్కరణం; తత్ప్రీకృతానుగుణ్యేన విశిష్టో యోజయతి—వ్రతదితి.

రాజపుత్రేతి. భద్రాసన మభిషేకోపయోగీ పీఠవిశేషః. తదుక్తం వాస్తుశాస్త్రజ్ఞైః.—'శ్లష్టం షడంగుళోత్పేదం షోడశాంగుళవిస్తృ

త త్పురిపాలయ స్వయంభూదేవానుగృహీతాం మహారాజ స్వా
జ్ఞామ్.

* [ఏత త్కార్యసంగ్రహరూప మాదానం]

ప్రతాప — తర్హి కులదేవతాం స్వయంభూదేవం నమస్కృత్య గుర్వా
జ్ఞాం వోఢు మిచ్చామి.

పురోధనః — సర్వశోఽయ మాచారః కాకతీయకులప్రదీపస్య భవతుః.

కిం తు ప్రత్యాసీదతి మహాభిషేకనమయః తదచిరే జ్ఞేవ విహిత

. కర్తవ్యేన రాజపుత్రే) కాగంతవ్యం. వయ మితః కరణీయశేషం
పరిపాలయామః.

ప్రతాప — యథా ఽఽదిశంతి కాకతీయాస్వయప్రత్యాయయితారః.

(ఇ త్యుత్థాయ యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే త్వర్దితమహోత్సవో నామ చతుర్థోఽంకః.

పంచమోఽఙ్కః.

(తతః ప్రవిశంతి జ్యోతిర్విదః)

జ్యోతిర్విదః — (నసంభ్రామా పరిక్రమ్య) భో భో!! త్వరధ్వం. కుశ్ర
పురోధనః? కుశ్ర వా మంత్రిణః?. సమాసీయతాం స్వయంభూ

తం, ద్విద్వాదశాంగుళాయామం ('ద్వావింశదంగుళాయామ'మితి పా
తాంతరం) ఊరదారునముద్భవం, వద్మాంకితం భవే ద్భద్రద్రవీతం స్నపన
కర్మణీ'తి. ఏత త్ప్రసానన మితి వసిష్ఠాదయో వ్యవహరంతి.

ప్రత్యాయయితారో విశ్వానయితారః, స్వాధీనత్వసంపాదకా
వా, పక్షుద్వయేఽపి గ్రాహ్యవాచ ఇత్యర్థః. ప్రతిపూర్వా దిణోఽన్యంతా
త్త్రుచ్ ప్రత్యయః. 'ప్రత్యయో ఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు' స్పీత్య
మరః. సర్వ మస్య త్సూయం.

ఇతి నాటకప్రకరణే చతుర్థోఽఙ్కః.

తత ఇతి. జ్యోతిర్విదో మామూర్తికాః.

అక్రి పూర్వాంకవ ర్తిభి ర్మామూర్తికై రనూచితై రే వాత్యా

దేవ సమారాధనాన క్తచిత్తతయా విశంబమానో రాజపుత్రః
యేన ప్రత్యాసన్నతరో వర్తతే మహాభిషేకముహూర్తః.

*[వ్రత దుత్తరాంకస్య పూర్వాంకానుసంగతత్వా దంకావ
తరణం.]

(సవిమర్శాశ్చర్యం) అహో! విశ్వాతిశాయినీ కాకతీయకుల
ప్రతిష్ఠా. యతః :—

ఆదేష్టా కులదేవతా న భగవాన్ యస్య స్వయంభూ శ్శివో
యం నజ్జేకురుతే పరాక్రమజితః త్తోజోవతీనాం గణః,
యస్మై చ స్పృహయ త్య శేషజగతీ తం వీరయద్రాక్ష్యతే
ర్విష్ణో ర్వీర్య మహాభిషేచనవిధిం నందంతి సర్వే జనాః. ౧

* [వ్రత స్వయంభూ దేవోపదేశన రేశ్వరవిజయప్రముఖ సంధ్యా
దిబీజనానాథానాం మహాప్రయోజనీభూతమహాభిషేకార్థతయా యోజ
నాన్నిర్వహణసంధిః.]

(సోల్లాసం) నూన మిదానీం.—

స్వప్నేఽప్యానూత్రితా మాజ్ఞాం పాలయంతం కులోద్వహం,
న మాం త్యంతర్దుద శృంభో ర్విభో రవ్యభిషందతః. ౨

*[వ్రత ముఖసంధౌ ప్రసిద్ధస్య స్వప్నోపదేశరూపస్య బీజస్యా
పగమాత్సంధిః]

నుప్రవిష్టై రభిహిత స్వాంకార్థస్య పూర్వాంకార్థానుగతత్వా దంకావ
తరణ మిత్త్యాహ—నీతదుత్తరేతి.

ఆదేష్టేతి.

•అత్ర బీజయుక్తానాం ముఖసంధ్యాద్యధానాం పరమప్రయోజన
సంబంధలాభాన్నిర్వహణసంధి రిత్త్యాహ—నీవ ఇతి.

స్వప్న ఇతి. ఆనూత్రితాం నూచితా మప్యాజ్ఞాం పాలయంత
మభిషందతోఽనుమోదమానస్య శంభో ర్విభో ర్వాప్యేకస్యా స్వంత
ర్దుదో న మాంతి, అప్రమేయో విచిత్రో హ స్తోఽభూ దిత్వర్థః. ౨

సంధ్యాఖ్య మంగం యోజయతి.—ఏవ ఇతి. ఉపగమాత్సంధి
రుపగమనాదిత్వర్థః.

(కొంచు దుచ్చెఁచి.)

కల్యాణి సకలాఽపి భూతసరణిః క్షేమప్రదా దేవతాః

| క్షేయఃప్రప్రవనిగ్భరా ద్విజనుమా మాశీర్గిరో జాగ్రతి,

అరూఢాః పద మున్నతం గ్రహగణా శ్చేయా న్ముహూర్త శ్శుభై

ర్నక్షత్రాణి శివంకరాణి శుభదా శ్చాన్యే నిమిత్తోదయాః. 3

తద్వయ మేవ రాజపుత్రానయనాయ ప్రయతిష్యామహే.

కల్యాణితి. భూతసరణిః పృథివ్యాదిభూతసమూహాః, కల్యాణి, అప్రాప్తవికారతయా శుభశంసి నీత్యర్థః. శేయఃప్రప్రవేణ శేయస్సంపాదనేన నిగ్భరా, ద్విజనుమాం ద్విజానా మాశీర్గిరో జాగ్రతి, నిత్యం ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః. గ్రహగణా సూర్యాదయః, ఉన్నతం పద ముచ్చ సంజ్ఞం స్థానం, తదుక్తం వరాహమిహిరాచారైః— 'అజవృషభమ్మగాంగనాకుశీరాధువవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః' ఇతి. అరూఢాః పాప్రా, ఏతత్ఫల ముక్తం వృద్ధపసిష్ఠసంహితాయాం— 'ఉత్పాతదోషాదివివర్జితేఽహ్ని, సరాధిచానా మభిషేక ఇష్టః, మూలత్రికోణస్వగృహో చ్యమిత్రీగృహస్థితై ర్వా ఒథ తదంశసంస్థేః. శుభే విలగ్నే సతతం గ్రహేంద్రా దిశంతి లక్ష్మీం విఫలం చ కీర్తిమితి. ముహూర్తశబ్దే నాత్మేషద్వర్గరూపః కాలవిశేషో వివక్షితః; స చ క్రూరసౌమ్యగ్రహసంబంధవశా ద్ద్వివిధః. తదుక్తం— 'లగ్న మర్ధం తృతీయాంశో నవాంశో ద్వాదశాంశకః, త్రింశాంశశ్చేతి షడ్వర్గః క్రూరసౌమ్యవశాద్ద్విభాగితి. తత్ప్రాయం సౌమ్య ఇత్యాహ— శ్చేయా నితి. శుభై స్సౌమ్యగ్రహైః శ్చేయా సతి ప్రశస్త ఇత్యర్థః. తదపి తత్ప్రేతోక్తం— 'షడ్వర్గో భవతి సదా శుభఖచరసముద్భవ శ్శుభదః, పాపసముత్థ స్త్రశుభ స్తస్మాద్ద్రావ్యా, స్తు సౌమ్యషడ్వర్గః' ఇతి. సక్షత్రాణి రోహణ్యాదీని, రోహణ్యా ద్యన్యతమసక్షత్ర మిత్యర్థః. ఏకదా ఒహూనా మసంభవాత్; శివంకరాణి క్షేమం కరాణి. యద్యపి 'మేఘుర్నిభయేషు కృష్ణ' ఇత్యత్ర శివంకరశబ్దశ్చందస్యేవ స భాషాయా మిత్యాహ పదమంజరీకారః. ఉభాపి 'క్షేమంకరోఽరిప్రతాతి శ్శివతాతి శ్శివంకరః' ఇత్యమరకోశమూలోఽయం ప్రయోగ ఇత్యనుసంధేయం. నిమిత్తోదయాః దిక్ప్రసాదాదయః. 3

*[ఏష ప్రకృతకార్యమార్గణా ద్విరోధః.]

(నత్వరం పరిక్రమ్య పునోఽవలోక్య చ సహస్రసంభ్రమం)
నన్వాగత ఏవ ప్రతాపరుద్రః ?

విప్రై ర్మంగళసూక్తిపాతముఖరై రాలోకశబ్దోద్భవై
రూపాలైః కరసంభృతోపకరణై రాప్తై రమాత్యాత్మజైః,
శ్లాఘ్యై ర్వందిజనై ర్దిగంతవిజయశ్లాఘాసముద్భవజైః
స్త్రీనివరైశ్చ యథోచితం పరివృతో నీరాజనోద్వోగిభిః. ౪

తద్వయం చా స్థానీ మేవ గత్వా సముచిత మాచరిష్యామః
(ఇతి పరిక్రమంతి)

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంత్రిణశ్చ.)

మంత్రిణః:—(సవినయ మగ్రతో భూత్వా) కాకతీయకులతిలక! ఇత
ఇతః. ఇదం రాజ్యలక్ష్మీశుద్ధాంతప్రధానాగారం ప్రవిశతు స్వామీ.
న విలంబార్హాః కులదేవతాయా మనోరథాః.

* [ఏత త్పట్టబంధరూపకార్య సోపక్షేపగా ద్దగ్ధనం]

జ్యోతిర్విదః:—(కించి దుచ్చైః) భో భో కులమాత్యాః !

సన్నహ్యధ్వ ముపాహరధ్వ ముచితద్రవ్యాణ్యుపాధ్వం సురాకా
స్సంప్రాప్త సుముహూర్త ఏష విజయీ కల్యాణసంపత్తనిః,

విప్రైః. మంగళసూక్తాని 'కనిక్రదజ్జనుషం మమాగ్నే
వరో విహవేష్య' స్త్విత్యేవమాదీని, ఆలోకశబ్దా దయజయేత్యేవమా
దయః, 'ఆల్లోకో వందిభాషణే' ఇతి విశ్వః. భూపా అపి వందిభ్రమభూ
మయో బభూవు రితిభావః. ఉపకరణాని ఛత్రచామరాదీని, వంది
జనాః 'శంద్యభూభృద్గుణోత్కర్షితౌ శ్రావకా వందినస్తన్మితాః, ఇత్యుక్త
లక్షణాః. ౪

శుద్ధాంతప్రధానాగార మంతఃపురప్రధానగృహం.

పురా ఖలు గణపతిమహారాజో యస్మిన్ ముహూర్తే అభిషేక
మను భూయ సమస్తాం భువ మేకాతప్రతాం బుభుజే, ఏతాదృశోఽయం
ముహూర్త స్సంప్రాప్తః. అతోఽవధానేన దేవతారాధనాదికం కర్తవ్య
మిత్యాహ, —సన్నహ్యధ్వమితి. సన్నహ్యధ్వం ముహూర్తే, సావధానా

యస్మిన్ పాప్య మహాభిషేకవిభవం త్నోణీం ప్రలీనాఖిల
 త్మోపాలాం చిర మన్వశా ద్గణపతి యౌభృతులగామణీః.
 * [ఏష జ్యోతిర్విద్భి రనుభూతార్థఖ్యాపనా నిర్ణయః].

పరి:—(శ్రు)త్వా †కహపచ్చానణ్ణేవి మహూత్తే కి విశిలది మహా
 మచ్చేహి?.

మంత్రిణః—(ఉపసృత్య) నాథ! కిం విస్తృతా గుర్వాజ్ఞా? నాయ మవ
 సరో సరేశ్వరవిజ్ఞాపనాకర్ణనస్య. మహాస్థాన్యా మే వానుగృ
 హ్యంతా మమీ.

ప్రతాప:—శిసి ధృతైవ ఖలు తాత న్యా జ్ఞా. కింతు నోపదిశ్యతే పున
 రనంతరకరణీయమ్.

*[ఏత త్ప్రీకృతానుగుణ్యే నానోన్యపరిభాషణా త్పరిభాషణమ్.]

పురోధన:—(సవిషయసంభ్రమ ముపసృత్య) స్వీకృతమహాభిషేకోచిత
 వేష: కనక వేదికా మారోహతు ప్రతాపరుద్రః. దేవ! మహా
 రాజ! పర్యాయేణ భవద్భుజిఖిర మారోహతు మేదిసి.

ప్రతాప:—తథా భవతు. (ఇతి వేదికా మారోహతి).

సృపా:—(సప్రణామం మంగళ వేదికాం పరివార్య) విజయతాం విజయ
 తాం కాకతీయకులన్వామీ.

[ఏష సరేశ్వరపర్యుపాసనా త్ప్రీసాదః.]

† కథం ప్రత్యాసన్నేపి మహూత్తే కిం విలంబ్యతే మహామాత్యైః?.

భవతేత్యర్థః. ఉచితద్రవ్యాణి తీర్థకలశాదీని, సురా సుపాధ్య మర్చయధ్వం.
 ఆత్రో దం పిత్రాదీనా మప్యృపలతుణం. యథాఽహ వృద్ధవసిష్ఠః. 'ఆశిఖో
 వాచనం కృత్వా పూజయే చ్చ సురా నిత్యమ్', ఆయుధాని చ పట్టం
 చ విప్రా స్సంధాదిసార్పయే'దితి. అన్యశాత్, శాస్తేర్లజ్.

అనుభూతార్థఖ్యాపనా దితి. అనుభూతస్య బీజానుగుణ స్వార్థస్య
 ఖ్యాపనా దిత్వర్థః.

పరి:— (విలోక్య సామోదకాతుకం.) † పుష్పపవ్వలకణలసాను సహ
స్సరస్సీ విల సుమేరుకణలతడ మహేందో విల పట్ట చక్రవర్తిణ చక్ర
ధరో విల కణలవేది ఆహూథో పరివరుద్దో.

మంత్రిణ:— కాకతీశ్వర! సమారుహ్యతా మిదం భద్రాననం. అమీ
పురోధసో మహాభిషేకాయ తీర్థ సలిలపూర్ణా కనకకలశా
ధారయంతి.

ప్రతాప:— తథా భవతు. (ఇతి స్వయంభూదేవం కాకతీయకులవృద్ధాం
శ్చ ప్రణమ్య సింహాసనే సముపవిశతి)

పురోధస:— (త్రయీసముభిమంత్రణసురభీకృతసలిలా స్కనకకలశా
లమాత్యహస్తేష్వపి నిధాయ సాదరం.)

ప్రతాపరుద్రస్యవతే! కాకతీయకులోచితైః,

ప్రజ్ఞాసురంజనైః ఖోణీం పాలయావంద్రతారకమ్.

౬

(ఇత్యాశీర్వాదసాధువాదాయమానం పాణిగ్రహణకాతుకత్వ
రమాణరాజ్యలక్ష్మీమంజరీశంజితానుమోచితం స్వయంభూదేవ
ప్రమోదాట్టహాసోపబృంహితం కాకతీయకులశ్రేయఃప్రస్తావనా
డిండిమం చిరావలంబితధరణీభారఖన్నానం ఫణిపతిప్రభృ
తీనాం ప్రహ్వజ్వేడావిడంబితం ధర్మప్రతిష్ఠామంగళకాహళీ
కోలాహలమనోహరం మహాభిషేకముహూర్తప్రశంసినం కనక
జయఘంటికానినాద మనునందభావాః సత్త్వరం ప్రతాపరుద్ర
మభిషేచంతి.)

* [వష వాంఛితార్థప్రాప్తి రానందః.]

† పూర్వపర్యంతకనకసానుం సహస్రరశ్మి రివి సుమేరుకకణతటం మహేంద్ర ఇవ
పక్షిచక్రనర్తనం చక్రధుం ఇవ కనకవేదిమహాధః ప్రతాపరుద్రః.

(త్రయీసముభిమంత్రణసురభీకృతసలిలా, వేదత్రయాభిమంత్రీ
తోదకా నిత్యర్థః.

అభిషేకముహూర్తనూచకం జయఘంటికాధ్వని మాశీర్వాద
సాధువాదాదిరూపతయా సంభావయతి—ప్రతాపేత్వాది.

౭

ఏకతో వైతాళికాః.—(సహస్రాతిశయ ముచ్చైః.)

హే లోకాః! పిబతః శ్రవఃప్రసృతిభిః కల్యాణవార్తామృతం

జాతః కాకతివీరరుద్రీనృపతే రాజ్యాభిషేకోత్సవః,

అ ద్వారభ్య కలిః కృతః కృతయుగం రాజన్వతీ మేదిసి

దేవాః పూర్ణహవిర్భుజ స్త దధునా యాయం కృతార్థకృతాః. ౭

అన్యతో వైతాళికాః.—

ఆరూఢే వీరవీరరుద్రీనృపతౌ సింహాసనం శాసితం

త న్యాజ్ఞా క్షీతిపాలమాళివలభీ స్వచ్ఛంద మారోహతి,

లోకాం స్త్రీ నధిరోహతో నిరవధీ కీర్తిప్రతాపౌ హతా

దారోహంతి చ వింధ్యభూధరతటా నృత్యర్థినః పార్థివాః. ౮

దక్షిణతో వైతాళికాః.—

అథ విశ్వాతిశాయమహేమ్నో వీరరుద్రస్య రాజ్యాభిషేకమ
హోత్సవో విశ్వప్రియంకర ఇత్యాహ—ఏకత ఇతి. ఏకతః, పురత ఇత్యర్థః.
శ్రవఃప్రసృతిభిః శ్రవణచుభుక్తైః, కలిః కృతయుగం కృతః, పరిపూర్ణభర్మ
త్వా దితిభావః. కృతః రాజన్వతీ నురాజ్ఞే 'రాజన్వాం తౌరాజ్య' ఇతి
నిపాతనాత్సాధుః, మేదిసితి 'రాజా కాలస్య కారణ'మితి భావః. పూర్ణ
హవిర్భుజ ఇతి. 'యజేత రాజా క్రతుభి ర్వివిధై రాప్రదక్షిణై' రితి విహీ
తానుష్ఠానా దితి భావః. ౭

అన్యత ఇతి—పశ్చా దిత్యర్థః.

ఆరూఢఇతి. స్వచ్ఛంద మనగ్గళం, ఆరోహతి, న కల్పిద శ్యవిధేయో
భూవతి ర స్త్రీతి భావః. అనే నాస్య రాజ్ఞః ప్రభుశ క్తి రుక్తా. తదుక్తం
మానసోల్లాసే—'అజ్ఞానాపేణ యా శ క్తి స్స ర్షేషాం మూర్ధని స్థితా,
ప్రభుశ క్తి ర్హి నా జ్ఞాయా ప్రభావమహి తో దయే'తి. నిరవధీ ఇతి. నూ
ర్యాచంద్రమసో స్సీమాచల ఇతి కీర్తి ప్రతాపయో రవధిభూతః కోఽ
పి నా స్త్రీ త్యర్థః. హరిశ్చంద్రో వ్యాఖ్యాతః. వీరరుద్రే సింహాసన మేక
మారూఢే సతి తదాజ్ఞాయా స్త్రీర్హి ప్రతాపయో స్తత్పరిపంథినాం
చ తతోఽవృష్ణ తాని బహూ న్యారోహణస్థానాని బభూవు రితి మహా
దేత దదృశ్యత మితి భావః. ౮

గాయంతీ రనుమోదతే నిజవధూ శ్చేష శ్శిరఃకంపనై
 ర్లక్ష్మీం ప్రీతాయ తేఽద్య కచ్చపతి ర్వక్షుస్థస్సలీదర్శనాత్,
 దిక్షాగా శ్చ కణేణ కాశుచ మపాకుర్వం త్యుచప్రజ్యయా
 దోష్టా కాకతీవీరుద్రస్థపతౌ విశ్వంభరాం బిభ్రతి.

ఉత్తరతో వైతాలికాః—

ప్రస్తేభ్యః కులభూభృతా మపి హరిన్దంతాపశానాం మహా
 కుంభేభ్యోఽపి ఫణాభృతా మధిపతే రూర్ధ్వాం సహస్రాద్దపి,
 కూర్తేంద్రస్య చ కర్పరా దపి జగద్విఖ్యాతసారోన్నతౌ
 బాహూ సంప్రతి వీరుద్రస్థపతేః పాప్రప్రతిష్ఠా మహీ. ౧౦
 * [ఏష సర్వదుఃఖశమనా త్సమయః.]

మంత్రీణః—అహో ప్రభావః కాకతీయాన్వయస్య! య దిదానీం—
 ప్రతాపరుద్రస్య మహాభీషేకపయఃకణా యే నివతంతి రాజ్ఞాం,
 ప్రణామనమ్రేషు శిరస్సు జేషాం తైకల్పితస్వస్వపదాభిషేకః.
 పురోధసః—కాకతీయకులోత్తంసరాజ్యలక్ష్మీసంవరణస్సవేయ ము
 త్తంసీక్రియతాం. (ఇతి పట్టబంధ మాచరంతి).

సర్వే—(సప్రమోదాతిశయం) ప్రియం సః ప్రియం సః.

* (ఏషా ప్రకృతకార్యసిరీకరణాత్ప్రతిః).

గాయంతీరితి. వ్యాఖ్యాత మేతత్.

ప్రస్తేభ్యః ఇతి. ప్రస్తేభ్యః స్సానుభ్యః, కర్పరాత్ పృష్ఠాస్థికపాలాత్,
 ప్రతాపేతి. శరణాగతా మహీపతయః, మహాభీషేకసమయే
 స్వస్వపదేషు స్థాపితా ఇతి భావః. ౧౦

ఉత్తంసీక్రియతాం శిరోభూషణంక్రియతామ్. 'శుక్లమాల్యాం
 బరభృతః ప్రాజ్యుఖస్య మహీపతేః, పట్టం శిరసి బద్ధీయా త్సింహాసనగత
 స్య' చేతి వసిష్ఠస్మరణాత్. పట్టస్తు 'రాజ్ఞాం నవాంగుళాయామో మధ్యే
 ఽష్టాంగుళవిస్తృతః, చతురంగుళవిస్తారపార్శ్వ స్వర్ణమయ శ్శుభః.
 పట్టః పంచశిఖో. రాజ్యప్రజాసౌఖ్యసముద్ధయే' ఇత్యాద్యుక్తలక్షణో
 ద్రష్టవ్యః.

మంత్రిణః.—(సర్వతోఽవలోక్య) కస్మాత్ భో? ఆనీయతాం ఛత్రం
చామరయుగళం చ.

(ప్రవిశ్య ప్రధానప్రతీహారః).

ప్రతీ.—య దాజ్ఞాపయంతి మహామాత్యాః (ఇతి పరిక్రమ్య తా న్యుపాస
యతి. ప్రాంతవర్తినో నరపతయోఽభ్యుపేత్య తాని సాదరం
గృహీత్వా యథోచిత మాచరంతి).

పురోధానః.—(సహర్షాతిశయమ్).

శూర్యం తే బహవో మహాన్మపతయః కిం తై రనీదృక్క్రమై
రీదృగ్విశ్వజినీనశౌర్యగరిమా జాగర్తి కః క్షౌతలే?
బాల్యక్రీడితదిగ్జయ స్త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః
కింకుర్వాణసచ స్తభూషతిగణః శ్రీవీరరుద్రో యథా. ౧౨

* [ఏత దళలాతిశాయిత్వకథనముఖేన ప్రకృతకార్యానుమోదనా
దాభాషణం].

త దిదానీం ఖలు.—

కస్మ ఇతి స్వంతస్య కిమో వీప్సయాం ద్విర్వచనం, కస్మాది
త్వా త్సత్వం.

శూర్యంత ఇతి. మహాన్మపతయో నలనహుషాదయః, ఈదృ
క్క్రమై, వీరరుద్రసదృశపరిచాటీ తద్రహితై రనీదృక్క్రమై; తత్ కథ
మి త్యాశంక్య వీరరుద్రే విశేష మాహ—ఈదృగితి. విశ్వస్థై జనాయ
హితో విశ్వజినీనః శౌర్యగరిమా యస్య స తథోక్తః, నీతిపురస్కృత
పరాక్రమ ఇత్యర్థః. శౌర్యగరిమా మాహ—బాల్యేతి. త్రిభువనక్షేమం
కరప్రక్రియః సమ్యక్పరిచాలనేన ప్రజాహితస్వభావ ఇత్యర్థః. యథాహ
మనుః—సంగ్రామే వ్యనివర్తిత్వం ప్రజానాం చైవ పాలనం, శుశ్రూషా
బ్రాహ్మణానాం చ రాజ్యం శ్రేయస్కరం పరామిళిన కేవలం పరాక్రమేణ,
కింతు సామాదిభి రపి త్రిభి రుపాయై స్సర్వోఽపి రాజలోకో వశీకృతః
ఇత్యాహ—కింకుర్వాణేతి. తదుక్తం—ఏవం విజయమానస్య యస్య
న్యూన సరిఫంధినః, తా నానయే ద్ధ్యయే నర్వా న్సామాదిభి రుపక్రమై రితి.

య త్కాకతీయస్యపరాజ్యవిలాసచిహ్నం
యచ్ఛాయయా వసుమతి విజహతి తాపం,
ఛత్రేణ తేన కృతలక్ష్మణి వీరయదే)
ముక్తాతపత్రవిభవా స్సుహృదో ద్విష శ్చ.

౧౩

* [ఏవ రాజ్యప్రాప్తిహేతుభూతఛత్రాఽఽవణరూపకార్యదర్శనాత్పూర్వభావః].

మంత్రిణః.—(నవినయ ముపన్యత్య), నాథ! కాకతీయలక్ష్మీవతే! సనా
థా స్సర్వాః ప్రకృతయ స్సురాజానం త్వాం దిదృక్షుంతే. త
త్సంప్రతం మహాసాసీం ప్రసాదయతు దేవః.
పురోధసః.—ఆచారోఽయం కాకతీయరాణాం'యన్తహాభిషేకానం
తరం ప్రజానాం యోగక్షేమపరీక్షణం.

రాజా.—య దాజ్ఞాపయంతి ధర్తవీదః (ఇ త్యుత్తిష్ఠతి).

కాకతీయకులవృద్ధాః.—(ససంభ్రమ ముచ్చైః.)

ప్రక్రాంతముర్వీశ్వరమూలిరత్నేః కుర్వంతు సీరాజనమంబుజాక్ష్యః
ప్రతాపరుద్రస్య లసత్ప్రతాపప్రదీపసీరాజితదిబ్బుఖస్య.

౧౪

ఛత్రధారణం విశినస్తి—యదితి.యత్ కాకతీయకులక్రమాగత
మిత్యర్థః. య చ్ఛాయయేతి. దుష్టనిగ్రహశిష్టప్రతిష్ఠాపనయో రుపల
క్షణం. తేనసుహృదో ముక్తాతపత్రవిభవాః మౌక్తికమయచ్ఛత్రీవైభ
వాః, ద్విషస్తు త్యక్తాతపత్రా శ్చేత్యుభయోపపాదనం.

౧౩

నాథేతి. సురాజాన మితి. 'సపూజనా' దితి స సమాసాంతః.

ఆచారః. అలబ్ధభోగోయోగః, లబ్ధపరిపాలనం క్షేమః, తయోః
పరీక్షణం విచారః.

అభిషేకానంతరకర్తవ్యం సీరాజన మాహ—కాకతీయకుల
వృద్ధా ఇతి. అంబుజాక్షీవిశేషణ మేతత్. ఉచ్చైరున్నతం 'అధఃప్రవ
ర్తయే' ధూపం దీప మూర్ధ్వం ప్రవర్తయే' దితి వచనా దితి భావః.
ఉర్వీశ్వరమూలిరత్నేః ప్రక్రాంత మితి. రాజ్ఞాం ప్రణామానంతర
మిత్యర్థః. ప్రతాప ఏవ ప్రదీపః తేన సీరాజితాని దిబ్బుఖాని యేన తథో
క్తస్య, అత ఏవ తత్ఫలం సీరాజన మిహై వానుభూయత ఇతి భావః.

నృపతయః—(శిరస్సంజలిం బధ్వా) అహో చరితార్థా సాంప్రత
మాస్తాకీ చక్షుష్కతా యయా ఖల్వీదృగనుభూయతే.
యతః—

నీరాజయంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలై ర్వరవీరరుద్రం,
చంద్రాననాగోత్రపతిం రజన్యస్తారాగణై ర్మేరు మివ స్ఫురద్భిః.
(సర్వే జయశబ్దం కుర్వంతి.)

మంత్రిణః—మహారాజ! కాకతీశ్వర! సజ్జకృతం సింహాసనం సర్వతః
పరిష్కృత మిదం మహాస్థానమండపం సనాథీక్రియతాం.

[ప్రతి.—(సమంధ్రయం పురో భూత్వా) దేవ! ఇత ఇతః.

రాజా—(సగౌరవం పరిక్రమ్య మహాస్థాన్యాం సింహాసన మారోహతి.
సర్వే ప్రణమ్య యథార్హ ముపవిశంతి.)

[ప్రతి.—(సమయోచితం పరిక్రమ్య వందమానాః మూర్ధాభిషిక్తాః
సాభిమానం కనకవేత్రలతయా నిర్దిశన్.)

కాళిం! గాత్ర నిషీద కోంకణపతే! దూరే భ వాంకేశ్వర!

[ప్రాంతం సంశ్రయ మాశవేంద్ర! శనకై స్సోస్విపాయనంప్రాపయ,

పాం డ్యాగ్రే భవ సేవణక్షీతిపతే! వశ్చా దృవా ద్యైవ వః

స్వామీ కాకతివీరుద్రనృపతి స్సర్వా క్రమా దీక్షతే.

నృపతయః—(ప్రణమ్య యథార్హ ముపవిశంతి.)

పురోధనః—స్వస్తి కాకతీయకులవత్సరాయ సౌవర్ణ కేతనాయ మహా

అస్థాక మియ మాస్తాకీ, 'యుష్మదస్యదో' రిత్యున్యాయే 'తస్మి
నకర్మణిచే'త్యస్తాకాదేశః.

చంద్రాననాః చంద్రసదృశాననాః, అన్యత్రచంద్రీవ వాసనం
యాసాం తా స్రుథోక్తాః, గోత్రస్య కులస్య పతిం, అన్యత్ర గోత్రాణాం
పర్వతానాం పతిం.

పరిష్కృతం విచిత్రవితాననువర్తకలశాదిరా భూషితం, సింహా
సనలక్షణం మానసోల్లాసే—'రుచిరేణ సువర్ణేన నిర్మితం రత్నరంజితం,
అష్టభి స్సంసృజితై స్త్రింహై ర్హృద్భి తత్సువిరాజితం. అధః కాంచన
పర్యస్తరత్న వేదిత్రయాన్వితం, ఆస్థానమండపే రాజ్ఞాం, సింహాసన మిదం
పర'మితి.

మహిమ్నే. అద్య నుప్రజనా కాకతీయాన్వయేన సనాథాని
తీర్ణ్యపి జగంతి.

శాసిత ర్యవినీతానాం వరేంద్ర త్వయి శాసతి,

మధ్యస్థితాన్వయ లోకస్య చిరేణాన్వర్తతాం గతా. ౧౭

రాజా.—(సవినయమ్)స్వయంభూదేవపరామకూలనాం భవదాశీర్వా
దానాం ఫల మిదం యత్కాకతీయతాత్రం వర్తతే.

మంత్రిణః.—రాజా ! ప్రతాపరుద్ర !.

సర్వేషాం కాకతీయనాం భాగధేయవిభూతయః,

ఏవంరూపా వివర్తంతే యత్కులప్రభవో భవాన్. ౧౮

పురోధనః.—న కేవలం కాకతీయనా మేష పుణ్యపరిపాకః, అపి తు
సర్వాసా మపి ప్రజానామ్.

(ప్రవిశ్యప్రతీహరః.)

ప్రతీ.—దేవ ! సర్వాః ప్రకృతయో వృష్ణవృద్ధా స్ఫురస్కృత్య ప్రతీహర
మధ్యానతే.

మంత్రిణః.—శీఘ్రం ప్రవేశ్యంతాం.

ప్రతీ.—య దాజ్ఞావయం త్వమాత్మాః (ఇతి సమ్క్రమ్య తాభి స్సహ
వనః ప్రవిశతి.)

(తతః ప్రవిశంతి వృష్ణవృద్ధాః.)

వర్ణ.—(సహర్షం రాజాన మవలోక్య).
సౌసర్ణకేతనాయ మహామహిమ్నే, గరుడధ్వజావతారా యే

త్యర్థః సుత్రజనా శోధనసంతానేన, 'నిత్య మస్తిచ్ఛ్రీజామేధయో'రిత్య
సిచ్ఛ్రీత్యయః. శాసితరీతి.

అవినీతానాం దుష్టానాం మిత్రాణా మమిత్రాణాం చేతి భావః.
అత ఏ వేయంతం కాలం స్వర్గపాతాశమధ్యవర్తితేన మధ్యస్థస్య మధ్య
మలోకస్య సంప్రతి పక్షపాతరాహిత్యేన మాధ్యస్థస్య మి త్యన్వర్తితా
మిత్యర్థః. ౧౭

సర్వేషా మితి. భాగధేయవిభూతయో భాగ్యసంపదః, ఏవం
రూపాః వీరరుద్రహూపాః, వివర్తంతే పరిణమంతి. 'యత్కులాలంబనం
భవా'నితి వాతాంతరం. ౧౮

వరః ప్రతాపరుద్రో యం వధూ రేషా వసుంధరా,
 తయో ర్ఘటయితా దేవః స్వయంభూ సృష్టశక్రమః. ౧౯
 *ప్రతత్ స్వయంభూ దేవస్య స్వయం సంధాత్మత్వా దద్భుత
 ప్రాప్తే రుపగూహనం].

(నవినయ ముపసృత్య) స్వామి! విశ్వంభ రావల్లభ! ప్రతాపరుద్ర!
 సర్వాశీఘ్రఫలవిశ్ర మైకవసతేః కిం వా త వా శాస్త్రహే
 యద్వా విశ్వభువి స్వయంభువి శివే న స్తస్యతా మాశిషః,
 కిం చిత్రం న విభు ర్భవా నపి సమో గౌరీశియో ర్వల్లభా
 వాచన్ద్రార్కమిమాంక్షమాంకృతయశోరక్షోయువాంరక్ష తాం.

మృత్రిణః.—స్వామి! నేనే స్వయంభువాః.

(రాజా సాదరం ప్రణమతి)

అన్యే—(సహర్షాత్ శయ మగ్రతః స్థిత్యా) మహారాజ! కాకతీశ్వర!
 య స్వద్గోత్రమహాత్తరస్య జగతాం త్రాతు స్వయంభూవిభో
 స్తత్రాదృక్పరితాద్భుతై ర్భూమిభి స్సీవ్యై ర్ద్వితీయోఽభవత్,

వరశ్శి. అత్ర వసుంధరావీరరుద్రయో ర్యధూవరయోః స్వయం
 భూ దేవ స్వయ మేవ సంధాతేతి అనురూపఘటనా దద్భుత మితిభావః.

అథ స్వయంభూ దేవవిదుషా మాశీర్వాద మాహ—స్వామిన్ని
 తి. సర్వాశీః ఫలానా మైశ్వర్యాదీనాం విశ్రమేణ సంకోచే నైకవసతే
 ర్ముఖ్యాధారస్య సర్వాణి శ్రేయాంసి ప్రాప్తవత్ స్త వాశాస్యం నాస్తీ
 త్యర్థః. తథా ప్యవాప్తసమ స్తకామే స్వయంభువి శివేఽపి దేవ స్వానంత
 భోగోఽస్త్విజ్యేవ మాశిషః ప్రయుంజానానా మస్తాకం తాదృశే త్వ
 య్యపి నైత దాశ్చర్య మిత్యాహ—యద్యేతి. ఆశీర్వాదప్రకార మా
 హ—నవిభు రితి.

౨౦

పురా ఖలు కాకతీయానాం పూర్వో గణపతిమహారాజ స్వ
 నామాంకితం గణపేశ్వరం నామ మహేశ్వరం ప్రతిష్ఠాప్య తస్య స్వకు
 లదేవతయా స్వయంభూ దేవేన సమం నానావిధవైభవం విధాయ తత్ర
 విద్వాంసో బహుః స్థాపితాః. తేషా మాశీర్వాద మాహ—మహారా
 జేతి. యో గణపేశ్వర స్తత్రాదృక్పరితై రభిలషితప్రదా నాదిభి రద్భుతై

దేవోఽసా గణపేశ్వరః ప్రతికలం స్వాప్రసాదోన్ముఖో
 నప్రుస్తే కులమండనస్య మహతీం పుష్టాతు రాజ్యశ్రీయం. ౨౦
 పురోధనః—రాజ! నేనే గణపేశ్వరనూరయః,
 (రాజా! నాదరం నమస్కరోతి).

అపరే—(సప్రశయప్రమోదం) స్వామి! త్రిలింగ దేశపరమేశ్వరః
 యై ర్దేశ స్త్రీభి రేష యాతి మహతీం ఖ్యాతిం త్రిలింగాఖ్యయా
 యేషాం కాకతిరాజకీర్తివిభవైః కైలాసకైలాః కృతాః,
 తే దేవాః ప్రసరత్ప్రసాదమధురా శ్శీలైలకాశేశ్వర
 ద్రాక్షా రామనివాసినః ప్రతిదినం త్వచ్చేయసే జాగ్రతుః. ౨౧
 పురోధనః—(సోల్లాసం), రాజ! నేకశిలానగరవాసినో మహద్విజా
 త్వేతే.
 (రాజా యథోచితం వందతే.)

మంత్రిణః—సాధీయా నాశీర్వాదక్రమః (ఇతి యథోచితం సర్వా నువ
 వేశయంతి).

పురోధనః—(సోల్లాసం) రాజ! నేకశిలానగరీవల్లభ!

స్వయై ర్గృహీషభి స్సామర్థ్యై స్తద్దోత్రమహత్తరస్య త్వత్కులదేవ
 తాయాః స్వయంభూ దేవస్య ద్వితీయోఽభవత్. ద్వాపశి దేవా కాక
 తికులయోగక్షేమధురీగా విత్కర్థః. అసా దేవః ప్రతికలం ప్రతిక్షణం, స్సా
 రస్య ప్రభూతస్య ప్రసాద సోన్ముఖస్స రాజ్ఞో దేవస్య చాభేదోప
 చారా ద్వీరకుద్రస్య సప్రత్యవ్యవహారః. తస్య తే రాజ్యశ్రీయం పుష్టా
 త్వితి సుబంధః. ౨౧

అథ నగరవాసినాం విదుషా మాశీర్వాదమాహ— యైరితి.
 త్రయో లింగరూపా శ్రీకైలాసాథాదయో దేవా యస్మిన్ దేశే స త్రి
 లింగోఽంధో దేశ ఇత్యర్థః. ద్రాక్షా రామేతి. తత్రత్యానా మారామా
 ణాం తద్భూయిష్టత్వా దితి ప్రాధోక్తిః. వస్తుతస్తు దక్షసంబంధిత్వా
 ద్దాక్షా రామ ఇతి తన్నామ; తదుక్తం సాక్షందపురాణే భీమేశ్వర
 ఖండే—‘దక్షస్యారామభూమిత్వా ద్దాక్షా రామోఽభిధీయతే’ఇతి. ౨౨

సాహస్రంశవ మైందమ చ మహతీ యే ద్వేకులే నిర్మితే
 తే జాతే లఘునీ గుణై ర్విజయిని శ్రీకాకతీయాన్వయే,
 భూపాలేషు భవత్ప్రతాపయశసోః పూర్ణార్కచంద్రశ్రియోః
 ప్రాప్యోఽనుగ్రహ మూర్జితేషు పున రప్యేఽతే లభేతే స్థితిం.
 (రాజా సర్వా స్పృశ్యతి) (పురోధసో యథార్హం సర్వా నుప
 వేశయంతి)

ప్రకృతయః.—విజయతాం విజయతాం ప్రతాపరుద్రమహారాజః.

భూపా స్సంతు చిరాయ సంశృణుమహే భాస్వత్కులాలంకృతీ
 రామోఽయం న జగము లోచనవధం తే నైవ ఖిన్నా వయం,
 అద్య త్వాం వరవీరరుద్రనృపతే తస్యావతారాంతరం
 వీ ట్యైవం చరితార్థతాం సుమహతీ మహ్నయ గాహామహే.
 మంత్రిణః.—స్వామి! సాంప్రతం యథార్హ మర్హణయా మాననీ
 యాః పారాణాం శ్రేణయః.

రాజా.—(సానందాదార్యం)

జగర్తు రాజశబ్దోఽయం మ మైవాజ్ఞాఫలకభూః,

సాహస్రేతి. నిర్మితే బ్రహ్మ జేతి శేవః. లఘునీ జాతే నిస్సారే
 అభూతాం, అధునా భవత్ప్రతాపయశసోః పూర్ణార్కచంద్రశ్రియో
 స్సృశోః భూపాలే వ్యసుగ్రహం ప్రాప్య ప్రబలవిరోధే జీవనస్య దుర్ల
 భత్వం మత్ప్రేతి భావః. ఉర్జితేషు సమృద్ధేషు సత్సు తత్సమభివ్యాహారా
 దేతే సోమసూక్యకులే పున రపి స్థితిం ప్రతిష్ఠాం లభేతే, మహదనుగ్ర
 హస్య కి మనాధ్య మితి భావః. ౨౩

భూపా ఇతి. సంతు నామ భూపాః, కిం తై రసర్వగుణాఢ్యై రితి
 వాక్యశేవః? న చాత్ర విప్రతిపత్తి రిత్యాహ—చిరాయ సంశృణుమహ
 ఇతి. 'సమోగమృచ్చీత్వాదినా' ఆత్మనేపదం. సర్వగుణాఢ్యైఽపి రామో
 న లోచనగోచరం గత ఇతి భేదో రామావతారస్య తవ దర్శనాన్ని
 వృత్త ఇతి ధన్యతా మనుభవామ ఇత్యాహ—భాస్వదితి. ౨౪

అర్హణయా పూజయా.

జగ ర్త్వీతి. ఆజ్ఞా ప్రభుశక్తిః, నిగ్రహానుగ్రహాదిసామర్థ్య మిత్వ
 ధః. తత్ఫల స్యానుగ్రహదే రేకభూ ర్ముఖ్యనివాసః, రాజ్ఞ వవాజ్ఞాశ్ర

రాజ్యోపభోగవిభవ స్సర్వసాధారణో హి సః.

౨౫

(సర్వే ప్రప్రమాదం) సద్యశోఽయం ప్రసాదః కాకతీయకులతిలకస్య భవతః.

రాజా.—ప్రసీదతు భగవాన్స్వయంభూదేవః (ఇతి పురోహితావజ్జిత కనకకలశసలిలధారాపురస్సురిం సకలభోగపురస్సరాః గ్రామాన్సప్రశ్రయాదరసత్కారం విప్రసాత్కరోతి. అన్యేషా మపి నగరవాసినాం యథా వ్రభావం సంభావనా మాచరతి.)

సృపతయః.—(సామాన్యాయురోధ ముత్థాయ మహర్షాణి గజతురగ రథాభరణవిశేషసూచాణ్యుపాయనాని యథావకాశ ముపసీయ విరచితాంజలియః) స్వామి! కాకతీయమహారాజ!

యత్వాదితి భావః. తదుక్తం మానసోల్లాసే—‘అనుగ్రహే నిగ్రహే చ దానే చాదానకర్తృణి, ప్రపృత్తై చ నిసృత్తై చ గ్రహణే మోక్షణే తథా. స్వయం సమర్థో య స్సోఽయం రాజా సాఽఽజ్ఞా నిర్దగ్ధేతి. ఏవ శబ్దో భిన్నక్రమః. మ మాయం రాజశబ్ద ఏవ జాగర్త్వితి సంబంధః. రాజ్ఞః కర్మ రాజ్యం; పురోహితాదిత్వా ద్యత్ప్రీత్యయః. అజ్ఞామాత్ర మేవ మే భూయా దనుధనః పున రస్మాకం సర్వేషా మితి వాక్పార్థః.

అథ పృథివ్యాదిదాన మాహ—రాజేతి. ప్రసీదతు భగవా నితి, పరిమేశ్వరప్రీతిగార్హత్వా ద్విమలం నామ చతుర్థ మిదం దాన మితి ద్రష్టవ్యం. యథాఽఽహ వ్యాసః—‘ఈశ్వరప్రీతినార్థం య ద్భూమివిత్సు ప్రదీయ తే, చేతనా భక్తియుక్తేన దానం తి ద్విమలం శివ’మితి. సలిలధారాపురస్సర మిత్త్యత్రాపస్తంబః—‘సర్వాణ్యుదకపూర్వాణి దానాసీతి. సకలభోగేతి. భోగోపకరణసమగ్రానిత్యర్థః. ప్రశ్రయో వినయః, ఆదరస్సత్కారః, తత్సహితం సాత్త్విక మిత్త్యర్థః. తదుక్తం వ్యాసేన—‘దాతవ్య మితి యద్దానం దీయ తేఽనుసకారిణే, దేశే కాలే చ పాత్రే చ తద్దానం సాత్త్వికం స్మృత’మితి. గ్రామాః విప్రసాత్ బ్రాహ్మణాధీనాః, కరోతి ‘దేయేతా’ చేతి సాత్త్వికత్యయః.

ప్రతాప స్వే త్వనువాద ఏవ భువనత్రాణైకబద్ధవ్రతే
 త్వద్భృత్యా ఇతి సిద్ధసాధన మిదం విశ్లేష్కనాథే త్వయి,
 త్వద్గర్భే వసతిం గతా స్మృతి ఇతి చ స్పష్టార్థ మంశే హరేః
 కుక్షిస్థాఖలవిప్లవస్య సదృశం కిం వాత్ర విజ్ఞాప్య తే? ౨౬

(రాజా సప్రసాద మమాత్యా సవలోకయతి.)

మంత్రిణః—స్వామి! నేనే సోమార్కవంశ్యా నరపతయో మహాతీ
 మ్మృణా మర్తంతి. తేన స్వేషు స్వేషు ప దేషు ప్రతిష్ఠాపనీయాః
 ప్రస్తావనీయా శ్చ

రాజా—తథా (ఇతి నరపతీ యథోచితం సంభాష్య ప్రస్థాన
 మాదిశతి).

(రాజానః సహర్షాతిశయం ప్రణమ్య కాకతీశ్వరకృపావలోకన నిర్వి
 ర్తితప్రయాణముగల్గి యో దిగంతవిహరణోద్యతయా తదాజ్ఞయా
 కృతసాహాయ్యా నిష్క్రమింతాః).

ప్రకృతియః—చిర మనువ ర్తయితవ్యా కాకతీయనరేశ్వరపరిపాలనపరి
 పాటీ మహారాజేన (ఇతి నిష్క్రమింతాః).

పురోధనః—(సాశ్చర్యప్రత్యభిజ్ఞానం).

చిహ్నీ న్యస్య పదాబ్జయోః పిశునయం త్వరీష్వశ్వరోపాస్యతాం
 పాణీ సూచయత స్సచాపకులిశా వుద్యాహలీలాం భువః,

ప్రతాప స్వేతి. భువనత్రాణపరాయణే త్వయి భువనాంతరపాతి
 నా మస్మాకం పరిత్రాణప్రార్థనం పున రుక్త మేవేత్యర్థః. త్వద్భృత్యా
 ఇతి. విశ్లేష్కనాథే త్వయి విశ్వాంతర్వర్తినా మస్మాకం భృత్యా ఇతి
 వచనం చర్వితచర్చిణ మేవేత్యర్థః. త్వద్గర్భిణి. స్పష్టార్థం. పునఃపన్నం
 ప్రతి స్ఫీతాలోకమధ్యవర్తినః కలశస్య కలశోఽయ మితి కథనవ దితి
 భావః. సదృశ ముచితం. ౨౭

తదాజ్ఞయా కృతసాహాయ్యా ఇతి. తదాజ్ఞాకరా ఇత్యర్థః.

చిహ్నీనీతి. పదాబ్జయో శ్చిహ్నీని మాంసలత్వాదీని, ఉరీష్వశ్వ
 రోపాస్యతాం పిశునయంతి సూచయంతి, తదుక్తం సోమేశ్వరేణ—

నేత్రే శారదపుండరీకగుచిసీ లీలావతారం హరే

రాఖ్యాతస్త దీప్తి మా సిద్ధవచనం ప్రత్యక్ష మ్మితౌమహే. ౨౭
రాజా—(సవినయప్రీడం.) కిమసాధ్యం స్వయంభూదేవమూర్త్యం
తరాణాం భూదేవతానాంధవతా మనుగ్రహస్య?

పురోధనః—(సాదృశం) మహారాజ! కాకతీశ్వరకులవాసనావాసితయాభవ
దుపాసనయా పరం ప్రసేదివాక్ పరస్పహప్రప్రసాదోన్ముఖః
స్వయంభూనాథః కిం తే భూయః ప్రియ ముపకరోతు?

* [ప్రమా వాక్యార్థసమాప్తిరూపా సంహృతిః.]

రాజా—(ప్రప్రణామాదరం) కాకతీయరాజ్యధురాయా మవహిత మేవ
స్వయంభూదేవేన, తథాఽసీద మస్తు—

భూ రస్తు సంపన్న సమస్తసన్యా భూదేవతాః పూర్ణమనోరథాశ్చ,
భూపా శ్చి ధర్మప్రవక్షేతి చిత్తా స్సర్వేజనాస్సంతుని రాష్రయాశ్చ

‘మాంసలౌ గూఢగుల్ఫౌ చ కూర్మపృష్ఠసమావహి. భవేతాం చరణౌ
యస్య స భవే త్పుష్పవీపతిః’ ఇతి. పాణీ సచాపకులిశౌ, ధనుర్వజ్రేఖా
సహితా విత్కర్థః. తదప్యృక్తం—‘చక్రాసి చావప్రజాభా రేఖాః కుర్వంతి
భూపతి’ మితి. శారదపుండరీకగుచిసీ నేత్రే పుండరీకామౌవతార మా
ఖ్యాతః కథయత ఇతి య త్పూర్వోక్తం సిద్ధస్య కస్య చి దనాగతవిదః
పురుషస్య వచన మధునా ప్రత్యక్ష మ్మితౌమహే. ౨౭

కాకతీశ్వరకులవాసనయా వాసితయా, కులధర్మత్యేన ప్రాప్త
యేత్యర్థః. భవదుపాసనయా పరం ప్రసేదివా సతిప్రసన్నః. అత ఏవ
పరే సహస్రసా త్వరస్పహప్రాః; ‘పంచమీ’ ఇతి యోగపితౄగా త్వమానుః.
రాజదంతాదిత్వా త్పహస్రశబ్దస్య పరనిపాతే పారస్కరాదిత్వా త్పూడా
గమః. త స్యావిభక్తిత్వా ద్విసన్నిభావా త్పత్వ మే వేతి దశటికా
సర్వస్వకారః. ‘పరశ్చ తాద్యా నే యేమాం పరాసంఖ్యాశీ తాదికా’దిత్య
మరః. తావతాం ప్రసాదానా మున్ముఖ స్వయంభూనాథః.

ప్రశస్తిసంజ్ఞకం మంగళమావా—భూ రస్త్వీతి. సర్వ మస్య
త్సుగమం.

ఇతి నాటకప్రకరణే పల్లవమోఽబ్ధః.

• [ఏషా శుభశంసనరూపా ప్రశస్తిః.]

(ఇతి నిష్కర్గంతా స్పర్శే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే ప్రతాపరుద్రరాజ్యాభిషేకో నామ పంచమోఽంకః.

ఏవం సాంగం నాటక ముదాహృతమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రరాజోభూషణే లలంకారశాస్త్రే
నాటకప్రకరణం సమాప్తమ్.

. ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ
కోటచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజననవిద్యస్య విద్యస్మణేః పెద్ద
యార్యస్యానుజ్ఞేన కుమారస్వామిసోమవీధినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీ
యవ్యాఖ్యానే రత్నాచలాఖ్యానే నాటకనిరూపణం నామ తృతీయం
ప్రకరణమ్.

ర సప్రక ర యమ్.

— రసస్వరూప నిరూపణమ్ —

అథ న ర్వేషాం ప్రబంధానాం జీవితభూతస్య రసస్య స్వరూపం నిరూప్యతే —

* విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిణామగ్రీనమల్లాసికాస్థాయిభావో రసః.

తథా చోక్తం దశరూపకే —

* విభావై రనుభావై శ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః,

దృశ్యశ్రావ్యభేదేన ద్వివిధా అసి ప్రబంధా నిరూపితా. తేషామాత్మభూతస్య రసస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిపాదితే. అథేతి.

రససామూన్యలక్షణ మాహ—విభావేతి. సత్త్వమాణలక్షణా విభావాదయ ఏవ సామగ్రీ ; తయా సరసకావ్యసంగృహీతయా నిపుణ సలప్రదర్శితయా వా సామాజికభావ్యమాసయా సముల్లాసిత ఆస్వాద్యమానో సిర్భరాసందః, సంవిదూషతాం నీయమాన స్స స్మిత్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకారే. — 'ప్రకాశానందచిదూపాం రసతాం ప్రతిపద్యతే, ప్రకృప్యమాణో యో భావస్స స్థాయీతి సిగద్యతే' ఇతి. ఏవంవిధ స్సామాజికసిద్ధో రత్యాదీనైస్థాయిభావో రస్యతే స్వాద్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా రస ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం—'రసతే స్సాన్విదనార్థతావద్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి.

ఉక్తార్థే వృద్ధసమృతి మాహ—విభావైరితి. వ్యంజనాదిసంబంధాదన్న స్వేవ విభావాదినమాశ్రియణేన స్థాయిభావ స్వాపి స్వాదుత్పత్తిమిత్యర్థః. తదుక్తం—'వ్యంజనోషధిసంయోగో యథాఽన్నం స్వాదుతాం నయేత్, ఏవం నయంతి రసతా మితరే స్థాయీం శ్రితాః' ఇతి. అయంచ రసోఽనుకార్యే రామాదా వుత్పన్నో రామాద్యభేదభాసనయా నతే ప్రతీయతి ఇత్యుత్పత్తివాదినో భట్టలోల్లటాదయః. తాదృశే నతే విభావాదిభి రసమిత సామజ్యకై శ్చర్విత ఇత్యను

ఆసీయమాన స్వాదుత్వం స్థాయీ భావో రస స్మృతః' ఇతి.

*భావస్య స్థాయిత్వం నామ సజాతీయవిజాతీయానభిభూతతయా

మితివాదీ శ్రీశంకుకః. నటాదిగతత్వపరిహారేణ సాధారణతయాను సంధీయమానః ప్రకాశానందనంద్రూపేణ భోగాపరనామ్నా భావుక వ్యాపారేణ భుజ్యత ఇతి భుక్తివాదీ భట్టనాయకః. వక్ష్యమాణప్రకారేణ నామాజికాశ్రయోభివ్యజ్యత ఇత్యభిప్రాయస్తదయః. అయ మేవ పత్నీ. యథాయోగం పతంతరనిరాకరణపూర్వక ముత్తరత్ర సిద్ధాంతీ కరిష్యతే.

అథ స్థాయిభావస్య లక్షణ మాహ—భావస్యేతి. ఇద మత్రాను సంధేయం కావ్యేనాభినయేన వా నివేద్యమానరామాదిసుఖదుఃఖాద్యనుభవజనితవాసనారూప స్థుంస్కారాపరపర్యాయ స్వాచూఙ్కమనో వికారో భావః; తదుక్తం—‘సుఖదుఃఖాదిభి ర్భావై ర్భావస్తద్భావ భావన’ మితి. తస్య భావుకస్య భావ శ్చిత్తం తస్య భావనం వాసితత్వం తద్భావభావనం. స తావ ద్ద్వివిధః సన్నిహితో వ్యవహికశ్చేతి. తత్రాద్యః—పటం ప్రతి తంతువ ద్రసం పృత్యాకారమాత్రవ్యవహితః స్థాయిభావ ఇత్యుద్యతే; తస్య నామ ద్రవభావప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం—‘ప్రకృప్యమాణో యో భావో రసతాం ప్రతిపద్యతే, స ఏవ భావస్థాయితి భరతాదిభి రుచ్యత’ ఇతి. ద్వితీయస్త్రుః—కువించాదివ ద్భావాంతరస్యవహితో విభావాది. తస్య స్థాయిద్వారా రసోల్లాసకత్వసమర్థ నాత్. ఏతేన సామాజికమనోవికారవిశేషోపాధికో బ్రహ్మనందనబ్రహ్మచారిణో రసస్య సన్నిహితపూర్వావిశేష స్థాయిభావ ఇతి ఫలితం. అతఏవోక్త మభియుక్తే—‘శృంగారాద్యనుభవయోగ్యతయా యదా త్మసస్మత్వం స భావ’ ఇతి స చ వస్తుతో భేదమాత్రశంకాకళంకరహితస్య నిరుపాధికస్య సన్మాత్ర స్యావస్థాసంబంధః కథ మితి శంకనీయం. గగనమనఃసుధాసినస్య సుధానిధే రుద కామ్యపాధినంబంధనిబంధన చాంచల్యాదివ దుపపత్తే. ఏవంవిధస్య భావ స్యేత్యర్థః. కన్యాం చిన్నాయికాయా మనురాగస్య నాయకాంతరవిషయానురాగ స్సజాతీయః తత్ర బీధత్వాది ద్వజాతీయః తై రసభిభూతతయా అతిరస్మత్తేష, ౧

యావదనుభవ మవస్థానం.

తథా చోక్తం దశరూపకే. —

‘సజాతీయై ర్విజాతీయై రతిరస్కృతమూర్తిమాన్,
యావద్రసం వర్తమాన స్థాయి భావ ఉదాహృతః.’

అథ రసవిశేషాః —

— రసవిశేషనిరూపణమ్. —

* శృంగారహాస్యకరుణా కాద్రవీరభయానకాః,

భీభత్సానుభవశాంతా శ్చ రసాః పూర్వై గుణాహృతాః. . ౧

అవిరుద్ధ త్వే నేతి యావత్. ఏతిచ్చ బృహస్కథామూలతీమాధవాదా
ద్రష్టవ్యం. యథా లవణోదః స్వామిప్రవిష్టం మధుర మపి చాదేయ
ముదకం లవణయతి, ఏవ మన్యాన ప్యాత్య నైక్యం నయతః స్థాయిభా
వస్య కుత స్తై స్సహ విరోధవాచ్యేతి భాషా. తదుక్తం—‘విరుద్ధై రవి
రుద్ధై ర్వా భావై ర్విచ్ఛిద్యతే న యః, ఆత్మభావం నయ త్యన్యాన్

స్థాయివ లవణాకరః’ ఇతి. యావదనుభవ మితి. సాన్కరాత్మనో
ఽస్య భావస్య సంతతచింతాదివశేన ప్రబోధా దుత్పద్యమానో విజా
తీయప్రశ్నయాసంపలితః ప్రియతమాదీస్మృతీసంతానో విభానాదిమహి
మ్నా యావత్తస్మయ మివ కరోతి తావదవస్థాన మిత్యర్థః. తదుక్తం—
‘అవస్థితా శ్చిరం చిత్తే సంబంధా చ్ఛానుబంధిభిః, వర్థితా యే రసా
తామస్తే స్మృతా స్థాయినో బుధై’ ఇతి.]

‘శృంగార ఏక ఏవ రస’ ఇతి శృంగారప్రకాశకారః. ‘శాంతవజ్ర
మస్తే రసా’ ఇతి ధనికాదయః. ‘శాంతవత్సలసహితా దశే’ త్యన్యే. ఏవ
మాదివిప్రతిపత్తిలబ్ధన్యూనాధికసంఖ్యాచివారణాయ రసవిభాగ మా
హ—శృంగారేతి. పూర్వై రభివచనప్రాచార్యాదిభిః, అత్ర చతుర్వర్గ
మధ్యే సర్వప్రాణిసులభస్య కామస్య సర్వవృద్ధయంగమత్వా త్వీధ
మం శృంగారః; తత స్తజ్జన్య త్వేన హాస్యః, తత స్తద్విరోధిత్వా శ్క
రుణాః; తత స్తన్నిమిత్తభూతోఽర్థప్రధానో రాద్రః; తతోఽర్థకామ
యో ర్ధర్మమూలత్వా ధర్మచిదానో వీరః; తస్య భీతాభయప్రదాన
సారత్వా త్తదనంతరం భయూనకః; తత స్తత్కారణభూతో భీభత్సి;

ఏషాం స్థాయిభావాః—

రతి ర్హానశ్చ శోక శ్చ కోధోత్సాహా భయం తథా,
జగుచ్ఛాన్మయశిమూః స్థాయిభావా నవ క్రమాత్.

౨

— విభావః ౩—

అథ విభావః —

విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం,
ఆలంబ నోద్దీపనాత్మా న ద్విధా పరికీర్త్యతే.

3

• రససమవాయికారణ మాలంబనవిభావః; ఇతరత్కారణజాత
ముద్దీపనవిభావః; న చతుర్విధః.

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

‘ఆలంబనగుణ శ్చైవ తచ్ఛేష్టా తదలంకృతిః,
తల్పస్థ శ్చేతి విజ్ఞేయ శ్చతుర్థోద్దీపనక్రమః.
ఆలంబనగుణో నూపయోవనాది రుదాహృతః,
తచ్ఛేష్టా యావనోద్భూతహృదభావాదికా మతాః.
నూప్యరాగదహారాది తపలంకరణం మతం,
మలమునిలచంద్రాద్యా స్తల్పస్థాః పరికీర్తితాః.’

ఏరాక్షిస్తథయాకాద్యనింతరం ఏరరసఫలభూతోఽద్భుతః; తివర్గఫలక
రసానంతరం మోక్షఫలక శ్శాంతరన ఇత్యేవ ముద్దేశకీమోపపత్తిః.

అథ రససమవాయిక విభావస్య విభాగం దర్శయత్ లక్షణ
మాహ—విభావః ఇతి. తత్ర, విభావాదిచతుష్టయమధ్య ఇత్యర్థః. తత్ర
రసజన్యేనాత్ర తాకికో రత్నాదిభావః ఓదనం పవతీ త్యాదిన ద్భావి
నీం వృత్తి మాశ్రిత్య వ్యవహీయతే; ముఖ్యరస సోత్పత్త్యభావాత్.
ఏవ ముత్తిరతాపి ద్రష్టవ్యం. లోకే నాయకాద్యాలంబనకారణం విశి
ష్టదేశికాలాన్యదీపనకారణం చ కావ్యనాటకాదుముఖేన సామాజికాం
తికారణప్రకటి. చిత్తశియా సామాజినిష్ఠం సత్ ఆలంబనవిభావ ఉద్దీపన
విభావ శ్చేతి కథ్యత ఇత్యర్థః. ఏతచ్ఛ విశేషేణ కావ్యనాటకవ్యాపార
జనితేన భావ్యతే జ్ఞాయతి ఇతి విభావ ఇతి వ్రుత్త్యంత్య లభ్యతే. తదు
క్తం—‘జ్ఞాయమానతయా యత్ర విభావో భావబోషకృ’దితి. శిష్ట ము
దాహరణసమయే స్పష్టం భవిష్యతి.

3

— అనుభావః. —

• అ భానుభావః.—

* కార్యభూతోఽనుభావ స్సాస్య త్కటాక్షాది శృంగీరజః. ౪

— సాత్త్వికభావాః. —

అథ సాత్త్వికభావాః.

* పరగతసుఖాదిభావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వం; తతో భవా స్సాత్త్వికాః.

అనుభావం లక్షయతి—కార్యేతి. నను కార్యత్వం నామ నియంత్రకాలభావిత్వం; తచ్చానుభావస్య కిం రసాపేక్షయా? ఉత. స్థాయీ పేక్షయా? నాద్యః; 'విభావై రనుభావై' శ్చేతి కరణత్వతీయయా తస్య పూర్వభావిత్వప్రతీతే. నియతపూర్వవర్తిత్వలక్షణకారణవిశేషత్వా త్కరణస్య. న చాత్ర తృతీయాయా కర్తృద్యర్థాంతరం సంభావ్యతే. ఏవంచానుభావే సతి రసో రసే స త్యనుభావ ఇ త్యన్యన్య శ్రయప్రసంగ స్సాస్య దితి. అతఏవ న ద్వితీయః; న హి భావుకమనోవస్థాయిన స్థాయినః పూర్వభావినాం † కామినీకటాక్షభూజ్జాతేపాదీనాం తత్కార్యత్వ మితి. అతః స్థాయిత్యయోగ్యస్య తాకికస్య రత్యాదేః కార్యభూతో యోఽయం కటాక్షాది రభినయూదిద్వారా భావుకమనః ప్రతిబింబిత స్సహృదయహృదయస్థితం రత్యాదిభావ మనుభావయతి సోఽనుభావ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. తదుక్తం—'భూజ్జాతేపకటాక్షాది వికారో హృదయస్థితం, భావం వ్యనక్తి య సోఽయ మనుభావ ఇతి రితః' ఇతి. ౪

అథ సాత్త్వికానా మపి కార్యభూతానాం కటాక్షాదివ ద్భావనం నూచనాత్మక త్వే నానుభావత్వే సిద్ధేఽపి తేషాం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేన పృథగుపాదానే అసాధారణకారణ మాహ—పరగతేతి. అభినయాదిముఖే సాన్యగతసుఖదుఃఖాదిభావనాయా మంతఃకరణ సాత్త్వ్యం తానుకూలత్వం సత్త్వ మిత్యర్థః. ప్రత్యయార్థమాహ—తత ఇతి. సత్త్వేన నిర్వృత్తా భావా స్సాత్త్వికా ఇత్యర్థః. అకే నైవంవిధే నై వాంతఃకరణేన

† కామినీకటాక్షభూజ్జాతేపాదీనాం.

∴ స్తంభః ప్రళయరోమాంచా స్వేదోఽపై వర్జ్యవేపథూ,

కట్టాటాడయో భావ్యంత ఇతి తేనా మనుభావ తైవ న సాత్త్వికత్వ
మితి భావాః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'పరస్య సుఖదుఃఖాదే రనుభా
వేన చేతసః, అత్యంతే నానుకూల్యేన యేన తద్భావభావనం. తత్సత్త్వం
తేన నిర్వృత్తా సాత్త్వికా ఇత్యుదీరితాః. అనుభావత్వసామాన్యే సత్య
ప్రేమాం పృథక్తయా, లక్షణం సత్త్వజిత్వాద్ధి తే చ స్తంభాదయః
స్పృతాః' ఇతి. అత్ర తద్భావభావనం నామ తస్మయ త్వే నావస్థానం. తదు
క్తం.—'రామాద్యాశితముఃఖాదే రనుభూతే స్తదాత్మనా, సామాజి
కస్య మనసో భావ ప్రచ్ఛానభావన' మితి. ఏవం చ విభావాదిదర్శన
జన్యా అనురాగనిర్వేదాదిమనోవృత్తయో విభావాదితన్తయీభవన
నూపేణ సత్త్వశబ్దాభిధేయేన సామాజికమనసోఽత్యంతానుకూల్యజన్యే
నానాధారణకారణే నావస్థాంతర మాపన్నా స్తంభాదయో భావా
సాత్త్వికభావా భవంతి. తే చ స్వకార్యభూతై రత ఏవ సాత్త్వికపదవృత్తి
పాద్యై ర్భావై ర్జడై ర్భృత్తికై శ్చారీరై స్తంభాదిభి రనుభావై నూ
చ్యంతే. శథా చ రతినిర్వేదాదిభావా ఏవ నూచితా భవంతీతి ఫలితం.
తదుక్త మాచార్యహేమచంద్రేణ—'బాహ్యస్తు స్తంభాదయ శ్చారీర
ధర్మా అనుభావా స్తే చాంతరాళికా భావా గమయంతః పరమా
ర్థతో రతినిర్వేదాదిగమకా ఇతి స్థిత' మితి. ఏవం చ స్థాయిసంచారిసంఘ
ఏవ జీవస్య మనోమయావస్థాం ప్రాప్య కార్యకారణనూపేణ ద్వివిధం
బాహ్య మాభ్యంతరం చ నాత్మికగుణం సంపాదయతీతి రహస్యం. కేచి
దయం మనోమయవర్తీ రత్మాదిగుణః పంచభూతాత్మకాన్మమయశ్చో
భకతయా మనోమయతాదాత్మ్యావపన్నం సేద త్యస్తి స్తనోమయ ఇతి
ప్రకృత్యా సత్త్వగుణోక్తార్థా త్సాధుత్వా చ్చ సత్త్వికబ్రాభిధేయం
ప్రాణమయం ప్రవిష్ట సాత్త్వికత్వ మనుభవతి. తిచ్చ ప్రాణస్య భూభా
గానుగ్రహే స్తంభః; జలభాగానుగ్రహే బాష్పః; తీవ్రతేజోనుగ్రహే
శ్వేదః; వైపరీత్యే వైవర్ణ్యం; ఆకాశానుగ్రహే ప్రళయః; అనిలాను
గ్రహస్య మందమధ్యమోత్కృష్టతయా త్రైవిధ్యే క్రమేణ రోమాంచ
వేషధువైస్వర్యాణీతి వదంతి. కేచి ద్భావాంతరనైరపేక్ష్యేణ రసా
పరోక్షీకరణత్వలక్షణో బలవిశేష సత్త్వం, తజ్జన్యా సాత్త్వికా ఇత్యా

అశ్రు వైస్వర్య మిత్యస్తా నాత్మికాః పరికర్తృతాః.

౫

— వ్యభిచారిణాః. —

అథ వ్యభిచారిణాః.

నిర్వేదస్థానిశంకాభ్యాస్తథానూయామదశ్రమాః,
 ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చింతా మోహః స్త్రోతీర్థతః. ౨
 వీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జడతా తథా,
 గర్వో విపాద బౌద్ధుర్యం సిద్ధావస్థాన ఏవ చ. ౩
 సుప్తి ర్విజౌధోఽమర్ష శ్చా వ్యవహిత్యమ ఘోగ్రతా,
 మతి ర్వాన్యధిస్త ఘోనాద స్తథా మరణ మేవ చ. ౪
 తాన శ్చైవ వితర్క శ్చ విక్షయా వ్యభిచారిణః,

మూ. అనేయ ఘన రన్నమయప్రాధాన్య నాభివ్యక్తవలక్షణస్తత్వజన్య
 త్వోపాధేః కటాక్షాదిసాధారణ్యేఽపి పంకజాదివ బ్యోగయాధత్వేన
 స్తంభాదయ ఏవ సాత్త్వికా ఇత్యామూః కేచిత్తు కణాదశాస్త్రప్రసిద్ధ్యా
 ద్రవ్యాదిత్రయవాచకార్థశబ్దవదలంకారశాస్త్రప్రసిద్ధ్యా స్తంభాదిష్వేప
 సాత్త్వికవ్యవహార ఇతి వర్ణయంతి. ఏవం ప్రాచా మాలంకారికాణా మనే
 కథాపారిష్లవం వర్తతే. తిద్యథా తథా వాఽస్తు స తత్ప్రాస్తాక మాగ్ర
 హః. కింతు స్తంభాదీనా మనుభావాంతర్యావేఽపి కేన చిద్వికేషేణ
 సార్థక్య మిత్యేత దేవాన్మాభి రపేక్ష్యేత ఇతి విశేషాంతరాణి నరవారి
 సూరివిరచితే రసవిరూపణే ద్రష్టవ్యాని. విస్తరభీరుభి రన్నాభి రుప
 రమ్యతే.

౫

‘విశేషాదాభిముఖ్యేన చరంతో వ్యభిచారిణః’ ఇత్యుక్తదితా వ్యభి
 చారిశబ్దప్రత్యక్షైవ నిర్వేదాదీనాం సామాన్యలక్షణం సిద్ధ మితి
 మత్వా తేషాం కేవలం సామాన్యతో విశేషత శ్చోద్దేశ మాహ—
 అథేతి. రసస్య సహకారిణ ఇతి. కల్లోలా న్నాగరస్యైవ రత్యాదే క్లాకి
 కస్య పరిపోషకతయా సహకారిణ స్సంతో నాట్యాదా వ్యభిచారిణ
 ఇత్యుచ్యంత ఇత్యర్థః తదుక్తం.—‘మజ్జంతశ్చ నిమజ్జంతః కల్లోలా స్తే.
 యథాఽర్హవే, తస్యోత్క్లం వితన్వంతి యాంతి తద్మాసతా మపి.
 యథా స్థాయినీ నిర్మగ్నా మ్మున్నావ్యభిచారిణః, పుష్పంతి స్థాయినాం

శ్రయస్త్రింశ దమీ భావా రసస్య సహకారిణః.
తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే.—

‘కారణాఽన్యథ కార్యాణి సహకారీణి యాని చ,
రత్నాదే స్థాయిసో లోకే తాని చేన్నాట్యకావ్యయోః.
విభావా శ్చానుభావాశ్చ కథ్యంతే వ్యభిచారిణి’ ఇతి.

లోకే కార్యకారణసహకారిశబ్దవాచ్యా నాయికానాయకకటాక్ష భూమిక్షేపనిర్వేదాదయః కావ్యనాట్యయోస్తు విభావానుభావవ్యభిచారిశబ్దవ్యవదేశ్యా భవంతి.

న్వాంశ్చ తత్ర యాంతి రసాత్మతామితి.

౬.౯

ఉక్తా ర్థేఽభియుక్తసంవాదమాహ—కాంక్షాసీతి, స్థాయిసః, స్థాయిశ్చ్యయోగ్య స్వే త్యర్థః. అనుభావాఉభయేఽపి గృహ్యంతే. నను చేష్టాఅక్షణోద్దీపనవిభావానాం భావహావాదీనాం శృంగార కార్యతయాఽనుభావత్వం ప్రతీయతే. కటాక్షభూమిక్షేపాదీనా మనుభావానా మనురాగజనకత్వేన సంభవ త్వేన విభావత్వం. ఉక్తానా ముభయేషాం కల్లోలాయమానతయా రసపరిపోషణాత్సంచారితాఽపి, సనుస్తసంచారిణా మపి చింతాదీనా మనురాగకార్య తయాఽనుభావత్వం, తద్దర్శనశ్రవణాభ్యా మనురాగాతిశయజననా ద్విభావత్వం చానుభూయతే. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘విభావోఽన్యనుభావస్యా దనుభావోఽపి భావవత్, తే పున శ్చారణోన్యాతాం తే చ తే న్యః పరస్పరమితి. అత్ర పరస్పరశబ్దేన సంచారిణా మేవ మిథోఽనుభావత్వం చేత్యాది ద్రష్టవ్యం. అతః కథం పూర్వోక్తా విభావాదివ్యవస్థేతి చేత్సత్త్వం ; కన్యా శ్చ దనురాగవ్యక్తే ర్యాని కార్యకారణసహకారీణి తాని తాం ప్రతి తథైవ స కించి దపి సాంకర్య మస్తి. వ్యక్త్యంతరాపేక్షయా తస్యా ఏ వాకారభేదాపేక్షయా వాఽన్యథాభావే లో విరోధః? యథైకస్య పుత్రాపేక్షయా పితృత్వం పితృపేక్షయా పుత్రత్వం చ వ్యవతిష్ఠతే. అతో విభావాదీనా మపి ప్రతియోగభేదాదిభిః కల్పితాకారాంతరాణాం సాంకర్యశింకానవకాశా ద్విభావాదినూపతానియతైవేతి సిద్ధం. ఏవం చ విభావాదినామగ్రీనంకోచే సతి, రసాభావత్వ మిత్యనుసంధేయం.

శృంగారమీరకాద్రాద్భుతానాం లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేన పరి

న నూన్యర్యాదం ప్రవృత్తే నాంగరసేన బాధితః ప్రధానరసో రసాభాసః. తదుక్తం రసాగ్లవే. — 'అంగే నాంగీ రస స్వేచ్ఛావృత్తి పరితనంపదా, అమాత్యే నావీరీయే న్యామీ వ భాసతాం ప్రజేదితి. అంగరసస్య తృతీయాంశానుప్రవేశో మర్యాదోల్లంఘనం. తదుక్తం భావప్రకాశే. — 'భాగద్యయం ప్రవిప్లస్య ప్రధాన సైక్వికభాగతః, రసానాం దృశ్యతే యత్ర తత్సాదృశాభాసలక్షణ' మితి. తత్ర హన్యాదిభూయిష్టాః శృంగారాదయ ఆభాసీభవంతి. అత్రైతౌ సంగ్రహశ్లోకా. 'హన్యా జగుహ్య శృంగారహస్యా శోకభయానకా, భయానకో రాద్రవీరా తథా శృంగారివన్యయా. బీభత్సకరుణా రాద్రశృంగారా చ యథాక్రమః, శృంగారాదీ సంప్రవిశ్య రసాభాసా స్వికన్వతే' ఇతి.

యద్యప్యేవం నవానా మపి రసానా మాభాసశ్చం సంభవతి. తథాపి క్వచి ద్విశేష మభివ్యక్తు మారభ్యే—శృంగారేతి. శాంతి న్యా ప్యుపలక్షణ మేతత్. లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వే నేతి. ధీరోదాత్తా దినాయకోత్తమవిషయత్వేనేత్యుక్తిః. అత ఏవోక్తం లోచనే—'ధీర్మయుధవీరప్రధానో ధీరోదాతః; వీరరాద్రప్రధానో ధీరోద్ధతః; వీరశృంగారప్రధానో ధీరలలితః; దాసధర్మవీరశాంతప్రధానో ధీరశాంత ఇతి చత్వరో నాయకా' ఇతి. అత్ర వీరససమాసయోగజ్ఞేమత్వా దద్భుతోపాదనం. యదాహ మునిః—'వీరస్య చైవ యత్కర్త సోఽద్భుతః పరికీర్తితః' ఇతి. విదగ్ధజనైకవిషయో రసపరిపూర్ణవిశేష ఇతి భావః.

వివక్షే విరోధ మాహ—అతఏవేతి. ఇద మత్యానుసంధేయం యత్ర విభావాదిపరిపూర్తి స్తత్ర ముఖ్యో రసః. తదుక్తం లోచనే—'రస స్తు స ఏవ యో యత్ర ముఖ్యతయా విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోజనోచితస్థాయిప్రతిపత్తికన్యప్రతిపత్తు స్థాయ్యం కే చర్వణప్రయుక్త ఏ వాస్వాదప్రకర్ష ఇతి ఉదాహృతం చ తత్రైవ—'కృచ్ఛాగ్రాదురుయుగం వృత్తిత్య సుచిరం భాగింతా నితంబస్థలే, మధ్యే న్యా స్త్రీవీరతరంగ విషమే సిష్పంబ తా మాగతా, మద్దృష్టే స్తృప్తితేన సంప్రతి శనై

పోషాతిశయః. అత ఏవ శృంగారస్య మైచ్ఛాదివిషయ త్వేత్వాభాసత్వం. తథా చోక్తమ్.— .

‘ఏక త్రై వానురాగ శ్చే త్తిర్యజ్ మేచ్ఛగతోఽపి వా,

రాసుహ్య తుంగౌ స్తనౌ, సాంకాంతం ముహు రీక్ష తే జలవప్రస్థంగనీ
లోచనే’ ఇతి. అత్ర హి నాయకాకారానువర్ణ్యమాన స్యాత్ప్రతికృతి
పవిత్రతచిత్రఫలకావలోకనా ద్వత్సరాజస్య పరస్పరాస్థాబంధయావో గతి
స్థాయిభావో విభావానుభావసంచారిసంయోజనావశేన చర్యణారూఢ
ఇతి. ఏవం చ యత్ర విభావాదిపరిపూర్త్యభావ స్తత్రోపాసో రసః
మైచ్ఛాదౌ తథాభూతత్వా ద్రసాభాసత్వ మితి భావః. ఉక్తార్థే సమ్మతి
మాహ— ఏక తేతి. అత్ర ఏవే త్యవధారణే నాన్యత్రానురాగాత్వం
తాభావ స్సూచ్యతే. యథా రావణే సీతాయాః. తేన స్త్రీపుంసయో
గేకత్రానురాగే జాతే అన్యత్రానురాగప్రకారభావే చ విభావాదిసం
పూర్తిసంభావనయా నైవ రసాభాసత్వ మితి భావః. అన్యథా ప్రథమ
జాతానురాగే ద్వత్సరాజే జాతానురాగాయా రత్నావళ్యాః పూర్వా
నురాగ స్యాభాసత్వప్రసంగాత్. మైచ్ఛా స్త్రీశ్చ మనాఘాతవైదగ్ధ్య
గంధానా మననుభూతవిభావాదిభావానా మభినదనవ్యాపారమాత్మ
విలక్షణా స్సహోదరాః. అత స్తేషాం ద్వయేనా మపి సమానయోగ
క్షేమత్వా త్యహోపాదానం. అత ఏవ శృంగారాభాసస్య త్రైవిధ్యైక్తి
రపి. బహుస్త్రి రనేక త్రానురాగః. అత్రాపి ముఖాంతరేణ సమాను
రాగభలాభావా ద్విభావాద్యపరిపూర్తి రితి భావః. పుంసోఽన్యనేకనా
యికానురాగే రసాభాసత్వ మితి కేచిత్. తర్హ తస్మతే దక్షిణనాయ
కానురాగస్య సర్వసంప్రతిపన్న రసభావస్య అభాసత్వ ప్రసంగ ఇతి చే
నైవం; తస్యా ప్యేకస్యా మేవ గాఢానురాగత్వాత్. అన్యత్ర తు క్వచి
త్సన్యత్వం క్వచిన్తందత్వ మితి నిశ్చిత. ‘తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ’
ఇతి లక్షణం పునరనేకాసు నాయకా స్వసుపుత్రిమాత్రపర త్వేన తుల్య
త్వపరి మితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర పక్షద్వయేఽపి క్రమేణ సమానురాగా
భావా దవివేకా దనేకారానురాగా చ్చ రతే రారోపితత్వేన హస్త్యా
స్పదత్వా త్తన్నిబంధన స్త్రీనిధోఽయ మాభాస ఇతి వివేకః. నన్వా

యోషితో బహుస్త్వే ద్రసాబాస స్త్రిధా మతః' ఇతి.

వ్యభిచారిభావానా ముదయప్రశామ్యవస్థయా, పరస్పరవిరుద్ధ రసాశ్రితయో ర్భావయో స్పృహయా, సంబంధే నాన్యోన్యోపమర్శక తయా, బహునాం సమావేశేన చ చాతుర్విధ్యం.

తథా చోక్తం దశరూపకే.—

‘భావస్య శాంతి రుదయ స్సంధి శ్శబలతా తథా' ఇతి.

— రత్నాదిస్థాయిభావలక్షణోదాహరణాని. —

అథ యథాక్రమం స్థాయిభావానాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

* తత్ర సంభోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేష రతి.

రోపితరసాభావా త్రివ్యగదిషు కథం చమత్కార? ఇతి చే చ్చుక్తకా రజతం గృహీత్వా ప్రమాదమానం పృచ్ఛ. పశ్యాత్కాలీనబాధస్తు ప్రపంచసత్యత్వాభిమానసమయసాంసారికవ్యవహారస్వేన తా దాత్మిక చమత్కారస్య న విరోధీతి రసాబాసోఽపుష్పవాదేయ ఏవే త్యలం ప్రపంచేన.

విభావాదిమధ్యే వ్యభిచారిభావానా ముదయా ద్యుపాధిచతు స్తయజన్యచమత్కారవిశేషనిబంధనం చాతుర్విధ్య మాహ—వ్యభి చారీతి. అన్యోన్యోపమర్శకతయేతి. స్వస్వబాధ్యానం బాధకత్వే నేత్య గ్ధో వక్ష్యమాణోదాహరణానునారేణ కల్పనీయః. రసాభాసాదీనా ము దాహరణ ముత్తరత్ర భవిష్యతి.

[అథ స్థాయిభావే షూద్రేశక్రమానుసారేణ రతిం లక్షయతి— తత్రేతి. యూనో రన్యోన్యాసందజనకిందర్శనాలింగసాదికం కర్మ సంభో గః; తదుక్తం భావప్రకాశే—‘కామోపచార స్సంభోగః కామః స్త్రీ పుంసయో స్సృగం, సుఖ మానందసంభేదః పరస్పరవిమర్శతః, ఉపచార స్తదానందకారకం కర్మ కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేష స్సృష్ట హృద్యరసరూపః ప్రమాదాత్మా మనోవృత్తివిశేష రతి రిత్యర్థః. తదుక్తం—‘సంపన్నై శ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః, నవయా వనయోశ్చాఘృప్రక్షిత్వో శ్శేష్మరూపయోః. నారీపురుషయో స్తుల్యా పరస్పరవిభావికా, స్పృహావ్యయా చిత్తవృత్తీ రతి రి త్యభిధీయతే' ఇతి.

యథా.—

శృంగారైకరసః స్వరోఽస్తు జగదానందైకనివ్యందభూ
రిందు స్తిమతు విభ్రమైకవనతి భాగర్తు పుష్పాకరః,
సం త్వస్యేఽపి గుణప్రసాదితదిశః కిం తై రకేహోన్నతో
జాతః కాకతివల్లభో మమపతిః కామస్య కామోత్సవః. ౧౦

• వికృతదర్శనాదిజన్యో మనోవికారో హసః.

స్పృహోలక్షణమపి తస్యైవోక్తం—‘ఆప్త’వభోగకరణం స్పృశంతీ (ప్రియ
వర్తనా, సూ జహో తీతరాక భోగా నా స్పృహే త్యభిధీయత’ఇతి.

ఉదాహరణి—శృంగారేతి, జగతా మానందస్యానందహేతో
రేక స్వాద్వితియస్య నివ్యందస్య మృష్టాంశస్య భూస్థానం, గుణై రాభి
రూప్యాదిభిః ప్రసాదితాః ప్రసన్నీకృతాః దృశో లోకదృష్టయో యై స్తే
తథోక్తాః, ‘గుణప్రసాదిత’దిశ ఇతి పాఠే గుణాలంకృతదిశో, దిగంతవిశ్రాం
తగుణాదత్యర్థః. అస్యే గంధర్వగోర్వాణాదయః, తై రేకైకగుణాశ్రయైః
కిం? న, కీమపి నాస్య విశ్వస్థః, అకేహోన్నత స్వర్యాధికః, అత్ర కామస్యాపి
కామోత్సవః కాకతివల్లభో మమ ప్రేయా నభూ దితి వాగారంభేణ
స్వామిరక్తప్రియలాభచరితహర్షానుభావేన కన్యాశ్చిన్నామి కామ
అలంబనవిభావభూతాయాః ప్రమోదాత్కారతి రభివృజ్యతే. ఇయం చ
నిసర్గాదినిమిత్తభేదాత్సప్తవిధా. తత్ర మదనేందువసంతాదివైరాగ్యేణ
ప్రియవిషయప్రేర్ణా చేయ మభిమానమూ లేతి వేదితవ్యం. ఇద మేవ
మమప్రియం నాస్య దితి ప్రత్యయ ఏ వాభిమాన ఇత్యాశ్శాః. భేదాంత
రోదాహరణాప్రపంచ స్తు ర్నాన్యవే ద్రవ్యవ్యః. ౧౦

హసం లక్షయతి—వికృతీతి, ఆత్మనః పరస్య వా యే వేషభాషా
కారవికారివిదుద్దాల్పకారాస్పష్టభాషణకుబ్జత్వాదయ స్తద్దర్శనశ్రీవణ
జన్యో మనోవికారో హసః. ‘స్వసహసా’ ర్దేతి వికల్పాత్ ఘర్షణ ప్ర
త్యయః. అయ మేవ బాష్పా ద్యనుభావో నిద్రాలసాదినహకృత శ్చ
రవ్యమాణో హసే నాథు రితి వ్యుత్పత్త్యా హస్యో భవతి. స చోత్తమా
దిషు త్రి ష్టేకైకయుగళక్రమేణ వడ్విధః. తదుక్తం—‘వికృతాకృతివా
గ్యేషై రాత్మనో వా పరస్య వా, హసన్ స్వాత్మరీపోషేఽస్య హస్య

యథా.—

బిభృణా కబరీ ర్ధృతాంజనదృశః కృత్వా కుచౌ కృత్రిమా.
స్త్రీవేషాన్నిశి కాకితీంద్రనగలే ప్రచ్ఛన్నరూపా న్నృపా
దృష్ట్వా టౌమ మచాస్య నక్షసి కుచా వాకృష్య సీవీస్పృశో
హీ హీ కష్ట మితి త్యజంతి వివణిశ్రేణీషు ధూర్తా విటాః. ౧౧

* ఇష్టజనవియోగాదినా ఆత్మని దుఃఖాతిభూమి శ్లోకః.

యథా.—

ధాత ర్నిష్కగుణోఽసి శిక్షయసి కిం వన్యాం శరీరస్థితిం?

తత్తాదృగ్విభవా గృహః క్వ ను గతాః స్థానం మరుః కల్పితం,

కీస్తిప్రకృతి స్సన్నితః, ఇతి. 'స్తి' త మిహ వికసన్నయనం కించి ల్లక్ష్యద్విజం
హసితం, మధురస్వనం విహసితం సాదృశిరఃకంఠ ముద్ధసితం, అపహ
సితం సాప్రాక్షం విక్షిప్తాంగం భవ త్యతిహసితం, ద్వేద్వే హసితే చైషాం
జ్యేష్ఠే మధ్యేఽథమే క్రమశః ఇతి. ఉత్తమస్య స్వకీయపరకీయవికారదర్శ
నా త్క్రమేణ స్థితహసితే, మధ్యమస్య విహసితోద్ధసితే, అథమ స్యా
పహసితాతిహసితే ఇతి.

త త్రాథమాశ్రయ మన్యసీయవేషవికారజన్యం హసమునా
హరతి—బిభృణానితి. కబరీః స్త్రీజనోచితా కేళపాశా, 'జానవ'
దేత్యాదినా జీమ్. అత్ర బందీగ్రాహం గృహీతా నతపవ లలాయన
పరతయా స్త్రీవేషధారిణో వైరిభూషణీ సీవీప్ర దేశాదిస్పర్శనేన
పుమాంస ఇతి జానతాం ధూర్తవిటానా మాలంబనవిభావానాం
పరుషస్వనస్య హసస్య హీ హీ త్యనుకరణం. . . ౧౧

శోకం లక్షయతి—ఇష్టే. ఆదిగ్రహణా దనిష్టప్రాప్తిర్గృహ్యతే.
దుఃఖాతిభూమి ద్దుఃఖప్రకర్షః.

ఆద్యం శోక ముదాహరతి—ధాతరితి. నిష్కగుణో నృశంసః,
వన్యాం ఫలమూలాదిరూపాం, తత్తాదృగ్విభవా, నానావిధభోగోప
కరణపరిపూర్ణా ఇత్యర్థః. స్థానం మరు రితి. పిపాసాయాంయ త్రోదక
మపి దుర్లభ మితి భావః. మహారజ్యే వా భర్తృభి ససహమృగమిధు
నాదివ ద్యథాకథంచి ద్వర్తామహ ఇతి విచారితేఽపి కథం వా

హా నాథాః పతితాః ప్రతాపనృపతేః క్రోధార్చి పీతి ద్విష
ద్యోషాణాం తదనూప మశ్రుభి రహా జాతం స్థలం మారవం.

* శత్రుకృతాపచారేణ మనః ప్రజ్వలనం కోఠః.

యథా. —

రే రే సేవణక స్తవాయః మనిదం పూర్వో ఒద్య గర్వో మహా
నుతీర్ణా కిల యేన గౌతమనదీ ప్రిప్తోఽసి మృత్యోర్ముఖం,

కియా న్యా నో దైవమర్చిపాకః? తే భర్తారోఽపి తతోద్ధవహ్నా
శలభతా మలభం తేతి పరిదేవితం హేతిశబ్దేన సూచయ న్నాహ—
హా నాథా ఇతి. అనూపం జలప్రియం; అత్ర శత్రుస్త్రీణా మాలం
బనవిభావానాం భర్తృవియోగ రాజ్యభ్రంశాదిజనితా దుఃఖాతిభూమి
ద్దేవోపాలంభసహితేన రోదనేన సూచ్యతే. అత్రోర్వివిలుతనోరస్తాడ
నాదయో ఒనుభావాః, దైన్యమోహచింతావిషాదాదయో వ్యభిచారి
ణ శ్చ విశేషేణోపాత్తాః కరుణతా మాపాదయంతి. ౧౨

కోఠం లక్షయతి—శత్రుకృతేతి. శత్రుగ్రహణం భృత్యా దేరుప
లక్షణార్థం. తత్కృతే నాపచారేణ వధావజ్ఞాదినా ప్రజ్వలితా మనో
వృత్తిః క్రోధ ఇత్యర్థః. న చ త్రివిధః క్రోధః కోపో రోష శ్చేతి. తదు
క్తం భావప్రకాశే—క్రోధః కోప శ్చ రోష శ్చేత్తేషాం భేద స్త్రిధా
మతః ఇతి. తత్ర వధాదిపర్యంతః క్రూరజనాశ్రయః క్రోధః; అభ్యర్థనా
వధిర్విరజనాశ్రయః కోపః; స్త్రీపుంసయో రన్యోన్యవిషయః ప్రత్యా
యనపర్యంతో రోషః.

తత్రావజ్ఞామూలం క్రూరాలంబనం క్రోధ ముదాహరతి—రేరే
ఇతి. 'వాక్యాదే' రిత్యాదినా కోపే ద్విగుక్తిః. ఆయం పూర్వో య
స్యాసా విదంపూర్వః, న న భవతీ త్వనిదంపూర్వః, సూతన ఇత్యర్థః.
అన్యధిక్కారే గాత్యోత్కర్షో గర్వః; కుతోఽయం తే మహా నిదానీ
మభూతపూర్వో గర్వః ప్రాదు రభూ దిత్వర్థః. యేన గర్వేణ గౌతమ
న ద్యుతీ ర్దైత్యవజ్ఞాకథనం. కితేత్యలీకే. తేన వార్తామాత్ర మేత దితి భా
షః. తథాపి త స్యేదం కర్మణః ఫల మిత్యాహ—ప్రాప్త ఇతి. అవజ్ఞా
నిమిత్త ముశంక తే—వమేతి. అన్యథా భూతగ్రహాదికల్పనాం వైరి

ఏమా కాకతివీరుద్ర ఇతి కిం నాశాశ్రీవి సప్తాక్షరీ

ప్రక్షుభ్యత్ప్రీతిపక్షపార్థివమహాభూతగ్రహణోచ్చాటనీ? ౧౩

* లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయా స్ప్రియత్న ఉత్సాహః.

యథా. —

క్షుభేష్టద్భిషు సంభ్రమా త్ప్రీభువనగ్రాసేచ్ఛయా సర్వత.

స్పిన్నదేష్టపి పర్వతేషు పరితో గంజోపలా వర్షితుం,

భూపతీనాం కల్పాంతకాలయద్ర స్యాస్తృత్సామిసః కాకతివీరుద్రస్య
నామమాత్రమహామంత్రం నిశ్చయైవ కాందిశీకచరః కథ మద్యైవ ము
ద్యుక్తే భవా నితి భావః. క్రోధోఽయం విపక్షదర్శనా దితి భావః.
కంతగర్జనదంతపుట్టనాద్యుభావో గర్వామద్వాదివ్యభిచారీ చర్వ్య
మాణస్కో రాద్రో భవతి. ౧౩

ఉత్సాహం లక్షయతి — లోకేతి. స్థేయా సతిస్థిరః, విపక్షేతకార్యవిష
య మాత్సుర్య మే వాత్ర స్థైర్య మితి భావః. 'అహమేవం విధిత్యేవం
ప్రాణత్యే నాభిమా నాత్మక ఉత్సాహః' ఇతి లోచన కారః. శారదాతనయ
స్తు కార్యమాత్ర మంగీచకార. తదుక్తం. — 'ఉత్సాహస్సర్వకృత్యేషు
త్వరా మానసీ క్రియా, సహజాహర్యభేదేన స ద్విధాపరికీర్తిత' ఇతి.

ఉదాహ రతి — క్షుభేష్టితి. ప్రీభువనగ్రాసేచ్ఛయా కల్పాంతవ
దితి భావః. క్షుభేషు క్షుభితేష్టిత్యర్థః. అత్ర యద్యపి 'క్షుభసాప్తం' తే
త్యాదినా నిపాతనా న్నంధమాత్రవాచీ క్షుభశిబ్దః. తథాపి క్షుభిధార్థ
త్వం కథంచిత్యాదృశ్యా త్కల్పసీయం; సముద్రాణాం మంథయోగవ
త్తాలవైషమ్యేఽపి క్షోభసంభవాత్. అత ఏవాహం వృత్తికారః — 'కథం
క్షుభ స్సముద్రః క్షుభా సదీ త్యేవమాదా వుపమానా న్భవివ్యతీ తి.
గంజోపలా గంజశైలా స్థూలోపలా ని త్యర్థః. అత్ర వైరిభూపాలవిజ
యవిషయ సహజోత్సాహ స్సముద్రసంక్షోభపర్వతసన్నాహనివారణే
వయమేవ శక్తా ఇతి వాగారంభేణ వ్యజ్యతే. అ త్రాత్మశ్లాఘాన్యధికా
రాదిసంభవా ద్ధీరోద్ధతోఽయం నాయకః; తస్య ఏరంజేఽపి పృథాన్యే
నానుప్రవేశసంభవాత్. తదుక్తంలోచనే — 'ఏరకాద్రప్రధానో ధీరోద్ధ
త' ఇతి. అయ మేవప్రతాపవిసయాదిభి ర్విభావితః కరుణాయుద్ధాదిభి రన్య

శక్తా ఏవ వయం నివారణవిధౌ త్సుద్రక్షమాభ్యుజ్జయే
త్వాఘా నః కియతీతి కాకతివిభో ర్గర్జంతి సై న్యేభటాః. ౧౮

* రౌద్రసందర్శనాదిభి రసర్థాశంకనం భయం.

యథా.—

దూరా దాకర్ణ్య విశ్వప్రసృమరమహసో వీరరుద్రస్య జైత్రీ
ప్రస్థానారంభభేరీనిద మరిన్మహః పూర్ణకర్ణజ్వరారాః,
ఆరు హ్యద్రీ నిశితంతో గహన మతిమహత్కంటకాకృష్టకేశా
స్త్రీయధ్వం ముంచ తేతిసతిస్మపతిధియాపాదపా న్నాన్ధీయంతే.

భావితో గర్వహర్షాదిభి ర్భావితో వీరరసో భవతి. స చ త్రివిధః. యథాహ
మునిః—‘దానవీరం యుద్ధవీరం ధర్మవీరం తదైవచ, రసం వీరమపి ప్రాహ
బ్రహ్మత్రివిధ సమృత, మితి. ధర్మవీరస్థానే దయావీర ముక్త్యా త్రైవిధ్యమా
హ ధనికః. తత్ర దానవీరో బలిజామదగ్న్యదిః, యుద్ధవీరో రామాదిః, ధ
ర్మవీరో యుద్ధిష్ఠిరాదిః, దయావీరో జీమూతవాహనాదిః. తత్ర ప్రస్వేదర
క్తాక్ష త్యాద్యనుభావరాహిత్యే యుద్ధవీర స్తత్సాహిత్యే రౌద్రస్యతి వివేకః.

భయం లక్షయతి.—రౌద్రేతి. ఆదిగ్రహణా ద్రౌద్రశబ్దభ్రష్టణా
దయో గృహ్యంతే. తజ్జన్య మసర్థాశంకనమనశ్చాంచల్యరూపం భయ
మిత్యర్థః. ఏత చ్చ స్త్రీసేచప్రభృతీనాం స్వాభావిక ముత్తమానాం
కృతక మిత్యాహు స్తే మచంద్రశారదాతనయాదయః. సింహభూపాల
స్తు సర్వత్ర కృతక మేవేతి ప్రత్యవదత్. అనేకః ధ మిత్యన్యే.

తత్ర రౌద్రశ్రవణజన్యం భయ ముదాహరతి — దూరా దితి.
విశ్వప్రసృమరమహసో విశ్వవ్యాపిప్రతాపస్య, సరతే ‘స్పృఘస్వద’ ఇ
త్యాదినా క్షరచ్ఛ్రవ్యయః. కర్ణజ్వరారాః కర్ణవ్యాధివీడితాః, బధి
రీకృతకర్ణా ఇత్యర్థః. తత్రా ప్యతిమహద్దుష్ప్రవేశం, గహన మరణ్యం,
విశంతః ఖదిరాదికంటకాకృష్టకేశాస్సంతః వ్యాకులాంతఃకరణాః ప్రతి
పక్షబుద్ధ్యా పాదపా త్రాయధ్వమిత్యాదిభి ర్దీనోక్తిభిః ప్రార్థయంతే.
అత్ర వైరిభూపాలసమవేతో భయస్థాయీభావో వ్యజ్యజే. అయం చ
స్వాచితసామగ్రితో భయానకో భవతి. తదుక్తం.—‘వికృతస్వరస్తత్వా
దేర్భయభావో భయానకః, సర్వాంగవేషభుస్వేదశోఘవైషణ్యలక్షణః.
దైన్యసంభోమనమ్మోహత్రాసాది ప్రత్యుహోదరః’ ఇతి. ౧౯

* అర్థానాం దోషనందర్శనాదిభి ర్నర్తనా జగుచ్ఛా.

యథా. —

విష్వజ్జస్తిష్కపంకే మహతి నిపతితోఽచ్యూతమాతంగదేహ
శ్రేణీలబ్ధప్రచారాః ప్రవహదురుచసామజ్జరక్షప్రవాహః,
రాశీభూతాస్థికూటస్థపుటితనికటా విస్సరద్విసగంధాః .

కుర్వంత్యా యోధనోర్వోద్విభయమవనిభృతాంవీరరుద్రేణస్మప్తాః.

* అపూర్వాస్థనందర్శనా చ్చిత్తవంతారో విస్తయః.

జగుచ్ఛాం లక్షయతి. — అర్థానా మితి. కుఠిరోద్వాంతాద్యహృ
ద్యవదార్థశ్రవణజర్మనాదిజన్యో మనస్సంక్రోచో జగుచ్ఛేత్స్యన్తః. అయ
మేవ నానావిధాననిష్ఠీననా ద్యనుభావో భయాఽస్తా రాదనవాకారీ బీ
భత్సో భవతి. స చ విభావాదిభేదాత్ ఖోభ ఉద్వేగ శ్చేతి ద్విధా.
తదుక్తం భావప్రకాశే. — 'ఖోభత్తా' కుఠిరాంతాదిదర్శనస్పర్శనా
దిః, ఉద్వేగాత్తా క్రిమిచ్ఛక్తిపూతివిషాదిజో భవేదితి. వై రాగ్యా ద్యు
వతిగర్హాసిద్ధ స్తృతీయో బీభత్స ఇత్యాహ ధనికః.

తత్ర ఖోభణం బీభత్సముదాహరతి. — వివేగితి. మహతి
విష్వజ్జస్తిష్కపంకే నావృత్తికమేదః కర్తవ్యే, పతితాః గంతు మశక్త్యా
ప్రహరై శ్చేతి భావః. తథా మృత త్వో దుచ్ఛానా విమృద్ధాశ్చ
తేషాం మాతంగానాం దేహశ్రేణీషులబ్ధః ప్రచారో గోమాయుప్రభృ
తీనాం యాను తా స్తథోక్తాః, ప్రవహంతః ప్రకర్షేణ సమంతః, ఉరవో
ఽధికాః వస్తాదీనాం వస్తాదీనాం ప్రవాహః ప్రోతాంసి యాను తాస్త
థోక్తాః, రాశీభూతై రస్థికూటైః కీకససమూహైః స్థపుటితాః వికటికృ
తాః నికటాః ప్రాంతదేశాః యాను తా స్తథోక్తాః, నిస్సరద్విసగం
ధాః ఉద్భవధామగంధాః వీరరుద్రేణ స్మప్తాః ఆయోధనోర్వోద్వి యుద్ధ
భూమయః సర్వేషాం భయం కుర్వంతి.

౧౬

విస్తయం లక్షయతి. — అపూర్వేతి. లోకసీమాతివృత్తః పదా
ర్థోఽపూర్వార్థః, తద్దర్శనాదిజన్యో మనోవిస్తారో విస్తయ ఇత్యర్థః.
అయ మేవాకర్తృమనోరథలాభాలాకికవస్తుదర్శనాదివిభావో నయనవి
స్తారసాధువాదాద్యనుభావో వాస్తవేగాదనవాక్యతోద్భుతః.

యథా. —

బౌద్ధత్వం మహాదన్య దేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరీమా
కావ్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసో రన్యైవ బాహ్వీః ప్రథా,
సర్వం నూతన మేవ రుద్రస్యవత్తే ద్దానే న త నిర్మితౌ
సామగ్రి చతురాననేన కియతీ కీదృక్కమా కల్పితా. ౧౭

* శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం.

యథా —

కిం లబ్ధం చతురాననేన మహతీ మాయుఃప్రథాం గచ్ఛతాం
బుద్ధిన్య సంపద మ వ్యనన్యసుగమా మింద్రేణ కిం వా కృతం?

ఉదాహరణి — బౌద్ధత్వ మితి. వ్యాఖ్యాతచర మేతిత్, [కావ్య
ప్రకరణే సంఖ్యా ౨౧] అత్ర కిమన్యశ్చ బ్రాభ్యా మలాకిక త్వేన ప్రతీయ
మానాన్నత్యాదివిలోకనవిభావో విస్తయః ప్రతీయతే. ౧౭

శమం లబ్ధయతి. — శమఇతి. అత్రాదిశ బ్దేన ఈశ్వరానుగ్రహస
త్సంగమాదికం గృహ్యతే. వికారావిషయాభిలాషాదయః తద్రహిత
చిత్తత్వం వైరాగ్యాదిజన్య స్తప్రస్థాక్షయాద్యపరపర్యాయో నిర్వేదాభ్యో
మనోవికార శ్శమ ఇత్యర్థః. అయ మేవ యమనియమాద్యనుభావో
ధృతినిర్వేదాదివ్యభిచారీ చర్వ్యమాణ శ్శాంతో భవతి.

ఉదాహరణి. — కి మితి. మహతీ మాయుఃప్రథాం చతుర్వ్యుగస
హస్ర మేకం దిన మిత్యాదిక్రమేణ సంవత్సరశతనూపాం, అనన్యసు
గమామసాధారణా మిత్యర్థః. అస్తాంతరుషన్ల వా నిరస్తకామక్రోధా
దయః, బాహ్యం, వాతాతపాదిజన్య మవీత్యర్థః. ఉపన్లవగ పీడాం, అతి
దీర్ఘ మాయు రత్యృచ్ఛిత మైశ్వర్యం చే త్యుభయ మాశాన్యం సర్వే
షాం. తత్సంపాదకేషు పరమావధితయా ప్రసిద్ధా పితామహపురు
షాతావపి తృణాయ మన్యమానానాం వైరాగ్యాతిభూమిలక్షణ శ్శ
మః ప్రతీయతే. నను 'అప్టో నాట్యే రసాః స్మృతా' ఇతి నియమా
న్నపమ శ్శాంతరసో న సంభవతీతి చే, త్త్వరిత ఏవం ప్రప్రవ్యాః. కిం
మునినా శాంతస్థాయిన ఏ వానిరూపణా త్తదభావః? ఉత్త తతాను
గ్రివైధుర్యాత్? అహో స్విదశాఘ్యత్వాత్? అథవాంతర్భావాత్? యద్వా
పురుషార్థాభావాత్? నాద్యః; సర్వేద ఏవ శాంతస్య స్థాయి

ఇ త్యస్తాంతరుపప్లవాన్సుకృతితో నో జానతే బాహ్య ము

భావ ఇతి ముని నాంగీకృతత్వాత్. త చ్చానేకరససాధారణస్య
వ్యభిచారిణ స్సతోఽప్యమంగళప్రాయత్వేఽపి సజాతీయగ్రగణ్యత్వం
ప్రసాధాన్యేన కింది ద్రవవిశేషం ప్ర త్యసాధారణం ఘాయిత్యం
బోధయితు మితి ప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—‘నిర్వేద
స్యామంగళప్రాయస్య ప్రథమ మనుపాదేయత్వేఽప్యసాదానం వ్యభి
చారిత్వేఽపి స్థాయిత్యాభిధానార్థం. తేన నిర్వేదస్థాయీభావ శ్శాంతో
ఽపినవ మోఽస్తి రసః’ ఇతి. ఉక్తంచ ధ్వన్యాచారై స్తే—‘తృష్ణాక్ష
యనుఖస్యయః పరిపాష స్తలక్షణో రసః ప్రతీయత ఏవేతి. ఏత ద్వాన్య
ఖ్యానవ్యాజేన లోచనేఽప్యక్తం—‘తృష్ణానాం విషయాభిలాషాణాం
సిద్ధో యఃక్షయ స్స్వర్వతో నివృత్తిరూపో నిర్వేదః న ఏవ నుఖం; తస్య
స్థాయీభూతస్య యః పరిపాష స్తస్య చర్వస్యమాణతా కృతః న ఏవ ల
క్షణంయస్య న శాంతో రసః ప్రతీయత ఏవేతి. న చ నిర్వేద స్తృ
ష్ణాక్షయాత్తా శమపర్యాయో న నుఖరూప ఇతి శంకనీయం; వైయా
సికానా మవిద్యానివృత్తివ దస్యాపి నుఖరూపత్వసంభవాత్. తదు
క్తం—‘యచ్చ కామనుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం, తృష్ణా
క్షయనుఖ స్త్యేతే నార్హత స్తోడశీం కలా’ మితి. న ద్వితీయః; వైరా
గ్యాదిసామగ్ర్య స్సులభత్వాత్. తథాపి—వైరాగ్యపరమేశ్వరాను
గ్రహప్రాచీనకుశలపరిపాకసత్పురుష సేవావేదాంతవిచారాదయో విభా
వాః. యమనియమాదయోఽనుభావాః. రాజ్యధురోద్వహనాదయో
ఽపిశాంతస్యజనకాదే రనుభావా ఇత్యుక్తం లోచనే. మతి స్తృప్తి
చింతా ధృతి వితర్కాదయో వ్యభిచారిణ ఇతి. ‘న తృతీయః; రాగ
ద్వేషకలుషితాంతఃకరణానా మచర్వణీయత్వే నాశ్లాఘ్యత్వేఽపి వీత
రాగాణాం తదభావాత్. యది కతిపయాశ్లాఘ్యత్వమాత్రేణ రసత్వా
త్ప్రచ్యవేత, తర్హి వీతరాగాణా మశ్లాఘ్య ఇతి శృంగారోఽపి ప్రచ్య
వతాం. న చతుర్థః; న తావ చ్ఛృంగారాదా వంతర్భావ సంభవతి,
అప్రసక్తత్వాత్. నను దానాద్యుపాధినా క్రివిధో వీరః. తదుక్తం ము
నినా—‘దానవీరం యుద్ధవీరం ధర్మవీరం తథైవచ, రసం వీర మపి ప్రాహ
బ్రహ్మ త్రివిధసమ్మత’ మితి. అయం చ ధర్మప్రధానో వీర ఏవేతి త త్రై

ప్యద్యోపప్లవ మరధగ్రనాథతిలకే విశ్వంభరాం బిభ్రీతి. ౧౮
అథ శృంగార స్వాంబనవిభావో యథా —

లావణ్యైకఖని ర్విభాత్మరచనాశిల్పప్రతిజ్ఞావధిః

శృంగారప్రతిభా ద్వీలాసవివణిః కందర్పఘంటావధిః,

వాంతర్భావ శ్యాంతస్య సంభావిత ఇతి చే న్న; ఉత్సాహ స్వాహ మే
వంవిధ ఇత్యేవం ప్రాణత్యే నాభిమానమయో వీరః. సర్వాహంకారప్ర
శమైకరూపశ్యాంతః. ఏవ మనయో రత్యంతవైజాత్యాత్. తర్హి దయా
వీరేంతర్భావ ఇతి చే న్న. త స్వాప్యేనంవిధత్యే శాంతస్యైవ నా
మాంతర్భకరణం అనైవంవిధత్యే వీరప్రభేద ఏవేతి. ఏవ మ ప్యంతర్భా
వాంగీకారే సర్వ త్రైకరసస్య ప్రసంగః. నాపి సంచమః; చతుర్థపురుషా
ర్థస్య ముక్తే రేతదేకసాధ్యత్వాత్. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘సర్వప్ర
కారై స్సంపూర్ణకామ స్సంఘృష్టమానసః, ప్రాప్నోతి ముక్తించరమే
శాంతేనైవ రసేన సః’ ఇతి. లోచనే చోక్తం—‘మోక్షఫలత్యేన చా
యం పరమపురుషార్థనిఘ్నత్వా శ్చర్వరసేభ్యః ప్రధానతమ స్స చాయం
శాంత రసః’ ఇతి. తస్మాన్ననైవ రసా ఇతి సిద్ధం. వత్సలాదిరసాంతరా
ణా మంతర్భావాదిక మన్యతో ద్రవ్యవ్యం. ౧౯

భావానుభావాదీనాం ప్రతిరస మసాధారణతయా యథారస
ముదాహర్తు ముచితత్వా దాదా శృంగార ముదాహరిష్యమాణ స్తదా
లంబన ముదాహరతి—లావణ్యేతి. ‘ముక్తాఫలేషు ఛాయాయాస్తర
శత్వ మివాంతరా, ప్రతిభాతి య దంగేషు తల్లావణ్య మి హోచ్యతే’
ఇత్యుక్తలక్షణః కాంతివిశేషో లావణ్యం; త స్రైకఖనిః, కదా చిదపి త
న్నక్షీయత ఇతిభావః. రచనా శిల్పం అంగోపాంగసౌష్ఠవనిర్మాణం తద్విష
యప్రతిజ్ఞాయా అవధిః. ఇతఃపరం విధాతా ప్రతిజ్ఞాతు మపి న శక్నోతి,
కిముత విధాతు మితి భావః. శృంగారస్య ప్రతిభాః. ‘స్వామిభృత్యా
ధమర్ణానాం వ్యవస్థాపరికల్పనే, అన్యో యః క్రియతే శిష్టః ప్రతిభూ స్స
నిగద్యతే’ ఇతిసోమేశ్వరోక్తలక్షణః. యథా ప్రతిభూ రధమర్ణా ధనము
ద్ధరతి తథేయ మపి వైరాగ్యా చ్ఛృంగార మితి భావః. విలాసానాంవివ
ణిః పణ్యవిధి కా, విలాసావేతాయా మత్రైవ సంపాద్యాఇతి భావః. కంద
ర్పస్య ఘంటావధి విన్రంభవిహారభూమి రిత్యర్థః. నేయం ప్రసిద్ధా తిరుణి

నారీణా మధిదేవతా చ తరుణీ నేయం కి మనైర్మరుణై
రస్య మన్మథమన్మథః ప్రేయతమ శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౧౯
ఉద్దీపనవిభావో యథా.—

ఉరోమాత్రోత్సేధం భవ దపి విలాసై రభినవై
ర్మృగాఽన్యై స్తారుణ్యం త్రిభువన మిదం వ్యాకులయతి,
స్తనాభోగస్సీతం యది కిల భవే త్కా ఖలు కథా
భవితీ కిం వాన్యద్విజిత మఖిలం పుష్పధనుషా. ౨౦

అనుభావో యథా.—

స్వరస్తేరా స్తందస్తి తమధురసారభ్యనుభగా
స్తనా స్వీడాబాడ్య స్పృణయరసకల్లోలభరితాః,
కృతానేకస్కంధా స్తనసిజనహస్మాణి నృజితః
కటాక్షా న్వామాక్షీ కిరతి పరితో రుద్రనృపతిమ్. ౨౧

సాత్త్వికానాం స్వరూపాదాహరణాని.

అథ సాత్త్వికానాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

యువతిః నారీణా మధిదేవతా చ సర్వగుణాశ్రయత్వే నోపాస్యత్యాదితి
భావః. యదాహుః—‘గుణాః పూజాస్థాన’ మితి. గుణసామగ్రీఫలస్య
ప్రేయసో లాభా త్కిం గుణాంతరకథనే నేత్యాహ—కి మనైర్మరితి. అత్ర
లావణ్యాదీనా మాలంబనగుణానా ముద్దీపనవిభావ త్వే లప్యాలంబనోప
స్కారార్థ మేవోపాదానా న్న తత్ ప్రాధాన్యం. ౧౯

ఉద్దీపనవిభావ ముదాహరతి— ఉరతి, ఉరోమాత్రే ఉత్సేధ
ఉచ్ఛ్వాసతా యస్మిన్ వయసి స్తనాలవాలన్థలే కించి దున్నత ముర
తి ప్రతీతి ర్జాయతే త దిత్యర్థః. స్తనయో రాభోగో విస్తారః, స్సీతం
సమృద్ధం, ‘స్థాయఃస్థి నిష్ఠాయా’ మితి స్సీభావః. ఉదయ దేవ యావనం
జగన్మోహనం జాయతే. ఉదితం పరిపూర్ణం వా కిము వ క్తవ్య మితి భావః.

అనుభావ ముదాహరతి—స్వరేతి. వ్యాఖ్యాత మేత త్ప్రసంగేన
కావ్యప్రకరణే. ఏవం రసాంతరసంబంధినో విభావానుభావా యథా
యోగం స్వస్వరసప్రకరణే ద్రష్టవ్యాః. ౨౦

సాత్త్వికానాం సామాన్యలక్షణప్రస్తావే బాహ్యభ్యంతరభేదేన

* స్తంభ స్వాస్తి స్నిష్క్రియాంగత్వం రాగభీత్యాదినంభవం.
యథా.—

† కాలఞ్చురట్టలట పెట్టలట నిరేదకదప్పి,
మలనరుక్మిణ్ణాట విల ట్టల నిచ్చళిగీట. ౨౨

* ప్రళయ సుఖదుఃఖాద్యైర్గాఢ మింద్రియమూర్ఛనం.
యథా.—

‡ జలమలనరూపసారో సహి ఏసో వీరరుద్ధణివచదో,
జం దట్టణ నిమజ్జితముచ్చాల ఇదిలగ్నమో. ౨౩

† కాకతిపురస్త్రియః పశ్యంతో నరేంద్రకందర్పం,
మదనశరోత్పిర్ణా ఇవ స్థితా నిశ్చలాంగ్యః. ౨౨

‡ జలమదనరూపసార స్సఖి ఏవ వీరరుద్రపువచంద్రః,
యం దృష్ట్య నిమజ్జతిమూర్ఛాయా మింద్రియగామిః. ౨౩

ద్వైవిధ్యము క్తం. తత్ర బాహ్యనాం స్తంభాదీనాం స్వరూపోదాహరణే
వస్తుం ప్రతిబాసితే—లభతి.

వక్తి—స్తంభ ఇతి. విషాదవిస్మయాదిజన్యో జాడ్యనిష్కంపత్వా
ద్యునుభావో విప్లవచేతనతయా చేష్టావిఘాతః స్తంభ ఇత్యర్థః.

రాగసంభవం స్తంభ ముదాహరతి—కాలఞ్చురట్టలట, మదనశరో
త్పిర్ణాః కామబాణీలితా ఇవ. అత్ర పశ్యంత్యో నిశ్చలాంగ్య ఇత్య
నేన సత్యపి చైతన్యే విశ్లేష్టత్వకథనాత్ స్తంభ ఇతి భావః. ౨౨

ప్రళయం లక్షయతి—ప్రళయ ఇతి. సుఖమదనిదాప్రహారాది
జన్యం దుఃఖాభిషంగాద్యునుభావం నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వం ప్రళయ
ఇత్యర్థః. తదుక్తం—వాక్యాయమనసాం ప్రియః ప్రళయో నష్ట
చేష్టతేతి.

సుఖమూలం ప్రళయ ముదాహరతి—జీవతి. సర్వాణీంద్రియాణి
స్వస్వవ్యాపారేభ్యః ఉపరతాసీత్యర్థః. అత ఏవ నిశ్చేతనతయా నష్ట
చేష్టత్వ మితి భావః. ౨౩

* సుఖా ద్యతిశయా జ్ఞాతా రోమాంచో రోమవిక్రియా,
రాగరోషభయాదిభ్యో వేపథు ర్గాత్రకంపనం. ౨౮

ద్వయో రుదాహరణం యథా.—

† దఙ్గిరణిగణణీభృరకంపా చ వహూ ర్విఘ్నాంగీ,
ఉగ్గిరణి అతరణిదమలనశే పుశలచమ్మేణ. ౨౯

* వపు ర్జలోద్గమ స్వేదో రతిఘర్షశ్రమాదిభిః,

యథా.—

శృణ్వంతీ ప్రియసం దేశం ప్రేయసః కాకతీశతుః,
స్వరగాజ్యాభిషి క్తే వ స్విన్నాంగీ వామలోచనా. ౩౦

* విషాదమదరోమాదే ర్వర్ణాన్యత్వం వివర్ణతా.

† దయితాలింగననిర్భరకంపా చ వహూ ర్వియోగజ్జ్ఞాంగీ,
ఉగ్గిరత్యంతరస్థితమదనశరాః పులకచ్ఛన్నా. ౩౧

రోమాంచకంపయో రుదాహరణ లాఘవాత్థం యుగవల్లక్షణ
మాహ—సుఖేత్వాది. సుఖో త్సహభయవిస్తయాదిజన్యో గాత్రసంస్ప
ర్శనోల్లసనాద్యనుభావో రోమోద్గమో రోమాంచ ఇత్యర్థః. భయవృర
జరాదిజన్యః స్ఫురణా ద్యనుభావో గాత్రకంపో వేపథు రిత్సర్థః.

సుఖజన్యయో రోమాంచకంపయో రుదాహరణ మాహ—
దఙ్గిరణి. దయితాలింగననిర్భరకంపా చ వహూ ర్వియోగజ్జ్ఞాంగీ. అత
వ ఉగ్గిరత్యంతరస్థితమదనశరాః పులకచ్ఛన్నా. సరే ఇత్యత్ర 'శస్యే'
దిత్యేత్వం. ౩౨

స్వేదం లక్షయతి.— వపురితి. నిదాఘశ్రమహర్ష వ్యాయామ
లజ్జభయకోఽధాదిజన్యో వాతేచ్ఛాన్యజనగ్రహణాద్యనుభావో వపు
ర్జలోద్గమ స్వేద ఇత్యర్థః.

హర్షజన్యం స్వేద ముదాహరతి—శృణ్వంతీతి. ప్రియసం దేశం
స్వకులప్రేషణం. ౩౩

వైవర్ణ్యం లక్షయతి—విషాదేతి. కోపాతపశీతభయాదిజన్యం

యథా. —

† ఇరణాహ చదధవశే తుజ్జ గుణే సాహు సమ్మరీతీవ,

తిగాఢ పాదురాఢి వస్తి జాతా సామావ. ౨౭

* అశ్రునేత్రోద్భవం వారి దుఃఖరోషప్రహర్షజం.

యథా. —

వీరదుద్రన్తపా ద్భీతం పాండ్యం మగ్నం పయోనిధౌ,

అన్వేష్టు మివ తదోషిదశశ్రుధా రావగాయతే. ౨౮

* మతం గద్గదభాషిత్యం వై స్వర్యం ప్రమదాదిజం.

యథా. —

† విలగమ్మి పివణ సమ ఖామఖామాక్షర భణితీవ,

ఏకో ముణాఢి అణిగో అత్త వహుతవి భణితణ. ౨౯

† సరనాథ చంద్రవళం స్తత్ర గుణా సాధు సంస్కరంత్యాః,

అంగాని పాండురాణి ఇదానీం జాతాని శ్యామాయాః. ౩౦

† విజనే ప్రియేణ సమం తామతామతారం భణంత్యాః,

ఏకో జానా త్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణితానాం. ౩౧

కార్య సౌందర్యవిప్లవాద్యనుభావం భిన్నవర్ణత్యం వై వర్ణ్య మిత్యర్థః.

విరహాజన్యవిపాదమూలం వై వర్ణ్య ముదాహరతి—ఇరణాహేతి.

ఏహిం ఇదానీం, శ్యామాయాః యువతేః శ్యామవర్ణాయా శ్చ. ౩౭

అశ్రుదాహరతి—అశ్రియతి. కోగ్రహర్షభయజృంభాదిజన్యం

నేత్రమార్జనాద్యనుభావం నేత్రజల మశ్రివ్యత్యర్థః.

దుఃఖమూల మశ్రుదాహరతి—వీరేతి. ౩౮

వై స్వర్యం లక్షయతి—మత మితి. హర్షకోకభయజ్వరాదిజన్యం
స్వరవర్ణస్థులిత్యాద్యనుభావం గద్గదభాషిత్యం వై స్వర్య మిత్యర్థః.

హర్షమూలం వై స్వర్య ముదాహరతి—విలగమ్మితి. విజనే,
సురతసమయ ఇత్యర్థః. ప్రియేణ సమం తామతామతారం భణంత్యాః,
సుఖపాపశ్యా దితి భావః. ఏకో జానా త్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణి

ప్రశ్న " హం

రసప్రకరణమ్.

229

== వ్యభిచారిభావానాం స్వరూపోదాహరణే. ==

అథ వ్యభిచారిణాం నిర్వేదాదీనాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

యథా.—

దుఃఖేష్వాత త్వబోధాదే ర్నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః,

తత్ర చింతాశునిశ్వాసదీనతా స్సంభవంతి చ. 30

యథా.—

† సహి! కప్పురేణ కిం కి కత్థూరీమలలజో రాడి, .

గుణసిసిర జనసురహి ఆణేహి యి పతవరుద్ధం ల. 30

== స్థా నిః ==

అథ స్థానిః.—

† సఖి! కప్పురేణ కృతం కిం కత్థూరీ? మలలజ స్తిష్ఠతు,

గుణశిశిరం యశస్సురభిం ఆనయ ప్రతాపరుద్రం చ. 30

తానాం. త్రాయస్య త్వం మే ప్రాణా అల మలం మా మే త్యాదీనాం
దైన్యప్రేమాలమధాదినమధానాం వచనానా మిత్యర్థః. (ముణి ఇత్యత్ర
జానాతే ర్దుణాదేశః) అత్ర గర్హదవాక్యానాం కామోద్దీపకత్వ మతి
మాత్ర మభూ దితి పరమో భావః. 30

సంచారిణాం స్వరూపోదాహరణే క్రమేణాహ—అథ త్యాదీనా.
నిర్వేదం లక్షయతి—దుఃఖేతి. దుఃఖాదిజనితా నిష్ఫలత్వబుద్ధి ర్నిర్వేద
ఇత్యర్థః. అయం చ విభావానుభావరసాంగ త్వేన న్వాతం త్యేణ బహు
ధా సంభవతి. అత స్తత్సంగహార్య మాదిశబ్దః. అ న్వానుభావా నాహ—
తత్యేతి. చశబ్దా ద్వైవర్ణ్యాదయో గృహ్యంతే. 30

సంచారిణా మపి క్వచిదనుభావత్వం సంభవతీ త్యుక్తం. తత్ర
ప్రియవియోగజన్యదుఃఖములం నిర్వేదముదాహరతి—సహితి. ప్రతా
పరుద్రం చేతి చశబ్దోఽవధారణే. కద్దురాద్యతిచ్యమానశై త్వసారభ్య
యో స్తత్రేన సులభ త్వాదితి భావః. 30

ఉదాహరణాంతరా ణ్యన్యతో ద్రష్టవ్యా సే త్యుపేక్ష్య స్థానిం

శ్రీ పా. పతవరుద్ధజీవదం (ప్రతాపరుద్రస్వపచంద్రం).

* గ్లాని ర్బల స్యాపచయో వైవర్ణ్యరతికారణం.

యథా. —

† తెల్లోక్క వహతి మహీ త ధరతి భుట పటవరుద్దస్య,

త హి అవణ ధరతీ సాహసిక దుబ్బశగిమ్మి. 32

శంకా.

అథ శంకా. —

అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షా శంకా రోషాదికారణం.

యథా. —

† తెల్లోక్కం వహతి మహీ తాం ధరతి భుజః ప్రతాపరుద్రస్య,

తం హృదయేన ధరతీ సాహసికీ దుర్బలాం గృహ్ని. 33

లక్షయతి — గ్లానిరతి. తున్ది పాసానిధువనాదప్రియానజనితో బలాపచ
యో గ్లాని రిత్త్యర్థః. వైవర్ణ్యరతిగ్రహణం త్వామాంగవచనక్రియాద్యు
పలక్షణం.

సురతశాంతాయాః ప్రియగౌరవోద్వహన ప్రయాసాపాదన
ముత్కుర్వంత్యాః కన్యా శ్చి ద్దౌర్బల్య ముదాహరితి — తెల్లోక్కమితి.
త్రీయో లోకా స్త్రైలోక్యం, విశ్వ మిత్యర్థః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ వ్య
క్తో వ్రత్యయః. హృదయేన వక్షస్థలేన, సాహసికీ న్యయం తన్వంగీతి విది
త్వాపి ప్రవృత్తత్వాదితి భావః. సహసా బలేన అవిమృశ్యో వర్తత ఇత్య
స్త్రిన్నర్థే ఓజస్వహోంభసా వర్తత ఇతి తగంతా త్సాహసికశబ్దా త్క
లోపే స్త్రీయాం నిత్య ఈకారపరిత్యయే ప్రాప్తే సాహసికీతి రూపం గౌ
రాదా తథావిధానాత్. 'పుంసో జాతేర్జ'వేతి వికల్పస్తు అప్రాప్తసీలాది
శబ్దవిషయ ఇతి సాహసికే త్యాకారాంతపాఠ ఉపేక్షణీయః. 32

శంకాం లక్షయతి — అనిష్టేతి. పరకౌర్యా దాత్మదుర్నయా
దావైసర్థప్రాప్తే రభ్యుహనం శంకే త్యర్థః. ఆదిగ్రహణా దైవవర్ణ్య
వైవర్ణ్యదిగవలోకనాదయో గృహ్యంతే.

† ఇ ముణదు అణ్ణొత్తి మవ హిలవ పరిచట పిలన్స కిదో,
కి పలడమ్మి జణాణ నవ్వగీణేహి పుళవహి.

33

→ అనూయా. ←

అథానూయా.—

* పరోత్కర్షానహిష్ణుత్వ మనూయా పరికీర్తితా,
యథా.—

† అహిలకువ గుణేహి రూపేణ అ మజ్ఞు కి మహీ అహిత,
జ త పలవరుద్దో బహుమణ్ణ ఇ భాలహేల త.

34

→ మదః. ←

అథ మదః.—

* మదిరాదికృతో మోహహర్షవ్యతికరో మదః.

† న జానా త్వస్య ఇతి మయా హృదయే పరిచయః ప్రియస్య కృతః,
కిం ప్రకటాస్తి జనానాం సర్వాంగీకైః పులకైః.

35

† అభిజాత్యా గుణై రూపేణ చ మత్తః కిం మహీ అధికా,
య త్తాం ప్రతాపయతో బహుమన్యతే భాగధేయం తత్.

36

ఉదాహరణి—ఇముణద్వితీ. ముద్ధానాం గూఢానురాగస్య
పాశ్రీకట్య మే వానర్థ ఇతి భావః.

33

అనూయాం లక్షయతి—పరేతి. గర్వచార్జన్యమన్యజన్యం పరో
త్కర్షానహిష్ణుత్వ మనూయేత్వర్థః. నిందాపజ్ఞాభ్రుకట్యాదయోఽను
భావాః.

ఉదాహరణి—అహీతి. అభిజాతిః కులం, గుణాః దాక్షిణ్య
దయః, యత్ర చతుర్విధాభరణరాహిత్యేఽపి తత్సాహిత్యే నేవాభాస
నంతదూప్రిపం. 'ఆవేధ్యారోప్య విశ్లేష్యబంధనీయై రిభాషితం, యద్భూ
షిత మి వాభాతి త దూప్రిప మితి కథ్యతే ఇతి లక్షణాత్. అధికా
కిం ? న భవతీత్వర్థః. తథాఽపి బహుమానే భాగధేయ మేవ నిమిత్త
మిత్యాహ. —యదితి.

34

మదం లక్షయతి—మదిరేతి. మోహో వైచిత్ర్యం, హర్షః ప్రసా
దః, మదిరాదిజన్యో హర్ష మోహసంకరో మద ఇత్వర్థః. అత్ర వాగంగ

యథా. —

† భణి ఇ అ అనగలత హన ఇ అమ దల రాలభరిలచ్చి,
పిలచితామధరావ పరవసా ఉపహ సామగీ.

3౧

— శ్రమః —

అథ శ్రమః. —

* శ్రమః ఖేదోద్వరత్యా దే ర్జాత స్వేదాతిభూమిక్మత్.

యథా. —

† ఆలచ్చ ఇ ఏ వ్య పి ఏ కీన కలేతీ గలగలస,
తంమసి సేదజలేహి సుదరి! భుళిగరాససి.

3౨

— ఆలస్యమ్. —

అ థాలస్యమ్. —

* మందోద్యమత్వ మాలస్యం క ర్తవ్యేషు ప్రకీర్త్యతే.

† భణి చా సంగతార్థం హస త్యమందం చ రాగభరితాక్షి,

ప్రియచింతామదిరయా పరవశా పశ్యత శ్యామాంగీ.

3౫

† ఆలచ్చ త్యేవ ప్రియే కన్తా త్కుర్వతీ గతాగతాయాసం,

తామ్యసి స్వేదజలై స్సంపరి! లలితాంగరాగాఽసి.

3౬

స్థాలిత్యహసితరుదితాదయో యథాయోగ ముత్తమాది వ్యనుభావాః.
[సమ్మోహనందనంభేదో మదో మద్యోపయోగజః, అమునా చోత్తమ
శ్చేతే మధ్యోహసతి గాయతి. అథమప్రకృతి శ్వాసి పరుషం వక్తి రోది
తీతి సాహిత్యదర్పణే].

ఉదాహరణి—భణి ఈతి.

3౭

శ్రమం లక్షయతి—శ్రమ ఇతి. అధ్వసుర తాదిజన్యః ఖేదః శ్రమ
ఇత్యర్థః. స్వేద ఉపమర్దనా దే గుపలక్షకః.

ఉదాహరణి—ఆలచ్చ ఇతి.

3౮

ఆలస్యం లక్షయతి.—మందేతి. గర్వశ్రమాదినా ప్రయత్న మాం
ద్యమాలస్య మిత్యర్థః. అత్ర జ్ఞంభోపవేశ నాదయోఽనుభావాః.

యథా.—

ఆస్తాం మృగాత్యై గృహకృత్యవార్తా .
స్వాంగోపచారే షష్ఠి యత్నమాంద్యం,
కర్తవ్య మగ్రే దయితస్య య తస్యై
న్నూనం బలాత్కారయతి స్తర స్తత్.

32

శ్లోకే స్య మ్.

అథ దైన్యం.—

* సత్త్వత్యాగా దనాద్ధత్యం దైన్యం కార్పణ్యసంభవమ్.

ఉదాహరణి.—ఆస్తామితి. గృహకృత్యవార్తాధూపవాసనావితా
ససంవిధానాదిప్రసంగః స్వాంగోపచారేషు మృగమదానులేపనమాల్య
ధారణముకరికారచనాదిషు యత్నమాంద్యం ప్రయత్నశైథిల్యం, ఉప
చారకరణం పున రతిదూర మితి భావః. అగ్రే ప్రియాగమనసమయే
యత్కర్తవ్యం ప్రత్యుద్గమనరభసాశ్లేషప్రియభాషణాదికం, తత్ స్తరో
బలాత్ బల మాశ్రిత్య కారయతి. ల్యబ్లోపే పంచమీ. అత్ర 'మంద
య'త్నేతిపాఠే విధేయస్య మాంద్యస్య సమాసే గుణభూతత్వా దవి
మృప్తవిధేయాంశం నామ దోష స్సాన్యత్. న న్వేకం సంధిత్వతోఽపరం
ప్రచ్యవత ఇతిన్యాయే నావిమృప్తవిధేయాంశం పరిహారతోఽనుశాసన
విరోధ స్సాన్యత్. 'పూరణగు' జేత్యాదినా గుణేన షష్ఠీసమాసప్రతి
షేధా దితి చే న్దైవం మంథాః; సంజ్ఞాప్రమాణత్వా త్తద్యత్నగౌరవం
ప్రసజ్యేత. చందనగంధ ఇత్యాదిసూత్రభాష్యకారాదిమహాపురుష
ప్రయోగదర్శనా త్తత్సగుణేషు ప్రతిషేధాభావాత్ 'పూరణగు' జేతి
ప్రతిషేధస్య పటస్య శుక్లఇత్యాద్యతత్స్థగుణవిషయత్వా దితి ప్రపం
చితం చైత దన్తదుపాధ్యామై ఋంటావధే 'సచ సన్వీకృత మర్థగౌరవ'
మిత్యేతద్వాప్యఖ్యానావసరే.

32

దైన్యం లక్షయతి.—సత్త్వేతి. సత్త్వత్యాగో ద్వార్తత్యా దేరుప
లక్షకః. తేన సత్త్వత్యాగద్వార్తత్యాదిజన్యం మనసోఽనాద్ధత్యం దైన్య
మిత్యర్థః. కార్పణ్యవచనం దేహవచనమాలిన్యా ద్యనుభావానా ముప
లక్షణం.

యథా.—

† ఆణేదు^o యరణాహ^o గదో^o క్షు^o సహీ^o జణో^o విశే^o బే^o య,మమ్ముహ! ఇమామి^o చ^o ద^o సి^o క్షల^o చి^o శే^o హి^o ఈ^o సి^o త్తి.

3౮

—* చి త్తా. *

లభ చింతా.—

* ఇష్టానభిగమా^o ద్ధ్యానం^o చింతాశూన్యత్వ^o తాపకృత్.

యథా.—

† స^o న్ణిహి^o ల^o వి^o గురుల^o ణ^o ఆ^o వే^o క్షణ^o వు^o చ్చి^o ఆ^o వి^o ణాలవ^o య,ఏ^o సా^o వి^o మ^o గ్గ^o ఇ^o గ^o ఇ^o హి^o ల^o ల^o స^o పి^o ణబ^o ధ^o స^o స.

3౯

—* మో హా. *

లభ మోహా.—

* మోహ స్తుమూర్ఛనం భీతిదుఃఖావేశానుచింతనైః.

యథా.—

† ఆ^o నే^o కుం^o సర^o నా^o థం^o గ^o తః^o ఖ^o లు^o స^o భీ^o జ^o నో^o వి^o లం^o బ^o తే,మ^o న్న^o ధ! న^o మా^o మి^o చంద్రం^o శి^o క్షయ^o చి^o రయ^o ఈ^o వ^o ది^o తి.

3౮

† స^o న్ని^o హి^o త^o మ^o పి^o గురు^o జ^o నం^o న^o చ^o పే^o క్ష^o తే^o పృ^o ష్టా^o పి^o నాల^o ప^o తి,ఏ^o సా^o పి^o మార్గ^o తి^o గ^o తిం^o హృ^o దయ^o స్య^o ప్రి^o యా^o ను^o బం^o ధ^o స్య.

3౯

ఉదాహరతి.—ఆణేదు మితి.

3౮

చింతాం లక్షయతి.—ఇష్టేతి. అపేక్షీ తానవా^o ప్తి^o మూలం^o ధ్యా^oనం^o చింతే^o త్యర్థః. శూన్యతాని శ్వాసతాపాదయో^o ను^o భా^o వాః.ఉదాహరతి.—స^o న్ణిహి^o ల^o మి^o తి. అత్ర ప్రథమార్ధేన శూన్యత్వం ద్వితీయార్ధేన ప్రియానవా^o ప్తి^o మూలం^o ధ్యానం^o చో^o చ్య^o తే.

3౯

మోహం లక్షయతి.—మోహ ఇతి. భీత్యాదిభి^o రై^o వచిత్రీ^o వ్యం^o మోహ ఇత్యర్థః. త త్రాజ్ఞానభ్రా^o మో^o త్పా^o త ఘూర్ణనా^o దర్శనా^o దయో^o ను^o భా^o వాః.

§ 'మోహోవిచిత్రతాభీతిదుఃఖావేశానుచింతనైః,

ఘూర్ణనాగాత్రపతనభ్రామణాదిర్భూతాదికృ^o దితి సాహిత్యదర్పణే.

కథ మపి గమయిత్వా వాసరం దీర్ఘదీర్ఘం
విరచితనవవేషా ప్రేషయిత్వా లభ దూతీః,
చిరయతి హృదయే శే ప్రాంశుభి శ్చంద్రపాదై
రభిహతసకలాంగీ మూర్ఛితా కోమలాంగీ.

రం

— స్తుతిః. —

అథ స్తుతిః.—

* పూర్వానుభూతవిషయం జ్ఞానం స్తుతి రుదాహృతా..

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజే వసంత్యా
క్షోణ్యా తపః కీదృశ మార్జితం స్యాత్,
స్పృష్టం స కృ ద్యేన మదీయ మంగం

ఉదాహరణి.—కథ మితి. దీర్ఘదీర్ఘం ప్రియాగమ నార్థం
కదా వా గభ స్తిమా నస్తమియా దితి ప్రతిక్షణే నాతిదీర్ఘ మిత్యర్థః.
'ప్రకారే గుణవచన న్యే' తి ద్వీర్భావః. వాసరం కథ మపి, ఊగణ
నయా కథంచిత ప్రయత్నగౌరవే నేత్యర్థః. 'జ్ఞాతహేతువిషయాయా
మప్యదికథ మవ్యయం, కథమాది తథావ్యంతం యత్నగౌరవబాధ
యో' రిత్యభిధానాత్. గమయిత్వా యాపయిత్వా, విరచితనవవేషా
విహితప్రియాగమనసమయోచితశృంగారా సతీ, అథశబ్దో విశంభా
భావసూచనార్థః. దూతీః పుంభానుపుంభతయా ప్రేషయిత్వా, హృద
యే శే ప్రాంశుభి, చిరయతి విలంబమా నే నతి, కోమలాంగీ అత ఏవ
ప్రాంశుభి రాయతై శ్చంద్రపాదై రిందుకిరణైః కళాకల్పై రభిహతసక
లాంగీ మూర్ఛితా. అనాథాః పాదై రభిహవ్యమానా మూర్ఛం తీతి
ధ్వన్యతే.

రం

స్తుతిం లక్షయతి.—పూర్వేతి. సదృశాదృష్టచింతాదైవ్యస్సం
స్కారోద్బోధే నతి పూర్వానుభూతార్థవిషయజ్ఞానం స్తుతి రిత్యర్థః.
అత్ర భూన్మమనశ్చిరకంపాదయోనుభవాః.

స్పర్శనుభవరణ ముదాహరణి.—ప్రతాపేతి. నిబిడ స్పృహ
లేపో వజ్రలేపః. అత్ర కస్య చి స్మదంగస్య కాదాచిత్కః ప్రియకర

ప్రాప్నోతి విచ్ఛక్తం సుఖవశ్రలేపం.

రగ

* ధృతిః. **

అథ ధృతిః.—

* ధృతి శ్చిత్తస్య నైస్పృహ్యం జ్ఞానాభీష్టాగమాదిభిః.

యథా.—

వీరరుద్రస్యపతౌ హృదయ! త్వ
 ద్వల్లభే త్రిభువనైకధురీణే,
 సాధు సాధు కృతకృత్య మసి త్వం
 సున్యనే జగదశేష మసారం.

ర-౨

* వ్రీడా. **

అథ వ్రీడా.—

* చేతస్సంకోచనం వ్రీడావంగ రాగస్తవాదిభిః.

యథా.—

పుర్వ సుర్వాంగీణ మవిచ్ఛిన్నం చ సుఖం జనయతి. వీరరుద్రభుజే
 నిత్యనివాసాయా భూమేః కీము వక్తవ్యమితి భావః.

రగ

ధృతిం లక్షయతి.— ధృతి రితి. ఆదిగ్రహణా చ్ఛక్త్యాదయో
 గృహ్యంతే. జ్ఞానాదిభి ర్నిస్పృహత్వం ధృతి రిత్యర్థః. † ఏతై రేవ సంతో
 తోహ ధృతి రిత్యన్యే. అవ్యగ్రభావాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి.—వీరేతి. హేహృదయ! త్రయాణాం భువనానాం
 సమాహార స్త్రిభువనం ; సాత్రాదిత్వా న్నస్త్రీత్వం. ధురం వహతీతి
 ధురీణః ; 'ఖ సుర్వధురా' దిత్యత్ర యోగవిభాగా త్ప్రవృత్త్యయః. సాధు
 సాధ్విత్యాభీష్ట్య ద్విర్భావః. అత్రాభీష్టాగమా ద్ధృతిః.

ర-౨

వ్రీడాం లక్షయతి — చేత ఇతి. అనంగనిమిత్తో రాగోఽనంగ
 రాగః, స్తవః స్తోత్రం, ఆదిగ్రహణా దాచారభృంశాదయః, చేతస్సం
 కోచనం ధార్మ్యభావః. మదనాభిలాషాదిభి ర్ననస్సంకోచో వ్రీడేత్యర్థః.

అత్రాంతర్ధానవైవర్యాఘోముఖత్వాదయోఽనుభావాః.

† 'జ్ఞానాభీష్టాగమాద్యై స్తై సుపూర్ణస్పృహతా ధృతిః,

సాహిత్యవచనోల్లాససహసప్రతిభాదికృత్.

తథా సమాలోకనకౌతుకానాం
మనోరథై రంధ్రపురాంగనానాం,
విలోకితే రుద్రస్మపే భవంతి
పర్యస్తవత్మోణి విలోచనాని.

౪౩

— చపలతా. —

అథ చపలతా.—

* చాపలం త్వనవస్థానం రాగ ద్వేషాదిసంభవం.

యథా.—

దృష్ట్వా రుద్రనరేంద్రం తరళతరాక్షీ విలాసమృదుహాసా,
కలయతి మాక్షికవరం స్పృశతి చ కన్తోత్పలం బాలా. ౪౪

— హర్షః. —

అథ హర్షః.—

* ప్రసత్తి రుత్సవాదిభ్యో హర్ష స్సేవితాశ్రుకంఠకృత్.

ఉదాహరతి.—తథేతి. అవ్యాసంగే నానిమిషేణ చ తృష్ణాను
గుణం దృష్ట్వా జన్మనో జీవితస్య నయనానాం చ నాఫల్యం సంపాద
యామ ఇత్యాదయోఽభిలాషా మనోరథాః తై ర్దైతుభిః, తథాభూతం
గాఢమాలోకనకౌతుకం దర్శనోత్కంఠా యానాం తాసా మాంధ్రీ
పురాంగనానాం, విలోచనాని రుద్రస్మపే విలోకితే సతి పర్యస్తవత్మోణి
సనిమేషాణి, భవంతి, దృష్టి మపసారయంతీత్యర్థః. అత్ర కృపావలోకనా
నంతర మే వానురాగోదయా ల్లజ్జా భూ దితి భావః. ౪౩

చాపలం లక్షయతి.—చాపల మితి. రాగ ద్వేషమాత్సర్యాది
మూల మనస్థానం చాపల మిత్యర్థః. † అత్ర రాగములం చాపల
ముదాహరతి.—దృష్టేతి. బాలా రుద్రనరేంద్రం దృష్ట్వా తరళత
రాక్షీ, అతిలోల దృష్టిరిత్యర్థః. విలాసమృదుహాసా విలాసప్రధానమంద
స్థితా చ, భవంతీత్యేషః. అత్రతరళదర్శనాదిచేష్టాచతుష్టయమధ్యే క్షణ
మ ప్యేకత్రీ మనసోఽనవస్థానా చ్చాపలం. ౪౪

హర్షం లక్షయతి.—ప్రసత్తి రితి. ప్రియాగమనపుత్రజననా ద్యు
త్సవాదిజనితో మనఃప్రసాదో హర్ష ఇత్యర్థః. స్సేవాదయోఽనుభావాః.

† అత్రనుభావాః భర్తృసహాయస్యస్వచ్ఛందాచరణాదయః.

యథా.—

య త్పుర్వం సరసీషు పద్మముకుళవ్యాజా త్తప స్సంచితం
పక్షోజౌ! యవయో స్త దద్య ఫలితం జాతౌకృతార్థా యువాం,
దత్తా కాకతివల్లభేన భవతో రేషా స్వవక్షస్సలీ
కస్తూరీద్విగుణీభవత్పురిమళా కల్వారమాలా యతః. రగి

→ ఆవేగః. ←

అథావేగః.—

* ఇష్టానిష్టాగమా జ్ఞాత ఆవేగ శ్చిత్తసంభ్రమః.

యథా.—

నిస్సాణధ్వని మాకలయ్య సహసా హేలావిహారోద్యతం
ద్రవ్యం కాకతిపీరుద్రవ్యవతిం ప్రత్యగ్కౌతూహలాః,
అర్థాలంబితమండనాః ప్రతిపదం వ్యత్యస్తభూషా జవా
దారోహంతి సువర్ణ సౌధవలభీశ్చంగాణి పౌర స్త్రియః. రః

→ జడతా. ←

అథ జడతా.—

* జాడ్య మిప్రతిపత్తి సాన్య దిష్టానిష్టాగమోద్భవా.

ఉదాహరణి—య దితి. అత్ర కాచి త్కామినీ కుచౌ సంబోధ్య
తయోః ప్రియదత్తస్వయంధృతకల్వారమాలాలాభజన్యధన్యత్యకథన
వ్యాజేన స్వకీయం హర్ష మావిష్కరోతి. రగి

ఆవేగం లక్షయతి—ఇష్టేతి. ప్రియాదే రిప్తస్య రాజవిడ్వరవాత
వర్షాదే రనిప్తస్య చాగమా జ్ఞాత శ్చిత్తసంభ్రమ ఆవేగ ఇత్యర్థః.
అత్ర హర్షశోకత్వరాస్తంభాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి.—నిస్సాణేతి. అర్థాలంబితమండనాః ఏకస్మిన్నేవలో
చనేంజనమేకస్మిన్నేవచరణే లాఘోవిలేపన మిత్యాదిక్రమే శేతిభావః.
ప్రతిపదం ప్రతిస్థానం, వ్యత్యస్తభూషాః వైపరీత్యే నాముక్తాభరణాః, కం
తాదాకాంచ్యాదికం కటితటాదా హారాదికం చ ధారయంత్యితిత్యర్థః.

జాడ్యం లక్షయతి—జాడ్య మితి. ఇష్టానిష్టాగమోద్భూతం ఇతి
కర్తవ్యతామూఢత్వం జాడ్య మిత్యర్థః. అత్రానిమేషనయననిరీక్షణ
తూష్ణీంభావాదయోఽనుభావాః.

యథా.—

సమాయాతే నాథే ప్రమనసి గృహాన్ రుద్రస్థపతే
పపుస్సొందర్యశ్రీవిజితమదనోదారయశసి,
పథూ రంతస్తాపవ్యతికరవళా నోపచరితుం
పురస్తా దాళీనాం వ చలతి తథా నో విరమతి.

౪౭

—X ర్వః.—

అథ గర్వః.—

* అన్యధిక్కరణా దాత్తోత్కర్హో గర్వో బలాదిజః.

యథా.—

కోవా శత్రుగ్రహణసమయో మాదృశా మీదృశానాం
కీదృగైవరం ప్రతిధరణీభృజ్జేటకీటే వ్యమీషు,
ఇ త్యావేశప్రతిభయభుజాటోపమర్వారగర్వా

ఉదాహరణి— సమాయాత ఇతి. సఖినమక్షనిమిత్తలజ్జాభరే
ణాచ్ఛాదితానుభావో హర్షోఽంతస్తాపః తస్య వ్యతికర స్సంబంధః.
అత్ర నోపచరిత మిత్యత్ర నఖో న చలతి నో విరమతీ త్యుభ
యత్రా ప్యనువంగః. తే నోభయత్ర నక్ష్యయేన లజ్జాసంభావితస్య
చలననిషేధ స్తోత్కంఠాసంభావితస్య విరమణనిషేధస్య చ నివృత్తి
స్సూచ్యతే. యథా౭౭హ వామనః—‘సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వా
ప్రతిషేధా’వీతి. అత్తోత్కంఠాపత్రపాభ్యాం ప్రియోపచారం. ప్రతిప్రవృ
త్తినివృత్త్యో రుభయత ఆకర్షణా న్నాయికాయా స్సర్వవ్యాపారప్రతి
బంధినీ నేయ ముభయతఃపాశా రజ్జు రభూ దితి భావః. ౪౭

గర్వం లక్షయతి—అన్యేతి. బలైశ్వర్యాభిజనలావణ్యాదిజన్యోఽ
న్యధిక్కారావజ్ఞానసవిలాసాంగవిక్షణాద్యనుభావ ఆత్తోత్కర్హాభిమా
నో గర్వ ఇత్యర్థః.

బలమూలం గర్వ ముదాహరణి.—క ఇతి. మాదృశా మతి
సూర్యప్రతాపానా మితి భావః. శత్రుగ్రహణసమయః కోవా?,
లక్ష్మ్యభావా దాయుధగ్రహణావసరో నాస్తీతి భావః. యే పునః పురో
వర్తంతే ప్రతిభటమానిన స్తేషు ఖిద్యోతకల్పేషు వైరవర్ణన మపి లజ్జా

స్పంక్తిడంతే రణభువి భటాః కాకతీంద్రస్య జేతుః.

రూ

--- విషాదః ---

అథ విషాదః.—

విషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైః.

యథా.—

† పేనేమి మణేత్తి ముహా త మ మోత్తూణ వల్లహే లగ్న,
మ ఉజ్జి అ లో గచ్చ ఇ మలలో సహి ! కిణు కాదవ్వ. రూ
--- బౌ త్సు క్యం. ---

అథౌ త్సుక్యం.—

* కాలాక్షమత్వ మాత్సుక్యం మనస్తాపత్వరాదికృత్.

యథా.—

† ప్రేషయామి మన ఇతి మథా త స్తాం ముక్త్యా వల్లభే లగ్నం,
మా ముజ్ఞిత్వా నో గచ్చతి మదహః సఖి ! కిన్ను కర్తవ్యం.

రూ

వహ మేవేత్యాహ—కీదృగితి. ఆవేశః అగ్రహః, సంక్రీడంతే నైవ ప్ర
యాస మనుభవంతీతి భావః. 'క్రీడోనుసంపరిభ్య' శ్చేతి తజ్. రూ

విషాదం లక్షయతి.—విషాద ఇతి. ప్రారబ్ధకార్యభంగావరాధ
పరిజ్ఞానవిఘ్న విపదాదిభవ స్ఫుత్త్యసంక్షయో విషాద ఇత్యర్థః. అయం
చోపాయాన్వేషణవై మనస్య ముఖశోషాద్యనుభావతారతమ్యా దుత్త
మాద్యాశ్రయ త్వేన త్రివిధ ఇత్యాహుః.

త త్రోత్తమాశ్రయం విషాదముదాహరతి—పేనేమితి. మన
ఇతి సపుంసక త్వే నీద మన్యత్ర రిరంసారహితమితి మత్వేతి భావః. అత
ఏవోక్తం పూర్వైః—'సపుంసక మితి జ్ఞాత్వా తాం ప్రతి ప్రేషితం
మనః, తత్తు తత్రైవ రమతే హతాః పాణినినాచయ' మితి. అత్ర కింక
ర్తవ్య మిత్యూపాయగవేషణగోచరవాగారంభ సూచితయా చింతయా
విషాదో వ్యజ్యతే. రూ

బౌత్సుక్యం లక్షయతి—కాలేతి. ఇష్టవిరహరమ్యవస్తుదిదృశ్యైది
జన్యం మనస్తాపత్వరానిశ్వాసానిద్రాద్యనుభావం కాలాక్షమత్వ మా
త్సుక్య మిత్యర్థః.

† అంధపురభామినిజనో అగాధ పసాహిణీ తురమాణో,
రుద్రనరేంద్రగమనే విశేషి సహా కిచ్చేణ. ౫౦

❖ నిద్రా. ❖

అథనిద్రా.—

* నిద్రా చి త్తనిమిలనమ్.

యథా —

‡ సివిణే దిట్ట దణ్ణి వహుల ఆలిగిదు కిదోజ్జోల,
ఉవహ దరమిలిలచ్చి గలణమ్మి కరే పసారేణ. ౫౧

† అంధపురభామినిజనో అగాధ ప్రసాధ్య త్వరమాణః,
రుద్రనరేంద్రగమనే విలంబితం సహతే కృచ్చేణ. ౫౦

‡ స్వప్నే దృష్టం దయితం పహు రాలింగికుం కృతోజ్జ్వలా,
పశ్యత దరమిలితాక్షీ గగనే కరా ప్రసారయతి. ౫౧

ఉదాహరణి—అంధేతి. భామయ త్వవశ్యం కువ్యతీతి భామిని,
'భామ క్రోధే' ఇత్యస్తాదాతో కృరాదికా దావశ్యకో గీనిః, య
దావో—'స్త్రీణాం లలితకోహభామ' ఇతి భోజరాజః. తద్వతీ భామిని. అత్ర
కృచ్చిశబ్దనూచితై శ్చింతానవస్థానగాత్రగౌరవశయ్యాభిలాషాద్యను
భావైః ప్రియదిదృశ్యవిషయ మాత్సుర్యం వ్యజ్యతే. ౫౦

నిద్రాం లక్షయతి—నిద్రేతి. చిత్తస్య నిమిలనం బ్రాహ్మేంద్రి
యసంబంధవిరహః; చింతానైశ్చింత్యవ్యాయామాదిజన్యం జృంభాంగ
భాంగనేత్రనిమిలనాద్యనుభావం చిత్తనిమిలనం నిద్రేత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సివిణి ఇతి. అత్రాశీకప్రియాలింగనోద్యోగా దనవ
రతచింతాప్రతీతే స్తన్నూ లేయం నిద్రేతి భావః. అత ఏ వాహుః ప్రశస్త
పథవాదాః—'య మర్థ మాదృతశ్చింతయన్ స్వపితి సైవ చింతానం
తతిః ప్రత్యక్షాకారా సంజాయతే' ఇతి. ౫౧

— అ ప స్తారః —

అథా పస్తారః—

* ఆవేశో మోహదుఃఖాద్యై రపస్తారోఽంగతాపకృత్.

యథా—

దృష్ట్వా స్వప్నే కుపితవదనం కాకతీయక్షీతీంద్రం
హా హా రక్షే త్వనకలగిర స్సంభ్రామోత్థానభాజః,
ధావం త్యంతర్వణభువిలుతం త్యాహ్వయం త్యాత్మబంధూ
నారా ద్భూతా నపి రిపుగణా వ్యస్తనామగ్రహేణ. ౫౨

— సు ప్తిః —

అథ సుప్తిః—

* సుప్తి ర్నిద్రానముద్రేకః.

యథా.—

విశ్వైకరత్నాజుషి కాకతీంద్రే నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతో మురారే,
తత్కర్తృచంద్రాతవపద్ధితోఽపి దుగ్ధాంబుధి రైవభినత్తి నిద్రామ్. ౫౩

అపస్తారం లక్షయతి—ఆవేశ ఇతి. అశుచిత్వధాతువైషమ్యభూ
తావేశాదిజన్యో భూపాతభ్రమణభుజాస్ఫుటవికటోక్తిలాలాఫేనాద్య
నుభావ ఆవేశోఽపస్తార ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—దృష్ట్యేతి. కుపితవదనం, భ్రుకుట్యాదినా భయం
కరముఖ మిత్యర్థః. అంతర్వణభువి వనమధ్యఇత్యర్థః. 'ప్ర ని రంతరి
త్యాదినా ఇత్వం. ఆరాద్భూతా నమీవస్థా నపి. అత్ర శత్రూణాం
భయకార్యమోహమూలోఽపస్తారో దైన్యధావనప్రభృతిభిరనుభావై
వ్యజ్యతే. ౫౨

సుప్తిం లక్షయతి.—సుప్తిరితి. నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసనిశ్చలత్వనేత్రీ
నిమీలనాద్యనుభావో నిద్రానముద్రేక స్సుప్తి రిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—విశ్వేతి. కాకతీంద్రే విశ్వైకరత్నాజుషి త్రిభువ
నై కత్రాణపరాయణే నతి, జుషేః క్షిప్. నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతః, అవ
తీర్ణభారత్యా దితి భాషః. అత ఏవ మురారేః పయోధివృద్ధావపి నిద్రా
భంగాభావా త్సుప్తి రిత్యాహ—తదితి. ౫౩

— వి బోధః. —

అథ విబోధః.

* విబోధ శ్చేతనావాప్తి ర్జ్ఞానభాక్షిపరిమార్గకృత్.

యథా. —

ప్రతాపరుద్రే సృపమాళిరత్నే విశ్వంభరాం రక్షతి శిషి తారా,
విజృంభమాణాః పరితః ప్రజానాం భాగ్యశ్రియ స్తత్త్వేణ మున్మిషంతి.

— అ మ ర్షః. —

అథామర్షః.

* అమర్ష స్సాపరాధేషు చేతనప్రజ్వలనం మతం.

యథా. —

అరే భూపా ! శ్వాపా న్నమయత శిరాం స్యున్నమయత
ప్రవృత్తా స్వస్తీన్రిణా మహమహమికా వీరవరణే,
త్వరంతే నః ఖడ్గాః ప్రతిదళనకేశ్యా మితి భటా
రణాగ్రే గర్జంతి ప్రకటితగుహా రుద్రనృపతే. గగ

విబోధం లక్షయతి. — విబోధ ఇతి. శబ్దస్వర్యాహారపరిణామాది
జన్యా భుజోత్తేపాంగుళిస్ఫుటజృంభణాక్షివిమర్దనాద్యనుభావాచేతనా
వాప్తి ర్వినిద్రత్వం విబోధ ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. విజృంభమాణాః విపర్ధమానాః జృం
భాం కుర్వాణాశ్చ, ఉన్మిషం త్యుద్భవంతి నేత్రాణ్యున్మిలయంతి చ.
అత్రేత్థ మర్థద్వయ స్యాభేదాధ్యవసాయా దావోపితచేతనధర్మాణాం
భాగ్యసంపదా మున్నిద్రత్వప్రతీతే ర్విబోధ ఇతి భావః. గగ

అమర్షం లక్షయతి—అమర్ష ఇతి. అధిక్షేపావమానాదినాసాప
రాధేషు నునఃప్రజ్వలన మభినివిష్టత్వం; ప్రతిచిక్షేతి యావత్. ఏవం
విధేఽమర్షే నేదశిరఃకంపచింతోపాయాన్వేషణోత్సాహత్వనాదయో
ఽనుభావా ద్రప్తవ్యాః.

ఉదాహరణి—అరేఇతి. స్వస్తీన్రిణా మప్సరసాం, అన్యోన్యం
క్రేహాఽహ మిత్యభిమానోఽహమహమికా. 'అహమహమికా తు సా
స్యా త్వరస్పరం యో భవ త్యహంకారః' ఇత్యమరః. అహ మితి.
విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్వీరుక్తిః.

॥ అవహితా. ॥

అ భావహితా. — .

* హర్షా ద్యాకారసంగు ప్తి రవహితేతి కథ్యతే.
యథా. —

. † గోష్ఠీన మహితాని సోఽఽఽ పరివర్తచరితః,

అలిహాతి ఓం అముహిత ముద్ధా చలనేన మహిపట్ట.

౫౩

॥ అ గ్రతా. ॥

అ భోగ్రతా. —

* దృష్టేఽపరాధే చండత్వ ముగ్రతా తర్జనాదికృత్.
యథా. —

(పియ మానీయ మానిన్యా విరహార్తి ర్నివార్యతాం,

† గోష్ఠ్యం మహితానాం శ్రుత్వా ప్రతాపరుద్రచరితాని,

అలిఖ త్యవసతముఖీ ముద్ధా చరణేన హహిపృష్ఠం.

౫౪

నలజ్జాయాం కన్ ప్రత్యయః. ప్రతిదళనకేళ్యాం ఖండనక్రీడాయాం. ౫౫

అవహితాం లక్షయతి—హాతేతి. భయప్రదాకాటిల్యాదిభి ర్హా
ర్షాదికార్యాకారగోపన మవహితేత్వర్థః. అత్ర శూన్యస్థితాన్యధాకథ
నమిథ్యాధైర్యకథాభంగాదయోఽనుభవా డోహ్యః.

ఉదాహరతి—గోష్ఠీన ఇతి. అత్ర కాచన నుందరీ ప్రసంగా
దాత్మానురాగప్రధానాని ప్రియచరితాని శ్రుత్వా ప్రహృష్యంతీ లజ్జ
యా ముఖవికాసాదిసంగోపనార్థ మధోముఖీ మహిమాలిఖతీ త్యవహి
తేతి భావః. మహిపట్ట మితి. 'పృష్ఠేఽనుత్తరపదే' ఇతి నియమే నేత్వా
భావాత్. 'ముతోఽత్' ఇత్యత్వం. 'దిహా మిథస్స' ఇతి మహి కారస్య
ప్రాసాదః.

౫౬

ఉగ్రతాం లక్షయతి—దృష్ట ఇతి. అపరాధే పుత్రమిత్రకళత్రాది
ప్రదోహరూపే దృష్టే సతి తర్జనోద్వేజనతాడనబంధనాద్యనుభావం
చండత్వం క్రూర్య ముగ్రతేత్వర్థః. కన్యా శ్చి ద్విరహితాన్య స్సఖి ప్రియం
ప్రతి దూతికాం ప్రేషయతి ప్రియ మితి.

అత్ర సంతాపజననేన స-పరాధ స్వేందోః కటాక్షజ్వాలాభిర్మమే

య దేతస్యాః కటాక్షోల్కాపాతై రిందు ర్మషీకృతః. ౫౭

— మ తిః. —

అథ మతిః.—

* తత్త్వమార్గానుసంధానా దర్శనిర్ధారణం మతిః.

యథా.—

†కో ససట మహితలే చదో ఎవ్వ వీరుద్దణరణాహో,

జన్మ కరప్పస్సాదో అగాథ మిలకరణ్ణతి. ౫౮

— వ్యాధిః. —

అథ వ్యాధిః.—

* మనస్తాపా ద్యభిభవా జ్వరాది ర్వా్యాధి రివ్యతే.

యథా.—

ప్రతాపదుద్రస్య దిశాం జగీషః ప్రత్యర్థినారీజన దేహజన్మా,
స్మరజ్వరోష్ణా హిమవత్ప్రదేశాన్ స్మరవ్యసీహరికథాః కరోతి.

†క స్పృశయో మహితలే చంద్ర ఏవ వీరుద్రసరవాహః,

యస్య కరస్పర్శా దంగాని మృగాంకరత్నంతి. ౫౯

కరణోద్యోగా దుగ్ర తేతి భావః. ౫౭

మతిం లక్షయతి—తత్త్వేతి. నానావిధశాస్త్రచింతోహాసోహా
దిభ్యో లగ్ధనిశ్చయో మతి రిత్వర్థః. అత్ర శిష్యోపదేశసంశయచ్ఛేద
విదగ్ధ వ్యవహారమనస్సంతోషాదయో లనుభావా ద్రవ్యవ్యాః.

ఉదాహరణి—కోసంసలగతి. అత్ర ప్రియకరసంస్పర్శేఽంగానా
మిందుకిరణసంస్పర్శే చంద్రకాంతానా మివ ద్రవీభావా దయం చంద్ర
ఏవే త్యధ్యవసాయా న్నతిః. ౫౮

వ్యాధిం లక్షయతి.—మనగతి. మనస్తాపదోషవైషమ్యా ద్యభి
భవజన్మా శీతోష్ణజ్వరాది శ్బీతాళుతాద్యనుభావో వ్యాధి రిత్వర్థః.

విరహజన్యం తాపజ్వర ముదాహరణి—ప్రతాపేతి. దిశా మితి.
శేషే వస్త్రీః ‘సలోకేత్యాదినా కారకవస్త్ర్యాః ప్రతిషేధాత్. అత్ర
ఉష్ణాళుతయా హిమవత్ప్రదేశవాసినోఽపి శత్రుస్త్రీజనస్య హిమాపే
క్షేతి మహీయా నయం తాపజ్వర ఇతి భావః. ౫౯

॥ ఉత్తాదః ॥

అ ఛోన్తాదః.—

*ఉన్మాద స్తుల్యవర్తిత్వం చేతనాచేతనే వ్యపి.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య జయప్రయాణ

భేరీధ్వనా మూర్ఛితి దిబ్బుభేషు,

త్రాసాకులా భ్రాంతి ముపేత్య వృతౌ

స్ఫుచ్చంతి మార్గం రిపుభూమిచాలాః.

౬౦

॥ మరణమ్ ॥

అథ మరణం.—

*మరణం మరణార్థ స్తు ప్రయత్నః పరికీర్తితః.

యథా.—

† పిలవిరహం అనహతీ పహుతా నిలజీవితి ఉవేక్షంతీ,

నేవ్యధి జ్యోష్ణా దక్షిణపవనస్స తణు నమప్నేధి.

౬౧

† ప్రియవిరహ మనహంతీ పహు ర్నిజజీవిత ముపేక్షంతీ,

నేవతే జ్యోత్స్నాం దక్షిణపవనస్య తణుం సమర్పయతి.

౬౧

ఉన్మాదం లక్షయతి—ఉన్మాద ఇతి. భయనన్నిపాతేష్టవియోగ
ధననాశాదిభి శ్చిత్తపిభ్రాంతి రున్మాద ఇత్యర్థః. అ త్రానిమిత్తస్మి తా
సంబంధప్రలాపనిర్దే తుకథావనోపవేశేనో త్థానరోదనాదయో ౭నుభా
వా భవంతి.

భయమూల మున్మాద ముదాహరతి—సృతావేతి. స్పష్టమే
తత్.

౬౦

మరణం లక్షయతి—మరణ మితి. వ్యాధ్యభిఘాతాభ్యాం దేహ
స్మనసోపాయో హిక్మాశ్వాసాద్యనుభావో మరణ మిత్యర్థః. ధనికమే
మచంద్రాద్యనుసారేణ సాక్షాత్తదుదాహరణ స్యామంగళత్వాత్తదు
ద్యోగో౭త్ర వివక్షిత ఇత్యాహ—మరణార్థ ఇతి. శారదాతనయస్తు—
'మరణే౭భినయో నాస్తీ త్యేతత్కావ్యేన పర్యతే' ఇత్యాహ.

ఉదాహరతి—పివతి. భస్మీకరణబుద్ధ్యేతి భావః.

౬౧

సాక్షాత్ స్మరణ స్వామంగళత్వాన్నోదాహరణత్వ ముచితం.

— తా సః —

అథ త్రాసః—

* అకస్మికభయా చ్ఛిత్తక్షోభ స్త్రాసః ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

† పణలకువిల చిరేణ వి వహుల సోఽహి ఘణఘణత్థణిః,
దణ్ణి సరహసవళిల ఆళిగణి వేపమాణిగీ. ౬౨

— వి త ర్కః —

అథ వితర్కః—

* సం దేహ త్కల్పనానంత్యం వితర్కః పరికీర్తితః.

యథా.—

గుణైస్త్రాతాన క్తం మమ హృదయ మస్యన్న గణితం
సఖిభి ర్నాలోచి క్షీతిపతి రసా దుర్లభ ఇతి,

† ప్రణయమపితా చిరేణాపి విభూః శ్రుత్వా ఘనఘన స్వనితం,
దయితం సరభసవళితా ఆలింగతి వేపమాణిగీ. ౬౨

త్రాసం లక్షయతి—అకస్మికేతి. అకస్మాదే వాకస్మికం వినయా
దిత్వా త్స్వార్థే రక్ ప్రత్యయః. తకారాంతత్వాత్ 'ఇనునుక్తాంతా
త్కః' ఇతి కాదేశః. అవ్యయత్వా ట్టిలోపః. తస్మాద్భయాత్, భయ
హేతోరిత్యర్థః. విద్యుద్గర్జితభూకంపాదిజన్యః కంపగాత్రసంకోచరోమాం
చమోహాద్యనుభావ శ్చేతశ్చమత్కార స్త్రాస ఇత్యర్థః.

గర్జితమూలం త్రాస ముదాహరతి—పణ ఏతి. ౬౨

వితర్కం లక్షయతి—సం దేహః దితి. ఉపలక్షణం చైతత్. తేన
సం దేహవిమర్శాదిజన్యోనేకధా సంభావనాత్తా భూక్షేపశిరఃకంపా
ద్యనుభావో వితర్క ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—గుణైరితి. గుణైః మహాకులీనతాదిభిః, తత్ర క్షీతి
పతౌ, అవ్యద్దాల్లాభ్యాదికం న గణితం, మదీయహృదయస్య కామాంధ
త్వా దితి భావః. సఖిభి రతివివేకవతీభి రపీతి భావః. నను కిం గతోదక

ఉపాయః కో వా స్యా త్తదభిగమనే? ముహ్యతి మనః

కియా? నోక్కియం? కీదృ? క్కియ దవధి? రంత ర్వ్యతికరః.

తత్ర సాత్వికానాం వ్యభిచారిణాం చానేకరససాధారణత్వా
న్న విశేష మపేక్ష్యోదాహరణం కృతం. తథాపి—శృంగారేన ర్వేషా
మునుప్రవేశ స్సంభవతి; హాస్యే గ్లానిశ్రమచపలత్వహర్షావహితానాం
సంభవః; కరుణే మదధృతిప్రీడాహర్షగర్వాత్సుక్యోగ్రతాభి ర్వినాఽన్యే
సంభవంతి; కాదే గ్లానిశంకాలస్యదైన్యచింతాప్రీడావేగజడతావిషాద
సుప్తినిద్రావస్తరావహితావ్యాధ్యున్మాదశమత్రాసా న సంభవంతి;
వీరేర్కాదానిర్వేదోఽధికః; భయానకే అసూయామదధృతిప్రీడాహర్ష
గర్వనిద్రాసుప్త్యమర్షావహితోగ్రతామతిభి ర్వినాఽన్యే సంభవంతి; బీభ
త్సేఽద్యుతేచ, చింతాత్రాసాదయో యథాసంభవ మూహ్యః. శాంతే
నిర్వేదభృతీ సంభవతః.

గీ 3

—> శృంగారచేష్టా నిరూపణమ్. <—

అథ శృంగారచేష్టా నిరూప్యంతే.—

భావో హవ శ్చ హేలా చ మాధుర్యం ధైర్య మిత్యపి,

నేతుబంధేన? ఇతఃపరం వా ప్రియప్రాప్తావసాయం చింతయామ ఇత్కుక్తే
సోఽపి నప్రతీయత ఇత్యాహ—ఉపాయఇతి. తత్ర హేతు మాహ—
ముహ్యతి మనఃఇతి. మోహాపగమానంతర ముపాయ శ్చింత్యతామిత్యా
శంక్య ఇయత్తయేదృక్త యేదంతయా వా దురవగమ త్వేన దుశ్చికిత్సస్య
మోహమహావ్యాధే రానంతర్యమపి దుర్లభ మేవేత్యాశయే నాహ—
కియా నితి. గచ్ఛతా కాలేన స్వయ మేవ మోహశాంతేః కిం తయా
చింతయేత్యాశంక్య కాలావధి రపి దురవబోధ ఏవే త్యాహ—కియ ద
వధి రితి. వ్యతికరో వ్యసనం విపత్తి ర్మోహ ఇతి యావత్. ఏవ మత్ర సం
దేహేన కల్పనాసంత్యా ద్వితరగ ఇతిభావః.

౬౩

నను విభావాదివ త్సాత్వికసంచారిణా మపి త త్సద్రసప్రస్తావ
ఏవ కి మితి నోదాహరణం కృత మత ఆహ—తత్రేతి. వ్యభిచారిణా
మనేకరససాధారణత్వ ముపపాదయతి—తథాపి త్యాదినా.

భావాదయ శ్చిత్తారంభాః లీలాదయో గాత్రారంభాః ఉభయే

లీలా విలాసో విచ్చిత్తి ద్విభాగముః కీలికించితం.

౬౪

మోట్టయితం కుట్టమితం బిహ్వో లలితం తథా,

కుతూహలం చ చకితం విహృతం హస ఇత్యపి.

ఏవం శృంగారచేష్టా స్ఫురన్తాః శవిధా మతాః.

౬౫

తత్రాసాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

— భా. వి. —

అథ భావః—

*రసాభిజ్ఞాన యోగ్యత్వం భావ ఇ త్యభిసీయతే.

యథా—

†దుద్దణరేదస్య గుణే గాలిష బాలత్రణమ్ని విస్సద్య,

లజ్జిష దరపులఙ్గట జవఙ్గణో జోవ్యణే గాఢ.

౬౬

†రుద్రనరేంద్రస్య గుణాః గాయతి బాలత్వే విస్రజ్ఞం,

లజ్జితే దరపులకితో యునిజినో యాననే గాతుం.

౬౭

వ్యనుభావాః. తదుక్తం—‘అనుభావ శ్చితుర్థా నాన్త్య న్ననోవాక్కాయ బుద్ధిభి’రితి.

౬౮. ౬౯

ఏతేషాం యోషిదాలంబనచేష్టా రూపాణాం యావనజన్యానా ముద్దీచనవిభావత్వ మపి ప్రాచా మాచార్యాణాం సమ్మతం. అత స్సంక్షేప్త స్వరూపాణా మేతేషాం ప్రకరణనియమాభావే నాయ మేవ స్వరూప నిరూపణావసర ఇత్యభిప్రాయేణాహ—అథేతి. పరిగణనా దేవాఽష్టాదశ విధ త్వే జాతేఽపికంఠోక్తిర్న తాంతరే ష్వేతేషా ముచ్చానచత్వ మస్తీతి సూచయితుం. తత్ప్రేషంచ స్తు భోజరాజీయాదిగ్రంథేషు ద్రవ్యవ్యు.

తత్ర భావం లక్షయతి—రసేతి. బాల్యయావనసంభా వుత్పన్న శృంగారవిషయః. ప్రథమోఽంతఃకరణవికారో భావ ఇత్యర్థః. తదుక్తం—‘చిత్తస్య ఏకృతి స్సత్త్వం వికృతే కాశణే సతి, తతోఽల్పా వికృతి ర్భావోబీజ న్యాదివికారవ’ దితి.

ఉదాహరణి—సద్దేతి. అశ్ర యద్యపి ఈషదర్శే దరశబ్దోఽన్య యమితి త్రివిక్రమః. తథా వీమ త్రమత్వ మత్ర విసమీకతం. తేన దరపులకితో మర్లక్షపులక ఇత్యర్థః.

౬౬

— హా హా. —

అథ హాహా. —

* ఈషద్ద్రష్టవికార స్సన్య ద్భావో హాహా ప్రకీర్త్యతే.

యథా. —

. అ తై) వేషత్పులకిత ఇతి. ౬౮

— హే లా. —

అథ హేలా. —

. * సువ్యక్తవిక్రియా భావో హే తేతి ప్రతిపాద్యతే.

యథా. —

+ మా హోదు కస్యవి పృథ ఇతి ముద్ధే! కుణసి పల్లవో హిలప,

ఘోసిజ్జితుహ భాట సవ్యగీణేహి పుళపహి. ౬౯

— మా ధు ర్యమ్. —

అథ మాధుర్యం —

. అ భూషణేఽపి రమ్యత్వం మాధుర్య మితి కథ్యతే.

యథా. —

జితత్రైలోక్యలావణ్యా ప్రకృత్యా హరిణేక్షణా,

కింతు భూషయితుం ధ తే భూషణా నీతి మే మతిః. ౬౯

+ మా భవతు కస్యాపి స్ఫుట మితి ముద్ధే! కరోషి ప్లభం హృదయే,

ఘోష్యతే తవ భావః సర్వాంగీణైః పులకైః. ౬౮

హానం లక్షయతి—ఈషదితి. దరశబ్దస్య ముఖ్యాన్తవివక్షాయా

మిద మే వాత్రోదాహరణ మిత్యాహ—అత్రై) వేషదితి. ౬౮

హేలాం లక్షయతి—సువ్యక్తేతి.

ఉదాహరతి—మేహి. ౬౯

మాధుర్యం లక్షయతి—అభూషణ ఇతి. అత ఏవోక్తం దశ
నూపకే—‘సర్వాస్య పృథక్తా స్వసంబంధత్వం మాధుర్య’ మితి.ఉదాహరతి—జితేతి. ప్రకృత్యా స్వభావే నైవ, సతు ప్రయత్నే
నేతి భావః. జితం త్రైలోక్యం యేన త త్రతాభూతం లావణ్యం పూ
ర్వోక్తః కాంతివిశేషో యస్యా స్యా తథోక్తా. అత్ర స్వాభావికసౌంద
ర్యస్య ప్రసాదనవిధినిష్పూహత్వా న్మాధుర్య మితి భావః. ౬౯

— శ్లోకము. —

అథ ధైర్యం.—

*శీలాద్యలంఘనం నామ ధైర్య మిత్యభిధీయతే.

యథా.—

†కులవహులః జజ్ఞాః మజ్ఞాః లంఘనం ఖు విసమేఽఽ,

రుద్రణరిదగుణా ఉణ హిలహారాః కి ను కాదవ్యః? 20

— శ్లోకము. —

అథ లీలా.—

*ప్రియానుకరణం లీలా వాగ్భి ర్గత్యాఽథ చేష్టితైః.

యథా.—

†పేచ్ఛహ సహిః వినా లచ్చీ రణ్ణో పటవరుదస్య,

చరిత ఇ అణుకుణతీ రణ్ణీను పథవ్వట జాట. 20

†కులవహునాం స యుజ్యతే మర్యాదాలంఘనం ఖు విసమేఽఽ,

రుద్రనరేంద్రగుణాః పున ర్మృతయహారాః కి ను కాదవ్యః? 20

†ప్రేక్షధ్వం సఖ్య! ఏష లక్షీ రాజ్ఞః ప్రతాపరుద్రస్య,

చరితా న్యనుకుర్వంతి రాజ్ఞీషు పతివ్రతా జాతా. 20

ధైర్యం లక్షయతి—శీలేతి.

ఉదాహరణి—కులేతి. విషమే విద్యపి. 20

లీలాం లక్షయతి—ప్రియేతి.

ఉదాహరణి—పేచ్ఛహేతి. అత్ర లక్షీ రామ కాచిన్నాయ కా
ప్రియచరితానుకరణా లీలావతీ జాతేతిర్థః. తస్యాః పాతివ్రత్యే
హేతుత్వ ముక్తం సర్వజ్ఞసోమేశ్వరేణ—‘భుక్తే తు భుజ్జేయా పత్యో
దుఃఖతే దుఃఖతా యసి, ముదితే ముదితాఽత్యర్థం ప్రోషితే మలినాంబ
రా. నుప్తే పశ్చాత్తుయా శేతే పూర్వ మేవ ప్రబుధ్యతే, నాన్యం కామ
యతే చిత్తే సా విజ్ఞేయా పతివ్రతేతి. రాజ్యలక్షీరపి దాసభోగాదా
పత్యంత మనుకూలా రాజ్ఞ నిశ్చలాఽభూ దితి వ్యజ్యతే. 20

* విలాసః. *

అథ విలాసః.—

*తాత్కాలికో వికార స్సస్య ద్వీలాసో దయితేక్షణే.

యథా.—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతినుభగం రుద్రస్థవతిం
తదాత్వప్రత్యుద్యద్వివిధలలితాటోపమధురం,
రసప్రాదుర్భావా ద్యుగపదుదయత్సాత్త్విక మహా!
మృగాత్మ్య స్తరుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే.

20

* విచ్ఛిత్తిః. *

అథ విచ్ఛిత్తిః.—

*విచ్ఛిత్తి రతిరమ్యత్వం స్వల్పై రపి విభూషణైః.

యథా.—

†కస్య కిం కేణ కిం కాకతిపురఃకథితం సౌందర్యం,
సాధారణభూషావ జ సహితేల్లొక్క రమణిజ్ఞః?

23

* విభ్రమః. *

అథ విభ్రమః.—

*విభ్రమ స్త్వరయా కాలే భూషాసానవిపర్యయః.

† కస్య కృతే కేన కృతం కాకతిపురస్త్రీణాం సౌందర్యం,
సాధారణభూషయా య త్సఖ! త్రైలోక్యరమణీయం?

23

విలాసం లక్షయతి—తాత్కాలిక ఇతి. వికారో నేత్రభూగ్
వక్త్రకర్మణాం విశేష ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సహేలమితి. వ్యాఖ్యాత మేత న్నాయకప్రకరణే
(గీ.) ప్రాథోదాహరణప్రస్తావే.

20

విచ్ఛిత్తిం లక్షయతి—విచ్ఛిత్తి రితి.

ఉదాహరణి—కస్యేతి. సాధారణభూషయా స్రక్పందనతాంబూ
లాదినాపి, కేన కృత మిత్యనేన సౌందర్యస్య విభాత్యశిల్పనే లక్షణ్యం
ప్రతీయతే. కస్య కృత ఇత్యనేన భోక్తా తదనరూపా నోపలభ్యతే ఇతి. 23
విభ్రమం లక్షయతి—విభ్రమ ఇతి. కాలే పరియతమసమాగ

యథా.—

సోఁదాణ సహీముహదో దివసో విరతోత్తి⁰ సభమేణ వహూ,

హతేను ణాపురాణి చరణేషు కుణిషి వళిళి. 28

—కిలికించితమ్.

అథ కిలికించితం.—

*రోమాశ్రుహర్షభీత్యా దేః సంకరః కిలికించితమ్.

యథా.—

గేహా⁰ కాలిణగాహే విలణమి పడచళి మిలచ్చివ,

వేవణ తణూ విణచ్చణ భుడడి అవి గగ్గళ వాళ. 29

—మోట్టాయితమ్.

అథ మోట్టాయితం.—

*మోట్టాయితం స్యా దిప్తస్య కథాదా భావసూచనమ్.

యథా.—

శ్రుత్వా సఖీముఖా ద్వివసో విరతి ఇతి సంభ్రమేణ వహూ,

హస్తయో ర్నూపురే చరణయోః కరోతి నిలయే. 28

గృహ్లాతి కాకతినాథే విజనే పటాంచలం మృగాక్ష్యః,

వేపతే తను రపి నృత్యతి భృకుబ్ధుపి గర్గదా వాచా. 29

మాదిసమయే, త్వరియా, మదనావేశాదిసంభ్రమేణే త్యర్థః. భూమాణాం హారాంగదాదీనాం స్థానవిషయో స్థానవ్యత్యాస ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సోఁదాణేతి. శ్రుత్వా సఖీముఖా ద్వివసో విరతి ఇతి ప్రియాసక్తచిత్తతయా స్వయం దివసావసానమపి స జానాతీతి భావః. తతస్సంభ్రమేణ వహూ ర్హస్తయో ర్నూపురే చరణయో ర్విలయే చ కరోతి. 28

కిలికించితం లక్షయతి—రోమేతి.

ఉదాహరణి—గేహా⁰ కుళి. అత్రభయాదివికారాణాం కంపాదీనాం మేళనాత్కిలికించితమ్. 29

మోట్టాయితం లక్షయతి—మోట్టాయిత మితి. ప్రియగుణకథనాదా స్యాభిలాషప్రకటనం మోట్టాయిత మిత్యర్థః.

† మహారాజ రుద్రరణవల్లభరిత్య వహూవ ణ సుణీతివ,

తణుగోపణేణ పలడో జహ భాట ణ తహ పుళివహీ. 2౬

— కుట్టమితమ్. —

అథ కుట్టమితమ్. —

సమృద్ధిపి సుఖాధిక్యం రతౌ కుట్టమితం మతమ్.

యథా. —

నిర్మర్యాదమనోభవోత్సవకథావిసంభకణ్ణేజ్జపై
రంగై ర్విస్తీతమానసాం ప్రియసఖి మాలోక్య జాతత్రపా,

మధురాణి రుద్రసంపతివరితాని వధ్వా నను శృణ్వంత్యాః,

తనుగోపణేన ప్రకటో యథా భావోన తథా పులకైః.

2౭

ఉదాహరణి—మహారాజులి. పులకానాం ప్రియగుణస్తుతిజనిత
మాన్యభావసూచకత్వం భావప్రకాశే—‘గుణా న్గణయతి సైవరం
వీక్షతే భావమంధరం, రోమాంచో గద్గదపదా వా క్షేప్వద శ్చ కపో
లయోః. విసంభకథనం దూత్యా తత్సమాగమచింతనం, ఏవం గుణ
స్తుతిభవా భావా మన్యభసూచకాః’ ఇతి. 2౮

కుట్టమితం లక్షయతి—సమృద్ధ ఇతి. కేశాధరాద్గ్రహే సత్యపి
బహిఃకోవజన కేంద్రతస్మాన్ దానందత్వం కుట్టమిత మిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—నిర్మర్యాదేతి. నిర్మర్యాదో నిర్దియప్రవృత్తో
మనోభవోత్సవః కేశాధరగ్రహాదికామక్రేడైవకథావాదః తస్య విసంభ
కణ్ణేజ్జపై రుచ్చ్రంఖలత్వసూచకై ర్మఖదంతపదాదిద్యావేతి భావః.
‘స్తంబకర్ణయో రమిజపా’ రి త్యచ్చ్రీత్యయే, ‘తత్పురుషే కృతి
బహుళి’మితి సప్తమ్యా అలుక్. వైయాత్యం ధార్వ్యం, ఆత్మవల్లభ
కృతాం, తత్సంబంధినీ మిత్యర్థః. కరోత్స్థస్య ధాత్వస్థసామాన్యత్వా
ద్విశేషపర్యవసానం రాగాంధతాం విశ్రంఖలవిహారహేతుభూతా మితి
భావః. అత్ర లిఖంతీతి వ రమానాపదేశేన తత్కారణభూతాయా
లజ్జాయా అవిరామ సూచ్యతే. అతాభూతపూర్వసంభోగచిహ్నసామౌ
తాకేణ విస్మయమానాం ప్రియసఖిం ప్రేక్ష్యోధునా మందాక్ష

వైయాత్యం నిజ మాత్మవల్లభశృతాం రాగాంశతాం జానతీ
సద్యోనమ్రముఖేందు రిందునదనా క్షోణీ లిఖంతీ స్థితా. 22

— బిబ్బోక. —

అథ బిబ్బోకః—

*మనాక్ ప్రియకథాలాపే బిబ్బోకోఽనాదరక్రియా.

యథా.—

లక్ష్మీ స్సద్దాని నిర్భరం విహారతాం క్షోణీభుజాలంబన
క్రీడాం నైవ జహాతు కిం చ సతతం వాణీ మఖే తిష్ఠతు,
జ్ఞాతం యద్రస రేశ్వరస్య బహుభి ర్విజ్ఞాతపూర్వైః ప్రియ
వ్యాహరైః కృత మేవ దూతీమదన శ్చాపాయ సన్నహ్యతు. 23

— లలితమ్. —

అథ లలితమ్.—

*సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

ఏదన్యానక్రీడారణితమణిమఃజీరశనం
సహేలం వ్యావల్లత్కరవలయనికావణమభగం,

మంథర త్వే నాజ్ఞతచర శేకాధరాపగ్రహదుఃఖతయా తాదాత్మికనుఖాతి
భూమిసూచనా త్కుట్టమిత మితి భావః. 22

బిబ్బోకం లక్షయతి—చునాగితి. ఉపలక్షణమేతత్. తేన గర్వా
భిమానాదినా దయితే ఽస్యనాదరకరణం బిబ్బోక ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—లక్ష్మీ రితి. అయి సఖ! త్వయ్యవిరతికోపాయాం
లక్ష్మ్యోదినాయకాసు నానావిధవిహారైః ప్రేయసీపదం లభమానాసు
తవ పున ర్నానకాశో లభ్యతే. ప్రేయో హి ప్రేయాణికథయతీ త్వేవం
ప్రియప్రేషితయా దూత్యా కథితే మానగ్రంథిగ్రథిహృదయతయా
మరణేఽపి కృతసంకల్పాయా అనాదృతప్రియకథాయా నాయకాయా
వచన మేతత్. అత ఏనామిదం బిబ్బోక ఇతి భావః. 23

లలితం లక్షయతి—సుకుమారేతి.

ఉదాహరణి—పదేతి. అనుగతం రహోఽనురహస మితి ప్రాది
సమాసః. అనుగతం రహోఽస్మిన్నితిబహువ్రీహి ర్వేతి పదమంశరీకారః.

స్తితజ్యోత్స్నా వీచీతరళవచనం మద్రన్మపతేః
పురంధ్రీణా మూసీ దసురహసి నేవావిలసితమ్.

౭౯

— కుతూహలమ్: —

అథ కుతూహలమ్.—

* కుతూహలం రమ్యదృష్టౌ చాపలం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

వీరుద్ర మధిరూఢసింధురం ద్రప్త మంధ్రీనగరీపురంధ్రీయః,
కుర్వతే రచితసంక్రమత్వరా మ్తంగనదృశిఖరాధిరోహణమ్. ౮౦

— చకితమ్: —

అథ చకితమ్.—

* చకితం భయసంభ్రమః.

యథా.—

అవిజ్ఞాతాయాతం స్వమకథిత మాశ్యాఽపి హసితం

హతా దుత్పత్త్యంత్యా శ్చకితచకితోదంచితదృశః,

‘అన్వపతప్తా ద్రహస’ ఇతి సమానాంతోఽచ్ఛక్తియః. అత్రాంధ్రీ
నాయకపురంధ్రీణా మేకాంతనేవాయా మణిమంజరీరాదిశింజితమంజు
ళన్యకరచరణచిన్యాసస్య డ్రేడానహేలపనాభ్యా మాలాచానాం మంద
హాసమధుత్పత్తికథనేన చ సౌకుమార్యప్రతిపాదనాల్లలిత మితి భావః.

కుతూహలం లక్షయతి—కుతూహల మితి.

ఉహహరతి—వీరేతి. అధిరూఢసింధుర మారూఢగజం. రచిత
సంక్రమత్వగాః కృతగతివేగాః, ఉన్నప్తలీలాగతయ ఇత్యర్థః. తుంగనదృ
శిఖరాధిరోహణం హర్ష్యాగ్రారోహణం కుతూహలా త్కుర్వతే. ౮౦
చకితం లక్షయతి—చకిత మితి.

ఉదాహరతి—అవిజ్ఞాతేషాం పశ్యాచ్ఛక్తిగే వాన్వపతప్తాం ద్యేన
అవిజ్ఞాతం ప్రియానవగత మాయాతం స్వస్యాగమనం యస్య తం
తథోక్తం, హసితం పరిహసితం, పరిహాసార్థకమితి. ఆశ్యా సఖ్యా
వ్యకథితం స్వమాత్మానం హతాన్యపుచ్చయా ఉత్పత్తిత్వాః, అసీనై
స్త్రివంత డ్రేడా మవలోక్యంత ఇతి భావః. అత ఏవ చకితచకితా
శ్చకితప్రకారాః, లజ్జోత్కంఠాభ్యా మనకృదావృత్తనిమిలనోన్మీలనా

విలాసాను ద్వేలానుదితమదనా స్వీక్య నుతనో
స్తథైవ ప్రత్యేతుం పున రవనిపాలః స్పృహయతి.

౮౧

—* వి హృ త మ్. *

అథ విహృతమ్.—

*విహృతం ప్రాప్తకాలస్య వాక్య స్యాకథనం హి యా.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజాంతరస్థాం, కల్పారమాలా మమునా స్పృశేతి,
స్తనద్వయే పత్రలిపిం లిఖంతీం, సఖీం వధూః పశ్యతి సాభిమానమ్.

—* హ సి త మ్. *

అథ హసితమ్.—

*ఆకస్మికం తు హసితం యావనాదివికారజమ్.

యథా.—

ఇత్యర్థః. తథా ఉదంచితా ఉద్భవప్రసారితాపాంగ శ్చ దృశో యస్యా
స్తథోక్తాయాః. తల్లక్షణం భావప్రకాశే—‘మీలనోస్మీలనావృత్తి ర్యత్ర
త చ్చకితం విమః, అపాంగయో రూర్ధ్వభాగావలోకన ముదంచిత’మితి.
విలాసా ‘తాత్కాలికో వికారస్సృద్విలాసో దయితేక్షణే’ ఇత్యు
క్తలక్షణా, ఏక్ష్య, తథైవ ఆలింగనాదినత్కార మననుభూయై వేత్సర్థః.
పునః ప్రత్యేతుం, గత్వా పునరాగంతు మిత్సర్థః. సర్వోపి మదన
మహోత్సవ శ్చ కితనుఖస్య షోడశీ మపి కళాం నార్హతీతి భావః. ౮౧

విహృతం లక్షయతి—విహృత మితి. ప్రాప్తకాల స్యావసరోచిత
స్యేత్సర్థః.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. భుజాంతరస్థితాం పక్షస్థితాం, అము
నాస్తనద్వయేన, స్పృశ, ఆలింగే త్యర్థః. ఇ తీత మాశిష ముక్త్యేతి
శేషః. సాభిమానం సఖీవచన స్యేష్టత్వా త్స కృత్రిమకోప మిత్సర్థః.
పశ్యతి న పునః కి మసీష్యతే. లజ్జయేతి భావః. ౮౨

హసితం లక్షయతి—ఆకస్మిక మితి. యావనాదివికారజం న తు
హాస్యవత్ వేషభాషాదివికారజ మిత్సర్థః. ఆత ఏవాకస్మిక మహేతుకం,
వ్యాఖ్యాత మేతత్.

† జహ జహ హాన ఇ మిలచ్ఛీ జోవ్వణలచ్ఛీపి సిఖ్ఖిల మహుర,
తహ తహ కునుమేనునరా విలనతి పిలస్స ఆసా ల. ౮౩

→ ద్వాదశమస్తభావస్థానిరూపణమ్. ←

అథ శృంగార స్యాంకురితత్వపల్లవితత్వకునుమితత్వఫలితత్వ
హేతవో ద్వాదశావస్థా నిరూప్యంతే—

* చక్షుఃప్రీతిర్ననస్సంగ స్సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా,
జాగరః కార్య మరతి ర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః. ౮౪

ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ మరణం చరమం విదుః,
అవస్థా ద్వాదశ మతః కామశాస్త్రానుసారతః. ౮౫

కేచి త్తుదశావస్థా ఇతి కథయంతి.

అసాం స్వరూప ముదాహరణంచ.

→ చక్షుఃప్రీతిః. ←

* ఆదరా ద్దర్శనం చక్షుఃప్రీతి రి త్యభిధీయతే.

† యథా యథా హాసతి మృగాక్షీ యావనలక్ష్మ్య శిశితా మధురం,
తథా తథా మనుమేష శరా వికసంతి ప్రియ స్యాకా చ. ౮౩

ఉదాహరణి—జహేతి. అత్ర యావనజన్యేన మదనోద్దీపకేన
మృగాక్షీహాసితేన ప్రియమనోరథః పృథులీభవతీతి భావః. ౮౩

ఇత్థం రససామగ్రిం నిరూప్య శృంగారాన్నదక్రమనిమిత్తభూతా
ద్వాదశావస్థా నిరూపయతి—అథేత్యాదిना. శృంగారస్యేతి. సామర్థ్యా
దయోగాభ్యవిప్రలంభశృంగారస్యేత్యర్థః. కామశాస్త్రానుసారత ఇత్యనేన
అలంకారశాస్త్రే సంఖ్యాసంజ్ఞాదా విశేషోఽస్తీతి సూచ్యతే. అత ఏవో
క్తం భావప్రకాశే—‘దశభా మస్తభావస్థా భవే ద్ద్వాదశభాఽపివా’
ఇచ్ఛోత్కంఠాభిలాషా శ్చ చింతా స్మృతిగుణస్తుతీ. ఉద్యోగోఽథప్రలాప
స్యాదున్మాదో వ్యాధి రేవచ, ‘జాడ్యం మరణ మి త్యా ద్యే ద్వై కై శ్చి
ద్వర్జితే బుధై’ రితి. అన్యేతు—‘దృజ్ఞనస్సంగసంకల్పా జాగరఃకృతాఽ
రతిః, హేత్యాగోన్మాదమూర్ఛంతా ఇ త్యనంగదశా దశే’ త్యావయః.

త దేత దాహ—కేచి దితి.

అసాంక్రమేణ లక్షణోదాహరణే దర్శయతి—ఆదరాదిత్యాదిना.
తత్ర ప్రత్యక్షచిత్రస్వప్నాదా సాదరం ప్రియదర్శనం చక్షుఃప్రీతి రిత్యర్థః.

యథా.—

† సహ! ఏసో రుద్దణిట ఇతిగాణ అకక్కిటన్దుట జాట,
మలణో వ ము త్తిమతో చదో విల ముక్కళిఁళణో పుణ్ణో. ౮౬

— మ న స్సం గః. —

అథ మనస్సంగః.—

* మనస్సంగః ప్రియతమే నిత్యం చిత్తస్య విశ్రమః.

యథా.—

† సఖి మహా మణో విశగ్గణ రుద్దణి రేద్దమ్మి కేన కువిట?,
తే నాహ వి విముక్తా సహిట తుమ్మేను కా వత్తా?. ౮౭

— సం కల్పః. —

అథ సంకల్పః.—

* సంకల్పో నాథవిషయో మనోరథ ఉదాహృతః.

యథా.—

† సఖి! ఏష రుద్దన్దుపో నయనయో రతర్కితోత్సవో జాతిః, మదన ఇవ మూర్తిమాక చంద్ర ఇవ ముక్తలాంఛనః పూర్ణః.	౮౬
† సదా మమ మనో విలగతి రుద్దనరేంద్రే కస్తా తుక్కుపితాః?, తే నాహ మపి విముక్తా సఖ్యో యుష్మాను కా వార్తా?.	౮౭

ఉదాహరణి—సహితి. అత్ర రాజ్ఞో నేత్రోత్సవత్వాదిప్రతిపాద
నేన తద్దర్శనేత్యాదరః ప్రతీయతే. ౮౬

మనస్సంగం లక్షయతి—మన ఇతి. సర్వదా ప్రియవిశ్రాంత
చిత్తత్వం మనస్సంగ ఇత్వార్థః.

ఉదాహరణి—సహితి. సఖి సదా, 'ఇత్సదాదిష్వి' తి సూత్రే
ణాత్ర అకారస్య ఇకారాదేశః. కస్తా తుక్కుపితాః? యాయ మితి శేషః.
తే నాహ మపి విముక్తా, సన్నిహితావీతి భావః. సఖ్యో యుష్మాను కా
వార్తా?, వ్యవహితాస్వీతి భావః. తస్మా న్న మే యుష్మదుపాలంభభావ
సత్వ మితి భావః. ౮౭

సంకల్పం లక్షయతి—సంకల్ప ఇతి.

†దరహసిలగబ్ధిణా ఇ సిజేహసిణిద్ధా ఇ రాలభరితా ఇ,

రుద్రణివవిళో ఇ అ ఇ కా హే ణ మమ్మి నివదతి.

౧౮

† ప్ర లా పః †

అథ ప్రలాపః—

*ప్రలాపః ప్రియసంశ్లిష్టగుణాలాప ఉదాహృతః.

యథా—

†తమా నిడణో తమా మహురో తమా సుహాట తమా అ సో మ్మనబ్బాట,

ఎకో రుద్రణివో విచ ఇది గోట్టి పోథమహిళాణ.

౧౯

† దరహసితగబ్ధితాని స్నేహస్నిద్ధాని రాగభరితాని,

రుద్రస్యవవిలోకితాని కదా న మయి నివతంతి?.

౨౦

† తథా నివుణ స్తథా మధుర స్తథా సుభగ స్తథా చ సౌమ్యస్వభావః,

ఏకో రుద్రస్యవ ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రాథమహిళానామ్.

౨౧

ఉదాహరణః—న రేతి. దరహాసితం మందస్మితం తద్గర్భితాని, సంభోగాశ్చక్కునూచకా చిత్త్యర్థః. ‘టాట్టై వ్వాసగలై స్తు సంభోగా త్సుక్యభావనే’ తి ఎచనాత్ స్నేహస్నిద్ధాని రాగభరితాని, స్నేహో నామాఽర్థాంతఃకరణస్యంతమ కం.—‘మనసో య ద్దోషభావో విష యేషు మమత్వతః, భయశంకావసానాత్తా స ఏవ స్నేహ ఉచ్యతే’ ఇతి. తత్ప్రకర్షో. రాగః; తదు క్తం—‘దుఃఖమ పృథికంచిత్రే సుఖ త్వేనైవ రజ్యతే, యేన స్నేహప్రకర్షేణ స రాగ ఇతి కథ్యతే’ ఇతి. రుద్రస్యవవిలోకితాని కదా మయి నివతంతి?.

౨౨

ప్రలాపం లక్షయతి—ప్రలాపఇతి. ప్రియగుణస్తుతిః పోలాపఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—తపేతి. తథా నివుణో విదగ్ధః, కృత్యవస్తుషు చతుర ఇత్యర్థః. తథా మధురః ప్రియదర్శనః ప్రియంవదో వా, తథా సుభగో గంభీరగుణో నాయకవిశేషః. తల్లక్షణం వక్ష్యామః. తథా సౌమ్యస్వభావస్సుశీలః, ఏకో రుద్రస్యవ ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రాథమహిళా నాం. సర్వత్ర తథాశబ్దః పూర్వానుభవవరః. అత్ర నివుణత్వాదిగుణయో గా త్ప్రతాపరుద్ర ఏ వాస్తాక మభిగమ్య ఇతి ప్రాధాన్యనా ప్రసంగం

— జాగరః —

అథ జాగరః.—

* జాగర స్తు వినిద్రత్వమ్.

యథా.—

† గమితి కమా కమా వి దిణ చిదాదవదూసహా నిసా దీహా,

మ అణో వి పుఖలసరో నిద్రా వి నివో వి నివేషి. ౯౦

— కార్మ్యమ్ —

అథ కార్మ్యమ్.—

* కార్మ్య మంగస్య తానవమ్.

యథా.—

చంద్రాన్యే! కథ మంగుళీయక మిదం కేయూరితం తే? సఖ!

† గమితం కథం కథ మపి దినం చంద్రాతపదుస్సహా నిశా దీప్తా,

మదనోఽపి పుంఖితశశో నిద్రాఽపి పృషోఽపి నోపైతి. ౯౦

కుర్వస్తీతి భావః. అతి ఏవో క్తం భావప్రకాశే—‘మహోదయో మహా భాగ్యః కృశిజ్ఞో హుపవాక్ యువా, మానీ సుశీల స్సుభగో విదగ్ధో వంశసంభవః. అహర్నిద్రో మధురవా గభిగమ్యా భవేత్ స్త్రీయా’ ఇతి. రుద్దణివో విల రుద్రవృష ఏవ, ‘విల వేల అవధారణే’ ఇత్యవధారణార్థే విల వేల ఇత్యేతో శబ్దా నిపాతితో. ౯౯

జాగరం లక్షయతి—జాగర ఇతి.

ఉదాహరణీ— గమితి మితి. గమితం కథం కథమపి దినం, ప్రియాగమనప్రతీక్షణాదిభి రితి భావః. చంద్రాతపదుస్సహా నిశా అత ఏవ దీప్తా. నిద్రాఽపి నోపైతి. స్వప్ననమంగమస్యాపి పరిపంథీ జాగర హతతో జాగ ర్తీతి భావః. ౯౦

కార్మ్య మాహ—కార్మ్య మితి.

ఉదాహరణి—చంద్రాన్య ఇతి. అంగుళీయక మితి. ‘జిహ్వ మాలాంగుళే శ్చ’ ఇతి ఛప్రత్యయే స్వార్థికః కన్ప్రత్యయః. కేయూరిత మంగదీకృతమిత్యర్థః. నాయి కాహ—సఖితి. ప్రిష్టాం ప్రిమాదీనాం, ప్రియవిషయరత్యవస్థావి శేషాణామిత్యర్థః. తదు క్తం.—‘ప్రిమా మానః

ప్రేష్టాం ప్రేయసి! వైభవై స్సఖలు కోభూమే స్సవత్సీ యతః,
జ్ఞాతం మానిని! కాకతీయవృషతో సక్తాసి సత్యం శుభే!
శ్యామాంగీం సఖలు స్థిరాం రమయతే త్వాంతాంచ శైలస్తనీం.

— ఆ ర తిః. —

అథారతిః—

* అన్యత్రాప్రీతి రరతిః.

యథా—

† దూనే ఇ చదసిత్తి ణిద ఇ మళఆణిశస్స మాహప్ప,

ఉంసవపరముహీ సా సుహల తుమ కిణు మతేసి ?.

౯౨

† దూషయతి చంద్రస్పృష్టిం నిందతి మలయానిలస్య మాహత్వ్యం,

ఉత్సవపరాజ్ఞుభీ సా సుభగత్వం కిం ను మంత్రయసే ?.

౯౩

ప్రణయ స్నేహో రాగోఽనురాగ శృ, అంకురపల్లవ కలికాకోరక
ఫలభోగభా గయం క్రమశః' ఇతి. 'సప్తమీ శౌండై' రితి స దాద్యర్థ
లాభః. సఖి ప్రేమవిషయం పృచ్ఛతి—సఖలు క ఇతి. నాయికోత్తర
మాహ—భూమేరితి. యత ఇతి. సార్వవిభక్తిక స్తనీః. యే నాహం
భూమే స్సవత్సీ భవేయం స ఇత్యర్థః. సఖి నాయికాభిప్రాయ ముద్ఘాట
యతి—జ్ఞాత మితి. నాయికాఽంగీకరోతి—ఆశీతి. భూకల్పాయా స్త
వాపి సర్వథా తద్వ దే వోపభోగో భవిష్యతి కి మతేన కార్యే నేతి
సఖినాయికా ముపలాలయతి—శుభ ఇతి. శ్యామాంగీం యశావన
యుక్తాంగీ మన్యత్యి శృశాంగీం, శైలస్తనీం శైలసదృశ స్తనీం అన్యత్ర
స్తనాయమానశైలా మిత్యర్థః.

౯౪

అరతిం లక్షయతి—అన్యత్రేతి. ప్రియవ్యతిరిక్తవిషయవై రాగ్య
మరతి రిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—దూనే ఈతి. సుభగత్వ మితి. సుభగో నామ
నాయకవిశేషః; తదుక్తం—'సవత్సీ సఖదంతాదిచిహ్నం యత్ర న దృ
శ్యతే, విస్తార్యమాణమా నేర్ష్య సుభగ సోఽభిధీయతే' ఇతి. అతవ వాత్ర
విషయాంతరా ద్వైరాగ్యలింగాభావేన ప్రేమాస్పదత్వం ద్రవ్యవ్యమ్.

❧ లజ్జా త్యాగః. ❧

అథ లజ్జా త్యాగః. —

* వీణా త్యాగోఽథ నిర్లజ్జా.

యథా. —

† లంఘితమహిళాసమయ తథా భణిత మలగదున్వీణేదావ,

జహ సోఢోణ గురులణో ఓసరణ విశజ్జపి దూర. ౯౩

❧ జ్వరః. ❧

అథ జ్వరః. —

* తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.

యథా —

‡ మోహసినిరోపచరా వహుల విరహజ్వరేణ గురువణ,

దాణి రుద్దణరేసర! కాఖ్య తుహ దసగామలలి. ౯౪

* ఉన్నాదమరణయోః పాగే వోదాహరణం దర్శితమ్.

† లంఘితమహిళాసమయం తథా భణితం మదనదున్వీణితయా,

యథా శ్రుత్వా గురుజనోఽప సరతి విలజ్జతో మారం. ౯౩

‡ మోఘశిరోపచరా వహూ ర్విరహజ్వరేణ గురుజా,

ఇదానీం యద్రసరేశ్వర! కాంక్షతి తవ దర్శనాన్మృతకం. ౯౪

లజ్జా త్యాగ ముదాహరతి—లంఘితమహిళాసమయం సురతవృత్తిరిక్తకాలే లజ్జా స్త్రీసమయః; కిం విలంబ్య తే? చుంబనాదిక మిహేదానీ మేవ కర్తవ్య మిత్యాదికం తథాశబ్దార్థః. ౯౩

జ్వరం లక్షయతి—తాపేతి.

ఉదాహరతి—మోహేతి. ౯౪

అవస్థాద్వయం వ్యభిచారిప్రస్తావ ఏవోదాహృత మిత్యాహ—ఉన్నాదేతి. స్థాయిభావసహకారిత్యే నోపాధినా సంచారిత్వం. రసాన్వాదనిమిత్తత్యే నోపాధినా అవస్థాత్వం చేతి వివేకః.

—* మూర్ఖా. —

అథ మూర్ఖా.—

*మూర్ఖా త్వభ్యంతరీ వృత్తి ర్భాష్యేంద్రియనిమిలనాత్ .
యథా.—

† చిత్తీని ఇరేద దష్ట హి అత్తిత మిలచ్ఛీవ,

కరణా ఇ బాహిరా ఇ వినతి అబ్ధతర వి నుణ్ణావ.

౯౫

—* శృక్ధారసస్వరూపయాపణమ్. —

అథ శృంగారః.—న ద్వివిధః, సంభోగో విప్రలంభ శ్చేతి. 'సంయుక్తయో స్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయో' రితి శృంగారతీలకే. సంభోగస్య పరస్పరావలోకనసంభాషణాలింగనచుంబనాద్యనేకవ్యాపారమయత్వే నానంత్యా దేకవిధత్వేన గణనా కృతా.

యథా.—

రహః ప్రత్యాసన్నే హృదయదయితే సుద్రస్పవతే

† చింతయంత్యా సరేంద్రం ద్రష్టుం హృదయస్థితం మృగాక్ష్యః,

కరణాని బాహ్యాని విశంతి అబ్ధంతర మపి శూన్యాయాః.

౯౫

మూర్ఖాం లక్షయతి—మూర్ఖేతి. బాష్యేంద్రియాణాం చక్షురాదీనాం నిమిలనం స్వస్వవిషయగ్రహణాభావః. అత ఏవాభ్యంతరే అవృత్తిః, శూన్యాంతఃకరణత్వ మిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—చింతంతీ ఇతి. శూన్యాయాః చింతయా, శూన్యాంతఃకరణాయా ఇత్యర్థః. అత్ర మూర్ఖా మోహాఖ్యసంచారి సమానయోగక్షేమత్వే నోన్మాదాదివదుదాహరణాతి దేశాద్ధత్వేఽపి పృథగుదాహరణం చతుర్థా రవిశేషద్యోతనాయేతి ద్రష్టవ్యమ్. ౯౫

అథ రసవిశేషా నుదితో ద్వైశక్రమానుసారేణ విభావపూర్వకం లక్షణోదాహరణాభ్యాం దర్శయతి—అథేత్యాదినా. తత్ర సంభోగస్యా వాంతరవిభాగాభావే హేతు మాహ—సంభోగస్యేతి.

— ఉదాహరతి—రహఇతి. రహః ప్రత్యాసన్నే విజన ముపగతే, హృదయదయితే ప్రాణవల్లభే, మానః కోపవిశేషః; 'స్త్రీ'ణా మిర్వాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే' ఇతి లక్షణాత్. తస్మాజ్ఞా,

నివృత్తా మానాజ్ఞా విరళ మపి లజ్జావిలసితం,

కి మన్య తే గోవ్యం? బహి రబహి రానందమన్యః

స్త్రరావేశః కోఽపి ప్రియసఖ! నృపే జ్ఞేకయతి మామ్. ౯౬

* విప్రలంభః పున రభిలాషేర్హ్యవిహస్రవాసహేతుక త్వేన చతు ర్విధః.

* అభిలాషో నామ సంభోగా త్ప్రే గనురాగః.

యథా.—

అన్యోన్యభాషణ మనంగవిలాసగోష్ఠీ

తత్సరవశత్వ మిత్యర్థః. లజ్జావిలసిత మపి విరళం నివృత్త మిత్యర్థః. సురత సమయే స్త్రీణాం ప్రాగల్భ్యభూషణత్వా దితి భాషః. అత్ర విప్రలంభ విహారవిరోధినో ర్లజ్జామానయో ర్నివృత్తికథనా దుత్కర్యానో విమ ర్ద సంవృత్త ఇతి సూచ్యతే.

తత్ఫల మాహ—కి మితి. అవ క్తవ్యం తే నా స్తీత్యర్థః. బహిరబ హిరానందమన్యః విగళితవేద్యాంతర త్వే నాపరిచ్ఛిన్నానందసమయ ఇత్యర్థః. అతపవాలాకిరోఽయం స్త్రరావేశో దుర్నిశ్చయస్వరూప ఇత్యా హ—కోపీతి. కిం బహునా? తదానీ మావయో స్సామరస్యం సమ జనీ త్యాహ—నృపేజ్ఞేతి. ఏకాం కరోతి ఏకయశః. ఏకశబ్దా 'త్తత్కరో' తీతి ణ్యంతా 'ద్వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవ ద్వేతి వర్తమాన పౌత్యయః. అత్ర హృదయదయితవదోదితే నాలంబనవిభాషేన రహ శ్శబ్దసూచితే రుద్రీవనవిభావై ర్దాసనివృత్తివ్యంగై వ్త్వర్తరాదివ్యభిచారి భి రనుర క్తసిద్ధై స్త్రుంభాదిభి రనుభావై శ్చ సరిపోషం ప్రాప్తో రత్యా ఖ్య స్థాయిభావ శ్శృంగారతా మంగీచకారేతి వేదితవ్యమ్. ౯౬

విప్రలంభం విభజతే. విప్రలంభ ఇతి.

త త్రాద్యం లక్షయతి—అభిలాషఇతి. అయోగపూర్వానురా గాద్యపరపర్యాయో విప్రలంభవిశేషోఽభిలాష ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—అన్యోన్యేతి. అన్యోన్యభాషణ మిష్టాలాపరూ పం, తతోఽనంగవిలాసగోష్ఠీ, నర్తకభాషనంగ ఇత్యర్థః. సార్థం శయ్యా, సహ శయనం చేత్యర్థః. 'సంజ్ఞాయాం సమజ' నీత్యాదినా

శయ్యాచ సార్థ మపదాని మనోరథానాం,
 ప్రేమానుబద్ధ ముదయద్భవముఖానురాగం
 లభ్యేత రుద్రస్మపతే రవలోకితం వా.

౯౭

* ఈర్ష్యా నామ నాయక స్వాన్యాస క్తభావా చ్చిత్తవిక్రియా.
 తయో విప్రలంభో యథా.—

లక్ష్మీ రస్య విలోచనాబ్జవసతి స్నేర్ష్యా త్వదాలోకనే

కృపా ప్రత్యయః. అత్ర యద్యపి కేరతే ౭ తేత్వధికరణపుష్పత్వైశ్చ
 శయ్యాశబ్దః ఖట్వాపరో న శయనవహః; తథాపిభృత్యాదిశబ్దవదత్యాపి
 భావానుబృత్యా భావార్థత్వ మభిమేనే కవి రి త్యను సంధేయం. మనో
 రథానా మపదా న్యస్తానాని, అవిషయా ఇత్యర్థః. మనోరథవిషయ
 మాహ—ప్రేమేతి. 'న ప్రేమా య స్మిథో యానో ర్నిరూఢం
 భావబంధన' మిత్యుక్తలక్షణేన ప్రేమ్నా ౭నువిధ్యం యుక్తం, తథా
 ఉదయ స్సద్విప్రమానో బహుఖానురాగో యత్ర త త్తథోక్తం.
 'రాగో ౭నుబృతో విచ్ఛిన్న మనురాగ ఉదాహృత' ఇతి. రతే రే వావస్థా
 విశేషాః ప్రేమాదయ ఇత్యుక్తం రసార్థవే—'అంకురపల్లవకలికా
 ప్రసూనఫలభోగభా గయం క్రమశః, ప్రేమా మాన స్నేహః ప్రిణ
 యో రాగో ౭నురాగ' శ్చే త్యుక్తే. ఏతాదృశ మవలోకితం వా
 లభ్యేత. ప్రార్థనాయాం లిజ్.

౯౮

ఈర్ష్యా విప్రలంభం లక్షయతి—నాయకస్యేతి. స్వప్రియ స్వా
 న్యాస క్తభావా న్నాయకాంతరాస క్తత్వా ద్దర్శనశ్రవణానుమానై
 రుపలభ్యా దితి శేషః. అస్య థేర్ష్యానుదయా దితి భావః. చి త్తవిక్రియా
 ఈర్ష్యా, మానరూపేత్యర్థః. అత ఏవోక్తం దశరూపకే—'స్త్రీణా మి
 ర్ష్యాకృతః కోపో మానో ౭న్యాసంగిని ప్రియే, శ్రు తే వా ౭నుమితే దృష్టే
 ఈర్ష్యాకోప స్స ఉచ్యతే' ఇతి. అత ఏవాయ మిర్యావిప్రలంభః స్త్రీణా
 మేవ న పురుషాణా మితి ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం హేమచంద్రేణ—
 'ఈర్ష్యామానః స్త్రీణా మేవే తి.

ఉదాహరణి—లక్ష్మీరితి. అత్ర నేత్రాగ్రననబాహ్యవాసిన్య శ్చీ
 వాణీధరణ్యో యథాక్రమం త్వదాలోకనసంభాషణలీలాకర్షణాని ప్రతి

వత్త్రస్థా చ సరస్వతీ న సహతే సాకం త్వయా భావణం,
 లీలాకర్షణవిఘ్నకృత్స్య మహీ బాహుస్థితా కాకతి
 ఊణీంద్రే న హి కైతవాని సుభగే మానేన కిం తామ్యసిః

* విరహో నామ లబ్ధసంయోగయోః (నాయికా) నాయకయోః
 కేన చి త్కారణేన వునః సమూగమకాలాతిక్షేపః.
 యథా. —

అంగేషు జీర్ణేషు విభూషణానాం
 వ్యత్యాసమార్గోఽపి ముహూర్తశోభీ,
 సఖ్య! స్త దాస్తాం పరికర్తరీతి
 రాసీయతాం రుద్రస్వప్నః కిమస్యత్ ?.

బద్నంతి. కాకతినాథోఽయం మూసః కార్య ఇత్యర్థః. కైతవాభావోఽత్ర నాయకవికేషవాచినా సుభ
 గశబ్దేన సూచ్యతే. తల్లక్షణ ముక్తం భావప్రకాశే—‘సపత్నీసఖిదం
 తాది చిహ్నం. యస్య న దృశ్యతే, విస్మయమాణమానేర్దృశ్య సుభగ
 స్సోఽభిధీయతే’ ఇతి. అత ఏవ భారవిణా వ్యుక్తం—‘కః ప్రియే! సుభగ
 మానిని మానః?’ ఇతి.

విరహవిప్రలంభం లక్షయతి—విరహఇతి. నాయకయోః స్త్రీపుం
 సయోః. కేన చి త్కారణేనాతి. అవిద్యమాన ఏ వాన్యానంగ ఇతి
 భావః. నాయకయో ర్నిర్నిమిత్తో విప్రయోగః ప్రణయమానాపర
 పర్యాయో విరహవిప్రలంభ ఇత్యర్థః. తదుక్తం రసమంజర్యాం—‘పర
 స్పర మాజ్ఞోల్లంఘనం ప్రణయమాన’ ఇతి. అయం పున ర్దవయో.
 రపి భవతి.

తత్త్రీవీరహ ముదాహరతి—అంగేష్వితి. వ్యత్యాసమార్గః
 అంగులీయకాదీనాం కటకాదిహానేషు భారణా దితి భావః. ముహూ
 ర్తశోభీ, అనంతర మతికార్యసంభవేన తత్త్రీపి తేషా మనవస్థానా
 దితి భావః. పరికర్తరీతిః ప్రసాదనప్రకారః. కిమస్య దితి. కార్యాం
 తరస్య పృథా విలంబనహేతుత్వా దితి భావః. ఏవం పుంవిరహే
 ఽపుదాహర్యం.

* యూనో ద్వైశాంతరవృత్తిత్వం ప్రవాసః.

తేన విప్రలంభో యథా.—

సేవోఽస్తు రుద్రస్థపతి ర్నిఖిలై ర్మృపాలై
రభ్యుత్సవేషు సులభా న హి వల్లభా నః,
ఇత్థం కలింగనుదృశాం విరహార్తితాపా
దంగాని యాంతి తనుతాం దివసా యుగంతి.

౧౦౦

రసాభాసో యథా.—

ప్రాసాదగర్భవలభీషు కపోతపాశ్వాం
పారావతీం రమణచుంబితచంచుకోటిం,
ఆవిర్భవత్సరతకూజితరక్తకఠి
మాలాక్య కాకతివిభు స్త్రిత మాతనోతి.

౧౦౧

భావోదయో యథా.—

ప్రవాసవిప్రలంభం లక్షయతి—యూనో రితి.

ఉదాహరణి—సేవ్య ఇతి. నిఖిలేతరభూపాలవ ద్వీరరుద్రం స్వ
ప్రియా ఆపి సేవంతాం నామ. ఆకింశనై ర వ్యాదరణీయే మాత్సవ
దివసే వ్యపి తేనో దుర్లభా ఆభూవ స్మితి దూయామహ ఇత్యర్థః. ఇత్థ
మనులపఠతీనా మితి తేవః. దివసా యుగంతి, యుగకల్పా భవంతీ
త్యర్థః. యుగప్రాతిపదికా దాచారక్ష్వింతా ద్వర్తమానే లట్.
రాత్రయ స్తు దురతివాహా ఏ వేతి భావః.

౧౦౦

త్రిథా రసాభాస ఇత్యుక్తం. తత్ర తిర్యగ్గతముదాహరణి—ప్రా
సాదేతి. వలభీషు గోపనసీషు, కపోతపాశ్వాం విటంకే చ, రమణచుం
బితచంచుకోటిం ఆత ఏ వావిర్భవత్సరతకూజితా మయతోద్వన్వణి
తాం, రక్తకఠిం మధురస్వనాం. ఆక్రితీరశ్చోః పారావతయోః కలాకా
శలాభావేన తదీయశృంగారస్య విభావాదిపరిపూర్త్యభావా దాభాస
త్వం ద్రష్టవ్యం. రస ఏవాయం న భాస ఇతి కేరీత్. తదుక్తం విద్యా
ధరేణ—‘విభావాదిసంభవో హి రసం ప్రతి ప్రయోజకో న విభావాది
జ్ఞానం. తతశ్చ తిరశ్చా మ్యస్తేవ రసః’ ఇతి. ఇదాఽఽ ర స ము
దాహరణ మన్యతోఽవగంతవ్యమ్.

౧౦౧

ముగ్ధే! క ప్తవ వర్తతే హృది?, మనోజన్యవ నాన్య శృపే
స! ఖైతన్య కి మత్ర కార్య?, మఘరం కిం? జన్మసద్దాదరాత్,
కోఽన్య?, స్తత్ప్రతిబింబ ఏవ, నివుణే? జానాసి కామాధికః
(ప్రేయా స్రుదన్యవ స్త వేతి కథితా, సప్రమాననాఽభూద్వధూః.

అత్ర లజ్జా యా ఉదయః.

భావశ మో యథా.—

లక్ష్మీ స్వం పురుషోత్తమ స్వప సతిః శ్రీవీరరుద్రో నృపః
సృష్ట్యా మంబుజవిప్లరస్య సదృశో ర్మ్యగ శ్చిరా త్వంభృతః,
తస్మా త్కృత్రిమ మ స్యసాంప్రత మిదం వాం వై మనస్యం మనా
గి త్యాశిం ప్రణతాం విలోక్య కింకరస్వక్రాంబుజా మానిసి. ౧౦౩

అత్ర కోపస్య ప్రశమః.

భావోదయ ముదాహరతి—ముగ్ధఇతి. ముగ్ధే ముండరీతి సంబో
ధ్య సఖి పృచ్ఛతి. అథ నాయికోక్తిరమాహ—మనోజన్యేతి. శవభవితే
షేణ సఖి మత్ర ప్రత్యాయయతి—శపథితి. ‘శపథపాలంభనే’ ఇత్యా
త్మనేపదం. ‘వాచా శరీరస్పర్శన ముపాలంభ’ ఇతి వృత్తికార. ‘శ్లాఘ
వల్నుజ్’ స్థేత్యాదినా సఖ్యా ఇతి సంప్రదానత్యా చ్చతుర్థీ. ఘన స్సఖ్యా
హ—తస్యేతి. అత్ర మనసి, తస్య మనోభవః. నాయికా ప్రతివక్తి.—అపర
మితి. జన్మభూమిన్నేహో దస్య త్కి మపి నాస్తీత్యర్థః. కామ స్తావ
దాస్తాం ద్వితీయః క ఇతి సఖి పృచ్ఛతి—కోన్య ఇతి. తత్ప్రతిబింబా
దన్యః కోపి నాస్తీ త్యత్తర మాహ—త దితి. ఘన స్స ఖ్యాహ—
నివుణఇతి. జానాసి, ప్రతారణప్రకార మితి శేషః. సప్రమాననా లజ్జ
యేకీభావః.

౧౦౨

భావశాంతి ముదాహరతి—లక్ష్మీ రితి. అంబుజవిప్లరస్య కమ
లాసనస్య, సదృశో స్సమానయోః, తస్మాత్ వాం యువయోః, వైమ
నస్యం మనా గల్పం, కృత్రిమం, బాహ్యమవీత్యర్థః. అసాంప్రత మయు
క్తం. యతో ‘న ఘన కేతి గతం చతురం పయ’ ఇతి భావః. ఇత్యుక్తే
తిశేషః. ప్రణతా మ శిం సఖిం విలోక్య కింకరస్వక్రాంబుజా, భృకుటి
వైషణ్యాదికోపానుభావావగమా దిత్యర్థః. కోప శ్శాంత ఇతిభావః. ౧౦౩

భావనంధి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య దిగంతజైత్ర
యాత్రాప్రభూతైః పటహప్రణాదైః,

ప్రియానులాపై శృతథా భటానాం

. రోమాంచవర్త్యవృత మంగ మాసీత్.

౧౦౪

అత్ర వీరశృంగారకృతయోర్హర్షయో స్సంధిః.

భావశబలతా యథా.—

నిందం త్వద్య కులస్త్రియః ప్రియతమోలభ్య స్సుఖం కేన వా
భాగ్యే? నానుమతం న కిం గురుజనైః? కా వా సఖి ప్రేవ్యతే?

భావనంధి ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ప్రియాణాం ప్రేయసీనా
మనులాపై రనురాగతరంగితైః స్తత్కలాచితవచనామ్రేడితై శృ.
అత్ర పరస్పరవిరుద్ధవీరశృంగారాశ్రితయోర్హర్షయో స్పర్ధయా సం
బంధకథనా ద్భావనంధి రేవ చరణాస్పద మిత్యర్థః త దేత దాహ.—
అత్రేతి.

౧౦౪

భావశబలతా ముదాహరతి. నిందం త్వతి. ప్రాప్తకాలే లోటా.
అద్య, ఆత్మోపసరణావసర ఇత్యర్థః. అనేన కార్యకరణమూలా లజ్జా వ్య
జ్యతే. ప్రియతమఇతి. అత్ర ప్రియసౌలభ్యే కిం వా భాగ్యం నిమిత్త మి
త్యూహకథనా ద్విమర్శమూలో వితర్కః. అనుమతమితి. అత్ర కిమర్థం
వా గురుజనానుమతి ర్నాభూ దితి కార్యణోక్త్యా దైన్యం ధ్వన్యతే. ప్రి
యానయనార్థం కా. వా సఖి ప్రేవ్యత ఇతి సహాయాన్వేషణే నానుభా
వేన ప్రారబ్ధకార్యానిర్వహణమూలో విషాదో వ్యజ్యతే. కిమితి. ప్రసిద్ధ
మితి. స్వదుర్విసితత్వవైభవ మితి శేషః. అత స్తన్మూలానర్థోత్ప్రేయ
లక్షణా శంకేయ మితి భావః. అచిరాదితి. స్వః స్వకీయః శృంగోఽభిప్రా
యో యస్మి న్కర్మణి త క్షిప్రచందం, స్వేచ్ఛయేత్యర్థః. అంకిం, ప్రియస్యేతి
శేషః. అత్ర కాలాక్షమత్పలక్షణ మాత్మక్యం ప్రతియతే. స్థిరతేతి. అత్ర
హృదయస్థైర్యాకాంక్షయా నైస్సృహ్యలక్షణా ధృతి రవభార్యతే. యా
తవ్యోఽగ్నిసరణీయ ఏవ ప్రియ ఇత్యనేన తత్పనిధారణాత్మికా మితి రితి.

కిం లోకస్య భవే త్వసిద్ధి? మచిరా త్వచ్ఛృంధ మంకం కదా
రోక్ష్యామి? స్థిరతా కదా వ్యాది భవే? దాస్తవ్య ఏవ ప్రియః.
అత్రోత్సుక్యాదీనాం శబలతా.

అథ రససంకర స్యాదాహరణమ్.

తత్ర శృంగార కరుణయో స్ఫుంకరో యథా.—

అసన్నేఽపి మహోత్సవే కథ మిత స్త్యక్త్యా ప్రవాసం ప్రజే?
ర్ధిగ్ధి క్కాహన!మావయో ర్సిఘటనం కోవా విధిః కాంతతి?,
ఇత్థం స్వస్మనివారితప్రియతమప్రస్థానబుద్ధి స్తతో

అత్ర లజ్జాదీనా మప్తానా మపి బావానా మన్యోన్యోపమర్దకతయా సమా
వేశాద్భావశబలతే త్యర్థః. అత్ర లజ్జా వితర్కేణ బాధ్యతే దైన్యం విషా
దేన శంకా బొత్తుత్వేన ధృతి ర్మత్వే త్యేవ మన్యోన్యబాధ్యబాధకభా
వేన ద్వంద్వకో భవంతీ భావశబలతాం తతో గత్వా మతే లేవ ప్రా
ధాన్య మాదధానా పర మాస్వాదస్థాన మిత్యర్థః. ౧౦౫

త దేత దభిసంధాయాహ—అత్రేతి. అత్రానాదే ర పౌత్సు
క్య స్వాదిత్యేనోపాదాన మస్యేషా మాత్సుర్యజీవితత్వసూచకార్థ మి
త్యనుసంధేయం. అత్ర లజ్జాదీనా మభిసరణవిరోధిత్వాద్బాధ్యత్వం. విత
ర్కాదీనాం తు త దభావాద్బాధకత్వ మితి వివేకః. నను ప్రత్యక్షనాద్ధి
పంకస్య యారా దస్పర్శనం వర మితి న్యాయేన లజ్జాదీనాం బాధ్యానా
మనుపాధాన మేవ త్రేయ ఇతి శంకనీయం. విరోధినా ఘపి రసాదీనా
మాధికారికరసదాధ్యార్థ మంగ త్యే నోపనిబంధనవ దత్రాపి తదుపాదా
నస్య న్యాయ్యత్వాత్. త దు క్తం ధ్వన్యాచారైః— 'ఏవక్షి తే రసే
లబ్ధప్రళోష్ణేతు విరోధినాం, బాధ్యానా మంగభావం వా ప్రాప్తానా ముక్తి
రచ్చ'తేతి. అత్రోక్తభావోదయాదీనాం రాజనుగతవివాహప్రవృత్త
భృత్యవ శ్క దాచి దంగిత్వ మ ప్యంగీక్రియ తే. తదు క్తం కావ్యప్రకా
శే—'ముఖ్యే రసేఽపి తేఽంగిత్వం ప్రాప్నువంతి కదా చనేతి.

భావమేళనప్రసంగా ద్రసమేళన మ ప్యుదాహరణ ప్రతిజానీతే—
అథేతి.

తత్ర శృంగారిసంకీర్ణం కరుణ ముదాహరతి—అసన్న ఇతి. వ్యా

బుద్ధ్యా మూర్ఖతీ కాశతీయస్యవతే! త్వదైవరినారీజనః, ౧౦౬
అథ రాద్రభీభక్తయో స్సంకరో యథా.—

వీత్వా మాంసోపదంశం ద్వీరదగళగలద్ర కమైరేయధారాం
మత్తో మస్తిష్కలగై ర్దళితనృపవపుఃకీప్తైః స్పష్టదంష్ట్రీః,
బిభ్రీద్రాద్రాంతమాలాం జనితజనభయో భైరవాకారఘోరః
సంగ్రామోర్వాః కలింగై ర్బలివిభి మకరో ద్వీరరుద్రస్య ఖడ్గః.
ఏవ మన్య దపి యథాసంభవ ముదాహర్యం.

ఖ్యాత మేత త్కావ్యప్రకరణే (పుష్టే-౬౧. శ్లో-౨౫) మధ్యముకైశిక్కు
దాహరణే.

బీభత్ససంక్లిష్టం రాద్ర ముదాహరణి—వీత్వేతి. వ్యాఖ్యాత మిద
మపి నాటకే తృతీయే౭౦కే (పుష్టే-౧౭౧. శ్లో-౨). అ త్రోదాహరణ
ద్వయే ద్వయోః కదాచరాద్రయో ర్విశ్రాంతిధామత్వేన చర్వణా
యాంప్రథమభావిత్యాత్మాధాన్యే నాంగిత్వం. కృంగారబీభత్సయో
స్తమపస్కారక జ్వే నాంగత్వ మితి వివేకః. అత ఏవోక్తం భావప్ర
కాశే—‘రసాః కార్యవశా త్సర్వే మిశంత్వేన పరస్పరం, ప్రథమం
యో రసః ఖ్యాతః స ప్రధానో భవిష్య’ తీతి. న న్వయ మంగభూతో
రసః పరిపోష మప్రాప్తః? ప్రాప్తో వా? నాద్యః; రసత్వవ్యాభూతాత్. న
ద్వితీయః; ఉపస్కార్యత్వే నాంగత్వభంగాత్. తస్మా దయుక్తా రస
సంకరవాచో యుక్తి రితి చే, నైవం; పరిపోషలాభే౭పి కస్య చిత్
కదాచి మపస్కారత్వే నాంగత్వాంగీకారాత్. తదుక్త మభినవగుప్తా
చారైః—‘సంభూతాన్యపి రసాంతరాణి స్వవిభావాదినామగ్ర్యాం
స్వాపస్తాయాయద్యపి బంధుపరిపోషాణి చమత్కారగోచరతాం ప్రతి
పన్యంతే, తథాపి స చమత్కార స్తవత్వేన పరితుష్యన్న విశ్రామ్యతి,
కిం చమత్కారాంతర ముదాహ’ తీతి. అంగంగిభావే సర్వ త్రేయ
మేవ భంగ్యంగీకరణీయా. తదుక్త మాచారైః—‘గుణః కృతాత్మసం
స్కారః ప్రధాన మనుషజ్యతే, ప్రధాన స్యోపకారే హి తథాభూయసి
వర్తతే ఇతి. ౧౦౭

‘తచ్ఛాంగత్వం స్వాభావికం నూపకాదిబలా చారోపకం చేత్యా
దివిశేషా స్తవన్యతో ద్రష్టవా ఇత్యాశయే నాహ—ఏవమితి. అయం

అత్ర రసో నాయకాశ్రయ ఏవ. యది పరం నిపుణనటచేష్టయా తథావిధకావ్యశ్రవణబలేన చ సామాజికై స్సాక్షాద్భావ్యతే తదా పరగతస్యాపి రసస్య సమ్యగ్భావనయా పత్ర నిరతిశయానందజనన మవిరుద్ధమ్.

అథవా మాలత్యాదిశబ్దభ్యో యోషిస్తాత్రప్రవీతో రావణాది చ రసో లాకికాలాకికభేదేన ద్వివిధః. త త్రాద్యః కదలీరసాలాది స్వాదజన్యానందసదృశః కార్య శ్చ. ఇతరో బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారి నిత్య శ్చ.

తత్రాద్య స్వాశ్రయ మాహ—అత్రేతి. రసో లాకికః నాయకో ఒసుకార్యో రామాది రాశ్రయో యస్య స తథోక్తః. ఏవకారః ఆశ్ర యాంతరవ్యవచ్చేదాన్తః. య ద్వేషం సామాజికానాం పౌనఃపున్యే నాభిన యావేతుణకావ్యశ్రవణకాతుక మున్యత్తచేష్టితం స్వా. దత ఆహ—యది పరమితి. ‘శిల్పిని న్నాయకాదీనాం తాదాత్మ్యావత్తిభావకః, చతుర్థాభి నయాభిజ్ఞో నటో భావాదిభేదవిదిత్యుక్తలక్షణస్య నిపూన్య నటస్య చేష్ట యా ఒభినయేన తథావిధస్య గుణాలంకారపరిష్కృతరసోల్లసితశబ్దార్థ సంఘటనాత్మకస్య కావ్యస్య శ్రవణబలేన, సమాజ స్పృభా తత్ర సమ వేతా స్సామాజికాః రామాదితన్తయీభవనయోగ్యమనస్కాః భావక ప్రేక్షకాద్యపరపర్యాయా స్సహృదయా ఇత్యర్థః. సంపూర్వా దతే స్స మూహవాచినో ఘృణంతాత్ ‘సమవాయా స్సమవైతీతి తక్పిత్య యః. తై ర్యది పరం సాక్షాద్భావ్యతే కేవలం స్వసంబంధిత్యే నాను సంధీయతే చ దిత్వర్థః. తద్వి పుత్రాద్యానందజీర్ణనే పిత్రాదివ దతా ప్యానంద ఉదేతీతి భావః. అతఏవోక్తం భావప్రకాశే. ‘యస్సుష్టే తుష్టి మాహ్నీతి శోకే శోక ముపైతి చ, క్రోధే క్రుద్ధో భయే భీరు స్సక్రేష్టః ప్రేక్షకః స్మృతః’ ఇతి. స కేవలం తత్ర తావంతాత్రం కింతు విశేషో ఒప్య స్తీత్యాహ—పరగతస్యేతి. భావనావిశేషా దానందవిశేషో యుక్త ఏవేతి భావః.

అథాలాకికరస స్వాశ్రయ మాహ—అథ వేతి. మాలత్యాదిశబ్ద భ్య ఇతి. అభినయవేళాయాం నటాదినముచ్చారితేభ్యో విశిష్టకావ్య ౩౮

శబ్దేభ్య శ్చత్రుమాత్రప్రతీతో చ స్త్రుత్యాదాధేన తత్త్వద్యోషిద్విశేషే
ణానుకార్యేణ సామాజికాశ్రయత్వ మపి న విరుద్ధం. నట స్వానుకరణ
మాత్రపరతయా నైవ రసాశ్రయయోగ్యతా. తస్య భావకత్వాభ్యుపగ

గతేభ్య ఇత్యర్థః. యోషిన్మాత్రప్రతీతో న తు మూలత్యాదివిశేషోల్లేఖనే
త్యర్థః. ఏవ మన్యత్రాపిద్రవ్యవ్యం. స్త్రుత్యాదాధేనేతి. సామాన్యప్రతీతో
విశేషస్మరణ మనయో రవినాభావమూల మి త్యనుసంధేయం. నను
సామాజికానాం శ్రూయమాణమూలత్యాదివిశేషపరిహారేణ స్వాభి
లపితనాయకాస్తరణే కిం ప్రమాణ మితి న శంకనీయం. కావ్యాదావిశే
షాణా మవివక్షితత్వాత్. న హి మహాకవిభి ర్వాల్మీకిప్రముఖై రివ
భ్యానదృష్ట్యా రామాదీనా మవస్థాః ప్రాతిస్వికా నిరూప్యంతే. కింతు
రామాదిక మాశ్రయతయా పరికల్ప్య స్వప్రతిభాప్రభావలబ్ధా స్సర్వ
సాధారణా ఇతి. తదు క్తం పట్యహస్రీకారేణ-‘ఏభ్య శ్చ. సామాన్యగుణ
యోగేన రసా నిష్పద్యంతే’ ఇతి. తద్ని తై రపి విశేషమాత్రం విహాయ
సామాన్య మేవ క మితి నోపాదీయత ఇతి న వాచ్యం. విశేషోపాదానే
నైవ శ్రోతృణా మాస్వాదసంభవాత్. తదు క్తం—‘క్రీడతాం మృణ్మ
యైర్యద్య ద్బాలానాం ద్వీరదాదిభిః, స్వేచ్ఛా హి స్వదతే తద్వ చ్ఛో
తృణా మర్జునాదిభి’ రితి. యోషిద్విశేషేణేతి. నాయకనయనాంతావ
లోకపరిచ్ఛేదాదీనా మ ప్యుపలక్షణం. యోషిన్మాత్రేణ రసనిష్పత్తే రభా
వాత్. నను భవంతు నామ స్త్రుతాః స్త్రీపుంసాదయః, కథం తై రస
నిష్పత్తిః? కథం వా రసస్య సామాజికాశ్రయత్వ? మితి చేత్ ఇద మ
త్రానుసంధేయం. సామాజికా స్తావ త్పుర్యం తాకినాయకానురాగా
ద్యనుమానేన సంస్కృతహృదయాః కావ్యాదిశబ్దమహిమ్నా రామాదీక
సామాన్యాత్తనా స్వసంబంధిత్యేన భావయంతి. తే చ భావితాభావ
శమనోఽంగణే వర్తమానవ దవభాసంతే. తదు క్తం భర్తృహరిణా—
‘శబ్దోపహితరూపం స్తా క బుద్ధేర్విషయతాం గతా, ప్రత్యక్ష మివ
కంసాదీక సాధనత్వేన మన్యతే’ ఇతి. కంసాదీనాం ప్రత్యక్షరూప మివ
శబ్దోపహితరూప మ ప్యర్థక్రియాకారీ త్యర్థః. న చ సీతారామాదీనాం
స్వస్త్రీపుంసతయా భావనా దనౌచిత్యం. తేషాం జనకదశరథతనయ

మేఁపి సామాజికత్వమేవ. అనుభవాదీనాం ప్రకాశనం తు శిక్షా
భ్యాసపాటవే నైవ ఘటతే. రసాదీనాం పరస్పరవిరోధేఽపి కవిప్రార్థోక్తి
సమాశ్రయణే నైకత్ర సమావేశో న విరుద్ధః.

త్యాదివిశేషపరిత్యాగేన స్త్రీపుంసమాత్రానువాదిత్యాదిత్యుక్తత్వాత్,
తే చ స్త్రీపుంసాదయో లాకికా ఏవ. కావ్యాభినయముఖేన విభావాది
పదాభిధానరాజ్యాభిషిక్తభావుకై ర్భావ్యమానా స్సంతో ముద్రాము
ద్రితన్యాయేన తదంతఃకరణప్రతిబింబితా స్సామాజికసిద్ధా భవంతి. రత్యా
దయోఽపి లాకికా ఏవైవంవిధా స్సంతః స్థాయీభావసామ్రాజ్యమూర్ధాభి
షిక్తా భవంతి. తే ఽమీ విభావాదయ స్సర్వేఽపి చిత్రతురగన్యాయేన
సమ్యక్జ్ఞానశయసాదృశ్యప్రతీతివిలక్షణచర్యగాది శబ్దవాచ్యాలాకిక
శబ్దప్రతీతివిషయత్వా ద్లాకికా ఏవ. తన్నిష్పాద్య త్వేనాలాకికస్య రసస్య
సామాజికాంతఃకరణప్రతిబింబితస్థాయిపరిణామత్వా త్సామాజికాశ్ర
యత్వం. అస్మిన్నర్థే వృద్ధసంవాదః ప్రకరణాంతే వక్తృతే. తదేత దభి
సంధా యాహ—సామాజికాశ్రయత్వమపి న విరుద్ధమితి. అపిశబ్దః పూ
ర్వోక్తలాకికపక్షం సముచ్చినోతి. న పునరలాకిక స్వైచ్ఛికాశ్రయాంతర
మసంభావితత్వాత్ ఆశ్రయాంతర మాశంకమానస్తావ దేవం ప్రప్తవ్యః.
ఆశ్రయః కి మనుకార్యో? ఽనుకర్తా వా? నాద్యః; అతీతత్వాత్. న ద్వి
తీయశత్యాహ—నటస్యేతి. అనుకరణమాత్రప్రకరణా అభినయాభిని
విప్తచిత్తత్వేన. నను కదా చిద్రామాదితావాత్త్వానుసంధానాత్సామా
జికత్వ మనుభవతో నట స్యానందపరాధీనస్య కథ మభినయప్రకాశన
వత ఆహ—అనుభవాదీనా మితి. నను తత్ర తత్ర రసాంతరసమా
వేశో న కథం ప్రకృతరసభంగహేతు? రత ఆహ—రసానా మితి. అపి
శబ్దా దవిరోధే కి ము వక్తవ్య? మితిభావః. ప్రార్థోక్తిసమాశ్రయణేనేతి.
రసానాం మిథో విరోధోఽస్తు మా వా, కస్య చిదంగిత్యాంగీకారే
ణేతరేషాం పరిపోషాభావా న్నాస్తి విరోధ ఇతి కవినమయాశ్రయణా
దిత్యర్థః. తదుక్తం ధ్వన్యాచారై స్తే—‘అవిరోధీ విరోధీ వా రసోఽంగిని
రసాంతరే, పరిపోషం న నేతవ్య స్తదా స్యా దవిరోధితే’తి. న కేవల
మవిరోధః, ప్రత్యుత తథావిధే విషయే సమృద్ధయానాం ప్రహ్లాదాతీతయ
ఏవే త్యపి తత్రైవోక్తం.

విరోధక్రమః శృంగారతిలకే కథితః.

“శృంగారబీభత్సరసౌ తథా వీరభయానకౌ,
రాద్రాద్భుతౌ తథా హాస్యకరుణౌ వైరిణౌ మిథః”

రసా ద్రసోత్పత్తి రపి మతా.

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

“హాస్యో భవతి శృంగారా త్కరుణౌ రాద్రకర్మణః,
అద్భుత శ్చ తథా వీరా ద్బీభత్సా చ్చ భయానకః.”

వ్యభిచారిభావానాం తత్తద్రసానుగుణ్య మేవం ప్రదిపాదితం
శృంగారతిలకే. తథాహి —

“శంకా ౭సూయా భయం గ్లాని రావ్యధిశ్చింతాస్త్యుతి ర్ఘృతిః’
బౌత్సుక్యవిస్తయావేగా వ్రీణోన్మాదా మద స్తథా.
విషాదో జడతా నిద్రా ౭సహితౌ చాపలం మృతిః,
ఇతి భావాః ప్రయోక్తవ్యాః శృంగారవ్యభిచారిణః.
శమ శ్చపలతా నిద్రా న్వప్నో గ్లాని స్తథైవ చ,
శంకా ౭సూయా ౭వహితౌ చ హాస్యే భావా భవంత్యమీ.
సంత్రాసో మరణం దైన్యం గ్లాని శ్చైవ భయానకే,
అపస్తావో విషాద శ్చ భయం రోగో మృతి ర్మదః.
ఉత్సాహ శ్చేతి విజ్ఞేయా భావా బీభత్ససంభవాః,

ఏకత్ర ప్రబంధే వా వాక్యే వా రసవిరోధక్రమం సమ్మతివ్యాజే
నాహ—శృంగారేతి.

ప్రసంగా చ్ఛృంగారాదిభ్యో హాస్యాదీనా ముత్పత్తిమాహ—
రసా దితి.

అత్ర బాహ్యార్థసంబంధస్య యథాయోగం సత్త్వరజ స్తమోహం
కారసహితస్య మనసో వికారవిశేషాః శృంగారాదయః. ఏతేభ్య ఏవ
సత్త్వరజ స్తమోహంకారేషు యథాయోగ మావాపోద్ధారసహితేభ్యో
హాస్యాదయః ఉత్పద్వంత ఇతి నారదాదయః వాసుకి నోక్తో విశేషా భావ
ప్రకాశే ద్రష్టవ్యః.

అథ వ్యభిచారిభావానాం వ్యవస్థా మాహ—వ్యభిచారిభావానా
మిత్యాదినా.

అవేగో జడతా మోహో హర్షణం విస్తయః స్మృతిః.

ఇతి భావా నిబద్ధవ్యా రసజ్ఞై రమృతే రసే,

దైన్యం చింతా తథా గ్లానిర్నిర్వేదో జడతా స్మృతిః.

వ్యాధిశ్చ కరుణే వాచ్యా భావా భావవిశారదైః,

హర్షో ఒసూయా తథా గర్వ ఉత్సాహో మద ఏవ చ.

చాపల్య ముగ్రతా చైవ రాగే భావాః ప్రకీర్తితాః,

అమర్షః ప్రతిబోధ శ్చ వికర్కోఒథ మతి ర్ఘృతేః.

క్రోధోఒసూయాఒథ సంమోహ ఆపేగ శ్చోషహర్షణం,

గర్వో మద స్తథోగ్రత్వం భావా పితే భవంత్యమీ.

రస స్ఫుర్వోఒపి సంపూర్ణ స్తిరోధత్తే రసాంతరమ్." ఇతి.

భారతీయోక్తప్రక్రియయా యద్య క్షేపి ఏవరస స్తథాపి మహాకవి ప్రసిద్ధ్యా రససంకరః స్వీక్రియతే.

*తత్ర రసాదే రప్రాధాన్యే రసవదాద్యలంకారా భవంతి. అన్యాయం గత్వేన రసనిబంధనే రసవదలంకారః. భావనిబంధనే ప్రేయోలంకారః. రసాభాసభావాభాసనిబంధనే ఊర్జస్వివలంకారః. భావశాంతినిబంధనే సమాహితాలంకారః. తథా భావోదయాదయోఒపి.

ఏత దలంకారసంస్కర్షే ప్రపంచే నోక్తం. 'రసభావతదాభాస తత్ప్రశమననిబంధనే రసవత్ప్రేయోర్జస్విత్వమాహితాని. భావోదయ

అథ రసవదాద్యలంకారనిచార మారభ తే—రసఇతి. వాక్యార్థ త్వేన ప్రధానభూత ఇత్యర్థః. సంపూర్ణః స్వస్వవిభావాదినామగ్రపరిపుష్టః, రసాంతర మంగభూతం.

మహాకవిప్రసిద్ధ్యేతి. అంగభూతస్య ప్రశాంతివిషయత్వాభావేన రసత్వాభావేఒపి మహాకవిభీ రసత్వేన వ్యవహారా దిత్యర్థః. వస్తుతస్తు తదానీ మలంకారత్వ మేవ రసాదీనా మపీతి భావః.

తదేవవివక్షి—తత్రేత్యాదినా. అత్రరసవదలంకారస్యోదాహరణం యథా—'ఆయం స రశనోత్కర్షిపీన స్తననిమద్దినః, నాభ్యూరుః ఘనస్పర్శీ నివీవిప్రసంసః కరః.' రణభువి పతేతం భూరిశ్రవసో భుజం దృప్త్యా తత్ప్రేయసీనా మయం విలాపః. అత్రాధికారికస్య కరుణ స్యాంగభూతశ్చంగ

భావశాంతిభావసంధిభావశబలతా శ్చ పృథగలంకారాః' ఇతి. ఏతేషాముదాహరణ మలంకారప్రకరణే భవిష్యతి.

గుణాలంకారశ్రీకృతపరికరో భావవిభవ

స్ఫురత్ప్రదూర్భావః క్రమగళితవేద్యాంతరమతిః,

రోఽలంకారతా మాషద్యతే. ఏవ మన్య దప్రుదాహర్యమ్.

అథ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం రసస్వరూపం శ్లోకత్రయేణ సంగృహ్ణాతి—గుణేతి. గుణాలంకారగ్రహణం వృత్తిరీత్యాదీనా మ వ్యుపలక్షణార్థం. తేషాం శ్రియా సంపత్త్యా కృతపరికరో, విశిష్టకావ్యప్రదిపాదిత భావాద్యభివ్యక్త ఇత్యర్థః. అతవస్ఫురత్ స్ఫురత్పద్యమానః ప్రాదుర్భావో రసోన్ముఖత్వం యస్య స తథోక్తః. భావవిభవో రత్నాదిస్థాయిభావవర్గః. ప్రథమం తావత్కావ్యాభినయాభినివిష్టస్య సామాజికస్య రసప్రాదుర్భావసమయే నతే రామాదిప్రతీతిదార్ఢ్య ముత్పద్యతే. తతస్సామాజికకానుకార్యహృదయయో రభేదప్రతీతిః. తతస్సామాజికహృదయం సృత్తగీతాదినానాధనాట్యధర్మేషు నిమజ్జతి. తతో వేద్యాంతరమతి ర్విగళతి. తదానీ మతాకిణో రసో యోగివేద్యబ్రహ్మానందసదృశస్వయ మేవచర్వణస్పదం భవతి. యదాహుః—'పాత్యా దథ ధ్రువాగానా త్తత స్సంపూరితే రసే, తదాస్వాదభరైకాగ్రో హృష్య త్యంతర్ముఖః క్షణం. తతో నిర్విషయ స్యాస్య స్వరూపావస్థితో నిజః, వ్యజ్యతే హ్లాదనివృందో యేన తువ్యతి యోగినః' ఇతి. త దేత త్వర్వం మనసి నిధా యాహ—క్రమగళితవేద్యాంతరమతి రితి. ఇయాంస్తువిశేషః. బ్రహ్మానందానుభవే వేద్యాంతరం కి మపి న స్ఫురతి రసాస్వాదే తు విభావాదివృత్తిరీక్తవేద్యాంతరనిరాస ఇతి. తర్హి విభావాదిప్రతీతా వఖండానం దానుభవః కథ? మితి చే త్సత్యం. 'ద్రాక్ష మధూకఖిర్జ్వరకాశ్మరైస్సహరూపక్షైః, తుల్యైః కల్పితం పూతం శీతం కర్పూరవాసితం, పానకం పంచసారాఖ్యం దాహతృప్తానివర్తక' మిత్యుక్తలక్షణనారసకదంబస్వరూపపానకరసన్యాయే నేతి బ్రూమః. న న్వానందమూలే శృంగారాదావస్తు నామ సుఖాస్వాదః, శోకమూలే వునః కరుణే కథ మేత? దిత్యా శింక్యానుకార్యవిషయేయ మాస్వాదినైచిత్రి స సామాజికవిషయే త్యాహ—సుఖంవేతి. అత్రాస్య సూత్రస్య శాటకం వయేతి న్వాయేన

సుఖం వా దుఃఖం వా నిబిడయతు యూనో స్సహృదయే
త్వమందానందాత్తా పరిణమితి పూర్ణో రసభరః. ౧౦౫
రసో వాక్యార్థ స్స నివిలసతి పదార్థాః పున రమీ
విభావాద్యా యస్మి నివిల దధతి విశాంతి ముచితాం,

భావినం వృత్తి మాశ్రిత్య తాకో రత్యాదిభావ స్తేషభంగ్యా భావవి
భావశబ్దే నోచ్యతే. ఆయం యూనోః స్త్రీపుంసయో సుఖం తాకికం
శృంగారాదా దుఃఖం కరుణే నిబిడయతు దృఢం కరోతు. యేషాం
కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశా ద్విశదీభూతే మనోముఖచే వర్ణనీయతన్మ
యీభవనయోగ్యతాతత ఏవ హృదయసంవాదభాజ స్సహృదయాశ్చత్వ
క్షలక్షణే సహృదయే తు పూర్ణః, పూర్వోక్తరీత్యా విభావాదినముల్లా
సిత స్స నిత్యస్థః. రసభరః, పూర్ణస్య ధారత్వం యుక్త మేవేతి భావః.
అమందానందాత్తా బ్రహ్మానంద ఇవ నిరతిశయసుఖస్వరూపః పరిణమితి.
నను య ద్యయ మానందాత్తకః కథం త్వర్ని భావుకానాం కరుణాత్మక
కావ్యశ్రవణే తథావిధాశ్రుధారావిర్భావి? ఇతిచే న్నేషదోషః. సంభో
గసమయే స్త్రీణా మధరదంశనాదా కృత్రిమదుఃఖానుభావసీత్కారవ
దతా వ్యవహరే. 'సుఖేఽపి దుఃఖవ దుపచారః కుట్టమిత' మితి తల్లక్ష
ణాత్. య ద్యస్యాపి సహజదుఃఖాత్కత్వం న్నాస్తి సోఽపి సామాజిక
ప్రత్యప్రవర్తత తత శ్చ కరుణైకరీనానాం రామాయణాదీనా ముచ్చేద
ప్రసంగ స్సాస్యత్. తస్మా ద్రసాంతరవ త్కరుణస్యా ప్యనందాత్కత్వ
మేవేతి నిరవద్యం. నను రసాస్వాదే విశేషాభావా త్కథం నవధా విభాగః?
ఇతి చే, త్సత్యం. య ధైకస్య బ్రహ్మానందస్య చంద్రకాంతసోపానపక్షి!
ప్రతిబింబితచంద్రబింబవ దుపాధిభేదా దనేకథా కల్పనం, తద్వ దతాపి
వ్యంజకవిభావాదిభేదా ద్వస్తుతః ఏకస్యాపి నానాత్వ మితి వేదితవ్యం.

అథానందోఽపి రసః కావ్యాదా కేన కాంక్షేనప్రతీయత? ఇత్యా
కాంతాయా మాహ—రస ఇతి వాక్యార్థ ఇతి. కనిసంరంభవిశ్రాంతే
రసస్యైవ ప్రధానత్వా దితి భావః. తదుక్తం.— 'క వే ర్వివక్షయా
యత్ర ప్రాధాన్యం పరికల్ప్యతే', భవేత్స ఏవ వాక్యార్థ ఇతి నిర్ణీయ
తే బుధై' రితి. స చాస్య పదార్థసంసర్గాదిరూపవాక్యార్థవ స్మృతభేదేన
వాచ్యత్వం లక్ష్యత్వం వా సంభవతి. అభిధానక్షణయోరత్రాన వకా

అతో భావా ఏవ క్రమసముదితాన్యోన్యవిభవా
రసీభావం బిభ్రీ త్యథ చ పటతాం తంతవ ఇవ.

౧౦౯

శాత్, తాత్పర్యవిశేష స్తు వ్యంజనాంతర్యాత ఏవేతి ప్రతిపాదితం
కావ్యప్రకరణే. అతోఽయం వాక్యార్థోవ్యంగ్య ఏవేతి వేదితవ్యం.
అఘో రసవ్యంజకా విభావాద్యాః పునః పదార్థాః. యద్యపి విభావా
దీనాం స్వస్వ వాక్యపేక్షయా వాక్యార్థత్వం. తదుక్తం—‘స్థాయీ
వా స్థాత్వికో వాఽపి సంచారీ వా క్వచి త్స్వచిత్, భావో వాక్యార్థతా
మేతి తత్తద్భావవిశేషతః, ఇత్యాదినా. తథాపి రసంప్ర శ్యవాంతరవ్యా
పారత్వా త్పదార్థవ్యవహారః. ఏవం చ పదార్థస్థానీయభావాదిప్రతీత్యుత్త
రకాలీనస్ఫురణతయా రసో వాక్యార్థస్థానీయ ఇతి నిష్పర్వః. రసం
ప్రతి విభావాదీనా మవాంతరవ్యాపారత్వం నిర్వహతి. —యస్మిన్నితి.
ఉచితాం విశ్రాంతిం దధతి, కారక జ్ఞాపకభావ వైలక్షణ్యేన వ్యంజనధ్వ
నసచర్వణచమత్కారాదిశబ్దనాచ్య రసగోచరజ్ఞాన విశేషోపయోగిత్వం
భజంత ఇత్యర్థః. అత ఏవోక్తం లోచనే—‘విభావాది రత్రీన జ్ఞాపకో
నాపి కారకః, అపి తు చర్వణోపయోగీ’ ఇతి. అతఏ వా లౌకికత్వ
మన్యేతి భావః. ఏత చ్చాఘటితఘటనసూచకేన కిలశబ్దేన ద్యోత్యతే.
అత ఇతి. విభావాదివిశ్రాంతే రిత్యర్థః. భావాః స్థాయీభావా ఏవ, కృషే
ణాంకురితకండభిత్పల్లవిత్త్వాదిరూపేణ సముదితోఽన్యోన్యవిభవః స్వ
స్వపరిపోషో యేవాం తే క్రమసముదితాన్యోన్య విభవాః. యద్య వ్య
న్యోన్యశబ్దః కర్తవ్యతీహారే ద్వీర్భావితః, తథా పౌర్వచిత్వా దుక్తార్థే
యోజనీయః. అథ చ, విభావాదినన్నిధానానంతరమే వేత్త్యర్థః. చోఽప
ధారణే. అనేన వ్యంగ్యవ్యంజకయో రసవిభావాద్యో రస్త్యేవ కృమి.
కింతు శతపత్రపత్రశతవృత్తిభేదన దాశుభావిత్యా న్న సంలక్ష్యత ఇతి
సూచితం భవతి. రసీభావం బిభ్రీతి పూర్వగి వాసనామాత్రాపస్తాయినః
స్థాయినో విభావాదిమహిమ్నా రసాత్మనా పరిణమంతి, రసాదిశబ్దప్రతి
పాద్యత్వం చ భజంత ఇత్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—పటతాంతంతవ
ఇతి. తదుక్తం.—‘యథాహి తంతవో వేమతుర్యాదిక్రియయాన్వితాః,
పటాత్మనా పరిణతాః పటవాచ్యా భవంతి తే. తథైవ స్థాయినో భావా
విభావాదిభి రన్వితాః, రసాత్మనా పరిణతా రసవాచ్యా భవంతి తే’ ఇతి.

భావే స్థాయిని వర్ణమానవిభవే రత్నాదికే సింధువ

త్కల్లోలా ఇవ సంభవంతి విలయం చాయూరితి భావా ముహూః,

అథ నిర్వేదాదీనాం రసభావకాణా మవస్థానక్రమ మభిదధానః
ప్రతిపత్తిదాధ్యాసం పూర్వోక్త మేవ రసస్వాత్రయం స్థారయతి—భావ
ఇతి. వర్ణమానవిభవే, విభావాదిభి రితి భావః. యథార్థ వే కల్లోలా ఉత్ప
ద్యంతే విలీయంతే చ తద్వద్రత్యాదిస్థాయిభావే నిర్వేదాదయో నిమ
జ్జంత్యున్నజ్జంతి చేతి భావః. తదుక్తం—‘మజ్జంతశ్చ నిమజ్జంతః కల్లోలా
స్తే యథార్థవే, తే స్యోత్కర్షం వితవంతి యాంతి తద్రూపతా మపి.
తథా స్థాయిని నిర్మగ్నా హ్యున్నగ్నా వ్యభిచారిణః, పుష్పంతి స్థాయివం
స్వాంశ్చ తన్నయంతి రసాత్తతామితి. తతః కి మత ఆహ—నిర్వేదేతి.
నిర్వేదాదీనా ముపభోగేన చర్వణయా భావిత ఉత్పాదితః నిజః, స్వ
గోచర ఇత్యర్థః. స్వస్థా దభిన్నస్వాపి స్వరూపస్య స్వేనైవ విషయాకరణ
సంభవాత్. య దాహుః—‘ఆత్మాన మాత్మ స్వసలోకయంతః మితి.
తథాభూత స్వాపిదాతిరేకో లౌకికచమత్కారాత్తా యస్య స తథోక్త
స్సక, రసో లిఖండానందాత్తతో భవతి. అయం చ లోకే స్వాత్, లౌ
కిక శ్చేదిత్యర్థః. అనుకార్యేరామాదావేవ నాస్యత్ర. నా ట్యే తు, అలౌకిక
శ్చేదిత్యర్థః. సామాజికే కథితఇతి. అత్ర రసో నాయకాశ్రయ ఏవే త్యత్రేతి
శేషః. అత ఏవోక్తం లోచనే—‘స చ న వ్యతిరిక్త మాధార మపేక్షతే.
కిం త్వనుకార్యాభిన్నాభిమతే నర్తకే ఆస్వాదయితా సామాజికః. తేన
నాట్య ఏవ రసానా మనుకార్యాది’ప్వేతి. ఉక్తం చ శారదాతనయేన—
‘వ్యాపారేణ చ కావ్యస్య తదీయాభియేన చ, రసాత్మత్వం నీయమాన
స్థాయి స్వాద్యత్వ మేవ్యతి. సామాజికాదిరే వాస్య రస స్వాత్రయ
ఉచ్యతే, రసస్య వర్తమానత్వా న్నానుకార్యస్య సంభవః. అనుకార్యస్య
రామాదేః కాలాతిక్రమదర్శనాత్, నాతికాంతానుకార్యస్య రసోద్భా
వనయా కవిః. బధ్నాతి కావ్యం య త్తస్మాద్రస స్సామాజికాశ్రయః,
ఇతి. కే చి దేతత్సామాజికాశ్రయత్వమారోపితం న తు ముఖ్య మిత్యా
హుః. తదుక్తం మహోపాధ్యాయనరహరిసూరిణా.—‘ఏవం సామాజిక
సమవేతతాం రస స్వాంగీకృత్యా లౌకికతా వర్జితా. పరమార్థతః పునః

నిర్వేదాద్యుపభోగభావితనిజాస్వాదాతిరేకో రసో
 లోకే న్యాదనుకార్య ఏవ కథితో నాశ్యే తు సామాజికే,
 ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే లలంకారశాస్త్రే
 రసప్రకరణం సమాప్తమ్.

పరిపూర్ణాఖండైకరసానందరూపపరమేశ్వరపర్యాయ స్వాస్య రస స్వాధి
 కరణచింతా కుతోవా?, న సత్యానంతానందాత్మకే బ్రహ్మణ్యపి పద
 మాసాదయే దితి విచారచతురై రనాదికవిభి రనాథానో రస స్సామా
 జికైః పరం చర్యతే విభావాదిభిః పరం వ్యజ్యతే. యోగిగమ్యత్వమా
 త్రే జేశ్వరస్య యోగిమనోనివాససంవాదవ త్సామాజికాధికరణత్వానో
 పోఽపి సహ్యతే ఇత్యాదిభి ర్మృక్షిభిః ప్రతిపాదితమ్ అసాధికరణత్వే మేవ
 సిద్ధాంతః. అత ఏ వాయం బ్రహ్మనంద ఏవ, ఇయాంస్తు విశేషః. బ్రహ్మ
 నందో యోగగమ్యః. అయం తు విభావాద్యనుసంధాన గమ్య ఇతి.
 ఇద మపి తేనై వోక్తం—‘సర్వ త్రై’కై వానందవ్యక్తి ర్లాకికం సుఖ
 మితి వ్యవహీయతే. అలాకికవిభావాద్యభివ్యక్త్యా కవినమయమాత్ర
 ప్రసిద్ధ్యనుసారా దతాకిణో రస ఇతి కథ్యతే. నానావిధవిమలకర్మనిర్మ
 లాంతఃకరణేషు శమదమాదిసాధనసంపన్నేషు శ్రవణమనననిదిధ్యానన
 పరేషు పరమయోగిషు నిర్వికల్పకసమాధ్యభివ్యక్త్యా బ్రహ్మేతి పర
 మాత్మే తీర్థ్వర ఇతి శబ్ద్యతే’ ఇతి. ఉక్తం చ స్వాత్మయోగప్రదీపే—

‘యా స్థాయిభావరతి రేవ నిమిత్తభేదా

చ్చృంగారముఖ్యనవనాట్యరసీభవంతీ,

సామాజికాంత్రహృదయా న్నటనాయకాదీ

నానందయే త్సహజపూర్ణరసోఽస్తి సోఽహమ్.’

౧౧౦

ఇతి సంక్షేపః.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ
 కోలచలమల్లినాథనూరిసూనునా విశ్వజినీసవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్ద
 యార్య స్వానుజేన కుమారస్వామిసోమవీధినావిరచితే ప్రతాపరుద్రీయ
 వ్యాఖ్యానే రత్నాపరాపాఖ్యానే రసనిరూపణంనామ చతుర్థం ప్రకరణమ్.

దోష ప్రకరణమ్.

అథ కావ్యజీవితభూతరసనిరూపణానంతరం తదుపస్కారహేతునాం గుణానాం సమ్యగ్వివేకాయ దోషా నిరూప్యంతే.—

==> దోషస్వరూపనిరూపణమ్. <==

తత్ర దోషసామాన్యలక్షణమ్.—

* దోషః కావ్యాపకర్షస్య హేతు శ్శబ్దార్థగోచరః.

శబ్దార్థమయత్వాత్ కావ్యస్య తదపకర్ష హేతునా మపి దోషాణాం శబ్దగతత్వేన అర్థగతత్వేన చ ద్వైవిధ్యం. శబ్దగతానా మపి పదవాక్య గతత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్.

==> పదగతదోషాః. <==

తత్ర పదగతదోషాః కథ్యంతే.—

* అప్రయత్న మపుష్కార మసమర్థం నిరర్థకం,

నేయార్థం చ్యుతసంస్కారం సందిగ్ధం చాప్రయోజకమ్. ౧

స్తిప్తం గూఢార్థకం గ్రామ్య మన్యార్థం చాప్రతీతికం,

అవిమృష్టవిధేయాంశం విరుద్ధమతికృత్తథా.

అశీలం పరుషం చేతి దోషా స్స ప్తదశ స్తుతాః. ౨

రసనిరూపణానంతరం తదుపస్కారహేతుభూత గుణాలంకార నిరూపణే ప్రసక్తైషి తదుల్లంఘ్య మధ్యే దోషనిరూపణం సంగమయక్ ప్రతిజానీతే—అథేతి. గుణానా మిత్థిలంకారాణా మవ్యుపలక్షణం. సమ్యగితి. అస్యథా వివేకమాత్రస్య ప్రరూఢ త్వాభావా దితి భావః.

తత్రదోషసామాన్యలక్షణ మాహ—దోష ఇతి. రసాపకర్ష ద్వా రా కావ్యాపకర్ష హేతుర్దోష ఇత్యర్థః. అతఏవో క్తం కావ్యప్రకాశే.— ‘ముఖ్యార్థహతిర్దోష’ ఇత్యాదినా శబ్దార్థగోచర ఇత్యేతద్విభాగపరమ్.

అత్ర రసాదిప్రతీతే ర్విభావా ద్యర్థమూలత్వా ద్విభావాదే శ్చ వాక్యాధీనత్వా ద్వాక్యానాం చ సదాబధిత్వా త్ప్రథమభావితయా తేషాం తద్దోషనిరూపణం ప్రతిజానీతే—తత్ర పదగతదోషా ఇతి.

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

య దప్రయుక్తం కవిభి రప్రయుక్తం త దుచ్యతే,

ప్రకృతానువయక్తార్థ మపుష్టార్థం త దుచ్యతే.

3

యోగమాత్రప్రసిద్ధం య దసమర్థం త దుచ్యతే,

పాదపూరణమాత్రం య త్తన్నిరర్థక ముచ్యతే.

౪

స్వసంకేతప్రకృష్టార్థం నేయార్థం పరిశీర్ష్యతే,

శబ్దశాస్త్రవిరుద్ధం య చ్యుతసంస్కార ముచ్యతే.

౫

సందిగ్ధం తస్య తం య తస్య త్సందిగ్ధార్థప్రతీతికృత్,

త దప్రయోజకం య తస్య దవిశేషవిధాయకం.

౬

స్థిప్తం తదర్థావగతి దూరదూరా యతో భవేత్,

ప్రయుక్త మప్రసిద్ధార్థే గూఢార్థం పరిశీర్ష్యతే.

౭

పామరవ్యవహారైకప్రసిద్ధం గ్రామ్య ముచ్యతే,

య ద్రూఢిప్రచ్యుతం నామ త దన్యార్థ ముదాహృతం.

౮

శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధం య దప్రతీతిక ముచ్యతే,

అవిమృష్టవిధేయాంశం గుణీభూతవిధేయకం.

౯

విపరీతార్థిణీ ర్యస్తా ద్విరుద్ధమతికృ త్తతం,

అత్ర వసవృత్తీనాం శత్రుస్త్రీణాం వచనేషు దోషా ఉదాహ్రియంతే.

యథోద్దేశ మేతేషాం లక్షణ మాహ.—య దప్రయుక్త మిత్యాదినా. అభిధానాదా వామ్నాత మపి కవిభి రనాదృత మప్రియుక్త మిత్యర్థః. 'యోగమాత్రప్రసిద్ధం శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మాత్రశబ్దేన వాచకశక్తివిరహః ప్రతిపాద్యతే. స్వసంకేతప్రసిద్ధార్థ మితి. సంకేతమాత్రధీనార్థ మిత్యర్థః. చ్యుత సంస్కారో వ్యాకరణ కృతోయస్తాత్తచ్యుతసంస్కారం, విశేషవిధాయకం న భవతీ త్యవిశేషవిధాయకం, దూరదూరా అతిదూరా, వ్యవహితే త్యర్థః. అప్రయుక్త మితి. య దుభయార్థం న దప్రసిద్ధార్థే ప్రయుక్తం తద్గూఢార్థ మిత్యర్థః. ఏత దేవ నిహతార్థ మితి కేచిత్. దూఢేప్రసిద్ధే ప్రచ్యుతం ద్రూఢిప్రచ్యుతం, అన్యార్థం అవాచకమిత్యపరే. అవిమృష్టః ప్రాధాన్యే

అల్లీలం య దమాంగశ్యజగుహ్నావీడధీకరం.

పరుషం నామ త ద్య తస్య ద్విహితం పరుషాక్షరైః. ౧౦

అప్రయుక్తం యథా.—

విముఖా దైవతా సృశ్యే తే నో దుశ్చ్యవనాదయః,

అరణ్యగృహమేధినోయై ర్వయం హంత కల్పితాః. ౧౧

అత్ర దైవతా ఇతి పుంలింగ ప్రయోగః. దుశ్చ్యవన ఇతి చేంద్రవర త్వేన కవిభి ర్నప్రయుక్తః.

అపుష్టార్థం యథా.—

వృథాష్టార్థార్థ బాహూనా మమీషా మీదృశాం దశాం,

నానిరిష్టే విధేయాంశో యత్ర త దవిమృష్టవిధేయాంశం, త దేవాహ—
గుణీభూతవిధేయక మితి. శిష్టం స్పష్టం. 3—౧౦

యథాయోగ ముదాహరతి—విముఖాఇతి, దైవతాఇతి. ‘బృం దారకా దైవతాని పుంసి’ వేత్తమరః. దుశ్చ్యవనో ముని రస్యేతి దుశ్చ్యవనః ఇంద్రః, గృహేణ పత్న్యా గృహౌ ర్వా మేధంతే సంగ చ్చంత ఇతి గృహమేధినోగృహస్థాః తత్పత్నీ శ్చ గృహమేధిన్యః. ‘గృహం పత్న్యాం గృహేఽపి చ’ ‘దారేష్వపి గృహః’ ‘జాయాచ గృహిణీ గృహః ఇతి విశ్వామరహలాయుధాః. మేధ సంగమే చేత్యస్తా ద్ధాతో ర్ని నిప్రత్యయః. ౧౧

అత్ర దైవతదుశ్చ్యవనశబ్దయో ర్యథాక్రమం లింగానుశాసన శబ్దానుశాసనామ్నాతయో రపి కవీనా మనాదౌ ధృష్టత్వ మిత్యా హ—అత్రేతి. ఏకైకోదాహరణవివక్షాయాం పదదోషద్వయమే తత్. సముదాయవివక్షాయాం తు వాక్యదోషోఽయం. ‘విరోధినో దుశ్చ్యవనాదిదైవతా’ ఇత్యుక్తే సమాసదోషః. అప్రయుక్తాదీనాం త్రైవిధ్యస్యాపి కావ్యప్రకాశకారాదిభి రంగీకృత త్వా దితి ద్రష్టవ్యం. ఏవ ముత్తరత్రాపి యథాసంభవ మూహనీయమ్.

వృథేతి. అష్టార్థార్థం ద్వయం తద్విశిష్టా బాహవ స్తథోక్తా ఇతి సుధ్యమపదలోపీ సమాసః. జీవితమితి ధిక్కృతయోగే ద్వితీయా. తస్య

కథం సహాయమే ధి! గి! క్కరినం మాంత! జీవితం. ౧౨

అత్ర వ్యర్థబాహుద్వయానా మితి వివక్షితే అష్టార్థబాహునా
మిత్యనుపయుక్తం. ఏతదే వావిమృష్టవిధేయాంశ స్యాదాహరణం. బా
హుద్వయస్య వై యర్థ్యే విధేయే త స్యాపసర్జనత్వం ప్రతీయతే.

అసమర్థం యథా.—

విహాయ వనుధా మేనాం చతురంబుధ రావృతాం,

. క్వను గంతవ్య మస్తాక? మరణ్యే ఒప్యనుఖా స్థితిః. ౧౩

[అత్ర జలధివర త్వే నాంబుధరపదమసమర్థమ్.]

అనర్థక నేయార్థచ్యుతసంస్కారసందిగ్ధాని యథా.

విహాయ చ గృహం స్తా నై వ్యత్యస్తనవపుత్రయః,

కదా భవిష్యతే వాసః కటకేషు మహీభృతాం? ౧౪

అత్ర వై ఇతి నిరర్థకం. వ్యత్యస్తనవశబ్దేన వనప్రతీతి స్పృశంకేతమా

‘నిత్యవీపుయో’ రిత్యాభీత్యై ద్వీర్భావః. ౧౫

ప్రకృతానుపయుక్తతాం దర్శయతి—అతేతి. ఉదాహరణ
లాఘవమాహ—ఏతదేవేతి. వ్యర్థబాహుద్వయానా మితీద మేవేత్యర్థః.
అత్ర దుర్దశాప్రస్తావే బాహూద్వేనేన విధేయస్య వై యర్థ్య స్యాన్య
పదార్థప్రధానబహువ్రీహీప ర్తిపదార్థ త్వేన గుణిభావా దవిమృష్టవిధే
యాంశాభ్యో దోష ఇత్యర్థః.

విహాయేతి—అత్రాంబుధరశబ్దస్య సముదే? శాస్త్రప్రసిద్ధి రేవ
న తు వాచకశక్తిః. అతో సమర్థత్వ మిత్యాహ—అతేతి.

లాఘవార్థమసర్థకాదిచతుష్టయ మేకేన శ్లోకే నోదాహరతి—
విహాయేతి. ౧౬

అత్ర వై శబ్దద్యోత్యస్య కస్య చి దవ్యర్థ స్యాన్వయాభావాత్పాద
పూరణమాత్రప్రయోజక త్వేన నిరర్థకో వై శబ్ద ఇత్యాహ—అత్రీనై
ఇతీతి. అత్ర వాక్యసంధే రైవ్యకల్పితత్వా దాయా దేశాభావః. యమకేషు
నిరర్థకం న దోష ఇత్యుక్తం మేమచం(దేణ. వ్యత్యస్తనవేత్యత్ర) వర్ణవ్య
త్యానేన వనప్రతీతి ర్లక్షణయేతివక్తవ్యం. తస్మాంచకుశలాదివన్నయాభి
ర్నిమిత్తం. నాపి గంగాయాం ఘోష ఇత్యాదివ త్వీయోజనం, కిం

[తాయ త్రేతి నేయార్థకం. భవిష్యత ఇతి భవతే రాత్తనేపదిత్వం శబ్దశా
స్త్రువిరుద్ధ మితి చ్యుతసంస్కారం. మహీభృతాం కటకేషు వాస ఇత్య
నేన రాజ్ఞాం నగరేషు వాసః ఉత పర్వతానాం నితం బేష్వీతి సం దేహ
త్సందిగ్ధం.

అప్రయోజకక్షిప్తే యథా —

హంత! వర్తామహే వజ్రఘట్టనా త్పాక్ చలాత్కను,

నభస్వదశనారాతిధ్వజాగ్రజవిరోధిషు.

౧౫

అత్ర నభస్వదశనా సుర్పా స్తేషా మరాతి ర్గరుడః స ఏవ భ్వజో
యస్యేతి విష్ణు స్తస్మాగ్రజ ఇంద్ర స్తస్య విరోధిషు పర్వతే. ప్విత్త్యర్థ
ప్రతీతే రతిదూరత్వాత్ క్షిప్తం. పర్వతేషు వర్తనం దుఃఖావహ మితి
ప్రకృతే వజ్రఘట్టనా త్పాక్ చలాత్కస్యేతి పర్వతవిశేషణ స్మానుప
యుక్తత్వా దప్రయోజకమ్.

గూఢార్థగ్రామ్యార్థాన్వార్థాని యథా. —

శోణితాబ్జదృశః కామం శ్యామగల్గటిస్థలాః,

తు స్వసంకేతమాత్రం. అత స్తత్రా శక్తేయం లక్షణోపేక్షణీయా.
'నిరూఢా లక్షణాః కా శ్చి త్పామగ్ధ్యా దభిధానవత్, క్రియంతే సాం
ప్రతం కా శ్చి త్కా శ్చి నైవ త్విశక్తితః' ఇత్యాచారైస్ తస్మా
నిషిద్ధత్వాత్.

అతో నేయార్థ మేత దిత్వాశయే నాహ — వ్యశ్య స్తనవశ బ్దేన
వనప్రతీతి స్వసంకేతమాత్రాయ త్రేతి. ప్రాప్త్యర్థస్యైవ భవతే రాత్త
నేపదిత్వం న సత్తార్థస్యేతి వైయాకరణాః. అతోఽస్య చ్యుతసంస్కార
త్వా మిత్యాహ — భవిష్యతఇతి. నందిగ్ధ మభినయ దర్శయతి — మహీ
భృతా మితి. అత్ర భృతా పాలనధారణాద్ధత్వానుశాసనం. 'కటకం
వలయే సానౌ రాజధానీ నితంబయో' రిత్యభిధానం చ సం దేహబీజ
మితి భావః.

హంతేతి. వ్యక్తిక్రమేణ లక్షణం యోజయతి — అత్రేత్యాదినా.

శోణితేతి — గ్రామ్యప్రయుక్తౌ పామరవ్యవహారమాత్ర ప్రసిద్ధా
విశిష్టః. విపూర్వస్య దగ్ధశబ్దస్య నిపుణార్థత్వా ద్దాహం ప్రత్యువాచక

విదగ్ధహృదయా శోకవహ్నినా రాజకన్యకాః.

౧౬

అత్ర శోణితశబ్దస్య రుధిరే ప్రసిద్ధస్య పాటలవర్ణపరత్వేన ప్రయోగా
దూఢార్థం. గల్లకటికబ్దా కపోలజఘనపరత్వేన గ్రామ్యప్రయుక్తా.
విదగ్ధహృదయా ఇతి విశేషణందగ్ధహృదయస్యావాచకత్వా దన్యార్థం.
అప్రతీతికం యథా.—

మనూపదేశాః క్వ గతాః కులాచారై రుదీరితాః?

అత్ర మనుశబ్దో మంత్రపరత్వేన మంత్రశాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ ఇ
త్యప్రతీతికం.

విరుద్ధమతికృ ద్యథా.—

అంబికారమణ స్వాంఘ్రినేనా వ్యర్థా కథం భవేత్?

రాజ్ఞా మకార్యమిత్రాణాం వినాశం నముపేయుమాం.

౧౭

అత్రాంబికారమణశబ్దా న్నాత్మసంభోగకారిణః ప్రతీతిః. అకార్య
మిత్రశబ్దా దకార్యేషు మిత్రాణీతి ప్రతీతిః. వియోగదుఃఖపరతయా
ప్రయుక్తా ద్విినాశశబ్దా న్నాశప్రతీతి రితి విరుద్ధమతికృత్.

అమంగళప్రీత్యాజగుప్సాప్రతీతికరం త్రివిధ మస్థిలం యథా.—

అభిప్రేతపదావాసః కదా న స్సంభవిష్యతి?

నీచం సాధన మేతేషాం పరోత్సర్గజీవినాం.

౧౮

త్వాదన్యార్థ మిత్యాహ—విదగ్ధేతి.

౧౯

అప్రతీతిక ముదాహరణి—మనూపదేశా ఇతి. యథా లోకమూ
త్రప్రసిద్ధం గ్రామ్యం తథా శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ మప్రతీతిక మిత్యర్థః.
కులాచారై రిత్థ్యనేన సంప్రదాయశుద్ధి స్సూచ్యతే.

అంబికారమణస్త్యేతి—వినాశం, వియోగదుఃఖ మిత్యర్థః.

౧౭

లక్ష్మ్యేలక్షణం యోజయతి—అతేత్యాదినా. కార్యం ప్రయో
జనం వినా మిత్రాణి నిరుపాధికబంధవ ఇతి వివక్షితే అకార్యే వ్యనుచిత
కర్మసు మిత్రాణీతి విరుద్ధబుద్ధ్యత్వాదనా ద్విరుద్ధమతికృ దిత్యాహ—
అకార్యేతి.

అత్రాభిప్రేతపదావాసశబ్దా త్వేతిలోకపదావాసప్రతితే రమంగళ త్వం. నీచం సాధన మి త్యనేన తుచ్ఛమేవాసప్రతితే ర్హీడాకరత్వం. పరో త్స్పృశజీవినా మి త్యత్రోత్సర్గశబ్దా దధో వాయుప్రతితే ర్జ్వగుచ్ఛాకరత్వం. పరుషం యథా.—

కుతః కాంతారవృత్తీనాం కారాధ్యాత్మ్య మస్తి నః?,
అత్ర కారాధ్యాత్మ్య మితి పరుషవర్ణారబ్ధత్వమ్.
—> వాక్యగతదోషః. <—

అథ వాక్యదోషః.—

* శబ్దహీనం క్రమభ్రష్టం వినంధి పునరుక్తిమత్,
వ్యాకీర్ణం వాక్యనంకీర్ణ మపూర్ణం వాక్యగర్భితం. ౧౯
ద్వే భిన్నలింగవచనే ద్వే చ న్యూనాధికోపమే,
భగ్నచ్ఛందో యతిభ్రష్ట మశరీర మరీతికం. ౨౦
విసర్గలుప్తమస్థానసమాసం వాచ్యవర్జితం,
సమాప్తపునరాత్తం చ తథా సంబంధవర్జితం. ౨౧
పతత్ప్రకర్ష మధికపదం ప్రక్రమభంగవత్,
చతుర్వింశతి రుచ్యంతే దోషా వాక్యసమాశ్రితాః. ౨౨

ఏషాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

* శబ్దశాస్త్రమాతం వాక్యం శబ్దహీనం ప్రక్షీర్త్యతే.

అభిప్రేతేతి—అభిప్రేతపద మిష్టవాసం. ఏతేషాం స్వభర్తృకాం నీచసాధన మల్పసైన్యం సహాయసంపత్తి ర్నాస్తీ త్యర్థః. 'సాధనం నిర్వృతౌ మేధే సైన్యే సిద్ధాపదే గతా' వితి విశ్వః. పరోత్సర్గః పర కర్తృకత్యాగః. 'ఉత్సర్గో తర్జనే త్యాగే' ఇతి విశ్వః. త్రివిధ మశ్లేలం యోజయతి—అభిప్రేతేత్యాదినా.

కుతః ఇతి—కారాధ్యాత్మ్యం ధన్యతాభిలాషిత్యం, పరుషైః కరుణ రసాననుగుణ త్వేన క్షుతికటుభి ర్వర్జైః సచేషద్వితీయసంయోగాదిభి రారబ్ధ మి త్యర్థః.

పదదోషానంతరం వాక్యదోషా నుద్దేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణ భ్యాం దర్శయతి—అథేత్యాదినా.

యథా శత్రువాక్యేషు. —

న సంశృణుమహే హంత! హిత మ్నాష్టై ర్నిమంత్రితం,
యేన కాకతిభూభర్తు స్సేవాం హిత్యా హతా వయం. ౨౩

అత్ర హితం న సంశృణుమహే ఇతి పదద్వయప్రయోగే దోషా
విహీనా ద్వాక్య మేత ద్దుష్ట మితి న పదదోషశంకా. సంపూర్వస్య
శృణోతే రాత్త సేవది త్వే కర్మణోఽనుపాదాననియమాత్.

అథ శ్రవణభిప్రయమ్. —

అష్టై ర్నిమంత్రిత ముపదిష్టం హితం న సంశృణుమహే న సమ
శ్రోష్మేతి వర్తమానసామిప్యే వర్తమానప్రత్యయేన హితాశ్రివణ
రాజ్యభ్రంశయో రవిరామ స్సూచ్యతే. నను చ్యుతసంస్కారస్యైవ
శబ్దహీన మితి సంజ్ఞాంతరం న పునః పృథగ్దోషః. వాక్యగతత్వేన సార్థ
క్యస్య కాన్యప్రకాశకారేణ పదద్వయే యుగప దసాధుత్వాసంభవేన
పరిహృతత్వా దితి చేత్సత్యం; యద్య ప్యేకపద మే వాసాధు. తథాపి
తదసాధుత్వం పదాంతరసమన్వయసాపేక్ష మితి వాక్యదోష ఏవాయం
న పదదోషః. తర్హి 'కదా భవిష్యతే వాన' ఇత్యత్రాపి పదాంతరనన్ని
ధానా దేవ దోషత్వావగమా ద్వాక్యదోషత్వ మేవ కేవలం భవి
ష్యతేశబ్దస్య ల్పట శ్చత్రోదేశే నతుర్ధ్వేకవచనే నత్యసాధుత్వా
సంభవా దితి చేత్సత్యం; వాక్యస్యై వాత్ర ప్రియోగయోగ్యత్వా
దావశ్యకపదాంతరనన్నిధానే యత్ర వాక్యమాత్రనిర్వాహ స్తత్ర పద
దోషః. యత్ర పదాంతరవిశేషసహకృతస్యై వాసాధుత్వం యథా
ప్రకృతే తత్ర వాక్యదోషః. అన్యథా పదదోషస్యై వాభావప్రిసంగా
దితి త దేత త్సర్వం మనసి నిధాయాహ—అత్ర హితమిత్యాది. ఆత్మనే
పదిత్వ ఇతి. 'సమోగమృచ్ఛి' త్యాదినేతి శేషః. కర్మణోఽనుపాదాననియ
మా దితి. అకర్మకాధికారా దితి శేషః. న చ కర్తాకాండస్య శృణోతేః
కథ మకర్మకత్వ మితి వాచ్యం; అవిపక్షితకర్మకస్యై వా త్రాకర్మక
త్వాత్. తదుక్తం—'ధాతో ర్ధాంతరే వృత్తే ధాత్వర్థే నోపసంగ్ర
హాత్, ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్మణో కర్మకా క్రియా' ఇతి.

*క్రమభిప్రాయం భవే దర్థ శ్చబ్దో నా యత్ర స క్రమః.

యథా.—

ప్రథవే కాకతీంద్రాయ తురగా కరిణోఽథవా,

ఉపాయన మకుర్వాణా వయం దైవేన వంచితాః. ౨౪

అత్ర కరిణో యద్వా తురగా నితి వక్తవ్యే వ్యుత్క్రమేణోక్తం.

తురగాపేక్షయా కరిణా ముత్కుష్ణత్వాత్. అథ వా కరిణ ఇత్యర్థ క్రమభంగః.

శబ్దక్రమభంగో యథా.—

కా నామ గణనాఽస్మాను కాకతీయస్య భూపతేః,

యశఃప్రతాపయో ర్మగ్నా నూర్యాచంద్రమసా వపి. ౨౫

అత్ర యశఃప్రతాపయో శ్చంద్రసూర్యా మగ్నా వితి శబ్దక్రమే ఉచితే తథా నోక్తం. యశఃప్రతాపయో నూర్యాచంద్రమసామగ్నా

క్రమభిప్రయతి. త త్రార్థక్రమభిప్రయ ముదాహరతి—ప్రథవభి.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి. దుర్లభ త్వాత్కరిణాం సులత్వాచ్చ తురగాణామితి. నను 'యవాగ్వాఽగ్నిహోత్రం జహోతి, యవాగ్నం వచ' తీత్యత్ర పాతక్రమానుపపత్తా వర్థక్రమో యథా స్వీకృతః, తద్వ దత్రాపి యథాయోగ మన్వయోఽంగీక్రియతా మితి చేత్సత్యం; అపౌరుషేయే వేదవాక్యే యథా తథా వా ఽస్తు పుంవాక్యే తు శ్రవణానంతర మేవ ప్రయోక్తు స్తారతమ్యానభిజ్ఞత్వప్రతీతే రన్వయ విశంబాసహిష్ణుత్వా ద్దుష్టత్వ మేవే త్యనవద్యమ్.

శాబ్దం క్రమభంగ ముదాహరతి—కా నామేతి. సూర్యాచంద్ర మసా వితి. 'దేవతా ద్వంద్వేచ' త్యానజాదేశః. తత్ర 'లోకవేదయో' రితి ప్రసిద్ధసాహచర్యాణా మేవ దేవతావాచినాం ద్వంద్వస్య వివక్షి తత్వాన్న చంద్రసూర్యా విత్యత్రానజాదేశః. ౨౫

వ్యుత్క్రమ మభివ్యక్తు ముచితక్రమానుక్తి మభినీయ దర్శయతి—అత్రేతి. అద్య భేదసాంకర్యం పరిహరతి—యశభి. యశః ప్రతాపయో రిత్యేక స్సముదాయః. సూర్యాచంద్రమసా విత్య పరః. త దేతత్సముదాయద్వయ ముద్భూతావయవ భేదం. అన్వ

వితి సముదాయద్వయాన్వయే యథాయోగ మర్థాన్వయే సిద్ధే నార్థ క్రమవిరోధః. అపి తు శబ్దప్రయోగ ఏవ క్రమభంగః.

అథ విసంధిః—

* విసంహితో విరూపో వా యస్య సంధి ర్విసంధి తత్.

యథా—

శౌర్యాణి ఈదృశా న్యాస స్పృశైశ్వర్యం క్వ వా గతం?.

అత్ర శౌర్యాణి ఈదృశానీతి విసంధి. పుష్కైశ్వర్య మితి. సంధి థా ద్వివచనానుపపత్తే. త స్యాన్వయే సతీతి శేషః. యథా యోగ్యమర్థాన్వయే నార్థక్రమవిరోధ ఇతి. అభిధానక్రమేణాభిధేయ క్రమాచిత్యైఽపి కవిసమయసిద్ధోపమానోపమేయభావానుసారేణ వర్తి పదార్థానాం కీర్తిప్రభృతీనాం పుష్కమేణాపి సంబంధే ౨నంతరో దాహరణవ ద్భాధకాభావా న్నార్థక్రమభంగ ఇత్యర్థః. కుత్ర తస్మిన్ క్రమభంగ ఇత్యాకాంతాయా మాహ—అపితు శబ్దప్రయోగ ఏవేతి. యథాసంఖ్యాన్యాయోల్లంఘనాదితి భావః. నను ద్వంద్వసమానే వర్తి పదాని ప్రత్యేకం స్వసహచరితపదార్థాంతరాణ్యపి యుగపదభిదధతీతి వార్తిక కారమతం. తదుక్తం—‘యుగప దధికరణవచనే ద్వంద్వ’ ఇతి. తస్మతే యశశ్చబ్దేనాపి యుగప ద్యశఃప్రతాపా వభిధేయేతే ప్రతాపశబ్దే నాపి. ఏవం సూర్యాచంద్రమసా విత్తిత్రాపిద్రవ్యవ్యం. తథా చ మిథో న్వయే శాబ్దోఽపి క్రమభంగో న సంభవతీతి చే న్నైష దోషః. సర్వదా కేవలపదాసా మేకై కార్థవాచకత్వా ద్వర్తిపదానా మపి మతభేదేన తథాభావాత్ ప్రాయోగ సర్వేషా మప్యేవ మేవ పుష్కత్వైః. అత్రా వ్య తాకికానేకార్థవాచకత్వనిబంధన మక్రమం బాధిత్యా క్రమస్యైవ జాగ రూకత్యాత్. యదాహ పదమంజరీకారః— ‘సాఘాగ్ధ్యేత్యాదా యుగపదధికరణవచనతయా ద్వంద్వేఽపి క్రమస్య ప్రతీతే స్స ఏవ నియామక’ ఇతి.

విసంహితఇతి. విగతా సంహితా వర్ణానాం పరస్పరసన్నికర్షో యత్ర స విసంహితః, విశ్లిష్ట ఇత్యర్థః. విరూపః, కర్ణకఠోర ఇత్యర్థః.

శౌర్యాణి ఈదృశానీత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘభావా ద్విశ్లేషః. స చాత్ర బ్యాకరణ విరోధః;వాక్యసంధే రైవ యీక త్యాత్. తదుక్తం—‘సంహి

వై రూప్యమ్.

అథ పునరుక్తిమత్.—

* శబ్దార్థపానరుక్త్యే తు తద్వాక్యం పునరుక్తిమత్,
యథా.—

జీర్ణకాననసంకీర్ణే వింధ్యే కాననవృత్తయః.

అత్ర కాననసంకీర్ణే కాననవృత్తయ ఇతి పునరుక్తిమత్.

అథ వ్యాఖ్యీర్ణం.—

* వ్యాఖ్యీర్ణం తద్విభక్తినిం వ్యాఖ్యీర్ణే చ మిథోఽన్వయే.

యథా.—

సుఖార్థినో మహిపాలా వర్తధ్వం కాకతీశితుః,

అజ్ఞా మురసి బిభ్రాణా శ్శిరసి క్రోడముద్రికాం.

౨౬

అత్ర క్రోడముద్రికా మురసి శిరస్యాజ్ఞాం బిభ్రాణా ఇతి సంబంధః.

అథ వాక్యసంకీర్ణం.—

* వాక్యాంతరపదైః కీర్ణం వాక్యసంకీర్ణ ముచ్యతే.

యథా.—

మానేన మహతా ౭స్మాభి ర్వనే వక్త్రీణ తివ్రతాం,

తైకపదే నిత్యా నిత్యా ధాతూవస్సయోః, నిత్యా సమానే వాక్యే
తు సా వివత్సా మపేక్షతే ఇతి.

౧౮

పునరుక్త మాహ—శబ్దార్థపానరుక్త్య ఇతి.

శబ్దమాత్రపానరుక్త్యే త్వలంకారత్వ మర్థమాత్రపానరుక్త్యే
దోషత్వం వత్సతి.

వ్యాఖ్యీర్ణమితి. విభక్తీనిం విభక్త్యంతానాం పదానా మిత్యర్థః.
సంకీర్ణపద మేకం వాక్యం వ్యాఖ్యీర్ణ మిత్యర్థః.

సుఖార్థిన ఇతి. క్రోడముద్రికాః కాకతీయధ్వజవరాహముద్రాం,
దాస్య రూపత్వా త్రధారణస్యేతి భావః. తనుక్తం—‘పద్య మంగుళి
విచ్ఛేద ఉరోవిన్యస్త మక్షరం, తన్నామకరణం చేత ద్దాస్య మేత
చ్ఛతాప్తయ’ మితి.

౨౬

మానేనేతి. అత్ర వాక్యద్వయపదానాం మిథ స్సంకీర్ణత్వా

వింధ్యస్య జీవితం త నో జాత మద్య త్పుణం కృతం. ౨౭

అత్ర మహతా మానేన య త్పుణం వక్త్రేణ కృతం త దద్య
వింధ్యస్య వనే తిష్ఠతాం నో జీవితం జాత మితి వాక్యద్వయపదానా
మన్యోస్యసంకీర్ణతా.

అథాపూర్ణం.—

అపూర్ణం త ద్భవే ద్యత్ర న సంపూర్ణః క్రియాన్వయః.

యథా.—

శైలే వ్యస్మాక మావాసో వనైః సోచ్ఛ్వాసితా వయం,

మృగై ర్బంధుమత శ్చాస్మా న్నశ్య న్ధాతా ప్రమోదతాం. ౨౮

అత్ర శైలవాసాక వన్యవృత్తీ న్మృగబాంధవా న్నశ్య నితి వివ
క్షితసంబంధో న సంపూర్ణః.

అథ వాక్యగర్భితం.—

* తద్యాక్యగర్భితం యన్య మధ్యే వాక్యాంతరం భవేత్.

యథా.—

జ్ఞాత్వా ఒప్యంధ్రపురింద్రస్య కోధాగ్ని మతిదుస్సహం,

యద్వా న లంఘ్యతే దైవం తస్మిన్నివతితా వయం. ౨౯

ద్వాక్యసంకీర్ణమిత్యాహ—అత్రేతి.

శైలేష్యితి. వనైః కందమూలఫలాదిభిః, సోచ్ఛ్వాసితా స్పృహ
ణాః. అత్ర బంధుమత శ్చేతి చశబ్దే వాఒన్మదర్థవిశేషణతయా శైల
వాసవన్యవృత్తీ సముచ్చయేతే. ౨౮

తత్ర దర్శనశ్రియాయా అన్మదర్థద్వారా బంధుమత ఇత్యనేనైవ
సంబంధో న శైలవాసవన్యవృత్తిభ్యా మితి క్రియాన్వయాపరిపూరణా
దపూర్ణ మిత్యాశయేనాహ—అత్రేతి.

తదితి. వాక్యేన వాక్యాంతరేణ గర్భితం సంజాతగర్భం పాక్యం,
వాక్యగర్భిత మిత్యర్థః. ఉదాహరణం స్పష్టం. నన్వత్ర వాక్యార్థస్యాపి
వాక్యాంతరగర్భితత్వే నోభయదోషత్వసంభవేఒపి వాక్యార్థప్రతీతా
పంతరంగత్వేన ప్రాధాన్యా ద్వాక్యదోషప్రాయపాత ఇత్యనుసంధేయం.
ఏవ మన్యత్రాపి యథాసంభవ మూహ్యమ్.

అత్రాతిదుస్సహం కోఠిధాగ్నిం జ్ఞాత్వాఽపి తస్మిన్నివతితా వయ
మితి వాక్యమధ్యే యద్వా న లంఘ్యతే దైవ మితి వాక్యాంతరం మను
ప్రవిష్ట మితి వాక్యగర్భితత్వమ్.

అథ భిన్నలింగవచనే.—

* యత్రోపమా భవేద్భిన్నవచనా భిన్నలింగకా,
తద్భిన్నవచనం భిన్నలింగం చాహు ర్భసీషిణః. 30

ద్వయో రుదాహరణం యథా.—

సముద్రా ఇవ గంభీరం మనో యాదవభూభుజః,
గిరిణీ వాంధ్రీనృపతిధ్వజిన్యా కలుషీకృతం. 31

అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీర మితి భిన్నవచనం. గిరిణీవ ధ్వజిన్యేతి
భిన్నలింగం.

అథాధికన్యూనోపమే.—

* యత్రోపమాన మధికం న్యూనం వా స్యా ద్విశేషణైః,
తత్రాధికోపమం పూర్వం న్యూనోపమ మతః పరం. 32

ద్వయో ర్యథాక్రమ ముదాహరణం.—

తౌమతౌమముఖాః కాంతాః కాననే మాళవేశితుః,
గ్రీష్మే నద్య ఇవ హ్లానపద్మోత్పలబిసావిలాః. 33

అత్ర తౌమతౌమముఖానాం కాంతానా ముపమానభూతాను
నదీషు హ్లానపద్మత్వమాత్రం వక్తవ్యం. మ్లానోత్పలబిసావిలా ఇత్యధికం.
న్యూనోపమం యథా.—

హారాంగరాగనుభగా నగరేషు యథా వయం,

భిన్నలింగభిన్నవచనయో ర్లక్షణోదాహరణే దర్శయతి.—
యత్రేత్యాదినా. 30

సముద్రా ఇవ గంభీరం మన ఇతి. అత్రోపమానోప మేయ
యో ర్భిన్నలింగత్వేఽపి ముఖం చంద్ర ఇవేతివ తృహృదయానాముద్వే
గాభావా ద్భిన్నవచనస్సైవ వేద ముదాహరణం. అతవనోక్తందంజ్యాచా
ర్యేణ—‘న భిన్నలింగవచనే నచ న్యూనాధికే తథా, ఉపమాదూషణా
యాలం యత్రోద్వేగో నధీమతా’ మితి. 31

తదైవ నిర్గుణాకీర్ణా విభాంతి ధరణీభృతః.

38

అత్ర హరస్థానే నిర్గుణా ఉక్తాః. అంగరాగస్థానే కిమపి నోక్త మితి న్యూనోపమత్వం.

అథ భగ్నచ్ఛందోయతిభిర్భిష్టే.—

* ఛందోభగ్నం వచో యత్ర తదృగ్నచ్ఛంద ఉచ్యతే,

యత్ర స్థానే యతిభిర్భిష్ట స్తద్యతిభిష్ట ముచ్యతే. 39

యథా.—

వింధ్యారణ్యకృతకుటుంబరక్షణస్య, కిం భద్రం భవతి జనస్య మా దృశస్య?.

అత్ర వింధ్యారణ్యేతి తృతీయవర్ణే యతిభంగః. పాదాంతవర్ణస్య గురుత్వాభావా చ్ఛందోభంగః.

త దేత న్మనసి నిధాయాహ—అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీర మితి భిన్నవచన మితి.

అతేతి. అత్రోపమాశబ్దః కరణవృత్తత్యా ఉపమానవాచీ. తే నాధికవిశేషణోపమాన మధికోపమం న్యూనవిశేషణోపమానం న్యూనోపమం. తేన సాధారణధర్మాధిక్యే ౭ ధికోపమం త న్నూనోపమే న్యూనోపమ మితి ఫలితం. ఉభయో రుదాహరణం సుగమం.

ఛందోభగ్న మితి—భగ్నంఛందోవృత్తం యత్ర త చ్ఛందో భగ్నం. యతి ర్వీచ్ఛేద ఇతి ఛాందసాః. భిష్టా యతి ర్యత్ర త ద్యతి భిష్టం. ఉభయత్ర 'వాహితాగ్నా వ్యది స్వీతి పరనిపాతః. 39

వింధ్యారణ్యేతి. తృతీయవర్ణే యతిభంగ ఇతి. ప్రహర్షిణీవృత్తే తృతీయదశమవర్ణయో ర్వీచ్ఛేదోవిహితః. తద్దుకం వృత్తరత్నాకరే— మ్నా జ్ఞోగ ప్రదేశయతిః ప్రహర్షిణీయ' మితి. తత్ర తృతీయవర్ణే తద భావా ద్యతిభిష్టం పాదాంతవర్ణస్య గురుత్వాభావా చ్ఛందోభంగ శ్చ. నను క్వ చి దవసానే ౭పి లఘువృత్త్య మితి వచనే పాదాంత్యలఘోర్వి కల్పేన గురుత్వవిధానా దత్రాపి గురుత్వాంగీకారే న చ్ఛందోభంగఇతి చేత్సత్యం. యత్రేంద్రవజ్రో వేంద్రవజ్రాదా పాదాంతవర్ణస్య లాక్షణికగు రుత్వే ౭పి త్రావ్యవృత్తభంగాభావ స్తత్రమాభూ చ్ఛందోభంగః. ప్రహర్షిణీ వైతాళీయసంతతిలకాదా తు వైపరీత్యా దస్త్యేవ దోష ఇతి ప్రాచీనాః

అథాశరీరం. —

* క్రియాపదేన రహిత మశరీరం ప్రకీర్త్యతే.

యథా. —

హంత నిష్కరుణో ధాతా క్రీడతో మణికుట్టిమే,

కాననే కంటకాక్షిరేఫితా నాస్పండ్యశిశూ నిమాన్. 31

అత్ర క్రియాపదం న విహితం. ఏతదే వానస్వయాఖ్యం దూషణమ్.
అథారీతికం. —

* రసాననుగుణా రీతి ర్య త్ప్రీతి త దుచ్యతే.

యథా. —

అఖర్వగర్వదుర్వారదోరర్గళనిర్గళాః,

హా బంధువర్గా స్సర్వేఽపి కృతాంతాతిథయః కృతాః. 32

అత్ర కరుణేఽనుచితో వర్ణాడంబరః.

అథ విసర్గలుప్తం. —

* ఓత్వం లోపా విసర్గ స్యానకృ త్లుప్తవిసర్గకం.

యత్ర విసర్గో బహుధా ఓత్వం లోపం వా ప్రాప్నోతి తద్విసర్గలుప్తం.

క్రియాపదేనేతి — హంతే త్యనుకంపాయాం. పాండ్యశిశూ నితి.
దర్శనక్రియాపేక్షయా కర్తృణి ద్వితీయా; అత్ర దర్శనక్రియానుపాదా
నాత్. 31

ఆఖ్యాతం సావ్యయకారకవిశేషణం వాక్యమితి. వాక్యలక్ష
ణాభావేన వాక్యత్వస్యైవ వాభావా దశరీరం నామ దోష ఇత్యా
శయే నాహ — అత్రేతి. క్రియాపదరాహిత్యే నావ్యయాభావా చ్ఛాన
స్వయ ఇత్యస్యైవనామాంతరం మతాంతరేణే త్యాహ — ఏతదేవేతి.

అరీతికమితి. విరుద్ధరీతిక మిత్యర్థః.

అఖర్వేతి. అత్ర సర్వపారుష్యద్విరసమాసాదినిబంధనాయాః
గౌడరీతేః కరుణానుచితాయాః నిబంధనా దరీతికం నామ దోష ఇత్యా
శయే నాహ — అత్రేతి. 32

విసర్గలుప్త మితి. లుప్తవిసర్గ మిత్యర్థః.

ఓత్వమితి. మ్లానాఇత్యాచా పరంపరయా విసర్జనీయస్థానికస్య

యథా.—

వృద్ధో మనోరథో యాతో జాతో వాసో ధువో మరౌ,
మానా దీనా హతా జీర్ణా వనాంతే స్వీదృశా వయం. 30

అథాస్థానసమాసం.—

* అపదస్థసమాసం త త్సమాసో యత్ర నోచితః.

యథా.—

కుతో వై ముఖ్య మస్తాను బ్రహ్మణః పురుషాత్మనః ?

ఇత్యుదగ్రతరభ్రామ్యద్భుకుటికుటిలాసనాః. 31

అత్ర. వేదనే కృధ్యతాం నృపాణా ముక్తౌ న సమాసః. కింతు కవి
వచనే సమాస ఇత్యపదస్థసమాసః.

అథ వాచ్యవర్జితం.—

* నోక్తం స్యా ద్యత్ర సక్తవ్యం త దాహు రావ్యవర్జితమ్.

యథా.—

* దుర్దశాం ప్రతిపన్నానా మస్తాకం జీవితం మతం.

అత్ర దుర్దశాం ప్రతిపన్నానా మపీ త్యపిశబ్దో వక్తవ్యో నోక్తః.

య కారస్య 'లోపోవ్యోర్వో'తి లోపవిధానా ల్లుప్తవిసర్గత్వం.

వృద్ధో మనోరథ ఇత్యాదౌతు యద్యపి విసర్జనీయస్య సత్వాదినం
ధికార్యవశాద్గుణేన త్యోత్యమేవ న లోపః. తథాపి విసర్గాదర్చనా ల్లుప్త
విసర్గవ్యవహార ఇతి ద్రష్టవ్యం య దాహు రాచార్యాః—'అదర్శనం
లోప' ఇతి. 32

అపదస్థసమాస. మితి. అస్థానస్థసమాస మిత్యర్థః.

కుత ఇతి. పురుషాత్మనః కఠినమృదయస్య; వేదనే క్రుధ్యతా మితి.

'క్రుధద్రు హే త్యాదినా సంప్రదాన త్యా చ్చతుర్థి. 33

న సమాస ఇతి. క్రోధవ్యంజక ఇతి శేషః. కింత్వీతి. కవే స్సమాస
వ్యంగ్యస్య క్రోధ స్యాభావా దితి భావః.

దుర్దశామితి—అత్ర జీవితస్య హేయత్వం వివక్షితం. త చ్చ
దుర్దశాం ప్రతిపన్నానా మపీ త్యపిశబ్దప్రయోగ ఏవ లభ్యతే నాన్యథా.
అత స్తదభావా ద్వాచ్యవర్జితా భోక్తౌ యదోష ఇత్యాహ—అత్రేతి.

అథ సమాప్తపునరాత్తకం పతత్ప్రకర్షం చ.—

* సమాప్య పున రాదానే సమాప్తపునరాత్తకం,
పతత్ప్రకర్షం త త్సాహు ప్రకర్షో యత్ర విశ్లేఖః. ౪౦
ద్వయోరుదాహరణం.—

ధావన్మగేషు సంభ్రామ్య త్కరి మాద్యత్తరతుషు,
వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః శుభ్యద్భల్లూకపక్షిషు. ౪౧
అత్ర వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః ఇతి సమాప్య శుభ్యద్భల్లూకపక్షి-
ష్వితి పున రాదానా త్సమాప్తపునరాత్తకం. తథా భ్రామ్యత్కరి
మాద్యత్తరతుషు ధావన్మగేష్వితి వక్తవ్యే స తథోక్త మితి పతత్ప్ర-
కర్షతా.

అథ సంబంధవర్జితం.—

* సంబంధవర్జితం త త్సన్య ద్యతేష్టే నాన్వయో హతః,
యథా.—

భద్రాసనాని దృషద శ్చత్రాణి చ మహీరుహః,
దుర్దశా రాజ్యమూర్ధాభిషిక్తః పున రహో! వయం. ౪౨
అత్ర రాజ్యే భద్రాసనాని దృషద ఇత్యాది సంబంధో నోక్తః.
లిఖాధికపదం.—

* య తాధికపదోక్తి స్సన్య త్ర తాధికపదం మతం.

సమాప్యేతి—సమాప్తస్య వాక్యస్య విశేషణద్వారా పునరుపా-
దానే సమాప్తపునరాత్తకం. ౪౦

త దత్ర యోజయతి—అత్రేతి.

పతత్ప్రకర్షమపి యోజయతి—అథేతి. తరతువో మృగాదనాః
తదపేక్షయా కరిణాం ప్రకృష్టత్వా త్పుర్య ముపాదానం మృగాణాం
పున రపకృష్టత్వా త్పశ్చ దేవోచితం. తథాపి మృగాణా మాదా పుపా-
దానే ప్రకర్షభింశా త్పతత్ప్రకర్ష మితి భావః. ౪౧

సంబంధేతి—సంబంధే నేప్తయోగేన వర్జితం సంబంధవర్జితం.
ఏత దేవ కేచి దభవన్తతయోగ మాహుః.

భద్రాసనానీతి. అత్రదుర్దశారాజ్యశబ్ద స్సమానే గుణీభూత ఇతి
స తదర్థో భద్రాసనాదిభిస్సంబంధిత ఇత్యాహ—అత్ర రాజ్య ఇతి. ౪౨

యథా. —

విముక్తా వల్లభై రేతా వనాంతే ఘూర్జరస్త్రియః,

సుధాంశుమండలాకారరూపక్రమవిపాండురాః.

౪౩

అత్ర సుధాంశుమండలాకార ఇత్యేతావతా పరిపూర్ణే మండలా
కారవిపాండురత్వే రూపక్రమ ఇత్యధికమ్.

అథ భగ్నప్రకమం. —

* (ప్రకా)ంతనియమత్యాగే భగ్నక్రమ మిహేష్యతే.

యథా. —

గుహాగృహాణి శబరా బాంధవా వింధ్యభూః పురీ,

సరితో దీర్ఘికాః కప్త మాక్రీడాః కాననాని సః.

౪౪

అత్ర బహువచనతయా ప్రథమం ప్రకమ్య వింధ్యభూః పురీత్యేక
వచనోక్తేః ప్రకమభిప్రం.

— అర్థగతదోషః. —

అథార్థదోషః. —

* అపార్థం వ్యర్థ మేకార్థం ససంశయ మప్రకమం,

భిన్నం చై వాతీమాత్రం చ పరమం విరసం తథా.

౪౫

హీనాధికోపమే స్యాతా మనదృశ్యోపమం తథా,

అప్రసిద్ధోపమం హేతుశూన్యం చ నిరలంకృతి.

౪౬

అశ్లేలం చ విరుద్ధం చ తథా సహచరచ్యుతం,

ఏవ మప్తాదశ పోక్తా దోషా అర్థసమాశ్రయాః.

౪౭

ఏషాం స్వరూప ముదాహరణం చ.

* సముదాయార్థశూన్యం య దపార్థం త తస్మిన్ క్షేర్యతే.

యథా. —

విముక్తా ఇతి, అత్రాధిక మంశం వివినక్తి — అత్రేతి. 'వాన్యదై
స్స హోపితం వింధ్యే హంత వల్కలధారిభి' దిక్ష్వ త్రాస్తాభి రితి పదస్య
న్యూనత్వా న్నూన్యసపదం నామ దోషో ద్రష్టవ్యః.

౪౮

బహువచనప్రకమభంగ ముదాహరణి — గుహా ఇతి.

౪౯

అథార్థదోషాణా ముద్దేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణే దర్శ
యతి — అథేత్యాదినా.

౪౫ — ౪౭

* కుత శ్శువ్యదపా నద్యః కా వార్తా చోశమండలే,
 ఫణా సుహస్రం శేషస్య భారః కతి కులాచలాః. ౪౮
 అత్ర స కశ్చి ద్వాక్యార్థః ప్రతీయతే,

అథ వ్యర్థం.—

* య త్ప్రియోజనశూన్యం స్యా త్తద్వ్యర్థం పరికీర్త్యతే.
 యథా.—

నిర్మలం కుల ముద్వేలం శౌర్యం వః ప్రథితం యశః,
 కి మి త్యంధ్రపతేః పాదపీఠం పాండ్యై ర్న సేవ్యతే. ౪౯
 అత్ర నిర్మలం కుల మిత్యాదిప్రశంసా సేవా కర్తవ్యే శ్శుభదేశే
 నోపయుజ్యతే.

అథైకార్థం.—

* ఉక్తాభిన్నార్థకం య త్సాన్విదేశార్థం త నిగద్యతే.
 యథా.—
 విశీర్ణం శతధా చేతో మూర్ఛితా న్వీక్ష్య బాలకాః,
 శిశూ నిశ్చేతనా స్తప్తప్తాః ఖండితం శతశో మనః. ౫౦

అత్ర పూర్వోత్తరార్థయో రభిన్నార్థత్వమ్.
 అథ ససంశయం —

* వాక్యార్థసంశయో యత్ర త త్ససంశయ మివ్యతే.
 యథా.—

కరికుంభా స్తనా వద్య జయేతాం తౌమతాం గతౌ,
 సముదాయార్థశూన్యం వాక్యార్థశూన్యంః కుతఞ్చితి. శువ్య
 దపా శ్శువ్యజ్జలాః, 'ముక్కు' రిత్యాదినా సమాసాంతో ఒప్రత్యయః.
 అత్ర దశదాడిమాదివాక్యవ దర్థశూన్యత్వా దపార్థత్వం. ౪౮
 నిర్మలమితి. అత్ర రాజసేవావిధా వైశ్వర్యాదిలోభవ త్కులాది
 ప్రశంసాయా నిష్ప్రియోజకత్వా ద్వ్యర్థ మేత దిత్యాహ—అత్రేతి.
 ఉక్తాభిన్నార్థక మితి. పున రుక్తార్థః.
 కరికుంభావీతి. అనర్థ రాఘవే—'విజయేతాం రామలక్ష్మణౌ
 కుంభకర్ణ మేఘనాదా' విత్యత్ర వైరివాక్యే కర్తృకర్మసం దేహేఽపి స

లతా వపుశ్శ్రియః స్త్రీణాం హసంతు మ్లానతాం గతాః. ౫౧
అత్ర కరికుంభయోః స్తనయో శ్చ లతానాం వపుశ్శ్రియాం చ
కర్తృకర్మత్వసంశయః.

అథాపక్రమం.—

* యత్ర పూర్వాపరీభాషవిహతి స్త దపక్రమమ్.

యథా.—

. హంత వ్యాదాయ వక్త్రాణి నిద్రాం త్యంతర్వణం స్త్రీయః,
త్వణే స్తత్పతీతై రస్తాన్ శిక్షయంత్య స్తథా క్రమం. ౫౨
అత్ర నిద్రోత్తరకాలీనముఖవ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వ ముక్త
మిత్యపక్రమత్వమ్.

అథ భిన్నమ్.—

* సంబంధవర్జితం య తస్య త్త ద్భిన్నం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

నూనం ఘలేషు లాటానాం న ధాత్రా లిఖతా లిపిః,

దోషః. నాయకాభ్యుదయసూచకతయా తత్రైవ కవినరంభ
విశ్రాంతేః. ౫౩

హంశేతి విహదే. వ్యాదాయ విప్రుత్వ, పనే వ్యంతర్వణం. విభ
క్త్యర్థేఽవ్యయిభావః. 'ప్రనిరంత'రిత్యాదినా గత్యంతత్వతీతైః వక్త్ర
పతీతైః. శిక్షయంత్య స్తథాక్రమ మితి. త్వణం గ్రహిత్యా భవంతోఽపి
జీవం త్విత్యస్తా నుపదిశంత్య ఇవే త్యర్థః. ౫౪

అత్ర నిద్రావక్త్రవ్యాదానయో ర్లోకే ప్రసిద్ధం పూర్వాపర్యం
విహిత మితీద మపక్రమ మిత్యాహ—అత్రేతి. పూర్వకాలత్వ ముక్త
మితి. 'సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే' ఇతి విహితేన క్వాప్రత్యయే
నేతి శేషః. నను వక్త్రం వ్యాదాయ స్పటితీత్యత్ర వ్యాదానస్య పూర్వ
కాలత్వాభావాత్ క్వాప్రత్యయానుపపత్తి రితి చోదయిత్వా అనం
తరభావిస్వప్నా వేక్షయా పూర్వకాలత్వసంభవా న్నానుపపత్తి రితి
పరిహృతం మహాభాష్యే. తత్రైవ వ్యాఖ్యాతం కైయటేన. యద్యపి
స్వప్నక్షణానాం వ్యాదానా త్పుర్వకాలతా. తథాపి తద్వాదా

య దస్తాకం కుటుంబాని విషేదంతి మరుస్థలే. ౫౩

అత్ర మరుస్థలనివాసవిచారస్య ఫాలస్థలగతలిప్యభావస్య చ న సంబంధః.

అథాతిమాత్రం.—

* య త్సర్వలోకాతీతం త దతిమాత్రం ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

మా భూ దేకార్ణవం విశ్వ మితి సంకోచితాశ్రుభిః,

అరణ్యే లాటనారీభి రసంఖ్యా నిమ్నగాః కృతాః. ౫౪

అత్రాశ్రుభి ర్జగ దేకార్ణవ మిత్యత్సృజ్ఞః.

అథ పరుషమ్.—

* అతిక్రూరార్థసహితం పరుషం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

దావానలేంధనం నద్యః క్రియంతా మర్భకా ఇమే.

అత్ర ఫలాని యాచమానాః శిశూ నుద్ది శ్యాతిపరుషోక్తిః.

అథ విరసమ్ —

* అప్రస్తుతరసం య త్త ద్విరసం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

నానంతరభావిన్వప్నక్రియాపేక్షం వ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వ మస్తీతి.

అతః కథ మత్ర పౌర్వావర్యవిహతిరితి చే త్సత్యం. వ్యాదానా త్పూర్వ

కాలీనన్వప్నక్రియాపేక్షయా పౌర్వావర్యవిఘాతా దస్యై వాపక్రమ

దోషో ఒత్రేతి హృదయమ్. ౫౩

భిన్నలక్షణం సంబంధవర్జనం దర్శయతి—అత్ర మరుస్థలేతి. ప్రతీ యమానస్తు హేతుహేతుమద్భావో న వాస్తవ ఇతి భావః.

మాభూదితి—ఏకార్ణవభియాఒశ్రుసంకోచే ఒప్యసంఖ్యా నద్యః ప్రవృత్తా ఇత్యతిమాత్రాతాకికార్ణప్రతిపాదనా దత్కుక్తి రే వాయం దోషో నాతిశయోక్తి రలంకార ఇతి భావః. ౫౪

పరుష ముదాహరతి—దావానలేతి. ఇమే ఫలాని యాచమా నా ఇత్యర్థః.

చంద్రాననాః కటాక్షై ర్నః షశ్య తామృతవర్షిణిః,

శోచిత్యాఽల మితి క్లిప్తాః కిరాతై శ్చోశసుభ్రువః. ౫౫

అత్ర ఘరుషవియోగఖన్నానాం స్త్రీణాం వనచరై స్సంభోగప్రార్థ
నం విరసమ్.

అథ హీనోపమమ్.—

* హీనం యత్రోపమానం స్యాత్త ద్ధి హీనోపమం మతం.

యథా.—

శునక్తై రివ సారంగా భవద్భి ర్నిహతా ద్విషః,

క్వ గతం పాదుషం త ద్యః కాననైకవివాసినామ్ ? ౫౬

అత్ర శునక్తై రివ భవద్భి రితి హీనోపమమ్.

అథాధిరోపమం.—

* యత్రోపమాన మధికం త ద్యపే డధిరోపమమ్.

యథా.—

అమీ పారే సర స్తీరం బకా నిశ్చలమూర్తయః,

చంద్రాననా ఇతి—శోచిత్యాఽలం, న శోచితవ్య మిత్యర్థః. 'అలం
ఖల్వో'రిత్యాదినా క్వాప్రత్యయః. ఇత్యుక్త్యా క్లిప్తాః క్లేశితాః క్లిశ్నా తే
'యాదితో' వేతి వికల్పా 'ద్యస్య' విభాషే'తి నిషేధః. 'క్లిశః క్వానిష్ఠ
యో'రితి వికల్పా దిడభావః. ౫౫

సంభోగప్రార్థనం విరస మితి. అనౌచిత్యప్రవృత్తత్వా దితి
భావః. తదుక్తం ధ్వన్యాచారైః—'అనౌచిత్యా దృతే నాస్య ద్రవభం
గస్య కారణ మితి.

హీన మితి. జాత్యా ప్రమాణేన వేతి శేషః. ఏవ మధిక మిత్య
త్రాపి ద్రవ్యవ్యం. అత ఏవ పూర్వోక్తాభ్యాం న్యూనాధిరోపమాభ్యా
మనయో ర్భేదః.

జాతిహీన ముదాహరతి—శునక్తై రితి. ప్రమాణహీనోదాహర
ణం తు స్ఫులింగ ఇవ భానుమా నిత్యాదౌ ద్రవ్యవ్యం. ౫౬

జాత్యధిక ముదాహరతి—అమీ ఇతి. పారే సర స్తీరస్య పారే
సర స్తీరం. 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా' వే త్యవ్యయీభావః. ప్రమాణాధిరోదా

మహర్షయ ఇ వాస్తాభి రద్య నోషద్రవాః కృతాః. ౫౭
అత్ర బకా మహర్షయ ఇవే త్యధికోపమమ్.

అథానదృక్షోపమమ్.—

* య దతుల్యోపమానం త దృశే దనదృశోపమం.

యథా.—

ఏష వింధ్యాచల స్సాంద్రకుంజోచ్చలితనిర్ఘరః,

ఘలేక్షణస్ఫురద్వహ్నిశిఖాటోప ఇవేశ్వరః. ౫౮

అత్ర కుంజోచ్చలితనిర్ఘరస్య వింధ్యాచలస్య ఘలేక్షణస్ఫురద్వహ్ని
శిశ్వరస్య చ మిథో న సాదృశ్యమ్.

అథాప్రసిద్ధోపమమ్.—

* అప్రసిద్ధోపమానం య దప్రసిద్ధోపమం మతమ్.

యథా.—

బాష్పాంబుక్లిన్ననేత్రాణి ఘుఖా న్యంగ! మృగీదృశాం,

హిమదూషితపత్రాణి కుముదా నీవ నిర్మదామ్. ౫౯

అత్ర ఘుఖానాం కుముదా న్యుపమానతయా కవిలోకే న ప్రసిద్ధాని.
అథ హేతుశూన్యమ్.—

హరణం తు 'పాతాళ మివ నాభిస్త' ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. అత్ర సర్వత్ర
సాధర్మ్యేణ చమత్కారాయ వివక్షితార్థస్య శునకాదిభిః ప్రతిపత్తి
పరిత్యోజ్యజ్ఞేన కదర్థీకరణా దనాచిత్యేన దోషత్వ మితి భావః. అత ఏవో
క్తం కావ్యప్రకారే—'ఉపమానస్య జాతిప్రమాణగతం న్యూనత్వ మధి
కతా వా తాదృ శ్యనుచితార్థత్వం దోషః' ఇతి. ౬౦

య దితి. న హ్యత్ర వింధ్యవిరూపాక్షయో స్తద్ధర్మయో శ్చ
పహ్నినిర్ఘరయో సాదృశ్యప్రసిద్ధి రస్తి. న చ ధర్మణో ధర్మద్వారా
సాదృశ్యం ధర్మయో శ్చ ధర్మి ద్వాశేతి వాచ్యమ్; ఇతరేతరాశ్రయత్వ
ప్రసంగాత్. యథాహ—'బద్ధా మికావ్యశశినం వితతార్థరశ్చి' మిత్యత్ర
వామనః 'త దేవ మితరేతరాశ్రయదోషో దురుత్తరః' ఇతి. ౬౧

త దేతత్సర్వం మనసి నిధా యాహ—అత్ర కుంజేతి.

* హేతో ర్విసార్థకథనం హేతుశూన్యం ప్రచక్షతే.

యథా. —

ముధానుధావనం జాతం, మాగ్నేఽస్మి న్మాక్తికాంకితే,

అన్వేష్టు మస్యతో యామి పదవీయం న సుభృషః.

౬౦

అత్ర సుభృషః పద వీయం న భవతీ త్యత్ర హేతు ర్నోక్తః.

అథ నిరలంకృతిః. —

* అలంకారేణ రహితం నిరలంకార ముచ్యతే.

యథా. —

ఆఘాయ సురభే ర్యోవి మున్ముఖై ర్దీర్ఘమేహనైః,

మహోత్సై ర్లంబమానాంఽర్హై ర్విష్వ గావ్యకులితం వనమ్.

౬౧

అత్ర న కల్పి దలంకారః. శ్లాఘువిశేషణాభావా న్న స్వభావోక్తిః.

అథాశ్లేలమ్. —

* అశ్లేలార్థస్య కథన మశ్లేలం పరికీర్త్యతే.

హేతోర్వివేతి — హేతునా వినేత్యర్థః. 'పుథ గ్వినే' త్యాదినా పం
నమీ. మా క్తికాంకిత ఇతి. కంఠీరవాకృష్టకరికుంభాదిగళితమా క్తికాం
కిత ఇత్యర్థః. ముధా ౭నుధావన మితి. (ప్రియాలంకారమా క్తికాంకిత
ఇతి భా) త్యేతి భావః.

౬౦

పద వీయం నభవతీతి. అతేతి శేషః. హేతు ర్నోక్త ఇతి. 'అ
భ్యున్నతా పురస్తా దవగాఢా జఘనశారవా త్పశ్చా'ది త్యాద్యుక్తల
క్షణపదపక్ష్యాభావాదిరూపా హేతు ర్నోక్త ఇత్యర్థః.

ఆఘాయేతి. — మహోత్సైః పుంగవైః 'అచతురే' త్యాదినా ని
పాతనా త్సాధుః. విచ్చిత్తివిశేషాభావా దితి భావః. వర్ణ్యమానవస్తుస్య
భావ స్తు గ్రామ్యధర్మతయా సహృదయశ్లాఘానధిరోహా న్న స్వభా
వోక్తిబీజం. తదుక్తం చక్రవర్తినా — 'స్వభావోక్తి ర్బుధోన్నయవస్తు
స్వాభావ్యవర్ణన' మితి.

౬౧

త దేత దాహ — శ్లాఘువిశేషణాభావా న్న స్వభావోక్తి రితి.

అశ్లేలార్థస్యేతి. అశ్లేలార్థస్య, అమంగళజగుప్సా వ్రీడబుద్ధిజనక
స్యేత్యర్థః.

అస్యాపి పూర్వమే వోదాహరణమ్.

అథవిరుద్ధమ్.—

* విరుద్ధం దేశకాలాదివిరుద్ధం బహు ధోచ్యతే.

యథా.—

ది శ్యుత్తరస్యాం నేదీయా ను ద్వేలో లవణార్ణవః,

మరు దేశేఽపి గంగా నః పిపాసాం శామయిష్యతి. ౬౨

అత్ర ది శ్యుత్తరస్యాం లవణార్ణవ ఇతి దిగ్విరోధః. మరా గంగేతి దేశవిరోధః.

అరణ్యమహిషోదగ్రవిషాణోదరజన్మనాం,

మహత్స్యశ్చేఽపి ముక్తానాం స్త్రియో ముక్తావిభూషణాః. ౬౩

అత్ర మహిషవిషాణేభ్యో ముక్తానాం జన్మేతి లోకవిరోధః. ఏవం

తత్ర ప్రీడబుద్ధిజనక స్యాశ్శీలస్య పూర్వ మేవోదాహరణ మి త్యాహ—అస్యాపీతి. అత్రపర్యాయై రప్య స్వార్థస్య సువచత్వా త్వదవి మయానహిష్టః పదదోషా దశ్శీలా దముష్య భేదః. ఇతరభేదద్వయ స్యాదాహరణం స్వయ మూహనీయమ్.

విరుద్ధమితి. దేశకాలాదీత్యాదిశ బ్దేన విద్యాన్వభావాదయో గృహ్యంతే. నేదీయా సంతికతమః. అన్య ధోత్తర దేశేఽపి లక్ష యోజన వ్యవహితే లవణోదస్య సంభవేన విరోధాభావా దితి భావః. శామ యిష్యతీతి. చురాదిణి చ్యుపధావృద్ధిః. శమయిష్యతీతి పాలే చంద్రమ తే మితాంహాస్యః. మరుదేశ ఇతి దేశవిరోధః. ౬౨

అరణ్యేతి. అర్హే మూల్యే, మహత్వే, ముక్తామయాని విభూషణాని యాసాం తాః ముక్తావిభూషణాః. (గుంజావిభూషణ ఇతి పాఠాంతరం). ౬౩

అత్ర—“కరీషుజీమూతవరావా శంఖమత్స్యహిశుక్త్యుద్భవ వేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మే వభూరి” ఇతివచనా ద్దజాదీనా మేవ ముక్తాకరత్వం ప్రసిద్ధం. నాన్యేషాం. తస్మా న్మహిషవిషాణానాం ముక్తాకరత్వం లోకవిరుద్ధ మిత్యాహ— అత్రేతి. విరుద్ధాంతరం విద్యావిరుద్ధాదికం. యథా—“సదా న్నాత్వా నిశీధిన్యాం సకలం వాసరం బుధః, నానావిధాని శాస్త్రాణి వ్యాచక్షే చ

విరుద్ధాంతర మివ్యుదాహర్యమ్.

అథ సహచరభృష్టమ్:—

* మతం సహచరభృష్ట మతుల్యనాం నిబంధనే.

యథా:—

శాంత్యా శ్రుతం హియా నారీ మన్తధేన రతోత్సవః,

శ్రుతేన ధిషణావస్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవాః.

౬౪

అత్ర శ్రుతధిషణాభ్యాం నారీరతోత్సవయో రపకృష్టత్వాత్ సహచరభృష్టం. ఏవం దోషాంతరాణి యథాసంభవ మూహ్యేని. రసభావాదీనాం స్వశబ్దవాచ్యతా దుష్టేన.

శృణోతి చ". అత్ర రాత్రౌ స్నానం ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధం. ఏవ మస్య దివ్యుదాహర్యమ్.

శాంత్యేతి—శ్రుతధిషణాభ్యాం, శాంతిశ్రుతాలంకృతత్యేన సర్వేషా మత్యంతోపాదేయతయా సర్వోత్కృష్టాభ్యా మిత్యర్థః. నారీరతోత్సవయో ర్లజ్జామన్తధసమవేతయోః కలిషయోపాదేయతయా ౭వ కృష్టత్వా దిత్యర్థః. వస్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవా ఇత్యేతత్తు సర్వాపకృష్టత్వా త్సర్వేభ్య సహచరేభ్యో భృష్ట మితి ద్రష్టవ్యం.

౬౪

రసేతి. భావా స్సంచారిభావాః, ఆదిగ్రహణాత్ స్థాయిభావా గృహ్యంలే. తేషాం స్వశబ్దవాచ్యతా రసశృంగారాదిసామాన్యవిశేష శబ్దాభిధేయతా. దుష్టే వేతి. రసప్రతితే ర్విభావాదిప్రయోగాన్వయవ్యతిరేకానువిధానా ద్రసాదిశబ్దప్రయోగేపి తదప్రతితే శ్చ నిత్యవ్యంగ్యస్య రసాదే ర్వాచ్యత్వం దుష్ట మేవేతి భావః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే రసదోషప్రకరణే— “వ్యభిచారింసస్థాయిభావానాం శబ్దవాచ్యతే” తి. అత్రావాఙ్మనసగోచరసాస్య బ్రహ్మానందస్యోపాధిసశా ద్యభాతకథాది పదవాచ్యత్వం స దోషః. ఏవంబ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారిణో రసస్యాపి విభావాద్యనుసంధానాంతరభావిన శ్చర్వ్యమాణస్య వాచ్యత్వానుపపత్తా వపి సహకారివై కల్పేపి యోగ్యతయా ప్రతీయమానస్య రసస్య శృంగారాదిశబ్దవాచ్యత్యేన తోపి దోష ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ౭లంకారశాస్త్రే
దోషప్రకరణం నమాప్తమ్:

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ
కోలచలమల్లనాథనూరినూనూ విశ్వజినవిద్యస్య విద్యన్మణేః పెద్ద
యార్య స్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయ
వ్యాఖ్యానే రత్నావళిఖ్యానే దోషనిరూపణంనామ పంచమప్రకరణమ్.

గుణప్రకరణమ్.

— గుణనిరూపణమ్. —

అథ గుణా నిరూప్యన్తే.—

* శ్లేషః ప్రసాద సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా,
 'అర్థవ్యక్తి రుదారత్వం తథా కాంతి రుదాత్తతా. ౧
 ఓజ స్సుశబ్దతా ప్రియా నార్జిత్య మథ విస్తరః,
 సమాధి స్సాత్మ్యగాంభీర్యే సంక్షేప భావికం తథా.
 సమీతత్వం తథా ప్రాశీ రీతి రుక్తి ర్గతి స్తథా. ౨

ఏషాం మధ్యే కేషాం చి ద్దోషపరిహారక త్వేన గుణత్వం. కేషాం చి త్స్వత ఏవోత్కర్ష హేతుత్వా ద్గుణత్వం. తత్ర యే స్వత ఏవ చారు త్యాతిశయ హేతవ స్తే పర ముత్కృష్టాః. దుష్టత్వపరిహర హేతునాం గుణ త్వం స సర్వసమ్మతం. యే తు దోషాభావతయా గుణత్వ మిచ్ఛంతి తేషా మేవ సౌకుమార్యాదయో గుణ త్వేన సమ్మతాః. శ్రుతికటురూపదోష నిరాకరణాయ సౌకుమార్యం సమ్మతం. గ్రామ్యదోషనిరాకరణాయ కాంతి స్వీకృతా. అపుష్టార్థనిరాకరణా యార్థవ్యక్తి ర్గతా. న్యూనాధికపదనిరాకరణాయ సమ్మతత్వం మతం. అనుచితార్థనిరాకరణార్థ ముదాత్తతా స్వీకృతా. విసంధినిరాకరణా యార్జిత్యం మతం. పతత్ప్రకర్షనిరాకరణాయ రీతి రిష్టా. క్లిష్టపరిహారాయ ప్రసాదో

ఇత్థం యథాసంభవం దోషాన్నిరూప్య తత్ప్రతిభటభూతగుణ నిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర గుణాస్త్రియ ఇతి భామహదయః. దశేతి వా మనాదయః. చతుర్వింశతి రితి భోజరాజః. తత్ర భోజరాజమతే నోద్దేశ మూహ— శ్లేషఇత్యాది. ౧—౨

ఏషాం మధ్యే కేషాం చి ద్దోషపరిహారక త్వేన గుణత్వ మితి. తథాచి కేషాం చి న్న తే ఉత్కర్ష హేతుత్వాత్, కావ్యోత్కర్ష హేతుత్వా దితి భావః. కో దోషః కేన గుణేన పరిహ్రీయత ఇత్యాకాంతాయా మా

మతః. అశ్లీలపరిహారార్థ ముక్తి స్సీక్ష్మతా. చ్యుతసంస్కారపరిహారార్థం
సౌశబ్ద్య మిష్టం. ప్రక్రమభంగనిరాకరణాయ సమతా మతా. పరుష
దోషనివృత్త్యర్థం ప్రేయా న్నతః. ఏవం యథాసంభవం కేషాం చి ద్దోష
పరిహారక త్వేన గుణత్వమ్.

--- చతుర్వింశతిగుణస్వరూపనిరూపణమ్. ---

ఏషాం గుణానాం స్వరూప ముదాహరణం చ. —

* మిథ స్సంశ్లిష్టపద తా శ్లేష ఇత్యభిధీయతే.

బహూనాం పదానా మేకపదప దవభాసమానత్వం శ్లిష్టత్వం.

యథా. —

శ్రీమత్కాకతివీరరుద్ర మఖిలత్మౌపాలమాళిన్సుర
స్తాణిక్యమృతిరంజితాంఘ్రి మఖిలప్రఖ్యాతకౌర్యోదయం,
విశ్వతాగ్రివినిద్ర మక్షయగుణజ్యోతాన్ని వితానావృత
వ్యోమాగార మనల్పచైభవ మముం స్తాతుం వయం నేశ హే.

అత్ర పాఠసమయే పదానా మేకపదపదప భాసమానత్వాత్ శ్లేషః.

అథ ప్రసాదః. —

* ప్రసిద్ధార్థపదత్వం య త్స ప్రసాదో నిగద్యతే.

యథా. —

ప్రతాపరుద్రదేవోఽయం భాతి లక్ష్మీపతి స్వయం,
యే నా న్యలోచనే పుల్లవుండరీకమనోహరే.

౪

హా — శ్రుతికటురూపే త్యాది.

ఏషాంగుణానా మితి. సంఘటనాశ్రయశ్చేన సతిచారుతా హేత
వో గుణా ఇతి వక్ష్యమాణసామాన్యలక్షణానా మితి భావః.

మిథఇతి. సంశ్లిష్టాని మస్మణాని పదాని యన్య భావ స్తతా.

నిష్కర్ష మాహ — బహూనామితి. తదుక్తం వామనేన —

“యత్రైకపదప ద్భాంతి పదాని సుబహూ న్యపి, అనాలక్ష్మితసంధీని
స శ్లేషః పరమో గుణ” ఇతి.

ఉదాహరతి — శ్రీమదితి. అక్షయగుణజ్యోత్స్నేహితి. తాకికచంద్రి
కావ్యతిరేకః. వితాన ముల్లోచః.

3

ప్రసాద ముదాహరతి — ప్రతాపేతి.

౪

అత్ర యుడిత్యర్థసమర్పకపద త్వా త్ప్రసాదః.

అథ సమతా. —

* అవైషమ్యేణ భణనం సమతా సా నిగద్యతే.

యథా. —

వదాన్యతగుమంజరీసురభయః శ్రవఃపారణం

గుణా విదధతే సతాం జగతి వీరరుద్రప్రభోః,

సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీచుంచవో

వియచ్చరతరంగిణీవిహరదూర్తిమర్మస్పృశః.

౫

అత్ర సాదచతుష్టయేఽపి తుల్యవద్భణనా త్సమత్వం.

అథ మాధుర్యం. —

* యా పృథక్పదతా వాక్యే త స్వాధుర్యం ప్రకీర్త్యతే.

యథా. —

యశశ్శ్రియః కాకతిభూపతే ర్దిశాం

నితంబబింబేషు దుకూలరీతయః,

ఉరోజయో రాక్షసికహారవిభ్రమా

శ్శిరస్సు జాతీకుసుమనగుజ్జ్వలాః.

౬

అత్ర వాక్యే సాతసమయేఽపి పృథక్పదత్వప్రతీతే స్వాధుర్యమ్.

యుడిత్యర్థసమర్పకపద త్వా దితి. వ్యవహితార్థప్రత్యాయకక్షిప్త విపర్యయోక్తిః.

వదాన్యతరవః కల్పవృక్షాః తన్మంజర్య ఇవ సురభయో మనో హరాః, శ్రవఃపారణం శ్రోత్రసంతర్పణం, సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీచుంచవః అమృతమాధుర్యస్యకరణచాతుర్యవిత్రాః, వియచ్చరతరంగిణీవిహరదూర్తిమర్మస్పృశః, మందాకినీకల్లోలకల్పా ఇత్యర్థః.

౭

సాదచతుష్టయేఽపి తుల్యవద్భణనా దితి. అనేన ప్రక్రమభంగః పరిహృతః.

యశశ్శ్రియః ఇతి — విశా మిత్యనేన స్త్రీప్రతీతే స్తానా మధోమధ్యో ర్ధ్వదేశేషు విత్తంబ స్తనశిరోఽధ్యవసాయో యుజ్యతే. ఉరోజయోరితి. 'స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణేతి వామనవచనాద్ద్వివచనోప పత్తిః. అత్ర మాధుర్యే పృథక్పదత్వం దీర్ఘసమాసాభావ ఇతి వామనః.

౮

అథ సుకుమారత్వమ్.—

* సుకుమారాక్షరప్రాయం సౌకుమార్యం త ద్దుచ్యతే,
సుకుమారత్వం నామ సానుస్వారకోమలవర్ణబంధత్వమ్.

యథా.—

అమందానందనివ్యందనుందరివదనేందుభిః,
నగరే కాకతీంద్రస్య దివా ప్యాభాతి చంద్రికా.

అథార్థవ్యక్తిః.—

* య త్తు సంపూర్ణవాక్యత్వ మర్థవ్యక్తిం వదంతి తామ్.

యథా.—

భాగ్యం మధ్యమలోకనిఘ్న మధునా యే నాస్య సంరక్షితా
జాతః ఖేచితి వీరగుద్రస్మపతి ర్నిస్సేమశౌర్యోదయః,
యద్వా త్రిణ్యపి విప్లవాని దధతే. ధన్యత్వ మంశో హరే
ర్య త్సాక్షా దవతీర్య కాకతికులే సైవరం సముజ్జ్వలంభతే. ౮
అత్యార్థప్రతిపాదనే వాక్యస్య నిరాకాంక్షతయా పరిపూర్ణత్వా

దర్శవ్యక్తిః.

అథ కాంతిః.—

సుకుమారేతి—సౌకుమార్య మపరుషత్వ మిత్యర్థః.

అర్థవ్యక్తి రితి. త ద్ధేతౌ తత్త్వోపచారః.—తదు క్తం'య త్సార్థ
వ్యక్తి హేతుత్వం సోఽర్థవ్యక్తి స్సృతో గుణ'ఇతి.

భాగ్యమితి. మధ్యమ లోకనిఘ్నం మధ్యమలోకాధీనం. యద్వా
త్రివిక్రమావతారస్య కాకతివిభోః కి మనేన సంహితేనేత్యాహ—
యద్యేతి. నిరాకాంక్షతయా పరిపూర్ణత్వా దిత్యనేన క్రియాపదరా
హిత్యా త్సాకాంక్షత్యే నాపరిపూర్ణానా మశరీరాదీనాం దోషా
ణాం ప్రత్యుదాహరణత్వం దర్శితం. న చాపుష్టార్థనిరాకరణార్థ
వ్యక్తి రితి పూర్వోక్తవిరోధః. పరిపూర్ణభావలక్షణయోగేన తేషా
మప్యపుష్టార్థత్వాత్, ప్రకృతానుపయుక్తార్థత్వలక్షణపుష్టార్థస్య తు
నిరాకాంక్షత్యేన పరిపూర్ణస్య ప్రకృతవైపరీత్యాభావా న్నాస్తి ప్రత్యు
దాహరణత్వ మితి ద్రష్టవ్యమ్.

* అత్యుజ్జ్వలత్వం బంధస్య కావ్యే కాంతి రి తీవ్యతే.

యథా.—

జేతుః కాకతివీరరుద్రనృపతే రైత్రప్రయాణోష్ఠితే

క్షోణీరేణుభరే నభ స్యతిభృశం భూవిభ్రమం బిభ్రతి,

జాతా మర్త్యనదీ విశంకటతటీ దీర్ఘా వియద్విరికా

గాఢం గూఢతమా చ గౌతమనదీ పాతాలగంగాయతే.

అథాదార్యమ్.—

* వికటాక్షరబంధత్వ మార్యై రౌదార్య మివ్యతే.

యథా:—

జగ్ధ్యాభూయాంసిమాంసా న్యహమహమికయాబద్ధగార్ధ్యా సుపీత్యా
మససోఽచైచ్చైస్తరాస్యత్కషణభవకటత్కారరౌద్రాగ్రదంష్ట్రాః,

అత్యుజ్జ్వలత్వ మితి. యదభావే చిరంతనచిత్రచ్ఛాయేవ ప్రబం
ధచ్ఛాయా భవతి తదాజ్జ్వల్యం, సైవ కాంతి రిత్యర్థః. తదుక్తం.—
'బౌజ్జ్వల్యం కాంతి రిత్యాహుర్గుణం గుణవివశ్చితే, పురాణచిత్రస్థానీ
యంతేన వంధ్యం కవే ర్వచః' ఇతి.

జేతు రితి. కావ్యప్రకరణే (౬౫ పృ. శ్లో. ౩౨) వ్యాఖ్యాతమ్.

బౌదార్యం నామ వికటాక్షరబంధత్వం తచ్చ సర్వనబుద్ధ్య
త్పాదకపదవిన్యాసః. తదుక్తం—'వికటత్వం చ బంధస్య కథయంతి
హ్యుదారతాం, వైచిత్ర్యం స ప్రవద్యంతే యయా శూన్యాః పదక్రమాః.
వశ్చాదివ గతి ర్వాచః పురస్తాదివ వస్తునః' ఇతి.

జగ్ధ్యేతి. 'అనోన్యం ప్రతి శ్రేష్ఠోఽహమిత్యభిమానోఽహ
మహమికా. అహమితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య
వీహ్నయాం ద్వీరుక్తేః సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః. పృష్ఠోదరాదిరితి
సుభూతిచంద్రః. గర్ధవప గార్ధ్యం; చాతుర్వర్ణాదిత్వా దౌపమ్యాదివ
త్సౌర్ధే వ్యర్థోప్రత్యయః. తద్బద్ధం యైస్తా బద్ధగార్ధ్యాః, సమా
నాపీతి సుపీతిః సహవాసం, 'సపీతిః స్త్రీ' తుల్యవాస మిత్యమరః. 'సమా
నస్య ఛందసీ' త్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః. ఛందసత్వేఽపి
బాణాదిప్రయోగమహిమ్నా లోకేఽపి స విరోధ ఇత్యాహ దశ

సంబిభ్రాణాః తుపాటాన్ ద్విపగళితవసానిర్ఘరాంతర్నదీష్టా
సుర్వన్త్యాయోధనోర్వ్యభయమవనిభృతామథ్యసైన్యేనసృష్టాః.
అథోదాత్తతా. —

* శ్లాఘ్యైర్విశేషణై ర్యోగో యస్తు సాస్యాదుదాత్తతా.
యథా. —

బృంహమాణగజాకీర్ణా హేమమాణహయాకులా,
సంక్రీడత్స్యందనా త్వేడభటా రుద్రవిభో శృమూః. . ౧౧
అథాజః. —

* ఓజ సమానభూయస్తవమ్.

టీకాసర్వస్వకారః. 'సమానస్య ఛందసీ' త్యక్త సమానస్యేతి యో
గవిభాగసామర్థ్యా ద్భాషాయా మసి సవత్సాదిప్రయోగసిద్ధి రిత్యా
హ పృత్తికారః. పదమంజరీకారస్తు— యోగవిభాగాంగీకారే తస్య
నిత్యత్వా త్సమానజాతీయశబ్దప్రయోగో న స్యాత్. అస్తి చ ప్రయో
గః. తస్మా త్సవత్సాదిశబ్దేషు సదృశార్థస్య సహశబ్దస్య పత్సాదిభి రన్వపద
విగ్రహే బహుప్రహా సహశబ్దస్య 'వోపనర్జనస్యే' తి సభావః. భావ్య
వార్తికయో శ్చ యోగవిభాగో నోపన్యస్తః' ఇత్యవోచత్. య దత్ర
యుక్తం తద్ద్రావ్యం. అన్యత్కృషణ మస్థినంఘర్షః, కటత్కారోఽనుకర
ణశబ్దః, తుపా స్వటంతీతి తుపాటాః సక్తంచరాః భూతభేతాభాదయః,
నద్యాం స్నాంతీతి నదీష్టాః కుశలాః, 'సుపీతి యోగవిభాగా త్కప్రత్య
యః, 'నినదీభ్యాం స్నాతే కాశలే' ఇతి వత్సవమ్. ౧౦

శ్లాఘ్యైరితి—శ్లాఘ్యై రుచితైః, బృంహణాదీనాం గజాదీనా
మేవోచితత్వా దితి భావః. వైపరీత్యే నాచిత్వ మనేన పరిహృత మిత్యను
సంధేయం.

బృంహమాణేతి. చానశంతోఽయం న శానశంతః; బృంహేః
పరస్త్వేపదిత్వాత్. త్వేడభటేతి పచాద్యజంతపాతో న త్వేడభటేతి
శత్రంతపాతః. తస్మాత్త సేపదిత్వాదిత్వాది ప్రపంచేన వ్యాఖ్యాతం
నాటకప్రకరణే ద్వితీయేఽంకే. (౧౬౧. పృష్టే. శ్లో. ౧౭.) అనుచి
తార్థ పరిహారకోఽయం గుణః. ౧౧

యథా.—

ఉద్దామద్విరదౌఘదానలహరీసారభ్యలోభభృమ
ద్భృంగశ్రేణినిబద్ధయుంకృతికలావాచాలిత్రపాంగణాః,
నిస్సీమప్రథమానభూమవిభవారంభప్రియంభావుకా
మోదంతే భువి వీరరుద్రస్మవతే ర్విదవ్విదృహక్రేణయః. ౧౨

అథ సుశబ్దతా.—

* సుపాం తిజాం చ వ్యుత్పత్తి స్సాశబ్ద్యం వరీర్త్యతే.

యథా.—

అశామండలకూలముద్వహకథై రభ్యంకషై రైవభవై
రక్ష స్సుప్రజనః ప్రజా శ్రీభువనక్షేమంకరప్రక్రియః,

ఉద్దామేతి—వాచాలాని కృతాని వాచాలితాని శబ్దాయమా
నానీత్యర్థః. భూమవిభవో మహిమూర్తిశయః, ప్రియాభవంతీతి ప్రియం
భావుకాః. 'కర్తరి భువః ఖష్టాఘ్నకళా' వితి ఖుకళ్యైత్యయః, అత్ర వీర
రుద్రావిసుమాం గజాంతలక్ష్మీర్మాహత్మ్యం చ ప్రతిపాద్యతే. ౧౨

సుపాం తిజాం చేతి. సుబంతతిజంతవిశేషాణా మిత్యర్థః.

కూలముద్వహంతీతి కూలముద్వహః కథా యై స్తైర్దిగంతప్రసిద్ధై

రిత్యర్థః. 'ఉదికూలే రుజవహా' రితి ఖశ్ ప్రత్యయః. అభ్యంకషంతీ త్య
భ్యంకషాః తై రుత్కృష్టై రిత్యర్థః. 'నర్వకూలాభ్యంకరీ' కష' ఇతి ఖశ్

ప్రత్యయః. వై భవై రై శ్వరైః, శోభనా ప్రజా యాసాం తా స్సుప్రజనః.
'నిత్య మసి చ్ఛ్రిజామేధయో' రి త్యసిచ్ఛ్రిత్యయః. ప్రజారక్ష నితి హేతౌ
శత్రుప్రత్యయః. రక్షణేన హేతునేత్యర్థః. అత ఏవ శ్రీభువనక్షేమంకరప్ర
క్రియో, విశ్వజనీనవ్యాపార ఇత్యర్థః. 'క్షేమప్రియమద్రేచ్ఛ' తి ఖశ్ ప్రత్య
యః. గుణై శ్చోర్యాదిభి రాధ్యో భవతి త్యాశ్యంభవిష్టః. 'కర్తరిభువ' ఇతి
ఖష్టాఘ్న ప్రత్యయః. దుష్టానాం నిప్రహంతుం. 'జాసినిప్రహణే' త్యాది
నా కర్తణీ వష్టి. భూమ్నా మహిమ్నా, సంచరతే. 'సమస్తృతీయాయు
క్తా' దిత్యాత్మనేపదం. ఇత్య మత్ర సాశబ్ద్యం నామ గుణః. తస్య చ్యుత
సంస్కారపరిహారార్థత్వపచన మయుక్తం; అనభిహితగుణభావే. నాపశ
బ్దాభావమాత్రేణ తత్పరిహారసంభవాత్. అత్ర తు సకలసచేతశ్చేతశ్చమ

దుష్టానాం భవి నిప్రహంతు మతులై రాధ్యంభవస్టు రుణై
 యున్నూ సంచరతేద్య కాకతికు లే రుద్రావతారో హరిః. ౧౩
 అథ ప్రేయః—

* ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం చాటూక్తౌ య ద్విధీయతే.
 యథా.—

దాక్షిణ్యంత్యయిదక్ష తా త్వయిదయాత్వ యున్న తత్వంత్యయి
 ప్రాగల్భ్యంత్యయి పౌదువంత్యయికలానంవ త్వయి శ్రీ స్త్యయి,
 ఔదార్యం త్వయి ధీరతా త్వయి జగద్ధారేయతా చ త్వయి
 శ్రీమత్కృతినాథ! పాలయ భువం వైరిం చ కల్పాత్ శతం. ౧౪
 అథాస్తిత్యం.—

* ఔర్జిత్యం గాఢబంధత్వమ్.
 యథా.—

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్రోభా దురీక్ష్యక్రమాః
 తుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధౌ ప్రోత్తి ప్రకౌక్షేయకాః,
 ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతే ర్ద్యోద్ధండయో శ్చండయో
 ర్గర్జద్గుర్జనగర్వపర్వతిభిదా దంభోలయః కేలయః. ౧౫
 అథ సమాధిః —

* సమాధి రన్యధర్మాణాం య దన్యత్రాధిరోపణమ్.
 యథా.—

పృచ్ఛంతీ దుగ్ధసింధుం కుశల మనుసరం త్యాదరా చ్ఛంకరాద్రిం
 త్కరకారివిశిష్టపదప్రయోగేణ చారుతా హేతుత్వసంభవా దస్త్యేవ
 స్వతంత్రం గుణత్వ మితి. ౧౬

ప్రేయఃప్రియతరాఖ్యానం చాటూక్తౌ ప్రియోక్తౌ, దాక్షిణ్యం సరళత్వం,
 దక్షతా క్షీప్రకారితా, ధౌరేయతా ధురంధరత్వం, 'ధురోయద్ధకా'వితి
 ధక్ ప్రత్యయః, నిష్ఠురోక్తిలక్షణపరుషప్రాతిపక్ష్యం ప్రేయస ఇత్యుక్తం.
 ఔర్జిత్యమితి, గాఢబంధత్వ మితి, విసంధివై లక్షణ్యే నేతిభావః.

క్షోణీరక్షణేత్యాదిక్లౌకోవ్యాఖ్యాతః కావ్యప్రకరణే (౨౦. పృష్ఠే.
 శ్లో. ౪౦.) శబ్దచిత్రే. ౧౭

పృచ్ఛంతీతి—అత్ర కుశలప్రశ్నా దే శ్చేతనధర్మ స్వాచేతనా

చాటూక్య మూనయంతీ ముహు రమరనదీం చంద్రమగ్రహసంతి,
వైభాత్రీం యావహంసావళి మనుశ్చవయా సావగతం వ్యాహరంతీ
లోకేషు త్రిష్వమీషు ప్రభవతి మహతీ వీరరుద్రస్య కీర్తిః. ౧౬
అథ విస్తరః. —

* సమర్థనప్రపంచోక్తి రుక్త స్యార్థస్య విస్తరః.

యథా. —

లోకేషు త్రిషు కాకతీశ్వరగుణాక స్తోతుం ముహు ర్వీక్షితుం
శ్రోతుం బహ్వభినందితుం చ ఫణినా మేకః క్షమా నాయకః,
యద్వక్త్రాణి సహస్ర మస్య కృతినో య ద్వే సహస్రే దృశ
స్తా ఏవ శ్రుతయః ఫణా దశశతా సృత్యద్భుతాందోళనే. ౧౭
అథ సమృతత్వమ్ —

* యావదస్థపదత్వం తు సమృతత్వ ముదాహృతమ్.

యథా. —

కాకతీయనరేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనం,

నిగంగనా వితన్వంతి వతంసీకృతతద్గుణాః.

౧౮

యాం కీర్తా వధిరోపణా త్సమాధిః.

౧౯

సమర్థనేతి. విస్తర ఇతి సమర్థనప్రపంచనస్య శబ్దాత్మకత్వేన
'ప్రభవే వావశబ్ద' ఇతి ఘటాః ప్రతిషేధే 'ఋదో' బిశ్యప్రకృత్యయః.
'స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః.

లోకేష్వీతి. అభినందితు మనుమోదితుం. స్తోత్రాదిషు ఫణి
పతినామర్థ్యం సమర్థయతే—యదితి. యస్తాత్కరణాదిత్యర్థః. అతఏ వే
దంన కావ్యలింగం; హేతువాచకవిభక్త్యా దేశప్రవణవేషతస్యోజ్ఞానాదితి.

యావదితి. యావంతోఽర్థా యావ దర్థ మితి తద్ధితాంతేన
విగ్రహః. తదుక్తం హరదత్తేన. — 'యావ దిత్యవ్యయం చాస్తి తద్ధి
తాంతశ్చ విద్యతే, అతో నిత్యసమానేఽపి తద్ధితాంతేన విగ్రహః' ఇతి.
'యావ దవధారణే' ఇత్యవ్యయీభావః. యావ దర్థం పదాని యస్య
తస్య భావ స్తత్వం. అభిధేయాపేక్షయా యత్రైకమపి పదం న న్యూ
నం నాప్యధికం తత్సమృత మిత్యర్థః.

కాకతీయేతి. గత మేతత్.

౧౮

అథ గాంభీర్యమ్.—

* ధ్వనిమత్తా తు గాంభీర్యమ్.

యథా.—

విషం కాక్షేయకే గంగా కీర్తా దిగ్వసనం రిపా,

ఇందు ర్ముఖే చ దుద్రస్య కాకతీయస్య దృశ్యతే.

౧౯

అత్ర శంకరస్య కంఠే విషం మాళౌ గంగా కటిస్థలే దిగ్వస్త్రుం శిరసి
చంద్ర ఇతి ధ్వన్యతే.

అథ సంక్షేపః.—

* సంక్షిప్తాధిభానం య త్తత్సంక్షేపః ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

వంశోఽస్తి కాకతీయానాం తత్రాస స్పహవో సృపాః,

తేషాం భాగ్యవివర్తోఽయం వీరరుద్రో నరేశ్వరః.

౨౦

అత్రాతివిస్తరకథనయోగ్య స్వార్థస్య సంక్షేపోక్తే స్సంక్షేపః.

అథ సాక్ష్యమ్.—

* అంత స్సంజల్పరూపత్వం శబ్దానాం సాక్ష్య ముచ్యతే.

యథా.—

అధ్యధఃపరిసంశ్లిష్టాః స్థాకృత్ భూధాతవ స్సదా,

ధ్వనిమత్త్వ ముదాహరణే యోజయతి.—అత్ర శంకరస్యేతి.

వంశఇతి—భాగ్యవివర్త భాగ్యపరిపాకః.

౨౦

అంతరితి—సమీచీనో జల్ప స్సంజల్పో విషక్షి తార్థః సోఽంతః
కృతో గర్భితో యత్ర తద్రూపత్వ మంతస్సంజల్పరూపత్వం, సాక్ష్య
మిత్యర్థః. అధ్యధఃపరిశబ్దే సంశ్లిష్ట స్సంబద్ధాః, (ప్రాకృ)యుక్తాధ్యాది
శబ్దా ఇత్యర్థః. స్థాగతినివృత్తై, దుకృత్ కరణే, భూసత్తాయాం, ఇత్యేతే
ధాతవో 'భూవాదయో ధాతవ' ఇత్యుక్తలక్షణా శ్చబ్దవిశేషాః, స్థాకృ
శ్శ్చాధాతవః. కాకతీయేంద్రే నదా కర్తరి పరంజే. కర్తృవాచిన ఏవ
తిజాదిప్రత్యయాః దధతీ త్యర్థః. అన్యత్ర కర్మాణి కర్మవాచినో యగాది
ప్రత్యయాః దధతీత్యర్థః. ఏత చ్చ'న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్త'వ్యేతి

వర్తంతే కాకతీయేంద్రే కర్త ర్యన్యత్ర కర్మణి. ౨౧

అత్రాధితివృత్తి అధఃకరోతి పరిభవతి త్యంతసంజల్పరూపత్వా త్సే
క్ష్యం భవతి.

అథ ప్రాధిః—

* ప్రాధి రుక్తేః పరీపాకః ఇతి కావ్యవిదో విదుః.

యథా—

వీప్సా పద్మభవస్య చంద్రమకుట స్వావృత్తి రామేడితం
దైత్యాకేః ప్రతిబింబనం సురగిరే రిందో సముత్తేజనం,
కర్ణాదేః పున రుద్భవ స్సురతరో స్సర్వస్య మావిష్క్రియా
స్వర్ధనో రితి తర్కయంతి కవయః శ్రీవీరరుద్రప్రభుమ్. ౨౨

అథోక్తిః—

* విదగ్ధభణితి ర్యా స్వా దుక్తిం తాం కవయో విదుః.

యథా—

† దిట్టా కమలానన్తీ రణ్ణో తుహ సుహలచిత్తచరితస్స,
భానతో వి తుమ త కువలలల్పి పసాహేసి. ౨౩

† దృష్టా కమలానన్తీ రాజ్ఞ స్థవ సుభగచిత్రచరితస్య,
భాస్యా నపి త్వం తాం కువలయలక్ష్మీం ప్రసాధయసి. ౨౩

నియమేన కేవలభాతోః ప్రయోగాభావాత్ 'లఃకర్మణిచభావే చాకర్మ
కేభ్యః' ఇతి ప్రత్యయానామేవ కర్తృకర్మాభిమర్శనదర్శనా చేతి ద్రష్టవ్యం.
ఫలిత మాహ—అత్రాధితివృత్తిత్యాది. ౨౧

ప్రాధిరితి. పరీపాకో వైచిత్రివిశేషః.

వీప్సేతి. వీప్సా ద్వీర్భావః ; నిమిత్తనైమిత్తికయో రభేదోప
చారాత్. ఆమేడితం ద్వీప్రీరుక్తం. ప్రతిబింబనం ప్రతిబింబః, సము
త్తేజనం శాణోల్లిఙ్గత్వం, సర్వత్ర ద్వితీయబ్రహ్మాదిరూపత్వ మిత్యర్థః.
అత్ర వీరరుద్రే విరించివీప్సాన్యారోపలక్షణవైచిత్రివశా త్ప్రేక్షిః. ౨౨

దిట్ఠేతి—కమలానన్తీః ఏకత్ర కమలాయా మన్యత్ర కమలేష్వా
నన్తీః, కువలః కులక్ష్మీం భూమండలలక్ష్మీం అన్య త్రోత్పలసంపదం. అత్ర
రాజ్ఞ శ్చంద్రస్యాపి కమలానన్తీః. భాన్వత సూర్యస్యాపి కువలయప్రసా
ధన మిత్యేవం రూపాయాం విదగ్ధభణితావశ్యేన పరిహీయతే. ౨౩

అథ రీతిః.—

* యథోపక్రమనిర్వాహా రీతి రిత్యభిధీయతే.

యథా.—

షడ్గుణా నేనతే రాజా వడ్రిపూ నవమస్యతే,
షడ్దర్శనా న్యుపాదత్తే షడ్బలాని చ వీక్షతే.

౨౪

అథ భావికం.—

* భావతో వాక్యవృత్తి ర్యా భావికం త దుదాహృతం.

యథా.—

స్వామిం! స్తాత! కులోత్తంస! వీరదుద్ర! జగత్ప్రభో!,

పుత్రిణాం ధుర మేషోఽహం పుత్రేణారోపిత స్త్వయా. ౨౫

అత్ర ప్రేమయావభావవశా త్స్వామిం స్తాతేతి వాక్యవృత్తిః.

అథ గతిః.—

* గతి ర్నామ సురమృత్యుం స్వరారోహోపరోహయోః.

యథా.—

ప్రకాశ్యే త్రైలోక్యే సతత మతులైః కాకతివిభో

షడ్గుణా సంధ్యాదీ 'సంధి ర్నా విగ్రహో యాన మాసనం
ద్వైధ మాశ్రయః, షడ్గుణా' ఇత్యమరః. వడ్రిపూ 'కామక్రోధాదీ,
షడ్దర్శనాని పాణినీయప్రభృతీన్యక్తాని, షడ్బలాని మాలాదీని. తదుక్తం
సోమేశ్వరేణ.— 'మాలం భృత్యం తథా మైత్రం స్త్రీణా మాటవికం
బలం, ఆమిత్ర మవరం వప్తం సప్తమం నోపలభ్యతే' ఇతి. అత్ర పాద
చతుష్టయేఽప్యాదా షట్పదోపాదానా ద్యథోపక్రమనిర్వాహేణ పత
త్ప్రకర్షపరిహారిణీ రీతి ర్దీప్తవ్యా.

౨౪

భావతత్వతి. భావః ప్రే మాతా స్తీతి భావికం.

స్వామిన్నితి. పుత్రం ప్రతిజనక స్వృక్షిః.

౨౫

భావికం యోజయతి—అత్రప్రేమేతి.

గతిరీతి. స్వరాణా మారోహో దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వ మవరోహో
వైపరీత్యం.

ప్రకాశ్య ఇతి. నిస్సీమై రితి సూర్యాదితేజోవ్యతిరేక్షిః. వీర

రఘవోభి ర్నిస్సీమై ర్నికరకరాటోపపటుభిః,

తమః కృత్స్నం శోకజ్వలదనలరోచిఃపరిచయం

దధ త్స్వ పుత్ర ద్వేల త్యరిన్మపమన స్సేవ సతతమ్. ౨౬

అత్ర పూర్వాధే దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వా త్స్వర స్వారోహః. ఉత్తరాధే అవరోహః.

ఏతేషాం గుణానా మర్థగతత్వమపి కేచి దిచ్ఛంతి. ప్రాచామాచార్యాణాం మతేన సంఘటనాశ్రయత్వ మేవ గుణానాం. తదుక్త మలంకారసర్వస్వే—‘సంఘటనాధర్మ త్వేన శబ్దార్థధర్మత్వేన చ గుణాలంకారాణాం ప్యవస్థాన’ మితి. అనయైవ భంగా గుణాలంకారాణాం నిరూపద్రతేజసి విశ్వవ్యాపిని తమసో వైరిహృదయా న్యే వావకాశ ఇత్యాహ—తమఇతి. తత్రాగ్నిసన్నిధానేఽపి తమసోన బాధ ఇత్యాహ—శోకేతి. దధత్స్వ పీత్యపిశబ్దో విరోధసూచకః. దుఃఖతా ముహ్యంతీతి పరిహారః. ఉద్వేలతి విజృంభతే. అత్ర పూర్వాధే ఇత్యనేన ఉత్తరాధే హ్రస్వాక్షరప్రాయత్వా దవరోహ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఏతేషాం గుణానాం మతభేదే నార్థగతత్వలక్షణం ఏతేషా మాహ—ఏతేషామితి. తదుక్తం వాచునేన—‘ఏత ఏ వాఙ్మప్రసాదప్రభృతయోఽర్థగుణాః’ ఇతి. స్వమతి మాహ—ప్రాచామితి సంఘటనాశ్రయత్వ మేవేతి. బహూనాం పదానా మేకపదవ దవభాసమానత్వాదిలక్షణే క్షేమాదా వర్థగతత్వస్య దుర్బలత్వా దితి భావః. అలజ్కార సర్వస్వఇతి. ఉద్యుతాదిమతానువాద త్వే నేతిభావః. అనయైవ భంగ్యేతి. సంఘటనాశబ్దార్థరూపాశ్రయ భేదేనై వేత్యర్థః. అన్యథేతి. ఆశ్రయభేదాభావ ఇత్యర్థః. నను కథమేతదుపపద్యతే? కావ్యశోభాయాః కర్తారో ధర్మా గుణాః. తదతిశయహేతవ స్వలంకారాః’ ఇతి వాచునేన స్వరూపభేద స్వీకృత్వా దితి చే నై తత్సాధీయః ; వికల్పసమాత్వాత్. ఇదం హి తద్దర్శనరహస్యం. రీతి రాత్మా కావ్యస్య; రీతి శ్చ గుణవిశిష్టపదరచనా. సా వైదర్భ్యాదిభేదేన త్రివిధా. తత్ర సర్వగుణవిశిష్టా వై దర్భీ. కతిపయగుణవిశిష్టే గౌడీయా సాంచాల్యా వితి. తత్ర సర్వగుణానాం మిళిత్యా కావ్యశోభాహేతుత్వే గౌడసాంచాలరీత్యో రవ్యాప్తిః. కతిపయానాం కావ్యశోభాహేతుత్వే

పిత స్వరూపభేదః. అన్యథా స్వరూపభేదస్య దుర్నిరూపత్వాత్. కావ్య
శోభాకరత్వ మేవ గుణాలంకారస్వరూపత్వం. తదుక్తం రుద్రభట్టేన—

‘యోహేతుః కావ్యశోభాయా స్స లంకారః ప్రకీర్త్యతే.

గుణోఽపి తాదృశోజ్జేయో దోష స్సాన్య త్రద్విపర్యయః’ ఇతి.

అతో గుణానాం సంఘటనాశ్రయత్వ మేవ యుక్తమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే లంకారశాస్త్రే

గుణప్రకరణం నమాప్తమ్.

‘అదా’ వత్ర ప్రజ్వల త్యగ్ని రుచ్చైః పాజ్యః ప్రోద్య మ్నల్లన త్యేష
ధూమః’ ఇత్యాదౌ వర్వతోఽగ్నిమా నిత్యాదిశుక్లశాస్త్రానుకూల్యేన
కావ్యత్వరహితే లప్యజ్జ్వలేషాదినంభవే నాతివ్యాప్తి స్సాన్యత్.
తస్మా న్నాస్తి గుణానాం తస్మత్ కావ్యశోభాకరత్వం. న చ తన్మూల
మలంకారాణాం తదతిశయ హేతుత్వ మితి.

స్వమతే లభిమతసమ్మతిం చ దర్శయతి—యోహేతు రితి.

ఉపసంహరతి—అత ఇతి. స్వరూపభేదాభావా దిత్యర్థః. సంఘ
టనాశ్రయత్వ మేవ యుక్త మితి. భేదక త్వేనేతి భావః. ఏత చోద్భ
టాదిమత మవలంబ్య శ్లేషాదీనాం మాధుర్యాదా వనంతర్భావ మంగీ
కృత్యోక్తం. వస్తుతస్తు భామహాదిమతే నాంతర్భావే శ్లేషాదిగుణానాం
రసధర్మత్వ మలంకారాణాం తు శిబ్దార్థధర్మత్వ మితివిద్యత ఏవ స్వరూప
భేద ఇతి రహస్యం. అత ఏవ స్వయ మేవోక్తవాన్ కావ్యప్రకరణే—
‘హారాదివ దలంకారా స్తేఽనుప్రాసోపమాదయః, శ్లేషాదయోగుణా
స్తత్ర శౌర్యాదయ ఇవ స్థితాః. ఆత్మోత్కర్షావహా’ ఇతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథనూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్ద
యార్య స్వానుజ్ఞేన కుమారస్వామిసోమపీఠినావిరచితే ప్రతాపరుద్రీయ
వ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే గుణనిరూపణంనామ షష్ఠంప్రకరణమ్.

శబ్దాలజ్ఞానప్రకరణమ్.

—|| అలంకారస్వరూపనిరూపణమ్. ||—

అథ గుణనిరూపణానంతర మలంకారా నిరూప్యంతే. అలంక్రియతే
 ౭ నేనేతి చాదుత్వహేతు రలంకారః. తథాచోక్తం కావ్యప్రకాశే. —

పరిశేషా దలంకారనిరూపణం ప్రతిజానితే—అథేతి.
 శ్లో. అత్రైతేలంకారా శ్చేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసా,
 యమకం పునరుక్తవదాభాసా లాటోపలాలితః ప్రాసః. ౧
 చిత్ర మథో ఉపమాననన్వయోపమేయోపమా స్మరణం,
 రూపకపరిణామా ద్వా సందేహభాగ్భిన్నవహ్నోల్లేఖాః. ౨
 ఉత్ప్రేక్షాతిశయోక్తి తథా సహోక్తి ర్విరోక్తిశ్చ,
 ఉక్తి స్సమాసవక్రస్వభావకవ్యాజపూర్వికా విద్యాత్. ౩
 మీలనసమానతదతద్గుణా విరోధో విశేషశ్చ,
 అధికో విభావనాఽథో విశేషపూర్వోక్త్యసంగతీ స్యాతాం. ౪
 విచిత్రాన్యోన్యవిషమా స్సమోఽథో తుల్యయోగితా,
 దీపకం ప్రతివస్తుపమా దృష్టాంతో నిదర్శనా. ౫
 వ్యతిరేక శ్లేషపరికరాక్షేపా మృషాస్తుతిః,
 అప్రస్తుతప్రశంసా చ పర్యాయోక్తం ప్రతిపకం. ౬
 అనుమానం కావ్యలింగం న్యాసోఽర్థాంతరపూర్వకః,
 యథాసంఖ్యార్థాపతనే పరిసంఖ్యోత్తరం తథా. ౭
 వార్థచార్థా ద్వా సమాధి ర్భావికం ప్రత్యసీకకం,
 వ్యాఘాతపర్యాయసూక్ష్మో ఉదాత్తః పరివృత్తికా. ౮
 హేతుమా లై కావళీ చ మాలాదీపకసారకా,
 సంస్కృప్తినంకరా చేతి పంచనస్తతి రీరితాః. ౯
 రసవ త్ప్రేయ ఊర్జస్వీ సమాహిత మ ధోదయః,
 భావస్య సంధి శ్చాబల్యం ద్వ్యశీతి రితి మే మతాః. ౧౦
 ఏతేషా మలంకారశబ్దపుష్పత్వత్వా తత్సామాన్యలక్షణా లాభం
 సత్వాహ—అలంక్రియతే ౭ నేనేతి. అనియమేన, రస ఇతి శేషః.
 అకర్తరిచకారకే సంజ్ఞాయా'మితి కరణే ఘప్రత్యయః. ఏతే నై తేషాం
 సణానామివ రసోపకారాసంభవా త్తేభ్యో వైలక్షణ్యం సూచ్యతే.

‘ఉపన్కుర్వంతి తం సంతం యేఽఽద్యద్వారేణ సంశ్రితాః,

హారాదివదలంకారాస్తేఽనుప్రాసోపమాదయః’ ఇతి.

యథా కరచరణాద్యవయవగతై ర్వలయనూపురాదిభి స్తత్తదలంకారతయా ప్రసిద్ధై రవయవ్యే వాలంక్రియతే తథా శబ్దార్థావయవగతై రనుప్రాసోపమాదిభి స్తత్తదలంకారతయా ప్రసిద్ధై రవయవీభూతం కావ్యముపస్మియతే. ఆశ్రయాశ్రయిభావే నాలంకార్యాలంకారభావో లోకవత్కావ్యేఽపి సమ్యతః. చారుత్వహేతుత్వేఽపి గుణానామలంకారాణాం చాశ్రయభేదాద్భేదవ్యవదేశః. సంఘటనాశ్రయా గుణా శ్శబ్దార్థాశ్రయా స్త్యలంకారః.

— అలంకారవిభాగః —

తత్ర ప్రథమం శబ్దార్థోఽభయగత్వేన త్రైవిధ్యమలంకారవర్గస్య. అర్థాలంకారాణాం చాతుర్విధ్యం. కే చిత్ప్రీతియమానవస్తవః, కే చి

అస్తి స్నేహార్థే వృద్ధసంవాద మాహ—ఉపన్కుర్వంతితి. యే అంగద్వారేణ శబ్దార్థయో రుత్కర్తృధానద్వారేణ త మంగినం రసం సంతం విద్యమానముపన్కుర్వంతీ త్యనేన రసాభావే చిత్రకావ్యే శబ్దార్థవైచిత్రీమాత్రిపర్యవసాయిత్వ మలంకారాణామితి సూచ్యతే. తేఽలంకారాః కంతాదీనాముత్కర్తృధానద్వారేణ హారాదయ ఇవ సంయోగవృత్త్యా వర్తంత ఇత్యర్థః.

స కేవల మేవం సతి రసేఽనుప్రాసోపమాదిభి స్సాన్విశ్రయభూతా శ్శబ్దార్థా ఏవోపస్మియంతే. కింతు తద్ద్వారా తదవయవీభూతం కావ్యమపీత్యేతల్లాకికదృష్టాంతే నాహ—యథేతి. ఆశ్రయాశ్రయిభావేనేతి. సంయోగమూలే నేతి శేషః. లోకే మూలభూత స్సంయోగో ముఖ్యః. అత్ర త్వనిత్యత్వసాధర్మ్యా దాపచారిక ఇతి భేదః. అథాలంకారవిభాగం కరిష్యమాణస్తదుపయోగితయోద్బటాదిమితేనోక్తమేవ గుణాలంకారభేద మనువదతి—చారుత్వహేతుత్వేఽపీతి.

ఇత్థ మలంకారస్వరూపం నిరూప్య తద్విభాగ మాహ—తత్ర ప్రథమ మితి. శబ్దాలంకారా అనుప్రాసాదయః, అర్థాలంకారా ఉప

త్ప్రీతీయమానాపమ్యాః, కే చి త్ప్రీతీయమానరసభావాదయః, కే చి
దస్ఫుటప్రతీయమానా ఇతి. సమాసోక్తిపర్యాయోక్త్యాజ్ఞేవవ్యాజ
స్తుత్వపమేయోపమానస్వయాశితయోక్తిపరికరాప్రస్తుతప్రశంసానుక్త
నిమిత్తవిశేషోక్తిషు ప్రతీయమానం వస్తు కావ్యోపసారతా ముపయా
తి. రూపక పరిణామ సంజేహ భాంతిమ దుల్లే ఖాపహ్నా వోత్ప్రేక్షా స్మ
రణ తుల్యయోగితా దీపక ప్రతివస్తూపమాదృష్టాంత సహోక్తి వ్యతిరేక
నిదర్శనాజ్ఞేషే ష్టేషమ్యం గమ్యతే. రసవ త్ప్రేయ ఊర్జస్వి సమాహిత
భావోదయ భావసంధి భావశబలతాను రసభావాది ర్వ్యజ్యతే. ఉపమా
వినోక్త్యర్థాంతరన్యాస విరోధ విభావ నోక్తగుణ నిమిత్త విశేషోక్తి విషమ
సమ చి త్రాధి కావ్యోన్య కారణమాలై కావళీ వ్యాఘాత మాలా
దీపక కావ్యలింగ గానుమాన సార యథాసం ఖ్యాద్ధావత్తి పర్యాయ
పరివృత్తి పరిసంఖ్యా వికల్ప. సముచ్చయ సమాధి ప్రత్యేగిక ప్రతీప
విశేష మీలన సామా న్యాసంగతి తద్గుణాతద్గుణ వ్యాజోక్తి వకో
క్తి స్వభావోక్తి భావ కోదాత్తేషు సహృదయహృదయాహ్లాది స్ఫుటం
ప్రతీయమానం నాస్తి.

అ తే౞త ములంకారకక్ష్యావిభాగః.

సాధర్మ్యం త్రివిధం. భేద ప్రధాన మభేద ప్రధానం భేదాభేద
ప్రధానం చేతి. ఉపమానోపమేయయోస్వతో భిన్నత్వా చాచ్చ మేత
న్న వాస్తవం. రూపక పరిణామ సంజేహ భాంతిమ దుల్లే ఖాపహ్నా
వానా మభేదప్రధానసాధర్మ్యనిబంధనత్వం. దీపక తుల్యయోగితా నిద
ర్శనా దృష్టాంతప్రతి వస్తూపమాసహోక్తి ప్రతీప వ్యతిరేకాః భేదప్రధాన

మాదయః. ఉభయాలంకారా లాటానుప్రసాధయసంస్పృష్టాదయః.
ఏతేషాం తుల్యేషి కావ్యకోభాషేతుత్వే శబ్దార్థోధయాలంకారవ్య
స్థాయా మాశ్రయ్యాశ్రియభావ ఏవ ప్రమాణ మిత్యలంకారసర్వస్వకా
రః. అన్వయవ్యతిరేకావితీ కావ్యప్రకాశికారః. రసభావాది ర్వ్యజ్యత
ఇతి. గుణోభూతవ్యంగ్యత్వేన ప్రతీయతి ఇత్యర్థః. చతుర్థా విభక్తే వ్య
లంకారే వ్యవహంతరవిభాగం ప్రతిష్ఠాపూర్వకమాహ—అతేతి. ఇత్థం
పత్యమాణప్రకారేణ, కక్ష్యావిభాగః, సాధర్మ్యవిరోధాదిములత్వే

సాధర్మ్యనిబంధనాః. ఉపమానస్య యోషమేయోషమా స్మరణానాం భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమూలతా. ఉత్పేక్షితో యోషాత్మక అధ్యవసాయములే. విభావనావిశేషాత్మక విషయ చిత్రాసంగ త్యన్యోన్యవ్యాఖ్యాతాతద్గుణ భావికవిశేషాణాం విరోధములతా. యథానంఖ్యపరిసం ఖ్యాతాపత్తి వికల్పనముచ్చయానాం వాక్యన్యాయములతా. పరివృత్తి ప్రత్యసీక తద్గుణసమాధి సమ స్వభావో క్తువదాత్త వినోక్తయో లోకవ్యవహారములూ. కావ్యలింగ సుమా నాథాంతరన్యాసానాం తర్కన్యాయములతా. కారణమా లై కావళీ మాలాదీపక సారాః శృంఖలావైచిత్ర్యములూ. వ్యాజ్యోక్తి వర్ణోక్తి మాలనా న్యవహూపములూని. సమాసోక్తి పరికరావిశేషణవైచిత్ర్యములూ.

అథాలంకారాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యతే.

ఆరోపకర్మత్వే ఒస్యారోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగానుపయోగాభ్యాం పరిణామరూపకయో ర్భేదః ఆరోప్యమాణరూపసంభవా సంభవాభ్యాం ముల్లేఖరూపకయో ర్భేదః. ఆరోపవిషయస్య సందేహభ్రాంత్యవహూవై స్సందేహభ్రాంతివిషయవహూవనాం పరస్పరం భేదః. సాధర్మ్యములత్వేఒపి తుల్యయోగితా దీపక నిదర్శనా వ్యతిరేక దృష్టాంతేభ్యః సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వా దుప మానస్య యోషమేయోషమా భిద్యంతే. సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాం ముపమేయోషమా ప్రతిపస్తూపమయోర్భేదః. నస్తు ప్రతిపస్తు బింబ ప్రతిబింబ భావాభ్యాంప్రతిపస్తూపమా దృష్టాంతయోర్భేదః. ప్రస్తు తాప్రస్తు తానాం వ్యస్తత్వసమస్తత్వాభ్యాం తుల్యయోగితాదీపకయో ర్భేదః. ఉపమానస్య ప్రసిద్ధ త్వప్రసిద్ధత్వాభ్యాం ముసమేమా త్పేక్షితయో ర్భేదః. అర్థసామ్య శబ్దసామ్యభ్యాం ముపమా స్లేషయోర్భేదః. ఉపమా నోపమేయయో ర్భేదాభేదాభ్యాం ముప మానస్యయయో ర్భేదః. ఉపమానోపమేయభావస్య పర్యాయయాగపద్యాభ్యాం ముపమేనాలంకారాణాం వర్ణకోవిభాగ ఇత్కిర్థః. ఏతి దధేరప్రధానత్వం శాబ్దమారోపితం న వాస్తవం న న్యాభావికం.

అథాలంకారాణాం మత్వంతవివేకాం మిథో వైధర్మ్య మాహ—
అథాలంకారాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యత ఇత్యాదినా.

యోప మోపమయో ర్భేదః. అప్రస్తుతస్య వాచ్యత్వగమత్వాభ్యా మప్రస్తుతప్రశంసాసమాసోక్తి ర్భేదః. వాచ్యత్వంగ్యయో రుభయో. ప్రస్తుతత్వే పర్యాయోక్తిః. వాచ్య స్యాప్రస్తుతత్వే అప్రస్తుతప్రశంసా వ్యాప్తిపక్షధర్మతాద్యభావా త్కావ్యలింగ స్యానుమానా ద్భేదః. సాధారణగుణయోగా ద్భేదానుపలబ్ధా సామాన్యం. ఉత్కృష్టగుణయోగా న్నూన్గుణగుణితోధానే మిలనం. అన్యవ్యవచ్ఛేదే తాత్పర్యాభావా దుదాత్తాలంకారస్య పరిసంఖ్యాతో భేదః. కాక తాళీయతయా కార్య సాధనే కారణాంతరోపనిపాతే సమాధిః. అహమహమికయా కార్య సాధనే బహూనాం కారణానా ముద్యమే ద్వితీయ స్సముచ్ఛయః. నిష్పావస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యా మపహ్నావ వ్యాజస్తతో ర్భేదః. అన్యేషాం భేద స్పిష్ట ఏవ. యద్యపి వ్యాజోక్తిమిలనసామాన్యేషు కథంచి తాదృశ్య మస్తి. తథా వ్యవిపక్షితత్వా న్న సాదృశ్యమూలేషు గణనా.

శబ్దాలంకారనిరూపణమ్.

అథాలంకారస్వరూపవిభాగానంతరం శబ్దార్థయో ర్మధ్యే శబ్దస్వార్థం ప్రత్యంతరంగత్వాత్ ప్రథమం శబ్దాలంకారా నిరూప్యం తే.

చే కా ను ప్రా స.

* భవే దవ్యవధానేన ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్మయోః,

శిష్ట మన్యదుదాహరణ ప్రస్తావ ఏవ స్పష్టిభవిష్యతీతి నేహ వివిచ్యతే.

ఇష్ట మలంకారాణాం పీఠికాం విధాయ శబ్దాలంకారనిరూపణం ప్రస్తాతి—అథేతి తత్ప్రాధిమ్యే హేతు మాహ—శబ్దనేతీతి. అత్ర శబ్ద ప్రతీతిపూర్వకత్వా దన్యప్రతీతే శబ్దస్య ప్రతీతా నంతరంగత్వం. తేన తస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రాథమ్య మితి భావః. ప్రథమం తావ చ్చబ్దార్థో భయగతజ్ఞేన త్రివిధం పోనరుక్త్యం. తత్రాద్యే! కేవలస్వరపోనరుక్త్యస్య చారుతాహేతుత్వాభావా ద్వ్యంజనమాత్రపానరుక్త్యం. స్వర వ్యంజనసముదాయ పోనరుక్త్యం చ చారుతాహేతుః తత్రాద్య మపి సంఖ్యానియమే ఛేకానుప్రాసో వైపరీత్యే వృత్త్యను ప్రాస ఇతి. సర్వ స్వకారః తదనుసారేణ ఛేకానుప్రాసం లక్షయతి—భవేదితి, రసాదను

ఆవృత్తి రత్నం న బుద్ధే శ్చేకానుప్రాస ఇవ్యతే.

౧

యతావ్యవహితయో ర్వ్యంజనయుగ్మయో ద్వయోః పాన
రుక్త్యం తత్ర ఛేకానుప్రాసః.

యథా.—

మహీ మహీనవిభవే దత్తే క్షేమంకరే కరే,

రాజన్యజన్యవిజయో రాజా రాజద్గుణోదయః.

౨

—పుత్త్యనుప్రాసః—

*ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యథా భవేత్,

పునరుక్తిరసా నామ పుత్త్యనుప్రాస ఇవ్యతే.

3

యథా.—

గతః ప్రకృష్టో న్యాసోఽనుప్రాసః. తదుక్తం—‘ప్రకృష్టో వర్ణవిన్యాసో
రసాద్యనుగతో హి యః, సోనుప్రాస స్స చ ఛేకవృత్త్యుపాధిగతో
ద్విధా’ ఇతి. గృహచరాః పక్షిమృగాదయ శ్చేకా ఇతి కేచిత్. విదగ్ధా
ఇతి వర్ణస్వకారాదయః. తదుపలాలితోఽనుప్రాస శ్చేకానుప్రాసః.
ద్వయో రిత్వత్రి వీస్నా ద్రప్తవ్యా. తేన యత్ర ద్వయో ర్వ్యంజన
యుగ్మయో రవ్యవధానే నావృత్తిః సః ఛేకానుప్రాస ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—మహీమితి. అహీనవిభవే, ఘణేంద్రనదృశ ఇత్య
ర్థః. కరే బాహూ, రాజన్యాః క్షత్రియాః, ‘రాజశ్శేఖరాద్య’ దితి య
త్ప్రీత్యయః, జన్యం యుద్ధం. అత్ర పాదచతుష్టయేఽపి వ్యంజనయుగ్మ
నా మవ్యవధానే నావృత్తే శ్చేకానుప్రాస ఇతి ద్రప్తవ్యమ్.

౨

సంఖ్యానియమేన శ్చేకానుప్రాస ముక్త్యా అన్యథా పుత్త్యను
ప్రాస మాహ—ఏకేతి. ప్రభృతిగ్రహణా త్రిచతురాదినంగీకారః.
అత్రైకస్య వ్యంజనస్య సకృదావృత్తే వైచిత్ర్యాభావా త్సామర్థ్యా దన
కృదావృత్తి ర్లభ్యతే ద్వయోస్తు సకృదేవ. అన్యథా ఛేకానుప్రాస
స్సాన్యత్. వ్యవధానే త్వనకృదావృత్తౌ పపి న విరోధః. త్యాగీదీనాం
తు సకృదనకృద్వా వ్యవధానే నావ్యవధానేన వా ఆవృత్తి ర్ద్రష్ట
వ్యా. పుత్తిశ్చ బ్దేన వైదర్యాదయో వివక్షితాః. తదుపలక్షితోఽను
ప్రాసో పుత్త్యనుప్రాసః.

3

రే రే త్సుద్రమహీక్షితః! త్మణ మితః శ్రీకాకతిత్వాపతే
 ర్వీక్షుధ్వం ధ్వజనీం దురీక్ష్యసుభటాం పౌత్తి స్తకాక్షేయకైః
 యోత్స్యధ్వేయది లభ్య మక్షయపదం కాంతారవృక్షో వృథా
 హృభృత్కుక్షి చర త్రరత్నునికరా త్త తాత్తరక్షా కుతః. ౪

— య మ క మ్. —

* యమకం పానరుక్త్యే తు స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః.

చేకానుప్రాసే పృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపానరుక్త్యమానుషంగికం.
 యమకే తు స్వరయో ర్వ్యంజనయుగ్మయో రావృత్తిః. త స్యాదీమ
 ధ్యాంతగత త్వేన బహవో భేదాః. తత్ర దిజ్ఞాత్రముదాహరయతే.

ఉదాహరణి—రేరేఞ్చి. యోత్స్యధ్వే హనివ్యధ్వే యది,
 'యుధ సంప్రహరే' ఇత్యస్మాద్దాతోః కర్తణి లృట్. లభ్య మక్షయపద
 మితి. 'ద్వా విమా పురుషో లోకే సూర్యమండలభేదినౌ, పరివ్రా
 జ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హతః' ఇతి స్మరణా దితి భాషః. కాం
 తారవక్షోఽరణ్యనివాసపక్షః, తరత్నునికరాత్ మృగాదనయూథాత్,
 దుర్మరణకారణా దరణ్యనివాసా చ్చుభోదర్కం యుద్ధమరణ మేవ శ్రేయ
 ఇతి భాషః. అత్రానకృత్ క్షకారావృత్త్యావృత్త్యనుప్రాసః. ఏవ మన్యే
 ఽపి భేదానుస్మర్యతకాదా ద్రష్టవ్యాః. ౪

వ్యంజనమాత్రపానరుక్త్యాశ్రయ మలంకారద్వయ ముక్త్యా స్వర
 వ్యంజనసముదాయపానరుక్త్యాశ్రయ మలంకార మాహ—యమకమితి.

నను 'మహి మహినవిధిన' ఇత్యాదా చేకానుప్రాసే 'యుధిష్ఠి
 రం దైవతవనే వనేఞ్చర' ఇత్యాదా వేకదా సాదృశ్యలక్షణే వృత్త్యను
 ప్రాసే చ స్వరపానరుక్త్యసంభవా త్కథం తత్ర వ్యంజనమాత్రపాన
 రుక్త్య? మిత్యాశంక్య పరిహరణి—చేకానుప్రాసఇతి. అనుషంగా దాగత
 మానుషంగికం, అన్వాచయవిశిష్టం అభ్యుచ్చయ ఇత్యర్థః. స్వరవ్యంజన
 యుగ్మయో రిత్యత్ర స్వరసహితవ్యంజనేతి మధ్యమపదలోపీ సమాసో
 వివక్షిత ఇతి వ్యాచక్షే—యమకేత్వేతి. త చ్చ యమ్యమానానాం
 చాదైకదేశానా మాదిమధ్యాంతగత త్వే నానేకవిధ మిత్యాహ—తన్యే
 తి. ఏత చ్చ శ్లోకార్థపాదయమకానా మపునలక్షణం. సర్వేఽప్యేతే

ప్రతాపః కాకతీంద్రస్య మహామహిమతేజసః,
శ్రియం దధాతి పద్మేష్టా మహామహిమతేజసః.

౫

—* పునరుక్తవదాభాసః. —

* యత్యర్థః ప్రముఖేకించిద్భానతే పునరుక్తవత్,

పునరుక్తవదాభాసోఽలంకారస్సతాం మతః.

౬

యత్యర్థః పునరుక్తవదాభాసతే అన్వయవేళాయా మన్యథా
భవతి స పునరుక్తవదాభాసోఽలంకారః. అథాలంకారత్వేఽన్వయశబ్ద
పానరుక్త్యాశ్రితత్వా చ్ఛబ్దాలంకారప్రస్తావే లక్షణం కృతమ్.

భేదాశ్చిరంతస్తైరేవ బహుధా ప్రపంచితాః. గురుత్వభీతిత్వా న్నేహ
ప్రపంచ్యంతే.

తత్రైకిముదాహరతి—ప్రతాపశ్రితి. మహా న్మహిమా ఆధిక్యం
యస్య తేజసో మహామహిమతేజసః, కాకతీంద్రస్య ప్రతాపః పద్మేష్ట
మహాం పద్మప్రియోత్సవాం, అహిమతేజన ఉష్ణాంశోః, శ్రియం దధాతి.
అత్ర ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే యమనా క్షుంఢప్రయమకం నామ యమక
భేదః. తదుక్త మన్యత్ర. అత్రయమ్యమానయో గుభయో స్సార్థకత్వం
'విహగాః కదంబమరభా విహగా' ఇత్యత్రైకస్య సార్థకత్వ మితరన్యాసద్ధ
కత్వం. 'కలయం త్యసుక్షణ మనేకలయ' మి త్యత్రోభయో రసర్థక
త్వం. సర్వేష్వపి యమకేషు ప్రకారత్రయం యథాసంభవం ద్రష్టవ్యమ్.

శబ్దపానరుక్త్యాశ్రితా నలంకారా నభిధా య్యాపానరుక్త్య
మూల మలంకార మాహ—యత్రేతి. యత్రాలంకారే, అర్థః ప్రముఖే
ప్రథమం, పునరుక్తవత్ పునరుక్తేన తుల్యం. అత సవ కిం చి త్కిమ
వ్యసన్నితం భానతే, పరమార్థత స్వస్యథా పర్యవస్యతీత్యర్థః.

౭

అర్థపానరుక్త్యస్య ప్రయాధదోషత్వాత్ త దేతన్నిష్కృష్య
వ్యాచక్షే—యత్రార్థ ఇత్యాదినా. న న్యస్య శబ్దాలంకారప్రస్తావే కా
సంగతి? రత ఆహ—అర్థేతి. అర్థపానరుక్త్యా దే వార్థాశ్రితత్వా దర్థా
లంకారత్వే సత్వపీత్యర్థః. శబ్దపానరుక్త్యాశ్రితత్వా దితి. పరాయశబ్దా
శ్రితత్వా దిత్యర్థః. అమేషితశబ్దవ త్పరాయశ బ్దేష్వ పృథ్వికత్వసాదృశ్యా
దావచారికం శబ్దపానరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్.

యథా.—

జిష్ణు రింద్రః శ్రీతిభుజాం శ్రీపతిః పురుషోత్తమః,
భాస్వా న్సుర్యస్ఫురతేజాః కాకతీందో విరాజతే. 2

== లాటానుప్రాసః ==

అథోఽథ యపాసరుక్త్యాలంకారః కథ్యతే.—

* శబ్దార్థయోః పాసరుక్త్యం యత్ర తాత్పర్యభేదవత్,
స కావ్యతాత్పర్యవిదాం లాటానుప్రాస ఇవ్యతే. ౮

యత్ర శబ్దార్థయో స్తాత్పర్యభేదమాత్రం న స్వరూపభేదస్తత్ర
లాటానుప్రాసః.

ఉదాహరణి—జిష్ణురితి. జయశీలో జిష్ణుః, శ్రీతిభుజా మింద్రో
రాజాగ్రణీః, శ్రీపతి సమృద్ధః, పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠః, భాస్వాన్
దీప్తిమాన్, సూర్య ఇవ స్ఫురతేజా స్ఫురత్ప్రతాపః. అత్రజిష్ణ్వాదీనా
మింద్రాదివర్యానుప్రయోగేణ ప్రముఖే భాసమానస్య పాసరుక్త్యసౌఖ్య
క్రప్రకారేణాన్వయవేళాయా మన్యథా పర్యవసానాత్పునరుక్తవదా
భాస ఇతి భావః. 'కేచిత్పునరేవ మాహుః—'భాతినదానత్యాగః
స్థిరతాయా' మిత్యత్ర సత్పురుషప్రణామేన పృకాశితే స్థైర్యే పర్వత
భూత ఇత్యన్యార్థస్య దానత్యాగశబ్దపరివృత్తా వసంభవాచ్ఛబ్దాలంకా
రోఽవ్యయమ్. 'గతంవపు' రిత్యత్ర కృశాంగ ఇత్యస్తిన్నశ్చేతనుశబ్ద
విపరివృత్తౌ నాయ మలంకార ఇతి శబ్దాశ్రయత్వం. వపుశ్చబ్దవిపరివృత్తౌ
నాలంకారత్వహేని రిత్యర్థాశ్రయత్వం. అత ఉభయాలంకారోఽవ్యయ
మితి. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'పునరుక్తవదాభాసో విభిన్నాకారశబ్ద
భావో, ఏకార్థతైవ శబ్దస్య తథా శబ్దార్థయో రయో' మితి. 2

శబ్దార్థయో రేకైకపాసరుక్త్యమూలా సలంకారా నభిధాయ
ఉభయపాసరుక్త్యమూల మలంకారం ప్రతిజ్ఞాపూర్వక మాహ—అథే
త్యాదిసా. శబ్దార్థయోః పాసరుక్త్యం ప్రరూఢదోషః. తద్వ్యవచ్ఛే
దార్థం తాత్పర్యభేదవ దితి. ౮

అనేన యమకవ్యావర్తకశబ్దార్థయో స్వరూపభేదాభావః ఫలిత
ఇతి వ్యాచక్షే—యత్రేతి. లాటానుప్రాసో లాటాను

యథా —

గుణా గుణా స్తే గణ్యంతే యే రుద్రస్పృహ మాశ్రితాః,
నీతి ర్నీతి రసా తస్య లక్ష్మీ ర్లక్ష్మీ శ్చ కథ్యతే.

— చిత్రలంకారాః —

చిత్రలంకారః పద్యబంధాదిః—

* పద్మాద్యాకారహేతుత్వే వర్ణానాం చిత్ర ముచ్యతే.

ఆదిగ్రహణా చ్చక్రబంధాదయః.

ప్రాసః; న తు లాటదేశజన్యః క శ్చ నోపకారః కావ్యస్యేతి గోపాలః.
ఉదాహరణి—గుణాఞ్చి. అసౌ వీరుద్రసంబంధినీ. అత్ర ద్వితీయ
గుణాదిశబ్దానా ముత్కర్షలక్షణ స్తాత్పర్యభేదః. ‘అత్యాజ్ఞప్రసయనే
నయనే సమీ’త్యే త్యాదౌ విభక్త్యాదే రపానరుక్త్యైఽపి శబ్దార్థపాన
రుక్త్యా ల్లాటానుప్రాసత్వం. అత ఏవాయం పదాశ్రయః ప్రాతిపదికాశ్ర
యశ్చేతి ద్వేధా లాటానుప్రాస ఇతి సర్వస్వకారః. ఉద్యమేనాఘృ
క్తం—‘స్వరూపార్థావిశేషేఽపి పునరుక్తేః ఫలాంతరాత్, శబ్దానాం
ప్రకృతీనాం వా లాటానుప్రాస ఇష్యతే’ ఇతి. నను యుద్ధేఽర్జునోర్జున
ఇవే త్యత్రైకస్యైవోపమానోపమేయత్వలక్షణే అసస్వరూపాలంకారే
ఽపిశబ్దార్థపానరుక్త్యసంభవా ల్లాటానుప్రాసత్వ మేవ కిం నేష్యతే?
సత్యం; యద్యప్యనస్వయేఽర్థపానరుక్త్యమూత్రం లక్షణం. తథాపి
నిర్దేశప్రతినిర్దేశయో రైకరూప్యాభావే పర్యాయప్రకరమదోషప్రసంగా
దానుషంగికం శబ్దపానరుక్త్యం. అత్ర తూథయపానరుక్త్య ము పాప్ర
వశ్యక మేవేతి విషయభేదా న్న కోఽపి విరోధః—తదుక్తం—‘అనస్వ
యే చ శబ్దైశ్చ మాచిత్యా దానుషంగికం, అస్మిం స్తు లాటానుప్రాసే
సామౌ దేవ ప్రయోజక’ మితి.

చిత్రం లక్షయతి—పద్యేతి, స చ శ్రావణానాం వర్ణానాం పద్మా
ద్యాకారహేతుత్వం న ఘటత ఇతి వాచ్యం; పర్వశబ్దేన తత్త్వార్థకాణాం
లిప్యక్షరాణా మాక్షేపాత్. తేషాం ముఖ్యవర్ణాభేదేన లోకవ్యవహారా
దస్య శబ్దాలంకారత్వం. పద్మాదిబంధేషు కర్ణికాదిస్థానవిశేషేషు వర్ణానాం
పానరుక్త్యై పానరుక్త్యమూలాలంకారానంతర్యం చ ద్రష్టవ్యం.

తత్రాష్టదశపద్మబంధోయథా—

యాతా యస్యా స్సమగ్రా నతి మిహ కసకాస్థానసక్తాననాయా
యానానక్తానసస్థా సుఖయతు కమలాభ్యాసమజ్ఞానమాయా,
యా మానజ్ఞా సుసభ్యా క్షీతిపతితిలకజ్ఞాతిరక్తా సగేయా
యాగే సక్తా రతిజ్ఞా సుకృతిషు ఫలితగ్రామసన్న్యాయతా యా. ౧౦

యా తేతి. కసకాస్థానే సువర్ణమయసభామంటపే, సక్తం స్థిత మాననం
సింహాననం అయతి ప్రాప్నోతీతి కసకాస్థానసక్తాననాయా, అయతేః
కర్మణ్యోః ప్రత్యయః. యానేషు తురగాది మ్వాసక్తా న్యాసనాని పల్య
యనాదీని తత్ర తిష్ఠతీతి యానానక్తానసస్థా, ఛాజ్యోపకరణేషు లక్ష్మీ
రస్తీత్యాగమః. అభ్యాసేన పరిచయేన, ఉపాసనయే త్యర్థః. సుఖేన
జ్ఞాయత ఇతి సుజ్ఞానా, 'కృత్యల్పబహుళ'మితి కర్తృణి ల్యుట్. మా
యా స్వరూపవైచిత్రీ యస్యా స్సా, అభ్యాసమజ్ఞానమాయా, అనుపాస
కానాం దురవబోధస్వరూపేత్యర్థః. మానం పూజాం జానాతీతి మానజ్ఞా,
సభాయాం సాధవ స్సభ్యా, 'సభాయా య' ఇతి యప్రత్యయః. తే
శోభనా యస్యాస్సా సుసభ్యా, సంపన్నస్యైవ సభ్యాశ్రయత్వా దితి
భావః జానంతీతి జ్ఞాః వివేకినః, 'ఇగువధే'త్యాదినా కప్రత్యయః. తత్రాతి
రక్తా, గీయత ఇతిగేయం గానం తేన సహ వర్తత ఇతి సగేయా, స్వనా
మాంకానేకగీతేత్యర్థః. యాగే సక్తా సంబద్ధా, సమృద్ధస్యైవ తత్రాధి
కారా దితి భావః. రతిం స్వవిషయాభిరతిం భక్తిం జానాతీతి రతిజ్ఞా,
అత ఏన సుకృతిషు, విషయే ఫలితై గ్రామసన్న్యాసైవ కాన్రైవ రాయతో
మహా అయ శ్శుభావహవిధి ర్యస్యా స్సా తథోక్తా, స్వభక్తానాం
గ్రామాదిసంపాదనేన ప్రకటితస్వానుగ్రహేత్యర్థః. ఏవంవిధా యా
లక్ష్మీ ర్యస్య విభోః ఆసమగ్రా మతిసంపూర్ణా మానసం వశ్యత్వం
యాతా సా కమలా లక్ష్మీస్తంక్షితిపతితిలకం వీరరుద్రం, ఇహైవ లోకే
జన్మని వా, సుఖయతు సుఖవంతం కరోతు. అయ మష్టదశపద్మబంధః.
ఉద్ధారస్తు—

“కర్ణికాది లిఖే ద్వర్ణాక్రమా ద్దిక్షు విదిక్షు చ,
సకర్ణికా సప్రదిక్షు విదిక్షు తు వికర్ణికా.
ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం తు దిక్షు తేనుశ్చ శ్చతుర్దశ,

చక్రబంధోయథా. —

లక్ష్మీవీక్షితవై భవస్య జగతాం నాథస్య భద్రశ్రీయో
ది త్వారభవిజనతాపజనితాం భాకృద్ధురాం యచ్ఛతః,
నిత్యం రుద్రజనాధిపస్య జయినో భాతి ప్రకాశం స్థిరా
రాజత్పాలనమోదితాత్మని భుజే యోగ్యాశ్రితత్వాద్ధరా.

అత్ర చక్రబంధే వైజనాథకృతి వీరరుద్రయశ ఇతి వ్రతీయతే.

నాగబంధోయథా. —

ఓజస్వీ రుద్ర దేవే విభవతి మహిమత్యాజితాస్యనతాపే

స్వవధానేన తా నాద్యే దశేననృత్ర త్వనంతరా” నితి. ౧౦
చక్రబంధ ముదాహరతి—లక్ష్మీతి. కోశాగారనియుక్తయేవ
లక్ష్మ్యో, వీక్షితవై భవస్య విచారితైశ్వర్యస్య, భద్రశ్రీయః, కల్యాణ
మూర్తే రిత్యర్థః. ఆరభ్య స్తంవద్ధితః, భాకృద్ధురాం భాస్కరభావం, నిజప్ర
తాపేన దిక్షు సూర్యకృత్యం కుర్వత ఇత్యర్థః. రాజత్పాలనేన నమ్య కృం
రక్షణేన, మోదితాత్మని సర్వై రనుమోదితస్వయాపే, భుజే అతపవ
యోగ్యాశ్రితత్వాత్, ప్రకాశం వ్యక్తం, స్థిరా, నిశ్చింతస్థైర్యేత్యర్థః. ధరా
భూమి ర్నిత్యం భాతి. ఉద్ధారస్తు. —

“బధ్యతే షడరం చక్రం ప్రత్యరం తన్నవాక్షరం,
త్రయాణా మపి పాదానాం దశమం కర్ణికాక్షరం.
ఆదిత స్సప్తస్తుర్యారై శ్రుయః పాదా శ్చతుర్థగాః,
సర్వాష్టాంత్య మారభ్య సంపతంతేఽంతిమాక్షరైః,
మధ్యే ద్వా ద్వా విసంవాదా షడశేష క్రమా ద్భవేత్,
చతుర్థై స్సప్తమై ర్వర్ణై ర్వర్ణనం కవివర్ణయో” నితి.

నాగబంధ ముదాహరతి—ఓజస్వ్యితి. ఓజో బలం తత్ర సాధు
రోజస్యః ప్రబలః, యద్వా అహర్వాచినా ఓజస్యశ్చ బ్దేన ఆహస్కరో
లక్ష్మ్యతే. తేన ఓజస్వీ సూర్యసదృశఇత్యర్థః. ‘ఓజసోఽహని యథా’ వితి
యత్ప్రత్యయస్య ఛాందస త్వేఽపిదూత్యశివతాత్పాదపదస్య భాషాయాం
ప్రయోగో ద్రష్టవ్యః మహిమత్యాజితోఽనేపాం ప్రతాపో యేన
తస్మిన్ తథోక్తే, విద్యాభి ర్బద వేదాంగాదిభి ర్వర్ణైః శ్రేష్ఠే, ఉర్వధికం,

విద్యావర్యేభినేత ర్యురుహరిచరితం విశ్వవిస్తారభాః,
వైరివ్రాతా భజంతే వన మతిమలినఖ్యాతయో దేహవిద్ధా
వనై రధ్వన్యవారి త్మతిమతి వివిధే జంతుభి స్థానభాః. ౧౨

హరిచరిత మభినేత ర్యురుకుర్వతి, విష్ణుసదృశ ఇత్యర్థః. 'నల' కేత్యాది నా
వస్త్రీప్రతిషేధః. విశ్వవిస్తారం భరణీయత్వేన భజంతీ విశ్వవిస్తారభాక్
తస్మిన్, విభవతి విభావతి, అతిమలినఖ్యాతయో వైరివ్రాతాః శత్రుసంఘాః,
దేహవిద్ధాః రణే విద్ధదేహా స్సంతః, వనై ర్జంతుభి ర్వాల్మీకిశ్చ మృగై స్సహ,
త్మతిః త్మయః తద్వతి, వివిధే, నానావిధదుఃఖభావన ఇత్యర్థః. అవా ర్యసు
దకే, అధ్వని, మరుదేశ ఇత్యర్థః. 'ఆపః స్త్రీ' భూమ్ని వా రావృతీత్య
మరః. స్థానభాః స్థితిం ప్రాప్తా స్సంతో వనం భజంతే సేవంతే.
ఉద్ధారస్తు. —

“రేఖాభ్యాం చతుర్రాణి చతుష్కమాని కల్పయేత్,
రేఖాద్వయాంతరాళే స్యా ద్యథా కోష్ఠే గృహాప్తకం.
విదితు కుండలీకుర్యా త్తదేఖాగై ర్యథాక్రమం,
దిగ్రేఖాగ్రాణి బాహ్యని యోజయే ద్దిక్త్రయే మిథః.
ఏకత్ర తు ఫణాపుచ్చమేళనం కల్పయే త్తథా,
అంతరా ణ్యక్షయీకుర్యా త్సందంశా స్సృ ర్యథా మిథః.
వర్ణాపుత్తిస్థలాం న్యత్ర కోష్ఠకోణాని షోడశ,
సందంశానాం చతుష్కం చ కంఠ శ్చే త్యేకవింశతిః.
ఆవృత్తి ర్యగ్ననర్ణానాం నేత రేఖా మిహ క్వచిత్,
అర్కేశానదశబ్రహ్మనర్ణాః పాదచతుష్కగాః.
ఆపరేర నై ర్మృతాదికుండలే వ్యవ్రదక్షిణం,
యథేవం స్యా త్తథా వర్ణా ఫణాతో విన్యసేత్కృమాత్.
త్రింశదస్త్రావింశతి శ్చ షడ్వింశతి రనుక్రమాత్,
వేష్టనత్రితయే నర్ణాః సమా ప్తిస్తు గళాక్షరే.
సర్వ మేతన్ని ధాయాంత స్సంగృహీతం మహాత్మభిః.
విదిక్ష్టలేకుండలితంస్వ మంగం న్వేన త్రిరావేష్ట్య విభంగిభంగం,
క్షిప్తాన్యగళేపుచ్చమహేస్థితస్య పాత్యః ఫణాతః ఫణిబంధవహః” ఇతి.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే లంకారశాస్త్రే
శబ్దాలంకారప్రకరణం సమాప్తమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథనూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యన్మణే పెద్ద
యార్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయ
వ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే శబ్దాలంకారనిరూపణం నామ సప్తమం
ప్రకరణమ్.

శబ్దాలంకారప్రకరణం

అర్థాలజ్యోరప్రకరణమ్.

అర్థాలంకారాః, —

తత్ర ప్రథమ మనేకాలంకారబీజభూతత్వాదుపమానిరూప్యతే.

— ఉపమాలంకారః. —

* స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్యతేన చ ధర్మతః,

సామ్య మిన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చే దేకదోషమా.

యత్ర స్వతస్సిద్ధేన స్వతో భిన్నేన సమాదయసమ్యతే నాప్రకృతేన సేవా ప్రకృతస్య ధర్మత స్సాదృశ్య మేకదా వాచ్యం చే ద్భవతి తపోషమా.

స్వతస్సిద్ధేనే త్యనేన ఉత్పేక్షావ్యావృత్తిః; ఉత్పేక్షాయా మప్రసిద్ధ స్యా వ్యుపమానత్వసంభవాత్.

యథా, —

కీర్తిః కాకతివీరదుద్రన్వనతే స్పింహసనాధ్యాసినః

ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః పిదధతీ కోటిందుతుల్యద్యుతిః,

రతౌదక్షిణరాజలాభజనితామందప్రమోదోత్థితా

త్రైలోక్యాట్టహాసన భేవ కకుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే, ౨

శబ్దాలంకారనిరూపణానంతర మవసరప్రాప్తత్వా దర్థాలంకార నిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

ప్రథమ ముపమానిరూపణే నిమిత్త మాహ—తత్ర శేతి. అర్థాలంకారే ష్విత్కర్థః. అనేకాలంకారబీజభూతత్వాదితి. వాచ్యోపమ్యానాం మనస్వయాదీనాం గహ్యోపమ్యానాం చ రూపకాదీనాం అన్యేషాం చ సాదృశ్యమూలానాం మీలనాదీనాం నిదానభూతత్వా దిత్కర్థః.

లక్షయతి—స్వతఃస్థితి. ధర్మతో గుణక్రియయోరన్యతరేణేత్కర్థః. సామ్య మిత్యనేన కార్యకారణాదికయో రసంభవా తస్సాధర్మ్యా దన్య వర్ణ్యశబ్దయో రుపమానోపమేయార్థత్వం ద్రష్టవ్యం.

అతానుషంగాధ్యాహారాదిభి శ్శిష్ట మంశం పూరయన్ వ్యాచక్షే—యత్ర శేతి.

అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతివచనః. త్రైలోక్యట్టహాసప్రభాయాః కవి
ప్రాథోక్తిసిద్ధత్వా న్నోపమాశంకావకాశః.

స్వతోభిన్నేనేత్యనే నానన్వయవ్యాప్తిః? అనన్వయే ఏకస్యై
వోపమానోపమేయత్వసంభవాత్.

తథాపి—

సన్తు లోకే సువర్ణాద్విరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరరుద్రోఽయం వీరరుద్ర ఇవ స్వయమ్.
సన్తు తేనేత్యనేన న్యూనోపమాదివ్యాప్తిః.

యథా.—

ఉదన్వా నివ గంభీర స్సువర్ణాద్విరివోన్నతః,
దిష్టహేభ ఇవ త్తోణీధారేయః కాకతీశ్వరః.

3

అత్ర సముద్రసువర్ణాద్విదిగ్దజానా ముపమానత్వం యోగ్య మిత్యుప
మైవేయమ్.

ధర్మత ఇత్యనేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్యమ్.

తథాపి.—

సీరాజయం త్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలై ర్వరవీరరుద్రం,
చంద్రాననా గోత్రపతిం రజన్యస్తారాగణై ర్శ్రేణుమివ స్ఫురద్భిః.

వ్యావర్త్యాదికంతు స్వయం మేవ వ్యక్తీకరిష్యతి—న్యూనోపమా
దీతి, న్యూనవిశేషణోపమానం న్యూనోపమం, అదిగ్రహణా దధికోప
మాదిసంగ్రహః.

సహృదయసమ్మతిం దర్శయతి—ఉదన్వానితి. 'ఉదన్వానుదథా'
చేతి నిపాతనా త్సాధుః. ధురం వహతీతి ధారేయో ధురంధరః.
'ధురోయడ్ధకా'వితి థక్ ప్రత్యయః. త్తోణ్యా ధారేయ ఇతి శివభాగవ
తవ త్సమాసః.

3

ధర్మత ఇత్యనేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్య మితి. శబ్దసామ్యమూల
త్వా త్తస్యేతి భావః.

వ్యావర్త్యం శ్లేషమూల ముదాహరితి—సీరాజయంతీతి.

౪

అత్ర ప్రతాపరుద్రం పురశ్రియో సీరాజయంతి మేరుం రజస్య ఇవేతి
 నోపమా. గోత్రపతి మితి విశేషణార్థస్య సామ్యాభావాత్. గోత్రశబ్దేన
 రాజవత్ కులప్రతీతిః, మేరువత్ పర్వతప్రతీతిః. తథా చంద్రాననా ఇతి
 స్త్రీపతే చంద్ర ఇ వాననం యాసా మితి సమాసః. రాత్రిపతే చంద్ర
 వ వాననం యాసా మితి శబ్దమాత్రసామ్యేన నోపమాప్రాప్తిః.
 కింతు శ్లేష ఏవ.

అన్యేన వర్ణ్యస్య సామ్యమిత్యనేన ప్రతీపాలంకారో వ్యావర్త్యతే.
 తథా హి. —

లోకోఽయ మవిశేషజ్ఞః కిం కుర్తుః? కస్య కథ్యతే?

య త్కూటినరేంద్రేణ సుమేరు రుపమీయతే. ౫

అత్రాప్రకృతస్య మేరోః ప్రకృతేన రాజ్ఞా సాదృశ్య మితి ప్రతీపాలం
 కారో నోపమా.

ఏకదా సామ్య మిత్యనేన ఉపమేయోపమావ్యావృత్తిః.

తథా హి. —

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీ రథో ధర్మ ఇవ స్థితః,

కామస్తా వివ తౌ కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే. ౬

ఏవంవిధస్థలే శబ్దసామ్యేవప్యవమై వేతి కావ్యప్రకాశకారః.
 తదుక్తం—‘సకలకలం పుర మేత జ్ఞాతం సంప్రతి సుధాంశుబింబ మి’వే
 త్యాదిశబ్దమాత్రసామ్యేఽపి సా యుక్తైవేతి. అలంకారసర్వస్వకారః
 పున రస్మిన్నేవోదాహరణే గుణక్రియాసామ్యస చ్ఛబ్దసామ్యం నోపమా
 ప్రయోజక మపి త్కూపమాప్రతిభోత్పత్తిహేతుః శ్లేషవ వాపసేయ
 ఇ త్యవోచత్. విద్యానాథ స్తు సర్వస్వకారసిద్ధాంతశ్రద్ధాభుతయా శ్లేష
 ఏనాయం నోపమేత్యాహ—అత్రేత్యాదినా.

అన్యేన వర్ణ్యస్యేతి. ఉపమానే నోపమేయస్యే త్యర్థః.

లోకోఽయ మితి. ౫

అత్రోపమానోపమేయభావస్య వైపరీత్యా త్ప్రతీపాలంకార
 ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ధర్మ ఇతి. అ త్రైకదా సామ్యస్య ప్రథమార్థ మేవ ప్రత్యుదా

అత్ర ధర్మోద్ధృత ఇవ అర్థోద్ధృత ఇవే త్యనేకదా ఇవశబ్దద్వయేన ధర్మార్థ
కామానాం సాదృశ్యం ప్రతిపాద్యత ఇత్యుపమేయోపమా.

వాచ్య మి త్యనేన ప్రతీయమానాపమ్యానాం రూపక సందేహ
భ్రాంతిమ దుల్లేఖాపహ్నవ తుల్యయోగితా దీపక ప్రతివస్తూపమా
దృష్టాంత సహాక్షి వ్యతిరేక సిదర్శనానాం నైలక్షణ్యమ్.

తథాహి. —

ప్రతాపరుద్రస్మపతే ర్మండలాగ్రవిధుంతుడః,

అఖండవిక్రమోద్దామో గ్రసతే రాజమండలమ్.

2

అత్ర మండలాగ్రవిధుంతుడయో స్సామానాధికరణ్య న్యస్యథాను
పవత్త్యా సాదృశ్యం లక్ష్యత ఇతి నోపమా. కింతు రూపకాలంకారః.

కి మేష సవమో హరిత్వతి రమందనఃపత్పదం?

కి మేష దశమః ప్రజాపతి రపూర్వసర్గశ్రమః?

కి మేష హరి రుర్వరోద్ధరణచుంచు రేకాదశః?

శ్చిరా దితి విలోక్యతే జగతి కాకతీంద్రో జనైః.

౩

అత్ర కాకతీశ్వరస్య హరిత్వతిప్రభృతీనాం చ పరస్పరాభేదవృత్తీతే
స్సందేహానిబంధనాన్యథానుపవత్త్యా సాదృశ్య మాక్షిప్యతే. తత
స్సందేహాలంకారః.

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాప్తరోదసి,

దివాపి చంద్రకాబుద్ధ్యా చకోరా యాంతి నిర్వృతిమ్.

౪

అత్ర కీర్తివిభవే చంద్రకాబుద్ధిః చంద్రకాసాదృశ్యం వినా న సం
భవతీతి సాదృశ్యాక్షేపాత్ భ్రాంతిమదలంకారః.

లక్ష్మీనివాసగృహ మిత్యఖిలా నరేంద్రా

శ్చౌర్యాతిభూమిఖిని రి త్యవీరవర్ణః,

హరణం. తావత్తై వోపమేయోపమాయా శ్చిరితార్థత్వాత్. ద్వితీయం
పున రభ్యుచ్చయః.

5

తదే వాభిప్రే త్యోక్తం—ధర్మార్థకామానామితి.

వాచ్యప్రవచ్ఛేద్యతయా సాధర్మ్యస్య గమ్యత్వం కేషు చి దలం
కారేషు దర్శయతి—తథాహిత్యాదిना. ఉదాహరణాశ్లోకా యథా
యోగం స్వస్వప్రకరణ ఏవ వ్యాఖ్యాస్యం కే.

విద్యావిహారపదవీ తి చ లబ్ధవర్ణాః

శ్రీకాకతీంద్రనగరీ మనిశం స్తువంతి.

౧౦

అత్ర సగర్వాం తత్తత్పదార్థతారోప సాన్దృశ్యా దృతే న సంభవతీతి సాన్దృశ్యకల్పనా దుల్లేఖాలంకారః.

వీరరుద్రస్య భూపాలజయహోమం వితన్వతః,

ధూమరాజి రియం భాతి న చమూరేణ దుష్టితా.

౧౧

అత్తోత్థితాం చమూరేణ మవలోక్య ధూమపక్ష్యే రిత్వపహ్నవే నారోప సాన్దృశ్యమూల ఏ వేతి సాన్దృశ్యాక్షేపా దపహ్నవః. ఏవం తుల్యయోగితాది వ్యపి సాన్దృశ్యస్యగమ్యత్వా నోపమాశంకా. అత స్సర్వేభ్య సాన్దృశ్యమూలేభ్యో విలక్షణేయ ముపమా.

సా ప్రథమం ద్విధా. పూర్ణా లుప్తాచేతి. ఉపమానోపమేయసాధా రణధర్మసాన్దృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగే పూర్ణా; ఏక స్య ద్వయో శ్రుయాణాం వా లోపే లుప్తా; పూర్ణా ద్వివిధా. శ్రౌతీ అర్థీచేతి. సాహృ త్సాన్దృశ్యప్రతిపాదకయథేవాదిశబ్దానాం ప్రయోగే శ్రౌతీ; ధర్మవ్యవధానేన సాన్దృశ్యప్రతిపాదకానాం సదృశసంకాశసీకాశ

ఉపమాయా స్వరూప ముక్త్వా విభాగ మాహ—సాప్రథమ మితి. పూర్ణామాహ—ఉపమానేతి. ఉపమాయితే సదృశీక్రియతేయే నోత్కృష్టగుణేన త దుపమానం చంద్రాది; ఉపమాయితే యదపకృష్ట గుణం త దుపమేయం ముఖాది; సాధారణో ధర్మో గుణః క్రియావా; సాన్దృశ్యప్రతిపాదకా యథేవాదయః ; చతుర్ణా మేతేషాం కంఠోక్తౌ పూర్ణే త్యర్థః. కతిపయలోపే లుప్తేత్యాహ—ఏక స్త్యేతి. లోపే శాస్త్రీయే స్వరసికే చ. తత్రాద్యాం విభజితే—పూర్ణేతి. శ్రుత్యా సాన్దృశ్యప్రతి పాదనా చ్ఛౌతీ. ధర్మత స్త్యర్థీత్యర్థః. శ్రౌతీం లక్షయతి—సాహృదితి. అర్థీం లక్షయతి—ధర్మవ్యవధానే నేతి. సదృశాభిధానద్వారేత్యర్థః. నను యథేవాదిశబ్దానాం సదృశాదిశబ్దవ త్సాన్దృశ్యవిశిష్టార్థపరత్వాభావా త్కేవలసాన్దృశ్యపరత్వం వక్తవ్యం. తథా సతి ముఖం చంద్ర ఇవే త్యత్ర ముఖం చంద్రీసాన్దృశ్య మిత్యర్థ సాన్దృత్. ఏవం చ దశదామూదివాక్యప దసంబద్ధ మిదం భవిష్యతీతి చేతే, సత్యం; యథా రాజ్ఞః పురుష ఇత్యత్ర

ప్రతీకాశాదిశబ్దానాం ప్రయోగే ఆర్థి; ద్వే అపి వాక్యసమాసతద్ధిత
గతత్వేన త్రివిధే. ఏవం పూర్ణోపమా షట్ప్రకారా. టుప్తోపమా
ఏకోనవింశతిభేదా. 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి నదృశార్థే
విహితస్య వతే రుపాదానే ఆర్థి; 'తత్ర తస్య' వే తీ వార్థే విహితస్య
వతే రుపాదానే శ్రౌతీ; అత ఏవ సాదృశ్యాన్ధే విహితస్య వతే
ప్రయోగే ధర్మోపాదానవ వాన్వయసౌకర్యా దను క్షధర్తా తద్ధితగా
శ్రౌతీ టుప్తా నాస్తి. కల్పబాదిప్రయోగే త్యాన్ధ్యేవ.

అథోదాహరణాని.—

వాక్యగా పూర్ణా శ్రౌతీ యథా.—

గుణభూతరాజవిశేషణభూతా వస్తీ అనుశాసనబలా దుభయనిష్ఠనంబం
ధిమాత్ర మభిదధానాఽపి తద్వారా ప్రధానభూతం పురుష మప్యా
క్షిపతి. తదుక్తం హరిణా—'ద్విష్టోఽప్యసౌ పరాథత్వా ద్గుణేషు వ్యతి
రిచ్యతే, తత్రాభిధీయమాన స్క ప్రధానేఽప్రుపయుజ్యతే' ఇతి.
ఏవ ముపమానవిశేషణభూతా యథేవాదయ శ్శబ్దాః శ్రుత్యా సాదృ
శ్యం బోధయంతోఽపి శబ్దక క్రిస్వాభావ్యా త్తాత్పర్యేణ సాదృశ్యవతి
వర్తంతే. ఏవం చ యథేవాదిశబ్దానాం శ్రుత్యా సాదృశ్యవరత్వా
త్తత్ప్రయోగే శ్రౌతీ; సదృశాదిశబ్దానాం అర్థా త్సాదృశ్యవరత్వా
త్తత్ప్రయోగే త్యాన్ధ్యే వివేకః. తయోః పునః ప్రత్యేకం త్రైవిధ్య
మాహ—ద్వేఇతి. ఏకోన వింశతిభేదేతి. వక్ష్యమాణప్రకారేణేతి శేషః.
వతిప్రత్యయభేదా దుపమాభేద ఇత్యాహ—తేన తుల్య మిత్యాదినా.
తత్ర శ్రౌత్యా విశేష మాహ—అత ఏవేతి. అతోఽస్మా దే వాన్వయ
సౌకర్యా దితి సంబంధః. కూర్మవదిత్యాదివక్ష్యమాణోదాహరణే మేదిసి
భానరూపస్య సమానధర్మ సోపాదాన ఏ వాన్వయసౌకర్యా దన్య
థా తదభావా చ్చ తద్ధితగతాయాం శ్రౌత్యాం ధర్మోపాదాన మా
వశ్యక మితి భావః. కల్పబాదిప్రయోగే త్వితి. 'కుషదసమూప్తా' వితి
విహితానాం కల్పజ్ఞేశ్యదేశీయప్రత్యయానాం 'విభాషానుప' ఇతి
విహితస్య బహుచ్ఛత్యయస్య చ ప్రయోగ ఇత్యర్థః. ఆర్థ్యేవేతి. ధర్మ
వ్యవధానేనైవ సాదృశ్యప్రతిపాదనా దిత్యర్థః.

ఉద్దామోద్యతవిక్రమే కృతయుగే బాహూ యయాతే ర్యథా
త్రేతాయాం కఘనాయకస్య మహితఖ్యాతో భుజాయాం యథా,
దోర్లంజే చ యుధిష్ఠిరస్య విలసచ్ఛౌర్యే యథా ద్వాపరే
విప్రబాఽద్య కలౌ తథైవ రమతే ఊర్ణ్యాంధ్రభర్తు ర్భుజే. ౧౨
సమాసగా పూర్ణా శ్రౌతీ యథా. —

భాస్వా ని వోద్య న్నుదయాద్విలంబీ భద్రాసనస్థో వరవీరరుద్రః,
ఉత్పశ్యతా మంధ్రపురీజనానాం నేత్రాబ్జజాడ్యం శమయత్యశేషమ్.
అత్ర భాస్వా ని వేతి ఇవేన సహ నిత్యసమాసః.

తద్ధితగా పూర్ణా శ్రౌతీ యథా. —

కూర్మవ చ్ఛేషవ ద్గోత్రగిరివ ద్విజ్ఞపేథవత్,
భుజే ప్రతాపరుద్రస్య ధురీణే భాతి మేదివీ. ౧౪

వాక్యగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా. —

తైస్త్వైర్మహీపాలనసంవిధానై స్తైస్త్వైః ప్రజారంజనవైభవై శ్చ,
విరాజతే సంప్రతి కాకతీయలక్ష్మీపతి ర్దాశరథే ససమాసః. ౧౫

ఉద్దామేతి. అత్ర యథాశబ్దప్రయోగా దియం వాక్యగా
శ్రౌతీ చ. ౧౨

భాస్వానివేతి. కథ మియం సమాసగే త్యాకాంక్షాయా మా
హ—ఇవేన సహ నిత్యసమాస ఇతి, 'ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోప శ్చ
పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం' చేతి వార్తికా దితి శేషః. ౧౩

కూర్మవ దితి. 'తత్రతస్య' వేతి సప్తమీసమర్థా దివార్థే వతివ్రీ
త్యయః. అత ఏవేయం తద్ధితగా శ్రౌతీ. ధురం వహతీతి ధురీణే ధురం
ధరే, 'ఖ స్సర్వధురా' దిత్వత్ర ఖ ఇతి యోగవిభాగా త్ప్రప్రత్యయః.
'గాంధీర్యగరిమా తస్య సత్యం గంగాభుజంగవ'దితి తస్యేవేతి వ తే రుదా
హరణమ్. ౧౪

తైస్త్వై రితి. మహీపాలనసంవిధానైః, వాపీకూపతటాకాదినిర్మా
ణై రిత్వర్థః. ప్రజారంజనవైభవైః, చోరాదినివారణపూర్వకైః పాలన
విశేషై రిత్వర్థః. అత్ర దాశంధే ససమాస ఇతి వ్యాసేన సమాసశబ్దోపా
దానా దాక్షియ ముపమా వాక్యగతా చ. ౧౫

సమాసగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా.—

తాదృక్పాలనసామర్థ్యసంపదా కాకతీశ్వరః,

హరిదీశ్వరసంకాశ శ్చ స్తి మధ్యమవిష్టసమ్.

౧౬

తద్ధితగా పూర్ణా ఆర్థీ యథా.—

హేమాచలవ దౌన్నత్యే గాంభీర్యే క్షీరసింధువత్,

ప్రతాపే భానువ ద్భాతి వీరుద్రన రేశ్వరః.

౧౭

ఏ షూదాహరణేషు ఉపమయోపమానసాధారణధర్మసాదృశ్యపృతి
పాదకాని నిబద్ధా నీతి పూర్ణత్వమ్.

అథ లుప్తోపమాయా ఉదాహరణాని:—

అనుక్తధర్మా వాక్యగా శౌతీ లుప్తా యథా.—

యథారుచాం స్వామిని చక్రవాక్యో యథాచ నీహారరుచౌ చకోర్యః,

యథా ప్రమాన స్తబకే భృమర్య స్తథా ప్రజాః కాకతివీరుద్రే.

అనుక్తధర్మా సమాసగా శౌతీ లుప్తా యథా.—

ప్రతాపరుద్ర దేవస్య పాదపీఠీ మరారతం,

తాదృగ్గితి. హరిదీశ్వరేణ దిక్పతినా సప్తశో హరిదీశ్వరసంకాశ
ఇతి నిత్యసమానః. 'స్య రుత్తరపదేత్యమీ, నిభసం కాశసీ కాశప్రతీ కా
శోపమాదయః' ఇత్యమరణోశే నిభాదిశబ్దానా ముత్తరపదనియమాత్.
అతఏవ సమాసగ తేయ మార్థీ.

౧౮

హేమాచలవదితి. దౌన్నత్యాదా మేర్వాదితుల్యం భాతీత్యర్థః.
అత్ర 'తేన తుల్య' మితి విహితస్య వతే; ప్రయోగా దార్థీయం తద్ధిత
గతా.

౧౯

ఏ షూదాహరణే షూపమానాదిచతురంగనిబంధనా త్పూర్ణత్వ
మిత్యాహ—ఏషితి.

అథ లుప్తోదాహరణేషు ప్రథమం ధర్మానుపాదానే పంచోదా
హరణాని క్రమేణాహ—యథేత్యాది. రుచాం స్వామిని సూర్యే, వీర
రుద్రే, వర్తంత ఇతి శేషః. అత్ర ప్రతాపహ్లాదసారస్యానాం ధర్మాణా
మనుపాదానమ్.

౨౦

ప్రతాపీతి. అత్ర పాదపీఠీ దేవతయో స్సమానోధర్మ స్సంపత్సృ)

ఆరాధయంతి భూపాలాః ప్రణతా దేవతా మివ; ౧౯
అను క్తధర్మా వాక్యగా ఆర్థీ లుప్తా యథా. —

కాకతిష్ఠౌపతే రైత్రప్రస్థానపటహర్షసిం,

తుల్యం దంభోభినిర్ఘోషై శ్శృణ్వం త్యరిమహీభృతః. ౨౦
అను క్తధర్మా సమాసగా ఆర్థీ లుప్తా యథా. —

శశ్వత్పురీ మేకశిలాభిధానాం వసోకసారానదృశీ మవేక్ష్య,

• నమంతి భూపాభివికాకతీయరాజ్యప్రతిష్ఠాం బహుమన్యమానాః.

అను క్తధర్మా తద్ధితగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.

ప్రతాపరుద్రస్థపతే ర్గగన్త హితతేజసః,

కందర్పకల్ప మాకారం వశ్యం త్యంధ్రీపురంధ్రీయః. ౨౧

ఏషూదాహరణేషు ధర్మ స్యానుపాదానమ్.

అను క్తధర్మేవాదిః కర్మకృతా లుప్తా యథా. —

దుగ్ధార్ణవీయ త్యంభోధీ కైలాసీయతి భూధరాః,

దత్త్వ మనుక్తం. అను క్తధర్మా తద్ధితశ్చోత్రీ లుప్తా నాస్తీత్యుక్తం. ౧౯

కాకతీతి. దంభోభినిర్ఘోషై రశనిధ్వనిభి స్తుల్యం తద్వ ద్భీషణ
మితి గమ్యతే. ౨౦

శశ్వదితి. వసోకసారానదృశీ మలకాసమానాం, వైభవ ఇతి
నోక్తమ్. ౨౧

ప్రతాపరుద్రేతి. కందర్పకల్పం కందర్పనదృశం, రూపసంపదేతి
శేషః. ఈషదసమాప్తా కల్పప్రకృత్యయః. ఇయ మేకలోపే లుప్తా
పంచవిధా. ౨౨

అథ ద్విలోపే లుప్తాం క్రమే నోదాహరతి—దుగ్ధార్ణవీయతీ
త్యాదినా. అత్ర 'ఉపమానా దాచారే' ఇతి కృచ్ఛ్రీత్యయః. 'కృచ్ఛిచ'
ఇతీకారః. ధావశ్య మత్ర సాధర్మ్యం గమ్యతే. అంభోధీ దుగ్ధార్ణవా
నివాచరతీ త్యత్ర వాక్యే ప్రకాంతం కర్మద్యయం. తతోపమాన
కర్మణోఽంతర్భూతత్వా త్తదవేక్షయా సావకర్మణో ధాతుః. తదు
క్తం— 'ధాతోరథాంతరే వృత్తే ర్ధాత్వర్థే నోపసంగమాత్, ప్రసిద్ధే
రభివత్సతః కర్మణోఽకర్మకా క్రియా' ఇతి. కర్మాంతరావేక్షయా తు

ప్రతాపరుద్ర దేవస్య యశోవై శద్యవై భవమ్.

౨౩

అను క్తధర్మేవాది రాధారక్యచా లుప్తా యథా. —

క్రీడాద్రీయతి గోత్రై లశిఖరే ష్వాస్థానసద్మీయతి

దీప్తే వ్యభిష్ణు దీప్తికీయతి హరి ష్టే కాంతగేహీయతి,

ఉద్యానీయతి సీమపర్వతతటారణ్యే నుపర్వాచలే

పాసాదీయతి వీరుద్రనృపతే న్నన్సుః ప్రతాపోదయః. ౨౪

అను క్తధర్మేవాదిః కర్తృణములా లుప్తా యథా. —

పశ్యం త్యాత్మజదర్శ మిందు మమరపోతస్వీనం సత్సఖి

దర్శం క్షీరపయోనిధిం ప్రియసుహృద్దర్శం గిరిం రాజతం,

లీలాదర్పణదర్శ మస్య దమలం తారాదిహారావళి

దర్శం ఫలతి వీరుద్రనృపతేః కీర్తి ర్జగచ్ఛ్వాస్తిసి. ౨౫

అను క్తధర్మేవాదిః కర్తృణములా లుప్తా యథా. —

సృషేషు శిక్షావిధిదండచారం కాంతాసు పుష్పాయుధధన్వచారం,

సకర్తృక ఏవ. యథాహ భగవాన్సృష్యకారః — 'ద్వేహ్యత్ర కర్మణి

ఉపమానక ర్మోపమేయకర్మ చేతి. ఉపమానకర్మాంతర్భూత ముపమే

యేన కర్తృణా సకర్తృణో భవతీతి ఏవ మన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ౨౬

క్రీడాద్రీయతీతి. అస్థానసద్ద సభామండపః, దీర్ఘికాః క్రీడానరాంసి,

సీమపర్వతో లోకాలోకః, నుపర్వాచలో మేరుః, క్రీడాపర్వతాదిష్వివ

కులపర్వతశిఖరాది ష్వాచరణీ త్యత్ర సుఖసాధనత్వం సాధర్మ్యం

గమ్యతే. 'అధికరణా' చేతి వచనాత్ క్యచప్రత్యయః. క్రీడాద్రీయతీ

త్యత్ర 'అకృత్సర్వధాతుకయో' రితి దీర్ఘః. అన్యత్ర యథాయోగం

టిలోపే 'కృది చ' ఇతికారః. ౨౭

పశ్యంతీతి. ఆత్మజం పుత్రమివ దృష్ట్వా ఆత్మజదర్శం; ఏవ ముత్త

రత్రాపి ద్రష్టవ్యం. 'ఉపమానే కర్మణిచ' ఇతి ణమల్పిత్వయే కమా

దిత్వా త్వత్వత్ర పశ్యంతీ త్వనుప్రయోగః. అ త్రాత్మజసఖ్యాదీనా

మిందుమందాకీనీముఖ్యానాం చోపమానోపమేయభావే నైర్మల్య మేవ

సాధర్మ్యమూల వితి గమ్యతే. ౨౮

సృషేషీతి. శిక్షావిధే ర్దండః శిక్షావిధిదండ ఇతి తాదర్థ్యే

అశ్వఘాసాదివత్ షష్ఠీ సమాను. న ఇవ చరిత్వా తచ్చాప మితి 'ఉప

ప్రజాను చాలంబనయస్థిచారం చర త్యయం రుద్రనరేంద్రఖడ్గః. ౨౬
అనుక్తధర్మేవాదిః క్విపా లుప్తా యథా. —

సుధావ్రవాహతి సతా మనతాం కాలకూటతి,

వీరురుద్రనరేంద్రస్య గుణజ్యోత్స్నా విజృంభితం. ౨౭

ఇతి దశోదాహరణాని. ఏషూదాహరణేషు ద్వయో రనుపాదానమ్.

అంభోదీక్ష దుగ్ధార్ణవీయ తీత్యత్ర కర్తృకృచి దుగ్ధార్ణవా నివ కరో
తీతి, గోత్రశిఖరేషు క్షీడాద్రీయ తీత్యాధారకృచి క్షీడాద్రీ ష్వివ వర్తత
ఇతి, చంద్ర మాత్మజదర్శం పశ్యంతీతి కర్తృణములి అత్తజ మివ పశ్యం
తీతి, శిఖోవిధిదండచారం చరతీతి కర్తృణములి శిఖోవిధిదండ ఇవ

మానే కర్తృణిచేతి చకారా త్కర్తరి ణముల్. కషాదిత్వా చ్చురతే
రనుప్రయోగః. అత్ర భీషణోద్దిపనవిశ్రామభూమిత్వానాం క్రమేణ
సమానధర్మత్వ మున్నేయమ్. ౨౮

సుధేతి. గుణజ్యోత్స్నా విజృంభితం కర్తృ, సుధావ్రవాహ ఇ
వాచరతి సుధావ్రవాహతి, తద్వచ్చాఘ్నమిత్వర్థః. కాలకూట మివా
చరతి కాలకూటతి, తద్వ దసహ్య మిత్వర్థః. 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః
క్విబ్వాచారే' ఇత్యేక ఇత్యాచారే క్వీప్సృత్యయః. అత్రాచారస్య
సమానధర్మత్వం మన్యమానః కావ్యప్రకాశకార 'స్తద్వాచకస్య క్వీవ
స్సర్వలోపా దివాదిలోపా చ్చ ద్విలోపః. కృజాదా తు ప్రత్యయ
శ్రవణా చేకలోప ఏవేత్యాహ. విద్యానాథస్తు కర్తరికృజాదా వస్తు
నామ ధర్మాంతరోద్భవనా, శక్తౌ కథంచి దాచార సాధర్మ్యం.
కర్తృణి కృజాదా తూపమానోపమేయగతో ధావశ్యాది రేవ సమాన
ధర్మో నాచారమాత్రం తస్యాన్యధర్మత్వా దితి మన్యమానః కృజా
దా ఏపి ద్విలోప ఇత్యాహ. ఏషూదాహరణేషు ద్వయో రనుపాదాన
మితి. ౨౯

ఏతదేవ వివినక్తి—అంభోధీనిత్యాది. ఇవశబ్దోఽంతర్గత ఇతి.
గమ్యమానార్థ ఇత్యర్థః. ఏత ద్యథోదాహరణ మన్య దుద్భాటితధావశ్యాది
సాధారణధర్మ స్యాప్యవళుతణం. తస్య లుప్తత్వ మితి. అప్రయుక్త
త్వ మిత్వర్థః. యదాహ కైయటః— 'గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ'

చరతీతి, ఇవశబ్దోఽంతర్గత ఇతి తస్య లుప్తత్వమ్.

అనుక్తధర్మీవాదిః కర్తృకృత్యా లుప్తా యథా.—

జ్యోతీన్నియంతి నుధీయంతి చందసియంతి సర్వతః,

ప్రతాపదుద్రన్వపతే శ్శుభ్రాః కీర్తిమహోర్మయః.

౨౮

అత్ర కీర్తినాం స్వరూప ముపమేయమ్.

అనుక్తధర్మీవాదిః కర్తృకృత్యా లుప్తా యథా.

శేషాయతే మహీం వోధుం కల్పశాఖాయతే లక్ష్మినాః,

ఏవ లోప ఇతి. క్విబంతోదాహరణం తు సర్వసంప్రతిపన్నత్వా స్మ విపృత మితి ద్రష్టవ్యమ్.

కృచి త్రిలోపే లుప్తా మాహ—అనుక్తేతి. ధర్మ సమాసధర్మోఽసాన్యస్తీతి ధర్మ ఉపమేయం, తచ్చేవాది శ్చానుక్తా యత్రాసా వనుక్త ధర్మీవాదిః, అనుక్తోపమేయేవాది రిత్యర్థః. ధర్మలోపస్తు ప్రసిద్ధః.

కర్తృకృత్య చేతి. యత్ర కృచ్చిత్యయే ప్రకృతిభూత స్యావమా నస్య కర్మణః కర్తృ లోపమేయం తే నత్యర్థో ద్విప్రవ్యః. కేవలకర్తృకృత్య చ్చిత్యయ సైవవాభావాత్.

తేన లుప్తా ముదాహరతి—జ్యోతీన్నియంతీతి. జ్యోతాన్ని మి వాత్సాన మాచరంతీ త్యత్ర ఆత్మన ఉపమేయ స్వేవాదే న్నాధ ర్మస్య నైర్మల్యాదే శ్చానుపాదానా త్రిలోపే లుప్తయ మితి భావః. ఆచారసాధర్మ్యవాదినాం తు ద్విలోప ఏవ తదుక్తం కావ్యప్రకాశే— ‘కృచీవాద్యుపమేయా’ ఇతి. న చ కీర్తిమహోర్మయ ఇ త్యుపమేయో పాదానం. ఉపమానాపేక్షయా భిన్నవిభక్తికత్వాత్. న చైతదనుసారేణ జ్యోతీన్నియంతీ త్యత్ర జ్యోతాన్ని ఇ వాచరంతీతి సమాసవిభక్తి కత్వకల్పన ముపపద్యతే. కర్తృకృత్యచ్చిత్యయ స్యానుశాసనవిరుద్ధ త్వాత్. శుభ్రా ఇతి సమాసధర్మోపాదానం. త స్యాకర్తృభూతకీర్తి విశేషణ జ్ఞేన తత్రైవోపక్షీణత్వా ది త్యల మతిప్రసంగేన.

౨౯

పున రపి ధర్మీవాదిలోపే లుప్తా మాహ—శేషాయతేఇతి. శేష ఇవాచరతీతి శేషాయతే. ‘కర్తుః కృజ్జులోపశ్చి’ ఇతి కృచ్చిత్యయే కిత్వా దాత్త కేవదం. అత్రోపమానకర్తు రంతర్భూతత్వా మపమేయ

ప్రతాపరుద్రదోర్దండః కాలదంజాయతే ద్విపామ్.

౨౯

అనుక్తోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా.—

వదాన్యో నాన్యోఽస్తి త్రిజగతి సమో రుద్రస్యవతే

ర్గుణ శ్రేణీశ్లాఘాపీహితహరిదీశానయశసః,

సమంతా దుద్భూతై ర్ద్విరదమదగందై స్సరభయః

క్రియంతే యద్విద్యజ్జనమణిగృహప్రాజ్ఞాభువః.

౩౦

అనుక్తోపమానా సమానగా లుప్తా యథా.—

వీరరుద్రసమో రాజా నాస్తి నాస్త్యేవ భూతతే,

యస్య ధర్మానుబంధేన కలిః కృతయుగీకృతః.

౩౧

అనుక్తధర్మోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా.—

కర్తా సకర్తృకత్వ మితి భావ్యకారః. అత్ర మహిమహానలక్షణస్య సాధర్మ్య సోపాదానా త్కల్పశాఖాయత ఇత్యాదిక మేవోదాహరణం. శ్రేషాత ఇత్యేత దేకలోపస్యతి వివేకః. అతఏ వాస్య ప్రకరణా దుత్కర్షః. అతఏవం కర్తృణములిక్కిపి చ సమానధర్మ సోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వైవిధ్యం ద్రష్టవ్యం. పురుషవ్యాఘ్ర ఇత్యత్ర సామాన్యాప్రయోగ ఏవ సామానాధికరణ్యా త్సమాన సంభవతి. తదుక్తం హరిణా— 'వ్యాఘ్రశబ్దో యదా శౌర్యా త్పురుషార్థేఽవతిష్ఠతే, తదాధికరణభేదా త్సమాన స్యాస్తి సంభవః. శూరశబ్దప్రయోగే తు వ్యాఘ్రశబ్దో యుగే స్థితః, భిన్నేఽధికరణే వృత్తే స్తత్ర నైవాస్తి సంభవః' ఇతి. అతోఽత్ర ధర్మలోపాదివాదే రభావాచ్చానుక్తధర్మేవాది సమానగా లుప్తే త్యేవ భేదోఽత్రత్యుస్తకే వ్యభావాదున్నేయః.

౩౨

ఉపమానానుక్తా వాక్యసమానగత శ్వే నోదాహరణద్వయం క్రమేణాహ—వదాన్య ఇతి. గత మేతత్. రుద్రస్యవతే స్సమో వదాన్య ఇత్యుపమేయవాచకసమానధర్మాణాం ప్రయోగః. ఉపమానం తు నోక్తం.

వీరరుద్రసమ ఇతి. సమానే నోపమేయవాచకయోః ప్రయోగః. రంజనా ద్రాజేతి సాధర్మ్యకథనం.

౩౩

లోకే కాకతివీరరుద్రస్సపతే రుద్దామభూమశ్రియః
 కీర్త్యా కా ర్తికకాముదీధవళయా తుల్యరస కించి త్స్వచిత్,
 యన్తాధుర్యవిజృంభితక్షతవిహం గ్రీవాం విలో క్యాధునా
 కంఠాలింగన మీశిత ర్వితను తే నీరంధ్ర) మద్రదే స్సుతా. 32
 అను క్తధర్మోపమానా సమాసగా యుక్తా యథా.—

ప్రతాపశ్రీతుల్యం క్వచి దపి న భూతం న చ భవత్
 న భావి త్రైలోక్యే కి మపి జయినః కాకతివిభోః,
 యథా లోకాలోకయీతిధరతలే వ్యర్కదృవదః
 ప్రకాశం తే న క్తంఘన ముదితరోచిఃపరిచయాః. 33

పూర్వోదాహరణద్వయే వదాన్యో నాన్యోఽస్తీతి రాజేతి శబ్దా
 భ్యాం వితరణశీలత్వప్రజారంజకత్వసాధర్మ్య ముక్తం. అనంతరోదా
 హరణద్వయే ధర్మస్యాప్యసూపాదాన మితి భేదః. ఏషు చతు ర్దాదా
 హరణేషు సప్రతీపాలంకారశంకా; ఉపమాన స్యాజ్ఞేపాభావాత్, ఉప
 మేయ స్వాధిక్యావివక్షణాచ్చ; యత్రోపమేయ స్వాధిక్యవినక్షయా

పూర్వప ధర్మోపమానానుక్తా పునాహరణద్వయ మాహ—
 లోకఇతి. కీర్త్యా తుల్యం మధురం వస్తు కి మపి నాస్తీత్యర్థః. అత
 ఏవ సాధర్మ్యోపమానయో రనుపాదానమ్. యన్తాధుర్యవిజృంభితైః
 యస్యాః కీర్తే ర్దాధుర్యాతిశయై రి త్యనేన సాధర్మ్యోపాదాన మితి న
 శంకనీయం; తిస్య వాక్యాంతరగతత్వాత్. కిం తు మ్మాధుర్య మేవ
 సాధర్మ్యం వివక్షితుం న కాముదీధవళత్వాదిక మిత్యనేన సూచ్యతే.

ప్రతాపేతి. లోకాలోకయీతిధరతలేషు, పాశ్చాత్యే వ్య పీతి
 భావః. అర్కదృవద సూర్యకాంతాః, దేశకః కాలత శ్చ పరిచ్ఛేదాతీత
 త్వత్ప్రతాపశ్రీతుల్యం నాస్తీ త్యత్రోపమేయవాచకయో రేవోపా
 దానమ్. 33

ఏ షూదాహరణే స్వాద్యయో రేకలోప మంత్యయో శ్చ ద్వి
 లోపం పివిసక్తిః. పూర్వేతి. అత్రోదాహరణచతుష్టయే, ప్రతీపాలం
 కారసాంకర్యం వారయతి—ఏష్వితి. 'అజ్ఞేప ఉపమానస్య కై మర్థ
 క్యేన కథ్యతే, యద్వోపమేయభావ స్సన్య త్తత్ప్రతిప ముదాహృత'

ఉపమానత్వ ముచ్యతే తత్రైవ ప్రతీపాలంకారః

అనుక్తేవాది స్సమాసగా లుప్తా యథా. —

అనతా ముష్ణభానూష్ణం సతాం శీతాంశుశీతశం,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య చరితం విశ్వమంగళమ్.

38

అనుక్తధర్మేవాద్యుపమానా సమాసగా లుప్తా యథా. —

కాకతీంద్రో రణే భాతి భీమసేనపరాక్రమః,

కిం త్వదుశ్శాసనా స్సర్వే యస్య ప్రత్యర్థిపార్థివాః.

39

అత్ర భీమసేనస్య పరాక్రమ ఇవ పరాక్రమో యస్య స భీమసేనపరాక్రమ ఇతి ధర్మేవాద్యుపమానలుప్తా.

మితి లక్షణానుసారేణ ద్వివిధ స్వాపి ప్రతీప స్య హానుప్రవేశాభావాన్న తత్సంకర్యశంకాకళంకావకాశ ఇతి భావః.

అనతామితి. ఉష్ణభాను రివ ఉష్ణ ముష్ణభానూష్ణ మిత్యత్రైవాచకమాత్రలోపా దేకలోపే లుప్తా సమాసగా. సంస్కృతే శబ్దస్య శబ్దాంతరసంబంధేన విశేషవాచిత్యా దుష్టాదిశబ్దానాం తథా త్వేన సామాన్యవచనత్వాభావేఽపి భాష్యోక్తరీత్యా సమానాత్పూర్వం సామాన్యవచనత్వేన 'ఉపమానాని సామాన్యవచనై' రితి సమాసః.

38

సమాసే త్రిలోప ముదాహరతి — కాకతీంద్ర ఇతి. భీమసేనపరాక్రమ ఇవ దుస్సహః పరాక్రమో య స్వాసా భీమసేనపరాక్రమః. అత్ర విశేషమాహ — కింత్యితి. దుశ్శాసనో దుర్వ్యధనానుజః, తత్సహితా భీమసేనప్రత్యునః పీగరుద్రవైరిణ స్తు తద్రహితా ఇతి ప్రాతీతికోఽర్థః. దుష్కరం శాసనం స్వవిషయం యేషాం తే దుశ్శాసనాః దుస్సాధాః తే న భవంతీ త్వదుశ్శాసనాః, సర్వేఽపి సుసాధా ఇత్యర్థః.

39

త్రిలోపం దర్శయతి — అత్రేతి. ధర్మేవాద్యుపమానలుప్తేతి. ధర్మేవాద్యో ర్మయమానార్థత్వాల్లుప్తత్వం, ఉపమానస్య తు వార్తికా దితి భావః. తథాహి — 'సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహుప్రీహి రాప్ చోత్తరపదలోపశ్చ' ఇతి వార్తికం. అస్మాద్యర్థః — సప్తమ్యంతం తావ దాస్తాం. ఉపమానం పూర్వపదం యస్య సమాసస్య

ఇతి లుప్తోపమా దర్శితాః.

అథ సాధారణధర్మోపాదానే ద్వైవిధ్యం. ధర్మస్య సకృదుపమానో పమేయగతత్వేన నిర్దేశః. ఉభయగతత్వేన పృథగుపాదానం చ. పృథ గుపాదానం చ వస్తుప్రతివస్తుభావేన బింబప్రతిబింబభావేన చ ద్వివిధం.

తస్య శబ్దాంతరేణ బహుప్రీహిః పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య చ లోప ఇతి. ఏతే నేదం ఫలితం. అశ్రోపమానశబ్దేన ముఖ్యోప మానభూతస్య భీమనేనపరాక్రమ స్యాశ్రయో భీమనేనో లక్ష్యతే. తత్పూర్వపదస్య భీమనేనపరాక్రమ ఇత్యస్య సమాసస్యోపమేయ వాచినా పరాక్రమశబ్దేన బహుప్రీహిః. భీమనేనపరాక్రమ ఇవ దుస్సహః పరాక్రమో యన్యేతి. తతః పూర్వసమాసావయవస్యోత్తర పదస్య ముఖ్యోపమానపరాక్రమశబ్దస్య లోప ఇతి. తేన ధర్మేవాద్యుప మానానాం లోపా త్తిలోపవతీ సమాసగా. అత్రాయం సంగ్రహః—

“సమాసగేవాదిలోపే స్యా దేకా వృత్తివాక్యగే,

ద్వే లోప ఉపమానస్య వాక్యతద్ధితవృత్తిగాః.

ధర్మానుక్తౌ పంచ చైకలోపేఽప్యే మిలితా భిన్నాః,

కర్మాధారక్యచా కర్మకర్తౌ శ్చ ణములా క్విపా.

కృజా కర్త ర్యుపమితవృత్త్యా చేవాదిధర్మయోః,

అనుక్తౌ సప్రధర్మోపమానలోపే సమాసగా.

వాక్యగా చ ద్విధే త్యేవం ద్విలోపే నవ కీర్తితాః,

కృచోపమానాన్యలోపే స్యా దేకాఽన్యౌ సమాసగా.

ఉపమేయాన్యలోపే ద్వే స్యాతా మేనం త్రిలోపగే,

లుప్తా భేదా మిలితాన్యస్యరేవ మేకోసవింశతిః.

పూర్ణాభి స్సహ షడ్భిస్తు భేదా స్స్యైః పంచవింశతిః,

ద్వే శ్రోతౌ ధర్మలోపే ఽన్యౌ అర్థస్య స్సప్తదశ స్తృతాః.

కుత్ర చిత్కర్తృణములి శథాఽఽచారక్వీపి కృజి,

ఏకలోపే విలుప్తా స్యా ధర్మోపాదానసంభవాత్.” ఇతి.

సమాసధర్మోపాదానే సర్వభేదసాధారణం విశేష మాహ—

అథేతి. ద్విత్వీయం ద్వేధా విభజతి—పృథగితి. తత్రాద్యం లక్ష్యతి—

ఏక స్యాకస్య శబ్దవ్యయే నాభిధానం వస్తుప్రతివస్తుభావః; ద్వయో
ర్యయో ర్ద్వియపాదానం బింబప్రతిబింబభావః.

సకృన్నీరేశో యథా.—

సృపాః ప్రణతమూర్ధాన స్సేవంతే కాకతీశ్వరం,

అసాధూనాం వినేతారం గురుం శిష్యా ఇవాభితః. 31

అత్ర సరేశ్వరాణాం శిష్యాణాం చ ప్రణతమూర్ధాన ఇతి సకృదేవ
సాధర్మ్య ముక్తం. తథా అసాధూనాం వినేతార మితి రాజ్ఞో గురో శ్చ
తుల్యధర్మత్వం సకృ దేవోక్తమ్.

వస్తుప్రతివస్తుభావేన ద్విధా నిరేశో యథా.—

వంశోఽయం కాకతీయానాం వీరరుద్రేణ భూషితః,

అన్వవాయః కకుత్స్థానాం రామే చైవ పరిష్కృతః. 32

అత్ర భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యా మేకార్థప్రతీతే ర్వస్తుప్రతివస్తు
భావః.

బింబప్రతిబింబభావో యథా.—

స్ఫురచ్ఛ్వేతాతపత్రశ్రీః కాకతీయసరేశ్వరః,

హాటకాది రివాభాతి శృంగసంగీందుమండలః. 33

ఏక స్వేతి. ద్వితీయం లక్షయతి—ద్వయోరితి. ద్వయోః, సదృశయో
రితి శేషః. తేన ధర్మాపేక్షో వస్తుప్రతివస్తుభావః ధర్మ్యపేక్ష స్తు బింబ
ప్రతిబింబభావ ఇతి ఫలితమ్.

సృపాఇతి. అత్ర సమానధర్మస్య సకృన్నిరేశం యోజ
యతి—అత్రేతి. 31

ద్విధా నిరేశఇతి. ఉపమానగత త్వేనోపమేయగత త్వేనచేతిభావః.

వంశఇతి. పరిష్కృత ఇత్యత్ర 'సంపరిభ్యాం కరోతౌ భూషణే'
ఇతి సుడాగమే వత్సం. అత్ర సంబంధిభేదేన భూషితపరిష్కృతశబ్దా
భ్యాం సమానధర్మకథనా ద్వస్తుప్రతివస్తుభావః. 32

స్ఫురదితి. అత్ర శ్వేతాతపత్ర స్వేందుమండలం ప్రతిబింబతయా
నిర్దిశ్యతే. కాకతీంద్రసువర్ణాచలయో స్సవిరూపత సాసదృశ్యాభావా
ద్విశేషణసాదృశ్యనిబంధనం విశేష్యసాదృశ్య మితి వక్తవ్యం. 33

అత్ర శ్వేతాతపత్రచంద్రమండలయో స్సాదృశ్యేన కాకతీంద్రసువ
ర్ణాచలయో సాదృశ్య మితి బింబప్రతిబింబభావః. [వస్తుతో భిన్నయో
రవ్యవమానోపమేయధర్మయోః పరస్పరసాదృశ్యాదభిన్నయోః పృథ
గుపాదానం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాలంకారికసమయః.]

అపర మపి ద్వైవిధ్య మస్యాలంకారస్య; సమ స్తవస్తువిషయా ఏక. దేశ
వర్తిని చేతి.

యథాక్రమం ద్వయో రుదాహరణమ్.—

విభాతి భూర్ద్వారీ రివ కాకతీంద్రపురీ విరాజ త్యమరావతీవ,

పౌరాః ప్రథంతే త్రిదశా ఇ వర్ధింధ తే మరుత్వా నివ వీరరుద్రః.

ఏషా సమ స్తవస్తువిషయా.

ఏక దేశవర్తినియథా.—

ద్విపై శ్చరద్భిర్ధరణీధరై ర్వా తురంగమశ్రేణిభి ర్హరిభి ర్వా,

నానాయుధై ర్వా శ్శలగ్రహై ర్వా బలం త్రిలింగాధిపతే ద్దురాపమ్.

అత్ర త్రిలింగాధిపతే ర్మలం సముద్ర ఇవే త్యర్థాత్ ప్రతితే రేక
దేశవర్తిత్వమ్. మాలారూపేణాప్యయ మలంకారో దృశ్యతే.

యథా:—

స ఏవ బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ప్రకారాంతరేణ విభాగ మాహ—అపరమితి. సమస్తాని వస్తు
స్యవయవ్యవయవా శ్చ విషయా యస్యా సమ స్తవస్తువిషయా. అవయ
వావయవినో రేక దేశే వర్తత ఇత్యేక దేశవర్తిని.

అద్యా ముదాహరతి—విభాతీతి. మరుత్వా నింద్రః, 'తపా
మత్స్వర్ణే' ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదకార్యం న భవతి. 'యుయ' ఇతి మతో
ర్వత్వం. ఇయ మనేకేవోపమేతి కేచిత్. ఇవశబ్దాంతరప్రయోగే పాన
గుక్యావత్తే రేకే నైవాల మితి విద్యాధరః.

ద్వితీయా ముదాహరతి—ద్విపై రితి. ధరణీధరై ర్తైనాకాదిభిః,
సర్వత్ర వాశబ్ద ఇవాధే. 'వా స్యా ద్వికల్పపమయో రేవార్థే' పి
సముచ్చయే' ఇతి విశ్వః. త్రిలింగాధిపతే రంధ్రీ దేశాధీశ్వరస్య, నాటకే
పుష్పత్తి రుక్తా.

కుండతి కుముదతి హంసతి హరితి హరతి క్షపాకరతి,

క్షాలాసతి చ యశశ్శీఘ్రైశ్చదన్యం వీరసుద్రస్య. రం

అత్యైక సోపమేయ స్యానోపమానదర్శనాన్తాలాత్వమ్. ఉప
మాయాం భేదాభేదసాధారణస్య సాధర్మ్యస్య ప్రయోజకత్వం. ఏవం
భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహర్యమ్.

— అనన్య యాలంకారః. —

* ఏకస్యైవోపమానోపమేయత్వేననన్యయో మతః.

యత్ర ద్వితీయసబ్రహ్మచారినివృత్త్యర్థ మేకస్యైవోపమానోప
మేయభావో నిబధ్యతే అనా వనన్యయాలంకారః.

యథా. —

సంతు లోకే సువర్ణాద్విరత్నాకరసుధాకరాః,

తథాపి వీరసుద్రోఽయం వీరసుద్ర ఇవ స్వయమ్. రం

ఏకస్యైవోపమేయస్య బహూపమానోపాదానే మాలోపమా.
తా ముదాహరతి — కుండతితి. సర్వత్రాచారే క్లిప్త్యయః. రం

సాధర్మ్యం త్రిధమ్. భేదప్రధాన మభేదప్రధానం చేతి. తత్రా
దన్యం వ్యతిరేకాదా, ద్వితీయం రూపకాదా, తృతీయ మత్రేత్యాహ —
ఉపమాయామితి. యదాహ భగవాన్భిష్యకారః — 'యత్ర కిం చి
త్సామాన్యం కల్పి చ్చ విశేష సత్రోపమానోపమేయే భవతః' ఇతి.
'ఫణితి రివ మతి ర్మతి రివ చేష్టా చేష్టేవ కీర్తిః' ఇత్యాది రశనోప
మాదిక మన్యతోద్రవ్యస్య మిత్యాహ — ఏవ మితి.

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమూలే ఘాపమానంతరం ప్రతీయ
మానవస్తుకయో రేకనాక్యాశ్రయ మనన్వయం లక్షయతి — ఏకస్యేతి.
ఏకస్యైవోపమానోపమేయభావానన్వయా దన్వర్థేయం సంజ్ఞా.

వాచ్యాభిప్రాయే నోపమేయస్యైవ ద్వితీయసదృశనివృత్తి
లక్షణవ్యంగ్యాభిప్రాయే నోపమానత్వ మన్వే తీ త్యభిప్రాయేణ వ్యా
చక్షే — యత్ర ద్వితీయేతి.

ఉదాహరతి — సంత్వితీ. ఉపమానభావానన్వయైః కిం తై రితి భావః.

—|| ఉ ప మే యో ప మా ల జ్ఞా రః. ||—

* పర్యాయేణ ద్వయో స్తస్మి న్నుపమేయోపమా మతా.
తస్మి న్నిత్యుపమానోపమేయత్వపరామర్శః.

యథా.—

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీ రథో ధర్మ ఇవ స్థితః,
కామస్తా వివ తౌ కామ ఇవ రుద్రన రేశ్వరే.

౪౩

—|| స్మరణా ల జ్ఞా రః. ||—

* సదృశానుభవా దన్యస్తృతిః స్మరణ ముచ్యతే.
యత్ర సదృశన్యపదార్థ స్యానుభవేన సదృశవ స్తవంతరఫరామర్శో
జాయతే తత్ర స్మరణాలంకారః.

అనన్యయైవైలక్షణ్యేన వాక్యభేదాశ్రయ ముపమేయోపమాలం
కారం లక్షయతి—పర్యాయేణేతి. పర్యాయోయాగపద్యాభావః, ద్వ
యో రుపమానోపమేయయోః.

తచ్ఛబ్దన్య ప్రకృతానన్యయపరామర్శం వారయతి—తస్మి
న్నితి. ద్వయో రుపమానోపమేయభావవినిమయే స త్యుపమేయో
పమాలంకార ఇత్యర్థః. ఉపమేయే నోపమా ఉపమేయోపమే త్యన్వ
ర్థత్వమ్.

ధర్మ ఇతి. అత్ర వాక్యభేదేన ద్వయో రేవోపమానోపమేయ
భావా త్ప్రతీయనబ్రహ్మచారినివృత్తిలక్షణం వస్తు ప్రతీయతే. అత్ర
పూర్ణశ్రీ రితి ధర్మన్య సాధారణ్యం. స చ వస్తుప్రతివస్తునిర్దేశేనాపి దృ
శ్యతే. 'సచ్చాయాంభోజవదనా సుచ్చాయవదనాంబుజాః, వాప్యౌఽం
గనా ఇ వాభాంతి యత్ర వాప్య ఇవాంగనాః' ఇతి. ౪౩

భేదాభేదప్రధానేషు పరిశేషా త్స్మరణం లక్షయతి—సదృశేతి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. అన్యశబ్దార్థ మాహ—సదృశవ స్తవం
త రేతి. 'సదృశాదృష్టచింతాద్యాః స్మృతిబీజన్య బోధకాః' ఇతి న్యాయేన
సదృశానుభవా త్పూర్వానుభవజనితసంస్కారోద్బోధే సతి సదృశ
వ స్తవంతరస్తృతిః స్మరణాలంకార ఇత్యర్థః. సాదృశ్యవ్యతిరిక్తనిమిత్త
త్వేన 'అత్రానుగోదం మృగయానినివృత్తః—' ఇత్యాదౌ నాయ
మలంకారః. స చేద మనుమానం; అవినాభావాభావాత్.

యథా.—

రాజ్ఞా ప్రతాపకుదేణ పాలి తేయం వసుంధరా,
హరిశ్చంద్రసలూదీనాం పాచాం స్మరతి భూభుజామ్. రర
అత్ర సలసహుపాదితుల్యపాలనప్రవీణతయా ప్రతాపరుద్రం రఱి
తారం పాప్తవత్యా మేదిన్యాః పూర్వరాజస్మరణమ్.
భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యనిబంధనాలంకారాః ప్రదర్శితాః. సంప్ర
త్యారోపగర్భాలంకారప్రస్తావః. తతాపి పాధాన్యా త్ప్రథమం రూప
కం నిరూప్యతే.

— రూపకాలక్సరః. —

* ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణః,
ఉపరంజక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్. రగ
అతారోపవిషయ స్యే త్యనేన అధ్యవసాయగర్భ స్తోత్పే

ఉదాహరతి—రాజ్ఞేతి. భూభుజా మిత్యత్) 'అధీగ' ధేత్యా
దినా కర్మణి వష్టి. రర

అథ వృత్తానుకథనపురస్కరం ప్రభుటకసంగతి మాహ—భేదా
భేదేతి. ఆరోపగర్భాః, అభేదప్రధానా ఇత్యర్థః. తేషు రూపకస్య సంగతి
మాహ—తతాపివీతి. అభేదప్రధానేష్యిత్యర్థః. ప్రాధాన్యా దితి ఆరోప
మూలాలంకారబీజభూతత్వే నేతి భావః.

తస్య లక్షణ మాహ—ఆరోపేతి. అస్య త్రాన్యధర్మారోప
ఆరోపః. తద్విషయస్య ముఖాదే, అతిరోహితరూపిణః అతిరస్కృత
స్వరూపస్య, సర్వధనాదిత్వా దిన్పుత్యయః. ఆరోప్యమాణం చంద్రాది,
ఉపరంజకం శాద్రూప్యప్రతీతిమాత్రజనకం. అత్రారోపస్య తావత్తైవ
చరితార్థత్వాన్న పునః పరిణామవ త్ప్రకృతోపయోగాంత మారోప
వివక్షేతి భావః. య దేవంవిధం త ద్రూపకం. ప్రకృత మప్రకృతేన
రూపసత్ క్రియత ఇతి లక్ష్యనిరుక్తిః. తదుక్తం—'తతో విషయరూ
పేణ రూపనా నిష్పయో యతః, ఆరోపణేన క్రియతే తేనై తద్రూ
పకం మతమ్' ఇతి. రగ

విశేషణకృత్య మాహ—అత్రారోపవిషయస్యే త్యాదినా.

తౌ దే రనారోపమూలానాం చోపమాదీనాం వ్యావృత్తిః. అతిరోహిత
రూపిణ్యత్వేన సందేహభాగ్నిమదపహ్నుతిప్రముఖానాం వ్యావృత్తిః.
సందేహాలంకారే విషయస్య సందివ్యామాసతయా తిరోధానం భాగ్ని
మదలంకారే భాగ్నిత్యా విషయతిరోధానం. అపహ్నుత్యలంకారే అప
హ్నువే నారోపవిషయతిరోధానం. ఉపరంజక మిత్యనేన పరిణామూలం
కారవ్యావృత్తిః. పరిణామే ఆరోఽప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగి త్వే నాన్వ
యో న ప్రకృతోపరంజక త్వేన. అత స్సాదృశ్యమూలేభ్యః స్వరేభ్యో
విలక్షణం రూపకమ్.

తస్య ప్రథమం త్రైవిధ్యం; సావయవం నిరవయవం పరంపరితం చేతి.
సావయవం ద్వివిధం; సమస్తవస్తువిషయ మేకదేశవర్తి చేతి. నిరవయవం
ద్వివిధం; కేవలం మూలారూపం చేతి. పరంపరితస్యాపి శ్లిష్టనిబంధనత్వే
నాశ్లిష్టనిబంధనత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్. తయో రపి ప్రత్యేకం కేవల
మూలారూపతయా చాతుర్విధ్యం. ఏవ మద్భవిభో రూపకాలంకారః.

అథోదాహరణాని.—

* యతాప్రాయవానా మవయవిన శ్చ సామస్త్యేన నిరూపణం నిబ
ధ్యతే త త్సమస్తవస్తువిషయం రూపకమ్.

యథా.—

యాతాప్రాయవీరరుద్రస్యవతే ర్నిస్సాణధారాధరే
వైరిత్యైవతిగర్వపర్వతభిదా భీమం ముహూర్తజ్జతి.

తస్య విభాగ మాహ—తస్య ప్రథమ మిత్యాదినా.

సమస్తవస్తువిషయం లక్షయతి—మత్రేతి. ఆరోపవిషయవ
దారోఽప్యమాణానా మపి యత్రశబ్దే నోపాదానం త త్సమస్తవస్తు
విషయ మిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—యాత్రేతి. అత్ర యాత్రా ప్రావృషీత్యాదా
వవయవరూపణం. యశః కందళా ఇత్యవయవిరూపణం. సను య
శాంసి కందళా ఇవే త్యుపమితసమాసః. ప్రాప్నోతి యశాం స్వేన
కందళా ఇతి రూపకసమాసోఽపి. ఉభయో స్సాధకబాధకాభావాత్
సందేహానంకర ఏ వాయం. తేన రూపకమేవేతి కథం నిశ్చయతే?

శత్రుప్రీతినయనాంబువృష్టి రనకృజ్ఞాతా 2నయా సర్వతో,
 వర్ధంతే హరిదంత రేషు జగదానందా యశశకంబభాః. ర2
 * యత్రావయవనిరూపణా దవయవిరో రూపణం గమ్యతే త దేశ
 దేశవివర్తిరూపకమ్.

యథా. —

ప్రసాధితాశావలయాంతరాళ శ్చౌర్యాకరః కాకతివీరరుద్రః,
 వికస్వరై ర్వాసనయా త్రిలోకీం గుణప్రసూనై స్సురభీకరోతి.
 అత్రావయవానాం గుణానాం ప్రసూనత్వరూపణేన నృపతేః కల్ప
 శాఖత్వం నిరూప్యతే. తస్మా దేశదేశవివర్తిత్వమ్.

యథావా. —

మథితా ద్వైరివారాశే ర్భుజామందరభూభృతా,

ఇతి చేత్, సత్యం; జగదానందా ఇతి సామాన్యప్రయోగసంభవా
 న్నోపమితనమానుః. కింతు మయూరవ్యంసకాదిత్యా ద్రూపకసమాన
 వన. తేన రూపక మే వేదం నోపమా. ఏవముత్తరత్రాపి సాధకబాధ
 కయో రుద్భావనం ద్రష్టవ్యమ్. ర2

ఏకదేశవివర్తిరూపకం లక్షణమితి — యత్రేతి. ఉపలక్షణ మేతత్.
 తేన యథా యోగ మవయవావయవినో రేకదేశస్య శాబ్దత్వాభ్యా
 మేకదేశవివర్తిరూపక మితి లక్షణం యథోదాహరణం ద్రష్టవ్యం. అత
 ఏవాహ కావ్యప్రకాశకారః — 'శ్రోతా ఆర్థా శ్చ తే యస్మిన్నేకదేశ
 వివర్తితత్' ఇతి. ఏకదేశే విశేషేణ వర్తనా దేశదేశవివర్తిత్వర్థః.

ఉదాహరణి — ప్రసాధితేతి. ప్రసాధితాశావలయాంతరాళో వశీ
 కృతదిజ్ఞుండలః, వికస్వరై ర్వికాసిభిః, 'స్థేళభా' నేత్యాదినా వరచ్ఛ్రీ
 త్యయః. ర2

అవయవరూపణా దవయవిరూపణం గమ్యత ఇత్యాహ —
 అత్రేతి.

ఉదాహరణాంతర మాహ — మథితాదితి. పూర్వోదాహరణే
 అవయవరూపణా దవయవిరూపణస్య గమ్యత్వం. అత్ర త్వవయవస్యాపీతి
 భేదః. 'నిరకాసయ ద్రవి మచేతనసుం వియదాలయా దపరదిగ్గణికా'

జాతా ప్రతాపరుద్రస్య కీర్తిర్లోకాః ధినో త్యుమూః. రూ
అత్ర వైరిజనస్య వారాశిత్యరూపణేన భుజస్య. మందరాద్రత్వభూప
ణేన చ జాతాయాః కీర్తే స్సుభాత్వ మర్థా దాపతతి లోకానా మమర
త్వం చే త్యేక దేశవివర్తియావకమ్.

* యత్రావయవనిరూపణమాత్రే కవినరంభవిశ్రాంతి స్తన్నిరవ
యవం రూపకం. అవయవనిరూపణమాత్రేఽపి త దేవ.

తత్ర కేవలం యథా. —

యాత్రారంభవిజృంభమాణసుభటప్రక్షేడితామ్రీడితై
ర్నిస్సాగధ్వనిభి స్సుస్పృటం ప్రవిదళదోదఃకటాహంతరైః,
క్షుబ్దే వ్యభిషు కంపితేషు గిరిషు శ్రుతైర్వప ముంచ త్యుమూః
భీతాః కాకతివీరరుద్రనృపతేః ప్రత్యర్థినః పార్థివాః. రూ

అత్ర రోదనః కటాహత్వం నిరూప్యతే.

మాలానిరవయవం యథా. —

రాజ్ఞాం మాళివిభూషణస్ర గమలా దిక్కుంజరశ్రోత్రయో
స్సాస్పరం చామరభూషణం ధరణిభృచ్చృంకేషు గంగానరితే,
వ్యోమ్నః డౌమవితాన ముజ్జ్వలతరం ముక్తాకలాహో భువః
స్సార్ఘః కాకతివీరరుద్రయశసాం జాగర్తి విస్ఫుర్జితమ్. ౫౦

ఇత్యత్ర రవిశ బైస విటప్రతీతే ర. యవైక దేశమాత్రగమ్య త్వే ఽప్యేక
దేశవివర్తియావకత్వం ద్రష్టవ్యమ్. రూ

నిరవయవం లక్షయతి — యత్రేతి. పూర్వత్రావయవమాత్రే

అన్యత్రావయవాంతరే చ రూపణభావా స్నిరవయవ మితి భావః.
అత్రైక స్వారోపవిషయ సైక్యక మే వారోప్యమాణం చే త్యేవలమ్.
అనేకం చే న్నాలేతి ద్వేధా.

తత్రాద్య ముదాహరణి — యాత్రారంభేతి. ప్రక్షేడితామ్రీ
డితై స్సింహనాదావృత్తిభిః, రోదో బ్రహ్మాండ మేవ కటాహః
పాత్రవిశేషః, క్షుబ్దేషు, క్షుభి తేష్విత్యర్థః. వ్యాఖ్యాత మేత ద్రసప్రకరణే.

ద్వితీయ ముదాహరణి — రాజ్ఞామితి. గంగాభాగీరథీ, విస్ఫుర్జితం
విజృంభణం. అత్రైకస్య యశసో మాల్యాద్యారోప్యమాణానేక త్వా
న్మాలానిరవయవమ్. ౫౦

* రూపకహేతురూపకం పరంపరితరూపకమ్.

రూపకద్వయసూత్రవ్యవస్థితత్వాదన్య స సమస్తపస్తువిషయేఽంతర్భావః.

శిష్టకేవలపరంపరితం యథా. —

ప్రతాపరుద్రదేవస్యమండలాగ్రవిధుంతుదః,

అఖండవిక్రమోద్దామో గ్రసతే రాజమండలమ్.

౫౧

శిష్టమాలావరంపరితం యథా. —

పద్మోల్లాసనహస్తభాను రసకృత్సన్నార్గచర్యాబుధః

త్యౌభృత్పక్షభిదాశనిః కువలయాలంకారరాకాశశీ,

పరంపరితం లక్షయతి — రూపకేతి. రూపకం హేతు రన్య తత్తథోక్తం, అత ఏవ పరంపరాన్య సంజాతా పరంపరిత మిత్యన్వర్థం. ఏకరూపకసాపేక్షం రూపకం పరంపరిత మిత్యర్థః.

తేనానేకరూపకసాపేక్షే సమస్తపస్తువిషయే నాంతర్భావోఽన్య త్యాహ — రూపకద్వయేతి.

ప్రతాపేతి. మండలాగ్రః ఖండేవ విధుంతుదో రాహుః, రాజ మండలం క్షత్రియసమూహ ఏవ రాజమండలం చంద్రబింబః, అత్ర మండలాగ్రవిధుంతుద ఇతి రూపణం రాజమండల మేవ రాజమండల మితి శిష్టరూపకే నిమిత్త మేకమే వేతి శిష్టకేవలపరంపరితమ్.

౫౧

పద్మేతి. పద్మాయా లక్ష్మ్య ఉల్లాస ఏవ పద్మానా ముల్లాసః తత్ర సహస్తభాను సూర్యః, సన్నార్గ స్సాధుమార్గ ఏవ సన్నార్గో నక్షత్ర మ్మాః తత్ర చర్యాయాం బుధ స్సయ్యః, త్యౌభృత్పక్షో రాజబల మేవ, త్యౌభృత్పక్షాః పర్యతప్రతాపే తద్భిదాయా మశనిః కులిశం, కువలయస్య భూమండలస్యైవ కువలయానా ముత్పలానా మలంకారే రాకాశశీ పూర్ణిమాచంద్రః, సుమనోవికాసో విద్వదాహ్లాద ఏవ సుమనో వికాసః పుష్పవికాసః తన్య సురభి ర్వనంతః, కళ్యాణసంపన్నంగళసంపత్తి రేవ కళ్యాణసంపత్ అక్షయన్వర్ణసమృద్ధిః, కల్యాణ ముత్తయన్వర్ణే కళ్యాణం మంగళేఽపిచేతి విశ్వే. తస్యా స్ఫురత్కోణీభృత్సువర్ణాచలః. భువనం లోక ఏవ భువన ముదకం తదాశ్రయ స్వాంబుధిః. అత్ర వీర

నిత్యోద్యత్తుమనోవికాససురభిః కల్యాణసంపత్సుర
 ఊణీభృద్భువనాశ్రయాంబుధి రయం శ్రీషీరసుద్రో నృపః. ౫౨
 అశ్లిష్టకేవలవరంపరితం యథా. —

కాకతీయస్య దుగ్ధాబ్జే ర్యశోలీలామహార్తయః,
 దిక్కులముద్రుజాటోపాః ఫలం త్యభింకహాచ్ఛ్రియాః. ౫౩

అశ్లిష్టమాలావరంపరితం యథా. —

దోరాశీవిమజ్జివాయా రిపువనశ్రేణీమహావాత్యయా
 శౌర్యోగ్రాసలధూమ్యయా జయరమాయోషావిలాసభుగ్వా,
 సంహృష్యద్ధరిణీవిలాసశిఖినీసంవాసయప్త్యా జగ
 త్ప్రసాదార్గళయా కృపాణలతయా రుద్రో నృపః క్షీడతి. ౫౪

అశ్లిష్టమాలావరంపరితం వైధర్మ్యేణాపి సంభవతి.

రుద్ర ఏవ సహస్రభాను రిత్యాద్యారోపపూర్వకస్య వద్దోల్లాస ఏవ వద్దో
 ల్లాస ఇత్యాద్యారోపస్య శ్లేషనిబంధన స్యానేకథా నిబంధనా చ్ఛిష్ట
 మాలావరంపరితమ్. ౫౨

కాకతీయస్యేతి. దిశాం కూల ముద్రుజతీతి దిక్కులముద్రుజః
 ఆటోపో యాసాం తాస్తథోక్తాః, దిగంతవిశ్రాంతసంభ్రమా ఇత్యర్థః.
 అభింగంవతీతి త్యభింకహ ఉచ్ఛ్రియో యాసాం తాస్తథోక్తాః, ఉది
 కూశేరుజివహోః, 'సర్వకూలాభే'త్యాదినా ఉభయత్ర ఖశే పత్ర్యయః.
 అత్ర యశోలీలానాం మహార్తి త్వరూపణం కాకతీయస్య దుగ్ధార్ణవతస్
 నూపణాధీన మి త్యశ్లిష్టకేవలవరంపరితమ్. ౫౩

దోరాశీవిషేతి. వాతానాం సమూహో వాత్యా, ధూమా
 నాం సమూహో ధూమ్యా. ఉభయత్ర 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రి
 త్యయః. విలాసశిఖినీ క్షీడామయూరీ, అర్గళా ఏష్కంభిః. అత్ర కృపాణ
 లతాయాం జహ్వద్యనేకరూపస్య భుజాదీనా మాశీవిషాద్యారోపప్రీతి
 త్పత్వా దశ్లిష్టమాలావరంపరితం. సర్వత్ర చాత్ర హేతుహేతుమద్భా
 వోఽయ మలంకారసర్వస్వకారమతే నోక్తః. కావ్యప్రకాశకారస్తు
 విపరీత మివోచతో. య దత్ర యుక్తం తద్ద్రావ్యం. ౫౪

వ్యతిరేకేణావ్యతిత్సంభవతీత్యాహ—అశ్లిష్టేతి, త్రాస ఏవాం

యథా. —

త్రాసాంధకారమధ్యాహ్నః కైతవాతపరాత్రయః,

జయంతి వీరరుద్రస్య రణప్రాంగణకేశయః.

౫౫

ఏవమబ్రవిధస్యాపి యాపకస్య వాక్యసమాసగత త్వేన షోడశభేదా భవంతి.

== ప రిణా మాల జ్ఞా రః. ==

* ఆరోప్యమాణ మారోపవిషయాత్తతయా స్థితం,

ధకార స్తస్య మధ్యాహ్నః, శక్తస్య తస్య త్రాసాసంభవా దితి భావః. కైతవం కపట మే వాతప స్తస్య రాత్రయః, ధర్మయోధిత్యా త్తస్యేతి భావః. ఏత చ్చ ముఖచంద్ర ఇత్యాదౌ సమాసగతం. ముఖ మేవ చంద్ర ఇత్యాదౌ వాక్యగతం. అత ష్టోడశైతే భేదాః.

త త్రావశిష్టా భేదా తస్యతో ద్రష్టవ్యా ఇత్యాశయే నాహ— ఏవ మితి. అ త్రారోప్యమాణస్య ధర్మిత్యా ల్లింగసంఖ్యయో ర్నైయ త్వేఽపి జటాపల్మలాలంబినః కపిలా దావాగ్నయ ఇత్యత్ర ఏకస్య కపిలమునే రనేకత్వ మనేకవిషయారోపాత్. తదుక్త మలంకార సర్వస్వే—అత్ర చారోప్యమాణస్య ధర్మిత్యాదవిప్లవింగసంఖ్యాక త్వే ఽపి క్వచి త్స్వతో ఽసంభవా త్సంఖ్యాయోగస్య విషయసంఖ్యాసం ప్రత్యేక మారోపా దితి.

రూపకాలంకారా త్ప్రకృతోపయోగిత్వ వైధర్మ్యేణ పరిణామం లక్షయతి—ఆరోప్యమాణమితి. ప్రకృత స్వోపయోగిత్వ ఇతి విషయ సప్తమి. ప్రకృతోపయోగార్థ మిత్యర్థః. ఆరోప్యమాణం చంద్రాదిక మారోపవిషయాత్తతయా ముఖాదితాదా క్షేప్యన స్థితం. ముఖచంద్రేణ తావ శ్చామ్య తీత్యత్ర ప్రకృతోపయోగాంత మారోపస్య వివక్షిత త్యాత్. వస్తుతో ముఖస్యైవ తావశాంతినిమిత్తత్వేన తాదాత్మ్యా భావే చంద్రస్య ప్రకృతోపయోగాభావా దితి భావః. అతః ప్రకృత మసపహ్నుతస్వరూప మే వారోప్యమాణాత్తనా పరిణమతీతి పరిణామా లంకార ఇత్యర్థః. ఏవం చ యత్రారోపస్య తాద్రూప్యప్రతీతిమాత్రపర్య వసాయితీయా ప్రకృత మసపహ్నుతస్వరూప మప్రకృతరూపాపన్నం

ప్రకృత సౌఖ్యవయోగిత్యే పరిణామ ఉదాహృతః. ౧౬

ఆరోప్యమాణం ప్రకృతోపయోగీ త్వనేన సర్వాలంకారవ్యాప్తుః.
తస్య సామానాధికరణ్యవై యధికరణ్యాభ్యాం ద్వైవిధ్యమ్.
సామానాధికరణ్యేన పరిణామో యథా —

శశ్వత్ప్రసాధనవిధానకృతాభిలాషా
నభై ర్భజంతి మకుటై రజనీపఞ్చగః,
శ్రీవీరదుద్రన్తపణే కకుభాం విశేతు
రాజ్ఞామయీం ప్రజ మమందవిలాసలక్ష్మీమ్. ౧౭

వై యధికరణ్యేన పరిణామో యథా. —

కిరీటమాణిక్యమయూఖజాలై ర్విధాయపుష్పాంజలిమర్చయంతే,
ఫలార్థినోరుద్రనరేంద్రపాద పీఠాంతనీమాసమరిక్షితీంద్రాః, ౧౮
సమాసోక్తా వారోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్యే ఒపవ్యాచ్య
త్వాన్న పరిణామేనైస్తర్భావః.

భవతి. తస్మాద్రూపకా త్వరిణామస్య వైలక్షణ్యం దర్శితం. తదుక్తం
చక్రవర్తినా — 'విషయ్యాకార మారోప్యవిషయస్థగనం యదా, రూపక
త్వం తదా తత్ర రంజనేన సమన్వయః. యదా తు పిషయో రూపా
త్వస్యా దప్రచ్యుతో భవేత్, ఉపయుక్తే పరాకారం పరిణామైస్తదా
మతః' ఇతి. అస్య ద్వైవిధ్య మేహ — తస్యేతి. ౧౯

ఆద్య ముదాహరతి — శశ్వదితి. ప్రసాధనవిధాన మలంకార
విధిః, అత్రారోపేణ ప్రకృతాజ్ఞాతాదాత్మ్యమాపన్నాయా అప్రకృతా
యా స్పృజో ముకుటధారణాత్ప్రకృతోపయోగా త్వరిణామాలం
కారః. అత్ర విషయవిషయిణో సమాసవిభక్తికత్వా త్సామానాధి
కరణ్యమ్. ౨౦

కిరీటేతి. అత్ర చ పూర్వప త్వరిణామ ఉద్భావనీయః. కింతు
మయూఖజాలపుష్పాంజల్యో ర్విషయవిషయిణో ర్భిన్నవిభక్తికత్వా
ద్వైయధికరణ్య మితి విశేషః. ౨౧

నను ప్రకృతోపయోగావిశేషా త్వరిణామ సమాసోక్త్యైః కో
భేదత్యాశంక్య ఆరోప్యమాణ సౌఖ్యపాదానానుపాదానాభ్యాం భేద
త్యాహ — సమాసోక్తావితి.

— సం దే హ ల క్షా రః. —

* విషయో విషయా యత్ర సాదృశ్యా త్కవినమ్మతాత్,
సందేహగోచరా స్యాతాం సం దేహాలంకృతి శ్చ సా.. ౫౯
సా త్రివిధా, శుద్ధా నిశ్చయగర్భా నిశ్చయంతా చేతి.

సందేహమాత్ర పర్యవసాయిని శుద్ధాయథా—

కి మేష సవమో హరిత్వతిరమందసంపత్వదం?

కి మేష దశమః ప్రజాపతి రపూర్వసర్వక్రమః?

కి మేష హరి గుర్వరోద్ధరణచుండు రేకాదశ?

శ్చిరా దితి విలోక్య తే జగతి పీరుద్రో జ్ఞనైః.

౬౦

నిశ్చయగర్భాయథా: —

కాలాహి: కి మయం? మృణాళమ్మదులం భోగంసంధత్తే పునః;

కాలభృగ్కుటి రేష కిన్ను? ముఖ ఏ వోజ్జ్వలంభతే సా పునః;

అరోవగ ర్భే వ్యవహారణాత్మకం సం దేహాలంకారం లక్ష
యతి—విషయశ్చితి. కవినమ్మతాదిత్యనేన స్థానై ర్వా పురుషో వేతి సందే
హా స్యాలంకారతా వ్యావర్త్యతే. వస్త్రోత్పన్నార్థం కవిప్రతిభోత్థాపితః
ప్రకృతాప్రకృతగోచర స్సందేహ స్సందేహాలంకార ఇత్యర్థః. ౫౯
తస్యత్రేధా విభాగమాహ— నేతి.

ఆద్య ముదాహరణి—కిమితి. హరిత్వతి ర్లోకపాలః, ప్రజాపతి
ర్భృహ్మ, ఉత్వరోద్ధరణచుండు: త్తోణీరక్షణదక్ష: అత్ర సంపదాదిసాదృ
శ్యా ద్వీరరుద్రలోక పాలాదికోటిద్వయగోచరస్యసందేహస్య తావన్నాత్ర
పర్యవసాయిత్యా చ్ఛుద్ధోఽయం సం దేహభేదః. నను సవమాదిపద
విరహే కేవలలోకపాలాదినా మారోవ్యమాణత్వసంభవాదస్తు సందేహః.
సవమాదిపదప్రయోగే తు లోకపాలాదీనాం పీరుద్రత్వేన సంభావనా
దుత్ప్రేక్షేయం న సందేహ ఇతి చేత్సత్యం; అస్తు సంభావన మారోహో
వా. యత్ర కోటిద్వయావలంబిత్యం తత్ర సం దేహ ఏవేతి స్వమతం. ఏవం
విధస్థలే కేచి దుత్ప్రేక్షాశ్రయ స్సందేహ ఇత్యావలం. ఉత్ప్రేక్షా వేత్య
స్య ఇత్యాది సర్వ మలంకారసంస్పృశ్యే స్పష్టమ్.

౬౦

ద్వితీయ ముదాహరణి—కాలాహిరితి. భోగం సర్వశరీరం,

కాలోగ్రానలభూమవద్ధతి రసా కిం ? సా పున యాయతే ;
వాతే నేతి వికల్ప్యతే ప్రతిభృత రుద్రస్య కాక్షేయకః. ౬౧

నిశ్చయపర్యవసానా యథా. —

కిం కల్పద్రుమమంజరీసజ ఇమే ? కిం వా పయోరాశయః
స్వర్ధేనో ? రథవా కి ముజ్జ్వలతరా శ్చింతామణే సూన్యర్తయః ?
కిం వా సిద్ధరసోత్తయ ? శ్చిరమితి వ్యామృశ్య నిశ్చిన్వతే
సంతః కాకతివీరరుద్రన్యవతేః స్మేరాః కటాక్షా ఇతి. ౬౨

భ్రాంతి మ ద లంకారః. —

కవిసమ్మతసాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని,
ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాంతిమా న్నతః. ౬౩

యథా. —

కాలభ్రాకుటి రంతకభ్రాధంగః, కాలోగ్రానలః ప్రళయకాలాగ్నిః,
తస్య భూమవద్ధతిః భూమ రేఖా, భూయతే కంప్యతే. అత్ర కాక్షేయకం
కృష్ణనర్పాదిరూపతయా సందిహ్య మకుమారశరీరాదివిశేషాదర్శనేన
నర్పాదినిషేధనిశ్చయేఽపి కాక్షేయకనిశ్చయాభావాత్ నిశ్చయగర్భో
ఽయం సం దేహః. ౬౧

తృతీయ ముదాహరణి — కిమితి. సిద్ధరసోత్తయః సుభారసకల్లో
లాః, వ్యామృశ్య కల్పద్రుమమంజరీమాల్యాదిరూపేణ సందిహ్య స్మేరాః
స్మితప్రధానాః, సానుగ్రహ ఇత్యర్థః. కటాక్షా ఇతి నిశ్చిన్వతే. అతివచ
నిశ్చయాంతోఽయం సం దేహః. వీరరుద్రకరుణానలోకనవిషయా స్స
రేవే సమృద్ధా జీవంతీతి భావః. ౬౨

అయథార్థజ్ఞానత్వసాధర్యా త్సం దేహానంతరం భ్రాంతిమంతం
లతయతి — కవితి. పిహితాత్మని ఆచ్ఛాదితస్వరూపే, భ్రాంతి శ్చిత్త
ధర్మోఽస్యా నీతి భ్రాంతిమాన్, కవిప్రతిభోత్థాపితః ప్రాకరణికం ప్రత్య
ప్రాకరణికత్వే నోపలంభో భ్రాంతిమా నిత్యర్థః. ఏతేన సాదృశ్యమాత్ర
నిబంధనాయా శ్చక్రికతాదిభ్రాంతే ర్నాలంకారత్వ మితి దర్శితం.
దోషమూలాయా స్తు కిము తేతి భావః. ౬౩

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాప్తరోదసి,

దివాపి చంద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా యాంతి నిర్వృతిమ్. ౬౪

అ ప మ్న వా ల జ్ఞా రః.

* నిసిద్ధ్య విషయం సామ్యా దన్యారోపే హ్యపహ్నుతిః.

తస్యా స్త్రైవిధ్యం; అపహ్నుత్యారోపః ఆరోప్యహ్నువః ఛలాది శబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనం చ.

అద్యద్యయ స్యాదాహరణమ్.—

ఉ ద్వేలచ్చతుర్థవీకలకలో నాయం చమూడంబరో

నేదం దుందుభిగర్జితం త్రిపురజిత్కల్పాంతథక్కారవః,

ఇత్థం రుద్రన రేంద్రధాటిషు మహీభా రావనమ్రాధవ

చ్చేషా శేషశిరస్సు విస్తీత మథ భ్రష్టం దిగీకై రపి. ౬౫

ఛలాదిశబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనం యథా.—

సర్వాం కాకతివీరరుద్రధరణీనాథచ్చలేన క్షితిం

చాతుం మధ్యమలోకపాలపదవీం ప్రాప్త స్వయంభూ శ్శివః,|

ఉదాహరణి—కాకతీయేతి. వ్యాప్తరోదసి వ్యాప్తబ్రహ్మాండే
అత్ర కీర్త్యం చంద్రికానుభవాద్భాగింతిః. ౬౪

సాధృశ్యా ద్వస్త్యంతరప్రతీతిసామ్యా ద్భాగింతిమదనంతర మప
హ్నుతిం లక్షయతి—నిసిద్ధ్యేతి. అన్యారోపే ఆరోప్యమాణప్రతీతా
విత్యర్థః.

తస్యా స్త్రైవిధ్యం వివినక్తి—అప హ్నుత్యారోపః ఇత్యాది.

ఉ ద్వేల్ల ది త్యారోప్యహ్నువః. నేదం దుందుభిగర్జిత మిత్యప
హ్నుత్యారోపః. సరేంద్రధాటిష్వేతి. కృదికారః. తల్లక్షణంత—శత్రు
దేశావమర్దాయ సద్య స్సుభలఘోటకైః, విజగీషాః ప్రవృత్తి ర్వా సా
ధాటితి నిగద్యతే. ఇత్యావహః. ౬౫

సర్వామితి. ధరణీనాథచ్చలే నేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం ధరణీ
నాథః కింతు స్వయంభూ శ్శివ ఇతి రాజ్ఞో ఒసత్యత్వం ప్రతిపాద్యతే.

నైవం చే ద్విషమావలోకనకలామాత్రేణ భస్మీకృతై
జ్ఞాతం వైరివురైః కథం కథ మవాగ్భూతం చ భూభృద్గణైః.

—ఉల్లేఖాలజ్ఞానం.

* అర్థయోగదుచిల్లేషైరుల్లేఖన మనేకథా,
గ్రహీత్వభేదా దేకస్య స ఉల్లేఖ స్సతాం మతః. ౬౭

రుచ్యర్థయోగాభ్యాం యథా.—

లక్ష్మీనివానగృహ మి త్యఖిలా నరేంద్రా
శౌర్యాతిభూమిఖని రి త్యరిపీరవర్ణాః,
విద్యావిహారపదవీతి చ లబ్ధవర్ణా
శ్రీకాకతీంద్రనగరీ మనిశం స్తువంతి. ౬౮

శ్లేషేణ యథా.—

త దేవ సమర్థయతే—నైవమితి. విషమావలోకనం నిగ్రహదృష్టిః,
అన్యత్ర తృప్తియనయనదృష్టిః, వైరివురై రసంఖ్యైః స్త్రిభి శ్చ కర్తృభి
ర్భస్మీభూతైః, కథం జాతం జ్ఞే? భూభృద్గణై రాజసమూహైః, అన్య
త్రభూభృతా కైలాసేన గణైః ప్రమథై శ్చ, కథ మవాగ్భూతం న్య
గ్భూత మిత్యభయతీ భావే క్తః. ఈశ్వరస్య గీరీశత్వా త్ప్రముఖాధి
పత్వాచ్చేతిభావః. ౬౯

ఆరోపగర్భేషు పరిశేషా దుల్లేఖం లక్షయతి—అర్థేతి. అర్థేన
ప్రయోజనేన యోగోఽర్థిత్వం, లిప్సేతియాత్. దుచి రభిరతి, శ్లేషః
ప్రసిద్ధః, ఏతై స్సమస్తై ర్వ్యస్తై ర్వా యథాయోగం గ్రహీత్వగతై
రేకస్య వస్తునో నానాధర్మయోగా దనేక ధోత్తేఖనం నిర్ధారణ ముల్లే
ఖాలంకారి ఇత్యర్థః. సర్వాలంకారవ్యావర్తకేన గ్రహీత్వభేదా దిత్యనేన
విషయభేదోఽవ్యవలక్ష్యతే. ౭౦

లక్ష్మీతి. శౌర్యాతిభూమేః పరాక్రమాతిశయస్య ఖని రాకరః,
లబ్ధవర్ణాః విద్వాంస్యః. అత్యైకస్యాః కాకతీంద్రనగర్యా సుమృద్ధ్యాదిధర్మ
యోగా న్నరేంద్రాదిగృహీత్వభేదేన రుచ్యర్థయోగాభ్యాం లక్ష్మీనివాన
గృహాదిరూపతయాఽనేకధోల్లేఖనా దుల్లేఖః. ౭౧

ఉగ్ర సువత్సేషు గుణేషు భాస్వాన్

రామః ప్రతీకేషు రణేషు భీమః,

లీలాసు లక్ష్మ్యోః పురుషోత్తమ శ్చే

త్యాచక్షు తే రుద్రవృషం కవీంద్రాః.

౬౯

అథాధ్యవసాయగర్భ మలంకారద్యయం నిరూప్యతే.

విషయవిషయిణో రన్యతరనిగరణేన అభేదప్రతిపత్తి రధ్యవసాయః.

ఉగ్రఇతి. సవత్సేషు శత్రుషు, ఉగ్రః కవర్దీ క్రూర శ్చ గుణేషు భాస్వాన్ సూర్య స్తేజస్వీ చ, ప్రతీకేష్వంగేషు, రామో దాశరథి రభి రామ శ్చ, లక్ష్మ్యో లీలాసు పురుషోత్తమో విష్ణుః పురుషశ్రేష్ఠ శ్చ. అత్ర గ్రహీతృభేదాభావేఽపి సవత్సాదివిషయభేదా స్లేచ్ఛేణోగ్ర త్యాద్యనేకధర్మోల్లేఖనా దుల్లేఖః.

౬౯

అభేదప్రతిపత్తే రవిశేషేఽప్యారోపా దధ్యవసాయ సోత్కృష్టత్వా చ్చారోపమూలానంతర మధ్యవసాయమూలాలంకారప్రస్తావ ఇ త్యాశయే నాహ—అథేతి.

మూలభూతమధ్యవసాయం నిరూపయతి—విషయేతి. ఏకతరపరి శేషో మాభూ ది త్యవ్యథా వ్యాచక్షే—స ద్వివిధఇతి. నిగరణ మన త్యత్వ మ్మిత్యర్థః. అన్యథా విషయనిగరణే నాభేదప్రతిపత్తి రధ్యవసాయ ఇతి సర్వసంప్రతిపన్నేన స్వయ మపి పూర్వోక్తే నాధ్యవసాయలక్షణేన విరోధాత్. యదా విషయిణోఽనత్యత్వం తదాధ్యవసాయ స్సాధ్యః. యదా విషయ స్వానత్యత్వం తదాఽధ్యవసాయ సిద్ధఇతి వివేకః. తథాహి—యదా చంద్రాదివిషయిగతం మాధుర్యాదికం విషయ భూతే ముఖాదా పువనిబద్ధం ముఖం ముఖత్వేన జాన న్నేవనూన మిదం చంద్ర ఇతి ప్రయుంక్తే తదా విషయా చంద్రో ముఖత్వే నానత్యో నిగీర్ణః ప్రతిభాతి. విషయస్తు పరమార్థత సుత్య ఏవ. ఏవం సత్యానత్యయో రభేదప్రతిపత్తే రసంభవా న్నూనమాదిశబ్దై ర్విషయిణోఽపి సత్యత్వసమర్థనా దధ్యవసాయ స్సాధ్య ఇత్యత్రాధ్యవసాయ ప్రాధాన్యం. యదా తు ముఖపద మనుక్త్వా చంద్రోఽయ మితి ప్రయుక్తే తదా నస్తుతోఽనత్యస్యాపి విషయిణ సుత్యతా ప్రతీయతే. అనత్య

— ఈ త్వేత్ లక్షణం —

న ద్వివిధః విషయనిగరణేన విషయనిగరణేన చ.

* య త్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపతర్కితమ్,

ప్రకృతం హి భవేత్ పాజ్ఞాస్తా ముత్పేక్షాం ప్రచక్షతే. 20

యత్రాప్రకృతగుణక్రియాసంబంధా దప్రకృతత్వేన ప్రకృతస్య సంభావన ముత్పేక్షా. సా ద్వివిధా. వాచ్యా ప్రతీయమానా చ. సంభావనా ప్రతిపాదకానాం నూనం ధృవం ప్రాయ ఇత్యేవమాదీనాం ప్రయోగే వాచ్యా. అప్రయోగే తు ప్రతీయమానా. జాతిక్రియాగుణద్రవ్యాణాం చతుర్థా మధ్యవసాయవిషయత్వేన సా ద్వివిధా. ప్రత్యేకం చతుర్విధా. తేషాం భావాభావరూపతయా ద్వైవిధ్యే అష్టవిధా. అధ్యవసాయస్య గుణనిమిత్తత్వేన క్రియానిమిత్తత్వేన చ ద్వైవిధ్యే ప్రత్యేకం షోడశప్రకారా. నిమిత్తస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యం త్వనిమిత్తస్య ముఖపదప్రయోగ స్వాభావాత్. విషయస్య వస్తుత స్సత్త్వస్యా వ్యత్యంతాపలాపా దనత్యాభిమతస్య నిగీర్ణత్వా దధ్యవసాయస్సిద్ధ ఇత్యత్రాధ్యవసితప్రాధాన్య మిత్యాది సర్వ మలంకారసర్వస్వే తద్వాచ్యభావ్యాం చ సంజీవిన్యాం ప్రపంచితం. తత్సర్వ మనేనైవగతార్థమితి నేహ విస్తరః క్రియతే.

తత్ర సాధ్యాధ్యవసాయమూలా ముత్పేక్షాం లక్షయతి—యత్రేతి. అన్య దప్రకృతం, తస్య ధర్మ గుణక్రియాదిరూపః, తత్సంబంధాత్ప్రకృత మన్యత్వే నాప్రకృతత్వే నోపతర్కితం సంభావితం. యత్ర తా ముత్పేక్షాం ప్రచక్షత ఇత్యర్థః. 20

తదేత ద్వాచ్యచప్టే—యత్రేతి. తస్యా విభాగ మాహ—సేతి. వాచ్యాం లక్షయతి—సంభావనేతి. అత్రాదిశబ్దేన మన్యే శంకే ధృవ మిత్యాదీనాం గ్రహణం. జాతిక్రియాగుణద్రవ్యాణాం గౌ శ్చలతి శుక్లో ఢిత్థ ఇత్యేవమాదీనా మధ్యవసాయవిషయత్వే నోత్పేక్షావిషయత్వేన ద్వివిధా వాచ్యా ప్రతీయమానా చ ప్రత్యేకం చతుర్విధే త్వష్టవిధా జాతే త్యర్థః. తేషాం జాత్యాదీనాం. అష్టవిధేతి. ప్రత్యేకమితి శేషః. నిమిత్తద్వైవిధ్యే నాస్యా ద్వాత్రింశద్భేదా భవంతిత్యాహ—అధ్యవసాయస్సేతి. వాచ్యోత్పేక్షాయాం విశేష మాహ—నిమిత్తస్యేతి. అన్య

వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా మేవ. ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయా మివాద్యనుసాదానే నిమిత్తస్య చాప్రయోగే ఉత్ప్రేక్షాయా నిరవలంబనత్వాత్. తథా జాత్యాదీనాం స్వరూపేణ హేతురూపేణ ఫలరూపేణ చాధ్యక్ష సాయవిషయత్వే బహువిధత్వం. వాచ్యోత్ప్రేక్షాయా మపి హేతు ఫలయోరుత్ప్రేక్షావిషయత్వే నిమిత్త స్యాపాదాన మేవ. తథాహి— సాధ్యేఅనుసాత్తే సాధనత్వేన నిర్దేశోనాన్వయం పుష్కాతి. తథా సాధనే అనుసాత్తే సాధ్యత్వేన నిర్దేశోఽపి; తయో రన్యోన్య్యాపేక్షితత్వాత్. హేతుాత్ప్రేక్షాయాం ఫలం నిమిత్తం. తస్యానుసాదానే కం ప్రతి హేతుత్వం సంగచ్ఛతే? ఫలోత్ప్రేక్షాయాం సాధనం నిమిత్తం. తస్యానుసాదానేకం ప్రతిఫలత్వేన సంఘటతే.

త్రైతదభావే హేతు మాహ—ప్రతీయమానేతి. “మహిళా సహస్స భరివ తుహ హిలట సులహ సా అమాంతీతి,దిలహ అణంణసరణా అగ తిణుల వితణువ హి”. [ఛాయా] “మహిళాసహస్రభరితే తవ హృదయే సుభగాసా అమాంతీ, దినస మవన్యశరణా అంగం తనుకం వితనుతే హి”. ఇత్యత్రమహిళాసహస్రభరితే తవ హృదయే అమాంతీత్యుత్ప్రేక్షా ప్రతీయమానా; ఇవాది ప్రయోగాభావాత్. తస్యా మంగతనూక రణం నిమిత్తం యది నోపాదీయేత తదా తస్యా నిష్ప్రమాణకత్వం స్యాదిత్యర్థః. ప్రకారాంతరేణ త్రైవిధ్య మాహ—తథా జాత్యాదీరామితి. యదా జాతిస్వరూప ముత్ప్రేక్ష్యతే తదా తస్య భావాభావరూపతయా ద్వివిధ స్యాపాత్తగుణక్రియానిమిత్తభేదా చ్చాతుర్విధ్యం. నిమిత్తానుసాదానే తు తత్కృతభేదాభావాద్ద్వైవిధ్య మేవ. ఇత్థం షోఢా జాతిస్వరూపాత్ప్రేక్షా. ఏకం క్రియాగుణద్రవ్యాణాం భేదకల్పనే మిళితావ చతుర్వింశతి స్వరూపాత్ప్రేక్షాభేదాః. హేతుఫలోత్ప్రేక్షయో ర్నిమిత్తోపాదాననియమా త్ప్రేక్షకం చాతుర్విధ్య మేవేతి ద్వాత్రింశత్. ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షాయాం సర్వత్ర నిమిత్తోపాదాననియమాన్నిమిత్తానుసాదాననిబంధనభేదావృక న్యూనత్వేఽప్రాచత్వారింశ ద్భేదాః.

యథా:—

ప్రతాపదుద్రస్వవతే రపారే కీర్తిసాగరే,

మగ్నా దురీశదుష్కిర్తిసంగా దివ జగత్త్రియా.

2౧

అత్రోత్పేక్షానిమిత్తస్య మజ్జన స్యానుపాదానే నంగా దితి హేతుః
త్పేక్షా న శోభా మావహతి.

యథా వా:—

జయశ్రీవాసవద్దస్య వికాసా యేవ భానుమాః,

ప్రతిబింబమివా త్త్వం ప్రవిశ త్యధృభూభుజః.

2౨

అత్రోత్పేక్షానిమిత్తస్య భానుమత్ప్రవేశ స్యానుపాదానే జయశ్రీ
వాసకమలవికాసాయే వేతి ఫలోత్పేక్షణ మనమీచీనం. అత స్స్వరూపో
త్పేక్షాయా మేవ నిమిత్త స్యాపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వైధ్యమ్.

అత శ్చేత్తం వాచ్యోత్పేక్షాయా భేదగణనా.

౧ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్పేక్షా.

౨ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్పేక్షా.

౩ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్పేక్షా.

ఏవం వణ్ణవతిభేదా ఇత్యాశయే నోక్తం—బహువిధ మితి. వాచ్యో
త్పేక్షాయా మపి హేతుఫలోత్పేక్షయో ర్నిమిత్తోపాదాననియమ
ముదాహరణేన హృదయం గమికర్తు మారభతే—తథాహిత్యాది
నా. హేతుఃత్పేక్షాయా ఫలం నిమిత్తం. ఫలోత్పేక్షాయాం హేతు
ర్నిమిత్తం. ఏవంచ నిమిత్త నైమిత్తికయో రన్యతరోపాదానేనన్వయ
పోషాభావా దుభయోపాదాననియమే నిమిత్తోపాదానం నియత మే
వేతి భావః.

ప్రతాపేతి. అస్పృశ్యస్పృశ్యనే స్నానస్య విహితత్వా దితి భావః 2౧

జయశ్రీత్యాది. స్పష్టమ్

2౨

బుద్ధిసౌకర్యార్థం భేదగణనా మాహ—అత శ్చేత్త్యాదినా, నిగద
వ్యాఖ్యాన మేతత్. ప్రతియమానోత్పేక్షాయా భేదాష్టకన్యూ
నత్వే నిమిత్త మాహ—అత్రేతి. యథా నిమిత్తస్యాపాదానే నిమిత్త
భేదా ద్భేద ప్రధానంపాదానే నాస్తీత్యాహ—నిమిత్తస్యేతి. గమ్యత్వే

- ౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్ప్రేతా.
 ౫ అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపాత్ప్రేతా.
 ౬ అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్ప్రేతా.
 ౭ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావహేతూత్ప్రేతా.
 ౮ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావహేతూత్ప్రేతా.
 ౯ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావహేతూత్ప్రేతా.
 ౧౦ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావహేతూత్ప్రేతా.
 ౧౧ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావఫలోత్ప్రేతా.
 ౧౨ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావఫలోత్ప్రేతా.
 ౧౩ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావఫలోత్ప్రేతా.
 ౧౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావఫలోత్ప్రేతా.

ఏవం చతుర్దశభేదా జాత్యుత్ప్రేతా. అనేనైవ క్రమేణ గుణక్రియా
 ద్రవ్యోత్ప్రేతాఽపి పరిగణనీయా. ఏవం చ వాచ్యోత్ప్రేతాయాః
 షట్పంచాశ ధ్యేదాః. తత్ర స్వరూపాత్ప్రేతాయా మపి నిమిత్తోపాదాన
 నియమాత్ నిమిత్తస్య గమ్యత్వే గుణరూపత్వేన క్రియారూపత్వేన
 చ చారుత్వవిశేషభావా దేక ఏవ భేదో గమ్యతే. గుణక్రియయో
 రుత్ప్రేతావిషయత్వ ముత్ప్రేతానిమిత్తత్వం చాభ్యుపగతం. ప్రాచా
 మలంకారప్రబంధేషు షణ్ణవతిభేదోత్ప్రేక్షేతి గణనామాత్రం. చారు
 త్యాతిశయస్తు షట్పంచాశత ఏవ. భేదానాం తత్ర యథాసంభవ
 ముదాహరణాని.

ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపాత్ప్రేతా యథా.—

కీర్తిః కాకతివీరరుద్రస్యవతే స్పింహాసనాభ్యాసినః

ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః పిదధతీ కోటిందుతుల్యద్యుతిః,

నానుపాదానాదితి భావః. అతఏవ తత్ర గుణక్రియారూపనిమిత్తభేదనిబంధ
 నస్య విచ్ఛిత్తివిశేష స్యానుత్పన్నపుత్త్రీ నామకరణకల్పత్వాత్ ఏక ఏవ
 భేదో గణ్యత ఇత్యాహ—గుణరూపత్వేనేత్యాది. గుణక్రియయోరితి.
 న తు జాతిద్రవ్యయో రివ కేవలోత్ప్రేతావిషయత్వ మితి భావః.

యథాయోగ ముదాహరతి—కీర్తిరిత్యాది. పిదధతీ ఆచ్ఛాదయంతీ,

రత్నాదక్షిణరాజులభజనితామందప్రమోదోత్థితా
త్రైలోక్యట్టహసప్రభవ కకుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే. 23
అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతివచనః.
త్రైలోక్యట్టహసప్రభాయాః కవిప్రాధోక్తిసిద్ధత్వా న్నోపమా
శంకావకాశః.

ఉపాత్తక్రియానిమి త్రజాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా.—
వీరస్య రుద్రస్థుపతేః ప్రియవల్లభస్య
రాజ్యాభిషేకనల్లై స్పరసీకృతాయాః,
సద్య స్సముచ్చస్యసితసాంద్రవరాగరేఖా
క్షోణ్యాః పరిమోదపులకాంకురమంజరీవ. 24

అత్ర పులకాంకురమంజరీవే త్యుప్రేక్షాయాం సరసీకరణం క్రియా
రూపమ్.

అనుపాత్తనిమి త్రజాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా.
ప్రతాపరుద్రస్య నఖేందుకాంతిః ప్రణామభాజాం పదయోర్మృపాణాం,

‘పష్టి వాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపనర్గయోరిత్యకారలోపః. అట్ట
హసోఽట్టహాసః, ‘స్వనహసో’ ర్వేతి పాక్షికోఽప్రత్యయః. ఏషా ప్రమో
దగుణనిమిత్తా జాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా. 23

అత్రాట్టహసప్రభాయా స్పృతస్సిద్ధత్వేఽపి త్రైలోక్యసంబంధి
త్వేన కవికల్పితత్వా న్నోపమావకాశ ఇత్యాహ—త్రైలోక్యేతి.
అత ఏవ అత్ర ఇవశబ్దోఽపి సంభావనావాచకో నోపమావాచకః.
తదుక్తం చక్రవర్తినా—‘యదాయ ముపమానాంశో లోకత స్సిద్ధి మ్మ
చ్ఛతి, త దోపమైవ యే నేవశబ్దస్సాధర్మ్యరూచకః యదా పున రయం
లోకా దసిద్ధః, కవికల్పితః, తదోత్ప్రేక్షైవ యే నేవశబ్ద స్సంభావనా
పరః’ ఇతి.

వీరస్యేతి. ప్రియా వల్లభా ప్రేయసీ యస్య ప్రియవల్లభస్య, పుల
కమంజరీ వేత్యుప్రేక్షాయా మితి. జాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షాయా
మిత్యర్థః. క్రియారూప మితి. నిమిత్త మితి శేషః. 24

ప్రతాపరుద్రస్యేతి. అత్ర వాచనదీపికేవేతి జాతిభావస్వరూపా

లలాటలగ్నా విధినిర్మితాయా వర్ణావళి ర్వాచసదీపి కేవ. 2౫

అత్ర దీపికేవేతి జాతివచనా జ్ఞాతి రుత్ప్రేక్ష్యతే.

ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్ప్రేక్ష్యతా యథా. —

ప్రతాపరుద్రస్య గుణామృతోర్ని

ధాతా విరాజం త్యమలీకృతాంగా,

ప్రక్షాళితాత్మ్యధతభూమిపాలాః

ఖడ్గాంబుభి స్స్వచ్ఛతరా భవంతి.

2౬

అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్ప్రేక్ష్యతా యథా. —

దిశాం జేతు ర్విశ్వప్రథితమహాసోరుద్రస్యవృతే

ర్జయప్రస్థానోద్యక్తిరతురగసంమర్దజనితం,

రజః కృత్వా గ్రస్తప్రతిబల మనూర్యా మివ దివం

ప్రతాపాఖ్యా నన్యాః దిశిదిశి విధత్తే దినకరాః.

2౭

అత్రసూర్యా మితి జాత్యభావః.

జాతిహేతుత్ప్రేక్ష్యతా యథా. —

ఉదారకీర్త్యా భుజయా ప్రతాప

రుద్రస్య విశైవకధురంధరస్య,

విశ్వంభరాకోమలశయ్య యేవ

విస్తారితా గోత్రమహీధ్రీవానమ్.

2౮

అత్ర శయ్యయే వేతి జాతిహేతుత్వమ్.

జాత్యభావహేతుత్ప్రేక్ష్యతా యథా. —

ప్రేక్ష్యతాయాం నిమిత్తం నోపాత్తమ్.

2౯

రజః కర్తృ, దివ మనూర్యా మివ కృత్వే త్యత్ర జాత్యభావస్వ రూపాత్ప్రేక్ష్యతా అనుపాత్తనిమిత్తా.

ఉదారేతి. ఉదారకీర్త్యా ఉదారస్వభావయా. గోత్రమహీధ్రీ వానంకులవర్షతనివానం విస్తారితేతి. 'గతిబు'ద్ధిత్యాదినా అణ్యంతకర్త్యా విశ్వంభరాయాః కర్తృత్వం. తస్మిన్నభిధేయే కర్తృణి క్తః. 'ణ్యంతే' కర్తు శ్చ కర్మణః ఇతి వచనాత్. అత్ర శయ్యయే వేతి జాతిభావహేతుత్ప్రేక్ష్యతాయాః పర్వతనివానసంస్కరణం ఫలం నిమిత్తమ్.

౩౦

భూమే రకల్పవృక్షత్వా దివ ధాతా విచింతయన్,
సృష్టవా నాకతీశానం నిర్వాణత్వాగ్నై భవమ్.

౭౯

అత్రాకల్పవృక్షత్వా దితి జాత్యభావస్య హేతుత్వమ్.
జాతిఫలోత్ప్రేక్షా యథా —

నూనం విశ్వంభరాధార స్తంభీభవితు మాయతే,
వీరరుద్రసరేంద్రస్య భుజా వాజానులంబినా.

౮౦

అత్ర స్తంభీభవితు మితి జాతేః ఫలత్వమ్.
జాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షా యథా:—

పశూ నవధ్యా నాలోక్య శత్రవః కాకతీశితుః,

ప్రాయేణామానుషత్వాయ తృణవృత్తిం సమాశ్రితాః.

౮౧

అత్రామానుషత్వా యేతి జాత్యభావస్య ఫలత్వమ్.

క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా యథా:—

శ్రీకాకతీయవృషతేర్ద్విషదంగనానాం

శ్వాసోర్క్తిభి సువది మర్కరితాంతరాళాః,

తానాం నివాసవిధయే కృతయాచనానాం

ప్రత్యుత్తరాణి దధతీవ మనోర్వనాంతాః.

౮౨

భూమేరితి. నిర్వాణజనం నిరుచాధికం త్యాగవై భవమాదార్యా
తిశయో యస్య తం తథోక్తం. కాకతీశానం సృష్టవా నితి ఫలం ప్ర
త్యకల్పవృక్షత్వా ది వేతి జాత్యభావ హేతుత్వేక్షా.

౭౯

నూనమితి. భుజయో రాజానులంబిత్వం పునుషస్య భాగ్యలక్షణం.
తదుక్తం నాలకే తృతీయేంకే. అత్రాధారస్తంభీభవితు మితి జాతి
భావఫలోత్ప్రేక్షాయా మాయతత్వగుణో నిమిత్తమ్.

౮౦

పశూనితి. అత్రామానుషత్వా యేతి జాత్యభావఫలోత్ప్రేక్షా
యాం తృణవృత్తినమాశ్రయణక్రియా నిమిత్తం. ఏవ ముత్తరత్యాపి
తాదర్శ్యప్రతిపాదకచతుర్థ్యాదిశ్రవణే ఫలత్వం తృతీయాదివిధక్త్యాసామ
ధ్యేన వా హేతుత్వం చేత్యాదిక మూహనీయమ్

౮౧

శ్రీకాకతీయేతి. మర్కరః పర్లధ్వనిః, 'అథ మర్మరః, స్వనితే వస్తు
పర్లనామ్' ఇత్యమరః. తద్వంతి కృతా న్యంతరాళాని యేషాం తే తథో
క్తాః ఇతి గుణనిమిత్తకథనం దానోత్ప్రేక్షాయామ్.

౮౨

[క్రియాస్వరూపాభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

విముఖే సతి శాకతిక్లితీంద్రే వనసీమాఽపి కఠోరకంటకాగ్రా,

చికురేషు వికర్షతి ప్రతీళా నదదా నేవ నిజాంతరప్రవేశమ్. ౮౩

అత్రాదదానేతి క్రియాస్వరూపాభావః.

[క్రియాహేతుత్ప్రేక్షా యథా.—

రాజ్ఞాం గర్వాంకురోద్భేదాః పరిష్కానా దినేదినే,

కాకతీంద్రప్రతాపార్కతీన్ద్రోష్టాభిభవా దివ.

౮౪

అత్రాభిభవా ది వేతి హేతుత్వమ్.

[క్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

† కపోలఫలకా వస్యాః కథం భూత్వా తథావిధా,

అవశ్యంతా వి వాన్యోన్య మిదృశీం త్కామతాం గతో.] ౮౫

[క్రియాఫలోత్ప్రేక్షా యథా.—

దంభోళిసంరంభ మహాజిగోపః ప్రస్థానభేరినివదోఽంధ్రభర్తః,

లీనా ని వాన్వేష్టు మరాతివర్గా న్విగాహ తే శైలగుహాంతరాణి.

[క్రియాభావఫలోత్ప్రేక్షా యథా.—

విముఖఇతి. ప్రతీళాఽ ప్రత్యర్థిభూవతీః, చికురేషు కేకేషు, 'నిమిత్తా త్కర్తృసంయోగే సప్తమి'. వికర్షతీతి క్రియాదానాభావోత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తం. ఏవం నిమిత్తానుపాదానే ఽవ్యుదాహర్యమ్. ౮౩

రాజ్ఞామితి. పరిష్కానత్వ ముత్ప్రేక్షాఫలం. క్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షాయాః ప్రతిజ్ఞామూత్ర మేవ నోదాహరణ మత్ర దృశ్యత ఇక్ష్విన్యతో లిఖ్యతే. 'కపోలఫలకా వస్యాః కథం భూత్వా తథావిధా' అవశ్యంతా వి వాన్యోన్య మిదృశీం త్కామతాం గతో' ఇతి. అత్ర దర్శన క్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షా త్కామతాగమననిమిత్తా. ౮౪

దంభోళీతి. మహాజి ర్మహాయుధం, అన్యాభిభవ ఇతి యావత్ దంభోళిసంరంభ మేవ మహాజం గోపయ త్యాచ్ఛాదయతీతి తథోక్తః, తిరస్కృతాశనిధ్వని రిత్యర్థః. అన్వేష్టుమివేతి అన్వేషణక్రియాఫలోత్ప్రేక్షా గుహాంతరగాహనక్రియానిమిత్తా. ౮౬

† కపోలఫలకావితీర్ణోకః కేషుచిన్తూలపుష్పకే పృషి దృశ్యతే.

సీమాద్రికుంజేషు విహరభాజః

సిద్ధాంగనాకల్పితచంద్రికార్థాః,

శ్రీవీరరుద్రస్య యశోవిలాసాః

గాయం త్యసంస్పృష్టు మి వాంధకారమ్.

౮౭

అతానంస్పృష్టు మివేతి క్రియాభావస్య ఫలత్వమ్.

గుణస్వరూపా త్ప్రేక్షా యథా.—

చకాస్తి కాకతీంద్రస్య కృపాలోకనవిధిమః,

ప్రకృతి ష్విపి సర్వాను ప్రసాద ఇవ మూర్తిమాన్.

౮౮

గుణభావస్వరూపా త్ప్రేక్షా యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకపయఃకణైః శ్రీతలితాఫలాంగా,

ప్రశాంతభారార్చనీంద్రగాఢశ్వాసానిలోక్తేషు విభాతి స్పృశ్య.

అత్ర ప్రశాంతోక్తేతి గుణభావః.

గుణహేతు త్ప్రేక్షా యథా.—

జయశ్రియా మాశ్రయతా ముపైతి

శ్రీవీరరుద్రస్య రణే కృపాణః,

జయశ్రియం వైరిమహీపతీనాం

నముత్సుగో హర్తు మసూయయేవ.

౯౦

అతానూయయేవేతి గుణహేతుత్వమ్.

సీమాద్రితి. సీమాద్రి గ్లోకాలోకః, కల్పితః చంద్రికాయాభవా
ర్థః పూజావిధి ర్యేషాం తా తథోక్తాః, చంద్రికాసదృశా నిత్యర్థః.
యశోగాన స్వాంధకారానంస్పర్శః ఫలమ్.

౮౭

చకాస్తి. ప్రకృతిషు ప్రజాను ప్రసాదగుణస్య మూర్తిమద్విశే
షణా దుప్రేక్షాలాభః. నిమిత్త మత్ర నోక్తమ్.

౮౮

ప్రతాపేతి. అన్యత్ర ధర్మిణి ధర్మ్యంతరోప్రేక్షా. అత్ర తు
భూరూపే ధర్మి ణ్యాష్మప్రశాంతిలక్షణో ధర్మఉత్ప్రేక్ష్యతే తత్ర
శీతలాంగత్వం నిమిత్త ముపాత్తమ్.

౮౯

జయేతి. విశిష్టవస్తుసంగృహీతలేఖతోపి త స్వాస్యత్రావస్థానం
న నమాత ఇతి భావః. అతవ వోపాత్తనిమిత్తేయం గుణహేతు త్ప్రేక్షా

గుణభావహేతుత్వేతి యథా.—

జాతా వయం సంప్రతి వీరరుద్ర
నరేంద్రగంభీరమగుల్పదఘ్నః,
ఇ త్యప్రమోదా దివ జీవనేషు
మాలిన్య మంభోనిధయో భజంతే.

౯౧

అత్రాప్రమోదాదివేతి గుణభావస్య హేతుత్వమ్.

గుణభలో త్వేతి యథా.—

ఆశిషాం విషధూమాణాం నైర్వల్యార్థ మివోత్సుకాః,
భుజంగ్యః కాకతీంద్రస్య గుణా గాతుం సుధాముచః.

౯౨

అత్ర నైర్వల్యార్థ మితి గుణస్య ఫలత్వమ్.

గుణభావఫలో త్వేతి యథా.—

అరణ్యవాసోచిత బాంధవాసు మృగీ వ్యవైరార్థ మివాశరణ్యః

జాతా ఇతి. పార్శ్వనిస్సృతో పాదగ్రంథీ గుల్ఫా తద్దఘ్నాస్తత్ప్ర
మాణాః. 'ప్రమాణే ద్వయసః...' ఇత్యాదినా దఘ్న చ్చృత్వయః. నరే
ంద్రగంభీరస్త్వా గుల్పదఘ్నః, తదవేక్షయాఽతిస్వల్పగాంభీర్యా ఇత్యర్థః.
జీవనేషు మూదకేషు వృత్తిషు చ మాలిన్యం కార్ణవ్యం క్లిష్టత్వంచ భజంతే.

అత్రాప్రమోదాదివేతి గుణహేత్వభావో త్వేతి యాన శ్లేషో బాధకః.
కిం త్వంగమేవ. తదుక్తం గుచకేన—'ఏషాఽర్థాశ్రయాఽపి ధర్మవిషయే
శ్లిష్టశబ్దహేతుకా క్వచి ద్దృశ్యతే' ఇతి. చక్రవర్తినా వ్యక్తం—
'క్వచిచ్ఛేషేణ ధర్మాంశగతే నైషా న బాధ్యతే' ఇతి.

౯౩

ఆశిషామితి. విషధూమాణాం విషమలినానా మాశిషాం
దంష్ట్రాణాం, 'ఆశీరురగదంష్ట్రాయామ్' ఇతి విశ్వః.

౯౪

గుణగానసిమిత్రాం గుణభావఫలో త్వేతి యోజయతి—
అత్రేతి.

అరణ్యేతి. శంకే రక్షణే సాధు శ్వరణ్యః తద్రహితా అశరణ్యాః,
అనాథా ఇత్యర్థః. అవైరార్థమివేతి. విలాసవిముఖా గ్రాంగనా విలాసిని

త్రిలింగదేశేశ్వరవైరినార్యః పరాజ్ఞుభాలోచనవిభ్రామేషుః ౩
అత్రావైరార్థమితి గుణభావస్య ఫలత్వమ్.
ద్రవ్యస్వరూపాత్ప్రేతా యథా.—

న నిత్య మస్మి స్పరిపూర్ణ తేతి త్యక్త్వా నభఃక్షోణితలావతీర్ణః,
ఆనందయన్నిందు రివ స్వభామ్నా విభాతి లోకే నవకాకతీంద్రః.
ద్రవ్యస్వరూపాభావోత్ప్రేతా యథా.—

అనన్యసాధారణదానశౌండ్రే నద్యః కృతార్థభవదర్శిసార్థే,
శ్రీకాకతీంద్రే భువి రాజమానే ద్యాః పారిజాతేన వినా కృతేవ.
అత్ర దివః పారిజాతాభావ ఉత్పేక్ష్యతే.

ద్రవ్యహేతుత్ప్రేతా యథా.—
ప్రతాపరుద్రదేవేన త్ప్రభృత్పక్షవిజృంభితం

ర్విలోక్య వైరాయంతే, తన్నిషేధార్థమివేత్త్యర్థః. విభ్రామవిముఖత్వ
మత్ర నిమిత్తమ్. ౩

నేతి. అస్మిన్నభసి, నవో గుణైరపూర్వః కాకతీంద్రః. అత్రేం
దో: క్షోణితలావతీర్ణస్య కవికల్పితత్వా దుత్ప్రేతావిషయత్వ మేక
త్వాద్విజృంభితం చ. ౪

అనన్యేతి. దానశౌండ్రో బహుప్రదః, 'స్య ర్వదాన్యస్థూలలక్ష
దానశౌండా బహుప్రదే' ఇత్యమరః. అన్యనన్యసాధారణత్వ మర్థాద్దాన
ఇతి లభ్యతే. ఉభయోః ఖంజకుజ్జాదివద్విశేషణసమాసః. యద్వా తా
దృశదానే శౌండ్రో మత్తః, నిస్సీమవితరణే విర్విచార ఇత్యర్థః. పారిజాత
స్తావ దేక ఏవ. తస్య రాజరూపతయా భూలోకే వర్తమానత్వాత్కుతో
దివః పారిజాత? ఇతి భావః. ౫

ప్రతాపేతి. త్ప్రభృత్పక్షవిజృంభితం వైరిభూపాలబలవిజృంభణం,
అన్యత్ర పర్వతపక్షవిజృంభణం. అత ఏవాపరేణేవ వజ్రణేతి శ్లేషాంగా
ద్రవ్యహేతుత్ప్రేతా. అత్రాపరశబ్దప్రయోగే శబ్దమాత్రసాధర్మ్య
స్థేషవేవ స్యాత్. అర్థసాధర్మ్యే త్వేంద్రస్య సిద్ధతయా ప్రతీతే గుపమైవ.
తత్ప్రేతాయాగే తు ప్రకృతో రాజై వాపరవజ్రస్యే నాధ్యవసీయతే. తస్యేవ
శబ్దేన సాధ్యత్వాత్ ప్రతీతా వ పున్రప్రేతైవ. ఇవశబ్దప్రయోగే తు

సమున్ములిత మామూలా దపరేణేవ వజ్రణా.

౯౬

ద్రవ్యహేత్వభావోత్పేక్షా యథా. —

కాకతీయప్రతాపోష్ణవిలీనాంగేన మేరుణా,

అనువర్ణాచలే నేవ విరించి ర్వాక్కులీకృతః.

౯౭

. అ త్రాసువర్ణాచలే నేతి హేత్వభావః,

ద్రవ్యఫలోత్పేక్షా యథా. —

దుగ్ధార్ణవశతా యేవ కైలాసాచలకోటయే

నూనం ప్రతాపరుద్రేణ యశో దిక్షు ప్రసారితమ్.

౯౮

అత్ర దుగ్ధార్ణవశతా యేతి ద్రవ్యస్య ఫలత్వమ్.

ద్రవ్యాభావఫలతోత్పేక్షా యథా. —

వీరరుద్రసరేంద్రస్య జయప్రస్థానసంభవం

రజఃపిహితదిగ్గోళం నిరాకాశ మివ స్థితమ్.

౯౯

అత్ర నిరాకాశ మి త్యాకాశభావాయే త్యర్థః. ఏవం భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహర్యమ్.

సిద్ధత్వా దధ్యవసాయ న్యాతిశయోక్తిః. ఇవాపరశబ్దయో రుభయోర వ్యప్రయోగే రూపకమిత్యాదివిశేషా యథాసంభవ మూహసియాః.

కాకతీయేతి విలీనాంగేన ద్రవీభూతావయవేన, అనువర్ణాచలేన, సువర్ణాచలాభావే నేత్యర్థః. అత్రాభావవాచినో నభాః క్రియాసాపేక్ష త్వే నానమర్థసాన్నిపి 'నుడనవుంసకస్య' ఇతిజ్ఞాపకా త్వచి త్వమాన ఇవ్యతే. యదాహ కైయటః — 'అనమర్థసభ్యమానస్య క్వచి త్సాధుత్వజ్ఞాపనా యానవుంసకస్యేతి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఆశ్రీయతే' ఇతి.

౯౭

దుగ్ధార్ణవేతి. నూన మిత్యేతద్వివేచితోత్పేక్షాసాధకమ్.

౯౮

వీరరుద్రేతి. ఆకాశన్యాభావో నిరాకాశం, అర్థాభావేఽవ్యవ్యయి భావః. తత శ్చతుర్థ్యా 'నావ్యయిభావా దతో మ్విపంచమ్యాః' ఇత్యమ్ భావః. 'కస్తూరీతిలకంతి పాలఫలకే దేవ్యా ముఖాంభోరుపే' ఇత్యాదా వుపమోపక్రమోత్పేక్షా.

౯౯

'యత్రోల్లసత్సేనతతిచ్చలేన ముక్తాల్పహాసేన విభాతి సింధుః' ఇత్యాదా సావహ్నవోత్పేక్షా త్యాదికం తు స్వయ మూహసియ మిత్యాహ — సవమితి.

ఇత్యేవమ్యగర్భాలంకారవివేచనమ్.

— అతిశయోక్త్యలంకారః —

*విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే,

యత్ర సాఽతిశయోక్తిస్స్యాత్కవిప్రౌఢోజ్జీవితా. ౧౦౦
యత్ర కవిప్రౌఢోక్త్య విషయతిరోధానేన విషయానిబద్ధ్యతే
సాఽతిశయోక్తిః. తస్యా శ్చాతుర్విధ్యం. భేదే అభేదః, అభేదే భేదః,
సంబంధే అసంబంధః, అసంబంధే సంబంధశ్చేతి. కార్యకారణయోః
పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపా త్వసధ్యవసాయమూలత్వాద్వ్యతిరీక్తేన.
కింతు ప్రౌఢోక్తిమూలత్వాదతిశయోక్తి రితి కథ్యతే.
తత్ర భేదే అభేదో యథా.—

స్థానే కల్పితరుదాతః కాకతీయకులోదభేః

ఇథం సాధ్యాధ్యవసాయమూలా ముత్ప్రేక్షాం నిర్ణీయ సిద్ధా
ధ్యవసాయమూలా మతిశయోక్తిం లక్షయతి—విషయస్వేతి. యత్ర
విషయ్యప్రకృతశ్చంద్రాదిరుపనిబధ్యతే, ప్రాధాన్యేనేతి శేషః. కుతః?
విషయస్య ప్రకృతస్య ముఖాదే రనుపాదానాత్ విషయిణా నిగీర్ణత్వా
దిత్యర్థః. ఇద మత్రానుసంధేయం. అధ్యవసాయే త్రయం సంభవతి. విష
యో విషయా అధ్యవసానవ్యాపారాత్కం స్వరూపంచ. తత్ర విష
యస్య నిగీర్ణత్వేన స్వరూపప్రవివక్షే రేవాభావాదధ్యవసాయేన కుత్రాపి
ప్రాధాన్యశింకావకాశః. నూనమాదిశబ్దైరధ్యవసాయేన వ్యాపార
ప్రాధాన్యే తూత్ప్రేక్షా దర్శితా. నూన మాదిశబ్దప్రయోగే విష
యిణ ఏవ ప్రాధాన్యే అధ్యవసాయస్య సిద్ధత్వాదతిశయోక్తి రితి. అత
ఏవోక్తం రుచకేన—‘అధ్యవసితప్రాధాన్యే త్వతిశయోక్తిః’ ఇతి. ఇదం
రజత మిత్య స్యాతిశయోక్తితా మాభూదిత్యుక్తం కవిప్రౌఢోక్తి
జీవితేతి. ౧౦౦

విభాగ మాహ—తస్యా ఇతి. నను పంచమస్యా వ్యతిశయోక్తి
భేదస్య సంభవాత్కథం చాతుర్విధ్యః మిత్యాశంక్యాహ—కార్యకా
ణ్యయో రితి. కావ్యప్రకాశకారోక్తవైషమ్యం త్వస్మదుపాధ్యాయే రేకా
వళితరఖేనమాహిత మితి సేహ ప్రపంచ్యతే.

లక్ష్మీపతి రసా చిత్రం మర్త్యహవమహాత్మవః.

౧౦౧

అత్ర ప్రతాపరుద్రకల్పవృక్షయో రభేదాధ్యవసాయః.

అభేదే భేదో యథా.—

ఔన్నత్యం మహదన్య దేవమహితః కో ప్యేష గంభీరీమా

కా ప్యన్య సరణిః ప్రతాపయశసో రన్యైవ బాహ్యః ప్రథా,
సర్వం సూతన మేవ రుద్రస్థపతే ర్జానేన తన్నిర్మితే

సామగ్రి చతురానేన కీయతీ కీదృక్రమా కల్పితా. ౧౦౨

అత్రాన్నత్యాదే ర్వాస్తవాభేదేఽపి భేదః కల్పితః. స్వతస్సిద్ధక
విప్రార్థోక్తిసిద్ధయో రాన్నత్యయో ర్భేదేఽన్యభేదాధ్యవసాయః.

సంబంధే అసంబంధో యథా.—

క్రమేణోదాహరతి—స్థానవిధి. కల్పితరో రుదధే రుత్పత్తి రుచితా.
కింతు లక్ష్మీసోదర స్వామిర్వ్యవహారిక సన్వేద మద్భుత మితి భావః.

ఔన్నత్యమితి. వ్యాఖ్యాత మేతత్.

౧౦౩

అత్ర రాజమేర్వాదిసంబంధినోరాన్నత్యాద్యో ర్వాస్తవాభేదే
ఽన్యన్యదేవత్యాదినా కల్పనికో భేదః ప్రతిపాద్యత ఇత్యాహ.—
అతేతి. తర్హస్మిన్ భేదే నాధ్యవసాయలక్షణానుగతి రత ఆహ—
స్వతః. స్వతస్సిద్ధం యదాన్నత్యం త దే వాన్యదే వేతి కవిప్ర
ార్థోక్త్యా సాత్వికయం. అత స్వతస్సిద్ధప్రార్థోక్తిసిద్ధయో రాన్నత్య
యోః ఫలరూపయో ర్భేదేఽన్యభేదాధ్యవసాయో న పునః ఫలినోః
తయో ర్వాస్తవభేదే సత్యభేదాధ్యవసాయకల్పనాయోగాత్. తదు
క్తం చక్రవర్తినా—‘అభేదాధ్యవసాయో హి ఫలేఽతిశయనా దిహ, న
పునః ఫలినోస్తత్ర భేదేఽభేదో న సిద్ధ్యతి’ ఇతి. కించ ప్రథమోదాహర
ణేఽపి స్వతస్సిద్ధప్రార్థోక్తిసిద్ధవాన్యత్యయోరేవాభేదాధ్యవసాయోన
రాజకల్పవృక్షయోః. అన్యథా ఏకత్ర ఫలయో రధ్యవసాయోఽన్యత్ర
ఫలినో రితి వైరూప్యప్రసంగాత్. ఏవం చ ప్రతాపరుద్ర కల్పవృక్షయో
రభేదాధ్యవసాయ ఇతి యత్పూర్వముక్తం తస్మిన్ గతాభేదాధ్యవసాయ
విషయ మితి శ్చదక్షన్యమ్.

శిలా చింతారత్నం తరు రమరశాఖ పశు రసా
వియధేను సుర్యం జగ దపి తథా దోషవిధురం,
స సృష్టి రైవ్యాత్రీ త దివా చతురశ్రః కథ మియం
సృష్టే దేవం రుద్రం సకలగుణనామూజ్యనిలయమ్. ౧౦౩
అత్ర విధాతృసృష్టిసంబంధే లవ్యసంబంధ ఉక్తః. అతీతబ్రహ్మసృష్టి
నేశ్వరేణాత్రాభేదాధ్యవసాయః.
అసంబంధే సంబంధో యథా.—

బ్రహ్మ స్మేరుగికా కృతేఽపి కిమిదం నైవంవిధా స్తే మునః
స్వామి సుత్య మధిక్రియాద్య ఫలితా యద్వీరరుద్రః కృతః,
మిథ్యా కిం ను వికత్థనే త్రిజగత స్త్రాణాయ మత్పాధితః
శంభుః త్మమవతీర్ణవా నితి కథా జాతా హరిబ్రహ్మణో. ౧౦౪
అత్ర హరిబ్రహ్మణో రేవంవిధగోవ్యసంబంధేఽపి సంబంధ ఉక్తః.
శంభునా సహ కాకతీంద్రస్య అభేదాధ్యవసాయః.

కార్యకారణయోః పారస్పర్యవిపర్యయరూపాతిశయోఽర్థికా—
మాతః కథం కాకతినాథ! దృష్టేరగ్రేనరాః కామశరాః పతంతి,

శితేతి. యథా చింతారత్నాదికం శిలాత్వాదివోషదుష్టం తథాసర్వ
మపి జగ దితి దుష్టేయం బ్రహ్మసృష్టిః కథ మనవద్యా శేషగుణమేనం
సంస్సృశే దితి రుద్రజేవస్య బ్రహ్మసృష్టిసంబంధే లవ్యసంబంధకథనం.

అత్రావ్యధ్యవసాయం సంపాదయతి—అతీతబ్రహ్మసృష్టినేతి. అయం
చ న్యతస్సిద్ధప్రాధోక్తిసిద్ధగుణాతిశయాధ్యవసాయమూల ఇతిద్రవ్యవ్యం.

బ్రహ్మన్నితి. హరివాక్య మేతత్. విరించిరుత్తర మాహ—
స్వామిన్నితి. అధిక్రియా జగత్సర్వనాధికారః. విష్ణుర్విరించికథన మన్యథా
కరోతి—మిథ్యేతి. అత్ర అతాకికాన్న త్యాదిగుణయుక్త మేనం బ్రహ్మపి
నిర్మాతం న శక్నోతీతి భావః. ౧౦౫

అసంబంధే సంబంధం యోజయతి—అతేతి. పూర్వవ దభే
దాధ్యవసాయ ఇత్యాహ—శంభునేతి.

పంచమంభేద ముదాహరతి—మాతరితి. కామశరీరపీడ మన
హమానాయాః కస్యా శ్చి న్మాత్రా సహ వచనం. తస్య కాకతీంద్రస్య,
అభూషణేపి భూషితవ ద్భాసనూన ఆకారో రూపం లావణ్యం కాంతి

తద్రూపలావణ్యజితః స్మరోఽపి నూనం గతః కింకరతామముష్య.
అత్ర కార్యభూతస్య స్మరశరపాతస్య కారణభూతా త్ప్రియదృష్టి
పాతా త్పూర్వకాలత్వ ముక్తమ్.

— సహోక్త్యలంకారః. —

అథోక్తిసామ్యాలంకారనిరూపణే అతిశయోక్తిహేతుకా సహోక్తి
ర్నిరూప్యతే.

* సహోక్తే నాన్వయో యత్ర భవే దతిశయోక్తిః,

కల్పితోపమ్యవర్యంతా సా సహోక్తి రితివ్యతే. ౧౦౬

యత్ర భేదే అభేదరూపతయా కార్యకారణపౌర్వావర్యవిపర్యయ
రూపయా చాతిశయోక్త్యా ఏకస్య ప్రాధాన్యే నాన్వయే అవరస్య

విశేషః. అనయో ర్లక్షణ ముక్తం. అముష్య కాకతీంద్రస్య. కారణం
పూర్వ మవరం కార్య మితి సర్వత్ర నియమః. ౧౦౭

కవిప్రాథోక్త్యా తద్వివర్యయోఽలంకార ఇత్యాశయేనాహ—
అతేతి. 'అవిరళవిల్వాలజలదః కుటజాద్గునసేవసురభివనవాతః, అయ మూ
గచ్ఛతి కాలో హంత మాతాః ఫణికగేహిన్యః' ఇత్యాదికార్యకారణ
యోగవద్య మపి పౌర్వావర్యవిపర్యయ ఏవేతిద్రష్టవ్యం.

సహోక్తే స్సంగతి మాహ—అథేతి.

లక్షణమాహ—సహోక్తేనీతి. సహశబ్ద స్వాధీయస్య తేన సహ
స్థేన, తత్పూర్వాయేణచేత్స్యర్థః. 'అనేనసార్థం విహారాంబురాశే' ఇత్యాదౌ
సహోక్తీమాత్రస్యాలంకారతా మాభూ దిత్యుక్తమ్—అతిశయోక్తిత
ఇతి. అత్రాకాంక్షీతమంశ మధ్యాహ్నాదిభిః పూరయ న్వాచ్యచప్తే—
యతేతి. ఏకస్య ప్రాధాన్యేనాన్వయ ఇతి. యథా పుత్రేణ సహగతః పితే
త్యాదౌ పితౄ రాగమనాదినా శబ్ద స్సంబంధ స్తద్వ దితి భావః. అవరస్య
సహోక్తేన సంబంధ ఇతి. తత్తేన పుత్రాదీన దితి భావః. ఉపమానోపమే
యభావః కల్పిత ఇతి. 'సహాయుక్తేప్రధానే' ఇత్యప్రధానే తృతీయా
విధానా త్తదంతస్యగుణభావా దుపమానత్వం. అథా దితరస్యప్రాధాన్యా
దుపమేయత్వం చ కల్పిత ఇత్యర్థః. అత ఏవాత్ర భేదప్రధానం సాధర్మ్య
మితిద్రష్టవ్యం. సహ శాఖయా ప్రసరం ప్రహరతీత్యత్ర ప్రహరణే
శాఖాప్రసరయోరేవ శబ్ద ఏవాయం గుణప్రధానభావో న వాస్తవః.

సహార్థేన సంబంధే ఉపమానోపమేయభావః కల్ప్యతే తత్ర సహోక్తిః. పితౄ సహోగతః ప్రాకరణికాప్రాకరణికవిషయత్వాదుపమానోపమేయ భావస్య సహార్థసంబంధేనద్వయోరపి ప్రకృతత్వాన్నతదాత్మతా. కార్య కారణపౌర్వావ్యవర్త్యవివర్తయరూపాతిశయోక్తిమూలా సహోక్తిర్యథా. —

అంధ్రీక్షమాభృత్సుభటాసిధారా రణేషు సిలోత్పలపత్రభాసః,

పతంతి కంఠే వ్యరిభూవతీనాం సాకం సురస్త్రిజనముక్తమాలైః.

అత్ర కృపాణపతనోత్తరకాలభావినో దివ్యమూల్యపతనస్య సహకాల త్వముక్తమితి పౌర్వావ్యవర్త్యవివర్తయః. భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిమూ లాశ్లేషగర్భాభేదాధ్యవసాయరూపా చారుత్వాతిశయహేతుర్యథా. —

దినే దినే దుద్రసరాధిపస్య ప్రతాపలక్ష్మీ రుదయం ప్రయాతి,

ప్రకాశితాశేషదిగంతరాళా వివస్వతా నార్థ మనింద్యభాసా.

అత్రోదయం ప్రయాతీతి శ్లేషేణోపయవ్యవర్తతాభ్యుదయయో రభే దాధ్యవసాయః.

పుత్త్రీ ఇత్యపి సువచత్వాత్. ఉపమానోపమేయభావశ్చాత్ర కల్పని తో న వాస్తవ ఇత్యత్ర నిమిత్త మాహ — ప్రాకరణికేతి. తదాత్మతా అప్రకృతరూపతా.

౧౦౬

ఉదాహరణి — అన్ధ్రీతి. అత్ర దివ్యమూల్యసేవ ఖడ్గధారాః కంఠేషు పతంతి త్యేవం ప్రతీయమాన స్యాపమానోపమేయభావస్య ద్వ యోః ప్రాకరణికత్వాద్వైవక్షికత్వం. కంతపతనసాధర్మ్యస్యభేదప్రధా నకత్వం చోపమానోపమేయయో స్సహార్థప్రయుక్తగుణప్రధానభా వనిబంధనం చేత్యాద్యున్నేయం.

౧౦౭

అత్ర కార్యకారణపౌర్వావ్యవర్త్యవివర్తయరూపాతిశయోక్తిమూల త్వముపపదయతి — అత్రేతి. దినే దినఇతి. ౧౦౮

శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయోఽత్ర సహోక్తిమూల మిత్యా హ — అత్రోదయమితి. 'కుముదదలై సుహ సంప్రతి పిఘటంతే చక్రవా కమిఘనాని' ఇత్యత్ర శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయోమూలం. అత్ర విఘ టనం సంబంధిభేదా ద్భిన్నం స తస్యిచ్చిషత్వ మిత్యాహసర్వస్వకారః. 'ఉత్తిష్టంసహకౌశికస్యపులకైః' ఇత్యాదౌ ఇయంనూల యాపిదృశ్యతే. అత్ర కర్తృసాహిత్యా త్సహోక్తిః పూర్వత్ర కర్తృసాహిత్యాదితి భేదః.

++ వినోక్త్యలక్ష్మరః. ++

అథసహోక్తిప్రతిపక్షరూపా వినోక్తి ర్నిరూప్యతే.

* వినా సంబంధి యత్కించి ద్విత్రాన్యస్య పరాభవేత్,

అరమ్యతా రమ్యతా వా సా వినోక్తి రితి స్మృతా. ౧౦౯

యత్ర కస్య చి దసన్నిధానా ద్వస్తు రమ్య మరమ్యం వా భవే త్సా వినోక్తిః. సా ద్వివిధా అరమ్యతా రమ్యతా చేతి.

అరమ్యతా యథా.—

ప్రతాపరుద్ర దేవస్య గుణవర్ణనయా వినా,

కీదృశీ కావ్యరచనా సంశృణుధ్వం కవిశ్వరాః. ౧౧౦

అత్ర ప్రతాపరుద్రగుణవర్ణనేన వినా కావ్యశ్రీయో లశోభనత్వ ముక్తం. అనేన కావ్యశోభా మిచ్ఛద్భిః కవిభిః ప్రతాపరుద్రగుణా వర్ణ యితవ్యా ఇతి విధి రేవ ప్రకాశ్యతే.

రమ్యతా యథా.—

కలాపూర్ణే నిత్యం జయతి జగతీంద్రా త్రిజగతో

నపుష్ట త్యానందే విమలవిభవే రుద్రస్థవతౌ,

వినోక్తే స్ఫుంగతి మాహ—అథేతి.

లక్షణ మాహ—వినేతి. యత్రసంబంధి యత్కించి ద్వస్తు వినా అన్యస్య ప్రతిసంబంధినో రమ్యతా శోభనత్వం అరమ్యతా అశోభన త్వం వా పరాభవే నివర్తేత నావినోక్తి రిత్యర్థః. ౧౦౯

ఫలితం వ్యాచక్షే—యత్రేతి. రమ్య మరమ్యతారహితం అరమ్యం రమ్యతారహితం వే త్యర్థః. వ్యాఖ్యానోక్తం వ్యుత్క్రమం పరిహరణ విభజితి—నేతి. రమ్యతావ్యాఖ్యానో రమ్యతావ్యాఖ్యాన చ్చేత్యర్థః. కస్మిం శ్చి త్పతి కస్య చి ద్రమ్యత్వ మరమ్యత్వం వేతి విధిముఖే నాపి విచ్ఛిన్నవిశే షో నా స్తీత్యేవ మభిధాన మితి ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం—‘సదనత్వనివృత్తి ఛే నివృత్త్యానన్యస్య స్వర్ణ్యతే, తదా ద్విధా వినోక్తి సాన్య ద్విధి రత్ర ఫలం భవేత్, ఇతి.

ఆద్య ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. కీదృశీ రమ్యా నభవతీత్యర్థః. సంశృణుధ్వం. వ్యాఖ్యాతం. ౧౧౦

అలంకారఫలం విధి మాహ—అనేనేతి.

ద్వితీయ ముదాహరతి—కథేతి. జగతీంద్రా భూలోకచంద్రే రుద్ర

వినా లక్ష్య ప్రాప్త్య ప్రతిదివసపూర్ణాం నిజతనుం
ప్రకాశ స్వాస్య దిందు ర్యది దివి భవే తోఽపి సుభగః. ౧౧౧
అత్ర ప్రతాపరుద్రే ప్రకాశమానే చంద్రమసః కళంకేన వినా శోభ
నత్వ ముక్తం. పకలగుణశాలినః ప్రతిపక్షస్య పుర స్తత్రాదృశగుణవత్త
యైవరమ్యతా నాన్యథేతి.

- సమాసోక్త్యలక్ష్యాః -

* విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం,
అప్రస్తుతస్య గమ్యతే సా సమాసోక్తి రివ్యతే. ౧౧౨
యత్ర ప్రకృతవిశేషణసామ్యా దప్రస్తుతం గమ్యతే సా సమా
సోక్తిః. తత్త్రివిధం. శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం సాధారణ మాపమ్యగర్భం చేతి.
శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం యథా.—

సద్యో విశ్లేధమేఖలాం పులకితా మృజ్వీం తనుం బిభ్రతీ
రాగా దంద్రపతేః కృపాణలతికా గృహ్లాతి కంఠే ష్వరీకా,

సృపతౌ కళాపూర్ణ త్వాదివిశేషణైః ప్రతీయమానేన చంద్రా దుత్కర్షణ
జయతి సతి ఇందుః కళంకరాహిత్యేన సిత్యం పూర్ణః, ప్రకాశత ఇతి
ప్రకాశః ప్రకాశమానో దివి యది స్వాత్ భూలోకే త్వేత త్సన్నిధానేన
తథావిధోఽపి న శోభత ఇతి భావః. న చంద్రోఽపి సుభగో భవే దిత్వ
శోభనత్వాభావకథనమ్. ౧౧౧

తదేవాహ. — అత్రేతి. సహోక్తివినోక్త్యో స్సహాగ్ధవినాగ్ధయో
రభావేఽపి తదగ్ధవివక్షాయా ముదాహరణ మలంకారసర్వస్వాదౌ ద్రష్ట
వ్యమ్.

ఉక్తిసామ్యా త్సమాసోక్తిం లక్షయతి— విశేషణానా మితి.
స్పష్టం. సమాసేన సంక్షేపేణార్థద్వయకథనా త్సమాసోక్తిః. ౧౧౨
విశేషణసామ్యం విభజతే—తదితి.

యత్ర సకృదుచ్చారితశబ్దే నాగ్ధవ్యయం ప్రతీయతే త చ్చిష్టం.
యత్రోభయప్రవృత్తినిమిత్తక్యం తత్సాధారణం. యత్రోపమ్యగర్భస
మాస విశేషాశ్రయణం తదాపమ్యగర్భం. తేన సమాసోక్తి రపి త్రివిధా.

తత్రాద్యది భేద ముదాహరతి—సద్య ఇతి. విశ్లేధా ప్రయోగాను
కూలా మేఖలా కంఠరజ్జు ర్యస్యా న్తాం తథోక్తాం శిథిలకాంచీగుణాం
చ, పులకా శ్చాయా అస్యా స్సంజాతాః పులకితా రోమాంచితా చ

తద్యోగా దనురక్తభావవివశా స్సంమీలితాఽౌ శ్చిరం

శూన్యాంతఃకరణా భజంతి ఖలు తే భావస్థితిం కా మపి. ౧౧౩

అత్ర విశ్లేషమేఖలావులకితా మితి శ్లిష్టవిశేషణమహిమ్నా కృపాణ
లతికాయా నాయకత్వప్రతీతిః. అనురక్తభావవివశా ఇత్యాదివిశేషణ
ద్వారా రిపూణాం నాయకత్వప్రతీతిః.

సాధారణవిశేషణేన యథా.—

వీతప్రీడ మపాస్తమాన ముదయదై వ్యవస్థా మావిచ్ఛన

• తేస్త్వదం నిర్భరగాత్ర వేషధు మిశన్తూర్థం గళద్భాష్యకం,

సంజాతప్రళయం చ కాకతిమహీనాథస్సరోద్వేజితా

భూపా శ్చైలగుహాసు యాంతి విజనం భీత్యా సమాలింగితాః.

అత్ర శృంగారభయానకసాధారణవిశేషణబలా ద్భీత్యా సమాలిం
గితా ఇతి సృపాణాం నాయకత్వప్రతీతిః.

తాం, ఋజ్వీ మకుటిలాం రతా వనామాం చ, తద్యోగా త్కృపాణలతి
కాసంబంధాత్, అనురక్తో ౭నువృత్తరక్తో భావ స్పృహాపం యేహం
తే తథోక్తాః, అత ఏవ వివశాః పరవశాః, అన్యత్ర తద్యోగా న్నాయకా
సంబంధా దనురక్తభావేన అనురక్తత్వేన వివశాః మీలితాఽౌ మూ
ర్ఖయా సుఖపారవశ్యా చ్చ, తథా శూన్యాంతఃకరణా గతమనసో విగళిత
వేద్యాంతఃకరణా శ్చ, కా మపి వక్తు మయోగాన్యం, సాఽౌ దుక్తా వమం
గళత్వే నాశ్లేలత్వా దితి భావః. భావస్థితిం పఠ్యభావవికారం, వినాశనిమి
త్త మిత్యర్థః. అన్యత్ర కా మపి వక్తు మశక్యాం, భావస్థితిం ప్రేమాను
బంధం, భజంతి. ౧౧౩

అత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామ్యా త్ప్రక్షలతాయా మరిషు నాలుకా
నాయకవ్యవహారసమారోప ఇత్యాహ—అత్రేతి. ౧౧౪

ద్వితీయ ముదాహరణి—వీతేతి. వ్యాఖ్యాత మేతత్.

అత్ర వీతప్రీడాదివిశేషణనా ముభయత్రైకార్థత్వం సామ్యం.
తద్బలా ద్భీరూణాం శృంగారనాయకవ్యవహారసమారోప ఇత్యాహ—
అత్రేతి.

ప్రీడవ్యయాదిధర్మసమారోపో ౭త్ర నిమిత్తం, ద్వా మాలిలింగ
ముఖ మాశు దిశాం చుచుంబ'ఇత్యత్ర ఈక్షణాగ్నో యవనాయకవ్యవ
హారారోపే ఆలింగనాదికార్థసమారోపః కారణం. సాధారణవిశేషణ

ఔపమ్యగర్భవిశేషణేన యథా.—

భృతాత్మగుణరత్నైః పూర్ణ సాజన్యవారిణాః,

ప్రతాపరుద్రస్థవతి ర్ధతే విశ్వంభరాశ్రియమ్.

౧౧౫

అత్ర సమాసోక్తా సర్వత్ర వ్యవహారసమారోప ఏవ జీవితం. స చతుర్విధః. తాకికే వస్తుని తాకికవ్యవహారసమారోపః శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోప శ్చేతి ద్వివిధః. తథా శాస్త్రీయవస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసామ్యే ధర్మకార్యయో రన్యతరారోపం వినా వ్యంజనవ్యాపారోద్భేదనే నాప్రకృతప్రతీతే రసంభవాత్. ఏవం చ ద్వితీయో భేదో ద్వివిధో జాతః.

తృతీయ ముదాహరణి—భృతాత్మేతి. గుణ రత్నా నీ వేత్సువమిత సమాసస్య గుణా ఏవ రత్నానీతి రూపకసమాసస్య చ సాధకబాధకాభావా త్సందేహానంకరః. తతో గుణసద్భవై రత్నై రితి మధ్యమపద లోపీ సమాసః. ఏవ ముత్తరత్రాపి. ఇత్థ మాపమ్యగర్భవిశేషణసామ్యేన ప్రతాపరుద్రే సముద్రవ్యవహారప్రతీతే సమాసోక్తిః. యత్రోపమాన మానే సాధక మస్తి. యథా—‘దంతప్రభా పుష్పచితా లోలాక్షీ చారు హాసినీ, కేశహశాళిబృందేన సువేషా హరిణేక్షణా ఇత్యత్ర సువేషత్వం తత్రోపమానమాసానంతరం మధ్యమపదలోపినమాసో ద్రష్టవ్యః. తథా చ తృతీయభేద స్యాపి దైర్వివిధ్యం సిద్ధ్యతీ త్యేవం పంచప్రకారా సమాసోక్తిః. తదుక్త మలంకారసర్వస్వే—‘త దేవంశ్చిష్టవిశేషణసముత్థాపితై కా. సాధారణవిశేషణసముత్థాపితా ధర్మకార్యసమారోపాభ్యాం ద్వివిధా. ఔపమ్యగర్భవిశేషణసముత్థాపితా తూపమానంకరసమాసాభ్యాం ద్విభేదా ఇతి. యత్ర ‘నిరీక్ష్య విద్యున్నయనైః పయోదః’ ఇత్యాదా నిరీక్షణాదికం రూపకే సాధక మస్తి తత్రైక దేశవివర్తిరూపక మేవ న సమాసోక్తి రిత్యాదివిశేషా అపి తత్రైవ ద్రష్టవాన్యః.

౧౧౬

విశేషాంతర మాహ—అత్రేతి. వ్యవహారసమారోప ఏవే త్యేవ కారో రూపకసమారోపవ్యవచ్ఛేదార్థః. తథాహి—యదా విశేషణసామ్యా దప్రస్తుతం ప్రస్తుతవిశేష్య త్యేన ప్రతీయతే న తుప్రయుజ్యతే తదా నిష్ప్రతియోగికత్యే నాపరిత్యక్తస్వరూపస్య ప్రస్తుతస్య రాజాదే ర్విశేషణసామ్యావగమితే నాప్రస్తుతసముద్రతావదిధర్మేణ విశిష్టతయా ప్రతీతే ర్వ్యవహారసమారోపః. యదా త్వప్రస్తుత మపి విశేష్యం ప్రయు

సమారోపః తాకికవస్తువ్యవహారసమారోప శ్చేతి. ఏవం చతుర్విధః.

యథాక్రమముదాహరణాని.—

సప్తాంగస్ఫురదుద్దామదానలక్ష్మీవిరాజితః.

ప్రతాపరుద్రో భద్రాత్మా తనుతే సార్వభౌమతామ్. ౧౧౬

అత్ర తాకికే ప్రకృతవస్తుని తాకికస్య సార్వభౌమనామధేయస్య దిగ్గజస్య వ్యవహారప్రతీతిః.

తథా.—

జ్యేతే తదా తత్ప్రిస్తుత మర్థం స్వేన రూపేణ రూపవంతం కృత్వా న్యగ్భవతి. ప్రస్తుత మపి స్వయాపం పరిత్యజ్య జ్యోప్రస్తుతతాద్రూప్య ముపగృహ్ణాతి. అతస్తత్ర రూపకసమారోప ఏవ. తదుక్తం—‘అప్రస్తుతం ప్రతీతం చే ద్భేదకాంక్షైకసామ్యతః, వ్యవహారం సమారోప్యప్రస్తుతే న్యగ్భవత్యథ. తే నాప్రస్తుతవృత్తాంతారోపేణాప్రస్తుతం స్వయం, సంక్షేపేణోఽచ్యుతే యస్మా త్సమాసోఽస్తి రియం తదా. ‘స్వా ద్విశేష్యాంశసామ్యం చే త్ప్రిస్తుతాకారరూపితం, భవే దప్రస్తుతం వేద్యం రూపకాలంకృతిస్తదా’ ఇతి. అత్రాప్రస్తుతస్య ప్రతీయమానత్వా ద్వ్యవహారసమారోప ఏవేతి భావః. తం చతుర్థా విభజతి—స ఇతి.

వస్తుని జాత్యాదా క్రమేణోదాహరతి—సప్తాంగేతి. ‘స్వామ్యమాత్య. సుహృ త్కోశ రాష్ట్ర దుర్గబలాని సప్తాంగాని, తద్గోచరయా దానలక్ష్మ్యే త్యాగవై భవేన విరాజితః అదేయ మస్య కి మపి నాస్తీతిభావః. అన్యథ సప్తాంగాని కరాదీని తత్రస్ఫురంత్యా స్రవంత్యా దానలక్ష్మ్యే మదవై భవేన విరాజితః. తదుక్తం. ‘కరా త్కటాభ్యాం మే ధాఞ్చ నేత్రాభ్యాం చ మద స్తుతిః’ ఇతి పాలకావ్యే. కరాత్, నా సారంధ్రాభ్యా మిత్యర్థః. భద్రాత్మా మంగళమూర్తిః అన్యత్ర భద్రజాతిః. తల్లక్షణమంతంగజఇతి ప్రతీయతే. సర్వభౌమే రీశ్వర సార్వభౌమః, ‘తస్యేయః. అనుశతికాదిత్వా దుభయసదవృద్ధిః, తత్తాం చక్రవర్తిత్వం, అన్యత్ర శ్వరః’ ఇత్యణ్వృత్తసార్వభౌమతాం దిగ్గజవిశేషత్వం తనుతే. అత్ర ప్రకృతప్రతాపరుద్రే అప్రకృతభద్రగజవ్యవహారసమారోపః. ౧౧౭

గురుప్రమాణేన నిజేన సద్య స్తిరస్కృతో ద్యత్ప్రతిపక్షహేతౌ,
ప్రతాపదుద్రస్య సమి త్యుదగ్రే ఖడ్గే మహత్ఫండనపండితత్వమ్.

అత్ర తాకికే ఖడ్గే తర్కశాస్త్రప్రసిద్ధవస్తువ్యవహారసమారోపః.
తథా.—

అపూర్వార్థజ్ఞానాగురుభణితసారస్యపదవీ
శ్రుతిగ్రాహ్యం తత్త్వం కి మపి కలయంతీ ప్రతిపదం,

తాకికే వస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోప ముదాహ
రతి.—గుర్వితి. గురుణా శ్రేష్ఠేన ప్రమాణేన, ధ్వజాదిశుభాయవిశిష్ట
ప్రమాణేనేత్యర్థః. ఆయుధానాం ధ్వజాద్యాయా జయావహా ఇతి తద్వి
దః. అన్యత్ర ప్రమాణే నానుమానేన తస్యైవ కథా సాధనత్వాత్
గౌరవం చాస్య వ్యాప్తిపక్షధర్మతావైశిష్ట్యనిబంధనం సప్తవ్యం. ప్రతి
పక్షస్య శత్రోః ప్రతివాదిన శ్చ, హేతి రాయుధం, హేతు రనుమానం
చేతి. ఇకారోకారయో జ్ఞేయః. ఉద్య దితి శత్రా ప్రయోగప్రారంభ
ఏ వానయోః పరాభవ ఇతి లభ్యతే. సమితి యుద్ధే సభాయాం చ,
ఖండనపండితత్వం విదారణకాశలం అన్యత్ర దూషణనైపుణ్యం. అత్ర
విశేషణసామ్యా దైవదండికః ప్రతీయతే. ౧౧౭

శాస్త్రీయే వస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోప ముదా
హరతి.—అపూర్వేతి. అపూర్వ స్యామంబిత స్యార్థస్య, జ్ఞానయా
కథనేన, గురుణాం జ్ఞానానాం, భణితానాం వాక్యానాం, యత్నా
రస్య మభిముఖకరణయోగ్యత్వం, తస్య పదవీ, స్థాన మిత్యర్థః. పదే
పదే ప్రతిపదం, శ్రుతిగ్రాహ్యం శ్రోత్రేంద్రియగ్రాహ్యం, కి మ ప్యని
ర్వచనీయం, తత్త్వం మాధుర్యరూపం, కలయంతీ ధారయంతీ. శ్రుతి
కట్వాదిదోషరాహిత్యేన జ్ఞేయాదిగుణసాహిత్యేన చ స్రవత్సుభామధుర
శబ్దార్థశరీరేత్యర్థః. ప్రబంధశ్రీః కావ్యనాటకాదిప్రబంధలక్ష్మీ ర్విజయతే.
యస్యాం బుధశ్రేణీ విదగ్ధపరిమత్, నిపుణ మధికర్తుం రస మాస్వాద
యితుం, ప్రభవతి. అధికారస్య ఫలస్వామ్యలక్షణత్వా త్సహృదయ
ఏ వాత్రాధికారి నాస్య ఇత్యర్థః. అపూర్వాణా మర్థానాం చోద

ప్రబంధశ్రీ ర్వీరక్షితివతికవీనాం విజయతే

బుధశ్రేణీ యస్యాం నిపుణ మధికర్తుం ప్రభవతి.

౧౧౮

నైకసమధిగమ్య త్వేన ప్రమాణాంతరా గోచరాణా మగ్నిహోత్రా
దీనాం శ్లాఘయా కథనేన గురుణాం శ్రేష్ఠానాం భణితానాం విధి
వాక్యానాం యత్సారస్య మర్థవాదప్రయుక్తం ప్రవర్తనోన్ముఖ్యం
తస్య పదవీ స్థానం, విద్యాదివిచారసద్ధిచీనేత్యర్థః. శ్రుతిశబ్దేన శ్రుత్యేక
చేతో గృహ్యతే. తేన శ్రుతిగ్రహ్యం విజ్ఞాదిప్రత్యయవేద్యం, అత
ఏవ కి మ ప్యతాకికం తత్త్వం, శ్రేయస్సాధనతాహుపం ధర్మం; అత
ఏవోక్త మాచార్యైః—‘శ్రేయస్సాధనతా హేయపాం నిత్యంవేదా
త్ప్రతీయతే, తాద్రూప్యేణ చ ధర్మత్వం తస్మా న్నేంద్రియగోచరః,
ఇతి. పద్యతే గమ్యతే ప్రామాణ్యాదిక మేభి రితి పదాని న్యాయాః,
ప్రతిపదం సహస్రేణాపి న్యాయై రిత్యర్థః. కలయంతీ ఇతికర్తవ్యతా
రూపేణ ప్రతిపాదయంతిత్యర్థః. మీమాంసేతి గమ్యతే. తదుక్త మా
చార్యైః—‘ధర్మే ప్రమీయమాణే హి వేదేన కరణాత్మనా, ఇతి
కర్తవ్యతాభాగం మీమాంసా పూరయిష్యతి, ఇతి. యస్యాం మీమాం
సాయాం బుధశ్రేణిః నిగమనిరుక్తాదివిద్యానిష్ఠాతవిద్యత్సంఘం ఏ వాధి
కర్తుం ప్రభవతి తస్యై వా త్రాధికారా దితి భావః. తదుక్తం జిజ్ఞాసా
ప్రస్తావే—‘జిజ్ఞాసైకోపనీతస్య ద్వితీయా వతితశ్రుతే, జ్ఞాతవిద్యాంత
రన్యా యాసా మీమాంసాపురస్సరీ, ఇతి. అథవా మతాంతరే ణాథాం
తరం తు క్రియాదివృత్తిరిక్తం స్థాయికార్యం ప్రమాణాంతరా గోచర
మపూర్వం. తదుక్తం శారికానాథేన—‘క్రియాదిభిన్నం యత్కార్యం
వేద్యం మానాంతరై ర్న తత్, అతో మానాంతరాపూర్వ మపూ
ర్వ మితి గీయతే ఇతి. త దేవార్థో వాక్యార్థః. ప్రధానత్వాత్; త
దుక్తం—‘కార్యస్యైవ ప్రధానత్వా ద్వాక్యార్థత్వం చ యుజ్యతే,
ఇతి. ఏవ మాదే శ్లాఘూ కథనం, తత్ప్రధానానాం గురుభణితానాం
నిబంధనవివరణాదిప్రభాకరగ్రంథానాం యత్సారస్యం ప్రసన్నగంభీ
రత్వం తస్య పదవీ స్థానం, తథావిధగ్రంథయైత్యర్థః. శ్రుతిగ్రహ్యం

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని తంత్రశాస్త్రప్రసిద్ధస్తు వ్యవహార-
సమారోపః.

తథా.—

సాలంకారా లసద్వర్ణా సగుణా రసనిర్భరా,

భావానుబంధినీ భాతి భారతీ కాకతీశ్వరే.

౧౧౯

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని భారత్యాభ్యే తాకికనాయికావ్య
వహారసమారోపః. సమాసోక్తా విశేషణవిశేష్యయో ర్ద్వయో రుపాదా
నాభావా స్లేషా ద్విశేషః. అన్యేషా మ ప్యలంకారాణాం ఉక్తిసామ్య

లిజాదివాచ్యం. 'ఏవం కార్యాత్మకే వ్యాఖ్యే పుష్పవ్యసంతే లిజాదయః
ఇతి శారికోక్తేః కి మ ప్యతాకికం తత్త్వం. 'కార్యత్వేన నియోజ్యం
చ స్యాత్మని ప్రేరయ న్నసా, నియోగ ఇతి మీమాంసానిష్ఠాతై రభి
ధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణనియోగావరపర్యాయం ధర్మం ప్రతిపదం కల
యం తీత్యాది పూర్వవత్.

౧౧౯

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రాలంకారేతి. తంత్రశాస్త్ర
మత్ర భాట్టం ప్రాభాకరం చే త్యుభయం వివక్షితమ్.

శాస్త్రీయే వస్తుని తాకికవ్యవహారసమారోప ముదాహరతి—
సాలంకారేతి. అలంకారై రుపమాదిభిః కటకాదిభి శ్చ సహితా సాలం
కారా, లసద్వర్ణా మధురాక్షరా మనోజ్ఞ కాంతి శ్చ, సగుణా స్లేషాది
గుణయుక్తా గాంభీర్యాదిగుణయుక్తా చ, రసేన శృంగారాదినా అను
రాగేణ చ, నిర్భరా పూర్ణా, కాకతీశ్వరే విషయే, భావోఽభిప్రాయః
ప్రేమా చ, తస్యానుబంధో విచ్ఛేదాభావః, తద్వతీ భారతీ వాణీ,
నాయికా తు గమ్యతే.

౧౧౯

నను యత్ర స్లిష్టవిశేషణసామ్యం తత్ర స్లేష ఏ వాలంకారః కస్తా
న్న భవతీ త్యత్రాహ—సమాసోక్తా వితి.

అప్రకృతవిశేష్య స్యాపి పృథగుపాదానే స్లేషః. తదభావా ద్తత్ర
స స్లేషత్వ మితి భావః.

వక్రోక్తే. సుంగతిపూర్వకం లక్షణ మాహ—ఉక్తిసామ్య

ఽపిశ్లేషగర్భత్వవిశేషా ద్విత్రోక్తి రుచ్యతే.

* అన్యథోక్త్యలక్ష్యం.

* అన్యథోక్తస్య వాక్యస్య కాక్వా శ్లేషేణ వాభవేత్,

అన్యథా యోజనం యత్ర సా వత్రోక్తి ర్నిగద్యతే. ౧౨౦

యత్ర కయా చి ద్వివక్షయా కేనచిత్ ప్రయుక్తస్య వాక్యస్యాన్యే
నాన్యథా వివక్షయా యోజనాక్రియతే సా వత్రోక్తిః. ఉక్తివక్రత్వే
కథం చి త్సంభవత్య ప్యేవంవిధలక్షణాభావా త్సర్వాలంకారేభ్యో
భిద్యతే.

కాక్వా యథా.—

† బహువల్ల హో ఖు రాజ సహి తస్య సిరింమి నిభృరాసత్తీ,

నూనా సిరివితుమం అప్పణం కిణు లహువసి. ౧౨౧

అత్ర త్వ మపి శ్రియో న్యూనగుణా న భవసి. అత స్త్యయ్యపి
న్యపతి రాసక్త ఏవ కి మిత్యాత్మానం లఘూకరోషీతి కాక్వా ప్రతీ
యతే.

† బహువల్లభః ఖలు రాజా కథి తస్య శ్రియాం నిర్భరాసక్తిః,

న్యూనా శ్రియోఽపి త్వ మాత్మానం కిన్న లఘుయసి. ౧౨౨

ఇత్యాదినా.

అన్యథోక్తస్యేతి. కేన చి దితి శేషః. అన్యథా యోజన మితి.
అపరేణేతి శేషః. ౧౨౩

తదేత ద్వాచ్యచప్తే—యత్రేతి. సర్వేభ్యో భేద మాహ—
ఉక్తిః. వక్రత్వే వైచిత్ర్యాం. సంభవత్యపీతి. సర్వాలంకారేష్యితి శేషః.
విచ్చిత్తిమాత్రవాచినో వక్రశబ్ద స్యాత్కవిశేషే పర్యవసానా త్సర్వ
విలక్షణత్వ మితి భావః.

కాకుమూలాం వత్రోక్తి ముదాహరతి—బహివీతి. [అప్పణమి
త్యత్ర 'ఆత్మని పః' ఇతి సూత్రేణ ఆత్మశబ్దే యుక్తవర్ణస్యపకా
రాదేశః] అత్ర ప్రథమాంశే నాయికయా సంభావిత స్యాత్తన్యూన
త్వస్య ద్వితీయాంశే సఖ్యా శ్రియో న్యూనే త్యత్ర కాక్వా నిషేధయో
జనా ద్విత్రోక్తిః. ౧౨౪

స్వేషేణయథా.—

కస్తే నుందరి! వర్తతే హృది సదా? రాజా, కి మిందు? ర్షు. హి,
క్షోణీభృత్తిలక, సుమేరు రయి కిం? నో రుద్రదేవో విభుః,
ఈశః కిం సఖ? సత్య మాత్మ సుభగే! త్వం గోత్రసారోద్భవే
త్యాశ్యాం ఖ ల్వపహానవాచి విరహంకించి ద్వధూ ర్వ్యస్తరత్.

— స్వభావోక్త్యలజ్ఞానం. —

* స్వభావోక్తి రసా చారు యథావదవ్యస్తవర్ణనమ్.

యత్ర చారుతయా వస్తునో యథావ దవర్ణనం నిబధ్యతే సా
స్వభావోక్తిః.

యథా.—

మదశ్చ్యుతాన ర్తితకర్ణతాళ ముద్ధూతమూర్ధ్నా త్రిపదస్థితేన,
లోలాగ్రహస్తేన గజేన జాతో నిత్యోత్సవః కాకతివీరరుద్రః.

శ్లేషమూలా ముదాహరణి—కథితి. అత్ర సఖినాయకయో రుక్తి
ప్రత్యుక్తికతయా నవ వాక్యాని యోజనీయాని. రాజా నృప శ్చంద్ర
శ్చ, క్షోణీభృత్తిలకో రాజశ్రేష్ఠః పర్వతోత్తమ శ్చ, రుద్రదేవః ప్రతాప
రుద్రోరుద్రశ్చ, సత్య మాత్మ బ్రూషే, గోత్రసారోద్భవా సత్కులప్రసూ
తా పర్వతరాజపుత్రీ చ, అపహానప్రధానా వాచో యస్యా స్తస్యా మప
హానవాచి, విరహం వియోగదుఃఖం, కిం చి ద్వ్యస్తరత్. ౧౨౨

వక్రోక్తివిపర్యయేణ స్వభావోక్తిం లక్షయతి—స్వభావేతి.

యత్ర చారు సమ్య గ్రామ్యం యథావ దన్యూనాతిరేకేణ
వస్తునో వర్ణక్రియాసంస్థానరూపస్య వస్తుస్వభావస్య కవిప్రతిభైకగోచ
రస్య వర్ణన మసౌ స్వభావోక్తిః. అతప వేదం గ్రామ్యం నాలంకార
ఇత్యుక్తం దోషప్రకరణే.

ఉదాహరణి—మదేతి.

౧౨౩

మదశ్చ్యుతా మదస్రావిణా, న ర్తితకర్ణతాళం యథా భవతి
తథా, ఉద్ధూతమూర్ధ్నా కంపితకుంభస్థలేన, త్రిభిః పదైః స్థితం స్థితి ర్వ్యస్య
తేన త్రిపదస్థితేన, అగ్రం చాసౌ హస్త శ్చేత్యవయవావయవినో రభేద

... వ్యాజోక్త్యలక్ష్మీరః. ...

అథోక్తిసామ్యా ద్వ్యోజోక్తి రుచ్యతే.

* వ్యాజోక్తి సా సముద్భూతం వస్తు యత్ర నిగూహ్యతే.
యత్ర ప్రకాశం వస్తు సామ్యగర్భతేన నిగూహనార్హత్వాత్
కేన చిద్వాన్యజేన ప్రచ్ఛాద్యతే సా వ్యాజోక్తిః.

యథా.

క్షోణీపాణిగ్రహణసమయే సంఘదా ద్రోమహర్షే

సర్వాంగీణే నృపతితిలకః కాకతీయాన్వయేందుః,

ధీరోదాత్త శ్శిశిరసలిలైః కిన్ను రాజ్యాభిషేకః

కర్తవ్య స్సన్య దితి మృదు హస నీప్తితే మంత్రివృద్ధాః. ౧౨౪

అత్ర క్షోణీపాణిగ్రహణజనితం రోమహర్షణం ధీరోదాత్తతయా
ప్రతాపరుద్రదేవేన మహాభిషేకసలిలవైత్యవ్యాజేన ప్రచ్ఛాదయతా
మంత్రిణో విక్ష్యంతే.

వివక్షాయాం విశేషణసమాసః. యదాహ వామనః—‘హస్తాగ్రాగ్రహ
స్తాదయో గుణగుణిసో ధ్యేదాభేదాత్’ ఇతి. అత్ర క్రియాస్వభావవర్ణనం.
ఏవం వర్ణనం స్థానయో రుదాహర్యమ్.

వ్యాజోక్తేః సంగతి మాహ—ఉక్తీతి.

లక్షణ మాహ—వ్యాజోక్తిరితి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. ప్రకాశం నిగూఢచరం, కుత శ్చిన్నిమి
తాత్ ప్రకట మిత్యర్థః, అత్ర వస్తవంతరప్రక్షేపరూపస్య వ్యాజస్య
వచనా ద్వ్యోజోక్తి రిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—క్షోణీతి. సర్వాణ్యంగాని వ్యాప్నోతీతి సర్వాంగీ
ణః, ‘తత్సర్వాదేః’ ఇతి ఖస్రత్యయః. ౧౨౪

అత్ర నిగూఢః క్షోణీపాణిగ్రహణజన్యోహర్షోరోమహర్షేణ ప్రకా
శిత స్సలిలవైత్యవ్యాజే నాచ్ఛాద్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి. ధీరోదాత్త
తయా గాంభీర్యేణాచ్ఛాదితన్యాపి హర్షస్య మృదుహాసేన పునః ప్రకా
శనం లక్షణాంతఃపా తీతి రహస్యమ్.

— మూలనాలజ్ఞానః —

వ్యాజోక్తువృత్తరం కిం చి త్సామ్యా స్తీలన ముచ్యతే.

* మూలనం వస్తునా యత్ర వస్తవంతరనిగూహనమ్.

యత్ర వస్తునా వస్తవంతరం ప్రచ్ఛాదితం భవతి స మూలనాలం
కారః. స ద్వివిధః. సహజే నాగంతుకతిరోధాన మాగంతుకేన సహజ
తిరోధానం చేతి. యథాక్రమ ముదాహరణే—

ఉగ్రైః కాకతివీరయద్రవ్యవతే ద్దోర్దండవిస్ఫూర్జితై

ర్యుద్ధప్రాంగణవర్జితేషు పతిషు కాపి ప్రలీనాత్మసు,

విష్య క్తీప్రతీరస్పరజ్వరజమా మంగే ద్విషద్యోషితాం

సంక్రాంతోఽపి న లక్ష్యతే పథి మహా నూప్తా చిరం మారణః.

అత్ర సహజేన రిపుకామినీగతేన స్మరానలోష్ణనా మార్గవశా దాగం
తుకో మరూప్తా తిరోధీయతే.

తథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజప్రభావా దంతర్భయాదృఘిభుజా మజస్రమ్,
స్వేదాశ్రుకంపాద్యుదయేఽప్యనంగగోష్ఠ్యాంప్రియఃప్రేమ్ని నవిశ్వసంతి.

మూలనం సంగమయతి—వ్యాజోక్తీతి.

లక్షయతి—మూలనమితి. ఉత్క్లష్టవస్తునా అపకృష్టవస్తునిగూ
హనం మూలన మిత్యర్థః. అత ఏవ గుణసామాన్యనిబంధనా త్సామా
న్యా నస్య భేద ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

సహజే నాగంతుకతిరోధాన ముదాహరణి—ఉగ్రైరితి. దోర్దండ
విస్ఫూర్జితైః భుజవిజృంభితైః. యుద్ధప్రాంగణవర్జితేషు. వర్జితయుద్ధ
ప్రాంగణేష్విత్యర్థః. 'వాహితాగ్నాద్యదిషు' ఇతి పరనిపాతః. ౧౨౫

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

ఆగంతునా సహజతిరోధాన ముదాహరణి—ప్రతాపేతి. భుజ
ప్రభావా త్పురాక్రమా ద్భయహేతో రంతర్గతం భయమంతర్భయం,
ఆకారగోపనే నానభివ్యక్త మిత్యర్థః. తస్మా ద్దేహిః భూమిభుజాం సంబం

అత్ర భయజనితేన కంపాదినా ౭౭గంతుకేన సహజస్య ప్రేమజనితస్య కంపాదే స్తిగోధానమ్.

— సామాన్యాలక్కారః —

* సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరైకతా.

యత్రైకస్య వస్తునో గుణసామ్యేన వస్త్యంతరైకాత్మ్యం భవతి స సామాన్యాలంకారః.

యథా. —

కైలాసద్గుర్జనయానహం నే

వ్యలక్ష్మీతే వ్యంధ్రనరేంద్రకీర్తా,

త్రయః పుమాంసః ప్రథమే స్త్యయంతే

స్వసేవకాః సంభ్రమతోవిలోక్య.

౧౨౭

అత్ర ప్రతాపదుద్రకీర్త్యాం జగత్సు విజృంభితాయాం కైలాసప్రభృతీనాంవిమలవస్తూనాం తదైకాత్మ్యమ్.

— తద్గుణాలక్కారః —

ఇతరగుణసన్నిధానాతిశయసామ్యా తద్గుణ ఉచ్యతే.

* తద్గుణస్స గుణత్యాగా దనోత్కృష్టగుణావృత్తిః.

ధిని ప్రేష్టి విషయే న విశ్వసంతి, ప్రేమమూలానా మపిస్వేదాదీనాం భయానుభావత్యశంకయేతి భావః.

౧౨౮

మీలనసాధర్మ్య త్రనంతరం సామాన్యం లక్షయతి—సామాన్యమితి. యత్ర గుణసామ్యా త్వస్తుతస్య వస్తునో ప్రస్తుతవస్త్యంతరైకాత్మ్యం నిబధ్య తేతత్పుమానగుణసంబంధా త్సామాన్య మిత్యర్థః.

కైలాసేతి. ప్రథమే పుమాంసః శివకేశవవిరించాః, సంభ్రమతః సంభ్రామ్యతః క్వచి దవ్యనవతిష్ఠమానాః, స్త్యయంతే మందం హసంతి.

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

తద్గుణం సంగమయత్ లక్షయతి—తద్గుణఇతి. మీలనే వస్త్యంతరనిగూహనం. ఇహ పున రనిగూహిత స్యాన్యగుణిణో పరాగ ఇత్యన యోగ్యేన ఇతి సరస్వకారహృదయం. త స్యాప్రకృతస్య గుణో ౭త్రాస్తీదితి తద్గుణః. ఉదాహరణం స్పష్టమ్.

యత్ర న్యాయం స్వగుణం విహాయ సన్నిహితవస్తున స్సకాశాదు
త్కృష్టగుణః స్వీక్రియతే స తద్గుణాలంకారః.
యథా. —

ప్రతాపరుద్రదేవాంఘ్రినఖజ్యోతాన్నివిజృంభితైః

సమన్నపతిమాణిక్యహాళయ శ్శుచయః కృతాః. ౧౨౮

అత్ర ప్రణమతాం భూపతీనాం పన్నమకుటాః సాస్వి శోణప్రభాం
ముక్తావ్ కాకతివీరుద్రపదనఖజ్యోతాన్నిగతం ధవళిమాన ముద్వ్య
హంతి స్త.

— అతద్గుణాలజ్ఞానం. —

తత్ప్రాతిపత్యై తద్గుణో నిరూప్యతే —

*సతి హేతా వన్యగుణాస్వీకార సాస్వి దతద్గుణః.

యత్ర సన్నిధానరూపే హేతౌ సత్య వ్యవస్యగుణాస్వీకారో నాస్తి అసా
వతద్గుణాలంకారః.

యథా. —

ఈశానం సమయా జగ త్యటతి తల్లిలాట్టహాసోజ్జ్వలే

దైత్యారిం చరత స్తదంగవిలసన్నీలద్యుతిద్యోతితే,

బ్రహ్మాణం నికమా చ తత్తనుమిశత్సర్వప్రభాభాస్వరే

పుష్క సుద్రనరేంద్రకీర్తివిభవ సాస్వి మేవ శుభ్రాంభవిమ్. ౧౨౯

అత్ర హరిహరవిరించీనాం సమీపవర్తిను జగత్సు తత్తన్నానాప్రభా
సమగ్రే వ్యపి నిరంతరం విహరమాణస్య ప్రతాపరుద్రయశసో నిరంకుశః
స్వకీయ ఏవ ధవళిమా విజృంభతే.

— విరోధాలజ్ఞానం. —

అతద్గుణే కించి త్ప్రకాంతత్వా ద్విరోధస్య విరోధాలంకారో నిరూ
ప్యతే —

అతద్గుణమాహ — తత్ప్రాతిపత్యైదిత్యాదినా.

ఈశానమితి. అత్రేశానాదిసమీపవర్తిని తత్తద్వర్ణవిశిష్టే జగతి
కీర్తివిభవః స్వవర్ణమజహదే వాటతీత్యర్థః. ౧౩౦

అతపి వాతద్గుణ ఇత్యాహ — అత్రేతి. ఈశానమిత్యాదౌ 'అభితః
పరితః....' ఇత్యాదినా ద్వితీయా.

విరోధం సంగమయతి — అతద్గుణ ఇతి.

* ఆభాసశ్చే విరోధస్య విరోధాలంకృతి ర్మతా.

యత్ర ప్రథమ మాభాసతయా స్రవీతో విరోధః పర్యవసానే పరి
ప్రాయతే స విరోధాలంకారః. తత్ర జాతే ర్జ్ఞాత్యాదినా సహ విరోధే
చ త్వారో భేదాః. క్రియాఽయాః క్రియాగుణద్రవ్యైశ్చ సహ విరోధే
త్రయో భేదాః. గుణస్య గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధే ద్వా భేదా.
ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ సహ విరోధే ఏకో భేదః. ఏవం దశవిరోధే భేదాః.

జాతే ర్జ్ఞాత్యా క్రియయా చ విరోధో యథా—

పద్మాకరోఽపి విలసతి నితరా మజడాశయో ఽయ ముర్వీశః,
విమలతరవారిధారా ఽస్యాసీ ద్వైరిక్షితీశతాపకరీ. ౧౩౦

అత్ర పూర్వాశ్చే జాత్యో ర్విరోధః. కమలాకరో ఽప్యజడాశయ ఇతి
విరోధాత్. ఉత్తరాశ్చే జాతిక్రియయో ర్విరోధః. విమలతరవారిధారా

విరోధస్య సత్యపి సన్నిధానే ఽప్యగుణస్వీకార భావలక్షణస్యేత్యర్థః.

లక్షయతి—ఆభాసత్యి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. అత్ర విశేషతో విభాగమాహ—తత్ర
జాతేరితి. క్రియాయా స్త్రయో భేదా ఇతి. జాత్యా స హైత
స్యావిరోధస్య జాతే శేతయా విరోధేన గతార్థత్వా దితి భావః. ఏవం
యథోత్తర మేకైకన్యూనతా ద్రవ్యవ్యా. అత్రాయం సంగ్రహః. శ్లో.
“క్రమా జ్ఞాతి గుణద్రవ్యక్రియాణాం తత్తదాదిభిః, విరోధే దశభేదా
స్సస్య శ్చ తు స్త్రిద్యేకభేదతః” ఇతి.

పద్మాకర ఇతి. పద్మాకర సురో ఽప్యజడాశయ ఇతి లడయో రభే
దా జ్ఞాడాశయోజలస్థానం స భవతీతి విరోధస్య లక్ష్మీనివాసో ఽయ
మమంబబుద్ధి రితి పరిహారః. విమలతరా అతినిర్మలా. వారిధారాపి తాపక
రీతి జాతిక్రియయో ర్విరోధస్య తరవారి రాయుధవిశేషః తస్య ధారా
కోటి రితి పరిహారః. సర్వత్రాపిశబ్దో విరోధద్యోతకః. ౧౩౦

యాః సంతాపకరణవిరోధాత్. అత్ర శ్లేషమూలం విరోధః.

జాతే ర్గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా.—

అమద సాంప్రదాయామోఽపి భాస్వా నపి కళానిధిః,

వీరరుద్రసరేంద్రోఽయ మద్భుతానాం విహారభూః. గ౩౧

అత్ర సాంప్రదాయామోఽప్యమద ఇతి జాతిగుణయో ర్విరోధః. భాస్వా నపి కలానిధి రితి జాతిద్రవ్యయో ర్విరోధః. కలానిధే రేకత్వా ద్ద్రవ్యత్వం. అత్రాపి శ్లేషమూలతా.

క్రియాయాః క్రియయా విరోధో యథా.—

ధర్మద్విషా మర్థముషాం చ భంగ ముత్పాదయన్ కాకతీవీరరుద్రః,

త్రివర్గసాధారణగోచరోఽపి కరోతి కామద్విషి భావమార్జ్యమ్. గ౩౨

అత్ర త్రివర్గసాధారణవృత్తే ర్ధర్మార్థవిరోధిషు భంగకరణం కామారా స్నేహకరణం చ విరుద్ధమ్.

నాయ మాద్భుతానా మివ విరోధబాధక శ్లేషః. కింతు శ్లేష విరోధయో రంగాంగిభావేన సంకర ఇత్యాశయేనాహ—అత్ర శ్లేష మూలం. విరోధ ఇతి. ఉత్తర త్రాప్యేపంవిధోదాహరణే షేష మేవ విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

అమదఇతి. సాంప్రదాయా దిగ్గజోఽప్యమదో మదరహిత ఇతి జాతిగుణయో ర్విరోధః. సాంప్రదాయామోఽపి నిరహంకార ఇతి పరిహ్రీ యతే. భాస్వాన్ సూర్యోఽపి కళానిధి శ్చంద్ర ఇతి జాతిద్రవ్యయో ర్విరోధః. తేజస్తే చతుష్షష్టికళాకుశల ఇతి పరిహ్రీయతే. గ౩౧

ధర్మద్విషామితి. త్రయాణాం ధర్మార్థకామానాం వర్గ స్త్రివర్గః, 'త్రివర్గో ధర్మకామార్థైః' ఇత్యమరః. త్రివర్గసాధారణో వైషమ్యరహి తో గోచర స్సేవ్యతేన విషయో యస్య స తథోక్తః, 'స బాధతేఽస్య త్రిగణః పరస్పర మితి భావః. కామద్విషి కామపురుషార్థదేవి. స్మర హరే చ. గ౩౨

అత ఏవ క్రియయో ర్విరోధ సుమాధీయత ఇత్యాహ—అత్ర త్రివర్గేతి. పూర్వోక్త ద్వయో రపి విరోధినో శ్శ్లిష్టత్వ మత్ర పున రేక వైషేషి విశేషః.

క్రియాయా గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా. —

ఏష జన్మవిహారోఽపి గోత్రవాత్సల్యలాలసః,

కరోతి కమలోల్లాసం రాజా స్వంధ్రనరేశ్వరః. ౧౩౩

అత్ర జన్మవిహారస్య గోత్రవాత్సల్య మితి క్రియాగుణయో ర్విరోధః.

కమలోల్లాసం కుర్వ న్నపి రాజేతి క్రియాద్రవ్యయో ర్విరోధః.

అత్రాపి శ్లేషమూలత్వైవ.

గుణస్య గుణేన విరోధో యథా. —

† రజ్జతో భువన మిల రాఙ్ తి జప సలాహణిజ్ఞోసి,

రుద్ధగరిద కహ సా రత్నా విల పడురా జాతః. ౧౩౪

అత్ర రత్నత్వపాంశురత్వయో ర్విరోధః.

గుణస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా. —

జ్వలత్ప్రతాపరాద్రోఽపి కాకతీయనరేశ్వరః,

భూతావ జైవాత్మకో భాతి శశ్వ ద్విశ్వప్రియంకరః. ౧౩౫

అత్ర ప్రతాపరుద్రోఽపి జైవాత్మక ఇతి గుణద్రవ్యయో ర్విరోధః.

† రంజయన్ భువన మిదం రాజేతి యయా శ్లాఘనీయాఽసి,

రుద్రనరేంద్ర! కథం సా రత్నాపి చ పాంశురా జాతా? ౧౩౪

ఏష ఇతి. జన్మో రింద్రస్య విహార ఇవ విహారో వ్యాపారో యస్య

స తథోక్తః, తథాపి గోత్రవాత్సల్యలాలసః పర్యతానురక్త ఇతి క్రియా

గుణో విరుద్ధా. జయశీలవ్యాపారః కులానుకూల శ్చేతి సమాహితౌ. రా

జా చంద్రోఽపి కమలోల్లాసం కరోతితి విరోధస్య క్రియాద్రవ్యగతస్య

సృపతి ర్లక్ష్మీవిలాస మితి పరిహారః. ౧౩౩

రజ్జంత ఇతి. [‘స్తమానౌ శత్రుశానచోః’ ఇతి శతరి న్నాదేశః. ‘సలా

హణిజ్ఞోసి....’ ఇత్యత్ర ‘అః త్త్వైశ్లాఘయోః’ ఇతి శ్లాఘాశబ్దే యుక్తవర్ణ

స్య విప్రకర్షః, పూర్వస్య అకారయుక్తతా చేతి వేదితవ్యమ్]. ౧౩౪

జ్వలదితి. ప్రతాపరాద్రోఽపి జైవాత్మక శ్చంద్ర ఇతి గుణద్రవ్య

యో ర్విరోధః. జైవాత్మక ఆయుష్షా నితి పరిహారః. ౧౩౫

ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా.—

విభాతి కాకతీంద్రోపయం రుద్రోపి చతురాననః,

తథాపి జష్ణు ర వ్యేష కథ్యతే పురుషోత్తమః.

౧౩౬

ఏవం దశభేదా దర్శితాః. అయ మశ్లేషేణాపి భవతి.

యథా.—

స్వభావశిశిరా దృష్టి రపి కాకతిభూభుజః,

సర్వాంగతాపినీ జాతా ప్రతిపక్షమహీభృతామ్.

౧౩౭

అత్ర స్వభావశిశిరాపి తాపినీతి విరోధః.

అథ విరోధగర్భాలంకారా నిరూప్యంతే.—

— విశేషాలక్ష్యం. —

ఆధారరహితాధేయ మేకం చానేకగోచరమ్,

అశక్యవస్తుకరణం విశేషాలంకృతి స్త్రిధా.

౧౩౮

యత్రాధారమంతరేణాధేయో నిబధ్యతే స ఏకో విశేషః. ఏక న్యానేకగోచరత్వేద్వితీయో విశేషః. ప్రకృతాదశక్యవస్తవంతరకరణత్వతీయః.

యథాక్రమముదాహరణాని.—

నలనహుషదిలీపధర్మపుత్రప్రభృతినశేషరసంశ్రితా యశశ్శ్రీః,

అనుదిన మధునాపృథ్వీత్య మైత్రీం విలసతికాకతివీరగుద్రక్షీర్వా.

విభాతీతి. రుద్రోపి చతురాననో బ్రహ్మేతి, జష్ణు రింద్రోపి, పురుషోత్తమో విష్ణు రితి చ, ద్రవ్యయో ర్విరోధః. రుద్ర. ఇతి నామాదిభిః ప్రసిద్ధై రథాంతరైః పరిహీయతే.

౧౩౯

స్వభావేతి. శైత్య సంతాపయో గ్గుణయో రశ్లిప్తయో ర్విరోధో విషయభేదేన పరిహీయతే.

౧౪౦

విరోధమూలే ష్వనేకభేదం విశేష మాహ—ఆధారేతి.

౧౪౧

ప్రసిద్ధాధారరహిత మాధేయ మేకం పరిమితం వస్తు యుగప దేవానేకగోచరం తదా కించి ద్వస్తావరభమాణ స్తేనైవ యత్నే నాశక్యవస్తవంతర మారభత ఇతి త్రయో విశేషభేదా ఇత్యర్థః.

క్రమేణోదాహరణి—నలేతి. అధునాపి, నలాదీనా మభావ సమయేపీత్యర్థః. నలాదినదృశకీర్తిరయం రాజేతిభావః.

౧౪౨

అత్ర సాచాం భూవతీనా మాధారభూతానాం తిరోధానేఽప్యశ్చి
తాయాః కీర్తే రవస్థానమ్.

యథాచ.—

పశ్యంతో భయవిహ్వలాః ప్రతిస్పృహః పశ్యాన్ తుష్టః పార్శ్వయో
ర ప్యంతర్భూహిరంధ్రపార్థివపతిం ప్రోక్షి ప్రకాక్షేయకం,
సీన్సీమోల్బణధావనవ్యతికరప్రభ్రష్టదోరాయుధా
శ్చైలా చైల మటంతి కంపవిగళద్ధాంభీర్యశౌర్యశ్రియః. ౧౮౦
అత్ర భయభ్రంశానాం శత్రుస్పృహతీనాం ప్రతాపరుద్రస్పృహతి కేకో
ఽప్యనేకత్ర ప్రతీయతే.

తథాచ.—

అపారకరుణానిధే స్పదసి. వీరరుద్రప్రభోః

ప్రసాదమధురక్రమా లగతి యత్ర దృష్టి ర్జనే,

అతీంద్ర మతికిన్నరాధిప మశేషలోకోన్నతం

న కిం కి మధితిష్ఠతి త్రిభువనే? న సర్వాధికః.

౧౮౧

అత్ర సాధారణో జనః ప్రతాపరుద్రదృష్టిప్రసాదపాత్రీకృతః కిం కిం

యోజయతి—అత్రేతి.

పశ్యంతృత్తి. భావనవ్యతికరః పలాయనసంబంధః. కంపేతి. కంపేన
విగళంత్యే మూర్తద్రవ్యవ త్పతంత్యే గాంభీర్యశౌర్యశ్రియా యేమాం
తే తథోక్తా ఇత్యతిశయోక్తిః.

౧౮౦

యోజయతి—అత్రేతి.

అపారేతి. సద స్యాస్థానే యత్ర జనే సాధారణే ప్రసాదమధుర
క్రమా, ప్రసన్నేత్యర్థః. దృష్టి ర్లగతి స జనః సర్వాధికో లోకోత్తర స్స
న్నతాకిం నై భవ మనుభవతీ త్యర్థః. అత్ర పృథగ్జనేఽపి ప్రసాద మార
భమాణా దృష్టి రప్తైశ్వర్యవిశిష్టతా మారభతే కిల కిముతవిశిష్టే జనః
ఇత్యర్థాపత్తి ర్వ్యవ్యతే.

౧౮౧

న లభతే? ఇ త్యశక్యవస్తవంతరకరణమ్.

--- అధికారప్రకరణమ్. ---

అధారాధేయవైచిత్ర్య దధికాలంకారో నిరూప్యతే—

*అధారాధేయయో రానురూప్యభావోఽధికోమతః.

యత్రాశ్రయశ్రయణో రానురూప్యం నాస్తి సోఽధికాలంకారః. స ద్వివిధః ఆశ్రయస్యాల్పత్వ మహత్త్వాభ్యామ్.

ప్రథమో యథా.—

స్తోకే బ్రహ్మాండరంధ్రే విపులతరతయా సైవీరసంచారహేలా

సంకోచా జేకరాశీభవదతనురుచౌ కాకతీంద్రస్య కీర్తా,

ఏతైః ప్రాలేయపుష్పీధరరజతగిరిస్వర్ణదీశీతభాను

క్షీరాంభోరాశిముఖైః ప్రకటిత మధునా తప్తనీభావరూపమ్.

అత్రాశ్రయస్య రోదఃకుహర స్యాత్పత్వం ఆశ్రితస్య ప్రతాపరుద్ర యశసో వైపుల్యమ్.

ద్వితీయోయథా.—

క్వాపి క్వాపి కళింగమాశవమహారాష్ట్రాంగవంగాదయో

భూపా స్తాదృశసైన్యవై భవసమాక్రాంతాఖిలాశాంతరాః,

సంగతిపూర్వక మధికం లక్షయతి—ఆధారేత్యాదినా.

తస్య ద్వేధా విభాగమాహ—స ఇతి.

ఆద్యముదాహరణి—స్తోకఇతి. సైవీరసంచారస్య స్వేచ్ఛావిహారస్య, హేలాయా విస్రంభస్య సంకోచాత్ ప్రాలేయపుష్పీధరాదిభిః స్తప్తనీభావరూపం ప్రకటితమ్. అత్రాధారే బ్రహ్మాండే అల్పతమే ఆధే యాయాః కీర్తే రాధికేన సంచారసంకోచాత్తత్ర తత్ర పిండిభూతాః కీర్తిఖండా ఏ వామీ స తు హిమాచలప్రభృతయ ఇ త్యనయో రానురూప్యభావః. ౧౮౨

ద్వితీయ ముదాహరణి—క్వాపీతి. పూర్వహానాం మకరాదిసంజ్ఞితానాం సేనాసన్నీవేశవిశేషాణాం ప్రపంచస్య శ్రియా సమృద్ధ్యా, నిస్సేమే ఉద్వేలే బలవారిధౌ, కళింగమాశవాదినా సేనాసేవార్థ మాగతా

లీనాః కాకతివీరరుద్రస్యపతే రూప్యహస్తపంచశ్రీయా •

నిస్సీమే బలవారిధౌ విదధతే పూర్తిం న కోణేఽప్యహా! ౧౮౩

అత్రాశ్రయస్య ప్రతాపరుద్రసైన్యాంబుధే రైవపుల్యం. ఆశ్రితానా మంగవంగకళింగప్రభృతిరాజకాసీసీనా మల్బుత్వమ్.

—> అథ విభావనా - విశేషోక్తిః. <—

*కారణేన వినా కార్యస్యాత్పత్తి స్సాన్య ద్విభావనా,

తత్సామగ్ర్యా మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే. ౧౮౪

యత్ర ప్రసిద్ధకారణపరిత్యాగేన కార్య స్యాత్పత్తి ర్నిగద్యతే సా విభావనా. యత్ర [కారణ] సాకల్యే సత్యపి కార్య స్యానుత్పత్తి స్సా విశేషోక్తిః.

యథా.—

స్ఫురిత ఇవ సముద్రే యత్ర కుత్రాపి కోణే విలీయంత ఇత్యర్థః. అత్రాధార స్యాధిక్య మాధేయ స్యాబుత్పత్తిం చ న ప్రమాణవిగుద్ధం. కిం తు మహా దనమధ్యే భిక్షాకబళ ఇవ నానురూపం. అతప వోక్త మాధారాధేయ యో రానురూప్యాభావ ఇతి. ౧౮౫

అనానురూప్యసానురూప్య దధికానంతరం విభావనాం తద్వివర్యయ రూపాం విశేషోక్తిం చోదాహరణలాఘవార్థం యుగప ల్లక్షయతి— కారణే సేత్యుదినా. యది కారణమాత్రేణ వినా కార్యోత్పత్తి రుచ్యతే తదా విరోధోదుష్పరిహార స్సాన్యత్. కారణాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయ త్వాత్. కార్యస్యేతి. ౧౮౬

అత స్తత్పరిహారార్థమాహ—ప్రసిద్ధేతి.

అతపవవైశిష్ట్యేన కార్యస్యభావనా ద్విభావనా. సాకల్య ఇతి. కారణానా మితిశేషః. అత్రాదివిరోధపరిహారార్థం సామగ్రివైగుణ్యమున్నేయం. విభావనాయాం కార్యోత్పత్తేవిరోధః, విశేషోక్తౌ కారణస్త్రాయా మిత్యుభయవిరోధానుప్రాణితా ద్విరోధా దేకైకవిరోధానుప్రాణిత యో రసయోచ్ఛేదః.

ప్రతాపరుద్రేణ పరాజితానాం
ప్రత్యర్థినాం వింధ్యగుహాగతానాం,
తమాంస్యరాత్రిణి సముద్భవంతి
తేజాంసి ఘనైష్వపి నోద్భవంతి.

౧౮౫

అత్ర తమః ప్రాదుర్భావస్య ప్రసిద్ధకారణం రాత్రిః తయా వినాఽపి
తస్యాత్పత్తి ర్నిబద్ధా. అప్రసిద్ధం కారణం శోకాద్యస్త్రేవ, తథా అహస్సు
రవిరణేషు సత్స్వపి తేజసోఽనుత్పత్తి రితి అత్ర నిష్ప్రతాపత్వాది
నిమిత్త మనైవ.

అ సంగత్య ల జ్ఞా రః.

కార్యకారణవిరోధ ప్రస్తావా దసంగతి రుచ్యతే:—

* కారణ్యకారణయో ర్భిన్న దేశ త్వే సత్యసంగతిః.

యత్ర ఏక దేశవర్తినో రపి కార్యకారణయో ర్భిన్న దేశస్థితి ర్నిబద్ధ
తే ఽసా వసంగత్యలంకారః.

యథా.—

విభ్రత్యర్విధురాం గురీవం వీరరుద్ర సశేవ్యశే,

భవం త్యతితరాం శశ్వ స్సమ్రా సామంతమాళయః.

౧౮౬

అత్ర రాజ్ఞి భూభారః శత్రుషు నమన మితి విరోధ ప్రస్తావా ద్విచిత్రం
నిరూప్యతే.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. అవిద్యమానా రాత్రిః ప్రసిద్ధకార
ణంయేషాం తాన్యరాత్రిణి తమాంస్యంధకారా మోహాశ్చ ఘనైషు
దినేష్వపి తేజాంసి ప్రకాశా వివేకాశ్చ.

౧౮౫

యోజయతి—అత్రేతి. అత్ర తమసా దై వ్యభేద్యే ఽప్యభేదాధ్యవ
సాయా దేశత్వ మతిశయోక్త్యా సాచాన్య మవ్యభిచారిణీతి స తద్భావే
నాన్య ఉత్థానం, అపితు తదనుప్రాణిత త్వేనేత్యాది విశేషా అవాంతర
భేదాశ్చ సర్వస్వే ద్రష్టవ్యాః.

అసంగతేస్సంగతి పూర్వకం లక్షణ మాహ—కార్యేత్యాదిసా.

ధూమాగ్న్య రివ కార్యకారణయో సుమాన దేశత్వం న్యాయ
సిద్ధం తదన్యథాకృతంచే దుచితసంగతినైవ త్రే రసంగతిర్నామాలంకారః.

ఉదాహరణి—విభ్రతీతి. స్పష్టం.

౧౮౬

విచిత్రం సంగమయక్ లక్షయతి—విరోధేత్యాది. స్వస్య హేతో

== వి చి త్ర ల జ్ఞా రః. ==

* విచిత్రం స్వ విరుద్ధస్య ఫలప్రాప్త్యర్థ ముద్యమః.

యత్ర స్వవిరుద్ధ ఫలప్రాప్త్యర్థ ముద్యోగః క్రియతే స విచిత్రా లంకారః.

యథా. —

ప్రతాపరుద్రస్యవతే రగ్రే దూరాన్నరేశ్వరాః,
అవరోహంతి హస్తీభ్యస్తానారోఘ మనర్గళం. ౧౮౭
అత్ర ౭౭గోఘ మవరోహంతీతి విపరీతఫలప్రాప్త్యర్థం ప్రయత్నః.

== ఆ న్యో న్య ల జ్ఞా రః. ==

అథాన్యోన్యం నిరూప్యతే. అస్యాపి విరోధమూలతా.

* తదన్యోన్యం మిథో యత్రోత్పాద్యోత్పాదకతా భవేత్.

యత్ర పరస్పరం క్రియాద్వారక ముత్పాద్యోత్పాదకత్వం తదన్యో న్యాలంకారః.

యథా. —

ఆరోహతా రుద్రనరేశ్వరేణ విరాజతే కాకతి రాజవీరం,
ఆరుహ్య తేనోజ్జ్వల రత్నభాజా రాజా౭పి లక్ష్మీ మధికాం విభర్తి.
అత్ర ప్రతాపరుద్రభద్రాసనయో రన్యోన్యాలంకారాలంకార్యత్వం.

== వి ప మ ల జ్ఞా రః. ==

అథ విరోధమూలో విషమాలంకారః కథ్యతే. —

* విరుద్ధకార్యసౌత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్యవా భవేత్,

విరుద్ధస్య విపరీతస్య ఫలస్యా౭౭ ప్ర్యర్థ ముద్యమ ఉత్సాహో విచిత్రా లంకారః. సచాయంవిషమా ద్యభేదే ౭౦తర్కనతి. ఇహాపి స్వనిషేధో వై పరీత్యం గమయతి విషమే వ్యత్యయ ఇతిభేదస్య రుచకే నోక్తత్వాత్.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి.

౧౮౭

యోజయతి—అత్రేతి. అన్యోన్యం నిరూపయతి అభేత్యాదినా. విరోధమూలతేతి సంగతికథనం. క్రియాద్వారక మితి సాక్షాత్పరస్పరజ న్యజనకభావస్య విరుద్ధత్వా దితిభావః. ఆరోహతేతి.

౧౮౮

అత్రాలంకారద్వారా రుద్రభద్రాసనయో ర్జన్యజనకభావ ఇ త్యాహ—అత్రేతి.

సంగతిపూర్వకం విషమం లక్షయతి—విరుద్ధేతి. కారణవిరుద్ధకా

విరూపముటనాచాసా విషమాలంకృతిస్త్రిధా. ౧౪౯
యత్ర కారణా ద్విరుద్ధకార్యస్యాత్పత్తిస్తదేకం విషమం, అకార్య
భూతస్యా నర్థస్యాత్పత్తిర్ద్వితీయం, విరూపయో ర్వస్తునో స్పంఘటనేత్వతీ
యం. తత్ర ప్రథమం యథా.—

రాజ్ఞఃకాకటివీరరుద్రనృపతేః ఖడ్గాత్తమాలప్రభా
దుద్యుతాం శరదందుకాంతిధవళాం కీర్తిశ్రియం పశ్యతాం,
లోకానాం మురనై రిపాదకమలాజ్ఞాతాం వియన్నిమ్నగాం
శ్రుత్యా సంప్రతి విస్మయా ద్విరమతిప్రాప్తానుభావం మనః. ౧౫౦
అత్ర నీలవర్ణా త్ఖడ్గా దిందుధవళస్య యశన స్సముత్పత్తిః.

ద్వితీయం యథా.—

ఆస్తాం జయాశా రిపుభూపతీనాం
సంగ్రామసీమాన ముపాగతానాం,
ప్రతాపరుద్రస్య విలోకనేన
భగ్యంతీ జీవై స్సమ మాయుధాని. ౧౫౧
అత్ర సమ రోద్యోగఫలస్య న కేవలం జయస్యానుత్పత్తి ర్భావ
జీవితభగ్నిశరూపానర్థోత్పత్తి రపి.
తృతీయం యథా.

క్వ భూపాలా స్తాద్యగ్విభవమహనీయప్రకృతయః
క్వచేయం కాంతారసితి రశివృత్త్యేకనిలయా,
ఇతి ప్రేక్షం ప్రేక్షం వనభువి రిపూర్ణ రుద్రస్సృపతేః
ప్రతాపం శ్లాఘుం తే శబరపురవీరాః ప్రతిదిశం. ౧౫౨

ర్యసేత్సర్థః అనర్థస్య వేతి ఉత్పత్తి రతిశేషః. ౧౪౯

ఆద్య ముదాహరతి—రాజ్ఞ ఇతి. ౧౫౦

అనుగతోభావో దార్ఢ్యాంతికధర్మో యస్యాసావనుభావో దృ

ష్టాంతః ప్రాప్తానుభావ మనుభూత దృష్టాంతలోకానాం మనో విస్మయా
ద్విరమతి అద్వితీయ మేన వస్తు విస్మయావహం న పున స్సద్వితీయ మితి
భావః 'జగుస్సావిరామేత్యాదినా విస్మయా దితిపంచమీ.' యోజయతి
—అత్రేతి.

ద్వితీయోదాహరణం—స్పష్టం.

తృతీయ ముదాహరతి—కేవలి.

అత్ర మహానగర నివాసయోగ్యానాం రాజ్ఞాం అశివానాం వనప్రదే
శానాం విరూపాక్షాం సంఘటనం ఏవం విరోధగర్భాలజ్ఞారానిర్ణీతాః.

స మా ల జ్ఞా రః.

అధునావిషమ వైధర్మ్యతృమాలంకారో నిరూప్యతే.—

* సా సమాలంకృతిర్యోగే వస్తునో రనురూపయోః,

యత్రా న్యోన్యానురూపపదార్థసంఘటనా క్రియతే. స సమా
లజ్ఞారః.

యథా. ౧—

† వింజాట సఅలాట లంఛీనమ పరివరుందంభి,

సంఘటితాణ సునరిస హోద్ధ కలంఛో సలిబమ్మా.

౧౫౩

అత్ర ప్రతాపరుద్రే సకలవిద్యానాం లక్ష్యైశ్చయోగః.

అథ గమ్యమానాపమ్యాలంకార వర్ణప్రస్తావః.

తు ల్య యో గి తా ల జ్ఞా రః.

* ప్రస్తుతానాం తథాన్వేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః,

† విద్యా స్సకలా లక్ష్యై సమంప్రతాపరుద్రే,

సంఘటయిత్వా సు సదృశం భవతి కృతార్థ స్వయం బ్రహ్మ.

౧౫౩

అశివస్మత్తానా మమంగళచరితానా మేకనిలయః ప్రేక్షంప్రేక్షం
పునః పునః ప్రేక్ష్య (అభీక్ష్యై యములితి ద్వైర్భావః.) దిశిదిశి ప్రతిదిశం
(యథార్థేవ్యయిభావః, అన్యగ్భావే శరత్ప్రభృతిభ్య ఇతి సమా
సాంతః)

అథ విరోధగర్భా లంకారాన్నిగమయన్ సమాలంకారం సం
గతిపూర్వకం లక్షయతి—ఏవమిత్యాదినా.

విషమవైధర్మ్య దితి విషమతృతీయభేద వైధర్మ్య దిత్యర్థః అయం
చాలంకార స్సంబద్ధ్యమాన వస్తునోః శ్లాఘ్యత్వా శ్లాఘ్యత్వాభ్యాం
ద్వివిధ ఇత్యనుసంధేయం.

విజ్ఞా ఓఙితి. (స్త్రియాం శస ఉదోతా వితి స్త్రీలింగే విద్యా శబ్దేవర్త
మానస్య శస ఓదాదేశః) అత్రశ్లాఘ్యయో ర్లక్ష్యై సరిష్వతో ర్యోగః.

అశ్లాఘ్యయో స్తు.—ధాత్రా నింబఫలాసావదే కాకలోకో హి
కల్పిత, ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యః. గమ్యాపమ్యా సలంకారాః ప్రస్తాతి—

.జౌషమ్యం గమ్యతే యత్ర నామతాల్యయోగితా. ౧౫౪
యత్ర కేవలప్రస్తుతానాం కేవలాప్రస్తుతానాం వా సమానధర్మ
సంబంధా దౌషమ్యం గమ్యతే నా తుల్యయోగితా.
ప్రస్తుతానాం యథా.—

భద్రాననాధ్యాసిని రుద్రదేవే తత్కీర్తయ స్తద్ద్విషదం గనాశ్చ,
అనారతంభాగ్రింతివిశేషభాజః సృతిక్షణం పాండురతాం భజంతే.
అత్ర కీర్తీనాం ద్విషదం గనానాం చ ప్రాకరణికత్వం పాండురతాం
భజంత ఇతి సమానధర్మః.
అప్రాకరణికానాం యథా.—

కూర్ఛేంద్రపన్నగాధీశా హరిత్కరికులాద్రయః,
మిథో నిసగిరతాం ప్రాప్తాః కాకతీంద్రే మహీభృతి. ౧౫౬
అత్ర కూర్ఛేంద్రప్రభృతీనా మప్రాకరణికత్వం నిసగిరతాం ప్రాప్తా
ఇతి సమానధర్మః అత్ర గమ్యమానౌషమ్యం న వా స్తవం కింతువై వక్షికం.

— దీ ప కాల జ్ఞా రః. —

* ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంతు సామస్త్యే తుల్యధర్మతః,
జౌషమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యతే. ౧౫౭

అశేతి. తత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతవ్యాసాశ్రయం తుల్యయోగితామాహ—
ప్రస్తుతానా మితి. ౧౫౮

కేవల మిత్యుభయత్ర సంయోజ్య వ్యాచక్షే—యత్రేతి. తుల్య
స్య యోగోఽస్యాం సంజాత ఇతి తుల్యయోగితేత్యర్థః. సాచ ప్రస్తుతా
నామ ప్రస్తుతానాంచ ప్రతిస్వం గుణేన క్రియయాచ సంబంధే చతుర్వి
ధా. తత్ర కేవలప్రస్తుత విషయాం గుణాశ్రయాఘృదాహరతి—భద్రా
సనేతి. ౧౫౯

అన్యోదాహరణమాహ—కూర్ఛేంద్రేతి. ౧౬౦
హరిత్కరిణో దిగ్దజాః ఏవ ముభయత్ర క్రియాశ్రయత్వే నాప్య
దాహర్యం. నను ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయస్యాసమ్యస్య కథ మత్రోప
పత్తి స్తత్రాహ—అత్రేతి.

కేవలప్రస్తుతేషు కన్యచిదుపమానత్వస్య కేవలాప్రస్తుతేషు కన్యచి
దుపమేయత్వస్య కల్పవిమానత్వా దితిభావః.

అథ ప్రస్తుతాప్రస్తుత సమాసాశ్రయందీపకమాహ—ప్రస్తుతేతి.

యత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సమస్తానాం మేవ సమానధర్మసంబంధోపమ్యం గమ్యతే తద్దీపకం.

తస్య ధర్మస్య ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన త్రైవిధ్యం.

ఆదిదీపకం యథా.—

† భాగ్యణలెణక అజులరహుడలదీవేణ శౌరిణాత్రేతా,

దావారోతవ జణిణాకలిజులమీరయందేణ.

౧౫౮

యత్ర యథా నల రామ ధర్మపుత్రైః కృత త్రేతా ద్వాపరా శ్శీభంతే తథా మీరుద్రేణ కలియుగం శోభత ఇత్యైవమ్యం గమ్యతే. మధ్యదీపకం యథా.—

‡ భాకరహింజళణిహీరా అగ్ని జ్యోత్స్నాగ్నిపుంజిమాచదో,

సుంతివ కమలహవో కింతీ ఏ పతన రుందోవి.

౧౫౯

† భాతి నలేనకృత యుగం రఘుకులదీపేన శౌరిణాత్రేతా,

ద్వాపార స్తపోజనినా కలియుగం మీరుద్రేణ.

౧౬౦

‡ భాగీరథ్యా జలనిధీ రాజతే జ్యోత్స్నయా పూర్ణిమాచంద్రః,

శ్రుత్యాకమలభవః కీర్త్యాప్రతాపరుద్రోఽపి.

౧౬౧

అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సామస్త్యమతవేషమ్యం వాస్తవ మితి తుల్యయోగితోతోవిశేషః. గమ్యత్వం పునరస్య పూర్వవదత్రాపి ఇవాద్యభావాత్ ప్రాకరణికాప్రాకరణికమధ్యే కుత్రచి స్థివిష్ట సుమా నోధర్మః పశ్యేథానుష్ఠితః ప్రయాజాదిః పురోడాశస్య వేతరాంశస్యోప కరోతి. అతఏవ దీపసాదృశ్యా దీపక మిత్యుచ్యతే. (సంఖ్యాయాంచేతివాక్యే కస్యోత్యయః.

అత్ర విశేషమాహ— తస్యేతి. ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన ఆదిమ ధ్యాంతగతత్వేనేత్యర్థః. భాగ్యణ.

౧౬౨

రఘుకులదీపేన శౌరిణా రామేణ తపసో జని ర్భుత్పత్తి ర్యస్య తేన తపోజనినా ధర్మపుత్రేణ అత్ర భాతీతి. సమానధర్మస్యాదివాక్యగతత్వా దాదిదీపకం. భాకరహి ఏ ఇతి.

౧౬౩

అత్ర భాగీరథ్యాదిభిః సముద్రాదయో యథా రాజంతే కీర్త్యా తథా
ప్రతాపరుద్రో రాజత ఇత్యైవమ్యం గమ్యతే.

అంతదీపకం యథా,—

† సురలోఽ సురణాహోణరలోఽ పీరరుద్రణరణాహో,

ఫణిలోఽ ఫణిణాహోరం ఖిణినిరుచంసవోజ్ఞే ల. ౧౧౬

అత్ర యథా సురలోక ఫణిలోకా సురనాథ ఫణినాథాభ్యాం రక్షితౌ
తథా పీరరుద్రేణ నరలోకో రక్ష్యత ఇత్యైవమ్యం గమ్యతే.

అథ పదార్థగతా లంకారద్వయానంతరం వాక్యార్థగత మలంకార
ద్వయం నిరూప్యతే.*

— ప్రతిపన్నాపమాలజ్ఞా రః —

* యత్ర సామాన్యనిర్దేశః పృథగ్వాక్యద్వయే యది,

గమ్యాపమ్యాఽఽశ్రితా సాసాన్య త్ప్రతిపన్నాపమామతా. ౧౧౭

యత్ర సస్తు ప్రతిపన్నభావేన సామాన్యంవాక్యద్వయే నిర్దిశ్యతేతే

† సురలోకం సురనాథో నరలోకం పీరరుద్రనరనాథః,

ఫణిలోకం ఫణిణాథో రక్షతి నిరుచరవోద్భవం. ౧౧౮

అత్ర రాజ ఇత్యస్య ద్వితీయవాక్య గతత్వా న్నధ్యదీపకం.

సురేతి. అత్ర రక్షణాన్యంతవాక్య గతత్వా దంతదీపకం. ౧౧౯

ఏమాదాహరణేష్వనేక కారకగతత్వేనైక క్రియాదీపకం, ఏవమ
నేకక్రియాగతత్వే నైక కారకమపి దీపక మస్తి. యథా:—

సాధూనా ముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గంతుం, నకు
తూహలి కస్య మన శ్చిరితంచ మహాత్మనాం శ్రోతు మితి.

అనంతరాలంకారయో స్సంగతిమాహ—అథేతి. సమానధర్మస్య
పదార్థగతత్వా దీపకతుల్యయోగితే పదార్థగతే. తన్నిరూపణానంతరం
తదార్థవాక్యార్థమాలాలంకారద్వయ ముచ్యతే ఇత్యర్థః.

తత్రాపి పూర్వోక్తరీత్యాఽంతరంగసస్తు ప్రతిపన్నభావమూలాం
ప్రతిపన్నాపమామాహ—యత్రేతి. ౧౨౦

ఫలతో వ్యాచక్షే యత్ర వస్త్యితి. గమ్యాపమ్యేతి ఇవాద్య ప్రయోగా

న గమ్యావమ్యా ప్రతివస్తూపమా. —

సా సాధర్మ్యవైధర్మాభ్యాం ద్వివిధా.

ప్రథమాయథా. —

మంథానాచలపవైకః ఊమ స్పింధువిలోడనే,

ప్రతాపరుద్రపవైకః శక్త శృత్రువిలోడనే.

౧౬౨

అత్ర యథా సముద్రవిలోడనే మంథనాచలః ఊమః - తథా శత్రు
విలోడనే ప్రతాపరుద్ర శక్త ఇత్యేవమ్యం గమ్యతే.

ద్వితీయాయథా. —

ప్రతాపరుద్ర పవైకః పటీయా జనరంజనే,

చంద్రా దృతేక్షమో నాన్యశ్చకోరపరితోషణే.

౧౬౩

అత్ర చంద్రేణయథాచకోర పరితోషణం క్రియతే తథావీరరుద్రేణ
జనరంజనం క్రియత ఇతివైధర్మ్యేణాపమ్యం గమ్యతే.

== దృష్టం తాలక్ష్మరః. ==

యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబతయోచ్యతే,

సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞే సు దృష్టాంతో నిగద్యతే.

౧౬౪

యత్ర బింబ ప్రతిబింబభావేన సామాన్యం వాక్యద్వయే నిర్దిశ్య
తే స దృష్టాంతాలంకారః. సోఽపి సాధర్మ్య వైధర్మాభ్యాం ద్వివిధః.
అద్యోయథా. —

దితి భావః. అన్యథేయ ముపమైవ స్యాదితి హృదయం. తేన ప్రతివస్తు ప్ర
తివాక్యార్థ ముపమా సామాన్యం యస్యాం సా ప్రతివస్తూపమేత్యన్వధే
య మజని.

తస్యా దైవిధ్యమాహ — సాధర్మ్యేతి.

సాధర్మ్యేణోదాహరతి — మంథానేతి

౧౬౫

అత్ర సంబంధిభేదేన ఊమశక్తశబ్దాభ్యాం సమానధర్మస్య కథనా
ద్వస్తుప్రతివస్తుభావః. వైధర్మ్యేణోదాహరతి — ప్రతాపేతి.

౧౬౬

పటీయా సతిపటుః.

దృష్టాంతం లక్షయతి — యత్రేతి.

౧౬౭

ఓోణీం విభ్రతు భూభృతః కతివయేకాఽపి ప్రతిహా వునః

స్వర్ణాద్వేర్దిగధీశ వాసనగరీ సందిగ్ధకుంజశ్రియః,

రాజానో జనరంజనం విదధతాం శ్రీవీరరుద్రప్రభోః

కోఽప్యన్యో మహిమాజగత్త్రయధురాధారేయదోశ్చాలినః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య మేరోశ్చ బింబప్రతిబింబభావా దాపమ్యం గమ్యతే.

వైధర్మ్యేణ యథా—

కాకతీంద్రకృపాదృష్టిమాత్రా జ్ఞాగ్రతి సంపదః,

తావదబ్ధాని నిద్రాంతి యాన నోఽదేతి భానుమాన్. ౧౬౬

అత్రయథా భాస్విదుదయమాత్రేణ పద్మాని సమున్మీలంతి తథా ప్రతాప రుద్రదయావిలోకన మాత్రేణ సంపద స్సంభవంతీతి వైధర్మ్యేణ బింబ ప్రతి బింబనం.

→ విదన్యనాలజ్ఞానరసః ←

అథ గమ్యమానోపమ్యప్రస్తా వాన్నిదర్శనాలంకారో నిరూప్యతే.

ద్వయో సుదృశయో రథయో రుపాదానం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యుక్తం. అత్రాపి ఇవాద్యపాదానే పూర్వపదుపమైవ స్యాదితిద్రష్టవ్యం. దృష్టోఽంతోనిశ్చయో యత్ర స దృష్టాంత ఇత్యర్థః.

సాధర్మ్యేణోదాహరతి—ఓోణీ మితి. భూభృతః పర్యతాః దిగధీశానా మింద్రాదీనాం వాసనగరీత్యేన సందిగ్ధాః సం దేహవిషయీకృతాః కుంజశ్రియో యస్య తస్య తథోక్తస్య తత్ర కుంజేష్యేన నగరబుద్ధి రుదేతీతిభావః. సంపూర్వకో దిహిః సకర్మకోఽపిదృశ్యతే. యథా—‘నానుపలభ్యేన నిర్ణీతేఽర్థేనాస్యః స్రవత్తతే అపి తు సందిగ్ధే, ఇతి. జగత్త్రయధురాయాం ధారేయాభ్యాం ధురంధరాభ్యాం దోర్భ్యాం శాలతే తాచ్చీణ్యేన తథోక్తస్య, ధారేయశబ్దో వ్యాఖ్యాతః.

వైధర్మ్యేణోదాహరతి—కాకతీంద్రేతి.

౧౬౬

నిదర్శనాయా స్సంగతిమాహ—అథేతి.

అత్ర బింబప్రతిబింబ భావోఽభ్యుచ్చయః. లక్షణమాహ—

అసంభవధర్మయోగా దుపమానోపమేయయోః,

ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్ర సాన్యాన్నిదర్శనా.

౧౬౭

యత్రోపమానధర్మస్య ఉపమేయగతత్వేన నిబద్ధస్యా న్యయా
సంభవా తత్సంబంధార్థం బింబప్రతిబింబకరణ మాక్షిప్యతే సైకా
నిదర్శనా.

తద్వి పర్యయే ద్వితీయా నిదర్శనా.

ప్రథమాయథా—

రిపుతిమిరముదస్య రత్నసింహాసనస్థ

స్త్రీభువన మహనీయః కాకతీయక్షీతీశః,

వహతి మహితవిశ్వోల్లాసి లీలా మభిఖ్యా

ముదయశిఖరిచూడాచుంబిన స్తీవ్రభానోః.

౧౬౮

అత్ర తీవ్రభానో రభిఖ్యాయాః ప్రకృతే అసంభవా దభిఖ్యాసదృ
శీ మభిఖ్యాం వహతీతి బింబప్రతిబింబకరణాక్షేపః.

ఉపమేయ ధర్మస్య ఉపమానే అసంభవా ద్యథా.—

వీరరుద్ర నరేంద్రస్య యశోవై శద్య సంపదః,

లక్ష్మ్యంతే క్షీరవారాశి లీలాదర్పణ మండలే.

౧౬౯

అత్ర యశోవై శద్యస్య దుష్కారవే అసంభవా త్సాదృశ్యోపగమేన
బింబప్రతిబింబనంగమ్యతే.

అసంభవ దితి. ఉపమానధర్మస్యోపమేయగతత్వే నోపమేయధర్మస్య
పమానగతత్వేన వా సంబంధాసంభవా ద్వాక్యార్థసంబంధా నిదర్శనా
ద్వివిధేత్యర్థః.

౧౭౦

వ్యాచక్షే—యత్రేతి.

తద్విపర్యయ ఇతి. ఉపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వే నేత్యర్థః.

రిపుతిమిరమితి.—ఉదయశిఖరిచూడాచుంబినః ప్రాచీనపర్వతాగ్ర
వర్తిన స్తీవ్రభానోః విశ్వోల్లాసిలీలాం లోకానందిస్తయాసా మభిఖ్యాం
శోభాం వహతి.

౧౭౧

యోజయతి. అత్రేతి.—వీరరుద్రేతి.

౧౭౨

అత్రోపమేయ ధర్మస్యోపమానే అసంభవా త్ప్రతిబింబక్రియా
క్షేప ఇత్యాహ.—అత్ర యశ ఇతి.

కవచిన్నిషేధవశాదాక్షిప్తయాప్రాప్త్యాబింబప్రతిబింబకరణాక్షేపోయథా.—

కాకతీంద్రద్విషత్కంతాధావంత్యః ప్రతికాననం,
పద్భ్యాం ముంచం త్యలాక్షాభ్యాం స్థలే రక్తోత్పలశ్రియం.
అత్ర ముంచంతీతి నిషేధాత్పూర్వం రక్తోత్పలశ్చిప్రాప్తిరక్షిప్తా.

— స్వతిరేకాలంకారః. —

భేదప్రధానసాధర్మ్యముపమానోపమేయయోః,
అధిక్యాల్పత్వకథనాద్వ్యతిరేకస్స ఉచ్యతే. ౧౭౧
యతోఽపమానాదుపమేయస్యాధిక్యేన న్యూనత్వేన వా ప్రతి

అత్ర చ విశేషాంతరమాహ కవచిదితి.—

కాకతీంద్రేతి. అలాక్షాభ్యామలక్తకరహితాభ్యాం, పూర్వం రాజ్యసమయ ఇత్యర్థః. సంభవద్వాక్యార్థసంబంధాపీయమనైవ్యరంగీకృతా, తదుక్తం. అభవన్వస్తుసంబంధోభవన్వాయత్ర కల్పయేత్, ఉపమానోపమేయత్వం కథ్యతే సానిదర్శనేతి. ౧౭౨

ఉదాహరణంతు. 'చూడామణిపదే ధత్తే యోదేవంరభిమాగతం, సతాంకార్యాతిథేయీతి బోధయగృహమేధిన ఇతి. అత్ర చక్రవర్తివ్యాచక్రే 'బోధయన్నితి కారీషోఽగ్నిరధ్యాపయ తీతివద్గిరిగృహమేధినో బోధనక్రియాసమర్థా కరోతీతి తత్సమర్థాచరణేణిచః ప్రయోగాత్సంభవతి వస్తుసంబంధ ఇతి. తతస్తత్సద్భవబోధనాక్షేపః, సైమాసర్వాపిపదార్థవృత్తిః. వాక్యార్థవృత్తిర్యథా.— తత్పాదసఖరత్నానాం యదలక్తకమార్జనం, ఇదం శ్రీఖండలేపేన పాండురీకరణం విధోరితి, నచాయం దృష్టాంతః. అత్ర వాక్యయో సాపేక్షత్వాత్, యత్ర నిరపేక్షవాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబభావస్స దృష్టాంతః, యత్ర సాపేక్షవాక్యద్వయే సోఽసానిదర్శనేతి మహాననయో ర్భేదః, అత్ర మాలావైచిత్ర్యమపి ద్రష్టవ్యం. అథగమ్యాపమ్య ప్రస్తావాద్వ్యతిరేకం లక్షయతి—భేదేతి. ౧౭౩

భేదోవైలక్షణ్యం తత్ప్రధానం సాధర్మ్యం గమ్యత ఇత్యభ్యావ్యాత్య వాచస్పే. యత్రేతి.

పాదనేన భేదప్రధానం సాధర్మ్యముపగమ్యతే సవ్యతిరేకాలంకారః.
యథా.—

దినకృతి కుముదైర్ధృత్యో నరాగః శశిని పరాంచిపరంసరోరుహాణి,

కువలయకమలాదృతప్రకాశః ప్రభవతివిశ్వసుహృత్ప్రతాపరుద్రః.

అత్ర రవిశశిని రసంభవేన సర్వప్రియంకరత్వేన ఉపమేయభూతస్య ప్రతాపరుద్రస్యాధిక్యం కువలయకమలాదృతప్రకాశ ఇతి శ్లేష సముత్థాపితోవ్యతిరేకః.

— శ్లేషాలంకారః. —

అథ శ్లేషాలంకారో నిరూప్యతే.—

ప్రకృతా ప్రకృతోభయగతముక్తంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం,

శ్లేషోఽయంశ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్యయే నాం త్యే. ౧౭౩

యత్ర కేవల ప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోశ్చ శ్లేషః కథ్యతే.

ఉదాహరణి—దినకృతీతి. రాగోఽనురాగః పరాంచిప్రతికూలాని అయంతు కువలయేన భూమండలేన కమలయా లక్ష్మ్యచ అభేదాధ్యవసితైః కువలయకమలై. రాదృత ప్రకాశ ఇత్యుపమానా దుపమేయస్యాధిక్య కథనం శ్లేషమూలం. ఉపమానా దుపమేయస్యాల్యుత్పపక్షే సహృదయహృదయా సధిరోహా దుదాహరణం నోక్తం. భేదద్వయలక్షణంతు సర్వస్వకారానుసారా దితి రహస్యం. తదీయోదాహరణంతు—కావ్యప్రకాశకార సుమదూషయత్. తత్ప్రకారోవ్యతిరేక ప్రపంచశ్చ తత్రైవ ద్రష్టవ్యః. 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్పష్టవసా ఇతి తల్లక్షణమేవసాధీయః. వ్యతిరేకస్య శ్లేషగర్భ త్వాత్తత్ప్రసంగానంతరం శ్లేషం ప్రతిజ్ఞా పూర్వకం లక్షయతి— అథేతి.

౧౭౨-౧౭౩

యత్ర కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోః ప్రకృతాప్రకృతయోశ్చ శబ్దమాత్రసాధర్మ్యముక్తంచేత్ శ్లిష్టవదోపనిబంధః కృతశ్చేదిత్యనే నోపమాన్యవచ్ఛేదః అయం శ్లేషాలంకారః. అత్రాద్యద్యయే కేవలప్రకృతశ్లేషే కేవలా ప్రకృతశ్లేషే చేత్సర్వః. సర్వత్ర శ్లిష్టత్వం విశే

తత్ర ప్రకారద్యయే విశేషణ విశేష్యశ్లిప్తతా. ప్రకృతాప్రకృతవిషయేఽత్యభేదే విశేషణమాత్రశ్లిప్తతా విశేష్యయో రపి శ్లిప్త త్వే శబ్దశక్తి మూలధ్వనిప్రసంగాత్. కేవల ప్రకృతయోః కేవలా ప్రకృతయాశ్చ ఏకశబ్దగోచరత్వే తు న ధ్వనిశంకా.

అత్రార్థద్యయ ప్రతిపాదనే అప్రస్తుతత్వేన ప్రస్తుతత్వేనవా వైషమ్యాభావాదభిదైవ సమర్థా.

ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయే తు అభిధాయాః ప్రస్తుతైకపరతంత్రత్వాదప్రస్తుతార్థప్రతిపత్తి ర్వ్యంజనవ్యాపారాయతైవ తథాచోక్తం—కావ్యప్రకాశే.

అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే,

షణ్ణేషు విశేష్యేషుచ శ్లేషఐత్యర్థః. అంత్యే ఉభయశ్లేషే న సర్వత్ర శ్లిప్తత్వం కింతు విశేషణేష్వేత్యర్థః.

విశేష్యయో రపి శ్లిప్త త్వే శబ్దశక్తి మూలధ్వని ప్రసంగః తదేత దాహ—అత్రేతి.

ననూభయశ్లేష ఏవవిశేష్య శ్లిప్త త్వేధ్వనిశంకానేతరభేదద్యయ ఇత్యత్ర కిం నియామకమత ఆహ— కేవలప్రకృతయో రితి. ఆద్యభేదద్యయే విశేష్యయో రపి శ్లిప్త త్వేఅర్థద్యయస్య ప్రస్తుతత్వా విశేషా దప్రస్తుతత్వావిశేషాద్వా అభిధాయా అఘంశితసంచారిత్యాత్ ప్రస్తుతాప్రస్తుతౌ ద్వైవప్యక్థౌ వాచ్యావేవ, అతో నాద్యభేదద్యయే ధ్వనిశంకేతిభావః.

ఉభయశ్లేషే కథం ధ్వనే రవకాశఐత్యాకంఠాయా మాహ— ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయేత్వేతి. ప్రకరణాదికం ప్రస్తుతార్థవవాభిదానియచ్ఛతి నాప్రస్తుతార్థే, అతస్తస్యనవాచ్యత్వమితిభావః.

నను మాభూద్వాచ్యత్వం వ్యంగ్యత్వంతు కుతోలభ్యత ఇత్యత ఆహ—అప్రస్తుతేతి.

అర్థాంతరస్య వ్యంజన వ్యాపారైక విషయత్వే వృద్ధసమ్మతి మాహ—అనే కేతి. అనేకార్థస్యాహృదిశబ్దస్య సంయోగాదై వ్యసంయోగో విప్రయోగశ్చేత్యాదిభి ర్వాక్యపదీయోక్తై రర్థ నిశ్చయకై ర్వాచ

సంయోగా ద్వై రవాచ్యార్థ ధీకృద్వాప్యపృతి రంజనమితి. ౧౭౮
త దేవం త్రిధాశ్లేషః.

తత్ర కేవలప్రాకరణికయోగ్యతా.—

రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే సకలోమాధవే తిథిః,

నీలకంఠకలాపాంకే స్ఫురదబ్జమణిత్విషి.

౧౭౯

అత్ర పూజా విషయతయాహరిహరయోః ప్రాకరణికత్వం.

అప్రాకరణికయోగ్యతా.—

సదృశః కాకతీంద్రోఽయం మహాఘోర మహీభృతాం,

కత్వే నియంత్రితే ప్రస్తుత పరత్వేన నియమితేనతి అవాచ్యార్థ ధీకృద్
క్థాంతర ప్రతీతికృద్వాప్యపృతిరంజనం వ్యంజనవ్యాపార ఇత్యర్థః. తదేవ
మితి. ప్రకృతాప్రకృతోభయ గతత్వేనేత్యర్థః. అయంచశ్లేషః. ప్రకా
రాంతరేణాపి త్రివిధః. తథాహి— జతుకాష్ఠన్యాయేన సభంగపద
శ్చబ్దశ్లేషః, ఏకనాళావలంబిఫలద్యయన్యాయేనాభంగపదోఽర్థశ్లేషః, ఉభ
యనిబంధే తూభయశ్లేషఇతి, కావ్యప్రకాశకారః. పున రిమ మర్థశ్లేషం
శబ్దశ్లేష మేవోక్తావైస్యధార్థశ్లేషమవోచత్. తద్వివేకస్తు తత్రైవ
ద్రష్టవ్యః. ౧౭౮

కేవలప్రకృతశ్లేష ముదాహరతి—రాజ్ఞ ఇతి. నీలకంఠకలాపాంకే
మయూరసింహచిహ్నే స్ఫురంతీ అబ్జమణేః కాస్తుభస్య త్వీడ్యస్య తస్మి
న్మాధవే సకలస్తిథిః ప్రతిపదాదిః రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే. నీలకంఠో
యన్యాసానీలకంఠఃకలాష్టోడశపాతీతి కలాప శ్చంద్రోఽంకశ్చేఖరోయస్య
స తథోక్తః. ఉభయో ర్వీశేషణసమాసః. తస్మిన్ స్ఫురంతీ అబ్జమణే
శ్చంద్రకాంతస్య త్వీడివ త్వీడ్యస్య తస్మి న్నుమాధవే సకలాతిథిః పూ
జావిధిం ధత్తే. తదాద్యాస్తిథయో ద్వయో రిత్యమరః. సర్వే ష్యపి
తిథిమ హరిహరా పూజనీయా విత్యర్థః. సకలోమాధవేతిథి రిత్యత్ర
సభంగపదత్వా చ్చబ్దశ్లేషత్వం అన్యత్రాభంగపదత్వా దర్థశ్లేషత్వంచ
యథాసంభవం ద్రష్టవ్యం. ౧౭౯

కేవలాప్రకృతశ్లేష ముదాహరతి—సదృశ ఇతి. శిరసాగృహీతో

శిరోగృహీత సన్తాగ్గ స్ఫురత్కటకసంపదాం.

౧౭౬

అత్రమహాకులనాం హరిశ్చంద్రప్రభృతీనాం కులపర్వతానాం
చోపమానత్వేనా ప్రాకరణికత్వం.

ప్రాకరణి కాప్రాకరణికయో ర్యథా. —

విజతారిపురోమూర్తా విలసత్సర్వమంగళః,

రాజమాళిః ప్రతాపాంకరుద్రో రుద్రభివాస్థితః.

౧౭౭

అత్ర ప్రతాపరుద్ర రుద్రయోః ప్రాకరణికా ప్రాకరణికత్వం.
విశేషణ వైచిత్ర్యమూ త్వత్పరికర ఉచ్యతే. —

++ పరికరాలంకారః ++

యత్రాభిప్రాయ గర్భస్సాన్వదిష్టశేషణపరంపరా,

తత్రాభిప్రాయవిదుషా మసా పరికరోమతః.

౧౭౮

యత్ర విశేషణాని సాభిప్రాయాణి నిబధ్యంతే స పరికరాలంకారః.

యథా. —

గౌరవేణ స్వీకృత సన్తాగ్గస్సాధుమార్గో యేహం తే తథోక్తాః, స్ఫురంత్యః
కటకానా మలంకారాణాం సంపదో యేహం తే తథోక్తాః, ఉభయో
ర్విశేషణసమాసః. మహాత్ములం యేహం తే మహాకులాః, తేచతే
మహీభృతో రాజానో హరిశ్చంద్రదయః పర్వతాశ్చ శిరోభి శ్శిఖరై
ర్గృహీతః సన్తాగ్గో నక్షత్రమార్గో యేహం తే తథోక్తాః స్ఫురంత్య సా
నుసంపదో యేహం తేహం మహతాం కులమహీభృతాం కులపర్వతా
నాం చ సప్తశః.

౧౭౯

ఉభయశ్లేష ముదాహరతి—విజతేతి. విజతారిపురో నిర్జితశత్రు
సగర ప్రిపురాంతకశ్చ, మూర్తా విలసంతి సర్వాణి మంగళాని విలసంతీ
సర్వమంగళాపార్వతీచ యస్యసః రాజమాళీ రాజశ్రేష్ఠ శ్చంద్రశేఖరశ్చ,
అత్ర రుద్రప్రతాపరుద్రయో ర్విశేషయోః పృథగుపాదానం అత
ఉభయశ్లేషః.

౧౮౦

సంగతిపూర్వకం పరికరం లక్షయతి—విశేషణేతి. అభిప్రాయ
గర్భా న్యంగ్యగర్భా న్యంగ్యస్య వాచోన్ముఖత్వేన వాచ్యాతిశాయిత్వా
భావా త్పరికరభివ్యక్తిర్నోలంకారః.

రాజ్ఞో యావవంశపార్థివమణేః ప్రఖ్యాతశౌర్యశ్రియ
 స్త్వంగత్తుంగతురంగనైన్యమహతోమా నైక విత్తస్యచ,
 సద్యో దుర్ద సరేంద్రనాయకచమూనాభేకేనా ప్యధి
 ష్టిప్తస్యా చరితాని సేవణపతే ర్జానాతి సా గౌతమీ. ౧౭౯
 అత్ర గాఙ్గ ఇత్యేన మాది విశేషణమ్యత్ప్రాసగర్భాణి.

— ఆక్షేపాలంకారః. —

అథాక్షేపాలంకారః.—

విశేషబోధాయోక్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా భవేత్,
 నిషేధాభానకథన మాక్షేప స్స ఉదాహృతః. ౧౮౦
 యత్ర విశేష ప్రతిపత్తిర్థము క్తవక్ష్యమాణయోః ప్రాకరణికయోః
 ర్నిషేధాభానః కథ్యతే స ఆక్షేపాలంకారః.

ఉక్తవిషయే, వస్తువా కథనం వా నిషిధ్యతే. వక్ష్యమాణవిష
 యే కథనమేవ నిషిధ్యతే. తత్రాపి సామాన్యరూపేణ సత్తిజ్ఞాయ విశేష
 రూపేణ నిషేధః, అంశోక్తా వంశాంతరస్య వా నిషేధః, ఏవం చతుర్వ
 ధోఽయ మాక్షేపః. క్రమేనైవా ముదాహరణాని.—

ఉదాహరణి—రాజ్ఞ ఇతి. రాజ్ఞో న తుయస్యకస్యచిత్, యావవ
 వంశపార్థివమణే ర్మహానుజస్య మైచ్ఛస్య, ప్రఖ్యాతశౌర్యశ్రియోఽనే
 కథా విహితవరాక్రమస్య సత్వినాఘాతరణగంధస్య త్వంగత్తుంగతురంగ
 నైన్యమహతోనై కాకినః, మానైకవిత్తస్య సతు యథా కథంచి త్ప్రాణ
 పరాయణస్య సేవణపతేః కేనాప్యంధ్రచమూపతినా అధిష్టిప్తస్య సతః,
 ఆచరితాన్యా యుధసన్నానాదీని సా కబలితసేవణపతిసర్వస్వా గౌతమీ
 జానాతీ శ్యేవం సాభిప్రాయవిశేషణత్వం. ఉత్ప్రాసగర్భాణ్యభిప్రాయగ
 ర్భాణీత్వర్థః. ౧౭౯

గమ్యత్వప్రస్తావా త్పరికరానంతరం విశేషగమ్యత్వా శ్రయమా
 క్షేపం లక్షయతి—విశేషేతి. యత్రోక్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా ప్రాకరణి
 కత్వేన విధాతు మిష్టస్య అతఏవ నిషేధానర్హస్య యోనిషేధో విశేష
 బోధార్థ మభిధీయమానస్స న్నాభాసీభవతి స ఆక్షేపఇత్యర్థః. ౧౮౦

తస్యచక్షుర్థావిభాగమాహ—ఉక్తవిషయఇత్యాదితా.

నరేంద్రమాళే న వయం తవ సందేశహరిణః,
జగత్కుటుంబినః కశ్చిన్న శత్రు రితి కథ్యతే.

౧౮౧

అత్ర రాజసంధివిగ్రహకారిణాముక్తౌ న వయం సందేశహరిణః ఇతి
వస్తునిషేధః.

స చానుపపద్యమానః సంధివిగ్రహకాలోచితకై తవవచనపరిహారేణ
తత్ప్రవాదిత్యే పర్యవసితః, సర్వజగత్పాలకస్య తవ శత్రుభావేన
నాలోకనీయా రాజానః కింతు భృత్యరూపేణ సంరక్షణీయా ఇత్యేవ
మాది విశేషమాషీవతి.

కథననిషేధోయథా.—

వయమశరణా ఇత్యేహక్తిః కథం ఘటతే జగ

త్రితయశరణే త్రాయస్వాస్తానితిస్ఫుటమజ్ఞతా,

సకలజనతారతాదత్తే త్వయిప్రణతా ఇతి

త్రిభువన సమస్కార్యే సిద్ధం ప్రతాప మహిమతే.

౧౮౨

అత్ర వయమశరణా ఇత్యేవమాద్యుక్తికథననిషేధాభాసరూపాదవ
శ్యర పరిపాలనీయత్వాది విశేషః ప్రతీయతే.

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ కథననిషేధో యథా.—

తస్మాక్తవిషయవస్తునిషేధముదాహరతి—నరేంద్రేతి. అజాతశ
త్రోః కిమర్థం సంధివిగ్రహకారిణ ఇతి భావః.

౧౮౩

వస్తునిషేధం యోజయతి—అత్రేతి.

తత్ఫలంవిశేష మాహసచేతి. సందేశహరిణు తత్ప్రవాదిత్యే ౭నుప
పద్యమాన స్స స్పృహీయా రాజానోభృత్యరూపేణ భరణీయా ఇత్యాది
విశేషం బోధయతిత్యర్థః.

కథననిషేధ ముదాహరతి—వయమితి. సర్వేషాం నాభేరక్షకే న
మస్కార్యేచ త్వయి దీప్యమానే, సర్వాంతరుభృతానా మస్తాక మశరణా
స్థాయస్య ప్రణతా ఇత్యాదీని వచనాని వ్యర్థానీత్యర్థః.

౧౮౪

యోజయతి—అత్రేతి. వయ మశరణా ఇత్యేవ మాద్యుక్తిభి ర్యః

కథననిషేధః తస్మాదాభాసరూపాదవిషయ ప్రవృత్త్యానిషేధస్యప్రరోహ
భావా దాభాసత్య మితిభావః.

విజ్ఞాపయామస్తే కించిత్కాకతీయకులోద్వహ,

విజ్ఞాప్యతే కిమథవా సర్వజ్ఞే రక్షకే త్వయి. ౧౮౩

అత్ర విజ్ఞాపయామః ఇతి సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ విశేషకథననిషే
ధాభాసా త్సర్వధా వయం రక్షణీయా ఇతి విశేష ఆక్షిప్యతే.

అంశోక్తా వంశాంతరస్య నిషేధో యథా.—

ప్రతాపరుద్ర స్సవ్యయమిద్ధతేజా

ద్దేవం చ తద్విక్రమదత్తహస్తం,

యూయం చ తూలోపమసారభాజ

స్తద్యుక్త మేవం యది వా కి ముక్తైః. ౧౮౪

అత్ర ప్రతాపరుద్రోమహీయాన్ యూయ మల్పా ఇత్యంశోక్త్యా
యది వా కి ముక్తై రిత్యంశాంతరనిషేధాభాసేన సర్వధా ప్రణామైః ప్రసా
దనీయోయం న తు ప్రాతిపక్ష్యమవలంబనీయం యుష్మాభి రితి శత్రుస్త్రీవ
చ నభంగావిశేష ఆక్షిప్యతే.

* సమానార్థతయాఽనిష్టవిధ్యాభాసోఽప్యాక్షేపఇత్యభ్యుపగమ్యతే.

యథా చ ఇష్టనిషేధస్యానుపపద్యమానతయాఽఽ భాసత్వం

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ విశేషనిషేధ ముదా
హరతి—విజ్ఞాపయామః ఇతి. అత్ర ప్రథమాంధే సామాన్యేన ప్రతిజ్ఞాయ
ద్వితీయాంధేనయం రక్షణీయా ఇతి విశేషబోధార్థం విశేషకథన నిషేధా
దాక్షేపః. ౧౮౫

అంశోక్తా వంశాంతరనిషేధ ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ఇద్ధ
తేజాః సమృద్ధప్రతాపః దత్తహస్త మనుకూలం తూలోపమసారభాజో
నిసాసూ ఇత్యర్థః, తదేవంయన్త మిత్యంశోక్త్యాకిముక్తై రిత్యంశాంతర
నిషేధః. ౧౮౬

తస్యవ్యంగ్యం విశేషమాహ—సర్వధేతి.

ఆక్షేపాంతర ముపక్షిపతి సమానేతి. సమానార్థతయా సమాన
న్యాయతయేత్యర్థః.

తదేవాహ—యథాచేతి. అనుసవ త్తివశా దిష్టనిషేధస్యేవాఽని

తథా ఽనిష్టవిధే రవ్యనుపపద్యమానతయాఽఽభాసత్వం.
యథా.—

నాథప్రతాపరుద్రస్య సేవాం త్యజసిచ్ఛేత్త్యజ,
అరణ్యగృహమేధిన్యా రీతి రభ్యస్య తే మయా. ౧౮౫

అత్రానిష్టభూతం ప్రతాపరుద్రపాదసేవాత్యజనం తద్రీపుకామిన్యా
విధీయతే. స విధి రనుపపద్యమాన ఆభాసే పర్యవస్యతి, అరణ్యగృహ
మేధిన్యా రీతి రభ్యస్యత ఇత్యనేన విధ్యాభాస ఏవ ఉపబృంహితః.

—> వ్యాజస్తుత్యలంకారః. <—

అథగమ్య ప్రస్తావా ద్వ్యాజస్తుతి రుచ్యతే.—

నిందయా వాచ్యయా యత్ర స్తుతి రేవావగమ్యతే,
స్తుత్యా వా గమ్యతే నిందా వ్యాజస్తుతి రసౌ మతా. ౧౮౬
యత్ర నిందాకథనముఖేన స్తుతిర్గమ్యతే ఏకాసా యత్ర స్తుతి ము
ఖేన నిందా గమ్యతే సా ద్వీతీయా వ్యాజస్తుతిః.

క్రమేణయథా.—

కాకతీయవిభోః కీర్త్యా కిం వాఽద్య ధవళీకృతం,
యత్రదీయారీషక్తేషు దృశ్యతే కాలిమా మహా. ౧౮౭

స్తుత్యా నిందాయథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే ర హాసాహసికా ద్విషః,

ప్రవిధేరవ్యాభాసత్వాదాక్షేపత్వ మితిభావః.

ఉదాహరణి—నాథేతి. అనిష్టవిధ్యాభాసం యోజయతి—అత్రేతి.

అథగమ్యత్వప్రస్తావాద్వ్యాజ్యా భాసత్వప్రసంగేనాక్షేపానంతరం
వ్యాజస్తుతింలక్షయతి—నిందయేతి. ౧౮౮

యత్ర నిందయాస్తుత్యా వా వాచ్యయా ప్రమాణాంతరబాధితస్య
రూపయా యథాక్రమం స్తుతి ర్నిందావా గమ్యతే సా వ్యాజేన వ్యాజ
రూపావా స్తుతిరితి ద్వీవిధా ప్యన్వధా వ్యాజస్తుతి రిత్యర్థః.

కాకతీయేతి. విశేషనిషేధశేషాభ్యనుజ్ఞాన మితి న్యాయేసారి
వక్రవ్యతిరిక్తం విశ్వం కీర్త్యా ధవళీకృత మితి నిందయా స్తుతి ర్గమ్యతే.

ప్రతాపేతి. అత్ర శత్రుత్వాం సాహసప్రశంసయూ భేరుత్వం

యద్విశంత్యుదధీశైలా నారోహంతి సమంతతః.

౧౮౨

అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారః.

అథగమ్యత్వ ప్రస్తావాదప్రస్తుత ప్రశంసావ్యతే.

అప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రస్తుతం యత్రగమ్యతే,

అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితా.

౧౮౩

యత్ర సారూప్యేణ సామాన్యవిశేషభావేన కార్యకారణ భావేన
చాప్రస్తుతకథనా త్ప్రస్తుతప్రతీతి స్తత్రాప్రస్తుత ప్రశంసా.

అప్రస్తుతా త్ప్రస్తుత ప్రతీతి రిత్యనేన సమాసోక్తివ్యాప్యత్తిః,

నచ కార్యా త్కారణప్రతీతా వనుమానా విర్భావశంకా. ౧౮౦

అనుమానాలంకారే ప్రత్యాయ్యప్రత్యాయకయోర్ద్వయో రపిప్రాక
రణికత్వా భ్యుగమాత్, అనేన పర్యాయోక్తస్య వ్యాప్యత్తి రపి, నచా

వ్యజ్యతే.

౧౮౪

స్తుతిప్రసంగా ద్వ్యజస్తుత్యనంతర మప్రస్తుత ప్రశంసామాహ—

అథేతి. యద్యవ్యప్రస్తుత మప్రస్తుతత్వాదేవ న కథనీయం తథాఽపిప్రస్తు
తార్థప్రతీత్యర్థ త్వా దవిరోధః అత్ర గమ్యగమకయోః ప్రస్తుతాప్రస్తుత
యో ర్నియామకం సంబంధమాహ—సారూప్యేతి. ఆదిగ్రహణాత్సా

మాన్యవిశేషభావః కార్యకారణభావశ్చ గృహ్యతే, తేషా మేవాధ్యంతర
ప్రతీతహేతుత్వాత్, తేన సామాన్యం విశేషః కార్యంకారణం సరూపంచ

ప్రస్తుతంస్వస్వప్రతీయోగినోఽప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రతీయత ఇతిపంచాప్ర
స్తుత ప్రశంసాభేదాః. నచేయంసమాసోక్తిస్తద్విపర్యయేణ ప్రవృత్తేరి

త్యాహ—అప్రస్తుతాదితి. కార్యాత్కారణప్రతీతిభేద స్యాన్న మానేఽం
తర్భావంవారయతి. నచేతి. అతఏవపర్యాయోక్తవ్యాప్యత్తిరపీత్యాహ—
అనేనేతి. తత్రావ్యభయోః ప్రకృతత్వాదితిభావః.

వ్యంగ్య మత్రాలంకార్య మత ఆహ—నచేతి.

౧౮౦

తత్ర హేతుమాహ—ప్రతీయమానస్యేతి. వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్

అప్రస్తుతస్య వాచ్యత్వే మేవాయుక్త మితి కృత్వా ప్రస్తుతంప్రతీయమా

యంధ్వసిః, ప్రతీయమానస్య వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్.

తత్రసారూప్యేణ యథా.—

అశాను ప్రశమిత వాసనోదయేభ్యః

కింలబ్ధం భగిమరగణై ర్జర త్తరుభ్యః,

పున్నాగో నవనవ సౌరభప్రసూనై

రామోదం దిశతి నివాసమారభధ్వం.

౧౯౧

అత్ర భగిమరవృత్తాంతే నాప్రస్తుతేన సర్వా ససంపూర్ణవిభవా నుర్వీ
శ్వరా స్విహాయ సకలగుణపరిపూర్ణః సర్వజనానందీప్రతాపరుద్ర ఏకఏవ
సర్వేషాం విదుషాం సేవ్యతీ ప్రస్తుతం ప్రతీయతే.

సామాన్యాద్విశేష ప్రతీతి ర్యథా.—

యశస్వినీపద్మభవస్య సృష్టిరుత్పాదయిత్రీ సృపశేఖరాణాం,

తత్సానా ల్లాలనభాగ్యయోగ్యో జాతశ్చిరాన్తధ్యమలోకఏవః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య గుణమహత్వే ప్రస్తుతే సామాన్య మభిహితం.

విశేషా త్సామాన్య ప్రతిపత్తిర్యథా.—

†దంతుమణావీణపెంఖణిణభణణి వంతు సకోఽహాలావి,

† ద్రష్టుమనాటిపి నవశ్యతి నభణతి వత్తుం సకాతూపాలాఽపి,

సం తత్సాధనత్వేనోపకరోతీతి వాచ్యసిద్ధ్యంగంనామ గుణీభూతవ్యం
గ్యం నప్రధాన మతో న ధ్వని రితి భావః.

తత్ర సారూప్యేణోదాహరణి—అశాస్వితీ. ప్రశమితవాసనోదయే
భ్యో నివ ర్జిత పరిమళప్రచారేభ్యో జర త్తరుభ్యో జీర్ణవృక్షేభ్యః. అత్రా
ప్రస్తుత భగిమరవృత్తాంతేన ప్రస్తుత ప్రతాపరుద్రవృత్తాంత సారూ
ప్యేణ ప్రతీయతే, సాధర్మ్యేణేద ముదాహరణం, వైధర్మ్యాదనిబంధనా
న్వేష్యతోద్రష్టవ్యాః.

౧౯౧

యశస్వినీతి. అత్రాప్రస్తుతరాజసామాన్యవృత్తాంతవర్ణనయాప్రస్తు
తరాజవిశేషేణ ప్రతాపరుద్రగుణమహిమప్రతీతిః.

౧౯౨

దంతుమణావీతి. అత్ర దర్శనా ద్యుత్కంఠాయా మవ్యదర్శనా

† పరిసాసతి విణంపసయి వణితివీరిసీసింఠీ, ౧౯౩
అత్రముగ్ధానాం నవసంగమే మహతీలజ్జేతి సామాన్యేప్రస్తుతే విశే
షోఽభిహితః.

కార్యాత్కారణ ప్రతీతిర్యథా.—

గాధాఇవార్ణవాజాతా నీచాఇవ మహాద్రయః,
మహీమవతర త్యస్త్విన్మాకతీయ కులేశ్వరే. ౧౯౪
అత్రార్ణవాదీనాం గాధత్వాదిభిః కార్యభూతైరప్రస్తుతైః కారణం
భూతం ప్రతాపరుద్రగాంభీర్యాది ప్రతీయతే.

కారణాత్కార్య ప్రతీతి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే ధృతిశ్రీకల్పశాఖనః,
జాతామయి కృపాదృష్టిః కింవావిన్మయసేనభే. ౧౯౫
అత్ర కథమిదృశమహావిభవ భాజనమధునాభవ సీతికార్యంపుచ్చతే
సవిన్మయాయ సుహృదే కారణభూతా ప్రతాపరుద్రకృపాదృష్టి రభి
హితా, వాచ్యసంభవాసంభవోభయరూపతయా యథాసంభవం
భేదాః స్వయంద్రష్టవ్యాః.

† స్మర్యాశయాపి సమ్యక్తివినితాయః కీదృశీసృష్టిః. ౧౯౬

దీనా మప్రస్తుతానాం లజ్జావిశేషాణా ముక్త్యా ప్రస్తుతలజ్జాసామాన్య
ప్రతీతిః, లజ్జాకార్యాణాం లజ్జాత్వ మహాపచారికం. ౧౯౭

గాధాఇతి. అత్రాప్రస్తుతార్ణవగాధాదికార్యవర్ణనయా ప్రస్తుత
ప్రతాపరుద్రగాంభీర్యప్రతీతిః. ౧౯౮

ప్రతాపేతి. అత్రాప్రస్తుత కారణవర్ణనాత్ ప్రస్తుతకార్య ప్రతీ
తిం యోజయతి—అత్రేతి. ౧౯౯

అత్ర వాచ్యస్య సంభవా ద్యుపాధివశాఢ్యేదాంతరాణి స్వయ
మూహనీయానీత్యాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్యసంభవే ప్రాచీనాన్యే
వోదాహరణాని. అసంభవేతు 'కస్త్యంభోః కథయామి దైవహతకం
మాంవిధిశాఖోటకమిత్యాదావచేతనేనసహ ప్రశ్నోత్తరీకాఽనుపపన్నేతి
వాచ్యస్యా సంభవః, ఏవమన్యదన్యదాహార్యం.

→ పర్యాయాక్షరజ్ఞానం. ←

గమ్యత్వప్రస్తావా త్వర్యాయోక్తముచ్యతే. —

కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్య వర్ణనాత్,

ప్రస్తుతతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యా యోక్తముచ్యతే. ౧౯౬

యత్ర ప్రస్తుతస్వైవకార్యస్య వర్ణనాత్ప్రస్తుత మేవ కారణం గమ్యతే తత్పర్యాయోక్తం.

యథా. —

ప్రతిభూపాలశుద్ధాంత దీర్ఘి కాన్వజిహ్వాసరా,

ప్రత్యుశయంతి గాత్రాణి కాకతీయచ మూచరా. ౧౯౭

అత్ర రిపునగరీ దీర్ఘి కా వాఙ్విహారేణ ప్రతాపదుప్రచమూచర కర్తృకేణ కార్యభూతేన సమరస్థారంభ ఏవ స్వపురాణి విహాయ పలాయితాః ప్రతిన్మపాణి కారణం ప్రతీయతే.

→ ప్రతిపాలజ్ఞానం. ←

అథ ప్రతీపం. —

ఆక్షేపణపమానస్య కై మర్థకేన కథ్యతే,

యద్వోపమేయ సోద్యత్యం తత్ప్రతీప ముదాహృతమ్. ౧౯౮

కారణగమ్యత్వప్రస్తావా త్వర్యాయోక్తం లక్షయతి — కారణమితి. ప్రస్తుతాదిత్యేత దప్రస్తుత ప్రశంసా వ్యవచ్ఛేదార్థం, పర్యాయేణ కార్యాదిద్వారా ప్రతీయమానస్య కారణస్య వర్ణనం పర్యాయోక్తమిత్యర్థః. ౧౯౯

ఉదాహరతి — ప్రతిభూపాలేతి. శుద్ధాంత దీర్ఘి కాన్వంతః పుర

క్రీడా పుష్కరిణీషు. ౧౯౭

అత్ర ప్రస్తుతకార్యకథనా త్ప్రస్తుతస్వైవ కారణస్య ప్రతీతిం యోజయతి — అత్రేతి.

స్ఫుటప్రతీయమానాంతరం మస్ఫుటప్రతీయమానం ప్రతీపాలంకారం లక్షయతి — ఆక్షేపణి. ఉపమేయేనైవోపమాన కార్యేసిద్ధేకిమర్థముపమాన మిత్యాక్షేపకం ప్రతీపం, యత్ర సిద్ధోపమానస్య నీకర్ణా

యత్ర ఉపమేయస్య లోకోత్తరత్వా దుపమానాక్షేపః క్రియతే త
దేకం ప్రతీపం, యత్రోపమేయస్యోపమానత్వం కల్ప్యతే తద్వివ్రీతీయం.
ఆద్యం యథా. —

కీర్తా ప్రతాపరుద్రస్య విలసంత్యాం దిగంతరే,
కిమర్థ ముదయత్యేష నిర్లజ్జ శృశలాంఛనః. ౧౯౯
ద్వితీయం యథా. —

కాకతీయకులే లక్ష్మీపతిరేష న సంశయః,
అనేన కథ మల్పజ్ఞై స్సుమేరు రుపమీయతే. ౨౦౦

— అనుమానాలంకారః. —

అథ తర్కన్యాయ మూలాలంకారా నిరూప్యంతే,
*సాధ్యసాధననిర్దేశే త్వనుమాన ముదీర్యతే.
రూపకహేతుకత్వేన తర్కానుమాన వైలక్షణ్యం.
యథా. —

ర్థముపమేయత్వక్లృప్తి స్తద్వివ్రీతీయం, ఉభయత్రాప్యసమేయస్యోపమాన
ప్రాతికుల్యాత్ ప్రతీప వ్యవదేశః. ౧౯౮

కీర్తా వితి. అత్ర కీర్తే రేచ చంద్రభావోద్వహనా ద్వ్యర్థశ్చంద్ర
ఇత్యర్థః. ౧౯౯

కాకతీయేతి. అతోపమానత్వేన ప్రసిద్ధస్య సుమేరో ర్నికర్షార్థ
ముపమేయత్వం కల్పితం, కాకతీంద్రస్యోపమానత్వే వివక్షాప్రయోజకా.

అథానుమానాద్యలంకార వర్గ మధికరోతి. అథేతి. — తత్రాపి ప్రా
ధాన్యాదనుమాన మాదా లక్షయతి — సాధ్యేతి. వ్యాపకస్య ధర్మిణ్య
యోగవ్యవచ్ఛేదసాధ్యం పక్షధర్మత్వం సపక్షేనత్వం వివక్షావ్యవృ
త్తిరిత్యేతద్రూపత్రయసహితో హేతు సాధనం యత్ర సాధ్యప్రతీతయే
సాధనం నిర్దిశ్యతే సోఽనుమానాలంకార ఇత్యర్థః. తర్కానుమాన వైల
క్షణ్యందర్శయతి. రూపకహేతుకత్వేనేతి.

రజోధూమ స్సేనావ్యతికరభవోయత్ప్రసరతి
స్ఫులింగా దృశ్యం తే భటఘటితకాక్షేయకభువః,
తతో మన్యే యాత్రా శుచినమయజో రుద్రవృపతేః
ప్రభూతః కోపాగ్నిర్దహతి రిపుభూపాలనగరీః.

౨౦౧

— కావ్యలింగాలంకారః. —

అథ కావ్యలింగం. —

* హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమ్.

యత్ర హేతు ర్వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన వాప్రతిపాద్యతే తత్కావ్యలింగమ్.

యథా. —

ప్రతాపరుద్ర ఇత్యేషాకాఽపి పంచాక్షరీ శుభా,
హృది యాం బిభృతో భూపా నశీకుర్వంతి సంపదః, ౨౦౨
అత్ర వాక్యార్థగతోహేతుః.

పదార్థగతోయథా. —

స్థూనాఽపిభూభృతాం ఫాలలిపి రుచ్చస్థితాపునః,

ఉదాహరణి — రజోధూమఐతి. యాత్రైవశుచినమయఃసాధా
మాసోగ్రీష్మఐత్యర్థః. అత్ర క్రోధాగ్నౌ సాధ్యే రజో ధూమః ఖడ్గభువః
స్ఫులింగాశ్చ లింగం సర్వసంప్రతిపన్న రూపత్రయసంపన్నయో ధూమా
గ్నో రూపకగర్భత్యా దనుమానాలంకారత్వం. ౨౦౧

అనుమానప్రసంగా త్తదనంతరం కావ్యలింగమాహ — హేతో
రితి. వాక్యార్థహేతుకం విశేషణగత్యా పదార్థహేతుకంవా కావ్యలింగం
ద్వివిధమిత్యర్థః. కావ్యగ్రహణం తర్కవైలక్షణ్యార్థం, తేనవ్యాప్తిపక్ష
ధర్మతాదయో న క్రియంతేఐతిరుచకః, అతఏవనుమానాదస్య వైషమ్య
మితి లభ్యతే.

ప్రతాపేతి. అత్ర సంపద్యశీకరణే వాక్యార్థే ప్రతాపరుద్రపంచా
క్షరీ ప్రాశస్త్యలక్షణో వాక్యార్థో హేతుః. ౨౦౨

స్థూనేతి. అత్ర శత్రుభూపాలఫాలలిపేః పున రుచ్చస్థితే నరేంద్ర
నఖిజ్యోత్సాన్నిమృతోక్షితత్వ పదార్థో హేతుః. యత్ర నఖిజ్యోత్సాన్నిమృ

ప్రతాపరుద్ర దేవాంఘ్రి నఖజ్యోత్స్నాఽమృతోక్షితా. ౨౦౩
అత్ర పూర్వం పరిష్కానాయా భూపాలఫాలివేః పునరుచ్చాప్సే
ప్రతాపరుద్ర నరేంద్రచరణ నఖచంద్రికాసేచనం హేతుః, తస్యవిశేషణ
గతత్వా త్పదార్థగతత్వోక్తిః.

—అర్థాంతరన్యాసాలక్ష్యం—

అర్థాంతరన్యాసః.—

కార్యకారణసామాన్య విశేషణాం పరస్పరం,

సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాంతరన్యాస ఉదాహృతః. ౨౦౪

యత్ర కార్యకారణభావేన సామాన్యవిశేషభావేనవా ప్రకృతసమ
ర్థనం క్రియతే సోఽర్థాంతరన్యాసః.

తోక్షితత్వాదితి త్వతలాదిశిరస్కతయాపదార్థస్య హేతుత్వేనోపాదానే
వాక్యార్థహేతుకే హేతుత్వప్రతిపాదక యచ్ఛబ్దాదిప్రయోగే చ నాలం
కారః, తదాహేతుహేతుమద్భావస్య తాకికత్వేన విచ్ఛిత్తివిశేషభా
వాత్, యత్ర తూపాత్తస్య హేతుత్వం యథోదాహృతే విషయే తత్తన
కశ్చిద్విరోధఇతి సర్వస్వరహస్యం, తదేత స్తనసి నిధాయాహ—తస్య
విశేషణగతత్వా త్పదార్థగతత్వోక్తిరితి. ౨౦౩

క్వచిత్కావ్యలింగ సామ్యాత్తదనంతర మర్థాంతరన్యాసం లక్ష
యతి—కార్యేతి. ౨౦౪

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. ప్రకృతసమర్థన మితి సమర్థనార్హ త్వేనాభి
హితస్య ప్రకృతస్యయత్సమర్థన ముపాదానం సత్వపూర్వత్వేన ప్రతీతి
రిత్యనుమానవ్యవచ్చేదః, సమర్థ్యసమర్థకభావే సమానేఽపితాటఫ్యేనహే
తుత్వాత్కావ్యలింగాచ్చేదః. నను తాటఫ్యేనహేతుత్వం సామాన్యవిశే
షభావవన, న తు కార్యకారణభావే అతస్తత్ర కాగతి రితి చేల్లక్షణాంతర
మస్తు యథాయోగమన్యత్రవాఽంతర్భవత్వితినమాధేయం, తదుక్తంచక్ర
వర్తిना. 'అప్రతీతప్రతీతౌ స్యా దనుమానవ్యవస్థితిః, పదార్థాద్వాఽథవా
క్యార్థాన్నిదేశే సతిహేతుతః. సమర్థనం ప్రతీతస్య కావ్యలింగద్యయం
మతం, భవే దర్థాంతరన్యాసస్తాటఫ్యే హేతుభావతః, కార్యకారణభావేతు
తస్యోక్తం లక్షణాంతర మితి.

కార్యకారణభావేన యథా.—

భూవాః ప్రతాపరుద్రస్య సతా భవతనోన్నతాః,

ఉన్నతాన్నమయత్యేష సతా నున్నమయత్యపి.

౨౦౫

అత్రఫలదూపేణోన్నత్యేన నమ్రత్వకారణం సమర్థితమ్.

సామాన్య ద్విశేషసమర్థనం. యథా.—

ఉద్వేజితాదుద్రవరేణ్వరస్య రణాపదానైః ప్రతిషక్షభూవాః,

బిభ్యత్సమిన్చిత్ర మచేతనేభ్యో భీతస్య సర్వం భయకారి నూనం.

అత్రభీతస్య సర్వంభయకారీతి సామాన్య మచేతనేభ్యో రిపుభూవా బి
భ్యతీతి విశేషం సమర్థయతి.

విశేషాత్సామాన్య సమర్థనం యథా.—

దుష్టోఽపిమహతాం సంగా ధృవత్యేవహి సజ్జనః,

ప్రతాపరుద్రమభ్యేత్య కలిః కృతయుగాయతే.

౨౦౬

అత్రప్రతాపరుద్రసంగతి మహిమ్నా కలిః కృతయుగసద్భవ ఇతివిశే
షేణ సామాన్యసమర్థనం. కార్యకారణభావేఽపి కారణత్కార్యసమ
ర్థనం కావ్యలింగేఽంతర్యుత మితి తనోక్తిం. అతఃప్రకారత్రయమ
థాంతరన్యాసస్య.

తర్కన్యాయ మూలాలంకారానంతరం వాక్యన్యాయమూలా
లంకారా నిరూప్యం తే.

ఉదాహరణి—భూవా ఇతి. కార్యేణ కారణసమర్థనం యోజయ
తి—అత్రేతి.

౨౦౭

ఉద్వేజితా ఇతి. రణైరేవాపదానై రద్భుతకర్కభిః. సామాన్యేన
విశేష సమర్థ్యత ఇత్యాహ—అత్రభీతస్యేతి.

౨౦౮

దుష్టోఽపితి. అత్ర విశేషేణసామాన్య సమర్థనంయోజయతి—అత్ర
ప్రతాపేతి. కారణేన కార్యసమర్థనం కావ్యలింగేఽంతర్యుతత్వానో
దాహృతమిత్యాహ—కార్యేతి. వైధర్మ్యశ్రయణేషడ్భేదాద్రప్తవాః.

తర్కపరిశుద్ధబుద్ధే రేవమీమాంసాయా మధికారా త్తన్మూలానం.
తరమేతన్మూలానాం ప్రస్తావ ఇత్యాహ—తర్కేతి.

— యథాసంఖ్యాలంకారః. —

ఉద్దిష్టానాంపదార్థానాం పూర్వంపశ్చాద్యథాక్రమం,

అనూద్దేశోభవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యమివ్యతే. ౨౦౮

యత్రయేన క్రమేణోద్దిష్టాః పదార్థాస్తేనైవ క్రమేణానూద్దిశ్యంతే

తత్ర యథాసంఖ్యాలంకారః.

యథా. —

గాంభీర్య మౌన్నత్య మనర్గళత్వం ప్రతాపరుద్రే సమవేక్ష్యథాతా,

అంభోనిధివృద్ధిమ దిగ్గజేషు సృష్టిం ప్రయాసైకఫలామమం స్త. ౨౦౯

— ఆర్థాపత్తిలంకారః. —

ఏకస్యవస్తునోభావా ద్యత్రవస్తవస్యదాపతేత్,

కైముత్యన్యాయ తస్మాన్యాదర్థాపత్తిరలంకరియా. ౨౧౦

యత్ర కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్తౌ తత్సమానన్యాయా త్కైముత్యేనార్థాం
తర మాపతతి సోఽర్థాపత్తి లంకారః.

యథా సంఖ్యం లక్షయతి—ఉద్దిష్టానామితి. పూర్వం నిర్దిష్టా ఉద్ది
ష్టావశ్యాన్నిర్దేశోఽనూద్దేశః, తేనాత్రపూర్వపశ్చాత్పదేస్ఫుటార్థే.

వ్యాచప్టే—యత్రేతి. ఆగ్నేయాదీనా మగ్నేరహం దేవయజ్య
యేత్యా ద్యనుమంత్రణ మంత్రవస్యతోద్దిష్టక్రమేణానూద్దేశాద్యథాసం
ఖ్యాలంకార ఇత్యర్థః.

గాంభీర్యమితి. సముద్రాదిభ్యోఽధికమన్యగాంభీర్యాదికమితిభావః
గాంభీర్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ సముద్రాదీనా మనూద్దేశా ద్యథాసంఖ్యాలం
కారః, క్రమాలంకారోఽయమితికేచిత్. ౨౦౯

వాక్యవిదా మర్థాపత్తిశ్చన్యాయఇతికృత్యా సంప్రత్యర్థాపత్తిం
లక్షయతి—ఏకస్యేతి. యత్రైకస్యవస్తునః కస్యచిదర్థస్య భావాన్నిష్ప
త్తేః, కిముతైవకైముత్యం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్యాన్విధే వ్యజృత్సయః,
తన్నాన్యాయః అన్యదవస్తు వస్తవంతరమాపతేత్ సాలర్థాపత్తిస్సాన్విదిత్యర్థః.

వ్యాచప్టే—యత్రేతి. యథాదండభక్షణా దపూర్వభక్షణమర్థా
దాపతితం తదవత్కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్తౌ తత్సామర్థ్యరూపాత్సమానన్యాయా
దర్థాంతరమాపతతి సోఽర్థాపత్తి లంకార ఇత్యర్థః, అత ఏవ సర్వ

సచాత్రానుమానశంకా కై ముత్యన్యాయసంబంధరూపత్వాత్.
యథా.—

సమంతాదుద్వేలై ర్వివిధహయధాటీ కలకలై
ర్జగత్యాం క్రామన్నస్యజని విధురస్సేవణపతిః,
మనా కోక్రధోదంచద్భుక్కుటికుటిలే రుద్రస్యపతే
స్మపాణా మస్యేషాం విఫలితరుమాం కై వగణనా? ౨౧౧

అపిచ.—

తైత్రిలోక్యసారోఽపినువర్ణశైలః ప్రతాపరుద్రేణ నృపేణతుల్యం,
తులాంసమారోధుమపూర్ణ ఏవమహీభృతాంకాగణనేతరేషాం.
అత్రప్రతాపరుద్రాపేక్షయా మేరా నప్యసారేఽన్యాయాం మహీభృ
తా మథాదసారత్వం కై ముత్యా దాపతతి.

→ అథ పరిసంఖ్యాలంకారః. ←

ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తా వనేకత్రైకదాయది,
ఏకత్ర నియమ సాహి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే. ౨౧౩

స్వనూత్రం, ఉండాపూషికయాఽర్థాంతరాపతన మథాపత్తి రితి.

అనుమానాంతర్భావం వారయతి—సచేతి.

ఉదాహరణి—సమంతాదితి. అత్రప్రాకరణిక స్సేవణపతివృత్తాం
తోస్మపాంతర వృత్తాంత మప్రాకరణికమాక్షిపతి. ౨౧౧

తైత్రిలోక్యేతి. తులాసాదృశ్యం మహీభృతాంరాజ్ఞామద్రీణాంచ,
అత్రాక్షేప్యాక్షేపకయో రుభయమహీభృద్వృత్తాంతయో రప్రాకరణి
కత్వం, మహీభృతా మిత్యత్ర శ్లేషోవిశేషః, ఏవ మప్రాకరణికస్య ప్రాకర
ణికాక్షేపేఽపునాదాహర్యం. ౨౧౨

పరిసంఖ్యాం లక్షయతి—ఏకస్యేతి. ఏకస్యవస్తునోఽనేకత్రైకదా
యుగపతాప్రిప్తా వన్యతో నివృత్తిర్థ మేకత్రనియమనంపరిసంఖ్యేత్యర్థః.
ఏతేన'విధిరత్యంతసుప్రాప్తేనియమః పాక్షికేనతి, తత్రచాన్యత్రచప్రాప్తే
పరిసంఖ్యేతిగీమతః ఇతి మీమాంసకోక్త నియమపరిసంఖ్యయో ఛేదో
నాలంకారకైరంగీకృత ఇతి ప్రప్టవ్యం, పరివర్జనేన కన్యచిద్వర్జనేన కుత్ర

యత్రైకం వస్తు యుగవ దనేకత్ర సంభావ్యమానం ఏకత్రైవనియమ్య
తే సాపరిసంఖ్యా. సాప్రథమం ద్వివిధా ప్రశ్నపూర్వీకా తదన్యథాచేతి.
తయో ర్ద్వయో ర్వర్జనీయస్య శాబ్దత్వార్థత్వాభ్యాం దైవిధ్యే చాతు
ర్విధ్యం.

తత్ర శాబ్దవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వీకా యథా.—

కింమండనం త్రిలోక్యాః ? కాకతీతిలకో న హాటకక్షీతిభృత్,
స్తోతవ్యః కన్సుధియాం ? రుద్రనరేంద్రో నమందరఃక్షీతిభృత్.

అర్థవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వీకా యథా.—

కింవా డ్మేమవితానం లోకానాం ? కాకతీయకులకీర్తిః,
కింసౌఖ్యం వసుమత్యా ? రుద్ర నరేంద్రస్య భుజవాసః. ౨౧౫

అప్రశ్నపూర్వీకా శాబ్దవర్జనీయా యథా.—

రాగో ధర్మే న విషయసుఖే సంగతి సుతృభాయాం
న స్త్రీగోష్ఠ్యాం వ్యసన మనిశం నీతిశాస్త్రే నచాక్షే,
కీర్త్యాం నిత్యార్జనచతురతానాభ్యాతేవినోదో
విద్యాభ్యాసే నచపరిజనే రుద్రదేవస్య రాజ్యః. ౨౧౬

అర్థవర్జనీయా అప్రశ్నపూర్వీకాయథా.—

భూరేవ భువనం దేవః స్వయంభూరేవపార్థివః,

ప్రతాపరుద్ర ఏనైకశీలైవ నగరీ శుభా.

౨౧౭

చిత్సంఖ్యానం వర్జనీయత్యేనగణనం పరిసంఖ్యే త్యన్వర్థేయం. తస్యావి
భాగమాహ—సేతి. తయోరితి ప్రశ్నపూర్వీకా ప్రశ్నపూర్వీకయోరిత్యర్థః.

క్రమేణోదాహరణి—కిమితి. అత్రమండనత్యేన ప్రాప్తయోః కాక
తీంద్రకనకాచలయోః కనకాచలంకంఠోక్త్యా వర్జయిత్వా కాకతీంద్రేని
యమనా చ్ఛాబ్దవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వీకా పరిసంఖ్యేత్యర్థః, ఏవముత్త
రత్నాపి ద్రష్టవ్యం. ౨౧౮

కింవేతి. అత్రనర్జనీయస్య చంద్రికాదేరర్థత్వం.

౨౧౯

రాగ ఇతి. అక్షే ద్యూతే. అత్ర విషయసుఖాదివర్జనీయం శాబ్దం

ప్రశ్నస్తు నాస్తి.

౨౧౬

భూరేవేతి. నన్వర్గాదిరిత్యార్థవర్జనీయా ప్రశ్నరహితాపరిసంఖ్యా.

క్షోణీరుద్రనరాధీశే రక్షతి క్షతవిద్విషి,
బలిసద్వన్యహిభయం త్రిదివే గోత్రభిత్కథా.
అలంకారస్యాస్య క్షేమేణచారుత్వాతి శయః.

౨౧౮

— అథాలక్ష్యరః —

ఉత్తరాత్పృశ్నఉన్నేయో యత్రప్రశ్నోత్తరే తథా,
బహుధాచ నిబధ్యతే తదుత్తర ముదీర్యతే. ౨౧౯
యత్రోత్తరాన్నిబధ్యమానాత్పృశ్న ఉన్నేయతే తదేకముత్తరం,
చారుత్పార్థ మసకృల్లోకోత్తరం ప్రశ్నప్రతిపాదనపూర్వముత్తరం ద్విపీ
యముత్తరం.

క్రమేణయథా.—

కి మద్య పృష్టత్తి స్తవ సుజనలోకవ్యవహృతా
యదద్యజ్ఞాతవ్యం ప్రభవతి యదా రుద్రస్థపతిః,
తదారభ్యోన్మూర్ధా జయతి విశదో ధర్మవిభవో
మహీదేవా శ్చోద్ధ్యద్వివిధవిభవా రంభముదితాః. ౨౨౦

క్షోణీమితి. బలిసద్వనిపాతాశే, అహిభయంసర్పభయం, స్వపక్ష
ప్రభవం భయంచ, మహీభుజా మహిభయం, స్వపక్షప్రభవం భయమి
త్యర్థః, త్రిదివే గోత్రభిత్కథా ఇంద్రవ్రసంగః కులఘాతుక ప్రసంగశ్చ.

అత్రాభ్యుచ్చయమాహ — అలంకారస్యేతి.

పరిసంఖ్యాయాం ప్రశ్నప్రశంగాత్తదనంతరముత్తరంలక్షయతి—
ఉత్తరాదితి. యత్రోత్తరాదుపనిబధ్యమానః ప్రశ్నఉన్నేయతేతదేక
ముత్తరం, నచేదమునుమానం పక్షధర్మత్వాదినిర్దేశాభావాత్, తథా
ప్రశ్నపూర్వకం లోకోత్తరముత్తరం బహుధా నిబధ్యతే తదవరం సకృ
చ్చారుత్వం నాస్తీతి బహుధాగ్రహణం, నేయంపరిసంఖ్యా తద్వదత్రవ్యవ
చ్ఛేదవ్యవచ్ఛేదకభావస్యా వినక్షితత్వాత్. ౨౧౯

క్రమేణోదాహరతి—కిమద్యేతి. సుజనలోకవ్యవహృతా సాధు
జనప్రసిద్ధా పృష్టత్తి ధార్మికత్వా దిజ్ఞానం తవాద్య కిం యదద్య తవచ
జ్ఞాతవ్యం భవతీతిశేషః. ౨౨౦

అత్రప్రతాపరుద్రో యదాప్రభవతి తదారభ్య
 పూర్ణధర్మప్రతిష్ఠామహీమహీదేవా అపి తథావిధసంతోషభాజః,
 కి మధునా పృచ్ఛసీ త్యుత్తరా త్కిం ప్రతాపరుద్రరాజ్యే
 ధర్మప్రతిపాలనమ స్తి? కింసుఖనోభూనురా? ఇత్యున్నీయ తే ప్రశ్నః.
 ద్వితీయా యథా.—

కింధనకులవింజా కోలాహళోనంజనేన సహవాసః,

కాణాలరీపలసిలా కోరాట వీరరుందణరాహో. ౨౨౨

— వికల్పాలంకారః. —

వాక్యన్యాయమూల ప్రస్తావాద్వికల్పఉచ్యతే.

విరోధేతుల్యబలయో ర్వీ కల్పాలంకృతిర్కతా. ౨౨౩

యత్ర తుల్యప్రమాణసుశిష్టయో ర్విరుద్ధయో ర్ద్వయో ర్యుగప
 త్ప్రాప్తౌ ఏకస్యాసంభవ స్తత్ర వికల్పః, ఔపన్యా చ్చారుత్వం.
 యథా.—

కింమధనం కులవిద్యా కో లాభ స్సజ్జనేన సహవాసః,

కానగరీపకలీలాకోరాహ వీరరుద్ర నిరవాధః. ౨౨౪

కిం తదిత్యాకాంతాయామాహ—ప్రభవతీతి. ప్రభుత్వవతీత్యర్థః
 ఉన్నాధాపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, విశదో నిర్మలో నిరుపాధికఇత్యర్థః, మహీ
 దేవా బ్రాహ్మణాశ్చ ఉచ్యన్తి ర్వీవిధై ర్వీభవారంభై రైశ్వర్యవిజృంభణై
 ర్బుధితాః. ౨౨౫

అప్రోత్తరా త్ప్రశ్నోన్నయనంయోజయతి—అత్రేతి.

ద్వితీయముదాహరణి—కిం జ్ఞీయతి. అత్ర న్యవచ్ఛేద్యవ్యవచ్ఛేదక
 భావ మవివక్షితత్వా ద్భవముధా ప్రశ్నోత్తర నిబంధనా దుత్తరా
 లంకారః. ౨౨౬

వికల్పం సంగతిపూర్వకం లక్షయతి—వాక్యన్యాయేత్యాదినా.
 తుల్యప్రమాణవిశిష్టత్వా త్తుల్యబలయోరేకత్ర యుగపత్ప్రాప్తౌ విరు
 ద్ధత్వా ద్యుగపద్యాసంభవే వికల్ప ఇత్యర్థః. తాకికవికల్పా జై వలక్షణ్యం
 దర్శయతి—ఔపన్యా చ్చారుత్వ మితి. ౨౨౭

భూపాలాః క్రియతాం మూర్ధ్నాం ధనుషాం వా వినమ్రతాః,

పాదచ్ఛాయాఽంధ్రనాథస్య వింధ్యాద్రేప్యా నిశేవ్యతాం.

అత్ర ప్రతాపరుద్రే ప్రభవతి రాజ్ఞాం సంధివిగ్రహాభ్యాం తుల్యబల
ప్రమాణాభ్యాం శిరోసమనధనుర్నమనే యుగప దేవ ప్రాప్తే. తయో ర్వి
రుద్ధత్వా ద్యాగపద్యాసంభవే వికల్పః.

—* సముచ్చయాలజ్ఞానం. *

వికల్పప్రతిపక్షభూతః సముచ్చయో నిరూప్యతే.—

* గుణక్రియాయోగవద్యం సముచ్చయ ఉదాహృతః.

యత్ర గుణానాం వైమల్యాదీనాం క్రియాణాం చ దర్శనాదీనాం
యుగపదవస్థానం తత్ర సముచ్చయాలంకారః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్యవతో భద్రాసన ముపేయుషి,

సతాం ప్రసన్నం హృదయ మసతాం కలుషం మనః. ౨౨౧

క్రియాసముచ్చయో యథా.—

† పేచ్ఛఙ్గమం ణిరిదో పవినఙ్గ మలణో అ గలఙ్గ మాణో అ,

ఘుణ్ణఙ్గ మణో అనుణ్ణ కి ఏద ఉవహ సహిళః. ౨౨౨

† ప్రేక్షతే ఇమాం నరేంద్రో ప్రవిశతి ముచనశ్చ గళతి మానశ్చ,

ఘూర్జతే మనశ్చ కూన్యం కి మేత త్పిశ్యత సఖ్యః. ౨౨౩

భూపాలా ఇతి. పాదచ్ఛాయా చరణచ్ఛాయా, అన్యత్ర ప్రత్యంత
పర్వతచ్ఛాయా. అత్ర శ్లేషో విశేషః. ౨౨౪

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

సముచ్చయస్య సంగతి మాహ—వికల్పేతి.

లక్షణ మాహ—గుణేతి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. యత్ర గుణానాం క్రియాణాం చ వ్యస్తానాం
సమస్తానాం వా యుగపదవస్థానం స సముచ్చయాలంకార ఇత్యర్థః.

విషయభేదేన గుణసముచ్చయ ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౨౨౫

తదైవ క్రియాసముచ్చయ ముదాహరతి—పేచ్ఛఙ్గతి. ౨౨౬

వతే భిన్నవిషయత్వే ఉదాహరణే.

వికవిషయిత్వే యథా.—

త్రైలోక్యప్రథమానకీర్తిమహితశ్రీవీరరుద్రప్రభోః
సేవార్థం చిరయత్సు కాకతిపురే భూవేషు తద్యోషితః,
ద్వారం యాంతి విలోకయంతి పురతో నిశ్వాస మాతన్వతే
శువ్యంతి ప్రలవంతి యాంతి తనుతాం ముహ్యంతి మూర్ఛంతి చ.

గుణక్రియాసామస్త్యేన యథా.—

దేవే కాకతివీరరుద్రనృపతౌ జైత్రప్రయాణోన్ముఖే
మాద్యద్దంతి చలత్పదాతి విచలద్వాజి ప్రధానద్రథం,
విచ్ఛాయానవ మాకులాక్ష ముదయత్కారణ్య మావిర్భవ
త్కంపం భ్రామ్యతి సర్వతః ప్రతివనం వ్రత్యర్థిభూభృద్గణః.

—* ద్విత్వీయస్సుచుచ్చయః. *

*ఖ లేకపోతనానామేన బహూనాం కార్యసాధనే,

విషయభేదాభావేన క్రియాసముచ్చయ ముదాహరణి—త్రైలో
క్యేతి. తద్యోషితః ప్రోషితభర్తృకాః, ఉత్కంఠయా ద్వారం యాంతి
పురతో విలోకయంతి, యావ ద్దృష్టిః ప్రసర తీతి భావః. నిశ్వాస మాత
న్వతే, ప్రియ మదృష్ట్యా చింత యేతి భావః, జ్వరేణ శువ్యంతి,
ముహ్యంతి జడీభవంతి ఇతి, క ర్తవ్యతామూఢమనసో భవం తీత్యర్థః. య
ద్వా మోహమూర్ఛయో స్పంచార్యనష్టభేదేన భేదః. అత్రానష్టా నామ
వినశీతః క్రమః. ౨౨౭

గుణక్రియయో సామస్త్యేన సముచ్చయ మాహ—దేవ ఇతి.
మాద్యద్దంతిత్యాదీని చత్వారి ప్రయాణక్రియావిశేషణాని. అత్ర కంపః
క్రియా, అనేన గుణాః. ౨౨౮

సముచ్చయత్వసామ్యా ద్విత్వీయసముచ్చయం లక్షయతి—ఖలే
కపోతేతి. పురా కిల కుత్ర చి త్తలే లుబ్ధకేన ప్రసారితే జాలే చిత్తగ్రీవో
నామ క శ్చి త్కపోతరాజః సపరివారో ధాన్యలోభా దాగత్య బద్ధః
పరస్పరం మంత్రయిత్వా సర్వేఽపి సంభూయ జాలేన సహోడ్ధీయ లుబ్ధ
కాదృశ్యతాం గత్వా కుత్ర చిత్తృదేశే హిరణ్యకనామ్నో మూషిక

కారణానాం సముద్యోగ స్స ద్వితీయ సముచ్చయః. ౨౨౯

యత్రైకం కార్యం సాధయితు మహామహామహిమయా బహూనాం
కారణానా ముద్యమః సోఽపి సముచ్చయ ఏవ; యుగప దనేకేషా మవ
స్థానాత్.

యథా, —

శుభ్రంయశశ్చైర్యమహచ్చపు త్తంవిద్యా ౭నవద్యావిమలంకులంచ,
ప్రతాపరుద్రస్య నశేష్వరస్య లోకోత్తరాం రీతి ముదంచయంతి. ౨౩౦
అత్ర యశఃప్రభృతీనాం లోకోత్తరరీతినంపాదనే ప్రత్యేకం హేతు
త్వేఽపి యుగప త్థలేకపోతన్యాయసంబంధః.

రాజాన్నిత్రా త్వాశచ్ఛేదం లభ్యా సపరివార స్వగృహం ప్రవిష్ట ఇతి
పంచతంత్రకథాం మనసి నిధాయాహ—ఖలేకపోతన్యాయేనేతి. యథా
పాశచ్ఛేదం ప్రతి సర్వేషాం కపోతానా ముద్యమః ఏవం కస్య చిత్కా
ర్యస్య సాధనే బహూనాంకారణానాముద్యమే సోఽపిసముచ్చయ ఏవేతి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా.

సముచ్చయత్వే హేతు మాహ—యుగప దితి. అస్యైవ తత్కర
మితి సంజ్ఞాతరం. తదు క్తం—‘తత్ప్రదిహేతా వేకస్మిక్ యత్రాన్యత్త
త్కరంభవే’ దితి.

ఉదాహరణి—శుభ్ర మితి. సద్యోగే చేద ముదాహరణం.
శుభ్రత్వేన శోభనస్య యశస్ లోకోత్తరరీతినంపాదనే శౌర్యమహత్త్వా
దినా శోభనైర్వృత్తాదిభి సముచ్చయాత్. ‘దుర్వారా స్మరమార్గణాః
ప్రియతమే దూరే మనోఽపుత్యకుమిత్యాదా స్మరమార్గణా న్నాం
దుర్వారత్వే నాశోభనానాం తాదృశే రేవ ప్రియతమాదిభి సముచ్చయ
ఇత్యత్రాసద్యోగః. ప్రియతమాదీనాం స్వత శ్శోభనత్వేఽపి విరహివిష
యత్వేనాత్రాశోభనత్వం క్షేయం. ‘శశీ దివసధూసరో గళితయావన్నా
కామినీఇత్యాదాః శశిన శ్శోభనస్యాపి దివసధూసరత్వా దశోభనత్వేన
సదసత స్తాదృశై రేవ కామినీప్రభృతిభిః సముచ్చయ ఇతి సదసద్యోగో
౭త్ర ద్రష్టవ్యః. ఇతి త్రివిధోఽయం సముచ్చయః.

❖ సమాధ్యలక్కారః. ❖

అథ సమాధి రుచ్యతే. —

* ఏకస్మి న్కారణే కార్యసాధనేఽన్య త్వరాపతేత్,

కాకతాళీయనియత స్స సమాధి రుదీర్యతే.

౨౩౧

య త్రైకిస్మిక్ కారణే కార్యసాధనాయ ప్రవృత్తే కాకతీయతయాఽన్యత్కారణ మాగత్య త త్కార్యం సుకరం కరోతి స సమాధ్యలంకారః. యథా. —

తత్కరసాదృశ్యా త్తదనంతరం సమాధిలక్షయితి — ఏకస్మిన్నితి.

వ్యాచక్షే — యత్రేతి. కేన చిదారంభస్య కార్యస్య కాకతాళీయ న్యాయేన కారణాంతరేణ సమాధానా త్సమాధి రిత్యర్థః. కాకతాళీయేతి. పృత్తివిషయే కాకతాళశబ్దౌ కాకతాళసమవేతక్రియావాచినౌ. తేన కాకాగమన మివ తాళపతన మివ కాకతాళ మి తీవాధే 'సమాసా చ్చ తద్విషయా' దితి జ్ఞాపకా 'త్సుప్సు'వేతి సమాసః. ఉభయత్క్రిపమేయం క్రమేణ దేవదత్తాగమనం దన్యాపనిపాత శ్చ తేన దేవదత్తదన్యసమా గమః కాకతాళసమాగమనదృశ ఇతి లభ్యతే. తతఃకాకతాళమివ కాక తాళీయ మితి ద్వితీయస్మిన్నివాధే 'సమాసా చ్చ తద్విషయా' దితి ఛప్ర త్యయః. యథా పతతా తాళఫలీన కాకవధః తద్విషయవిషయితైర్దన్యభి ద్దేవదత్తస్య వధ ఇత్యర్థః. య దాహ భగవాన్ భావ్యకారః — 'ఏవం తర్హి ద్వా వివాధౌ కాకాగమన మివ తాళపతన మివ కాకతాళం కాక తాళమివ కాకతాళీయమ్'ఇతి. త చ్చ వ్యాఖ్యాతం కై యః స — 'తత్ర కాకాగమనం దేవదత్తాగమన సోపమానం తాళపతనం దన్యాపనిపా తస్య. తాళేన తు యః కాకస్య వధ స్స దేవదత్తస్య దన్యనా వధసోప మాన మితి వధాదిః కాకతాళీయాదిశబ్దవాచ్య సంపద్యతే' ఇతి. తేన కాకతాళీయం నామాత్మతోపనతం చిత్రీకరణ ముచ్యత ఇతి పృత్తి కారః. ఏవం చానుషంగికకారణాంతరస్య సమాధేః సమప్రధానసర్వకారణ త్సముచ్చయా ద్భేద ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

రణాంగణే దుద్రనరేంద్రగోషశమాయ రాజ్ఞాం విహితస్తుతీనాం,
 వక్త్రేషు య ద్వాయువశా తృతంతి తృణాని దేవస్య సపక్షపాతః.
 అత్ర ప్రతాపదుద్రనరేంద్రగోధశాంత్యర్థం రణాగ్రే ప్రక్రాంతస్తుతీ
 నాం రాజ్ఞాం వక్త్రేషు వాయువశా త్కాకతాళీయతయా పతితై స్సృ
 జైః కోపశాంతిలక్షణకార్యసుకరత్వమ్.

— భావికాలక్ష్మరః. —

అథ లోకన్యాయమూలాంకారా నిరూప్యం తే.—

* అతీతానాగతేయత్ర ప్రత్యక్షే ఇవ లక్షితే,

అత్యద్భుతార్థకథనా ద్భావికం తదుదాహృతమ్.

౨౩౩

యత్రాద్భుతచరితోపవర్ణనా ద్భూతభావినో ర్వస్తునోః ప్రత్య
 క్షాయ మాణత్వం భవతి స భావికాలంకారః. స చ భూతభావినోః
 ప్రత్యక్షవవభాసో విరుద్ధః; అత్యద్భుతవస్తువర్ణనయా భావికానాం
 హృది భావనోదయాత్. తథాచ భావనాయాః పునః పునశ్చేతసి

ఉదాహరణి—రణాంగణ ఇతి. అత్ర గోధశాంతౌస్తుతిః ప్రధాన
 కారణం. వక్త్రే వాయువశాత్తృణపతనం కాకతాళీయ మితి సమాధిః.

లోకన్యాయమూలేషు చమత్కరాతిశయనిదానం భావికం లక్ష
 యతి—అతీతేతి. అత్యద్భుతార్థకథనా దితి. తథావిధశబ్ద సందర్భేణేతి
 శేషః.

౨౩౩

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. భావః కవే రభిప్రాయః శ్రోతరి ప్రతిబింబ
 త్వే నాస్తీతి భావికం. సను సంబంధో వక్షమానం చ గృహ్యతే
 చక్షురాదినేతి న్యాయేన భూతభావినోః ప్రత్యక్షవ దవభాసోవిరుద్ధ
 ఇత్యాశంక్య పరిహరణి—నచేతి. తత్ర హేతు మాహ—అత్యద్భుతేతి.
 భావికానాం సహృదయానాం భావనోదయా త్సంస్కారోద్బోధాత్.
 స చేద మయుక్త మిత్యాహ—తథాచేతి. భావనాయాః పునఃపి
 భావనావిషయాణా మత్యద్భుతవస్తునా మిత్యర్థః, చేతసి సహృదయ
 హృదయే, నిదర్శనా న్నితరాం దర్శనాత్, ఆదరప్రత్యయేన ధార్యమా
 ణత్వా దిత్యర్థః. ప్రత్యక్షాయమాణత్వం ఘటత ఏతేతి. యథా తాకి

నిదర్శనా త్వత్ప్రత్యక్షాయమాణత్వం ఘటత ఏవ. యథాపాఠస్య కామినీభావనయా తస్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం. సచేయం స్వ భావోక్తిః; తస్యాం వస్తుస్వభావస్య యథావద్వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతా. ఇహ త్వత్ప్రద్యుతతేష్వన. నాపి రసవదాద్యలంకారః; తత్ర విభావానుభవాద్యనుసంధానే నైవ రసాదే ర్భావ్యత్వం. స త్వత్ప్రద్యుతతేష్వన. సచేయ ముత్ప్రేక్షా; అతీతానాగతయోః ప్రత్యక్షతేష్వనాధ్య

కానా మింద్రియై ర్వర్తమానసంబంధార్థసాక్షాత్కారః, యథా వాయోగినా మైకాగ్నిలక్షణయా భావనయాఽతీంద్రియార్థసాక్షాత్కారః, తథా కావ్య తత్వవిదాం కావ్యతత్వగతాత్వద్యుతతావనుసంధానస్త్రియక్తయా భావనయా అతీతానాగతార్థసాక్షాత్కారో యద్యత ఏవే త్యర్థః. అత్ర దృష్టాంత మాహ—యథేతి. పాఠస్యపథికస్య, విరహీణ ఇత్యర్థః. 'పథో నిత్య' మితి నిత్యత్వయః. కామినీభావనయా కామినీ భావనేన తస్యాః కామిన్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం. తదుక్తం—'సాక్షి గత సాక్షిలికోఽయ మదైవ్యతవాదః' ఇతి. సచేదం స్వభావోక్తా పథ ర్భవతీత్యాహ—సచేతి. కుత ఇత్యాకాంతాయా ముభయో రైవమ్య మాహ—తస్యా మితి. వస్తుభావస్య, లాకికవస్తుగత సూక్ష్మధర్మ స్యేత్యర్థః. యథావ దన్యూనాతిరిక్తతేష్వన వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతాసాధారణ్యేన హృదయసంవాది ప్రతీతివిషయత్వ మిత్యర్థః. ఇహ భావికే తు అత్యద్భుతతేష్వన లోకో త్తరాణాం వస్తునాం స్ఫుటతయా తాటస్థ్యేన ప్రతీతి రితి భేద ఇత్యర్థః. అతఏవ రసవదాదౌ నాంతర్భావ ఇత్యాహ—నావీతి. తత్ర హేతు మాహ—తత్రేతి. విభావానుభవాద్యనుసంధానేన ఘరమాదైవ్యతజ్ఞానివ స్తమై వై తే శతోరేవై తే తటస్థస్యైవై త ఇత్యాది విశేషపరిహారా త్పాధారణ్యేన సహృదయసంవాది ప్రత్యయేనేత్యర్థః. రసాదే ర్భావ్యత్వం సావద్యత్వ మిత్యర్థః. స త్వత్ప్రద్యుతతేష్వనేతి. యథా భావికే భూతభావినోరత్యద్భుతార్థయోస్సర్వజ్ఞవత్తాటస్థ్యేన ప్రతీతిర్నసాధారణ్యేన తద్వదత్ర స భవ తీత్యర్థః. సన్విత్ర భూతభావినో రప్రత్యక్షయోః ప్రత్యక్షతేష్వనాధ్యససాయా దివాదే రభావా చ్ఛప్రతీయమానోత్ప్రేక్షా కుతో స స్యా దత ఆహ—సచేయ ముత్ప్రేక్షేతి. తత్ర హేతుమాహ—అతీతేతి.

వసాయాభావాత్. సచాయం భ్రాంతిమదలంకారః; భావనాయా
అభ్రాంతిరూపత్వాత్. అత స్సర్వోత్తీర్ణ ఏ వాయ మలంకారః.
యథా.—

ధ్వజాగ్రే కాకతీంద్రస్య భాతి క్రోడాకృతి ర్హరః,

మృద్భిందు రివ దంష్ట్రాగ్రే య స్సాలక్యత మేదినీ. ౨౩౪

అత్రాష్టాదశదీప్తపయంతాయా మేదిన్యా దంష్ట్రాగ్రే మృద్భిందురూప
తేతి అత్యద్భుతవర్ణనయా తథావిధభావనాయాం ప్రత్యక్షవ త్ప్రతీతి
సంభవః.

— ప్రత్యసీకాలంకారః. —

అథ ప్రత్యసీకాలంకారః ప్రతిపాద్యతే.—

* బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే,

య స్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యసీకం తదుచ్యతే. ౨౩౫

యత్ర, ప్రబలస్య ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారాసామర్థ్యా తదీయతిర

సహ్యప్రత్యక్షం ప్రత్యక్ష త్వేనాధ్యవసీయతే. కింత ర్ని కావ్యార్థవిద్భిః ప్రత్య
క్షం దృశ్యత? ఇతి నో త్వేక్షేతి భావః. సను భూతభావినోః ప్రత్యక్షత్వే
భ్రాంతిమ దలంకారః కిం సన్యా? దత ఆహ—నచాయ మితి. తత్ర హేతు
మాహ—భావనాయా ఇతి. కావ్య తత్త్వవిదాం భూతభావి వస్తుసాక్షా
త్కార సామగ్రి భావనా తస్యా అభ్రాంతిరూపత్వాత్. భ్రాంతిం రూపయతి
జనయతీతి భ్రాంతిరూపా తస్యా భావస్తత్త్వం. త దభావాత్, భ్రాంతిజనక
త్వాభావాదిత్యర్థః. భూతభావివిషయ త్వేఽపి భావనామహిమ్నా న ప్రత్య
క్షత్వహాని రితి భావః. కంటకశోధన ముపసంహరతి—అత ఇతి. య దస్య
దవశిష్టం త త్సర్వమలంకార సర్వస్వే ద్రష్టవ్యమ్.

ఉదాహరతి—ధ్వజాగ్ర ఇతి. క్రోడాకృతి ర్వరాహాకృతిః. ౨౩౪

యోజయతి—అత్రేతి.

లోకన్యాయమూలప్రస్తావా త్ప్రత్యసీకం లక్షయతి—బలిన ఇతి.

ప్రతీకార ఇతి. ఉపసర్గస్య ఘ ఇమనుష్యే బహుళా మితి దీర్ఘః. ౨౩౫

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. అనీకస్య పైశ్యస్య ప్రతినిధిః ప్రత్యసీకం,

స్కారో భవతి తత్ప్రత్యసీకమ్.

యథా.—

కాకతీయపతిశౌర్య మహోష్ఠ్యనృకృతస్వమహిమా బడబాగ్నిః,

తద్గభీరిమసనాభి మజస్రం బాధతే నిధి మపాం బహిరంతః.

అత్ర సాదృశ్యహేతుకం తదీయత్వ మి త్యలంకారత్వమ్,

— అథ వ్యాఖ్యాతాల్లకారః. —

* యేన య తాస్మింతం వస్తు తే నైవ క్రియతే అన్యథా

అన్యేన తదలంకారో వ్యాఖ్యాత ఇతి కథ్యతే.

౨౩౨

య ద్వస్తు యేన కేనచి త్కర్తా యేన సాధనేన సాధితం తద్వస్తు
తేనైవ సాధనేన అన్యేన కర్తా య దన్యథా క్రియతే స వ్యాఖ్యాతః.

యథా.—

కాకతీయాభిజాతోఽయం నాభిజాతాధికస్థితిః,

దోర్భావం లభ్యోదయాన్ భూపాంస్తాభ్యా మనుదయాన్ సృజన్.

తత్తుల్యా దిదముపిప్రత్యసీకమిత్యర్థః. ప్రతిపక్షప్రాబల్యప్రఖ్యాపన మత్ర
ప్రయోజనమ్.

కాకతీయేతి. తస్య కాకతీయస్య గభీరిష్ఠా గాంభీర్యేణ సనాభిం
సుహృదం, 'జ్యోతిర్జనపదేత్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః.

౨౩౩

అస్యాలంకారత్వ మాహ—అత్రేతి.

పూర్వయైవ సంగత్యా వ్యాఖ్యాతం లక్షయతి—యేనేతి. యేనో
పాయేన యద్వస్తు సాధితం, కేన చి త్కర్తృత్వేతిశేషః. తేనైవోపాయే
నాన్యేన కర్తా తద్వస్తు అన్యథా క్రియతే చ త్వవ్యాఖ్యాతోఽలంకార
ఇత్యర్థః.

౨౩౪

కాకతీయేతి. కాకతీయాభిజాతః కాకతీయకులోద్భూతః, నాభిజా
తోబ్రహ్మ, తతోధికా స్థితి ర్యస్య స తథోక్తః. దోర్భావ మిశ్వరబాహు
భ్యాం, లభ్యోదయాన్ భూపాన్ ప్రాజన్యాన్, 'బాహూరాజన్యః కృతః' ఇతి
శ్రుతేః. తాభ్యాం దోర్భావ మనుదయా నుదయరహితాన్, సృజన్తి
నిష్పాదకస్య నిష్పాదితవస్తువ్యాపాతిహేతుత్వా ద్వాన్విభూతః.

౨౩౫

అర్థాలజ్ఞానప్రకరణమ్.

అథ లోకస్యామూలాలంకారనిరూపణప్రస్తావా త్పర్యాయాలంకారో నిరూప్యతే.

*క్రమే జ్ఞాత మనేకస్మిన్నాధారే వర్తతే యది,

ఏకస్మిన్నథవాచనేకం పర్యాయాలంకృతి ర్మతా... ౨౩౯

యత్ర క్రమా దేక మాధేయ మనేకస్మిన్నాధారే వర్తతే స ఏకః పర్యాయః. న చాత్రవిశేషాలంకారః; తత్రైకస్యానేకత్రయుగవద్వర్తనం. అత్ర క్రమేణ. తథా ఏకస్మిన్నాధారే అనేక మాధేయం వర్తతే స ద్వివీచితీయః పర్యాయః. న చాత్రసముచ్చయాలంకారః; తత్రావ్యేకత్రానేకేషాం యుగవద్వర్తనం. అత్ర క్రమేణ.

యథా.—

దంష్ట్రాయాం కుహనాకిచే ర్భగవతో దేవస్య శౌరేః పురా

పశ్చాన్నస్త కమండలే ఫణభృతః పాతాళలోకేశితుః,

అద్యోర్వీపతిశేఖరస్య మహత శ్శ్రీకాకతీయప్రభో

ర్భావౌ సర్వధురీణసారమహితే బద్ధోత్సవా మేదినీ. ౨౪౦

అత్రైకస్యా మేదిన్యాః క్రమా దనేకత్ర వర్తనమ్.

ద్వివీచితీయః.—

వ్యాఘాతే వస్తుసాధనాన్యథాకరణయోః క్రమికత్వాత్తత్త్వనం గేన పర్యాయం లక్షయతి—క్రమేణేతి. ఏకస్యానేకత్ర వర్తన మనేకస్యైకత్రవర్తనం చేతి ద్విధా పర్యాయాలంకారః. ఉభయస్య క్రమికత్వా ద్విశేషసముచ్చయయోః క్రమేణ వ్యవచ్ఛేదః. ౨౩౯

దంష్ట్రాయామితి. కుహనాకిచే ర్భాగవరాహస్య, పాతాళలోకేశి, ఫణభృత శ్శేషస్య, సర్వధురాం. వహతీతి సర్వధురీణః, 'భ సుర్వధురా' దితి ఖప్రత్యయః. విశ్వధురీణేతిపాతే అత్రైవ 'భ' ఇతియోగవిభాగాత్ ప్రత్యయః. ౨౪౦

ఏకస్యానేకత్ర వర్తనం యోజయతి—అత్రేతి.

యేషాం ముఖే నిజవధూసవిధే సృషాణాం
శౌర్యోక్తయ స్సమభవ స్సభిమానగర్భాః,
తేషాం ప్రతాపవృషపీక్షణకాతరాణాం
తత్రైవ దీనవచనాని సముద్భవంతి.

అరగ

— సూక్ష్మలంకారః. —

అథ సూక్ష్మలంకారో నిరూప్యతే. —

*అసంలఘితసూక్ష్మార్థప్రకాశ సూక్ష్మ ఉచ్యతే.

విదగ్ధమాత్రజ్ఞేయ స్యార్థస్య యత్రాకారేంగితాభ్యాం ప్రకాశనం
స సూక్ష్మలంకారః.

యథా. —

†గురులఘనవిహమ్ని వహూ నట్టూణ ఇరిదపేసితి దూతః,

‡గురుజనసవిధే వధూర్దృష్ట్యనశేంద్రప్రేషితం మాతీం,

యేషామితి. నిజవధూసవిధే యోషిన్తధ్యే, అభిమానగర్భా గర్వ-
గుంభితాః, తత్రైవ ముఖే, దీనవచనాని త్రాయ స్వేత్యాదివాక్యాని,
సముద్భవంతి. అత్రైకస్థిక్ ముఖే శౌర్యోక్తీనాం దీనవచనానాం చ
క్రమేణ వృత్తిః.

అరగ

ఏక త్రానేకవృత్తిప్రసంగే వైకస్య సంలఘితత్వాసంలఘితత్వ
సంబంధాత్పర్యాయానంతరం సూక్ష్మంలఘయతి—అసంలఘితేతి. అసం
లఘితత్వ స్థూలబుద్ధినా మసంవేద్యస్య, సూక్ష్మస్య ఇంగితాకారాభ్యాం
పీక్షణబుద్ధిసంవేద్యస్యార్థస్య, ప్రకాశో విదగ్ధం ప్రతి ప్రకాశనం, య త్ర స
సూక్ష్మలంకార ఇత్యర్థః.

వాచ్యప్తే—విదగ్ధేతి. ఇంగితాకారయో ర్లక్షణమాహ, చక్ర
వర్తీ—“ఆకృతివ్యంజితా శ్చేష్టా ఇంగితం బుద్ధికారితాః, ఆకారః పునరా
మూతస్తా ఏవాబుద్ధికారితాః.” తథా—“తారాపుటభూదృష్ట్యాదే
ర్వికారానింగితం విదుః, ఆకారా సుత్యజా భావా ఆద్యా బుద్ధ్యా పరే
ఽన్యథా” ఇతి.

ఉదాహరతి—గుప్తేతి. అత్ర దూత్యా సుంకేతసమయజ్ఞానా
యాం తదీయేన భూభంగాది నేంగితే నోపలభ్య ప్రగల్భవధ్వా రాత్రి

సవ్యగేను సహాన కథూరివిలేవణ కుణఱి. ౨౪౨
అత్రకస్తూరీవిలేపనేన తిమిరసమయ స్సంకేతకాల ఇతి ప్రకాశః.

— ఉదాత్తాలజ్ఞానః. —

అథోదాత్తాలంకారః కథ్యతే.—

తస్యాపి లోకన్యాయమూల తై వాసంతర్యకారణమ్.

*తదుదాత్తం భవే ద్యత్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యతే.

యత్ర మహాసమృద్ధిశాలినో వస్తునో వర్ణనంక్రియతే త తోదాత్తాలంకారః.

యథా.—

రమ్యా మేకశిలాభిధాననగరీ మాసేదివాంసో బుధాః

సావర్ణ్యేషు గృహేషు రత్నరచితద్వాస్తోరణేషు స్థితాః,

‡ సర్వాంశేషు సహసం కస్తూరీవిలేపనం-కఠోతి.

౨౪౩

— సమయ స్సంకేతకాల ఇతి కస్తూరీవిలేపనేన ప్రకాశ్యతే. “వక్త్రస్యంది
స్వేదబిందుప్రబంధైర్దృష్ట్యా భిన్నం కంకుమం కాఽపి కంఠే, పుంస్త్యం
తన్వ్యా వ్యంజయంతీ వయస్యా స్త్రిత్యా పాణౌ ఖడ్గలేఖాం లిలేఖా”
ఇత్యత్ర స్వేదబిందునిమిత్తకంకుమభేదలక్షణాకారసూచితం పురుషా
యితం పాణౌ కృపాణలేఖనేన పురుషైకయోగ్యేన ప్రకాశ్యత ఇత్యా
కారనిబంధన స్సూక్ష్మః. ౨౪౪

ఉదాత్త మాహ—అథేతి.

తస్యసంగతి. మాహ—తస్యేతి.

లక్షణమాహ—తదితి.

వాచ్యప్తే—యత్రేతి. మహాసమృద్ధిశాలినః కవిప్రతిభాప్రాప్తై
శ్చర్యశాలిన ఇత్యతాకికత్వకథనాదలంకారత్వమ్.

రమ్యామితి. ఆసేదివాంసః ప్రాప్తాః, కలభాణబాలగజాణా, మో
దంత ఇతి యత్తత్ త్యాగలీలాయితం త్యాగలీలా. లోహితాదిక్య
పంతాద్భావే క్తః. అంగభూతమహాపురుషచరితం చోదాత్తం. యథా—
“తదిదమరణ్యం యస్మిన్ దశరథవచనానుపాలనవ్యసనీ, నివసన్ బాహు
సహాయ శ్చకార రక్షః క్షయం రామః.” అత్రారణ్యే వర్ణనీయే రామ

ఆరుహ్యంగణమేదిసీమ కలభాన్ క్రీడోత్సుకా నర్భకా
న్యోదంతేయ దవేత్వ దుద్రన్మవతే స్తత్యాగలీలాయితం. ౨౪౩

— పరిపూర్ణలక్ష్మణరః. —

అథ సమానన్యాయాత్ పరిపూర్ణ ర్నిరూప్యతే. —

చరిత మంగ తేవనర్జిత మితి మతాంతరానుసారేణ సర్వస్వకారః.
తథాహి — యత్ర రసా యో వాక్యార్థభూతాస్తత్ర రసవదాదయో
ఽలంకారా ఇత్యలంకారమాత్రరసికా భామహాదయః, తన్నతేయథా
వాక్యార్థభావా దంగభూతో రసాదిస్తథాంగభూతమహాపురుషచరిత
వర్ణనాత్మకో ద్వితీయోదాత్త ఉపపద్యతే. ధ్వనిదర్శనే తు కావ్యాత్మనో
రసాదేః ప్రాధాన్యదశాయా మలంకార్యత్వా దలంకారభావోనోప
పద్యతే. తిదుక్తం ధ్వన్యాచారైః — “రసభావతదాభాసభావశాం
త్యాదిరక్రమః, ధ్వనేరాత్మాంగిభావేన భాసమానోవ్యవస్థితః” ఇతి. యత్ర
రసస్వరూపే వస్తుమాత్రే ఽలంకారతాయోగ్యే వాక్యార్థభావేన
ప్రధానే ఽంగభూతా రసాదయస్తత్ర రసవదాద్యలంకారా ఏవ. తదపి
తైరేవోక్తం — “ప్రధానే ఽన్యత్రవాక్యార్థే యత్రాంగం తు రసా
దయః, కావ్యేతస్మిన్నలంకారో రసాదిరితిమేమతిః” ఇతి. తదా ద్వితీ
యోదాత్తస్య విషయ ఏవ నాస్తీతి సర్వస్వహృదయం. అత ఏవ ధ్వని
దర్శనానుసారీ విద్యానాథోఽపి ద్వితీయ ముదాత్తం నాంగీచకారేతి రహ
స్యం. సన్వేపం తర్హిరసవదాదయః కిమితి నాంగీక్రియంత ఇతి చేన్వేపం;
రసప్రకరణ ఏవ తత్సర్వరూపనిరూపణాత్. కింతుదాహరణ మలంకార
ప్రకరణే భవిష్యతితి ప్రతిజ్ఞాయ కేన వాఽభిప్రాయేణోదా
హృతం? అస్మాభిస్తు తత్రైవ దిక్ష్వాత్ముదాహృతమితి నేహ పునః
ప్రయత్యతే. ౨౪౩

సమృద్ధికార్యత్వా ద్వినిమయస్య తద్రూపాం పరిపూర్ణ ముదాత్తా
సంతరం నిరూపయతి — అథేతి. సమానన్యాయాత్ లోకవ్యవహార
రూపాత్.

* సమన్యనాధికానాంచ యదావినిమయోభవేత్,

సాకం సమాధికన్యనైః పరివృత్తి రహా మతా. ౨౪౪

సమన్యనాధికానాం సమాధికన్యనై ర్వినిమయః పరివృత్తిః సమేన
సమపరివృత్తి ర్నూనే నాధికపరివృత్తి రధికేన న్యనపరివృత్తిశ్చేతి.

సమేన సమపరివృత్తి ర్యథా. —

సుధారసముచో వాచో దత్వా కాకతిభూభుజే,

అతో లభంతే కవయ స్సుహస్రం గంధసింధురాక్. ౨౪౫

అత్ర వచసాం గంధసింధురాణాం చ సమత్వం.

న్యనై నాధికపరివృత్తి ర్యథా. —

ఉపాయనం గజాశ్వాది కృత్వా సర్వేఽపి భూభుజః,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య లభంతే స్ఫుస్థిరాం కృపామ్. ౨౪౬

అత్ర త్యజ్యమానా దుపాయనాదే రాదీయమానస్య ప్రతాపరుద్ర
కృపావిలసిత స్తై వాధిక్యమ్.

అధికేన న్యనపరివృత్తి ర్యథా. —

ప్రతాపరుద్రేణ రణే జితాః సత్యర్థిభూభుజః,

దత్వా భూషాం కిరాతేభ్యో లభంతే వల్కలాదికమ్. ౨౪౭

అత్ర త్యజ్యమానా దాభరణజాతా దాదీయమానస్య వల్కలాదే
న్నూనతత్వం.

అథ శృంఖలాన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యం తే —

సమేతి. కించి ద్దత్వా కస్య చి దాదానం వినిమయః, సమస్య సమేన
న్యన స్యాధికేన అధికస్య న్యనైవ వినిమయ ఇతి త్రేధా పరివృత్తిః.

సమేన సమపరివృత్తి ముదాహరతి—సుధేతి, అతః కాకతీంద్రాత్,
గంధసింధురాక్ గంధగజాక్. లక్షణ ము క్తం నాటకే. ౨౪౮

న్యనై నాధికపరివృత్తి ముదాహరతి—ఉపాయనమితి. ౨౪౯

అధికేన న్యనపరివృత్తి ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౨౫౦

అనంతరాలంకారచతుష్టయస్య సంగతిమాహ—అథేతి.

→ కారణమాలాఖ్యం. ←

*పూర్వం పూర్వం ప్రతి యదా హేతు స్సన్య దుత్తరోత్తరం,
తదా కారణమాలాఖ్య మలంకరణ ముచ్యతే. ౨౮౮

యదా పూర్వపూర్వం క్రమేణోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుతాం భజ
తే స కారణమాలాఖ్యోఽలంకారః.

యథా.—

విద్యయా వినయోత్కర్షో వినయేన గుణార్జవం,
గుణైః ప్రజానురాగశ్చ క్రమోఽయం కాకతీశ్వరే. ౨౮౯

→ ఏకావళ్యలంకారః. ←

*యత్రోత్తరోత్తరేహంస్య త్పూర్వం పూర్వం ప్రతి క్రమాత్,
విశేషణత్వకథన మసా వేకావళీ మతా. ౨౯౦

యత్ర పూర్వ పూర్వం ప్రతి క్రమేణోత్తరోత్తరం విశేషణత్వం
భజతే స ఏకావళ్యలంకారః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రనగరీ సుజనై రుపశోభితా,
సుజనా స్సీతవిభవై ర్వభవాన్దైర్యశాలినః. ౨౯౧

ఏతత్ స్థాపనే నోదాహరణమ్. అపోహనే నాపి భవతి.

కారణమాలాం లక్షయతి—పూర్వపూర్వవి. ప్రతిశబ్దో భిన్న
క్రమః. తేన పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరహేతుత్వే కారణమూలే త్యర్థః.

తథా వ్యాచక్షే—యదేతి. ౨౮౮

విద్యయేతి. విద్యాదయో వినయాదీ స్పృశి హేతుః. ౨౮౯

ఈష దేతద్వైపరీత్యా దేకావళీం లక్షయతి—యత్రేతి. పూర్వ
పూర్వం ప్ర త్యుత్తరోత్తర్య విశేషణత్వం స్థాపనే నాపోహనేనచ
ద్వైవిధ్యమనుభవతీత్యేకావళీం ద్విధాకరోతి. ౨౯౦

ఆద్య ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. అత్ర నగర్యాదేః పూర్వపూ
ర్వస్య సుజనాద్యుత్తరోత్తరం స్థాపనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౯౧

మథా.—

న త ద్రాజ్యంప్రజా యత్ర న భవం త్యుద్భిత్తశ్రియః,
న తాః ప్రజాః ప్రభు ర్వాసాం న స్వయంకాకతీశ్వరః. ౨౫౨

— మాలాదీపకాలజ్ఞానః. —

*యదా తు పూర్వపూర్వస్య సంభవే దుత్తరోత్తరం,
ప్రత్యుత్కర్షణావహత్యం త న్మాలాదీపక ముచ్యతే. ౨౫౩
యత్ర పూర్వపూర్వస్య ఉత్తరోత్తరగుణావహత్యం స మ్మాలాదీప
కాలంకారః.

మథా.—

భాగ్యభూమా మహీం ప్రాప్తః కాకతీంద్రభుజం మహీ,
భుజః ప్రతాప మతులం ప్రతాపశ్చ జగత్ప్రయం. ౨౫౪

— సారాలజ్ఞానః. —

*ఉత్తరోత్తర ముత్కర్షణః సారాలంకార ఉచ్యతే.

మథా.—

జగత్స్థు వసుధా భాతి తస్యా మేకశిలా పురీ,
కాకతీయాన్వయ సత్ర తస్మిన్ రుద్రనరేశ్వరః. ౨౫౫

ద్వితీయముదాహరణి—తద్రాజ్యమితి. అత్ర రాజ్యాదేః పూర్వ
పూర్వస్య ప్రజాద్యుత్తరోత్తర మసోహనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౫౬

పూర్వపూర్వంప్రత్యుత్తరోత్తర సోత్కర్షణహేతుత్వే నై కావళి
ముక్త్యా ఉత్తరోత్తరం ప్రతి పూర్వపూర్వ సోత్కర్షణ హేతుత్వే మాలా
దీపక మాహ—యదేతి. ౨౫౭

భాగ్యేతి. అత్ర భాగ్యాతి శయాదిభి ర్మహ్యదీనా ముత్కర్షణః
క్రమేణవిధీయతే. ౨౫౮

పరిశేషా త్సారం లక్షయతి—ఉత్తరోత్తరమితి.

జగత్స్థితి. అత్ర జగదవేక్షయావసుధాయా ఉత్కర్షణః, తదవేక్ష
యావకశిలాయా ఇత్యాదిక్రమేణోత్కర్షణో రుద్రనరేశ్వరే విశ్రాంత్యితి.

సకలభువనసారభూతం ప్రతాపరుద్రం విషయీకుర్వితః చిరాదస్య
లంకారస్య సార ఇత్యన్వర్థాభిధానమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలంకారశాస్త్రే అర్థాలంకారప్రకరణం
సమాప్తమ్.

గద్య. ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీ మహాపాధ్యాయ
కోలనలమల్లినాథనూరినూనూనా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యన్తః పెద్ద
యార్య స్యానుజేన కుమారస్వామిసోమపీఠినా విరచితే ప్రతాప
రుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిఖ్యానే అర్థాలంకారనిరూపణం
నామాప్తమం ప్రకరణమ్.

మిత్రాలజ్ఞానప్రకరణమ్.

అథ సంస్కృష్టిసంకరా నిరూప్యే తే.—

యథా తాకిక్తానా మలంకారాణాం హిరణ్మయానాం మణిమయానాం చ పృథక్సందర్శనహేతునా మన్యోన్యసంబంధేన చారుత్వాతిశయో దృశ్యతే తద్దైవ కావ్యాలంకారాణాం రూపకాదీనాం మిథస్సంబంధేన సాందర్యాతిశయః ప్రతీయతే. స చ సంబంధో ద్వివిధః. సంయోగరూప స్సమవాయరూపశ్చేతి. సంయోగే మిశ్రతిలతండులన్యాయః. సమవాయే మిశ్రక్షీరనీరన్యాయః. తిలతండులన్యాయేన సంబంధే సంస్కృష్టిః. క్షీరనీరన్యాయేన సంబంధే సంకరః. అనయోః పృథక్చారుత్వాతిశయ హేతుత్వా దలంకారధురంధరత్వం. న తు పూర్వోక్తాలంకారశేషతా.

ఏకైకాలంకారనిరూపణానంతరం మిత్రాలంకారనిరూపణం ప్రతీజానీతే—అథేతి. ఉక్తానా మలంకారాణాం క్వచిత్సహభావే కిం పార్థక్యేన పర్యవసాన ముతాలంకారాంతరత్వ మితి విచార్య తాకికాలంకారన్యాయే నాలంకారాంతరత్వం సిద్ధాంతయతి—యథేతి. హిరణ్మయానాం సౌష్ఠ్యానాం, దాండినాయనాదిసూత్రేణ నిఘాతనా త్సాధుః. పృథక్పృథక్సంబంధాభావేఽపి సౌందర్యహేతునాం మిథ స్సంబంధే చారుత్వాతిశయో స్తద్దైవ రూపకాదీనా మిత్యర్థః. సౌందర్యాతిశయ హేతో స్సంబంధస్య ద్వైవిధ్య మాహ—సచేతి. ఉత్కటభేద స్సంయోగరూపః అనుత్కటభేద స్సమవాయరూప ఇత్యర్థః. ఆద్యే తిలతండులన్యాయేన సంస్కృష్టిః. ద్వితీయే క్షీరనీరన్యాయేన సంకరః. అనయోః పృథగపాదానం న పూర్వశేషత్వ మిత్యర్థః.

తత్ర ప్రథమం సంస్మృష్టి ర్నిగద్యతే.—

—= సంస్మృష్టిః =—

* తిలతండులసంశ్లేషన్యాయా ద్యత్ర పరస్పరం,
సంశ్లేషేయ రలంకారా సా సంస్మృష్టి ర్నిగద్యతే.

యత్ర తిలతండులన్యాయేన పరస్పరసంబద్ధా రూపకాదయో
భవంతి సా సంస్మృష్టిః. సా త్రివిధా, శబ్దాలంకారగతత్వే నాథాలంకార
గతత్వే వోభయాలంకారగతత్వేన చ.

శబ్దాలంకారసంస్మృష్టి ర్యథా.—

శుంభత్సంభ్రమగంధసింధురధురానిద్వారితోర్వీతలా
స్త్యంగత్తుంగతురంగమప్రతిభయా ద్రాక్ష్యందనస్యందనాః,
తీవ్రారంభనముద్యదుద్భటభటాటోపన్ఫుటద్విక్రటా
నిస్సీమాః ప్రసరంతి రుద్రనృపతే రైత్రప్రయాణోద్యమాః. ౧

అత్ర ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసయో సంస్మృష్టిః.

అర్థాలంకారసంస్మృష్టి ర్యథా.—

కాకతీన్ద్రోచమూ ర్ధతే మహిమాన ముదన్వతః,

తత్ర ప్రథమ ముత్కటభేదనిబంధనాం సంస్మృష్టిం లక్షయతి—
ప్రతితి.

తస్యా ప్రేధా విభాగ మాహ—సేతి.

శబ్దాలంకారసంస్మృష్టి ముదాహరతి—శుంభదితి. శుంభత్సంభ్ర
మా దీప్యమానసంరంభా యే గంధసింధురా గంధగజాః తద్ధరయా
తద్భారేణ నిద్వారితం నిర్భిన్న ముర్వీతలం యేషు తే తథోక్తాః, త్వంగద్భిః
ష్టవమానైః తుంగతురంగమైః ప్రతిభయా భయంకరాః, ద్రాక్ష్యం
దనాః శీఘ్రభావనాః స్యందనా రథా యేషు తే తథోక్తాః, అత్కధుర
ధురా భటభటే త్యత్ర ఛేకానుప్రాసో ౭న్వత్ర వృత్త్యనుప్రాసశ్చ సం
స్మృజ్యతే.

అర్థాలంకారసంస్మృష్టి ముదాహరతి—కాకతీంద్రేతి. ఉదన్వతో

గ్రహతే యా ద్విషదృశ్యపథ్యజనీస్తటినీ రివ.

3

అత్ర నిదర్శనోపమయో స్ఫుంసృష్టిః.

ఉభయసంసృష్టి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రదోర్దంఢో మండలాగ్రేణ మండితః,
దృశ్యతే సమరే వీరై రుత్పణః ఫణవా నివ.

౪

అత్ర స్ఫుత్త్యనుప్రాసోపమయో స్ఫుంసృష్టిః.

— సంకరః —

అథ సంకరో నిరూప్యతే.—

క్షీరసీరనయా ద్యత్ర సంబంధ స్సన్య త్వరస్వరం,
అలంకృతీనా మేతాసాం సంకర స్స ఉదాహృతః.

౫

యత్ర క్షీరసీరన్యాయే నాలంకారాణాం మిథస్సంబంధో భవతి స
సంకరః. తస్మాద్గంగాగిభావేన సందేహేన ప్రకవాచకానుప్రవేశేన చ
త్రైవిధ్యమ్.

తత్త్రాంగాంగిభావేన సంకరో యథా.—

ఉద్యద్భ్రంహితగర్జితై ర్ద్విపథుటాకాదంబినీసంభ్రమైః

మహిమానం ధృత ఇత్యత్రానంభవద్ధర్మయోగేన ప్రతిబింబకరణా
క్షేపా నిదర్శన. తస్మాన్స్తటినీ రివే త్యుపమాయాశ్చ పరస్పరనైరపే
త్యో త్సంసృష్టిః.

ఉభయసంసృష్టి ముదాహరతి—ప్రతాపేతి.

౬

సంకరం క్షయతి—క్షీరేతి. యత్రాలంకారాణాం క్షీరసీరన్యా
యా దనుత్కృటభేద స్సంబంధః స సంకర ఇత్యర్థః.

౭

తస్య త్రేధా విభాగ మాహ—తస్యేతి.

క్రమే నోదాహరతి—ఉద్యదితి. త్తోణీభృత్కృతకానాం వైరి

క్షోణీభృత్కటకోపరోధపటుభిః ప్రావృడ్విహారా ఇవ,

శత్రుస్త్రీబహుళాశ్రువృష్టిశమితత్యౌచక్రతాపోదయా

యాత్రాః కాకతివల్లభస్య జగతా మానంద మాతస్వతే. ౬

అత్ర యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యుపమాలంకారేణ ద్విపఘటా కాదంబినీ త్యశ్లోపమా ప్రసాధ్యత ఇతి జాతీయయో రంగాంగి భావః. కాదంబినీవ ద్విపఘటేతి సమాసాశ్రయణాత్ క్షోణీభృత్కటకోపరోధేత్యత్ర శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః.

భూపాలరాజధానీనాం అన్యత్ర పర్వతనితంబానాం, ఉపరోధపటుభిర్నిరోధనసమర్థైః, కటకం వలయే సానా రాజధానీతంబయోరితి విశ్వః.

శత్రుస్త్రీబహుళాశ్రువృష్టిశమితత్యౌచక్రతాపోదయో భూమండల సంతాపాతిశయో యాను తాస్తథోక్తాః, దుష్టనిగ్రహేణ భూభారోఽవతర తీతి భావః.

౬

సజాతీయసంకరం యోజయతి—అత్రేతి. ఉపమా ప్రసాధ్యత ఇతి. రూపకత్వే ద్విపఘటాయాపవిషయస్థగనే కాదంబినీరూపోపమాన సైవ సవిశేషణత్వం నోపమేయస్య. అతోఽధకోపమం నామ దోషస్సాన్యత్. తస్మాదుపమా ప్రసాధ్యత ఇతి భావః. యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యస్యా అనుగ్రహ్యత్వా దంగిత్యం. ద్విపఘటకాదంబినీత్యస్యా అనుగ్రహకత్వా దంగిత్యమ్. అతోఽనయో రంగాంగిభావేన సంకరః. అంగినో రన్యోన్యం చమత్కారహేతుత్వా నిశ్చలజేఽపి రామణీయకం ద్రప్తవ్యం. తస్మిన్ ద్విపఘటా కాదంబినీ త్యత్ర కేన సమాసే నోపమాలాభ ఇత్యాకాంతయో మాహ—కాదంబినీవ ద్విపఘటేతి. 'ఉపమితం వ్యాఖ్యాదిభిరితి సమాసః. అభ్యుచ్చయమాహ—క్షోణీభృత్కటకోపరోధపటుభిః శత్రురాజధానీపర్వతనితంబయో రభిధానాచ్చేషః. ఉభయో రభేదాధ్యక్షానానా శ్లేషమూలాతిశయోక్తి

విజాతీయసంకరో యథా. —

ప్రతాపదుద్రస్య కృపాణ ధారా ప్రత్యర్థిసాలేషు పత త్యమందం,
ప్రతాపనా యేవ కృతస్య ధాత్రా తద్వర్తినో దుర్లిపికల్మషస్య. 2
అత్ర ప్రతాపనా యే వే త్యుత్పేక్షయా దుర్లిపికల్మష స్యే త్యత్ర
రూపకం ప్రసాధ్యత ఇతి జాతీయయో రంగాంగిభావః.

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకరో యథా. —

విజితారిపురో మూర్తా విలసత్సర్వమంగళః,

భువి శంభు రి వాభాతి కాకతీయనరేశ్వరః.

అత్ర విజితారీపురఇత్యర్థసామ్యా దుపమా. విలసత్సర్వమంగళః ఇతి
శబ్దసామ్యాత్ క్లేషశ్చ. తో శంభు రివే త్యేకస్మిన్నివశజ్ఞేఽనుప్రవిష్టా.
సందేహసంకరో యథా. —

రిత్యర్థః. ఇయం చ ద్విపథుటాకాదంబినీ త్యత్రోపమాయా అంగం.
తేనాతిశయోక్త్యనుగృహీతయా యాత్రాః ప్రాప్తద్విహారా హారా
ఇవే త్యుపమాఽనుప్రహ్యత ఇతి ఫలితం.

విజాతీయసంకర ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. కృపాణస్య ధారా
కోటి రుదకధారాచ, అమందం అనల్పం, తద్వర్తినః ప్రత్యర్థిసాలవర్తినో
దుర్లిపి రేవ కల్మషం పంకం తస్య తాపనా యే వేతి ఫోత్పేక్షా. అత్ర
తాపనయోగ్యస్య కల్మషస్య ప్రాధాన్యం రూపకేణైవ లభ్యతే నా
స్యథే త్యుత్పేక్షయా రూపకం ప్రసాధ్యత ఇతి. రూపకోత్పేక్షయో
ర్విజాతీయయో రన్యోన్యాయేష త్వా దంగాంగిభావేన సంకరః. 2

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకర ముదాహరతి—విజితేతి.

యోజనతి—అత్రేతి. విజితారిపుర ఇత్యత్ర శబ్దపరివృత్తిసహ
ష్టుత్వాదర్థసామ్యం. విలసత్సర్వమంగళ ఇత్యత్ర తదభావాచ్ఛబ్దసామ్యం.
తా వుపమాక్లేషో వేకస్మిన్నివశజ్ఞేఽనుప్రవిష్టా. తస్యోభయోపకాశ్చిత్వా
దితి భావః.

జాతః ప్రతాపరుద్రేందుః కాకతీయాన్వయాంబుధౌ,

ధత్తే జనచకోరాణాం ప్రసారజ్యోత్స్నయాంఽమృతం.

అత్ర కాకతీముకులాంబుధా విత్యాదా రూపకోదమయోః సుందేహా సంకరః; కాకతీయాన్వయ ఏవాంబుధిః కాకతీయాన్వయోఽంబుధి రివేతి సమాసద్వయసంభవాత్. నచాత్ర సాధకం బాధకం వాప్రమాణ మన్యతరస్యాస్తీతి సుందేహ ఏవ పర్యవస్యతి. సాధక బాధక ప్రమాణసంభవే తు సుందేహానివృత్తిః.

అత్ర సాధకం యథా:—

ప్రతాపరుద్రస్సపతేః పారిజాతా త్సుముద్భవః,

వతంసయంతి దిక్షార్యో మధురాః కీర్తిమంజరిః. ౧౦

అత్ర కీర్తయ ఏవ మంజర్య ఇతి రూపకాలంకారే వతంసయంతీతి సాధకం ప్రమాణం. వతంసీకరణే నాభేదప్రతీతిః.

సుందేహాసంకర ముదాహరతి—జాత ఇతి.

యోజయతి—అత్ర కులాంబుధా విత్యాదా సమాసద్వయ సంభవాదతి. మయూరవ్యంసకాదీనాం చాకృతిగణత్వా ద్రూపకోప మితసమాసద్వయసంభవా దిత్యర్థః. సన్వత్రామృతదానస్య చంద్ర ఏవ ప్రసిద్ధత్వాత్ ప్రతాపరుద్ర ఏ వేందు రితి రూపక మేవ నోప మేతి చే న్నైవం; బౌద్ధవారి స్యామృతదానస్య ప్రతాపరుద్రేఽపి సంభవాత్, ఉపమాయా బాధకాభావాత్. తేనాత్ర రూపకోదమయో సుందేహా ఏవపర్యవస్యతీ త్యాహ—నచేతి. సాధక మనుకూలం, బాధకం ప్రతికూలం. తత్సద్భావే సుందేహ ఏవ నివర్తిత ఇత్యర్థః.

త్వర్తి కుత్ర సాధకం కుత్ర వా బాధక మి త్యాకాంతాయాం క్రమేణ దర్శయతి—ప్రతాపేతి. ప్రతాపరుద్రస్సతిరూపా త్పారిజాతాత్ (వతంసయంతీ త్యత్ర, 'వష్టి వాగురి రల్లోపమవాప్యో రుపసర్గయో, రిత్వైకాంతోపా), అత్ర వతంసీకరణం మంజరి ష్వేవానుగుణ మితి రూప కపరిగ్రహే వాధక మిత్యాహ—అత్రేతి. తత్ప్రబోద్ధలమాహ—వతం

బాధకం యథా.—

కాకతీంద్రస్య నిస్సాణధ్వనా దిక్షు విజృంభితే,
వ్యాకులీకృతసత్త్వోఽభూత్ప్రతిపక్షబలాన్లవః.

౧౧

అత్ర ప్రతిపక్షబలాన్లవ ఇత్యుపమాయా వ్యాకులీకృతసత్త్వ ఇతి
బాధకం ప్రమాణం. 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి సామాన్యాప్రయోగే'
ఇ త్యనుశాసనేన సామాన్యప్రయోగ సోపబాధకత్వాత్. అతః పారిశే
ష్యా ద్రూపకాలంకారః. ఏవం యథాసంభవ మన్యేషా మలంకారాణాం
సంస్పృష్టినంకరా భాగ్యవ్యా తత్ర తత్ర ప్రబంధేషు.

నీకరణేసాభేదవ్రతీతి రితి. న పున రుపమాయా మివ భేదాభేదవ్రతీతి
రితి భావః.

౧౦

బాధకం దర్శయతి—కాకతీంద్ర స్వేతి. దిక్షు నిస్సాణధ్వనా విజృం
భితే వ్యాకృత సతి, ప్రతిపక్షబల మే వాన్లవో, వ్యాకులీకృతానాం
కృతాని సత్త్వో న్యంతఃకరణాని ప్రాణిన శ్చ యస్య సత్త్వో కః.

బాధకం యోజయతి—అత్రేతి. ప్రతిపక్షబలాన్లవ ఇవేత్యుపమిత
సమాసస్య వ్యాకులీకృతసత్త్వ ఇతి సామాన్యప్రయోగస్య బాధకత్వా
త్పారిశేషా ద్రూపకమేవేత్యర్థః. అలంకారాంతరసంకరసంస్పృష్టప్రపంచః
ప్రబంధాంతరేషు ద్రష్టస్య ఇత్యాహ—ఏవ మితి. వివేకినా మేతావత్రై
వేతర దపి సుబాధ మితి విస్తరభీరుభి రస్తాభి రుపరమ్యేత ఇతి సర్వ మవ
దాతమ్.

జగతి నిలవిద్యాసింధుముష్టింధయానాం

పరఫణితిపరితా యుజ్యతే సజ్జనానాం,

త దిహ మమ నిబంధే దూషణం భూషణం వా

భవతి యది విదగ్ధై స్త ద్ధ్యవశ్యం విమృశ్యమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథమహాపాధ్యాయకృతే ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలక్ష్మరశాస్త్రే మిత్రాలక్ష్మరప్రకరణం
సమాప్తమ్.

గద్య. ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపరీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విశ్వస్త్రణే పెద్ద
యార్య స్యానుజేన కుమారస్వామిసోమవీధినా విరచితే ప్రతాప
రుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిఖ్యానే మిత్రాలక్ష్మరనిరూపణం
నామ సవమం ప్రకరణమ్.

ప్రతాపరుద్రీయం నా మాలంకారశాస్త్రమ్

సవ్యాఖ్యానం సమాప్తమ్.

మంగళమస్తు.

చెన్నపురి : వావిళ్ల, రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారి

ఆదిసరస్వతీనిలయముద్రాక్షరశాలయందు

ముదితము. — 1917.

